

“पञ्चा न्नरानं रतनं”

परियत्तिशिक्षा

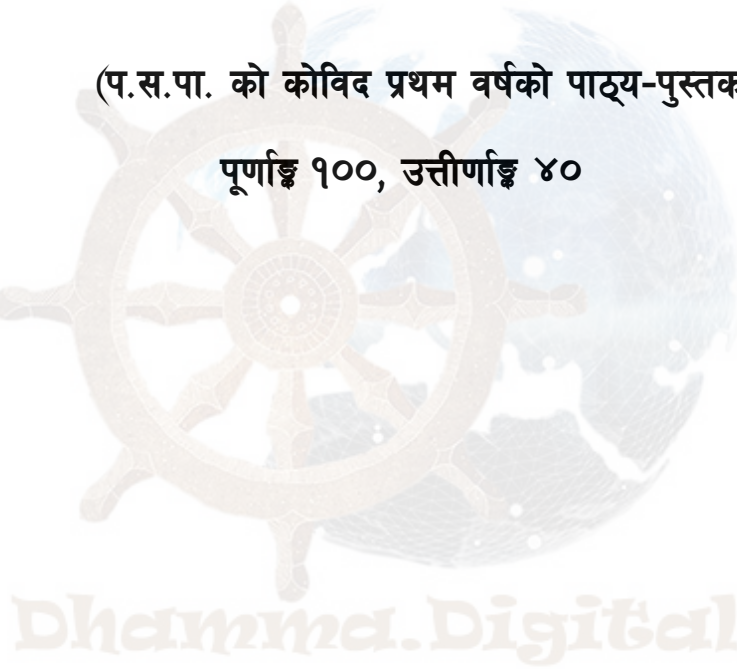
परियत्ति सद्धम्म कोविद मध्यम वर्ष

(कक्षा ९, दुतिय पत्र)

(प.स.पा. को कोविद प्रथम वर्षको पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

- १) धम्मपद
- २) मज्झिमनिकाय
- ३) विशुद्धिमार्ग

सम्पादक

भिक्षु बोधिज्ञान महास्थविर

केन्द्रीय परीक्षा नियन्त्रक

२ साधुवाद

प्रस्तुत पुस्तक परियत्ति शिक्षा कोविद मध्यम वर्ष (कक्षा ९) को द्वितीय पत्रको पाठ्यक्रमानुसार तयार पारिएको हो । यस द्वितीय पत्रमा धम्मपद (पालि र अर्थ), मज्झिम निकाय तथा विशुद्धिमार्ग पुस्तकका अंशहरू रहेकाछन् ।

यस पुस्तकका खण्ड एक धम्मपद पुस्तकको पालि गाथा र नेपालीमा अनुवादक दिवंगत आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महानायक महास्थविर हुनुहुन्छ । कोविद मध्यम वर्षको दुतिय पत्रमा धम्मद्व वर्गदेखि ब्राह्मण वर्ग सम्म ८ वर्गका १६९ गाथाहरू समावेश छन् ।

मज्झिमनिकाय पुस्तकका नेपालीमा अनुवादक दुण्डबहादुर बज्राचार्य हुनुहुन्छ । यस पत्रमा मज्झिमनिकायका अलगद्दुपम, पासरासि, महातण्हासंखय, कोसम्बिय, उपालि र चंकी सुत्तहरू परेकाछन् ।

तेश्रो खण्डमा विशुद्धिमार्ग पुस्तक रहेको छ । यस पुस्तकको नेपालीमा अनुवादक भिक्षु प्राणपुत्र हुनुहुन्छ भने सम्पादन भिक्षु कोण्डन्यले गर्नुभएको हो । यस पत्रमा विशुद्धिमार्गको कर्मस्थान ग्रहण निर्देश र पृथ्वीकसिण निर्देश अंश समावेश भएको छ ।

परियत्ति शिक्षाको प्रसार र विस्तारका लागि उपयुक्त भएको यस पुस्तकका मूल लेखक, मूल अनुवादक, सम्पादक र पुनः अनुवादक तथा पुस्तक प्रकाशक दाताहरू सबैजना साधुवादका पात्र हुनुहुन्छ । टाइप गरी सहयोग गर्नुहुने तथा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गर्नुहुने सबैलाई साधुवाद दिन चाहन्छु । यो संकलित पुस्तकको प्रुफ पढी शुद्धाशुद्धिमा सहयोग गर्नुहुने बसन्तराज शाक्य, कोविदलाई पनि साधुवाद दिन चाहन्छु ।

भिक्षु बोधिज्ञान

केन्द्रीय परीक्षा नियन्त्रक

नेपाल बौद्ध परियत्ति शिक्षा

२०७६ असार १३

Dhamma.Digital

परियत्ति सद्धम्म कोविद मध्यम वर्ष

(कक्षा ९, द्वितीय पत्र)

(प.स.पा. को कोविद मध्यम वर्षको पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

पुस्तक	पूर्णांक	पेज
१) धम्मपद	- ४० अंक,	
धम्मट्ट वग्गो		५
मग्ग वग्गो		७
पकिण्णक वग्गो		१०
निरय वग्गो		१२
नाग वग्गो		१४
तण्हा वग्गो		१६
भिक्खु वग्गो		२१
ब्राह्मण वग्गो		२५
२) मज्झिमनिकाय	- ३० अंक,	
अलगद्दुपम सुत्त		३३
पासरासि सुत्त		४०
महातण्हासंखय सुत्त		४८
कोसम्बिय सुत्त		५७
उपालि सुत्त		६०
चंकी सुत्त		६९
३) विशुद्धिमार्ग	- ३० अंक,	
कर्मस्थान ग्रहण निर्देश		८८
पृथ्वीकसिण निर्देश		१०७
शेष कसिण निर्देश		१३६
असुभ कर्मस्थान निर्देश		१४१
अनुस्मृति निर्देश		१५१
अनुस्मृति कर्मस्थान निर्देश		१७१
ब्रह्मविहार निर्देश		२०६
आरुप्य निर्देश		२२५
समाधि निर्देश		२३३

“पञ्चा न्नरानं रतनं”

धम्मपद

(कक्षा ९, दुतिय पत्र)

१) धम्मपद

- ४० अंक,

धम्मट्ट वग्गो
मग्ग वग्गो
पक्किण्णक वग्गो
निरय वग्गो
नाग वग्गो
तण्हा वग्गो
भिक्षु वग्गो
ब्राह्मण वग्गो

५
७
९
११
१३
१५
१७

अनुवादक - भिक्षु अमृतानन्द

धम्मपद

१९-धम्मट्टवग्गो

(न्याय वर्ग)

जेतवन

(२५६)

विनिश्चय महामात्य

न तेन होति धम्मट्टो-येनत्थं सहसा१ नये ।
यो च अत्थं अनत्थञ्च-उभो निच्छेय्य पण्डितो ॥१॥

(२५७)

असाहसेन धम्मेन - समेन नयती परे ।
धम्मस्स गुत्तो मेघावी - धम्मट्टो िति पवुच्चति ॥२॥

२५६, २५७ - विना विचारले यदि कसैले न्याय गर्न खोज्छ भने त्यो न्यायाधीश होइन । जुन पण्डितले साँचो र भूठो दुवैको निर्णय गरी, विचारपूर्वक पक्षपात नराखी न्याय गर्छ, उसैलाई धर्म रक्षा गर्ने साँच्चिकैको न्यायाधीश भन्दछन् ॥१, २॥

१. ब. साहसा ।

जेतवन

(२५८)

छवर्गीय भिक्षु

न तेन पण्डितो होति-यावता बहु भासति ।
खेमी अवेरी अभयो-पण्डितो िति पवुच्चति ॥३॥

२५८ - धेरै बोल्ने गर्दैमा पण्डित बनिन्न, जो क्षमाशील, अवैरी तथा भयरहित छ, उसैलाई पण्डित भन्दछन् ॥३॥

जेतवन

(२५९)

एकुट्टानत्थे

न तावता धम्मधरो-यावता बहु भासति ।
यो च अप्पमि सुत्वान-धम्मं कायेन पस्सति ।
स वे धम्मधरो होति-यो धम्मं नप्पमज्जति ॥४॥

२५९ - धेरै बोल्ने गर्दैमा धर्मधर कहलाइन्न, थोरै मात्र सुनेर पनि तद् अनुसार आचरण गर्ने नै धर्मधर कहलाइन्छ, उसको धर्ममा प्रमाद हुँदैन ॥४॥

जेतवन

(२६०)

लकुण्टक भद्दिय थेर

न तेन थेरो सो होति-येनस्स पलितं सियो ।
परिपक्को वयो तस्स-मोघजिण्णो िति वुच्चति ॥५॥

२६० - केश फुल्दैमा स्थविर भनिन्न, उसको आयु परिपक्वै होस्, व्यथै जीवन गुमाउने बूढा भनिन्छ ॥५॥

(२६१)

यमिह सच्चञ्च धम्मो च-अहिंसा सञ्जमो दमो ।
स वे वन्तमलो धीरो-थेरो इति पवुच्चति ॥६॥

२६१ - जसमा सत्य, धर्म, अहिंसा, संयम र दमनादि गुण छ, त्यस्तालाई निर्मल भैसकेको धीर पुरुष तथा स्थविर भन्दछन् ॥६॥

जेतवन

(२६२)

केही भिक्षुहरू

न वाक्करणमत्तेन-वण्णपोक्खरताय वा ।
साधु रूपो नरो होति-इस्सुकी मच्छरी सठो ॥७॥

(२६३)

यस्स चे'तं समुच्छन्नं-मूलघच्चं समूहतं ।
स वन्तदोसो मेधावी-साधुरूपो'ति वुच्चति ॥८॥

२६३ – जसले यस्तो खराब स्वभावको जड उखेली सक्यो त्यस्ता निर्दोष, मेधावी पुरुष नै असल कहलाइन्छ ॥८॥

जेतवन

(२६४)

हत्थक भिक्षु

न मुण्डकेन समणो-अब्बतो अलिकम्भणं ।
इच्छा लोभसमापन्नो-समणो किं भविस्सति ॥९॥

२६४ – मुण्डन हुँदा, व्रत रहित तथा भूठो बोले इच्छा र लाभको वशमा पर्ने व्यक्ति कहिले श्रमण हुन सक्ला ? ॥९॥

(२६५)

यो च समेति पापानि-अणु थूलानि सब्बसो ।
समित'त्ता हि पापानं'समणो'ति पवुच्चति ॥१०॥

२६५ – जसले सानो ठूलो जुनसुकै पापलाई शमन गरी सकेको छ, त्यस्तालाई श्रमण भन्दछन् ॥१०॥

१. ब. पापानि ।

जेतवन

(२६६)

कुनै एक ब्राम्हण

न तेन भिक्षु सो होति-यावता भिक्षते परे ।
विस्सं धम्मं समादाय-भिक्षु होति न तावता ॥११॥

२६६ – अर्कासँग भिक्षा माग्नु जाँदा भिक्षु हुँदा, खराब धर्म ग्रहण गरुन्जेलसम्म भिक्षु हुँदैन ॥११॥

(२६७)

यो'ध पुञ्जञ्च पापञ्च-बाहेत्वा ब्रह्मचरिय वा ।
सङ्गाय लोके चरिति-स वे भिक्षु ति वुच्चति ॥१२॥

२६७ – जसले इहत्रमा पुण्य र पापलाई त्याग गरी ब्रह्मचारी भई ज्ञानलाई लिएर लोकमा विचरण गर्दछ, त्यसलाई भिक्षु भन्दछन् ॥१२॥

जेतवन

(२६८)

तीर्थिय

न मोनेन मुनी होति - मुल्हरूपो अविद्दसु ।
यो च तुल'व पग्ग'ह - वर'मादाय पण्डितो ॥१३॥

(२६९)

पापानि परिवज्जेति-स मुनी तेन सो मुनी ।
यो मुनाति उभो लोके-मुनी तेन पवुच्चति ॥१४॥

२६८, २६९ – विद्याहीन मूर्ख, मौन व्रत धारण गर्दा ऋषि बन्दैन । जसले तराजु लिएर दुवै लोकलाई तौलेर उत्तम विचार तत्त्वलाई ग्रहण गरी पाप गर्दैन त्यस्ता पुरुष, मुनि कहलाइन्छ ॥१३, १४॥

न तेन अरियो होति-येन पाणानि हिंसति ।

अहिंसा सब्बपाणानं-अरियोति पवुच्चति ॥१५॥

२७० – प्राणीहिंसा गर्नेलाई आर्य भन्दैन, सबै प्राणीको हिंसा नगर्नेलाई मात्र आर्य भन्दछन् ॥१५॥

जेतवन

(२७१)

धेरै शीलवान् भिक्षुहरू

न सीलब्बतमत्तेन-बाहुसच्चेन वा पुन ।

अथवा समाधि लाभेन-विविच्च१ सयनेन वा ॥१६॥

(२७२)

फुसाभि नेक्खम्मसुखं-अपुथुज्जनसेवितं ।

भिक्षु विस्सास'मापादि-अप्पत्तो२ आसवक्खयं ॥१७॥

१. ब. विवत्त ।

२. ब. सि. अपत्तो ।

२७१, २७२ – न शील र व्रतको आचरण मात्रले, न ठूलो पण्डित बन्नाले, न समाधि लाभ गर्नाले, न एकान्तवासी हुनाले मैले त्यो नैष्कर्म्य सुख प्राप्त गरेको हुँ, जुन सुख संसारी जीवले पाउन सक्तैन । भिक्षु हो, जहिलेसम्म आस्रय क्षय हुँदैन त्यस बेलासम्म आफ्नो उपर विश्वास नगर ॥१६, १७॥

न्याय वर्ग सिद्धियो

२०-मगवग्गो

(मार्ग वर्ग)

जेतवन

(२७३)

५०० भिक्षुहरू

मगगानट्ठङ्गिको सेट्ठो-सच्चानं चतुरो पदा ।

विरागो सेट्ठो धम्मनं-द्विपदानञ्च चक्खुमा ॥११॥

२७३ – मार्गमध्ये अष्टांगिक मार्ग श्रेष्ठ, सत्य मध्ये चतुरार्यसत्य श्रेष्ठ, धर्म मध्ये वैराग्य श्रेष्ठ र मनुष्य मध्ये शुद्ध दृष्टिवाला बुद्ध श्रेष्ठ ॥११॥

(२७४)

एसो'व मग्गो नत्थ'ञ्जो-दस्सनस्स विसुद्धिया ।

एतम्हि तुम्हे पटिपज्जथ-मारस्से तं पमोहनं ॥२॥

२७४ – दृष्टिको विशुद्धि गर्नलाई अष्टांगिक मार्ग छोडि अरू मार्ग छैन, भिक्षु हो, मारलाई मुर्छित गर्ने यही मार्गमा आरूढ होऊ ॥२॥

(२७५)

एतम्हि तुम्हे पटिपन्ना-दुक्खस्सन्तं करिस्सथ ।

अक्खातो वे मया मग्गो-अञ्जायसल्लसन्थनं ॥३॥

२७५ – यही मार्गमा आरूढ भएर मात्रै दुःखको अन्त गर्न सक्छौ । शल्य समान सम्भेर मैले त्यसको उपदेश गरेको हुँ ॥३॥

(२७६)

तुम्हेहि किच्चं आतप्पं-अक्खातारो तथागता ।

पटिप्पन्ना पमोक्खन्ति-भायिनो मारबन्धना ॥४॥

२७६ – काम त तिमीहरूलाई नै गर्नु पर्दछ, तथागतहरूले केवल मार्ग देखाई दिन्छन्; त्यस मार्गको आचरण गरी ध्यानभ्यासी भएर मारको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ ॥४॥

जेतवन

(२७७)

५०० भिक्षु

सब्बे सङ्गारा अनिच्चाति-यदा पञ्चाय पस्सति ।
अथ निब्बिन्दति दुक्खे-एस मग्गो विसुद्धिया ॥५॥

8

२७७ – जब सबै संस्कार अनित्य हो भनी प्रज्ञा युक्त हुन्छ त्यस्ता पुरुषलाई संसारको उपर वैराग्य उठ्दछ, यही विशुद्धिको मार्ग हो ॥५॥

(२७८)

सब्बे सङ्गारा दुक्खाति-यदा पञ्चाय पस्सति ।
अथ निब्बिन्दति दुक्खे-एस मग्गो विसुद्धिया ॥६॥

२७८ – सबै संस्कार दुःखका कारण हुन् भनी प्रज्ञा युक्त भएपछि दुःखमय संसारका उपर वैराग्य उठ्दछ, यही विशुद्धिको मार्ग हो ॥६॥

(२७९)

सब्बे धम्मा अनत्ताति-यदा पञ्चाय पस्सति ।
अथ निब्बिन्दति दुक्खे-एस मग्गो विसुद्धिया ॥७॥

२७९ – सबै धर्म (तत्त्व) हरू अनात्म हुन् भनी प्रज्ञा ज्ञानले बोध भएपछि दुःखमय संसारका उपर मनमा वैराग्य उठ्दछ, यही विशुद्धिको मार्ग हो ॥७॥

जेतवन

(२८०)

ध्यानी तिस्सत्थेर

उद्धान कालम्हि अनुद्धानो

युवा बली आलसियं उपेतो ।

संसन्नसङ्गप्पमनोपि कुसीतो

पञ्चाय मग्गं अलसो न विन्दति ॥८॥

२८० – बलवान् युवक भएर पनि अल्सी भई उद्योग गर्ने समयमा उद्योगी हुँदैन । त्यस्ताले उच्च आकांक्षाले हीन भएर प्रज्ञा ज्ञान प्राप्त गर्न सक्तैन ॥८॥

१. ब. वनं ।

राजगृह, वेणुवन

(२८१)

शूकर प्रेत

वाचा'नुरक्खी मनसा सुसंबुतो

कायेन च अहुसलं न कयिरा ।

एते तयो कम्मपथे विसोधये

आराधये मग्गं इसिप्पवेदितं ॥९॥

२८१ – वाक् र मनलाई संयम गरी शरीरले कुनै अकुशल पाप गर्दैन, यी तीन कर्मपथलाई शुद्ध गर्ने पुरुष बुद्ध भगवान्को अष्टांगिक मार्गमा जान सक्तछ ॥९॥

जेतवन

(२८२)

पोट्टिल थेर

योगा वे जायति भूरि-अयोगा भूरि सङ्घयो ।

एतं द्वेधापथं भत्वा-भवाय विभवाय च ।

अथ'त्तानं निवेसेय-यथा भूरि पवड्ढति ॥१०॥

२८२ – योगाभ्यास गर्नाले प्रज्ञाको वृद्धि हुन्छ । योगाभ्यास नगर्नाले प्रज्ञा ज्ञानको क्षय हुन्छ । उन्नति र अवनतिको यो दुई प्रकारको बाटो भन्ने जानेर आफूलाई त्यस मार्गमा लगाउनु, जुन मार्गमा लाग्नाले प्रज्ञा ज्ञानको वृद्धि हुन्छ ॥१०॥

जेतवन

(२८३)

कुनै एक वृद्ध भिक्षु

वनं छिन्दथ मा रुक्खं-वनतो जायती भयं ।

छेत्वा वनञ्चपि वनथञ्च-निब्बना होथभिक्षवो ॥११॥

२८३ – भिक्षु हो, वनलाई सखाप पार तर वृक्ष न काट । वनबाट भय हुन्छ, वन र भाडीलाई काटेर मात्रै निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्छ ॥११॥

यावं हि वनथो न छिज्जति२
अणुमत्तोपि नरस्स नारिसु ।
पटिबद्धमनोव ताव सो
बच्छो खीरपकोव मातरि ॥१२॥
१. व. वनं । २. वं भिज्जति ।

२८४ – जहिलेसम्म थोरै भए पनि पुरुषको स्त्री माथि कामना रहन्छ, त्यसबेलासम्म दुध खाने बाछी आमाको प्रेमले आवद्ध भए भैं त्यो पुरुष बन्धनबाट मुक्त हुन सक्तैन ॥१२॥

जेतवन (२८५) आर्य नाम बालिसिक

उच्छिन्न सिनेहमत्तनो
कुमुदं सारदिकं व पाणिना ।
सन्तिमगमेव ब्रूहय
निब्बानं सुगतेन देसितं ॥१३॥
२८५ – शरद ऋतुको कमल फूललाई भैं आफ्नो स्नेहलाई उखेल, सुगत तथागतले उपदेश गरेको शान्तिमार्ग-निर्वाणको आश्रय लेऊ ॥१३॥

जेतवन (२८६) महाधनी व्यापारी

इध वस्सं वसिस्सामि-इध हेमन्त गिम्हसु ।
इति बालो विचिन्तेति१-अन्तराय न बुज्झति ॥१४॥
१. व. विचिन्तेसि ।

२८६ – यहाँ वर्षाकालमा बस्छु, यहाँ हेमन्त ऋतुमा बस्छु भनी मूर्खजनले विचार गर्दछ, किन्तु उसलाई बीचमा विघ्नबाधा आउने थाहा शुद्धि हुँदैन ॥१४॥

जेतवन (२८७) कृशागौतमी थेरी

तं पुत्तपसुसम्मत्तं-ब्यासत्तमनसं नरं ।
सुत्तं गामं महोघोव-मच्चु आदाय गच्छति ॥१५॥

२८७ – निदाएको गाउँलाई बाढीले बगाए भैं पुत्र र प्राणीप्रति आसक्त भई रहने व्यक्तिलाई मृत्युले लैजान्छ ॥१५॥

जेतवन (२८८) पटाचारा थेरी

न सन्ति पुत्ता ताणाय-न पिता नपि बन्धवा ।
अन्तकेनाधिपन्नस्स-नत्थि जातिसु तारणा ॥१६॥

२८८ – छोराले रक्षा गर्न सक्तैन न बाबुले सक्छ न बन्धु जनले । मृत्यु आउने बेलामा बन्धुहरूमा रक्षा गर्न सक्ने योग्यता हुँदैन ॥१६॥ (२८९)

एत मत्थवसं अत्वा-पण्डितो सील संवुतो ।
निब्बानगमनं मग्गं-खिप्पमेव विसोधये ॥१७॥

२८९ – यो कुरा जानेर पण्डितले शीलवान् भएर निर्वाणतिर लैजाने मार्गलाई छिट्टै सफा गर ॥१७॥

मार्ग वर्ग सिद्धियो

२१-पकिणवर्गो

(प्रकीर्ण वर्ग)

राजगृह

(२९०)

गंगारोहण

मत्ता सुखपरिच्चागा-पस्से चे विपुलं सुखं ।

चजे मत्ता सुखं धीरो-सम्पस्सं विपुलं सुखं ॥१॥

२९० – थोरै सुख त्याग गरेर धेरै सुख पाइने सम्भावना भयो भने बुद्धिमानले धेरै सुखको कारण थोरै सुखलाई त्याग गर्दछ ॥१॥

जेतवन

(२९१)

कुनै एक पुरुष

पर दुस्खूपदानेन-अत्तनो सुख मिच्छवि ।

वेरसंसग्गसंसद्धो-वेरा सो न परिमुच्चति ॥२॥

२९१ – अरूलाई दुःख दिएर आफूले सुख भोग्ने इच्छा गर्दछ, भने त्यस्तो व्यक्ति द्वेषको जंजालमा फसेर कहिले पनि द्वेषबाट मुक्त हुन सक्तैन ॥२॥

जातियवन

(२९२)

भद्रीय भिक्षु

यं हि किच्चं तदपविद्धं-अकिच्चं पन कथिरति ।

उन्नलानं पमत्तानं-तेसं वड्ढन्ति आसवा ॥३॥

२९२ – गर्नु पर्ने कर्तव्य छोडेर, नगर्नु पर्ने काम गरिनेछ, अभिमानी तथा प्रमादीहरूको (चित्तमल) आस्रव बढ्दछ ॥३॥

(२९३)

येसञ्च सुसमारद्धा-निच्चं कायगतासति ।

अकिच्चं ते न सेवन्ति-किच्चे सातच्चकारिनो ।

सतानं सम्पजानानं-अत्थं गच्छन्ति आसवा ॥४॥

२९३ – कायानुस्मृति (अर्थात् शरीरको क्षण भंगुरता दोषको स्मृति) ध्यानमा लागि रहनेले नचाहिने काम गर्दैन, चाहिने काममा मात्रै ध्यान दिई रहन्छ, यस्ता स्मृतिवान् तथा होशियार व्यक्तिको आस्रव क्षय हुन्छ ॥४॥

जेतवन

(२९४)

लकुण्टक भदिय थेर

मातरं पितरं हन्त्वा-राजानो द्वेच खत्तिये ।

रुद्धं सा'नुचरं हन्त्वा-अनीघो याति ब्राह्मणो ॥५॥

२९४ – माता (तृष्णा) पिता (अहंकार) दुई क्षत्रीय राजा (सास्वत र उच्छेद दृष्टि) र अनुचर सहित सारा राष्ट्र (विषयासक्तिहरू) लाई मारेर (ज्ञानी पुरुष) निष्पापी भएर हिँड्दछ ॥५॥

(२९५)

मातरं पितरं हन्त्वा-राजानो द्वेच सोत्थिये ।

वे०यघ पञ्चमं हन्त्वा-अनीघो याति ब्राह्मणो ॥६॥

२९५ – माता (तृष्णा) पिता (अहंकार) सास्वत र उच्छेद दृष्टि रूपी दुई ब्राह्मण, पाँचै नीवरणरूपी ब्याघ्रलाई मारेर ब्राह्मण निष्पापी भएर हिँड्दछ ॥६॥

राजगृह, वेणुवन

(२९०)

दारुसाकटिक पुत्र

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति-सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च-निच्चं बुद्धगतासति ॥७॥

२९६ – रातोदिन बुद्धको गुणानुस्मरणमा लागि रहने गौतम बुद्धको शिष्यहरू सधैं जागृति अवस्थामा हुन्छन् ॥७॥

(२९७)

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति-सदा गोतमसावका ।
येसं दिवा च रत्तो च-निच्चं धम्मगतासति ॥८॥

11

२९७ – रातो दिन धर्मको गुणानुस्मरणमा लागि रहने यस्ता गौतम बुद्धका शिष्यहरू सधैं जागृत भै रहन्छन् ॥८॥

(२९८)

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति-सदा गोतमसावका ।
येसं दिवा च रत्तो च-निच्चं सङ्गतासति ॥९॥

२९८ – रातो दिन संघको गुणानुस्मरणमा लागि रहने गौतम बुद्धका शिष्यहरू सधैं जागृत भै रहन्छन् ॥९॥

(२९९)

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति-सदा गोतमसावका ।
येसं दिवा च रत्तो च-निच्चं कायगतासति ॥१०॥

२९९ – रात दिन कायानुस्मृतिमा लागि रहने गौतम बुद्धका शिष्यहरू सधैं जागृत भै रहन्छन् ॥१०॥

(३००)

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति-सदा गोतमसावका ।
येसं दिवा च रत्तो च-अहिंसाय रतो मनो ॥११॥

३०० – हरबखत अहिंसामा मन लगाई रहने गौतम बुद्धका शिष्यहरू सधैं जागृत भै रहन्छन् ॥११॥

(३०१)

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति-सदा गोतमसावका ।
येसं दिवा च रत्तो च-भावनाय रतो मनो ॥१२॥

३०१ – हरबखत ध्यानाभ्यासमा मन लगाइ रहने गौतम बुद्धका शिष्यहरू सधैं जागृत भै रहने छन् ॥१२॥

वैशाली, महावन

(३०२)

वज्जीपुत्रिक भिक्षु

दुप्पव्वज्जं दुरभिरमं-दुरावासा घरादुखा ।
दक्खो'समान संवासो-दुक्खानुपतित'द्धगू ।
तस्मा न च'द्धगु सिया-दुक्खानुपतितो सिया ॥१३॥

३०२ – बिना नियमपूर्वक ग्रहण गरिएको प्रव्रज्जित जीवन विताउनु कठिन छ । निवास गर्न अयोग्य घरमा बस्नु दुःखद छ, आफ्नो अनुकूल नभएको मानिससँग बस्नु पनि दुःखद छ, त्यस कारण संस्कृतिको बाटोमा नलाग्नु बेस, दुःखको पछि नलाग्नु बेस छ ॥१३॥

जेतवन

(३०३)

चित्त गृहपति

सद्धो सीलेन सम्पन्नो-यसो भोग समप्पितो ।
यं यं पदेसं भजति-तत्थ तत्थे'व पूजितो ॥१४॥

३०३ – श्रद्धावान्, शीलवान् र यशका भागी व्यक्ति जहाँ गए पनि सम्मान सत्कारको पात्र बन्दछ ॥१४॥

(३०४)

दुरेसन्तो पकासेन्ति१-हिमवन्तो'व पब्बतो ।
असन्तेत्थ न दिस्सन्ति-रत्ति२ खित्ता यथा सरा ॥१५॥

३०४ – साधुसन्तहरू टाढा बसे पनि हिमालय भैं चम्कन्छ, असत्पुरुषहरू रातको अन्धकारमा छोडेको बाण भैं देखिँदैन ॥१५॥

जेतवन

(३०५)

एकलै बस्ने स्थविर

एका'सनं एकसेय्यं-एको चर 'मतन्दितो ।
एको दमय'मत्तानं-वनन्ते रमतो३ सिया ॥१६॥

11

३०५ – एउटै आसनमा बस्ने र एउटै शय्यामा सुत्ने, आलस्य रहित तथा एकलै विचरण आत्म दमन गर्ने पुरुष आनन्दपूर्वक जङ्गलमा बास गर्दछ ॥१६॥

प्रकीर्ण वर्ग सिद्धियो

२२-निरयवर्गो

(नर्क वर्ग)

जेतवन (३०६) सुन्दरी परिव्राजिका

अभूतवादी निरयं उपेति

योचापि कत्वा न करोमीति चाह ।

उभोपि ते पेच्च समा भवन्ति

निहीनकम्मा मनुजा परत्थ ॥१॥

३०६ – असत्यवादी नरकमा जान्छ, गरेर पनि गरेको छैन भन्ने पनि जान्छ, यी दुवै प्रकारका नीच काम गर्ने मानिसहरू मृत्यु पछि समान हुन्छ ॥१॥

राजगृह, वेणुवन (३०७) दुश्चरित्रको फल भनेको

कासावकण्ठा बहवो-पापघम्मा असञ्जता ।

पापा पापेहि कम्मेहि-निरयं ते उपपज्जरे ॥२॥

३०७ – गलामा काषाय वस्त्र धारण गर्ने कैयन असंयमी छन्, पापी छन्, तिनीहरू आफ्नो पापकर्मले गर्दा नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ॥२॥

वैशाली (३०७) वग्गुमुदातीरवासी भिक्षु

से०यो अयोगुलो भुत्तो-तत्तो अग्गिसिखूपमो ।

यञ्चे भुञ्जे०य दुस्सीलो-रद्वपिण्डं असञ्जतो ॥३॥

३०८ – असंयमी दुराचारी भै देशको अन्न खानु भन्दा आगो भै रातो तातेको फलामको डल्लो खानु बेस ॥३॥

जेतवन (३०९) क्षेम भन्ने सेठको छोरा

चत्तारि ठानानि नरो पमत्तो

आपज्जति परदारूपसेवी ।

अपुञ्जलाभं न निकामसे०यं

निन्दं ततीयं निरयं चतुत्थं ॥४॥

(३१०)

अपुञ्जलाभोच गती च पापिका

भीतस्स भीताय रती च थोक्किका ।

राजा च दण्डं गरुकं पणेति

तस्मा नरो परदारं न सेवे ॥५॥

३०९, ३१० – प्रमादी भै व्यभिचार गर्ने व्यक्तिलाई अपुण्यलाभ, सुखनीद नहुनु, निन्दा र नरक बास यति ४ गति हुन्छ । अपुण्य लाभले गर्दा भविष्यमा दुर्गति प्राप्त हुन्छ, भयभीत हुनु परेर रति सुख अल्प (थोरै) हुन्छ । ठूलो दण्ड आई पर्छ त्यसकारण मानिसले परस्त्री गमन नगर्नु ॥४, ५॥

जेतवन (३११) कटुभाषी भिक्षु

कुसो यथा दुग्गतो-हत्थमेवा'नुकन्तति ।
सामाञ्च दुप्परामत्थं-निरयायु'पप कड्ढति ॥६॥

13

३११ - कुश समात्ता राम्मरी नसमात्तेलाई हातमा घाऊ हुन्छ । श्रमण धर्म (सन्यास) राम्मरी पालन गरेन भने नरक जानु पर्छ ॥६॥

(३१२)

यं किञ्चि सिथिलं कम्मं-संकिलिदद्दञ्च यं वतं२ ।
संकस्सरं ब्रह्मचरियं-न तं होति महप्फलं ॥७॥
१. सि. निव्याय २. वं क्त ।

३१२ - शिथिल कर्म मलयुक्त व्रत र अशुद्ध ब्रह्मचर्य-यो कुनै पनि महाफल दायक हुँदैन ॥७॥

(३१३)

कयिरा चे१ कयिराथे'तं-दल्हमेतं परक्कमे ।
सिथिलोहि' परिब्बाजो'३-भिय्यो आकिरतेरजं ॥८॥

३१३ - प्रव्रजित भएर गर्नु पर्ने काम छ भने त्यसलाई गर, भन्नु दृढतापूर्वक गर, शिथिल स्वभाव हुने परिव्राजकले आफ्नो मनमा चित्तमलरूपी धूलो भनै बढाउँछ ॥८॥

जेतवन (३१४) कुनै ईर्ष्या गर्ने स्त्री

अकतं दुक्कतं४ से०यो-पच्छा तपति५ दुक्कतं ।
कतञ्च सुकतं से०यो-यं कत्वा ना'नुतप्पति ॥९॥

३१४ - खराब काम नगर्नु नै बेस, खराब काम गर्दा पछुतो हुन्छ, राम्रो काम गर्नु नै बेस, जुन काम गर्नाले पछि ताप हुँदैन ॥९॥

१. 'कयिरञ्जे' । २. व. सठिलो । ३. व. परिब्बजी । ४. व. दुक्कटं ।

जेतवन (३१५) धेरै भिक्षुहरू

नगरं यथा पच्चन्तं-गुत्तं सन्तर बाहिरं ।
एवं गोपेथ अत्तानं-खणो वे मा उपच्चगा ।
खणा'तीता हि सोचन्ति-निरयम्हि समप्पिता ॥१०॥

३१५ - जस्तो सीमान्त प्रदेश भित्र र बाहिर दुबै तर्फबाट सुरक्षित हुन्छ त्यस्तै आफूलाई सुरक्षित गर, अवसर खेर नफाल, अवसर बितेपछि नरक बास भै अपशोच गर्नु पर्ला ॥१०॥

जेतवन (३१६) निर्ग्रन्थ (=जैनसाधु)

अलज्जिताये लज्जन्ति लज्जताये न लज्जरे ।
मिच्छादिट्ठि समादाना-सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥११॥

३१६ - लाज मान्न नहुने ठाउँमा लाज मान्दछ, लाज मान्नु पर्ने ठाउँमा लाज नमानी मिथ्या दृष्टि ग्रहण गर्ने जीव दुर्गतिमा पुग्दछ ॥११॥

अभये च भयदस्सिनो-भये चाभयदस्सिनो ।

मिच्छादिद्वि समादाना-सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥१२॥

३१७ – भय नलिनु पर्ने ठाउँमा भय लिई, भय लिनु पर्ने ठाउँमा भय नलिई मिथ्या दृष्टि ग्रहण गर्ने जीव दुर्गतिमा पुग्दछ ॥१२॥

जेतवन

(३१८)

तीर्तिय श्रावक

अवज्जे वज्जमतिनो-वज्जे चावज्जदस्सिनो ।

मिच्छादिद्वि समादाना-सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥१३॥

३१८ – निर्दोषमा दोष र दोषमा निर्दोष देखेर मिथ्या दृष्टि ग्रहण गर्ने जीव दुर्गतिमा पुग्दछ ॥१३॥

(३१९)

वज्जञ्च वज्जतो अत्वा-अवज्जञ्च अवज्जतो ।

सम्मादिद्विसमादाना-सत्ता गच्छन्ति सुग्गतिं ॥१४॥

३१९ – दोषलाई दोष र निर्दोषलाई निर्दोष नै देखेर सम्यक् दृष्टि ग्रहण गर्ने जीवलाई स्वर्ग प्राप्त हुन्छ ॥१४॥

नर्क वर्ग सिद्धियो ।

२३-नागवर्गो

(हात्ती वर्ग)

जेतवन

(३२०)

आनन्द थेर

अहं नागो व सङ्गामे-चापातो पतितं सरं ।

अतिवाक्यं तित्तिक्खस्सं-दुस्सीलो हि बहुज्जना ॥१॥

३२० – लडाईंमा छोडेको बाण हात्तीले सहन गरे भैं मैले अर्काको कटु वाक्य सहन गर्नेछु, किनकि संसारमा दुःशील व्यक्ति नै धेरै छन् ॥१॥

(३२१)

दन्तं नयन्ति समितिं-दन्तं राजाभिरूहति ।

दन्तो सेट्ठो मनुस्सेसु-योतिवाक्यं तित्तिक्खति ॥२॥

३२१ – तालिम पाएको हात्तीलाई संग्राममा लैजान्छ, त्यस्तो हात्तीमा राजाले चढ्छ, मनुष्यको बीचमा आत्मदमन हुने व्यक्ति श्रेष्ठ हुन्छ, जसले कटुवाक्यलाई सहन गर्दछ ॥२॥

(३२२)

व'रमस्सतरा दन्ता-आजानीया च सिन्धवा ।

कुञ्जरा च महानागा-अत्तदन्तो ततो वरं ॥३॥

३२२ – खच्चर, सिंधु देशको असल घोडा र महा नाग हात्तीहरू दमन गर्नु उत्तम हो, त्यो भन्दा आफूलाई दमन गर्नु भन्ने उत्तम ॥३॥

जेतवन

(३२३)

अधि माहुते भएको भिक्षु

न हि एतेहि यानेहि-गच्छेय अगतं दिसं ।

यथात्तना सुदन्तेन-दन्तो दन्तेन गच्छति ॥४॥

३२३ – आफूलाई संयम र दमन गर्ने व्यक्ति निर्वाण तरफ जान सक्छ, हात्ती घोडा आदि चढी त्यस तरफ जान सकिदैन ॥४॥

धनपालको नाम कुञ्जरो
कटुकप्पभेदनो१ दुन्निवारयो ।
बद्धो कवलं न भुञ्जति
सुमरति नागवनस्स कुञ्जरो ॥५॥

१. ब. कटुक भेदनो ।

३२४ – धनपाल भन्ने हात्ती सैन्यलाई छितर बितर गर्न सक्दछ । त्यस्तो बलवान् हात्ती बन्धनमा पर्दा पनि खाने कुरो नखाई आफू बस्ने मनोहर जङ्गल मात्र सम्भेर बस्दछ ॥५॥

जेतवन

(३२५)

प्रसेनजित कोशल राजा

मिद्धी यदा होति महग्गसो च
निद्दायिता सम्परिवत्तसायी ।
महावराहो१व निवापपुट्टे
पुनप्पुन गम्भ१मुपेति मन्दो ॥६॥

३२५ – धेरै आहार खाने अलसी, निद्रालु मानिस धेरै खानाले मोटाई राखेको सुंगुर जस्तै हो, त्यस्ता मूर्ख बराबर गर्भवासमा आउँछ ॥६॥

जेतवन

(३२६)

सानु श्रामणे

इदं पुरे चित्त मचारि चारिक१
येनि१च्छकं यत्थकामं यथासुखं ।
तदज्जं१ह निग्गहेस्सामि२ योनिसो
हत्थिप्पभिन्नं विय अडकुसग्गहो ॥७॥

१. ब. सि चरित । २. निग्गहिस्सामि ।

३२६ – यो चित्त अधि आफ्नो इच्छा मुताविक जहाँ मन लाग्यो उही जान्थ्यो । अब यसलाई मैले माहुतेले हात्तीलाई दमन गरे भैं दमन गर्नेछु ॥७॥

जेतवन

(३२७)

कोशल राजाको पावेथ्यक हात्ती

अप्पमादरता होथ-सचित्तम१नुरक्खथ ।
दुग्गा उद्धरथ१त्तानं-पंके सत्तो१व१ कुञ्जरो ॥८॥

१. ब. सन्तो ।

३२७ – अप्रमादी हुनुमा मन लगाउ, आफ्नो चित्तको रखवारी गर, दल दलमा (धाप) परेको हात्तीले भैं आफूलाई राग, द्वेष र मोहको दलदलबाट निकाल ॥८॥

पारिलेय्यकवन

(३२०)

केही भिक्षुहरू

सचे लभेथ निपकं सहायं
सद्धिं चर साधुविहारि धीरं ।
अभिभुथ्य सब्बानि परिस्सयानि
चरेय्य तेन१त्तमनो सतीमा ॥९॥

३२८ – पाको बुद्धि भएको शीलवान् साथी पाए, सबै प्रकारको विघ्न-बाधा हट्छ अनि सचेत तथा प्रसन्न भई त्यस व्यक्तिको सतसंगत गर ॥९॥

(३२९)

नो चे लभेथ निपकं सहायं

सद्धिं चरं साधुविहारि धीरं ।
राजा'व रट्टं विजितं पहाय
एको चरे मातङ्ग'रञ्जो'व नागो ॥१०॥

16

३२९ – पाको बुद्धि भएको तथा सच्चरित्रवान् साथी नपाए राजाले पराजित देश छोडे भै छाडेर मातङ्ग हात्ती भै एकलै हिंड्नु बेस छ ॥१०॥

(३२०)

एकस्स चरितं से०यो-नत्थि बाले सहायता ।
एको चरे-न च पापानि कयिरा ।
अप्पोस्सुक्को-मातङ्ग'रञ्जो व नागो ॥११॥

३३० – मूर्खहरूको संगत गर्नु भन्दा, पाप नगरी संयमी भै मातङ्ग हात्ती भै एकलै विचरण गर्नु बेस छ ॥११॥

हिमाल प्रदेश

(३३१)

मार

अत्थमिह जातमिह सुखा सहाया
तुट्ठी सुखा या इतरी'तरेन ।
पुञ्जं सुखं जीवितसङ्गयमिह

सब्बस्स दुक्खस्स सुखं पहानं ॥१२॥

३३१ – काम पर्ने बेलामा मित्रद्वारा सहायता पाउनु सुख हो, जे मिल्यो त्यसमा सन्तुष्ट हुनु पनि सुखै हो, मृत्यु पछि पुण्य सुख हो, सबै दुःखको क्षय नै ठूलो सुख हो ॥१२॥

(३३२)

सुखा मत्ते०यता लोके-अथो पेत्तेय्यता सुखा ।
सुखा सामञ्जता लोके-अथो ब्रह्मञ्जता सुखा ॥१३॥

३३२ – संसारमा आमा बाबुको सेवा गर्नु सुख हो, श्रमणभाव पनि सुख नै हो र पाप रहित ब्राह्मणभाव भन्नु सुख हो ॥१३॥

(३३३)

सुखं याव जरा सीलं-सुखा सद्धा पतिट्ठिता ।
सुखा पञ्जायपि पटिलाभो-पापानं अकरण सुखं ॥१४॥
१. व. पञ्जा ।

३३३ – बुढेसकालसम्म शीलपालन गर्नु सुख हो, श्रद्धावान् हुनु सुख हो, प्रज्ञा ज्ञान लाभ गर्नु सुख हो, पाप नगर्नु सुख हो ।

हात्ती वर्ग सिद्धियो

२४-तण्हावग्गो

(तृष्णा वर्ग)

जेतवन

(३३४)

कपिल माछा

मनुजस्स पमत्तचारिनो
तण्हा बड्ढति मालुवा विय
सो प्लवति१ हुराहरुं
फलमि'च्छं वनस्सिं वानरो ॥१॥

३३४ – प्रमादी व्यक्तिको तृष्णा मालुवा लता भै बढ्छ, फलफूलको आशा गरी जङ्गलमा उफ्रेर हिंड्ने बाँदर भै प्रमादी व्यक्तिले संसारमा बारम्बार जन्म लिन्छ ॥१॥

16

यं एसा सहतीर जम्मी-तण्हा लोके विसत्तिका ।
सोका तस्स पवङ्गन्ति अभिवट्ठं'व'वीरणं ॥२॥

१. व. पलवेति ।
२. व. सहते ।
३. व. अभिउट्ठं

३३५ – जसलाई यो विषरूपी नीच तृष्णाले छोड्दैन, त्यसको चित्तमा वर्षामा वीरण भन्ने घाँस बढे भैं शोक बढ्दछ ॥२॥

(३३६)

यो चेत्तं सहते जम्मी-तण्हं लोके दुरच्चयं ।
सोका तम्हा पपतन्ति-उदबिन्दू व पोक्खरा ॥३॥

३३६ – किन्तु जसले यो दुष्ट्याज्य नीच तृष्णालाई वशमा राख्दछ, त्यसको शोक कमलपातबाट टप्केको पानीको थोपा भैं गिर्दछ ॥३॥

(३३७)

तं वो वदामि भइं वो-यावन्ते'त्य समागता ।
तण्हाय मूलं खणय-उसीरत्थो'व वीरणं ।
मा वो नलं'व सोता'व-मारो भञ्जि पुनप्पुनं ॥४॥

३३७ – त्यसैले यहाँ जम्मा भएका तिमीहरू सबैलाई भन्दछु—तिमीहरूको कल्याणको लागि वीरण घाँस उखेल्न खोजे भैं तिमीहरूले पनि तृष्णालाई जडैदेखि उखेल, अनि तिमीहरूलाई बाँसलाई पानीको धारले सताए भैं मारले दुःख दिन सक्दैन ॥४॥

जेतवन

(३३८)

गूथसूकर पोतक

यथा'पि मूले अनुपद्दवे दल्ले
छिन्नो'पि रुक्खो पुनरेव रूहति ।

एवम्पि तण्हानुसये अनूहते
निब्बत्तति दुक्खमि'दं पुनप्पुनं ॥५॥

३३८ – जरा नउखेली केवल काटेर मात्रै राखेको रूख फेरि फेरि उम्रे भैं तृष्णा र अनुशयको समूल नष्ट नगर्नेलाई यो दुःख बारम्बार आउँछ ॥५॥

(३३९)

यस्स छत्तिसति सोता-मनापस्सवना भुसा ।
वाहा' वहन्ति दुद्धिं-सङ्गप्पा रागनिस्सिता ॥६॥

१. व. महा ।

३३९ – जसको छत्तीस स्रोत, संसारमा प्रिय पदार्थमा प्रवाहित भएर त्यसको रागपूर्ण संकल्पले उसलाई दुर्दृष्टितर बगाएर लैजान्छ ॥६॥

(३४०)

सवन्ति सब्बधी सोता-लता उब्भिज्ज' तिट्ठति ।
तच्च दिस्वा लतं जातं-मूलं पञ्जाय छिन्दथ ॥७॥

३४० – यो तृष्णारूपी स्रोत जताततै बहीरहेको छ, लता फुटेर निस्केको छ, त्यो फैलिँदै आएको तृष्णारूपी लता देखेर प्रज्ञारूपी शस्त्रले त्यसको मूल समेत काट्नु पर्छ ॥७॥

18

(३४१)

सरितानि सिनेहितानि च
सोमनस्सानि भवन्ति२ जन्तुनो ।

ते सातसिता सुखेसिनो
ते वे जातिजरूपगा नरा ॥८॥

१. व. उप्पज्ज ।

२. व. होन्ति ।

३४१ – तृष्णारूपी नदी मानिसहरूलाई खूब प्यारो तथा मनोहर लाग्दछ, सुखको कामना गर्ने मानिसहरू तृष्णा नदीका प्रवाहमा परेर बारम्बार जन्म मरणको फन्दामा पर्दछन् ॥८॥

(३४२)

तसिणाय पुरक्खता पजा
परिसप्पन्ति ससीव बन्धितो ।

संयोजन सङ्गसत्ता१
दुक्खमुपेन्ति पुनप्पुनं चिराय ॥९॥

३४२ – बाँधी राखेको चौघोडा घुमी रहे भैं तृष्णाको पीछा नछोडी संयोजन (मनको बन्धन) मा रहेका मानिसहरूलाई दीर्घकालसम्म बराबर दुःख हुन्छ ॥९॥

१. कहि २. 'सत्तका'

(३४३)

तसिणाय पुरक्खता पजा
परिसप्पन्ति ससो व बन्धितो ।

तस्मा तसिणं विनोदये
भिक्षु आकङ्क्षी१ विरागमत्तनो ॥१०॥

३४३ – तृष्णाको पीछा गर्ने प्राणीहरू बाँधी राखेका चौघोडा भैं घुमी घुमी रहन्छन्, अतएव भिक्षु हो, वैराग्य मार्गमा लागेर तृष्णा निरोधको आकांक्षा गर ॥१०॥

१. व. आकङ्खन्तो ।

वेणुवन

(३४४)

विभ्रान्तक भिक्षु

यो निब्बनथो वनाधिमुत्तो
वनमुत्तो वनमेव धावति ।

तं पुगलमेव पस्सथ
मुत्तो बन्धनमेव धावति ॥११॥

३४४ – संसारको बन्धनबाट छुटेर वनवास गएर फेरि जङ्गल छोडी घरमै आई बस्ने मानिसलाई हेर, फेरि बन्धनैमा आई रहेको छ ॥११॥

(३४५)

न तं दल्हं१ बन्धनमाहु धीरा
यदा यसं दारुजं बब्बजञ्च ।

सारत्तरत्ता मणिकुण्डलेसु
पुत्तेसु दारेसु च या अपेखा ॥१२॥

18

३४५ – फलामको, काठको र डोरीको बन्धनलाई बुद्धिमान्ले बलियो बन्धन भन्दैन । धन सम्पत्ति, स्त्री, पुत्र, पुत्रीहरूमा हुने अनुरागलाई नै दृढ बन्धन भन्दछन् ॥१२॥

(३४६)

एतं दल्हं बन्धनमाहु धीरा
ओहारिनं सिथिलं दुष्पमुञ्चं ।

एतस्मिं छेत्त्वान् परिब्बजन्ति
अनपेक्खिनो कामसुखं पहाय ॥१३॥

३४६ – यही बन्धनलाई अधो गतिमा लैजाने शिथिल र दुस्त्याज्य बन्धन भन्दछन्, बुद्धिमान्हरू यस्तो बन्धनलाई पनि तोडी काम सुखको इच्छा नगरी प्रव्रजित हुन्छन् ॥१३॥

राजगृह, वेणुवन

(३४७)

क्षेमा महारानी

ये रागरत्ता 'नुपतन्ति सोतं
सयं कतं मक्कटको'व जालं
एतस्मिं छेत्त्वानवजन्ति धीरा
अनपेक्खिनो सब्ब दुक्खं पहाय ॥१४॥

३४७ – रागमा लालायित व्यक्ति, आफूले बनाएको जालमा माकुरो फसे भैं आफ्नै तृष्णारूपी नदीमा पर्छ, बुद्धिमान्हरू यसलाई पनि तोडी, इच्छा रहित भै सबै दुःख छोडी प्रव्रजित हुन्छन् ॥१४॥

राजगृह, वेणुवन

(३४८)

उरग से

मुञ्च परे मुञ्च पच्छतो
मज्जे मञ्च भवस्स पारगू ।
सब्बत्थ विमुत्तमानसो
न पुन जातिजरं उपेहिसि ॥१५॥

३४८ – अगाडिको, बीचको र पछाडिको वस्तुको आशा छोडी संसारबाट पार भएर जाउ, चारैतिरबाट आफ्नो मन मुक्त भएपछि फेरी जन्ममरणमा आउनु पर्दैन ॥१५॥

जेतवन

(३४९)

चुल्ल धनुग्गह पण्डित

बितक्कपमथितस्स जन्तुनो ।
तिब्बरागस्स सुभा'नुपस्सिनो ।

भिठोयो तण्हा पवङ्कति
एस खो दल्हं करोति बन्धनं ॥१६॥

३४९ – नाना प्रकारको सन्देह राखेर मनमा तीव्र राग राखी राम्रो राम्रो मात्र देख्ने मानिसको तृष्णा भनै बढ्दछ, आफ्नो निम्ति उसले मजबुत बन्धन बनाउँछ ॥१६॥

(३५०)

वितक्कूपसमे च यो रतो
असुभं भावयति सदा सतो ।

एस खो ब्यन्ति काहिनि
एस छेज्जति मारबन्धनं ॥१७॥

३५० – संकल्प विकल्पलाई शान्त गर्नमा मन लगाई, जाग्रत भै अशुभ भावनालाई ध्यान दृष्टिले हेर्न व्यक्तिले जन्ममरणबाट मुक्त भै मार बन्धनलाई तोड्दछ ॥१७॥

जेतवन

(३५१)

मार

निदङ्गतो असन्तासो-वीततण्हो अनङ्गणो ।

३५१ – पाप पुण्य सब त्यागिसकेर निडर भएका, तृष्णा रहितलाई, चित्तमल नहुनेलाई र सांसारिक काँढा पन्छ्याई सकेकोलाई अन्तिम देहधारी भन्दछन् ॥१८॥

(३५२)

बीततण्हो अनादानो निरुत्तिपद कोविदो
अक्खरानं सन्निपातं-जञ्जा पुब्बपरानि च ।

स वे अन्तिम सारीरो-

महापञ्चो महापुरिसो'ति वुच्चति ॥१९॥

३५२ – तृष्णा रहित, सांसारिक बन्धनबाट मुक्त निरुत्तिपद कोविद र अक्षरहरूलाई अगाडि पछाडि राख्नमा सिपालु यस्ता महाप्राज्ञ अन्तिम देहधारी महापुरुष कहलाइन्छ ॥१९॥

वाराणसी र गयोको बीच (३५३) उपक आजीवक

सब्बा'भिभू सब्बविदू'हमस्मिं
सब्बेसु धम्मेषु अनूपलित्तो ।
सब्बञ्जहो तण्हक्खये विमुत्तो
सयं अभिञ्जाय कमुद्दिसेय्यं ॥२०॥

३५३ – मैले रागादि सबैलाई जितीसकें, दुःख निवृत्तिको सबै उपाय जानी सकें, सबै पदार्थमा अलिप्त छु, सर्व त्यागी भै सकें, तृष्णा क्षय गरीसकें र विमुक्ति पाईसकें । मैले स्वयं विमलज्ञानको बोध पाईसकें, अतएव मैले कसलाई गुरु देखाऊ ? ॥२०॥

जेटवन (३५४) शक्र देवराज

सब्बदानं धम्मदानं जीनाति
सब्बं रसं धम्मरसो जीनाति ।
सब्बं रतिं धम्मरतिं जीनाति
तण्हक्खयो सब्बदुक्खं जीनाति ॥२१॥

३५४ – सबै दानलाई धर्मदानले जित्छ, सबै रसलाई धर्मरसले जित्छ, सबै रतिलाई धर्म रतिले जित्छ, तृष्णा क्षय भयो भने सबै दुःखलाई जित्छ ॥२१॥

जेटवन (३५५) अपुत्रक सेठ

हनन्ति भोगा दुम्मेधं-नो चे पारगवेसिनो ।
भोगतण्हाय दुम्मेधो-हन्ति अञ्जे'वी' अत्तनं ॥२२॥

३५५ – संसार पारी जान नखोज्ने मूर्ख भोगले नाशित्छ, अर्कालाई नष्ट गराए भैं बराबर भोगको तृष्णामा परेर त्यस मूर्खले आफ्नो विनाश गराउँछ ॥२२॥

१. ब. च ।

पण्डुकम्बल (३५६) अंकुर देव पुत्र

तिणदोसानि खेतानि-रागदोसा अयं पजा ।
तस्मा हि वीतरागेषु-दिन्नं होति महप्फलं ॥२३॥

३५६ – खेतको दोष घाँस हो, मनुष्यको दोष राग हो, त्यसैले वीतरागलाई दिएको दानको फल ठूलो हुन्छ ॥२३॥

तिणदोसानि खेतानि-दोसदोसा अयं पजा ।
तस्मा हि वितदोसेसु-दिन्नं होति महप्फलं ॥२४॥

३५७ – खेतको दोष घाँस हो, मनुष्यको दोष द्वेष हो, त्यसैले द्वेषरहित व्यक्तिलाई दिएको दानको फल ठूलो हुन्छ ॥२४॥

(३५८)

तिणदोसानि खेतानि-मोहदोसा अयं पजा ।
तस्मा हि वीतमोहेसु-दिन्नं होति महप्फलं ॥२५॥

३५८ – खेतको दोष घाँस हो, मनुष्यको दोष मोह हो, त्यसैले मोहरहित व्यक्तिलाई दिएको दानको फल ठूलो हुन्छ ॥२५॥

(३५९)

तिणदोसानि खेतानि-इच्छादोसा अयं पजा ।
तस्मा हि विगतिच्छेसु-दिन्नं होति महप्फलं ॥२६॥

३५९ – खेतको दोष घाँस हो, मनुष्यको दोष इच्छा हो, त्यसैले इच्छारहित व्यक्तिलाई दिएको दानको फल ठूलो हुन्छ ॥२६॥

तृष्णा वर्ग सिद्धियो

२५-भिक्षुवर्गो

(भिक्षु वर्ग)

जेतवन

(३६०)

पाँच जना भिक्षु

चक्खुना संवरो साधु-साधु सोतेन संवरो ।
घ्राणेन संवरो साधु-साधु जिह्वाय संवरो ॥१॥

३६० – आँखा, कान, नाक र जिह्वो संयम गर्नु राम्रो ॥१॥

(३६१)

कायेन संवरो साधु-साधु वाचाय संवरो ।
मनसा संवरो साधु-साधु सब्बत्थ संवरो ।
सब्बत्थ संवृतो भिक्षु-सब्बदुक्खा पमुच्चति ॥२॥

३६१ – काय, वाक र मनलाई संयम राख्नु राम्रो, जहाँ पनि संयम गर्नु राम्रो, सबै कुरामा संयमको अभ्यास गर्ने भिक्षु सब तरहको दुःखबाट मुक्त हुन्छ ॥२॥

जेतवन

(३६२)

हस घातक भिक्षु

हत्थ सञ्जतो पाद सञ्जतो

वाचाय सञ्जतो सञ्जतुत्तमो ।
अब्भत्तरतो समाहितो
एको सन्तुसितो तमाहु भिक्षू ॥३॥

३६२ – जसले हात पाउ र बोली वचनमा संयम गरेको छ, जसको चित्त अध्यात्ममा राम्ररी लागेको छ, जो समाधि युक्त तथा सन्तुष्ट भै एकान्तमा बस्छ, उसैलाई भिक्षु भन्दछन् ॥३॥

22

जेतवन

(३६३)

कोकालिक

यो मुखसञ्जतो भिक्षु-मत्तभाणी अनुद्धतो ।

अत्थं धम्मञ्च दीपेति-मधुरं तस्स भासितं ॥४॥

३६३ – जुन भिक्षुले मुखको संयम गरेर विचार गरेर कुरा गर्छ, चञ्चल स्वभाव नभै अर्थ र धर्मको प्रकाश गर्छ, यस्ताको भाषणलाई मधुर भाषण भन्दछन् ॥४॥

जेतवन

(३६४)

धम्मराम थेर

धम्मरामो धम्मरतो-धम्मं अनुविचिन्तयं ।

धम्मं अनुस्सरं भिक्षु-सद्धम्मा न परिहायति ॥५॥

३६४ – धर्ममा रमाउने, धर्ममा मन लगाउने, धर्मको चिन्तन गरी, धर्मको अनुस्मरण गरी बस्ने भिक्षु सद्धर्मबाट कहिले पनि पतन हुन पाउदैन ॥५॥

राजगृह, वेणुवन

(३६५)

विपक्षी भिक्षु

सलाभं नातिमञ्जेय्य-नाञ्जेसं पिहयं चरे ।

अञ्जेसं पिहयं भिक्षु-समाधिं नाधि गच्छति ॥६॥

३६५ – आफूलाई प्राप्त हुने लाभलाई तुच्छ नसम्भन्नु, अर्कालाई प्राप्त हुने लाभमा ईर्ष्या नगर्नु, अर्काको लाभमा ईर्ष्या गर्ने भिक्षुलाई समाधि प्राप्त हुन सक्दैन ॥६॥

(३६६)

अपलाभोपि चे भिक्षु-सलाभं नाति मञ्जति ।

तं वे देवा पसंसन्ति-सुद्धाजीवं अतन्दितं ॥७॥

३६६ – थोरै भएपनि आफूलाई प्राप्त हुने लाभलाई तुच्छ नठान्नेलाई, शुद्ध जीविका गर्ने र आलस्य रहित हुने भिक्षुको प्रशंसा देवताले पनि गर्दछ ॥७॥

जेतवन

(३६७)

पञ्चाग्रदायक ब्राह्मण

सब्बसो नामरूपस्मिं-यस्स नत्थि ममायितं ।

असता च न सोचति-स वे भिक्षूति वुच्चति ॥८॥

३६७ – नाम-रूप जगतमा जसले ममता राख्दैन, जसले केही नपाए पनि शोक गर्दैन त्यस्तालाई भिक्षु भन्दछ ॥८॥

मेत्ता विहारी यो भिक्षु-पसन्नो बुद्ध सासने ।
अधिगच्छे पदं सन्तं-संखारूपसमं सुखं ॥९॥

३६८ – मैत्री भावना लिएर बुद्धको उपदेशमा श्रद्धावान् भै बस्ने भिक्षुले सबै संस्कारलाई शान्त गर्ने सुखमय शान्तिपद प्राप्त गर्दछ ॥९॥

(३६९)

सिञ्च भिक्षु इमं नावं-सित्ता ते लहु'मेस्सति ।
छेत्वा रागञ्च दोसञ्च-ततो निब्बानमेहिसि ॥१०॥

३६९ – भिक्षु हो ! शरीर रूपी डुंगाबाट मिथ्या-दृष्टिरूपी पानीलाई फ्याक ! यो पानी नभएपछि हलुंगो हुन्छ । राग द्वेषलाई छिन्न भिन्न पारेर चाँडै निर्वाण प्राप्त गर ॥१०॥

(३७०)

पञ्च छिन्दे पञ्च जहे-पञ्चुत्तरिय भावये ।
पञ्च सङ्गातिगो भिक्षू-ओघतिण्णो'ति वुच्चति ॥११॥

३७० – पाँचलाई काटेर, पाँचलाई छोडी, माथिल्लो पाँचको अभ्यास गर, पाँच किसिमका बन्धन पार गर्ने भिक्षुलाई ओघतीर्ण भिक्षु भन्दछन् ॥११॥

(३७१)

भ्माय भिक्षू मा च पमादो

मा ते कामगुणे भमस्सु' चित्तं ।
मा लोहगुलं गिली पमत्तो

मा कन्दि दुस्ख'मिदन्ति डय्हमानो ॥१२॥

३७१ – भिक्षु हो ! ध्यानमा लाग, बेहोशी नहोऊ, आफ्नो चित्तलाई कामको वशमा नपठाऊ, प्रमादी भै फलामको डल्लो नखाऊ, हाय दुःख भनेर तिमीहरूलाई पछि रुन नपरोस् ॥१२॥

(३७२)

नत्थिभ्मानं अपञ्चस्स-पञ्चानत्थि अभायतो ।

यमिह भ्मानञ्च पञ्चञ्च-स' वे निब्बान सन्तिके ॥१३॥

३७२ – प्रज्ञा नहुनेको ध्यान हुँदैन, ध्यान नहुनेको प्रज्ञा हुँदैन, ध्यान र प्रज्ञा दुवै जस्को छ उही निर्वाणको समीपमा पुग्न जान्छ ॥१३॥

(३७३)

सुञ्जागारं पविट्ठस्स-सन्तचित्तस्स भिक्षुनो ।
अमानुसी'रती होति-सम्मा धम्म विपस्सतो ॥१४॥

३७३ – एकान्त बास गर्ने, शान्त चित्त हुने, धर्मलाई राम्ररी चिन्ने भिक्षुलाई लोकोत्तर आनन्द प्राप्त हुन्छ ॥१४॥

यतो यतो सम्मसति-खन्धानं उदयव्वयं ।
लभति पीति पामोज्जं-अमतं तं विजानतं ॥१५॥

३७४ – पञ्चस्कन्धको उत्पत्ति र विनाशको स्मरण गरी रहने भिक्षुलाई ज्ञानीहरूको प्रेम र अमृतपद प्राप्त हुन्छ ॥१५॥

(३७५)

तत्रायमादि भवति-इध पञ्चस्स भिक्खुनो ।

इन्द्रियगुत्ति सन्तुट्ठि-पातिमोक्खे च संवरा ।
मित्ते भजस्सु कल्याणे-सुद्धाजीवे अतन्दिते ॥१६॥

३७५ – ज्ञानी भिक्षुहरूले सबभन्दा पहिले इन्द्रिय वशमा राख्नु, संतोष हुनु, प्रातिमोक्ष नियम पालन गर्नु । फेरी यस्ता भिक्षुले शुद्ध जीवी र आलस्य रहित कल्याण मित्रहरूको सत्संगत गर्नु पर्छ ॥१६॥

(३७६)

पटिसन्धारवुत्त्यस्स-आचार कुसलो सिया ।

ततो पामोज्जबहुलो-दुक्खस्सन्तं करिस्सति^१ ॥१७॥

३७६ – सेवा सत्कार गर्ने स्वभाव भएको तथा राम्रो आचार-पालनमा निपुण भएको यस्तोले आनन्द सहित दुःखको अन्त गर्छ ॥१७॥

१. सि. करिस्ससि ।

जेतवन

(३७७)

५०० भिक्षु

यस्सिका विय पुप्फानि-मद्दवानि पमुञ्चति ।
एवं रागञ्च दोसञ्च-विप्पमुञ्चेथ भिक्खवो ॥१८॥

३७७ – भिक्षु हो ! जुही फूलको बोटले ओइलाएको फूल जम्मै खसाले भैं तिमीहरूले राग द्वेषलाई फ्याँक्नु पर्छ ॥१८॥

जेतवन

(३७८)

शान्तकाय स्थविर

सन्तकायो सन्तवाचो-सन्तवा सुसमाहितो ।
सन्त लोकामिसो भिक्खू-उपसन्तोति वुच्चति ॥१९॥

३७८ – काय, वाक्, चित्त शान्त हुने र ध्यानमा सदा नियुक्त हुने सांसारिक भोगविलासलाई त्याग गरी बस्ने भिक्षुलाई 'उपशान्त भिक्षु' भन्दछन् ॥१९॥

जेतवन

(३७९)

नङ्गलकुलत्थेर

अत्तना चोदयत्तानं-पटिमासे^१ अत्तमत्तना ।
सो अत्तगुनो सतिमा-सुखं भिक्खुविहाहिसि ॥२०॥

३७९ – आफूलाई आफैले प्रेरणा दिने, आफूलाई आफैले परीक्षा गर्ने आत्मसंयमी र स्मृतिवान् भिक्षु सुखपूर्वक बस्दछ ॥२०॥

१. सि. पाटिमासे^१त ।

अत्ता हि अत्तनो नाथो-अत्ता हि अत्तनो गति ।
तस्मा सञ्जमय'त्तानं-अस्सं भद्रं'व वाणिजो ॥२१॥

३८० – आफ्नो स्वामी आफै हो, आफ्नो गति आफै हो, त्यसैले व्यापारीले राम्रो घोडालाई तालिममा राखे भैं आफूलाई आफैले संयममा राख्नु पर्छ ॥२१॥

राजगृह, वेणुवन

(३८१)

वक्कलि थेर

पामोज्ज बहुलो भिक्खू-पसन्नो बुद्धसासने ।
अधिगच्छे पदं सन्तं-सङ्गारू'पसमं सुखं ॥२२॥

३८१ – बुद्धको उपदेशमा श्रद्धा राखी सधैं प्रमुदित हुने भिक्षुले सबै संस्कारलाई साम्य गरेर सुखमय शान्तिपद प्राप्त गर्छ ॥२२॥

श्रावस्ती, पूर्वाराम

(३८२)

सुमन श्रामणेर

यो हवे दहरो भिक्खू-युञ्जति बुद्धसासने ।
सो इमं लोकं पभासेति-अब्भा मुत्तो'व चन्दिमा ॥२३॥

३८२ – तरुण अवस्थामा बुद्ध शासनमा संलग्न हुने भिक्षुले बादलबाट मुक्त भै प्रकाशित हुने चन्द्रमा भैं प्रकाशित हुन्छ ॥२३॥

भिक्षु वर्ग सिद्धियो

२६-ब्राह्मणवर्गो

(ब्राह्मण वर्ग)

जेतवन

(३८३)

धेरै श्रद्धा हुने ब्राह्मण

छिन्द स्रोतं परक्कम्म-कामे मनुद ब्राह्मण ।
सङ्खरानं खयं अत्वा-अकतञ्जूसि ब्राह्मणो ॥१॥

३८३ – हे ब्राह्मण, तृष्णाको स्रोतलाई काट, पराक्रम देखाएर कामवासनालाई नाश गर, हे ब्राह्मण, संस्कार सबै क्षय गरेको जानेर अकृत (निर्वाण) साक्षात्कार गर ॥१॥

जेतवन

(३८४)

धेरै भिक्षुहरू

यदा द्वयेसु धम्मेसु-पारगू होति ब्राह्मणो ।
अथ'स्स सब्बे संयोगा-अत्थं गच्छन्ति जानतो ॥२॥

३८४ – जुन बेला ब्राह्मण चित्त संयम र ध्यान दुई धर्ममा पारंगत हुन्छ, उस बेला त्यस ज्ञानीको सबै बन्धन नष्ट हुन्छ ॥२॥

जेतवन

(३८५)

मार

यस्स पार अपार वा-पारा'पारं न विज्जति ।
वीतद्वरं विसंयुत्तं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३॥

३८५ – जसको पार (आँखा, कान आदि छ इन्द्रिय) अपार (रूप, शब्द आदि छ विषय) र पारापार (म, मेरो) भन्ने छैन, जो भय रहित भएर अनासक्त हुन्छ उसैलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥३॥

भायिं विरजमा' सीनं-कतकिच्चं अनासवं ।
उत्तमत्थं अनुप्पत्तं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥४॥

३८६ – जो ध्यानी, निर्मल, एकान्तवासी कृतकृत्य आस्रव मलरहित छ, त्यसैलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥४॥

श्रावस्ती, पूर्वाराम

(३८७)

आनन्द थेर

दिवा तपति आदिच्चो-रत्तिं आभाति चन्दिमा ।
अन्नद्धो खत्तियो तपति-भायी तपति ब्राह्मणो ।
अथ सब्बमहोरत्तिं-बुद्धो तपति तेजसा ॥५॥

३८७ – दिनमा सूर्य प्रकाशित हुन्छ, रातमा चन्द्रमा प्रकाशित हुन्छ, कवच लगाई सकेपछि क्षत्रीय प्रकाशवान् भए भैं ध्यानी भएर ब्राह्मण पनि प्रकाशवान् हुन्छ, तर बुद्ध आफ्नो तेजले रातो दिन प्रकाशमान् हुन्छ ॥५॥

जेतवन

(३८८)

एक प्रव्रजित ब्राह्मण

बाहितपापो'ति ब्राह्मणो
समचरियाय समणो'ति वुच्चति ।
पब्बाजय'त्तनो मलं
तस्मा पब्बजितो'ति वुच्चति ॥६॥

३८८ – जसले पापलाई बगाईसकेको छ, उसलाई ब्राह्मण र जसले राम्रो आचरण गर्नेछ, उसलाई श्रमण भन्दछन्, आफ्नो मल दूर गर्नेलाई प्रव्रजित भन्दछन् ॥६॥

जेतवन

(३८९)

सारिपुत्र थेर

न ब्राह्मणस्स पहरे'य-ना'स्स मुञ्चेथ ब्राह्मणो ।
धी ब्राह्मणस्स हन्तारं-ततो धी यस्स मुञ्चति ॥७॥

३८९ – ब्राह्मणलाई कुट्नु हुँदैन, कुट्नेको उपर ब्राह्मणले पनि कोप गर्नु हुँदैन, ब्राह्मणलाई कुट्नेलाई धिक्कार छ, कोप गर्ने ब्राह्मणलाई पनि धिक्कार छ ॥७॥

(३९०)

न ब्राह्मणस्से'तदकिञ्चि सेय्यो

यदा निसेधो मनसो पियेहि

यतो यतो हिंसमनो निवत्तति

ततो ततो सम्मतिमे'व दुक्खा ॥८॥

३९० – मनले प्रेम गरी राखेको वस्तुबाट मनलाई हटाउनु जस्तो ठूलो कल्याण ब्राह्मणलाई अरू छैन, हिंसा कर्मबाट मन हट्दै गयो भने दुःख शान्त भएर जान्छ ॥८॥

जेतवन

(३९१)

महाप्रजापति गौतमी

यस्स कायेन वाचाय-मनसा नत्थि दुक्कटो' ।
संवुतं तीहि ठानेहि-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥९॥

३९१ – काय, वाक्, चित्त तीनैद्वारा पाप नगर्ने तीनैमा संयमी व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥९॥

१. व. दुक्कट ।

यम्हा धम्मं विजानेय्य-सम्मासम्बुद्ध देसितं ।

सक्कच्चं तं नमस्सेय्य-अग्गिहुत्तं व ब्राह्मणो ॥१०॥

३९२ – जसको मार्फत् सम्यक्सम्बुद्धको धर्मको ज्ञान हुन्छ, उसलाई ब्राह्मणले अग्नि होत्रलाई नमस्कार गरे भैं आदरपूर्वक नमस्कार गर्नु पर्छ ॥१०॥

जेतवन

(३९३)

जटिल ब्राह्मण

न जटाहि न गोत्तेहि^२-न जच्चो^३ होति ब्राह्मणो ।

यम्हि सच्चञ्च धम्मो च-सो सुची सो च ब्राह्मणो ॥११॥

२. ल. गोत्तेन ।

३. जच्चो ।

३९३ – जटा भएर गोत्र भएर तथा जन्म भएर मात्रै ब्राह्मण हुँदैन, जसमा सत्य र धर्म छ, उही पवित्र, उही ब्राह्मण हुन्छ ॥११॥

वैशाली, कूटागारशाला

(३९४)

पाखण्डी ब्राह्मण

किं ते जटाहि दुम्मेध-किं ते अजिन साटिया ।

अब्बभन्तरं ते गहणं-बाहिरं परिमज्जसि ॥१२॥

३९४ – हे दुर्बुद्धि, जटा पालेर मात्रै के हुन्छ ? मृगचर्म लगाउँदैमा के हुन्छ ? भित्र तिम्रो हृदयमा कसरले भरिएको छ भने बाहिर मात्र धोएर के हुन्छ ॥१२॥

राजगृह, गृद्धकूट

(३९५)

कृषा गौतमी

पंसुकूलधरं जन्तुं-किसं धमनिसन्धतं ।

एकं वनस्मिं भायन्तं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१३॥

३९५ – पांशुकूल धारण गरी कृषक भै एकान्त जङ्गलमा बास गर्नेलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥१३॥

जेतवन

(३९६)

एक ब्राह्मण

नचा' हं ब्राह्मणं ब्रूमि-योनिजं मत्तिसम्भवं ।

भोवादी नाम सो होति- सचे होति सकिञ्चनो ।

अकिञ्चनं अनादानं-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१४॥

३९६ – ब्राह्मणीको कोखबाट जन्मँदैमा ब्राह्मण भन्दैन, उसलाई केवल 'भो' मात्र भन्नुपर्छ किनभने त्यसमा राग, द्वेष र मोह छ, राग-द्वेष-मोह नहुनेलाई नै म ब्राह्मण भन्दछु ॥१४॥

राजगृह, वेणुवन

(३९७)

उग्गसेन श्रेष्ठीपुत्र

सब्बसंयोजनं छेत्वा-यो चे नं परितस्सति ।

सङ्गातितं विसञ्चुत्तं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१५॥

३९७ – सबै बन्धनलाई काटेर त्राश रहित भै रागादि आसक्तिबाट रहित भैसकेकोलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥१५॥

छेत्वा नन्धिं वरत्तं च-सन्दासं सह'नुक्कमं ।
उम्बित्त पलिघं बुद्धं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१६॥

३९८ – क्रोध, तृष्णारूपी डोरी, ६२ प्रकारको मिथ्यादृष्टि सहित अनुशयलाई तोडी, अविद्यादि क्लेशलाई निरोध गरी बोध प्राप्ति गर्नेलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥१६॥

राजगृह, वेणुवन

(३९९)

अक्कोसक भारद्वाज

अक्कोसं वधबन्धञ्च-अदुद्धो यो तित्तिक्खति ।
खन्तिबलं बलाणीकं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१७॥

३९९ – गाली र वधबन्धनलाई जसले आफ्नो चित्त नबिगारी सहन गर्छ, राजपुरुषको सैन्यबल भैं जसको क्षान्ति बल छ, उसैलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥१७॥

राजगृह, वेणुवन

(४००)

सारिपुत्र थेर

अक्कोधनं वतवन्तं-सीलवन्तं अनुस्सुतं ।
दन्तिं अन्तिमसारीरं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१८॥

४०० – अक्रोधी, व्रतधारी, शीलवान्, तृष्णारहित संयमी तथा अन्तिम देहधारीलाई नै म ब्राह्मण भन्दछु ॥१८॥

राजगृह, वेणुवन

(४०१)

उत्पलवर्णा थेरी

वारि पोक्खरपत्ते'व-आरग्गेरि'व सासपो ।
यो न लिम्पति कामेसु-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥१९॥

४०१ – कमल पातमा पानीको थोपा भैं, सीयाको तुप्पाको रायोको गेडा भैं, काम भोगमा लिप्त नहुने व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥१९॥

जेतवन

(४०२)

एक ब्राह्मण

यो दुक्खस्स पजानाति-इधे'व खयम'त्तनो ।
पन्नभारं विसंयुत्तं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२०॥

४०२ – जसले यसै लोकमा दुःखको क्षय अनुभव गर्छ, जसले पञ्चस्कन्धरूपी भारी विसाई सकेको छ, जसको मनमा आसक्ति छैन, त्यस्ता व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥२०॥

(४०३)

गम्भीर पञ्चं मेधाविं-मग्गामग्गस्स कोथिदं ।
उत्तमत्थं अनुप्पत्तं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२१॥

४०३ – गम्भीर प्रज्ञा हुने, मेधावी, कुमार्ग र सुमार्ग जान्ने, उत्तमार्थ प्राप्त गरी सकेकालाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥२१॥

जेतवन

(४०४)

पम्भारवासी तिस्स थेर

असंसद्वं गहद्वेहि-अनागारेहि चू'भयं ।
अनोकसारिं अप्पिच्छं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२२॥

४०४ – गृहस्थ र प्रव्रजितहरू दुवैमा लिप्त नहुने कहीं पनि आशा तथा इच्छा नराखेलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥२२॥

निधाय दण्डं भूतेसु-तसेसु थावरेसु च ।
यो न हन्ति न घातेति-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२३॥

४०५ – चर अचर कुनै प्राणीमा प्रहार नगर्ने, कसैलाई नमान्ने र हिंसा गर्नमा प्रेरणा नदिने व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥२३॥

जेतवन

(४०६)

चारजना श्रामणे

अविरुद्धं विरुद्धेसु-अत्तदण्डेसु निब्बुतिं ।
सादानेसु अनादानं-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२४॥

४०६ – विरोधीहरूको बीचमा बसी विरोध नगर्ने, दण्डधारीको बीचमा बसी अदण्डधारी हुने, आसक्तहरूका बीचमा बसी अनासक्त भै बस्नेलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥२४॥

राजगृह, वेणुवन

(४०७)

महापन्थ थेर

यस्स रागो च दोसो च- मानो मक्खो च पातितो ।
सासपोरिव आरग्गा तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२५॥

४०७ – जसको राग, द्वेष, मान र ईर्ष्या सियोको टुप्पोको सस्यु खसे भै खसिसक्यो त्यसलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥२५॥

राजगृह, वेणुवन

(४०८)

एक स्थविर

अकक्कसं विञ्जापनिं-गिरं सच्च उदीरये ।
याय नाभिसजे कञ्चि-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२६॥

४०८ – जसले कसैलाई पनि पीडा दिंदैन, जसले कडा बोली बोल्दैन, जसले कारण बताई स्पष्टतया सत्य प्रकाश गर्छ, त्यसलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥२६॥

जेतवन

(४०९)

एक स्थविर

योध दीघं वा रस्सं वा-अणु थूलं सुभासुभं ।
लोके अदिन्नं नादियति-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२७॥

४०९ – जसले लामो वा छोटो पातलो वा मोटो राम्रो वा नराम्रो केही पनि अर्काको चोरी गरेर लिंदैन उसलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥२७॥

जेतवन

(४१०)

सारिपुत्र थेर

आसा यस्स न विज्जन्ति-अस्मिं लोके परमिह च ।
निरासयं विसंयुत्तं-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२८॥

४१० – जसको इहलोक र परलोकमा कुनै आशा छैन, जो आशा रहित संयोग रहित व्यक्ति हो उसैलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥२८॥

जेतवन

(४११)

महामोग्गल्लान थेर

यस्सा'लया न विज्जन्ति-अञ्जाय अकथञ्चिथी ।
अमतोगधं अनुप्पत्तं-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥२९॥

४११ – आसक्ति नहुने, संशय रहित तथा सुखस्वरूप अमृतपद प्राप्ति गरी सकेका व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥२९॥

यो'ध पुञ्जञ्च पापञ्च-उभो सङ्घ उपच्चगा ।
असोकं विरजं सुद्धं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३०॥

४१२ – पुण्य र पापबाट मुक्त भै सकेका, क्लेशरहित, शोकरहित, निर्मल व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥३०॥

जेतवन

(४१३)

चन्दाभ थेर

चन्द'व विमलं सुद्धं - विप्पसन्नम'नाविलं ।
नन्दी भव परिक्खीणं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३१॥

४१३ – जसले चन्द्रमा भैं निर्मल विशुद्ध तथा स्वच्छ, भैं जन्म जन्मान्तरको तृष्णालाई नष्ट पारी सकेको छ, त्यस व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥३१॥

कुण्ड कोलिय

(४१४)

सीवलि थेर

यो इमं पलिपथं दग्गं-संसारं मोहम'च्चगा ।
तिण्णो पारगतो भ्मायी-अनेजो अकथङ्कथी ।
अनुपादाय निब्बुतो-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३२॥

४१४ – जसले यो दुर्गम जन्ममरणरूपी संसार चक्रमा फ्याँक्ने मोह स्वरूप उल्टो मार्गलाई त्याग गरी संसार पारी पुगीसकेको छ, जो ध्यानी, संयमी छ, जसले फेरि जन्मलिनु नपर्ने निर्वाणपद प्राप्त गरी सकेको छ, त्यसलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥३२॥

जेतवन

(४१५)

सुन्दर समुद् थेर

यो'ध कामे पहत्त्वान-अनागारो परिब्बजे ।
कामभव परिक्खीणं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३३॥

४१५ – जसले काम भोग छोडी घर छोडी प्रब्रजित भई सकेको छ, जसको काम र पुनर्जन्म नष्ट भैसकेको छ, उसलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥३३॥

राजगृह, वेणुवन

(४१६)

जोतिय थेर

यो'ध तण्हं पहत्त्वान-अनागारो परिब्बजे ।
तण्हा-भव परिक्खीणं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३४॥

४१६ – तृष्णालाई छोडी घर छोडी प्रब्रजित हुने, तृष्णा र पुनर्जन्म क्षीण भैसकेकोलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥३४॥

राजगृह, वेणुवन

(४१७)

नट पुत्र

हित्वा मानुसकं योगं-दिब्बं योग उपच्चगा ।
सब्बयोग विसंयुत्तं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३५॥

४१७ – मानुषिक भोग, दिव्यमय भोग र सबै प्रकारको भोग विलास छोड्नेलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥३५॥

(४१८)

हित्वा रतिञ्च अरतिञ्च-सीति भूतं निरूपधिं ।
सब्बलोकाभिभुं वीरं-तम'हं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३६॥

४१८ – सन्तोष र असन्तोषलाई छोडी, शान्त क्लेश रहित भैसकेको वीर पुरुष भैं लोकलाई जित्नेलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥३६॥

चुतिं यो वेदि सत्तानं-उपपत्तिञ्च सब्बसो ।
असत्तं सुगतं बुद्धं-तमहं ब्रूमि ब्राह्मण ॥३७॥

४१९ – प्राणीहरूको उत्पत्ति र मृत्युको कारण जान्ने, आसक्ति रहित प्राप्त भै बोध भैसकेको व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ।

(४२०)

यस्स गतिं न जानन्ति-देवा गन्धब्बमानुसा ।
खीणसवं अरहन्तं-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३८॥

४२० – जसको गति देव, गन्धर्व तथा मनुष्यहरूले जान्न सक्दैन, उस्ता अर्हत्लाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥३८॥

राजगृह, वेणुवन

(४२१)

धम्मदिन्ना थेरी

यस्स पुरे च पच्छा च-मज्जे च नत्थि किञ्चनं ।
अकिञ्चनं अनादानं-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३९॥

४२१ – जसको भूत भविष्य तथा वर्तमानको बारे केही पनि इच्छा छैन, परिग्रह रहित 'म, मेरो' भन्ने नहुने व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥३९॥

जेतवन

(४२२)

अंगुलिमाल थेर

उसभं पवरं वीरं-महेसिं विजिताविनं ।
अनेजं नहातकं बुद्धं-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥४०॥

४२२ – निर्भिक, श्रेष्ठ, वीर, महर्षि, अपराजित, निश्चल, क्लेश रहित र चार आर्यसत्यलाई राम्रोसँग जान्ने व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥४०॥

जेतवन

(४२३)

देवहित ब्राह्मण

पुब्बेनिवासं यो वेदी-सग्गापायञ्च पस्सति ।
अथो जातिक्खयं पत्तो-अभिञ्जावोसितो मुनि ।
सब्बवोसित वोसान-तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥४१॥

४२३ – पूर्व जन्म जान्ने, स्वर्ग नरक देख्ने, पूर्व जन्म क्षीण भैसकेको, अभिज्ञा लाभ गरी सकेको, सबै काम समाप्त गरी निर्वाण प्राप्त गरी सकेको व्यक्तिलाई म ब्राह्मण भन्दछु ॥४१॥

ब्राह्मण वर्ग सिद्धियो

मज्झिमनिकाय

परियत्ति सद्धम्म कोविद मध्यम वर्ष

(कक्षा ९, दुतिय पत्र)

मज्झिमनिकाय प्राप्ताङ्क ४० अंक, १८ घण्टा

२२. अलगाद्दूपम-सुत्त

(अलगदोपमसूत्र)

१. अधि गिद्ध मार्ने अरिष्ट भिक्षुको कुरा

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनार्थपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला आयुष्मान् गन्धवाधि-पुब्ब (अधिअधि गिद्ध मार्ने) अरिष्ट भिक्षुको मनमा यसो भ्रान्त धारणा उत्पन्न भयो – ‘भगवान्ले दिनुभएको उपदेश मैले यसरी जानेको छु कि भगवान्ले जुन धर्मलाई अन्तरायिक विघ्नकारक भनेर बताउनु भएको छ, तिनको आचरण गरे पनि अन्तरायकारक (=विघ्न वा बाधा कारक) हुँदैन ।’ धेरै भिक्षुहरूले (यसो) सुने – ‘अरिष्ट भिक्षुको मनमा भगवान्ले अन्तरायिक भनेर बताउनु भएका धर्म-सेवन (=आचरण) गरे पनि अन्तरायिक हुँदैन भन्ने तरिकाले बुझेको छु भन्ने भ्रान्त धारणा उत्पन्न भएको छ ।’ त्यसपछि ती भिक्षुहरू अरिष्ट भिक्षु बसेको ठाउँमा आइपुगे । त्यहाँ गएर अरिष्ट भिक्षुलाई यसो भने – “आवुसो अरिष्ट ! के तिमीमा साँच्चै यस्तो भ्रान्त धारणा (=दृष्टि) उत्पन्न भइरहेको छ ? भगवान्ले दिनु भएको उपदेश तिमीले यसरी जानेको छु भनेको हो – भगवान्ले जुन अन्तरायिक धर्म भनेर बताउनु भयो, त्यसको सेवन गरे पनि कति पनि अन्तरायिक (बाधक) हुँदैन ?”

“हो, आवुसो !”

२. त्यसपछि ती भिक्षुहरूले अरिष्ट भिक्षुले लिएको भ्रान्त धारणा हटाउन उसलाई राम्ररी सम्झाउने बुझाउने तरिकाले भने – “आवुसो अरिष्ट ! त्यसो नभन । भगवान्लाई गलत कुराको आरोप लगाउनु ठीक छैन । भगवान्ले कहिले पनि यसो भन्नुहुने छैन । आवुसो अरिष्ट ! भगवान्ले अन्तरायिक धर्मलाई अनेक प्रकारले अन्तरायिक धर्म नै हो भनेर बताउनु भएको छ । (त्यसको) सेवन गर्ने वित्तिकै विघ्नकारक (=बाधक) हुन्छ भनेर उहाँबाट आज्ञा भएको छ । भगवान्ले काम (भोग, विषय) लाई असाध्य, दुःखदायक, कष्टदायक हो, भनेर भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताउनु भएको छ । भगवान्ले कामलाई अस्थि कंकाल^{१४१} जस्तो ... , मासुको डङ्गुरजस्तो ... , घाँसको थुप्रोमा लागेको आगोजस्तो ... , आगोले पोले जस्तो ... , सपनाजस्तो ... याचितकोपम (=मगन्तेलाई गहना) जस्तो ... , रूखमा फलेको फलजस्तो ... , घाउ पार्ने छुराजस्तो ... , घोच्ने भालाजस्तो ... , सर्पको टाउकोजस्तो भन्नु भएको छ । भगवान्ले कामलाई यो अतीव दुःखदायक, कष्टदायक हो भनेर भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताउनु भएको छ ।”

यसरी ती भिक्षुहरूले राम्ररी सम्झाउँदा बुझाउँदा पनि ... अरिष्ट भिक्षुले त्यस भ्रान्त धारणालाई दरोरूपले ग्रहण गरिरह्यो ... (पूर्ववत्) ।

३. ती भिक्षुहरूले अरिष्ट भिक्षुको त्यो गलत धारणा हटाउन नसकेपछि उनीहरू भगवान् रहनु भएको ठाउँमा गए । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी उनीहरू एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई यसरी निवेदन गरे – “भन्ते ! अरिष्ट नाउँ भएका भिक्षु एकजनाले के गलत धारणा लिएको छ भने – “भगवान्ले दिनु भएको उपदेश मैले यसरी जानेको छु – भगवान्ले जुन अन्तरायिक भनेर बताउनु भएको धर्म हो, त्यसको सेवन गरे पनि अन्तरायिक (=बाधक) हुँदैन ।” भन्ते ! हामीहरूले भिक्षु अरिष्टको गलत धारणा सुन्यौं । भन्ते ! उसले यस्तो कुरा बताएपछि हामीहरूले उसलाई यसो भनेर सम्झायौं – ‘आवुसो अरिष्ट ! त्यसो नभन । भगवान्लाई गलत कुराको आरोप नलगाऊ । भगवान्लाई गलत आरोप लगाउनु ठीक छैन । भगवान्ले कहिले पनि यसो भन्नुहुने छैन । आवुसो अरिष्ट ! भगवान्ले अनेक प्रकारले^{१४२} ... कामलाई अतीव दुःखदायक, कष्टदायक हो भनेर भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताउनु भएको छ ।’ यसरी हामीहरूले राम्ररी सम्झाउँदा बुझाउँदा पनि अरिष्ट भिक्षुले त्यस गलत धारणालाई दरोसँग ग्रहण गरिराखेको छ ... (पूर्ववत्) ... । भन्ते ! हामीहरूले अरिष्ट भिक्षुलाई राम्ररी सम्झाए बुझाए पनि उसको यस गलत धारणालाई हटाउन नसकेकोले भगवान्समक्ष यो कुरा निवेदन गर्न आएका हौं ।”

४. त्यसपछि भगवान्ले कुनै एक जना भिक्षुलाई बोलाएर भन्नुभयो– आऊ, भिक्षु ! तिमीले मेरो वचनले ... अरिष्ट भिक्षुलाई भन – ‘आवुसो अरिष्ट ! शास्ताले तिमीलाई बोलाउनु भएको छ ।’ “हुन्छ, हवस्, भन्ते !” भनी त्यो भिक्षु अरिष्ट भिक्षु भएको ठाउँमा गयो । त्यहाँ पुगेर उसले यसो भन्यो – “आवुसो ! शास्ताले तिमीलाई बोलाउनु भएको छ ।” “हुन्छ, आवुसो !” भनी अरिष्ट भिक्षु भगवान् रहनु भएको ठाउँमा गयो । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी ऊ एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेका ... अरिष्ट भिक्षुलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “आवुसो अरिष्ट ! के साँच्चै तिमीमा यस्तो गलत धारणा उत्पन्न भएको हो, – भगवान्ले जुन अन्तरायिक भनेर बताउनु भएको छ त्यसको सेवन गरे पनि कति पनि अन्तरायिक (=बाधक) हुँदैन ?”

“हो, भन्ते !”

“मोघपुरुष ! मैले कसैलाई यसो भनेर उपदेश दिएको तिमिले सुनेका थियौ ? मोघपुरुष ! मैले अनेक तरिकाले अन्तरायिक धर्मलाई अन्तरायिक धर्म भनेरै उपदेश दिएको छु, (त्यसको) सँवै विघ्नकारक हुन्छ भनेको छु । मैले कामलाई अतीव दुःखदायक, कष्टदायक हो भनेर नै भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताएको छु । मैले कामलाई अस्थिकङ्काल, मासुको डङ्गुरजस्तो, घाँसको थुप्रोमा लागेको आगोजस्तो, आगोले पोले जस्तो, सपना जस्तो, मगन्तेलाई गहना जस्तो, रूखमा फलेको फलजस्तो । घाउ पार्ने चुपी वा छुरी जस्तो, घोच्ने भालाजस्तो, सर्पको टाउकोजस्तो भनेर बताएको छु । के मैले कामलाई अतीव दुःखदायक, कष्टदायक हो भनेर नै भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताएको होइन र ? मोघपुरुष ! तिमिले राम्ररी ठीक तवरले बुझ्न नसकेको कुरामा उल्टो मलाई आरोप लगाइरहेछौ । आफूलाई नै हानि गरिरहेछौ, अधिकाधिक पाप कमाइरहेछौ, मोघपुरुष ! यसबाट तिमिलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुनेछ ।”

५. त्यसपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई (यसरी) सम्बोधन गर्नुभयो – “भिक्षु हो ! तिमिहरूले के सोच्यौ – के यो अरिष्ट भिक्षुले यो धर्मविनय अलिकति पनि सिक्न सक्ला ?”

“के सिक्ला र, भन्ते ! (यसले सिक्न) सक्दैन ।”

भिक्षुहरूले यस्तो उत्तर दिएपछि अरिष्ट भिक्षु नबोलीकन लठेब्रो जस्तो कुम खुम्च्याएर, टाउको निहुराएर, घाँसो मुन्टो लाएर चिन्तित भएर चुप लाग्यो । अनि भगवान्ले चुप लागेको अरिष्ट भिक्षुतिर हेरेर यसो भन्नुभयो – “तिमिले गलत धारणा लिइरहेका थियौ भन्ने कुरो (अब) बोध गर । (अहिले) यहाँ म भिक्षुहरूसँग सोध्छु ।”

६. त्यसपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई यसरी सम्बोधन गर्नुभयो – “भिक्षु हो ! तिमिहरूले पनि मैले यस्तो तरिकाले धर्मोपदेश दिइरहेको देखे सुनेका छौ, जसरी अरिष्ट भिक्षुले आफूले राम्ररी बुझ्न नसकेको कुरामा उल्टो ममाथि आरोप लगाइरहेको छ, यसरी आफूलाई नोक्सान गरिरहेछ, अधिकाधिक पाप कमाइरहेछ ?”

“देखेनौ, सुनेनौ, भन्ते ! भगवान्ले त अनेक प्रकारले कामलाई अतीव दुःखदायक, कष्टदायक हो भनेर भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताउनु भएको (तथ्य) नबुझेका हुनाले अरिष्ट भिक्षुले राम्ररी यथार्थरूपले बोध गर्न नसकेको कुरामा (तपाईं) भगवान्लाई आरोप लगाइरहेछ, आफूलाई हानि गरिरहेछ, अधिकाधिक पाप कमाइरहेछ । यसबाट उसलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुनेछ ।”

“भिक्षु हो ! यसले (अरिष्ट भिक्षुले) काम (विषय) देखि परको, काम संज्ञादेखि परको, काम-वितर्कदेखि परको सेवन (=आचरण) गर्नु भनेको सम्भव छैन ।”

२. दुर्गृहीत धर्मबाट दुःख हुने

७. “भिक्षु हो ! यहाँ कुनै कुनै मोघपुरुषहरूले सूत्र, गेय्य, व्याकरण, गाथा, उदान, इतिवृत्तक, जातक, अद्भूत धर्म, वैदल्य धर्म (भने) धारण त गर्छन् । उनीहरूले यी धर्म धारण गरे पनि यिनका अर्थलाई प्रज्ञाले पारख गर्दैनन् । अर्थलाई प्रज्ञाले पारख गरेन भने उनीहरूले यी धर्मको आशय बुझ्न सक्दैनन् । उनीहरूले कि त उपारम्भ (गृहस्थहरूबाट चीवरादिको लाभ गर्न) का लागि कि त भविष्यमा (प्रब्रज्याको ज्येष्ठताको आधारमा) प्रमुख (सङ्गनायक) पद लाभ गर्न यस धर्मलाई अपनाउँछन् । यसरी उनीहरूले यस धर्मको अर्थलाई अनुभव गर्न पाउँदैनन् । उनीहरूले गलत तरिकाले (=दुर्गृहीत) धारण गरेको हुनाले यस्तो धर्मधारण उनीहरूका निमित्त चिरकालसम्म अहितकर र दुःखदायी हुनेछ । त्यसो के कारणले हुने हो ? धर्मलाई गलत तरिकाले धारण गरेको (=दुर्गृहीत) कारणले ।”

सर्पको उपमा

“भिक्षु हो ! जस्तै (उदाहरणार्थ) – सर्प (=अलगद्) खोजिरहने मान्छे (=अलगद् गवेपी) ले सर्प खोज्दै जाँदा एउटा ठूलो सर्प देख्छ । अनि (उसले) त्यस सर्पको शरीर वा पुच्छर समात्यो भने त्यसले फर्केर उसको हात, पाखुरा वा जीउको कुनै भागमा डस्छ । अनि सोही कारणले त्यो मान्छे मर्छ वा (उसले) मरेजत्तिकै दुःख पाउन सक्छ । त्यसो के कारणले भएको हो ? भिक्षु हो ! सर्पलाई गलत तरिकाले समातेको (=दुर्गृहीत) कारणले हो । भिक्षु हो ! यहाँ यसरी नै कुनै-कुनै मोघपुरुषहरूले सूत्र, गेय्य, व्याकरण, गाथा, उदान, इतिवृत्तक, जातक, अद्भूत धर्म, वैदल्य धर्म भने धारण गर्छन् नै । उनीहरू यस्तो धर्म धारण गरेर पनि त्यसलाई प्रज्ञाले पारख गर्दैनन् (पूर्ववत्) धर्मलाई गलत तरिकाले समातेको कारणले उनीहरूलाई चिरकालसम्म अहित र दुःख भइरहन्छ । त्यसो के कारणले हुन्छ ? धर्मलाई गलत तरिकाले ग्रहण गरेकोले हो ।”

३. सुगृहीत धर्मले सुख हुन्छ

35

८. “भिक्षु हो ! यहाँ कुनै-कुनै कुलपुत्रहरूले सूत्र, गेय्य, व्याकरण, गाथा, उदान, इतिवृत्तक, जातक, अद्भूत धर्म, वैदल्य धर्म पनि धारण गर्छन् । यस्ता धर्म धारण गरे अनुसार त्यसको अर्थलाई प्रज्ञाले पारख गर्छन् । यिनीहरूले उपारम्भ (=चीवरादि) लाभको निमित्त यो धर्म धारण गरेका होइनन् न त भविष्यमा सङ्ग प्रमुख हुने लाभको निमित्त नै । यिनीहरू धर्मको अर्थ अनुभव गर्न पाउँछन् । यिनीहरू चिरकालसम्म हित र सुख पाउन सक्छन् । त्यसो के कारणले हुन्छ ? धर्मलाई सही तरिकाले ग्रहण गर्नाले ।”

सर्पको उपमा

“भिक्षु हो ! उदाहरणार्थ – सर्प खोजिरहने मान्छेले सर्प खोज्दै जाँदा एउटा ठूलो सर्पलाई देख्छ । उसले त्यसलाई दरोसँग अजपद दण्ड (=सनासोजस्तो च्याप्ने सर्प समाउने ज्याभल) ले समात्छ, दरोसँग घाँटी अँठ्याउने गरी समात्छ फेरि त्यस सर्पले उसलाई हातमा, पाखुरामा वा जीउमा कतै बेरे पनि उसको मरण हुन सक्छ वा उसले मरणजस्तो दुःख नै पाउँछ । त्यसो के कारणले हुन्छ ? भिक्षु हो ! सर्पलाई सही तरिकाले समातेको (=सुगृहीत) कारणले । भिक्षु हो ! यहाँ यसरी नै कुनै-कुनै कुलपुत्रहरूले ... (पूर्ववत्) ... धर्मलाई सही तवरले ग्रहण गरेको हुनाले उनीहरूलाई चिरकालसम्म हित र सुख हुन्छ । त्यसो के कारणले भएको हो ? भिक्षु हो ! धर्मलाई सही रूपले ग्रहण गरेको कारणले । भिक्षु हो ! तदनुसार मैले दिएको उपदेशको अर्थ राम्ररी बुझ्नुपर्दछ, बोध गरेर धारण गर्नुपर्दछ । अनि कुन कुरोको अर्थ नबुझिएको हो, सोबारे मसँग सोध, अथवा जान्नुसुन्ने व्यक्तिसँग सोध ।”

४. धर्मदेशना भनेको डुङ्गाजस्तै

९. “भिक्षु हो ! जसरी डुङ्गा भनेको (नदी) पार गर्नका लागि हो, त्यसरी नै मैले तिमीहरूलाई दिने उपदेश संसार सागरबाट पार हुन (=निस्तरण) का लागि हो, गन्हुङ्गो बोकेर हिँड्नुको (=सांसारिक सुखभोगको) निमित्त होइन । मेरो कुरा (=धर्म, उपदेश) सुन, मनमा ठीक तवरले धारण गर ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । भगवानले यसो भन्नुभयो –

“भिक्षु हो ! जस्तै (उदाहरणार्थ) – कुनै मान्छे वाटो विराएर गलत ठाउँमा – एउटा ठूलो ताल भएको ठाउँमा पुग्छ । त्यसको वारि पट्टि भय र सङ्कट छ, पारि पट्टि भने कुनै खतरा खराबी छैन । त्यहाँ पारि पट्टि जान डुङ्गा छैन, न यताउता जान पुल नै छ । अनि उसले सोच्यो – ‘अहो ! यो त निकै विशाल जलाशय रहेछ । यतातिर डरलाग्दो र खतरनाकजस्तो छ, उतातिर भने सुरक्षित र सुविधाजनक जस्तो छ । किन म घाँस, काठ, भारपात बटुलेर बनाएको डुङ्गाको सहाराले एवं आफ्नै हातखुट्टाको बलले कुशलतापूर्वक पारी नजाऊँ ?’ भिक्षु हो ! अनि त्यो मान्छे ... डुङ्गा बनाई त्यस डुङ्गाको सहाराले, हातखुट्टाको बलले कुशलतापूर्वक पारिपट्टि पुग्यो । पारि पुगेपछि त्यस मान्छेले सोच्यो – ‘यो डुङ्गा मेरा निमित्त निकै उपकारी सिद्ध भयो, यसैको सहाराले ... पारि आइपुगेँ । यसलाई टाउको वा काँधमा बोकेर म चाहिने ठाउँमा किन नलैजाऊँ ?’ भिक्षु हो ! त्यस मान्छेले यसो गर्नाले त्यस डुङ्गाप्रति उसले कृतज्ञता देखाएको राम्रो हुन्छ ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?”

“हुँदैन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! उसको यस्तो सोचाइ त उसको निमित्त कष्टप्रद मात्र हुन्छ । भिक्षु हो ! जलाशय तरिसकेको उसले – ‘यस डुङ्गाको सहाराले म पारि आइपुगेँ । किन म यसलाई यहीं जमिनमा वा पानीमै छाडेर आफ्नो स्थानमा नजाऊँ ?’ भनेर सोचेअनुसार गर्ने त्यस मान्छेले डुङ्गाप्रति आफ्नो कर्तव्य पालन गरेको ठहर्छ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, मैले डुङ्गाको सहाराले जस्तै धर्मको सहाराले (यस भवसागर) पार गरेर जान तिमीहरूलाई धर्मोपदेश दिएको हुँ, यसलाई (गर्हौँ रूपमा) बोक्नका निमित्त होइन । धर्मलाई पनि डुङ्गासमान ठानेर छाड्नुपर्छ, अधर्मलाई ग्रहण गरिराख्ने त कुरै छैन ।”

५. छ थरी दृष्टि-स्थान

१०. “भिक्षु हो ! दृष्टि (=धारणा) स्थान छ थरीका छन् । कुन-कुन छ थरी ? भिक्षु हो ! यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन, आर्यहरूको दर्शन नपाएका, आर्यधर्म नजानेको, आर्यधर्ममा विनीत नभएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन नपाएका, सत्पुरुषधर्म नजानेका, सत्पुरुषधर्ममा विनीत नभएकाले (१) रूपलाई – ‘यो मेरो हो’, ‘यो म हुँ’, ‘यो मेरो आत्मा हो’ भनेर सम्भ्रन्छ । (२) वेदनालाई – ‘यो मेरो हो’, ‘यो म

हुँ, 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्झन्छ । (३) संज्ञालाई – 'यो मेरो हो', 'यो म हुँ', 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्झन्छ । (४) संस्कारलाई ... (५) विज्ञानलाई ... (६) जति पनि देखिएका, सुनिएका, सम्झिएका, जानिएका प्राप्त भएका, खोजिएका र मनले अपनाएका पदार्थ हुन्, ती सबैलाई – 'यो मेरो हो', 'यो म हुँ', 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्झन्छ । यी जुन छ थरी दृष्टि हुन्, यिनलाई नै 'यो लोक हो', 'यो नै म हुँ', 'यो नै मेरो आत्मा हो' म मरेर त्यस्तै नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार (अविपरिणाम धर्म) आत्मा होउंला, अनि अनन्तकालसम्म त्यसरी नै स्थिर भइरहुंला' भनेको कुरालाई पनि 'यो मेरो हो', 'यो म हुँ', 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्झन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यहाँ श्रुतवान् आर्यश्रावक जसले आर्यहरूको दर्शन पाएका छन्, आर्यधर्म बुझेका छन्, आर्यधर्ममा विनीत भएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन पाएका, सत्पुरुषधर्म बुझेका छन्, सत्पुरुषधर्ममा विनीत भएकाले ... (१) रूपलाई – 'यो मेरो होइन', 'यो म होइन', 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर सम्झन्छ । (२) वेदनालाई – 'यो मेरो होइन', 'यो म होइन', 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर सम्झन्छ । (३) संज्ञालाई – 'यो मेरो होइन', 'यो म होइन', 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर सम्झन्छ । (४) संस्कारलाई ... (५) विज्ञानलाई ... (६) जति पनि देखिएका, सुनिएका, जन्मिएका, प्राप्त भएका, खोजिएका र मनले अपनाएका पदार्थ हुन्, ती सबैलाई – 'यो मेरो होइन', 'यो म होइन', 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर सम्झन्छ । यी जुन छ थरी जुन दृष्टिस्थान हुन्, तिनलाई नै 'यो लोक हो', 'यो नै मेरो आत्मा हो' म मरेपछि त्यस्तै नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार आत्मा होउंला, अनि अनन्तकालसम्म त्यसरी नै स्थिर भइरहुंला' भनेको कुरालाई पनि 'यो मेरो होइन', 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर सम्झन्छ । यसरी सम्झने उसलाई बाट्य (भय) आउने छैन ।”

११. भगवानले यो उपदेश दिनु भएपछि कुनै एक जना भिक्षुले उहाँसित यसो निवेदन गरे – “भन्ते ! के बाहिरको (कुनै वस्तु नभएको व्यक्तिलाई पनि त्यस वस्तुको विषयमा) परित्रास (नभएको भय) हुन सक्छ ?”

“हुन सक्छ, भिक्षु ! जो कसैलाई यसो हुन सक्छ – अहो ! (अधि) 'यो मेरो थियो', 'अहो ! अहिले मेरो होइन', 'अहो ! मेरो हुनुपर्छ', 'अहो ! मैले त्यसलाई प्राप्त गर्न पाइन' भनेर शोक गर्छ, दुःखित हुन्छ, रुन्छ, छाती पिटीपिटीकन डाँको छोडेर रुन्छ, मुर्च्छित हुन्छ । भिक्षु ! यसरी बाहिरको परित्रास हुन सक्छ ।”

“भन्ते ! त्यसो भए के बाहिरको अपरित्रास (अशनिवास) पनि हुन सक्छ ?”

“हुन सक्छ, भन्ते ! यहाँ, भिक्षु ! जो कसैलाई यस्तो दृष्टि (=धारणा) हुन सक्छ, – 'त्यही नै लोक हो, त्यही नै आत्मा हो, म मरेर त्यही नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार होउंला, अनि अनन्त कालसम्म यसरी नै स्थिर भइरहुंला ।' तथागत वा तथागतको श्रावकबाट उसले – दृष्टिस्थान, त्यसको अधिष्ठान (=रहने ठाउँ), त्यसको पर्युत्थान, अभिनिवेश र अनुशम (मल) को विनाशका निमित्त, सबै संस्कार शमन गर्नका निमित्त, सबै उपाधिको परित्यागका निमित्त, तृष्णा क्षयका निमित्त, विराग, निरोध र निर्वाणका निमित्त धर्मोपदेश गर्नुहुने सुन्नेछ । सो सुनेपछि उसमा यस्तो सोचाइ हुन सक्छ, – 'अरे, म त उच्छिन्न हुन लागें, खतम हुनलागें, अपसोच ! म (यहाँ) रहन नपाउने भएको छु ।' भनेर यसरी शोक गर्छ, दुःखित हुन्छ, रुन्छ, छाती पिटीपिटीकन डाँको छोडेर रुन्छ, मुर्च्छित हुन्छ । भिक्षु ! यसरी भित्री परित्रास हुन सक्छ ।”

१२. “भन्ते ! त्यसो भए के भित्री अपरित्रास पनि हुन सक्छ ?”

“हुन सक्छ, भिक्षु ! यहाँ, भिक्षु ! जो कसैमा यस्तो धारणा (दृष्टि) आउन सक्छ – 'त्यही लोक, त्यही आत्मा हुन्, म मरेर त्यही नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार हुनेछु, अनि अनन्त कालसम्म यसरी नै स्थिर रहने छु ।' तथागत वा तथागतको श्रावकबाट उसले – दृष्टिस्थान, ... निर्वाणका निमित्त धर्मोपदेश गर्नुहुने सुन्नेछ । सो सुनेपछि उसलाई यस्तो लाग्दैन – 'अरे, म त उच्छिन्न हुन लागें' ... , मुर्च्छित हुँदैछु । भिक्षु ! यसरी भित्री अपरित्रास हुन सक्छ ।”

१३. “भिक्षु हो ! नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार हुन्छु, अनि अनन्त कालसम्म यसरी नै स्थिर रहने भन्ने परिग्रह (=चिन्तन) नगर, वरु जस्तो छ, त्यस्तै चिन्तन गर । भिक्षु हो ! तिमीहरूले के त्यस्तो परिग्रह (=ग्रहण गर्ने वस्तु) देखेका छौं जो ... अनन्त कालसम्म स्थिर रहन सक्छ ?”

“देखेका छैनौं, भन्ते !”

“साधु, भिक्षु हो ! मैले पनि त्यस्तो परिग्रह (=चिन्तनको विषय, ग्रहण गर्ने वस्तु) देखेको छैन जो ... अनन्तकालसम्म एकनास स्थिर रहोस् । भिक्षु हो ! त्यस्तो आत्मावाद – स्वीकार नगर जसलाई सकार्दा शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास उत्पन्न हुन्छन् । भिक्षु हो ! यस्तो दृष्टिनिश्रय (=धारण गर्ने विषय) को आश्रय लिनुपर्दछ, जसको आश्रय लिएपछि शोक ... उपायास उत्पन्न हुन सक्ने छैन । भिक्षु हो ! के तिमीहरूले त्यस्तो दृष्टिनिश्रय देखेको छौं, जसको आश्रय लिएपछि शोक ... उपायास उत्पन्न हुने छैन ?”

“साधु, भिक्षु हो ! मैले पनि त्यस्तो दृष्टि निश्चयको आश्रय देखेको छैन जसको आश्रय लिएपछि शोक ... उपायास उत्पन्न नहोस् ।”

६. अनित्य-अनात्म-दुःख लक्षण

१४. “भिक्षु हो ! आत्मा भयो भने ‘यो मेरो आत्मीय हो’ भन्ने हुन सक्छ ?”

“सक्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! आत्मीय भयो भने ‘यो मेरो आत्मा हो’ भन्ने हुन सक्छ ?”

“सक्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! आत्मा र आत्मीय (दुवै थोक) को सत्यतः (=यथार्थ रूपले, वास्तविक रूपले) र स्थिरतः (सधैं एकनास रूपले) अस्तित्व भइरहने भए जुन यो दृष्टिस्थान – ‘त्यही लोक, त्यही नै आत्मा हो, म मरेर त्यही नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार हुनेछु, अनि अनन्त कालसम्म यसरी नै स्थिर रहन पाउने छु’ भन्ने (कुरो) धारणा, भिक्षु हो ! के यो केवल बाल-धर्म (केटाकेटी कुरो) होइन त ?”

“किन होइन, भन्ते ! यो केटाकेटी कुरो मात्र हो ।”

“के भन्छौ त, भिक्षु हो ! रूप नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“अनित्य हो, भन्ते !”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख हो, त ?”

“दुःख हो, भन्ते !”

“जो अनित्य हो, दुःख हो, विकार स्वभावको (विपरिणाम धम्म) हो, के त्यस्तोलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा ओ’ भनी सम्भन्नु बेस हो त ?”

“होइन, भन्ते !”

“वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञान नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“अनित्य हो, भन्ते !”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख हो ?”

“दुःख हो, भन्ते !”

“जो अनित्य हो, दुःख हो, विकार स्वभावको हो, के त्यस्तोलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा ओ’ भनी सम्भन्नु ठीक हो त ?”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! त्यसैले, जे-जति भूत^{१४४}, भविष्य^{१४५}, वर्तमान^{१४६} का रूपहरू छन्, जे-जति भित्री^{१४७} (अज्झतं) वा बाहिरी^{१४८} (बहिद्धा) रूपहरू छन्, जे-जति स्थूल^{१४९} वा सूक्ष्म^{१५०} रूपहरू छन्, जे-जति हीन^{१५१} (=कमसल) वा प्रणीत (=बढिया) रूपहरू छन् – अथवा जे-जति टाढाका^{१५२} वा नजिकका^{१५३} रूपहरू छन् – ती सबै रूपहरू – ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।”

“जे-जति भूत^{१५४} भविष्य^{१५५} वर्तमान^{१५६}का वेदना हुन्, जे-जति भित्री^{१५७} वा बाहिरी^{१५८} वेदना हुन्, जे-जति स्थूल^{१५९} वा सूक्ष्म^{१६०} वेदना हुन्, जे-जति हीन^{१६१} वा प्रणीत^{१६२} वेदना हुन् अथवा जे-जति^{३८} टाढाका^{१६३} वा नजिकका^{१६४} वेदना हुन् – ती सबै वेदनाहरू – ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।”

“जे-जति भूत^{१६५} भविष्य^{१६६} वर्तमान^{१६७}का संज्ञा हुन्, जे-जति भित्री^{१६८} वा बाहिरी^{१६९} संज्ञा हुन्, जे-जति स्थूल^{१७०} वा सूक्ष्म संज्ञा हुन्, जे-जति हीन^{१७१} वा प्रणीत संज्ञा हुन् अथवा जे-जति टाढाका^{१७२} वा नजिकका^{१७३} संज्ञा हुन् – ती सबै संज्ञाहरू – ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।”

“जे-जति भूत^{१७४} भविष्य^{१७५} वर्तमान^{१७६} का संस्कार हुन्, जे-जति भित्री^{१७७} वा बाहिरी^{१७८} संस्कार हुन्, जे-जति स्थूल^{१७९} वा सूक्ष्म संस्कार हुन्, जे-जति हीन^{१८०} वा प्रणीत संस्कार हुन् अथवा जे-जति टाढाका^{१८१} वा नजिकका^{१८२} संस्कार हुन् – ती सबै संस्कारहरू – ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।”

“जे-जति भूत^{१८३} भविष्य^{१८४} वर्तमान^{१८५}का विज्ञान हुन्, जे-जति भित्री^{१८६} वा बाहिरी^{१८७} विज्ञान हुन्, जे-जति स्थूल^{१८८} वा सूक्ष्म विज्ञान हुन्, जे-जति हीन^{१८९} वा प्रणीत विज्ञान हुन् अथवा जे-जति टाढाका^{१९०} वा नजिकका^{१९१} विज्ञान हुन् – ती सबै विज्ञानहरू – ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।”

७. आर्यभूमिको प्राप्ति

१५. “भिक्षु हो ! यसरी हेर्ने श्रुतवान् (विद्वान्) आर्यश्रावक ... रूपबाट पनि विरक्त हुन्छ, वेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, संज्ञाबाट पनि विरक्त हुन्छ, संस्कारबाट पनि विरक्त हुन्छ, विज्ञानबाट पनि विरक्त हुन्छ । विरक्त भएपछि त्यागछ, त्यागेपछि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि – “जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ अब केही गर्न बाँकी छैन” भन्ने ज्ञान पनि अवबोध हुन्छ । भिक्षु हो ! यो चाहिँ भिक्षुलाई उत्क्षिप्त-परिघ (=नारिएको जुवाबाट मुक्त), सङ्कीर्ण-परिघ (=खाल्टो नाघिसकेको), अव्यूढहरिसिक (=हलो जोत्ने हरिसजस्तो भएको संसारको भार बोक्नु नपर्ने भइसकेको), निरगल (=आग्लो, छेकथुनबाट मुक्त, सांसारिक बन्धनबाट मुक्त), आर्य, पन्नध्वज (=जसबाट रागरूपी ध्वजा खसिसकेको छ), पन्नभार (=भारी विसाइसकेको), विसंयुक्त (=कसैसित पनि सम्बन्धित नभएको) पनि भन्ने गरिन्छ ।”

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी उत्क्षिप्त-परिघ हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ, भिक्षुले अविद्यालाई नष्ट गरेको छ, जरा काटेको छ, टुप्पो (टाउको) काटिएको टाडवृक्षजस्तै अभाव-प्राप्त भएको छ (अर्थात् भविष्यमा फेरि नपलाउने भएको छ) । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु उत्क्षिप्त-परिघ हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी सङ्कीर्ण-परिघ हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले आफ्नो पूर्वजन्मसम्बन्धी जाति-संस्कार प्रहाण (नष्ट) गरेको छ ... (पूर्ववत्) । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु सङ्कीर्ण-परिघ हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी निरगल हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले आफूसित भएका पाँच अधोभागीय (ओरम्भागीय) संयोजन^{१९२} प्रहीण गरेको छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु निरगल हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी आर्य, पन्नध्वज, पन्नभार, विसंयुक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुसित भएका अस्मिमान (मै हुँ भन्ने भाव, अहंकार) प्रहीण भएको हुन्छ, जरा काटिएको हुन्छ, टुप्पा (टाउको) काटिएको टाडको रूखजस्तै अभाव-प्राप्त भएको – पछि फेरि नपलाउने भएको हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु आर्य, पन्नध्वज, पन्नभार, विसंयुक्त हुन्छ ।”

१६. “भिक्षु हो ! यसरी मुक्तचित्त भएको भिक्षुसित तथागतको विज्ञान (=उपदेश) निःस्तृत (=प्रत्यक्षीकृत) भएको छ भन्ने कुरो इन्द्र, ब्रह्मा, प्रजापतिसहित सबै देवताहरूले पनि थाहा पाउन सक्तैनन् । त्यसो के कारणले ? भिक्षु हो ! तथागतको धर्म यसै शरीरमा अज्ञेय (अननुविज्जो=जान्न नसकिने) हुन्छ भनेर म भन्छु ।”

“भिक्षु हो ! यस्तो धर्म मान्ने, यस्तो धर्म बताउने मलाई कुनै-कुनै श्रमण-ब्राह्मणहरूले हुँदै नभएको, भूटो आरोप पनि लगाउँछन् – ‘श्रमण गौतम वैनयिक हुँदाहुँदै पनि विद्यमान (=अस्तिकमा रहेको) सत्त्व (=जीव, प्राणी) (अर्थात् आत्मा छँदाहुँदै) को नष्ट, उच्छेद, विभव (=फेरि उत्पन्न नहुने भाव) को उपदेश दिन्छ ।’ भिक्षु हो ! मैले त्यसो भनेको छैन । ती भन्ने (=तथाकथित आदरणीय) श्रमण-ब्राह्मणहरूले म जस्तो छैन (होइन), जो म भन्दैन, त्यसको (अर्थात् म त्यसै हुँ, छु, म त्यसै भन्छु भनेर) असत्, तुच्छ, भूटो, नभएको (

अभूत) आरोप लगाउँछन् । वैनयिक श्रमण गौतमले सत (=अस्तित्व भएकै) प्राणीहरूको उच्छेद, नष्ट, विभवको प्रज्ञापन (=घोषणा) गर्छ भन्छन् । भिक्षु हो ! मैले अधि जे बोलेको थिएँ, आज पनि त्यही उपदेश दुःख, दुःखको निरोध ... कै दिँदैछ ।”

“भिक्षु हो ! अरूहरूले तथागतलाई गाली गर्छन्, निन्दा गर्छन्, भूडा आरोप लगाउँछन्, रिस पोख्छन् भने, भिक्षु हो । त्यसबाट तथागतलाई आघात लाग्दैन, असन्तोष हुँदैन, चित्त विकार पनि हुँदैन । भिक्षु हो ! फेरि, अरूहरूले तथागतलाई सत्कार गरे, गुरुकार गरे, सम्मान गरे, पूजा गरे भने पनि, भिक्षु हो ! त्यसबाट पनि तथागतलाई आनन्द, प्रफुल्लता हुने होइन ^{१९३} भिक्षु हो ! अरूहरूले तथागतलाई सत्कार गर्ने बेला ... पूजा गर्ने बेला तथागतलाई यसो हुन्छ – जुन कुरो मैले अधि नै परिज्ञात (जानि सकेको) ... गरिसकेको थिएँ, त्यसैको यो सत्कार भइरहेछ । भिक्षु हो ! त्यसै कारणले यदि अरूहरूले तिमीहरूको निन्दा गरेमा त्यसका निमित्त तिमीहरूले चित्त दुखाउने, असन्तोष वा चित्तविकार आउन दिन हुँदैन । भिक्षु हो ! फेरि, अरूहरूले तिमीहरूलाई सत्कार, गुरुकार, सम्मान ... गर्दा तिमीहरू खुसी हुने, गमक्क नहोओ । भिक्षु हो ! अरूहरूले तिमीहरूले सत्कार ... गर्ने बेलामा तिमीहरूमा पनि यस्तै भावना आउन दिने गर्नुपर्छ – जुन हामीहरूले अधि नै परिज्ञान ... गरिसकेका थियौँ, त्यसैको यो सत्कार भइरहेछ ।”

१७. “भिक्षु हो ! त्यस कारण जुन तिमीहरूको होइन त्यसलाई त्याग गर, नष्ट गर । त्यसको परित्याग वा प्रहाण नै तिमीहरूको निमित्त चिरकालसम्म हितकर, सुखकर हुनेछ । भिक्षु हो ! के तिमीहरूका होइनन् ? भिक्षु हो ! रूप तिमीहरूको होइन, त्यसलाई छाड, त्यसको परित्याग तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर । ... वेदना ... । ... संज्ञा ... । ... संस्कार ... । भिक्षु हो ! विज्ञान तिमीहरूको होइन, त्यसलाई छाड, त्यसको परित्याग तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर र सुखकर हुनेछ । भिक्षु हो ! यस जेतवनमा रहेका घाँस, काठ, हाँगा, पात कुनै मान्छेले लग्यो वा बाल्यो वा तिनलाई आफ्नो इच्छा अनुसार ग्यो भने के तिमीहरूलाई यसो लाग्नु पर्ने होइन – हाम्रा (वस्तु) (यो) मान्छेले लाँदैछ ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?”

“होइन, भन्ते !”

“त्यसो के कारणले ?”

“भन्ते ! हाम्रो आत्मा वा आत्मीय वस्तु होइन ।”

“भिक्षु हो ! त्यसैले जुन तिमीहरूको होइन, त्यसलाई त्याग गर, त्यसको परित्याग तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर र सुखकर हुनेछ । भिक्षु हो ! के तिमीहरूको होइन ? भिक्षु हो ! रूप तिमीहरूको होइन, त्यसलाई त्याग गर, त्यसको परित्याग तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर र सुखकर हुनेछ । ... वेदना ... । ... संज्ञा ... । ... संस्कार ... । भिक्षु हो ! विज्ञान तिमीहरूको होइन, त्यसलाई त्याग गर, त्यसको परित्याग तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर र सुखकर हुनेछ ।”

१८. “भिक्षु हो ! यसरी मैले धर्मको स्पष्ट व्याख्या गरी खुला पारेर, टड्कारै देखिने गरी उदाङ्ग पारेर, स्वाख्यात गरेको (=राम्ररी बताएको) छु । यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा त्यस्ता खालका भिक्षुहरूलाई केही बताइरहनु पर्दैन, जो (१) अर्हत्, क्षीणासत्र, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेका (=भारमुक्त), सही अर्थ प्राप्त गरिसकेका, भव-संयोजन परिक्षीण गरिसकेका, सम्यक्ज्ञान प्राप्त गरी संसारबाट विमुक्त भइसकेका (=छुटकारा पाइसकेका) हुन् । (२) भिक्षु हो ! यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा जुन भिक्षुहरूले पाँच ओरम्भागीय (=अधोभागिय) संयोजनलाई क्षीण गरेपछि, औपपातिक (=ब्रह्मलोकगामी) देवता बनेर अनागामी (=यस लोकमा फेरि जन्मनु नपर्ने) भई त्यहीँबाट निर्वाण प्राप्त गर्ने भइसकेका हुन् । (३) भिक्षु हो ! यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा जुन भिक्षुहरू तीनवटा संयोजनलाई क्षीण गरेपछि सकृदागामी (अरू एक मात्र यस लोकमा आउने) भएर दुःखको अन्त गर्ने भएका छन् । (४) भिक्षु हो ! यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा जुन भिक्षुहरूले तीनवटा संयोजन^{१९४} क्षीण गरेको कारणले श्रोतापन्न भएका हुन्^{१९५} अब फेरि पतित हुनु नपर्ने भई निश्चित रूपले सम्बोधिपरायण बनिसकेका छन् । भिक्षु हो ! यसरी मैले धर्मको स्पष्ट व्याख्या गरी खुला पारेर, टड्कारै देखिने गरी उदाङ्ग पारेर स्वाख्यात गरेको छु । (५) भिक्षु हो ! यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा जुन भिक्षुहरूश्रद्धाअनुसारी हुन्छन्, धर्मानुसारी हुन्छन्, ती सबै सम्बोधिपरायण हुन्छन् । भिक्षु हो ! यसरी मैले धर्मको स्पष्ट व्याख्या गरी खुल्ला पारेर, टड्कारै देखिने गरी उदाङ्ग पारेर स्वाख्यात गरेको छु । (६) भिक्षु हो ! यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा जो भिक्षुहरू मेरा विषयमा श्रद्धा मात्र गर्ने गर्छन्, प्रेम गर्छन् ती सबै स्वर्ग परायण हुन्छन् ।”

१९. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

अलगदुम-सुत्त समाप्त ।

२६. प्रासरासि-सुत्त

(पाशरासिसूत्र)

१. रम्यक ब्राह्मणको आश्रममा भगवान्

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला (एक दिन) पूर्वान्ह समयमा भगवान् पात्र-चीवर धारण गरी भिक्षाको निमित्त श्रावस्ती शहरभित्र पस्नुभयो । त्यसपछि कैयन् भिक्षुहरू आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भने – “आवुसो आनन्द ! भगवान्को श्रीमुखबाट धर्मोपदेश सुन्न नपाएको धेरै दिन भइसक्यो आवुसो आनन्द ! हामीहरूले भगवान्का श्रीमुखबाट धर्मोपदेश सुन्न पाए ठूलो लाभ हुनेछ ।”

“आयुष्मान् हो ! त्यसो भए (तपाईंहरू) जहाँ (रम्मक) ब्राह्मणको आश्रम छ त्यहाँ जानु होला, त्यहाँ तपाईंहरूले भगवान्को श्रीमुखबाट धर्मोपदेश सुन्न पाउनु हुनेछ । उनीहरूले ‘हुन्छ, हवस्, भन्ते !’ भनेर आयुष्मान् आनन्दको कथनको अनुमोदन गरे ।”

२. भगवान् भिक्षाटनबाट फर्केर भोजनबाट निवृत्त हुनुभयो । अनि आयुष्मान् आनन्दलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो – ‘लौ आनन्द ! दिउँसोको विहारको निमित्त हामीहरू मृगारमाताको प्रासाद पूर्वराम जाऔं ।’ आयुष्मान् आनन्दले हवस्, भन्ते’ भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान् आयुष्मान् आनन्दलाई साथमा लिएर दिवा विहारको निमित्त मृगारमाताको प्रासाद पूर्वराम आइपुग्नुभयो । त्यहाँ सन्ध्या समयमा एकान्त चित्तबाट उठेर भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भन्नुभयो – “आयुष्मान् आनन्द ! नुहाउनाको निमित्त पूर्वतिरको कोठामा जाऔं ।” “हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए ।”

त्यसपछि भगवान् आयुष्मान् आनन्दलाई साथमा लिएर नुहाउन भनी पूर्वी कोठामा पस्नुभयो । त्यस कोठाबाट स्नान गरेर फर्केपछि एउटा मात्र चीवर लगाएर भगवान् जीउ सुकाउन लाग्नुभयो । त्यस बेला आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यसो भने, “भन्ते ! यहाँबाट नजिकै रम्यक ब्राह्मणको आश्रम छ । उसको आश्रम निकै मनोहर छ, भन्ते ! यहाँले रम्यक ब्राह्मणको आश्रमसम्म पाउ कष्ट गर्ने अनुकम्पा गर्नु भए बेस होला ।” मौन धारण गरेर भगवान्ले स्वीकार गर्नुभयो ।”

३. त्यसपछि भगवान् रम्यक ब्राह्मणको आश्रम भएको ठाउँमा आइ पुग्नुभयो । त्यस बेला त्यहाँ धेरै जना भिक्षुहरू धर्मदेशना गरिरहेका थिए । त्यसैले भगवान् धर्मदेशना नसिद्धिउञ्जेल केहीबेर बाहिर ढोकानि उभिनुभयो । धर्मदेशना सकिएपछि भगवान्ले खोकेर खापाको सिक्री हल्लाउनुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्का निमित्त ढोका खोले । भगवान् रम्यक ब्राह्मणको आश्रमभित्र पसेर त्यहाँ ओछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । आसनमा बसेर भगवान्ले भिक्षुहरूलाई यसो भन्नुभयो –

“भिक्षु हो ! तिमीहरू यहाँ भेला भई के कुरा गर्दै बसेका छौ ? तिमीहरूका बीच के-के कुरा चल्दैछ ?”

“भन्ते ! हामीहरू यहाँ भगवान्ले दिनु भएको उपदेशका बारे नै कुरा गरिरहँदा भगवान् आइपुग्नु भएको हो ।”

“साधु ! भिक्षु हो ! साधु ! भिक्षु हो ! ठूलो श्रद्धाले घरबार त्यागेर अनागारिक (घरवारविहीन) भई प्रव्रजित भएका तिमीहरू जस्ता कुलपुत्रका निमित्त के हुन्छ भने तिमीहरू अधिकाधिक धार्मिककथा प्रसङ्गमा लाग्नुहुँ । भिक्षु हो ! तिमीहरू एक ठाउँमा भेला भएको बखत जहिले पनि दुई काम मात्र गर्नु पर्छ – (१) कि त धार्मिक कथामा लाग (२) अथवा आर्यमौन धारण गर ।”

२. दुईवटा पर्येषणा

४. “भिक्षु हो ! यी दुईवटा पर्येषणा (खोज, गवेषणा) छन् – (क) अनार्य पर्येषणा (ख) आर्य पर्येषणा ।”

(क) अनार्य पर्येषणा

५. “भिक्षु हो ! अनार्य पर्येषणा भनेको के हो ? भिक्षु हो ! कतिपय (मानिसहरू) स्वयं जातिधर्म (जन्म लिनुपर्ने स्वभाव भएका) भईकन पनि जातिधर्मकै पर्येषणा (खोज) गर्ने गर्छन् । स्वयं जराधर्म (बुढाबूढी हुनुपर्ने स्वभाव भएका) भईकन पनि जराधर्मकै पर्येषणा गर्ने गर्छन् । स्वयं व्याधिधर्म (रोगग्रस्त, रोगी हुनुपर्ने स्वभाव भएका) भईकन पनि व्याधिधर्मकै पर्येषणा गर्ने गर्छन् । आफूहरू स्वयं मरणधर्म (मर्नुपर्ने अवस्था भएका) भईकन पनि मरणधर्मकै पर्येषणा गर्ने गर्छन् । आफूहरू स्वयं शोकधर्मको अवस्था भएका भईकन पनि शोकधर्मकै

पर्येषणा गर्ने गर्छन् । आफूहरू स्वयं संक्लेशधर्म (=मल धारण गर्ने स्वभाव भएका) अवस्थाका भईकन पनि संक्लेशधर्मकै पर्येषणा गर्ने गर्छन् ।”

41

“भिक्षु हो ! जातिधर्म भनेको के हो ? भिक्षु हो ! छोरा, स्वास्नी (हरूबारे सोच्नु) जातिधर्म हो, कमारा-कमारी, नोकरचाक ... जातिधर्म हो, भेडा-बोका, कुखुरा-सुँगुर ... जातिधर्म हो, हात्ती, घोडा, गाईवस्तु, खच्चर ... जातिधर्म हो, सुन, चाँदी ... जातिधर्म हो । भिक्षु हो ! यी उपाधि (=भोग्य पदार्थ) सबै जातिधर्म हुन् । यिनमा यी मानिसहरू फूसै, बेहोस, आसक्त भएर, स्वयं जातिधर्म (फेरि जन्म लिनुपर्ने स्वभावको) भईकन पनि अन्य जातिधर्मको पर्येषणा गर्ने गर्छन् ।”

“भिक्षु हो ! जरार्धर्म भनेको के हो ? ... (पूर्ववत्) ... ”

“भिक्षु हो ! व्याधिधर्म भनेको के हो ? ... (पूर्ववत्) ... ”

“भिक्षु हो ! शोकधर्म भनेको के हो ? ... (पूर्ववत्) ... ”

“भिक्षु हो ! संक्लेशधर्म भनेको के हो ? ... (पूर्ववत्) ... भिक्षु हो ! यिनलाई नै अनार्य पर्येषणा भनिन्छ ।”

(ख) आर्य पर्येषणा

६. “भिक्षु हो ! आर्य पर्येषणा भनेको के हो ? भिक्षु हो ! कतिपय (मानिसहरू) स्वयं जातिधर्म स्वभावको भईकन पनि जातिधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अनुत्पन्न (=जन्मरहित), अनुत्तर योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्छन् । आफूहरू स्वयं जरार्धर्म स्वभावको भईकन पनि जरार्धर्मको दुष्परिणाम सोचेर ... निर्वाणको पर्येषणा गर्छन् । आफूहरू स्वयं मरणधर्म स्वभावको भईकन पनि मरणधर्मका दुष्परिणाम सोचेर ... निर्वाणको पर्येषणा गर्छन् । आफूहरू स्वयं शोकधर्म स्वभावको भईकन पनि शोकधर्मका दुष्परिणाम सोचेर ... निर्वाणको पर्येषणा गर्छन् । आफूहरू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावको भईकन पनि संक्लेशधर्मका दुष्परिणाम सोचेर ... निर्वाणको पर्येषणा गर्छन् । भिक्षु हो ! यिनलाई आर्य पर्येषणा भनिन्छ ।”

३. बोधिसत्त्वको पर्येषणा

७. “भिक्षु हो ! उहिले सम्बोधि प्राप्त गरी बुद्ध हुनुभन्दा पहिले बोधिसत्त्व छँदा म स्वयं जातिधर्म स्वभावको भईकन पनि जातिधर्मकै पर्येषणा गर्दथेँ । आफू स्वयं व्याधिधर्म स्वभावको भईकन पनि व्याधिधर्मकै पर्येषणा गर्दथेँ । आफू स्वयं मरणधर्म स्वभावको भईकन पनि मरणधर्मकै पर्येषणा गर्दथेँ । आफू स्वयं शोकधर्म स्वभावको भईकन पनि शोकधर्मकै पर्येषणा गर्दथेँ । आफू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावको भईकन पनि संक्लेशधर्मकै पर्येषणा गर्दथेँ । त्यसताका ममा यस्तो विचार उत्पन्न भयो – ‘आफू स्वयं जातिधर्म स्वभावको भईकन पनि जातिधर्मकै पर्येषणा मैले किन गरिरहेँ ? ... आफू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावको भईकन पनि मैले संक्लेशधर्मकै पर्येषणा किन गरिरहेँ ? आफू स्वयं जातिधर्म स्वभावको भईकन पनि जातिधर्मका दुष्परिणाम सोचेर अनुत्पन्न (=जन्मरहित), अनुत्तर योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा म किन नगरूँ ? आफू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावको भईकन पनि संक्लेशधर्मका दुष्परिणाम सोचेर असंक्लिष्ट(=निर्मल, सङ्गो), अनुत्तर योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा म किन नगरूँ ?”

८. “भिक्षु हो ! अनि पछि तन्नेरी हुँदा केश कालो हुँदाहुँदै, भद्र यौवनको (भर्खरको तरुण) अवस्थामै, आयुको प्रथम चरणमै, आमाबाबुको इच्छाविपरित उहाँहरूलाई रुवाउँदै केश दाही खौरैर अनि काषायवस्त्र धारण गरी घरबार छाडी म प्रव्रजित भएँ । तदुपरान्त प्रव्रजित भई किंकुशल गवेशी भई अनुत्तर शान्तिपदको गवेषण गर्दै जहाँ आलार कालाम थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि आलार कालामलाई यसो भनें – ‘आवुसो कालाम ! म यो धर्मविनयमा ब्रह्मचर्यवास गर्न चाहन्छु ।’ त्यसो भन्दाखेरि आलार कालामले मलाई यस्तो दिए – ‘बस, आयुष्मान् ! यो धर्म त्यस्तो धर्म छ, जहाँ विज्ञपुरुष चाँडै नै आफ्नो आचार्यको धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छ ।’ राजकुमार ! अनि मैले चाँडै नै त्यो (उनको) धर्मको अध्ययन गरेँ । उनले ओठ चलाउनेवित्तिकै, परस्पर कुराकानी गर्ने वित्तिकै ‘त्यो ज्ञान जानें, त्यसमा स्थिर भएँ, बुझें र देखें’ भनी मैले पनि र अरूले पनि ज्ञापन गर्थ्यौं । राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘आलार कालामले यो धर्म श्रद्धाले मात्र साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी भन्दछन् । अवश्य पनि यो धर्म जानी बुझी आलार कालाम बसेका होलान् ।”

९. “भिक्षु हो ! अनि म जहाँ आलार कालाम थिए, त्यहाँ गएँ^{१९९} । त्यहाँ गएर आलार कालामलाई यसो भनें – ‘आवुसो कालाम ! कतिसम्ममा यस धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको भनी भन्नुहुन्छ ?’ भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि आलार कालामले आकिञ्चन्यायतनसम्बन्धी कुरा बताए । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘आलार कालाममा मात्र श्रद्धा भएको होइन, ममा पनि

श्रद्धा छ । आलार कालाममा मात्र वीर्य भएको होइन, ममा पनि वीर्य छ । आलार कालाममा मात्र स्मृति ... समाधि ... र प्रज्ञा भएको होइन, ममा पनि स्मृति ... समाधि ... र प्रज्ञा छ । अतः जुन धर्म आलार कालामले स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्दछन्, त्यस धर्मलाई मैले पनि साक्षात्कार गर्नका लागि कोसिस गर्नुपर्छ ।' भिक्षु हो ! अनि चिरकाल नबित्दै चाँडै नै त्यस धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसें ।"

१०. "भिक्षु हो ! अनि म जहाँ आलार कालाम थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ गएर आलार कालामलाई यसो भनें – 'आवुसो कालाम ! यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्नुहुन्छ ?"

"आवुसो ! हो यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी निश्चयपूर्वक भन्दछु ।"

"आवुसो ! यत्तिकैमा म पनि यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु ।"

"आवुसो ! हाम्रा निमित्त यो लाभ हो र सुलाभ हो ! आवुसो ! किनभने तिमीजस्ता सब्रह्मचारीलाई देख्न पायौं । जुन धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी म बताउँछु, त्यो धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी पनि बसेका छौं । त्यो धर्म मैले पनि स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताएको छु । यसरी जुन धर्म म जान्दछु, त्यो धर्म तिमी पनि जान्दछौं । अतः जुन धर्म तिमी जान्दछौं, त्यो धर्म म पनि जान्दछु । जस्तो म छु, त्यस्तै तिमी छौं । जस्तो तिमी छौं, त्यस्तै म छु । आवुसो ! अब आऊ, हामी दुवैजना सम्मिलित भएर यो शिष्यमण्डल (गण) को हेरचाह गरौं ।' भिक्षु हो ! यसरी आलार कालाम मेरा आचार्य भएर पनि आफ्नो शिष्य भएको मलाई आफूसमान राखे र मेरो पूजा र सम्मान गरे । भिक्षु हो ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो – 'यो धर्मले कसैलाई निर्वेदमा, विरागमा, निरोधमा, उपशममा, अभिज्ञामा, सम्बोधिमा र निर्वाणमा पुऱ्याउन सक्दैन । यसले त केवल आकिञ्चन्यायतन लोकमा मात्र पुऱ्याउँछ । भिक्षु हो ! अनि म त्यो धर्म अपर्याप्त ठानी त्यस धर्मबाट विरक्त भएर गएँ' ।"

११. **उद्दक रामपुत्रकहाँ** – "भिक्षु हो ! अनि म किंकुशल गवेशी भई अनुत्तर शान्ति पदको खोजी गर्दै जहाँ उद्दक रामपुत्र थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि उद्दक रामपुत्रलाई यसो भनें – 'आवुसो ! म यो धर्मविनयमा ब्रह्मचर्यवास गर्न चाहन्छु ।' भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि उद्दक रामपुत्रले मलाई यसो भने – 'आयुष्मान् ! बस । यो धर्म त्यस्तो हो, जहाँ विज्ञपुरुष चाँडै आफ्नो आचार्यको धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छ ।' भिक्षु हो ! अनि मैले चाँडै नै त्यो (उनको) धर्मको अध्ययन गरेँ । उनले ओठ चलाउनेवित्तिकै र परस्पर कुराकानी गर्नेवित्तिकै 'त्यो ज्ञान प्राप्त गरेँ, त्यसमा स्थिर भएँ, बुझेँ र देखेँ' भनी मैले पनि र अरूले समेत ज्ञापन गर्छौं । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – 'रामले यो धर्म न केवल श्रद्धाले साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी भन्दछन् । अवश्य यो धर्म जानी बुझी विहार गरिबसेका होलान् ।"

१२. "भिक्षु हो ! अनि म जहाँ उद्दक रामपुत्र थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेर उद्दक रामपुत्रलाई यसो भनें – 'आवुसो ! कतिसम्ममा यस धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको भनी भन्नु हुन्छ ?' भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि उद्दक रामपुत्रले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनबारे कुरा बताए । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – 'राममा मात्र श्रद्धा भएको होइन, ममा पनि श्रद्धा छ । राममा मात्र वीर्य भएको होइन, ममा पनि वीर्य छ । राममा मात्र स्मृति ... समाधि ... र प्रज्ञा भएको होइन, ममा पनि स्मृति ... समाधि ... र प्रज्ञा छ । अतः जुन धर्म रामले स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्दछन्, त्यस धर्मलाई म पनि साक्षात्कार गर्नका लागि प्रयास गर्नेछु ।' भिक्षु हो ! अनि चिरकाल नबित्दै चाँडै नै त्यस धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसें ।"

१३. "भिक्षु हो ! अनि जहाँ उद्दक रामपुत्र थिए, त्यहाँ म गएँ । त्यहाँ गएर उद्दक रामपुत्रलाई यसो भनें – 'आवुसो राम ! यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्नुहुन्छ ?"

"आवुसो ! हो यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्दछु ।"

"आवुसो ! यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी म पनि बसेको छु ।"

"आवुसो ! हाम्रा लागि यो लाभ हो र सुलाभ हो ! आवुसो ! किनभने तिमीजस्ता सब्रह्मचारीलाई देख्न पायौं । जुन धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउँछन्, त्यो धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी पनि बसेका छौं । जुन धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी बसेका छौं त्यो धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी राम पनि बताउँछन् । यसरी जुन धर्म राम जान्दछन्, त्यो धर्म तिमी पनि जान्दछौं । जस्ता राम छन्, तिमी पनि त्यस्तै छौं । जस्ता तिमी छौं, त्यस्तै राम छन् । आवुसो ! अब आऊ, यो शिष्यमण्डल (गण) को हेरचाह तिमी गर ।' भिक्षु हो ! यसरी उद्दक रामपुत्रले सब्रह्मचारी भएको मलाई आचार्यको स्थानमा राखे र सभक्ति पूजा र सम्मान गरे । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – 'यो धर्मले निर्वेदमा, विरागमा, निरोधमा, उपशान्तमा, अभिज्ञामा, सम्बोधिमा र

१४. “भिक्षु हो ! अनि म किंकुशल गवेशी भई अनुत्तर शान्तिपदको खोजी निमित्त मगध देशमा चारिका गर्दै क्रमशः उरुवेलको सेनानी भन्ने गाउँतर्फ गएँ । त्यहाँ मैले एउटा रमणीय भूमिभाग देखें । त्यहाँ रमाइलो वनखण्ड थियो, निर्मल पानी बगिरहेको गहिरो नदी (नेरञ्जना) र चारैतिर रमणीय गोचर गाउँहरू थिए । भिक्षु हो ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यस भूमिभागमा रमणीय गोचर गाउँहरू पनि छन् । कुनै तपस्या गर्न चाहने कुलपुत्रलाई तपस्या गर्नका निमित्त यो स्थान उपयुक्त छ ।’ भिक्षु हो ! अनि सो म ‘तपस्याको निमित्त यही स्थान उपयुक्त छ’ भनी त्यहीं बसें ।”

४. (सिद्धार्थ बोधिसत्त्व) सम्यक्सम्बुद्ध भगवान् हुनु भएको

१५. “भिक्षु हो ! आफू स्वयं जातिधर्म स्वभावको भईकन पनि जातिधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अनुत्पन्न, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरेँ । आफू स्वयं जराधर्म स्वभावको भईकन पनि जराधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अजर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरेँ । आफू स्वयं जराधर्म स्वभावको भईकन पनि जराधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अजर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै अजर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरेँ । आफू स्वयं व्याधिधर्म स्वभावको भईकन पनि व्याधिधर्मका दुष्परिणाम सोचेर व्याधि (रोग) रहित अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै व्याधिरहित अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरेँ । आफू स्वयं मरणधर्म स्वभावको भईकन पनि मरणधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अमर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै अमर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरेँ । आफू स्वयं शोकधर्म स्वभावको भईकन पनि शोकधर्मको दुष्परिणाम सोचेर शोकरहित अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै शोकरहित अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरेँ । आफू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावको भईकन पनि संक्लेशधर्मको दुष्परिणाम सोचेर संक्लेशरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै संक्लेशरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरेँ । त्यस बेला मलाई यस्तो ज्ञान प्राप्त भयो – ‘मेरो चित्त-विमुक्ति अचल भयो (अकुप्पा मे विमुक्ति), यो मेरो जन्म अन्तिम भयो, अब फेरि पुनर्भव (अर्को जन्म) नहुने भयो ।”

१६. भिक्षु हो ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो – ‘मैले यो धर्मलाई अवबोध गरेँ’ – गम्भीर, दुर्दर्शनीय (देख्न गाह्रो), दुरनुबोध (बोध गर्न गाह्रो), शान्त, प्रणीत, अतर्कावचर (तर्कद्वारा मात्र अप्राप्य), निपुण (सूक्ष्म), तथा पण्डितहरूद्वारा बोधगम्य छ । यी प्रजाहरू आलय (पञ्चकामविषय) मा आनन्दित छन्, त्यसमा रत छन् र त्यसैमा प्रमुदित छन् । आलयमा आनन्दित हुने, आलयमा रत हुने तथा आलयमै प्रमुदित हुने प्रजाहरूले यो प्रत्ययद्वारा यो हुन्छ, यस प्रत्ययको कारणले नै ‘प्रतीत्यसमुत्पाद’^{२०२} हुन्छ भन्ने – यी (प्रतीत्य-समुत्पन्नको) कारणलाई देख्न सक्ने छैनन् । सबै संस्कारहरूको क्षय, सबै बन्धनहरूको उत्सर्ग, तृष्णा, क्षय, विराग, निरोध तथा निर्वाणलाई देख्न गाह्रो छ । यदि म धर्मदेशना गरूँ र अरूहरूले (त्यो) धर्म (कुरा) बुझ्न सकेनन् भने – त्यो मेरो निमित्त ग्लानि^{२०३} अथवा हैरानी (थकावट) हुनेछ ।”

१७. “भिक्षु हो ! त्यसपछि मेरो मनमा पहिले कहिल्यै नसुनेको आश्चर्यजनक गाथाहरू पनि सम्भनामा आए–

“ठूलो कठिनाइबाट मैले प्राप्त गरेको यो धर्मलाई किन प्रकाश गरूँ, भइहाल्यो; राग-द्वेषमा मुछिएर बस्नेहरूले यो धर्मलाई अवबोध गर्न साह्रै छ ।”

“निपुण, गम्भीर, सूक्ष्म तथा प्रतिश्रोतगामी (यो धर्मलाई) रागरक्त भई तमस्कन्धद्वारा आवृत्त भएकाहरूले देख्न सक्ने छैनन् ।”

“भिक्षु हो ! अनि मेरो चित्तमा भइरहेको (यस) वितर्कलाई सहम्पति ब्रह्मा^{२०४}ले आफ्नो चित्तद्वारा बुझेपछि उनलाई यस्तो लाग्यो – ‘यदि मेरो धर्म देशनातिर नलागी अल्पोत्सुकतिर लाग्छ भने यो लोक नष्ट हुनेछ, यस लोको नष्ट हुनेछ ।’ भिक्षु हो ! त्यसपछि सहम्पतिब्रह्मा – जसरी कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चिएको हातलाई पसार्ले र पसारेको हातलाई खुम्च्याउँछ, त्यसरी नै ब्रह्मलोकमा अन्तर्धान भई मेरा सामु प्रकट भए । भिक्षु हो ! अनि सहम्पति ब्रह्माले उत्तारसङ्गलाई एकाशं पारी, दाहिने घुँडाले पृथ्वीमा टेकी हात जोरी मलाई बिन्ती गरे – ‘भन्ते भगवान् ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! सुगत ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! ! प्रज्ञारूपी चक्षुमा अल्परज (मल) हुने सत्त्वहरू पनि छन् । धर्म सुन्न नपाउँदा उनीहरूको परिहानि हुन सक्छ, धर्मलाई बुझ्न सक्ने सत्त्वहरू पनि हुन सक्छन् ।’

यसो भन्दाखेरि मैले सहम्पति ब्रह्मालाई यसो भनें – ‘हे ब्रह्म ! मलाई यस्तो लागेको थियो – मैले यो धर्मलाई अवबोध गरेँ – जो गम्भीर, दुर्दर्शनीय, दुरनुबोध, शान्त, प्रणीत, अतर्कावचर, निपुण, तथा पण्डितहरूद्वारा बोधगम्य छ । यी प्रजाहरू आलयमा आनन्दित छन्, त्यसैमा रत छन् तथा त्यसैमा प्रमुदित छन् । आलयमा आनन्दित हुने, आलयमा रत हुने तथा आलयमै प्रमुदित हुने प्रजाहरूले– यस प्रत्ययद्वारा यो हुन्छ, यस प्रत्ययको कारणबाट नै ‘प्रतीत्यसमुत्पाद’ हुन्छ भन्ने – यी (प्रतीत्य-समुत्पन्नको) कारणलाई देख्न सक्ने छैनन् ।

सबै संस्कारहरूको क्षय, सबै बन्धनहरूको उत्सर्ग, तृष्णाको क्षय, विराग, निरोध तथा निर्वाणलाई देख्न गाह्रै छ । यदि म धर्मदेशना गरूँ र अरूहरूले (त्यो) धर्म (कुरा) बुझ्न सकेनन् भने – त्यो मेरो निमित्त⁴⁴ ग्लानि अथवा हैरानी हुन सक्छ ।’

‘हे ब्रह्म ! अनि त्यस बेला पहिले कहिल्यै नसुनेको आश्चर्यजनक गाथाहरू पनि मेरो सम्भनामा आए –

“बडो कठिनाइले मैले प्राप्त गरेको यो धर्मको किन प्रकाश गरौं, भइहाल्यो; राग-द्वेषमा मुछिएर बस्नेहरूका लागि यो धर्मलाई अवबोध गर्न साह्रै छ ।”

“निपुण, गम्भीर, सूक्ष्म तथा प्रतिश्रोतगामी (यो धर्मलाई) राग-रक्त भई तमस्कन्धद्वारा आवृत्त भएकाहरूले देख्न सक्ने छैनन् ।”

‘हे ब्रह्म ! यस्तो वितर्कना भइरहेको बेलामा मेरो चित्त धर्मदेशनातिरभन्दा अल्प-उत्सुकतातिर ढल्कन्थ्यो ।’

दोस्रो पटक पनि सहम्पत्ति ब्रह्माले मसँग यस्तो विन्ती गरे ... तेस्रो पटक पनि सहम्पत्ति ब्रह्माले मसँग यस्तो विन्ती गरे – “ भन्ते भगवान् ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! सुगत ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! ! प्रज्ञारूपी चक्षुमा अल्परज हुने सत्त्वहरू पनि छन् । धर्म सुन्न नपाउँदा उनीहरूको परिहानि हुन सक्छ, धर्मलाई बुझ्न सक्ने सत्त्वहरू पनि हुन सक्छन् ।”

१८. “भिक्षु हो ! अनि मैले ब्रह्माको अभिप्रायलाई बुझी प्राणीहरूप्रति करुणाले गर्दा बुद्धचक्षु^{२०४}द्वारा लोकमा हेरेँ । बुद्धचक्षुद्वारा लोकमा हेर्दा मैले अल्परज (मल) हुने^{२०६}, महारज हुने^{२०७}, तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने^{२०८}, मृदु इन्द्रिय हुने^{२०९}, सु-आकार हुने^{२१०}, दुराकार हुने^{२११}, सुविज्ञेय हुने^{२१२}, दुर्विज्ञेय हुने^{२१३}, केही परलोकवच भयदर्शी भई बस्ने^{२१४}, केही परलोकवच भयदर्शी भई नबस्ने^{२१५} सत्त्वहरूलाई देखेँ । जस्तो कुनै उत्पल (नीलकमल), पद्म (रक्तकमल), अथवा पुण्डरीक (श्वेतकमल) पोखरीमा (१) केही उत्पल, पद्म अथवा पुण्डरीक पानीमा उत्पन्न भई, पानीमा संवर्धन भई पानीभन्दा माथि नउठी पानीमा भित्रै पोषित हुन्छन्; (२) केही उत्पल, पद्म अथवा पुण्डरीकहरू पानीमा उत्पन्न भई, पानीमा संवर्धन भई, पानीको सतहसम्म रहेका हुन्छन्; (३) केही उत्पल, पद्म अथवा पुण्डरीकहरू पानीमा उत्पन्न भई, पानीमा संवर्धन भई, पानीको सतहभन्दा माथि उठी, पानीले छुन नसक्ने गरिरहन्छन्^{२१६} । त्यस्तै, बुद्धचक्षुद्वारा मैले लोकमा हेर्दा अल्परज हुने, महारज हुने, तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने, मृदु इन्द्रिय हुने, सु-आकार हुने दुराकार हुने, सुविज्ञेय हुने, दुर्विज्ञेय हुने तथा केही परलोकवच भयदर्शी भई बस्ने, केही परलोकवच भयदर्शी भई नबस्ने सत्त्वहरू देखेँ ।

“भिक्षु हो ! त्यसपछि सहम्पत्ति ब्रह्माले मेरो मनको वितर्कनालाई बुझी मलाई गाथाद्वारा यस्तो विन्ती गरे –

“अगि मलिन चित्त हुनेहरूले चिन्तन गरेको अशुद्ध धर्म मगध देशमा थियो । अमृतद्वार खोलिदिने विमल (पुरुष) ले अवबोध गरेको धर्मलाई अब यो संसारका प्राणीहरूले सूनून् ।”

“शैलमय पर्वतको टुप्पोमा बसी (कुनै पुरुष) ले चारैतिर सम्पूर्ण जनतालाई देखेभैं समन्तचक्षु हुनु भएका, शोकरहित हुनु भएका (तपाईं) सुमेधले पनि – शोकग्रस्त तथा जातिजुराले अभिभूत भएका प्राणीहरूलाई मुक्त गर्न धर्ममय प्रासादमा आरोहण गरी जनतातिर हेर्नुहोस् ।”

“हे सङ्ग्रामजित ! हे वीर पुरुष ! हे अत्रुणी सार्थवाह ! उठ्नुहोस् !! विचरण गर्नुहोस् !! भगवान् ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! धर्म बुझ्न सक्नेहरू पनि हुन् सक्छन् ।”

“भिक्षु हो ! अनि मैले सहम्पत्ति ब्रह्मालाई गाथाद्वारा यसो भनेँ –

“हे ब्रह्मा ! प्रगुण भएर पनि कष्ट हुन्छ भन्ने संज्ञा भई, जनतालाई प्रणीत धर्मदेशना नगर्ने विचार भएको थियो । परन्तु अब सुन्न चाहनेहरूले आफ्नो श्रद्धालाई अधि बढाई सुन, उनीहरूका निमित्त अमृतद्वार खोलियो ।”

“भिक्षु हो ! अनि ‘मैले धर्मदेशना गर्ने आज्ञा पाएँ’ भन्दै उहाँलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी महाब्रह्मा त्यहीं नै अन्तर्धान भएर गए ।”

५. धर्मचक्र प्रवर्तन

१९. “भिक्षु हो ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो – ‘कसलाई सर्वप्रथम म धर्मोपदेश गरूँ ? कसले यो धर्मलाई चाँडै बुझ्न सक्ला ?’ भिक्षु हो ! अनि मलाई लाग्यो – ‘यी आलार कालाम पण्डित व्यक्त र मेधावी छन् । धेरै दिनदेखि यिनी अल्परज स्वभावका हुन् । अतः

किन म आलार कालामलाई प्रथम धर्मदेशना नगरूँ । उनले यो धर्म चाँडै बुझ्नेछन् ।' त्यस बेला मकहाँ एक देवता आई यसो भने – “भन्ते ! आलार कालामको मृत्यु भएको एक साता व्यतित भइसक्यो ।” अनि ‘आलार कालामको मृत्यु भएको एक साता व्यतित भइसक्यो’ भन्ने ज्ञान मलाई पनि भयो^{२१७} । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो– ‘आलार कालामको ठूलो हानि भयो । यदि उनले यो धर्म सुन्न पाएका भए उनले चाँडै बुझ्नेथिए होलान् ।’

“भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘म कसलाई प्रथम धर्मोपदेश गरूँ ? कसले यो धर्मलाई चाँडै बुझ्न सक्ला ?’ अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यी उद्दक रामपुत्र पण्डित व्यक्त र मेधावी छन् । धेरै दिनदेखि यिनी अल्परज स्वभावका छन् । अतः किन म उद्दक रामपुत्रलाई प्रथम धर्मदेशना नगरूँ । उनले यो धर्म चाँडै बुझ्नेछन् ।’ त्यस बेला मसँग एक देवता आर्य यसो भने – “भन्ते ! उद्दक रामपुत्रको मृत्यु हिजो राती भयो ।” अनि ‘उद्दक रामपुत्रको मृत्यु हिजो राती भयो^{२१८}’ भन्ने कुरोको ज्ञान मलाई पनि भयो । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘उद्दक रामपुत्रको ठूलो हानि भयो । यदि यो धर्म सुन्न पाएका भए उनले चाँडै बुझ्ने थिए होलान् ।’

“भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘म कसलाई प्रथम धर्मोपदेश गरूँ ? कसले यो धर्म चाँडो बुझ्न सक्ला ?’ भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यी पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू मेरा बहुपकारी हुन् । जसले तपस्या गरिरहेको बखतमा मेरो उपस्थान गरेका थिए^{२१९} । अतः किन म पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई प्रथम धर्मोपदेश नगरूँ ?’ भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यी पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू अहिले कहाँ बसेका होलान् ? भिक्षु हो ! अनि मैले अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू वाराणसीस्थित ऋषिपतन^{२२०} मृगदायमा^{२२१} बसेका छन् भन्ने कुरा बुझे ।’

२०. “भिक्षु हो ! अनि म उरुवेल वनमा इच्छानुसार बसी वाराणसी जान भनी चारिका गरें । भिक्षु हो ! अनि उपक आजीवकले गया र बोधि (वृक्ष) का बीचमा हिंडिरहेको मलाई देखें । मलाई देखेर उनले यसो भने – “आवुसो ! तिम्रा इन्द्रियहरू अति परिशुद्ध छन्, तिम्रो छविवर्ण अति चम्किलो छ । आवुसो ! कसको उद्देश्यले तिम्री प्रव्रजित भएका हो ? तिम्रो गुरु को हुन् ? कसको धर्म तिम्री रुचाउँछौ ?”

“भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि उपक आजीवक^{२२२} लाई मैले गाथाद्वारा यसो भने–

‘सवै त्रैभूमिक^{२२३} संसारलाई आफैले जितेर सबै चातुर्भूमिक^{२२४} भूमिलाई जानेर सबै त्रैभूमिक लोकमा अलिप्त भई सवै त्रैभूमिक लोकलाई त्यागी तृष्णा क्षय गरी विमुक्त भई – सवै चातुर्भूमिक भूमिहरूलाई स्वयं अभिज्ञात गरेर – कसलाई म (यी मेरा आचार्य हुन्, भनी) उद्देश्य गरूँ ?’

‘मेरा आचार्य छैनन्, न त मसमान अरू कोही छन्, देवसहित लोकमा मसमान अर्को कुनै पुद्गल छैन ।’

‘यो लोकमा म नै अर्हत् हुँ, म नै अनुपम शास्ता हुँ । सवै क्लेशरूपी आगोलाई निवृत्त गरी शीतल भएको सम्यक्सम्बुद्ध म नै एकलो हुँ ।’

‘धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नका लागि काशी देशमा जाँदैछु । अन्धकारमय यस लोकमा अमृत-भेरी बजाउने छु ।’

(उपक–) “आवुसो ! जसो तिम्री भन्दछौ त्यसअनुसार त तिम्री ‘अनन्त जिन’ नै हुन सक्छौ ।”

(भगवान्–) “मजस्ता नै ‘अनन्त जिन’ हुन सक्छन् – जसले आस्रव क्षय गरी निर्वाण प्राप्त गरिसक्यो, मैले पाप र धर्मलाई जितिसकें । हे उपक ! त्यस्तै म ‘जिन’ हुँ ।”

“भिक्षु हो ! यसो भन्दा ‘हुन सक्छ’ भन्दै शिर हल्लाउँदै छेउको बाटो लागेर उपक आजीवक गए ।”

पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूसित भेट

२१. अनि म क्रमशः चारिका गर्दै जहाँ वाराणसीस्थित ऋषिपतन मृगदाय छ, जहाँ पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू थिए, त्यहाँ गएँ । अनि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई टाढैबाट देखे । देखेर (उनीहरूले) परस्पर प्रतिज्ञा गरे –

“आवुसो ! ऊ, श्रमण गौतम आउँदैछन्, जो बहुलताले गर्दा तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भई बाहुल्यमा आवर्तित छन् । उनलाई न आसन दिने, न आसनबाट उठ्ने, न त उनको पात्र-चीवर मागेर लिने, केवल आसन राखिदिने, चाहन्छन् भने बसून् ।”

(परन्तु) जति-जति म पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूको नगिच पुगे, त्यति त्यति पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू आफ्ना कुरामा बस्न सकेनन् । अनि केहीले सामुन्ने आई मेरा पात्र-चीवर लिए । केहीले आसन ओछ्याए⁴⁶ । केहीले पाउ पखाल्ने पानी राखे । त्यस बखत उनीहरूले मलाई नाम लिएर 'आवुसो' भन्दै व्यवहार गरे^{२२५} ।”

“भिक्षु हो ! अनि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भनें— ‘भिक्षु हो ! तथागतलाई नाम लिएर आवुसो भनी कुरा नगर । भिक्षु हो ! तथागत, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुन् । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । म धर्मदेशना गर्नेछु । सुनेअनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै – जसको निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यक् रूपले घरबार छाडी अनागारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् – यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यवास अन्त (अवसान) गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौ ।”

“भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई यसो भने – ‘आवुसो गौतम ! त्यस चर्याद्वारा पनि त्यस प्रतिपदाद्वारा पनि त्यस दुष्करचर्याद्वारा पनि तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता जान्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु भएन भने अहिले अब बाहुलिक भई तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भई बाहुल्यतामा आवर्तित भई अहिले के तपाईं उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता बुझ्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु होला !”

“भिक्षु हो ! यसोभन्दाखेरि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भनें – ‘तथागत बाहुलिक होइनन्, न तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भएका हुन्, न त बाहुल्यतामा आवर्तित छन् । भिक्षु हो ! तथागत, सम्यक्सम्बुद्ध हुन् । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । म धर्मदेशना गर्नेछु । सुने अनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै – जसको निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यक् रूपले घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् – त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यवासको अवसान गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौ ।”

“भिक्षु हो ! दोस्रो पटक पनि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भनें – ‘तथागत बाहुलिक होइनन्, न तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भएका हुन् ... । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । ... सुने अनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै ... यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौ ।”

“भिक्षु हो ! तेस्रो पटक पनि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई यसो भने – ‘आवुसो गौतम ! त्यस चर्याद्वारा पनि ... तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म ... प्राप्त गर्न सक्नु भएन भने अहिले अब बाहुलिक भई ... के तपाईं उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता बुझ्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु होला ?”

यसो भन्दाखेरि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भनें – ‘भिक्षु हो ! यसभन्दा अघि मैले तिमीहरूलाई यस्तो कुरा भनेको थाहा छ के^{२२६}?’

“भिक्षु हो ! तथागत, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुन् । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । म धर्मदेशना गर्नेछु । सुने अनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै ... यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौ ।”

२४. “भिक्षु हो ! अनि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई सम्झाउन सके^{२२७} । भिक्षु हो ! अनि मैले दुईजना भिक्षुहरूलाई उपदेश दिए^{२२८} । तीन जना भिक्षुहरू भिक्षाटन गर्न जान्थे । तीन जना भिक्षुहरूले भिक्षाटन गरी ल्याएको जुन खाजा थियो, त्यो हामी छ जनाले यापन गर्दथ्यौं । भिक्षु हो ! तीन जना भिक्षुहरूलाई उपदेश गर्थे^{२२९} । दुई जना भिक्षुहरू भिक्षाटन जान्थे । दुई जना भिक्षुहरूले भिक्षाटन गरी ल्याएको जुन भोजन हो, त्यो हामी छ जनाले यापन गर्दथ्यौं^{२३०} ।”

“भिक्षु हो ! त्यसपछि मैले दिएको उपदेश सुनेर अनुशासित भएका पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले स्वयं जातिधर्म स्वभावका भईकन पनि जातिधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै अनुत्पन्न, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरे । आफूहरू स्वयं जराधर्म स्वभावका भईकन पनि जराधर्मका दुष्परिणाम सोचेर अजर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरे । आफूहरू स्वयं मरणधर्म स्वभावका भईकन पनि मरणधर्मका दुष्परिणाम सोचेर अमर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै अमर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरे । आफूहरू स्वयं शोकधर्म स्वभावका भईकन पनि शोकधर्मका दुष्परिणाम सोचेर शोकरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै शोकरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरे । आफूहरू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावका भईकन पनि संक्लेशधर्मका दुष्परिणाम सोचेर संक्लेशरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै संक्लेशरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरे । त्यसपछि उनीहरूलाई पनि यो ज्ञान प्राप्त भयो – हामीहरूको चित्तविमुक्ति अचल भयो, यो (अहिले) हाम्रो जन्म नै अन्तिम भयो, अब फेरि जन्म लिनु परेन ।”

२४. “भिक्षु हो ! यी पाँच वटा कामगुण हुन् । के-के पाँचवटा ? (१) चक्षुद्वारा ज्ञेय-इष्ट कान्त, मनाप, प्रियरूप कामुपसहित रञ्जनीय रूप । (२) श्रोतद्वारा ज्ञेय ... शब्द । (३) घ्राणद्वारा ज्ञेय ... गन्ध । (४) जित्वाद्वारा ज्ञेय ... रस । (५) कायद्वारा ज्ञेय ... स्पर्श । भिक्षु हो ! यी नै पाँचवटा कामगुण छन् । भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण यी पाँच कामगुणमा फँसेर, बेहोश भएर, लिप्त भएर, तीनमा कुनै दोष देख्न नसक्ने भएर, तीबाट उम्कने बुद्धि-विवेक गुमाएर, तिनकै उपभोग गरेर बस्छन्, उनीहरूका सम्बन्धमा यो कुरा सम्भन्नुपर्दछ – ‘उनीहरू दुःखमा फँसेका छन्, विपत्तिमा परेका छन्, पापी मारको इशारामा नाच्ने भएका छन् ।’ भिक्षु हो ! उदाहरणार्थ – व्याधहरूको जालमा फँसेका जङ्गली मृगहरूको सम्बन्धमा सम्भन्नुपर्दछ – ‘यिनीहरू दुःखमा फँसेका छन्, विपत्तिमा परेका छन्, व्याधहरूको इच्छानुसार चल्ल बाध्य भएका छन्, व्याधहरू आउँदा यिनीहरू आफ्नो इच्छानुसार भाग्न नसक्ने भएका छन् ।’ भिक्षु हो ! यसरी नै जो कोही श्रमण ब्राह्मण यी पाँच काम गुणमा फँसेर, हिँड्न तिनैमा लिप्त भएर तिनका दोष देख्न नसक्ने भएर, तीबाट उम्कने बुद्धि-विवेक गुमाएर तिनको उपभोग गरिरहन्छन् ।”

२६. “भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण यी पाँच कामगुणमा नफँसीकन, चेतना नहराई, लिप्त नभई, तिनका दोष बुझेर, तीबाट उम्कने बुद्धि-विवेक नगुमाई तिनको उपभोग गरिरहन्छन् । यिनीहरूका सम्बन्धमा सम्भन्नु पर्दछ – ‘यिनीहरू दुःखमा फँसेका छैनन्, विपत्तिमा परेका छैनन्’ पापी मारको इच्छानुसार हिँड्नु पर्ने भएका छैनन् । भिक्षु हो ! जस्तो कि – वनमा जाल थापिएको ठाउँ नजिक जालमा नफँस्ने गरी पुग्ने मृगहरूका सम्बन्धमा यसो सम्भन्नुपर्दछ – ‘यिनीहरू दुःखमा फसेका छैनन्, विपत्तिमा परेका छैनन्’ व्याध इच्छानुसार हिँड्नुपर्ने भएका छैनन्, व्याधहरूको इच्छानुसार गमन गर्ने पनि होइनन् । जुनसुकै व्याध यिनीहरूतिर आइपुगेमा यिनीहरू त्यहाँबाट भाग्नेछन् ।’ भिक्षु हो ! यसरी नै, जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण यी पाँच कामगुणमा नफँसीकन, चेतना नगुमाई, तीमा लिप्त नभई, तिनका दोष बुझेर, तीबाट उम्कने बुद्धि-विवेक नगुमाई तिनको उपभोग गरिरहन्छन्, यिनीहरूबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – ‘यिनीहरू दुःखमा फँसेका छैनन्, विपत्तिमा परेका छैनन्’ पापी मारको इच्छानुसार गमन गर्ने होइनन् ।’ भिक्षु हो ! जस्तो कि – जङ्गली मृगहरू वनमा रहँदा निश्चिन्त भइरहन्छन्, निश्चिन्त रूपले उभिरहन्छन्, निश्चिन्त रूपले बसिरहन्छन्, निश्चिन्त रूपले लेटिरहन्छन् । त्यसो के कारणले हुने हो ? भिक्षु हो ! यिनीहरू व्याधाको हातमा नपरेको कारणले हो । भिक्षु हो ! यसरी नै, उक्त भिक्षुले अनेक प्रकारका कामविषयबाट अलग भई अकुशलताबाट अलग भई, वितर्कविचार युक्त भएको विवेकजः प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! उक्त भिक्षुको सम्बन्धमा यसो सम्भन्नुपर्दछ – उक्त भिक्षुले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरिसकेको छ, मारलाई अपदस्थ गरिसकेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापीमारबाट अदृश्य भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी, आध्यात्मिक सम्प्रसादप्रति एकाग्रचित्त भई, वितर्क विचाररहित समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान भिक्षुले प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! उक्त भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – उक्त भिक्षुले आफ्नो सङ्कटको पार गरिसकेको छ, मारलाई अपदस्थ गरिसकेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, उनलाई अब पापी मारले देख्न सक्दैन ।”

“भिक्षु हो ! फेरि प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षित भई स्मृतिसम्प्रजन्य भई शरीरद्वारा सुखानुभव गरी बस्छ, जसलाई आर्यहरू ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछ, भिक्षुले यस्तो तृतीयध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! भिक्षु हो ! उक्त भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – उक्त भिक्षुले आफ्नो सङ्कट पार गरिसकेको छ, मारलाई अपदस्थ गरिसकेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि उक्त भिक्षुले सुखलाई पनि त्यागी दुःखलाई पनि त्यागी पहिले नै सौमनस्य र दौर्मनस्यको अन्त गरेर, सुख र दुःख नभएको, असुखमय-अदुःखमय, उपेक्षा र स्मृतिले परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछ । उक्त भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – उक्त भिक्षुले आफ्नो सङ्कटको पार गरिसकेको छ, मारलाई अपदस्थ गरिसकेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले सबै तरहको रूप संज्ञाको अतिक्रमण गरी, प्रतिघसंज्ञालाई अन्त गरी, नानात्वसंज्ञालाई चित्तबाट पूर्णतः हटाएर, ‘आकाश अनन्त हो’ भनेर साधना गर्दै ‘आकाशानन्त्यायतन (समापत्ति) ध्यान प्राप्त गर्दछ । त्यस भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – त्यस भिक्षुले आफ्नो सङ्कटको पार गरेको छ, मारलाई अपदस्थ गरेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले आकाशानन्त्यायन सर्वथा अतिक्रमण गरी ‘विज्ञान अनन्त हो’ भनेर ‘विज्ञानानन्त्यायतन’ ध्यान प्राप्त गर्दछ । त्यस भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – उसले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरेको छ, मारलाई अपदस्थ गरेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले विज्ञानानन्त्यायतनको सर्वथा अतिक्रमण गरी ‘केही छैन’ भन्ने आकिञ्चन्यायतन ध्यान प्राप्त गर्दछ। भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुबारे यसो सम्भनुपर्दछ – उसले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरेको छ, मारलाई अपदस्थ गरेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ।”

“भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले आकिञ्चन्यायतनको सर्वथा अतिक्रमण गरी नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यान प्राप्त गर्दछ। त्यस भिक्षुबारे यसो सम्भनुपर्दछ – उसले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरेको छ, मारलाई अपदस्थ गरेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ।”

“भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको समतिक्रमण गरी संज्ञावेदयितनिरोध (समापत्ति) ध्यान प्राप्त गर्दछ। उसको सबै आस्रव प्रज्ञाको सहाराले क्षीण हुन्छन्। भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुबारे यसो सम्भनुपर्दछ – उसले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरेको छ, मारलाई अपदस्थ गरेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ। ऊ लोकको बन्धनबाट मुक्त भइसकेको छ। ऊ निश्चिन्त भइसकेको छ – ऊ निश्चिन्त रूपले उभिरहन्छ, निश्चिन्त रूपले बसिरहन्छ, निश्चिन्त रूपले लेटिरहन्छ। त्यसो के कारणले हुन्छ ? उक्त भिक्षु पापी मारको इन्द्रिय गोचरदेखि बाहिर परिसकेको कारणले यसो भएको हो।”

२७. भगवान्‌ले यति भन्नु भयो। सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे।

पासरसि-सुत्त समाप्त ।

३८. महातण्हासङ्गय-सुत्त

(महातृष्णासंक्षयसूत्र)

१. विज्ञान सदै सदै जान्छ भन्ने साति भिक्षुको धारणा

१. यसो मैले सुनें। एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो। त्यस बेला साति केवट्टपुत्त (केवर्त्तपुत्र) भिक्षुमा यस्तो गलत दृष्टि (धारणा) आएको थियो – भगवान्‌ले दिनुभएको उपदेश मैले यसरी जानेको छु – ‘त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ (जन्म-मरणमा सदैसदै जान्छ), दौडिरहन्छ, अर्को (नयाँनयाँ अर्थात् उत्पत्ति-स्थिति-भङ्ग भइरहने) होइन।’ कतिपय (अन्य) भिक्षुहरूले सुने – साति केवट्टपुत्त भिक्षुमा यस्तो गलत धारणा उत्पन्न भइरहेको छ – भगवान्‌ले दिनुभएको उपदेश मैले यसरी जानेको छु (भनिरहन्छ) – ‘त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ, दौडिरहन्छ, अर्को (आउने-जाने) होइन।’ त्यसपछि ती भिक्षुहरू जहाँ साति केवट्टपुत्त बसेको थियो त्यहाँ गए। त्यहाँ गएर (उनीहरूले) साति केवट्टपुत्तलाई यसो भने – ‘आवुसो साति ! के तिमीमा साँच्चै यसो भ्रान्त धारणा उत्पन्न भइरहेको छ – भगवान्‌ले दिनुभएको उपदेश तिमीले यसरी जानेका छौ भनेको छौ – ‘त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ, दौडिरहन्छ, अर्को होइन।’

“हो, आवुसो ! भगवान्‌ले दिनुभएको उपदेश मैले यसरी जानेको छु – ‘त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ, दौडिरहन्छ, अर्को होइन। अर्थात् नयाँनयाँ उत्पत्ति-स्थिति-भङ्ग भइरहने होइन।’

त्यसपछि ती भिक्षुहरूले साति केवट्टपुत्तमा रहेको गलत दृष्टि हटाउन लगाउनका लागि राम्ररी सम्भाउन बुझाउन यसो भने – ‘आवुसो साति ! त्यसो नभन। भगवान्‌लाई यसो भ्रूटो आरोप नलगाऊ। भगवान्‌लाई भ्रूटो आरोप लगाउनु उचित हुँदैन। भगवान्‌ले कहिले पनि यसो भन्नुहुँदैन। आवुसो साति ! भगवान्‌ले अनेक तरहले विज्ञानलाई प्रतीत्य-समुत्पन्न (कार्य-कारणले उत्पन्न) हुने भन्नु भएको छ। प्रतीत्य (प्रत्यय, हेतु) बिना विज्ञान (चेतना) को प्रादुर्भाव हुँदै हुँदैन।’

ती भिक्षुहरूले यसरी राम्ररी सम्भाए-बुझाए तापनि केवट्टपुत्त साति भिक्षुले त्यो गलत दृष्टिको जिरह छाडेन – ‘भगवान्‌ले दिनुभएको उपदेश मैले यसरी जानेको हुँ – त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ, दौडिरहन्छ, अर्को होइन।’

२. ती भिक्षुहरूले केवट्टपुत्त साति भिक्षुमा रहेको त्यो गलत दृष्टि हटाउन लगाउन नसकेपछि उनीहरू जहाँ भगवान् रहनु भएको थियो, त्यहाँ गए। त्यहाँ भगवान्‌लाई अभिवादन गरी उनीहरू एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌ले यस्तो निवेदन गरे – ‘भन्ते ! केवट्टपुत्त साति भनिने भिक्षु एक जनामा यस्तो गलत दृष्टि उत्पन्न भएको छ – ‘भगवान्‌ले दिनुभएको उपदेश मैले यसरी जानेको हुँ – त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै ... (पूर्ववत्) होइन।’ भन्ते ! उसले त्यसरी सुनाएपछि हामीहरूले उसलाई यसो भनेर सम्भायौँ बुझायौँ – ‘आवुसो साति ! त्यसो नभन। भगवान्‌लाई यस्तो असत्य आरोप नलगाऊ। भगवान्‌लाई भ्रूटो आरोप लगाउनु उचित

छैन । भगवान्‌ले कहिले पनि यसो भन्नुहुन्न । आवुसो साति ! भगवान्‌ले अनेक तरहले विज्ञानलाई प्रतीत्य-समुत्पन्न (कार्य-कारणले उत्पन्न) हुने भन्नु भएको छ । प्रत्यय (हेतुबेगर विज्ञान (चेतना)⁴⁹को प्रादुर्भाव हुँदै हुँदैन ।' यसरी हामीहरूले राम्ररी सम्झाए-बुझाए पनि केवट्टपुत्त साति भिक्षुले त्यो गलत दृष्टिको जिरह छाडेको छैन - '... ' भन्ते ! हामीहरूले केवट्टपुत्त साति भिक्षुलाई राम्ररी सम्झाउँदा बुझाउँदा पनि (उसलाई) उसको यो गलत दृष्टि हटाउन लगाउन नसकेकोले भगवान्‌मा यो कुरा निवदेन गर्न आएका हो ।”

३. अनि भगवान्‌ले कुनै एक जना भिक्षुलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभयो - “आऊ, भिक्षु ! तिमीले मेरो तरफ (वचन) बाट केवट्टपुत्त भिक्षुलाई भन - ‘आवुसो साति ! शास्ताले तिमीलाई बोलाउनु भएको छ ।’ “हवस् भन्ते !” भन्दै उक्त भिक्षु, केवट्टपुत्त साति भिक्षु जहाँ बसेको थियो, त्यहीं गयो । त्यहाँ गएर उसले भन्यो - “आवुसो ! शास्ताले तिमीलाई डाक्नु भएको छ ।” “हुन्छ, आवुसो !” भन्दै केवट्टपुत्त साति भिक्षु, जहाँ भगवान्‌ वस्नु भएको थियो, त्यहाँ गयो । त्यहाँ भगवान्‌लाई अभिवादन गर्दै एक छेउमा बस्यो । एकातिर बसेका केवट्टपुत्त साति भिक्षुलाई भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो - “आवुसो साति ! के तिमीमा साँच्चै यस्तो गलत धारणा (दृष्टि) उत्पन्न भइरहेको हो, - भगवान्‌ले दिनुभएको उपदेश तिमीले के यसरी जानेको छु (भनेका थियौ ?)” ‘त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ, दौडिरहन्छ, अर्को (‘...’) होइन ।’

“हो, भन्ते !”

“साति ! यो विज्ञान भनेको के हो ?”

“भन्ते ! यो जुन वक्ता, अनुभवकर्ता (छ त्यो) यताउता (जन्म लिएर) उसले असल, खराब कर्महरूका विपाकको अनुभव (भोग) गर्ने हो ।”

“मोघपुरुष ! मैले त्यसरी उपदेश कसलाई दिइरहेको थिएँ, सो तिमीले सुनेका थियौ ? मोघपुरुष ! म त विज्ञानलाई अनेक प्रकारले प्रतीत्य-समुत्पन्न भन्दैछु, बिनाप्रत्यय विज्ञानको प्रादुर्भाव सक्तैन (भन्दैछु) । मोघपुरुष ! तिमी आफूले सही तरिकाले बुझ्न नसकेको कुरामा ममाथि आरोप लगाउँदैछौ, आफैलाई हानि पुऱ्याउँदैछौ, अधिकाधिक पाप कमाउँदैछौ । मोघपुरुष ! यो (यस्तो धारणा) तिम्रो हकमा दीर्घकालसम्मका लागि अहितकर र दुःखदायी हुनेछ ।”

४. त्यसपछि भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई (यसरी) सम्बोधन गर्नुभयो - “भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ - के यो केवट्टपुत्त साति भिक्षुले यो धर्मविनय अलिकता मात्र सिक्न सक्ला ?”

“(यिनले) के सिक्लान् र, भन्ते ! सक्दैनन् ।”

(अन्य भिक्षुहरूले भगवान्‌लाई) यसरी निवेदन गर्दा केवट्टपुत्त साति भिक्षु गोज्याङ्गो जस्तो भईकन, कुम निहुऱ्याएर, टाउको निहुऱ्याएर, घोसो मुन्टो लाएर चिन्तित भई चुप लागिरह्यो । त्यसपछि भगवान्‌ले चुप लागेको केवट्टपुत्त सातितिर हेरेर यसो भन्नुभयो - “मोघपुरुष ! तिम्रो यस्तो धारणा (दृष्टि) गलत हो (खराब) भनेर बुझ । यहाँ (अहिले) म भिक्षुहरूसँग सोच्छु ।”

अनि भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! तिमीहरूले पनि के मैले यसो ... धर्मोपदेश गरिरहेको देखेका छौ, जस्तो कि केवट्टपुत्त साति भिक्षुले आफूले ठम्याउन नसकेको कुरो लिएर ममाथि आरोप लगाइरहेको छ, आफ्नै हानि गरिरहेको छ, अधिकाधिक पाप कमाइरहेछ ?”

“भन्ते ! देखेका छैनौ । भगवान्‌ले त हामीहरूलाई अनेक प्रकारले विज्ञान भनेको प्रतीत्य-समुत्पन्न हो, भन्नु भएको छ, बिना प्रत्यय विज्ञानको प्रादुर्भाव हुन सक्दैन” (भन्नु भएको छ) ।

“साधु, साधु, भिक्षु हो ! यसरी मैले उपदेश दिएको धर्मलाई तिमीहरूले राम्ररी सही तरिकाले विज्ञान भनेको अनेक प्रकारले प्रतीत्य-समुत्पन्न हो, बिना प्रत्यय विज्ञानको प्रादुर्भाव हुन सक्दैन भनेर जानेका छौ । (तर) केवट्टपुत्त साति भिक्षुले आफूले ठीक तरिकाले राम्ररी बुझ्न नसकेको कुरोलाई लिएर मलाई आरोप लगाइरहेको छ, आफ्नै हानि गरिरहेको छ, अधिकाधिक पाप कमाइरहेछ । यो उसको निमित्त चिरकालसम्मका लागि अहितकर र दुःखदायी हुनेछ ।”

२. सम्यक्दृष्टि : प्रतीत्यसमुत्पाद

५. “भिक्षु हो ! जुन प्रत्यय (निमित्त) बाट विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको संज्ञा पनि भण्डै त्यस्तै खालको हुन्छ । चक्षु (आँखा) को निमित्तबाट रूपमा जुन विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ नै चक्षुविज्ञान हुन्छ । श्रोत (कान) को निमित्तबाट शब्दमा जुन विज्ञान उत्पन्न

हुन्छ, त्यसको नाउँ नै श्रोतविज्ञान हुन्छ । घ्राण (नाक) को निमित्तबाट ... घ्राणविज्ञान हुन्छ । जिह्वा (जिब्रो) को ... रसमा ... जिह्वाविज्ञान हुन्छ । काय (शरीर) को निमित्तबाट स्प्रष्टव्यमा ... नै कायविज्ञान⁵⁰ हुन्छ । मनको निमित्तबाट धर्ममा जुन विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ नै मनोविज्ञान हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! जस्तो कि – दाउराका कप्टेराहरू बाल्दा जुन आगो उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ कप्टेराको आगो हो । गोलिया मुढाहरू बाल्दा जुन आगो बल्छ, त्यसको नाउँ मुढेआगो हो । घाँसहरू बाल्दा जुन आगो बल्छ, त्यसको नाउँ घाँसेआगो हो । गुइँठाहरू बाल्दा जुन आगो बल्छ, त्यसको नाउँ गुइँठेआगो हो । भुस बाल्दा जुन आगो बल्छ, त्यसको नाउँ भुसेआगो हो । धूलोको थुप्रो बाल्दा जुन आगो बल्छ, त्यसको नाउँ धूलेआगो हो । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जुन-जुन प्रत्ययबाट विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, तत्तको नाउँ तिनैबाट राखिन्छ । चक्षुको निमित्तबाट रूपमा जुन विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ चक्षुविज्ञान हो । ... पूर्ववत् ... मनको निमित्तबाट धर्ममा जुन विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ मनोविज्ञान हो ।”

३. धर्म भनेको डुङ्गासमान

६. “भिक्षु हो ! यी (पाँचवटा स्कन्ध) उत्पन्न भएको देखेका छौ ?”

“देखेका छौ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! आ-आफ्ना आहारबाट स्कन्ध उत्पन्न भएको देखेका छौ ?”

“देखेका छौ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! जुन (स्कन्ध) उत्पन्न हुने हो, आ-आफ्ना आहारको निरोध भएपछि त्यो (स्कन्ध) निरुद्ध हुन्छ –के यसो भएको देखेका छौ ?”

“देखेका छौ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यी (पञ्चस्कन्ध) अगि भएका थिएनन्, भन्ने विचार आउनेबित्तिकै तिमीहरूमा शङ्का (विचिकित्सा, सन्देह) उत्पन्न हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! आ-आफ्ना आहारका आधारमा यी पञ्चस्कन्ध उत्पन्न भएका हुन्, भन्ने विचार आउनेबित्तिकै तिमीहरूमा शङ्का उत्पन्न हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! जुन (स्कन्ध) उत्पन्न भएको छ, त्यो आ-आफ्ना आहारको निरोध हुनेबित्तिकै निरुद्ध हुने हो, कि होइन – यो दुविधा रहँदारहँदै सन्देह उत्पन्न हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! ‘यी (पञ्चस्कन्ध) उत्पन्न भएका हुन्’ भनेर प्रज्ञाले राम्ररी देख्ने बेलामा शङ्का निवारण हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यी आ-आफ्ना आहारबाट उत्पन्न भएका हुन्, ... ‘जो उत्पन्न हुनेहुन्, ती आ-आफ्ना आहारको निरोध भएपछि निरुद्ध हुनेहुन्’ भनेर प्रज्ञाले राम्ररी बुझेपछि शङ्का निवारण हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यी (पञ्चस्कन्ध) उत्पन्न भएका हुन्, भन्ने कुरोमा तिमीहरूमा (अभ्रै) शङ्का बाँकी छ कि ?”

“छैन, भन्ते !”

51

“भिक्षु हो ! यी (पञ्चस्कन्ध) आ-आफ्नै आहारबाट उत्पन्न भएका हुन्, भन्ने कुरोमा तिमीहरूमा (अब त) शङ्का बाँकी छैन होला । होइन त ?”

“छैन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यी (पञ्चस्कन्ध) जो देखिएका छन्, ती सबै आहारको निरोध हुनेबित्तिकै निरुद्ध हुने हुन्, भनेर प्रजाले राम्ररी बुझिसकेका छौं, होइन त ?”

“बुझिसकेका छौं, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! के तिमीहरू यस्तो परिशुद्ध, उज्ज्वल (पर्यवदात) उत्पन्न दर्शनज्ञानमा आसक्त रहन्छौं ? (त्यसैमा) रमाउँछौं ? ‘यो मेरो (धन-सम्पत्ति) हो, भन्थान्छौं ? (मेरो, मेरो भनेर) ममता गरेर बस्छौं ? भिक्षु हो ! मैले बताएको उपदेश धर्म (नदी पार गर्नका लागि बनाइएका) डुङ्गाहरूको बेडाजस्तै हो, – यो (भवसागरबाट) पार हुनलाई हो, ग्रहण (मात्र) गरेर राख्नका लागि होइन ।^{३०९}”

“होइन, भनेर हामीहरूले बुझेका छौं, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! के तिमीहरू यस्तो परिशुद्ध, उज्ज्वल, उत्पन्न दर्शनज्ञानमा आसक्त नहोओ, नरमाओ, यो मेरो धन (सम्पत्ति) हो, भन्ने नथान, (मेरो, मेरो भनेर) ममता गरेर नबस । भिक्षु हो ! मैले बताएको उपदेश धर्म बेडासमान हो, यो पार तरेर पारि जानका लागि हो, ग्रहण गरेर (समातेर) राख्नलाई होइन ।”

“ठीक हो, भन्ते !”

७. “भिक्षु हो ! उत्पन्न प्राणीहरू (बाँच्न) का लागि, भविष्यमा उत्पन्न हुने प्राणीहरूको सहायता (अनुग्रह) का लागि चार प्रकारका आहार छन् । के-के चार प्रकारका ? (पहिलो) कवलीकार आहार (स्थूल र सूक्ष्म, गाँस बनाएर खान हुने), (दोस्रो) स्पर्श आहार, (तेस्रो) मनःसंचेतन, र (चौथो) विज्ञान (चेतना) ।”

“भिक्षु हो ! यी चार थरी आहारको निदान (हेतु, कारण) के हो, समुदय के हो ? यिनीहरू केबाट जन्मेका (उत्पन्न भएका) हुन् ? यिनीहरू केबाट समुद्भूत हुन्छन् ? यिनीहरूको समुदय (उत्पत्ति हुने श्रोत) तृष्णा हो । तृष्णाबाटै यिनीहरू उत्पन्न भएका हुन् । तृष्णाबाटै यिनीहरू समुद्भूत भएका हुन् । भिक्षु हो ! यो तृष्णाको हेतु (कारण) के हो, समुदय के हो ? उत्पाद (उत्पन्न गर्ने) के हो ? केबाट समुद्भूत हुने हो ? भिक्षु हो ! वेदनाको हेतु के हो ? वेदनाको हेतु हो – स्पर्श ... । भिक्षु हो ! स्पर्शको हेतु के हो ? ... स्पर्शको हेतु हो – षडायतन ... । भिक्षु हो ! षडायतनको हेतु के हो ? षडायतनको हेतु हो – नामरूप ... । भिक्षु हो ! नामरूपको हेतु के हो ? ... नामरूपको हेतु हो, विज्ञान ... । भिक्षु हो ! विज्ञानको हेतु के हो ? ... विज्ञानको हेतु हो, संस्कार ... । भिक्षु हो ! संस्कारको हेतु के हो ? ... संस्कारको हेतु हो – अविद्या ... ।”

भिक्षु हो ! यसरी (यस पूरा प्रकरणलाई संक्षेपमा यसो भन्न सकिन्छ) – अविद्याको कारण (=प्रत्यय) बाट संस्कार उत्पन्न हुन्छ, संस्कारको कारणबाट विज्ञान, विज्ञानको कारणबाट नामरूप, नामरूपको कारणबाट षडायतन, षडायतनको कारणबाट स्पर्श, स्पर्शको कारणबाट वेदना, वेदनाको कारणबाट तृष्णा, तृष्णाको कारणबाट उपादान, उपादानको कारणबाट भव, भवको कारणबाट जाति (जन्म), जातिको कारणबाट जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य (मानसिक दुःख) उपायास उत्पन्न हुन्छन् । यसरी यो केवल दुःखस्कन्ध (=समूह) को समुदय (=उत्पत्ति) हो ।”

८. “भिक्षु हो ! जाति (जन्म) को कारणबाट जरामरण उत्पन्न हुन्छ, भनेर जुन मैले भनें, भिक्षु हो ! त्यसरी (जातिबाट) जरामरण आउँछ (उत्पन्न) हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“जातिको कारणबाट जरामरण (उत्पन्न, समुद्भूत) हुन्छ, भन्ते ! हामीहरूलाई पनि यस्तै लागेको छ – जातिकै कारणबाट जरामरण (उत्पन्न) हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! भवको कारणबाट जाति हुन्छ, भनेर जुन मैले भनें, भिक्षु हो ! तदनुसार भवको कारणबाट जाति (समुद्भूत) हुन्छ, कि हुँदैन ?”

51

“भवको कारणबाट जाति हुन्छ, भन्ते ! हामीहरूलाई पनि त्यस्तै लाग्छ – भयको कारणबाट जाति हुन्छ ।”

52

“भिक्षु हो ! उपादानको कारणबाट भव ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... भव हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! तृष्णाको कारणबाट उपादान ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... उपादान हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! वेदनाको कारणबाट तृष्णा ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... तृष्णा हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! स्पर्शको कारणबाट वेदना ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... वेदना हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! षडायतनको कारणबाट स्पर्श ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... स्पर्श हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! नामरूपको कारणबाट षडायतन ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... षडायतन हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! विज्ञानको कारणबाट नामरूप ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... नामरूपहुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! संस्कारको कारणबाट विज्ञान ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... विज्ञान हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! अविद्याको कारणबाट संस्कार ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... संस्कार हुन्छ ।”

९. “साधु, भिक्षु हो ! तिमीहरू पनि यसै भन्ने गर, म पनि यसै भन्छु – ‘सो भएपछि यो हुन्छ, यसबाट यो उत्पन्न हुन्छ – जस्तो कि अविद्याको कारणबाट संस्कार, संस्कारको कारणबाट विज्ञान, विज्ञानको कारणबाट नामरूप, नामरूपको कारणबाट षडायतन, षडायतनको कारणबाट स्पर्श, स्पर्शको कारणबाट वेदना, वेदनाको कारणबाट तृष्णा, तृष्णाको कारणबाट उपादान, उपादानको कारणबाट भव, भवको कारणबाट जाति (जन्म), जातिको कारणबाट जरामरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास (उत्पन्न) हुन्छन् । यसरी यो केवल दुःखस्कन्ध (समूह) को समुदय हो ।”

१०. “जातिको निरोध भएबाट जरामरणको निरोध हुन्छ, भनेर जुन मैले भनें, भिक्षु हो ! तदनुसार जातिको भएबाट जरामरणको निरोध हुन्छ ।”

“भवको निरोधबाट जातिको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... जातिको निरोध हुन्छ ।”

“उपादानको निरोधबाट भवको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... भवको निरोध हुन्छ ।”

“तृष्णाको निरोधबाट उपादानको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... उपादानको निरोध हुन्छ ।”

“वेदनाको निरोधबाट तृष्णाको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... तृष्णाको निरोध हुन्छ ।”

“स्पर्शको निरोधबाट वेदनाको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... वेदनाको निरोध हुन्छ ।”

“षडायतनको निरोधबाट स्पर्शको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... स्पर्शको निरोध हुन्छ ।”

“नामरूपको निरोधबाट षडायतनको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... षडायतनको निरोध हुन्छ ।”

“विज्ञानको निरोधबाट नामरूपको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... नामरूपको निरोध हुन्छ ।”

“संस्कारको निरोधबाट विज्ञानको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... विज्ञानको निरोध हुन्छ ।”

“अविद्याको निरोधबाट संस्कारको निरोध हुन्छ, भनेर जो मैले भनें, भिक्षु हो ! तदनुसार अविद्याको निरोधबाट संस्कारको निरोध हुन्छ ।”

११. “साधु, भिक्षु हो ! तिमीहरूले पनि यसै भन्ने गर, म पनि यसै भन्छु – यो नभएबाट यो हुँदैन, यसबाट उत्पन्न नहुनेवित्तिकै यो (यसको समुद्भव) हुँदैन – जस्तो कि अविद्याको निरोधबाट संस्कारको निरोध हुन्छ, संस्कारको निरोधबाट विज्ञानको निरोध हुन्छ, विज्ञानको ... पूर्ववत् ... जातिको निरोध हुन्छ, जातिको निरोधबाट जरामरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास हुँदैनन् । यसरी केवल दुःखस्कन्धको निरोध हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यसरी (माथि बताएको क्रमअनुसार) देखे-बुझेका तिमीहरू के अतीतको प्रारम्भिक छेउ (अर्थात् पूर्व जन्महरूको प्रारम्भ वा अन्त) तिर दौडिरहन्छौ – ‘अहो ! के हामीहरू अतीत कालमा अस्तित्वमा रहेका थियौं कि अतीत कालमा रहेका थिएनौं ?’ अतीत कालमा हामीहरू के थियौं ? अतीत कालमा हामी कस्ता थियौं ? अतीत कालमा हामीहरू के-के भएका थियौं ?”

“होइन, भन्ते!”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुझेका तिमीहरू भविष्यको छोर (पुनर्जन्महरूको अन्त) तिर दौडिरहन्छौ – ‘अहो ! के हामीहरू भविष्यमा अस्तित्वमा रहने हौं कि रहने होइनौं ? भविष्यमा हामीहरू के हुने हौं ?’ भविष्यमा हामी कस्ता हुने होला ? भविष्यमा हामीहरू के-के कारणले के-के हुने होला ?”

“होइन, भन्ते!”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुझेका तिमीहरूवर्तमान समयमा यसो भनिएको, सुनिएको कुराको पछि लागेर हिडिरहन्छौ – ‘अहो ! के हामी (अस्तित्वमा) छौं ? अथवा के हामी (अस्तित्वमा) छैनौं ?’ हामी कस्ता छौं ? यो सत्त्व (प्राणी) कहाँबाट आयो ? अनि कहाँ जान्छ होला ?”

“होइन, भन्ते!”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुझेका तिमीहरू यसो भनेर त बस्ने होइनौ – ‘शास्ता हाम्रा गुरु हुनुहुन्छ, शास्ताका गौरव राख्नका लागि नै हामीहरू यसो भनिरहेका छौं ... ?”

“होइन, भन्ते!”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुझेका तिमीहरू के यसो भनिरहेका त होइनौ (सवालजवाफ गरिरहेका) श्रमणले हामीहरूलाई यसो बताउनु भएको हुनाले मात्र हामीहरूले यसो भनिरहेका हौं ?”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुझेका तिमीहरू के अर्को शास्ताको अनुयायी हुने त होइनौ ?”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुझेका तिमीहरू नाना थरीका श्रमण ब्राह्मणहरूका व्रत, कुतूहल, मङ्गल (सम्बन्धी क्रिया) आदिलाई सार ठानेर ग्रहण (धारण, स्वीकार) गर्ने हो कि ?”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! तिमीहरू जे भन्दैछौ, सो सबै तिमीहरूले जानेर, देखे, आफैले अनुभव गरेर मात्र बताइरहेका छौ ?”

“हो, भन्ते !”

“साधु, भिक्षु हो ! मैले तिमीहरूलाई समयान्तर (अर्को समय) मा होइन, तत्कालै (अहिलेको अहिल्यै), यहीं प्रत्यक्ष देखिने, विज्ञहरूले आ-आफैले सिक्न योग्य – यस धर्मको नगिच पुऱ्याइसकेको छु । भिक्षु हो ! यो धर्म समयान्तरमा होइन, तत्कालै फलदायी हुने, परिणाम अहिलेको अहिल्यै थाहा हुने, विज्ञहरू आ-आफैले सिक्न योग्य भनेर जो मैले भनें सो यसै कारणले भनेको हुँ ।”

१३. “भिक्षु हो ! तीनवटा कुरा जोरिँदा गर्भधारण हुन्छ – (१) यहाँ आमाबाबुको संयोग भए पनि आमा ऋतुमती भइन र गन्धर्व (चेतना-प्रवाह^{१०}) उपस्थित भएन भने गर्भधारण हुँदैन । (२) आमाबाबुको संयोग भए पनि, आमा ऋतुमती भए पनि गन्धर्व उपस्थित भएन भने गर्भधारण हुँदैन । (३) आमाबाबुको संयोग पनि भयो, आमा ऋतुमती पनि भई, गन्धर्व पनि उपस्थित भयो भने गर्भधारण हुन्छ । अनि त्यो गहुँङ्गे गर्भलाई आमाले ठूलो संयमका साथ आफ्नो पेटभित्र नौ दश महिना धारण गर्दछिन् । त्यसपछि भिक्षु हो ! त्यो नवजात शिशुलाई आमाले आफ्नै रगतले पोषण गर्दछिन् । भिक्षु हो ! आर्यहरूको सिद्धान्तअनुसार आमाको दूध भनेको रगत हो । भिक्षु हो ! अनि त्यो बच्चा (कुमार) ठूलो हुँदै इन्द्रिय परिपक्व भएपछि बल्सी, लट्टी, मोक्खचिक चिडगुलक उडाएर खेल्ने पांग्रा, पत्ताल्हक, रथ (खेलौना), धनुष (खेलौना) आदि (बालोपयोगी) खेलौनाहरू लिएर उसले खेल्छ । भिक्षु हो ! त्यो बच्चा भन् भन् ठूलो हुँदा, इन्द्रिय परिपक्व हुँदा (तिनमा) संलिप्त भईकन पञ्चकाम गुण (विषयभोग) – चक्षुविज्ञेय, इष्ट, कान्त, मनाप, प्रिय, कामनायुक्त रञ्जनीय रूप, श्रोतविज्ञेय ... शब्द, घ्राणविज्ञेय ... गन्ध, जिह्वाविज्ञेय ... रस, कायविज्ञेय ... स्पर्श सेवन गर्दछ ।”

१४. त्यसपछि त्यो बच्चा आँखालाई प्रिय लाग्ने रूपलाई हेरेर रागयुक्त हुन्छ, अप्रिय रूपलाई हेरेर द्वेषयुक्त हुन्छ । उसले त्यस चित्त-विमुक्तिलाई राम्ररी ठीक तवरले जान्न (पहिचान गर्न) सक्दैन, जो जानेपछि ऊसित भएका सबै अकुशल धर्म नष्ट हुन्छन् (अर्थात्

उसका कुशल धर्महरू नष्ट हुँदैनन्) । यसरी उसले परस्पर आसक्ति र वैराग्यको कारणले जस्तोसुकै सुख र दुःखको वेदना अनुभव गरे तापनि उसले त्यसको अभिनन्दन गरिरहन्छ, त्यसैको प्रशंसा (अभिवादन) गरिरहन्छ, त्यसैमा डुबिरहन्छ । यसरी अभिनन्दन गर्दागर्दै, प्रशंसा गर्दागर्दै, डुब्दाडुब्दै उसमा नन्दी (तृष्णा) उत्पन्न हुन्छ । वेदनाहरूसित सम्बद्ध विषयहरूबाट जुन यो नन्दी उत्पन्न हुन्छ त्यही भवको कारणबाट जाति, जाति (=जन्म) को कारणबाट जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायास मात्र (प्राप्त) हुन्छन् । यसरी यो (सबै प्रक्रिया) दुःखस्कन्धको समुदय मात्र हो ।

उसले श्रोत (कान) लाई प्रिय लाग्ने शब्द सुनेर ...२११

उसले घ्राण (नाक) लाई प्रिय लाग्ने गन्ध सुँघेर ...

उसले जिह्वा (जिब्रो) लाई प्रिय लाग्ने रसको स्वाद लिएर ...

उसले काय (शरीर) लाई प्रिय लाग्ने स्पष्टवृद्ध छोएर ...

उसले मनलाई प्रिय लाग्ने धर्म जानेर ... उपायास मात्र (प्राप्त) हुन्छन् । यसरी यो केवल दुःखस्कन्धको समुदय हो ।

१५. “भिक्षु हो ! यहाँ तथागत, अर्हत् सम्क्यसम्बुद्ध विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथि, देव-मनुष्यका शास्ता, बुद्ध भगवान्को यस लोकमा उत्पत्ति हुन्छ । उहाँले देव-मारसहित ब्रह्मलोकलाई, श्रमण ब्राह्मणसहित प्रज्ञालाई, देव-मनुष्यसहित लोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्नु भएको धर्मोपदेश दिनुहुन्छ । उहाँ आदिकल्याण, मध्यकल्याण तथा पर्यवशान कल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँ अर्थयुक्त र व्यञ्जनयुक्त सबै परिपूर्ण भएको परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । अनि त्यो धर्म गृहपति वा गृहपतिपुत्रले अथवा अरू कुनै कुलमा जन्मेकाले सुन्दछ । धर्म सुनेर उसको मनमा तथागतप्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि उसले यस्तो विचार गर्छ – ‘घरमा बस्नु बाधक ठहरिन्छ । रागरूपी मल उत्पन्न हुन्छ । प्रव्रजित हुनु खुला आकाशजस्तै हो । घरमा बसेर परिपूर्ण रूपले परिशुद्ध रूपले शङ्खजस्तै सफा ब्रह्मचर्य^{२१२} (श्रेष्ठचर्या) को पालन गर्नु सजिलो काम होइन । अतः किन म केश दाही क्षौर गरी घरबाट निस्की अनगारिक भई प्रव्रजित नहोऊँ ?’ अनि पछि गएर ऊ थोरै वा धेरै भोगसम्पत्तिलाई छाडी थोरै वा धेरै ज्ञाति परिवारहरूलाई त्यागी केश दाही क्षौर गरी काषायवस्त्र धारण गरी घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छ ।”

१६. “यसरी प्रव्रजित (साधक भिक्षु) भएर भिक्षुहरूको शिक्षा-सदाचार ग्रहण गरेर, (१) प्राणी-हिंसालाई त्यागी प्राणी-हिंसाबाट विरत भई बस्छ । दण्डरहित शस्त्ररहित लज्जालु दयालु तथा सबै प्राणीहरूप्रति हितानुकम्पी भई बस्छ । (२) चौरकर्म (अदिन्नादान, अदत्तादान) त्यागी चौरकर्मबाट विरत भई बस्छ । दिएको वस्तु मात्र ग्रहण गर्ने, दिएको वस्तु मात्रको प्रतीक्षा गर्ने भई बस्छ । यसरी ऊ परिशुद्ध भएर बस्छ । अब्रह्मचर्यलाई त्यागी ब्रह्मचारी हुन्छ – मैथुनधर्म, ग्रामधर्मबाट टाढा रही मैथुनधर्मबाट विरत भई बस्छ । (४) मृषावादलाई त्यागी मृषावादबाट विरत भई बस्छ । सत्यवादी, सत्यमा बसी, लोकमा भूटो नबोल्ने भई बस्छ । (५) चुक्ली (पैशुन्य) बोलीलाई छाडी, चुक्ली बोलीबाट विरत हुन्छ । यताको कुरा सुनी उता भन्न जाँदैन-यिनीहरूलाई भेद गराउन (फूट पार्न) को निमित्त, उताको कुरा सुनी यता भन्न आउँदैन-उनीहरूलाई भेद गराउनको निमित्त, बरु भेदभिन्न भएकालाई मिलाउने र मेलमिलाप भएकालाई प्रोत्साहित पार्ने हुन्छ, अनि मेलमिलापमा आनन्दित, मेलमिलापमा रत, मेलमिलापमा खुसी मान्ने र मेलमिलापको कुरा गर्ने हुन्छ । (६) परुषवाचा (चित्त दुख्ने वचन) त्यागी, परुषवाचाबाट विरत रहन्छ । जुन वाचा निर्दोषपूर्ण हुन्छ-सुन्दा आनन्द आउने, स्नेहमयी, हृदयङ्गम, शिष्टसम्पन्न, सबैले मन पराउने, सबैले रुचाउने-यस्तो वाचा बोल्ने हुन्छ । (७) सम्प्रलाप (निरर्थक कुरा) लाई त्यागी, सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ । कालवादी, भूतवादी, अर्थवादी, धर्मवादी, विनयवादी, निधानवती-वाचा बोल्ने हुन्छ । त्यो पनि उचित समयमा कारण देखाई, अन्त देखाई, अर्थयुक्त कुरा गर्दछ ।

१७. “ऊ (८) बीउहरू र विरुवाहरू नष्ट गर्ने कुराबाट अलग रहन्छ । (९) एक छाक खाने हुन्छ । रात पर्नुभन्दा पहिले अगिबाटै विकाल भोजनबाट अलग रहन्छ । (१०) नाच-गान-बाजा तथा अन्य प्रदर्शनी हेर्नबाट पनि अलग रहन्छ । (११) माला-लेपन-धारण (अलङ्कार लगाउने), मण्डन (शृङ्गार गर्ने), विभूषणादिबाट पनि अलग रहन्छ । (१२) उच्चासन, महासनबाट अलग रहन्छ । (१३) सुन (जात रूप), चाँदी (रजत=मुद्रा) ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१४) काँचो धान्यवर्ग ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१५) काँचो मासु ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१६) स्त्री, कुमारिका ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१७) दास, दासी ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१८) भेडा, बाखा ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१९) कुखुरा, सुँगुर ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (२०) हात्ती, गाई, घोडी ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (२१) खेत ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (२२) दौत्य कामहरूबाट अलग रहन्छ । (२३) क्रय-विक्रयबाट अलग रहन्छ । (२४) तुलाकूट (तराजुमा छल्ने), कसकूट (सुन भनी छल्ने), मानकूट (माना पाथीमा छल्ने) बाट अलग रहन्छ । (२५) घूस लिने, वञ्चना गर्ने, ठग्ने (निकति) तथा कुटिलताबाट अलग रहन्छ । (२६) छेदन (हातखुट्टा काट्ने), वध (मान्ने, पिट्ने), बन्धन (बाँध्ने), हमला गर्ने, लुट्ने, डकैती गर्ने र साहसिला काम (बलात्कार आदि काम) बाट अलग रहन्छ ।

१८. “भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु शरीर ढाक्नेसम्मको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ । पेटभरिको भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ । जहाँ-जहाँ ऊ जान्छ, पात्र र चीवर साथमा लिएर जान्छ । भिक्षु हो ! जस्तै – पक्षीहरू^{५५} जहाँ-जहाँ जान्छन्, त्यहाँ-त्यहाँ आफ्नो पक्षभार (पखेटा) लिएर उड्छन् । भिक्षु हो ! यस्तै गरी भिक्षु पनि शरीर ढाक्नेसम्मको चीवरबाट सन्तुष्ट हुन्छ । पेटभरिको भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ र जहाँ गए पनि आफ्नो पात्र-चीवर साथै लिएर हिँड्छ ।”

१९. “भिक्षु हो ! (१) यहाँ चक्षुले रूप हेर्दा निमित्तग्राही हुँदैन (आकारप्रकारलाई आसक्त चित्तले हेर्दैन), न व्यञ्जनग्राही हुन्छ, (अङ्ग-प्रत्यङ्गको हाउभाउलाई आसक्त चित्तले हेर्दैन), बरु चक्षुरिन्द्रिय असंयमी हुँदा जुन अभिध्या (लोभ) दौर्मनस्य पापक अकुशल धर्महरू (चित्तहरू) उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणको निमित्त प्रयत्न गर्छ, चक्षुरिन्द्रियको रक्षा गर्छ र चक्षुरिन्द्रियमा संयम गरी बस्छ । (२) श्रोतले शब्द सुन्दा निमित्तग्राही हुँदैन, ... (पूर्ववत्) ... (३) घ्राणले गन्ध सुँध्दा निमित्तग्राही हुँदैन, ... (पूर्ववत्) ... (४) जिह्वाले रसास्वाद लिँदा निमित्तग्राही हुँदैन, ... (पूर्ववत्) ... (५) कायले स्पर्श गर्दा निमित्तग्राही हुँदैन, ... (पूर्ववत्) ... (६) मनले मनको विषय (धर्म) जान्दा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । बरु मनेन्द्रिय असंयमी हुँदा जुन अभिध्या, दौर्मनस्य, पापक अकुशल धर्महरू उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारण लागि प्रयत्न गर्छ, मनेन्द्रियको रक्षा गर्छ र मनेन्द्रियमा संयम गरी बस्छ । यस्ता आर्य इन्द्रिय संवरले युक्त भई उसले आफूमा निर्मल सुखको अनुभव गर्छ ।”

“भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु जाँदा वा आउँदा सचेत भई होश राखेर हिँड्छ । अगाडि वा पछाडि यताउता हेर्दा सचेत भई होश राखेर हेर्छ । हात-खुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसार्दा सचेत भई होश राखेर चलाउँछ । सङ्घाटि र पात्र-चीवर धारण गर्दा सचेत भई होश राखेर लगाउँछ । खाँदा वा पिउँदा अथवा चाटेर खाँदा सचेत भई होश राखेर खान्छ । दिसा-पिसाब गर्दा सचेत भई होश राखेर दिसा-पिसाब गर्छ । हिँड्दा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा, विउँभदा, कुरा गर्दा र चुप लागेर बस्दा सचेत भई होश राखेर (सम्पजानकारी भई) बस्छ ।”

२०. “ऊ यी आर्यशीलस्कन्धले युक्त भई ... , आर्य इन्द्रिय संवरले युक्त भई ... , आर्य स्मृतिसम्प्रजन्यताले मुक्त भई एकान्त आसनमा बस्छ अथवा ऊ जङ्गलमा, रूखमुनि, पर्वत, कन्दरा (पानीको भरना भएको ठाउँ), पहाडी गुफा, मसान, जङ्गलको बाटो, खुला ठाउँ र पराले छाप्रोमा बस्छ । ऊ भिक्षाटनबाट फर्केर भोजन पछि पलेटी मारी, शरीरलाई सोभो पारी मुखअगाडि स्मृति राखेर^{३१३} बस्छ । उसले (१) पञ्चोपादानस्कन्ध माथि (लोके) को अभिध्यालाई हटाई अनभिध्याले युक्त भई बस्छ र अभिध्याबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ । (२) व्यापाद प्रदोषलाई हटाई अव्यापाद चित्त लिएर सबै प्राणीहरूप्रति हितकामी भई बस्छ र व्यापाद प्रदोषबाट चित्तलाई परिशुद्ध पार्छ । (३) धीनमिद्ध अर्थात् शारीरिक र मानसिक अल्सी (जुम्याइँ) लाई हटाई धीनमिद्धलाई परै राखेर बस्छ र आलोकसंज्ञी^{३१४} भई तथा स्मृति सम्प्रजन्य भई अल्सीबाट चित्त परिशुद्ध पार्छ । (४) उद्वच्चकुक्कुच्च (अर्थात् शारीरिक र मानसिक अस्थिरता र अशान्ति) लाई हटाई शारीरिक र मानसिक स्थिरता र शान्तिलाई बढाई बस्छ र अभ्यन्तरमा परम शान्त पारी शारीरिक तथा मानसिक अस्थिरता र अशान्तिबाट चित्तलाई परिशुद्ध पार्छ । (५) विचिकित्सा^{३१५} (अर्थात् शङ्का, सन्देह) लाई हटाई निस्सन्देही भई बस्छ र कुशल धर्ममा निश्चिन्त (अकथंकी) भई शङ्काबाट चित्तबाट चित्तमा परिशुद्ध तुल्याउँछ ।

२१. (त्यस) भिक्षुले यी पञ्चनीवरणलाई त्याग गरेर चित्तको उपक्लेश (चित्तको मल) लाई दुर्बल पारेर, तिनलाई प्रभावहीन पार्न अनेक प्रकारले अकुशलताबाट अलग भई वितर्क विचारयुक्त भएको विवेकजः (ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी वितर्क विचाररहित विवेकजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु प्रीतिलाई पनि त्यागी उपेक्षित भई स्मृतिसम्प्रजन्य भई शरीरद्वारा सुखानुभव गरी बस्छ, जसलाई आर्यहरू ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन् । ऊ त्यस प्रकारको तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु सुखलाई पनि त्यागी दुःखलाई पनि त्यागी पहिले नै सौमनस्य (मानसिक सुख) र दौर्मनस्य (मानसिक दुःख) को अन्त गरी सुखदुःख नभएको स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थ ध्यान प्राप्त गरी बस्छ ।

२२. “त्यसपछि ती (साधक) भिक्षु आँखाले आफूलाई मन पर्ने रूपलाई हेरे पनि रागयुक्त हुँदैन, मन नपरेका रूप हेरे पनि द्वेषयुक्त हुँदैन । ऊ शरीर र स्मृति व्यवस्थित गरी अप्रमाण चित्तद्वारा साधनामा लाग्छ । उसले ती चित्त-विमुक्ति र प्रज्ञा-विमुक्तिलाई राम्ररी सही तरिकाले बुझ्न सक्नेछ, जसबाट उसमा रहेको सबै अकुशल धर्मको ह्रास हुन्छ । यसरी ऊ राग (आसक्ति) र द्वेषरहित हुँदै सुखमय, दुःखमय, न सुखमय, न दुःखमय जस्तोसुकै वेदनाको अनुभव गरे तापनि उसले त्यस (अनुभव, वेदना) को अभिनन्दन गर्दैन, त्यसको प्रशंसा गर्दैन, त्यसमा डुबिरहने इच्छा गर्दैन । यसरी अभिनन्दन नगरीकन प्रशंसा नगरीकन त्यसमा डुबने इच्छा नराखीकन बस्ने हुनाले उसमा नन्दी (तृष्णा) उत्पन्न हुँदैन (त्यसको निरोध हुन्छ) । नन्दीको निरोध हुनेवित्तिकै उपादानको निरोध हुन्छ । उपादानको निरोध हुनेवित्तिकै भवको निरोध हुन्छ । भवको निरोध हुनेवित्तिकै जाति (जन्म) को निरोध हुन्छ । जातिको निरोध हुनेवित्तिकै जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासको निरोध हुन्छ । यसरी यो केवल दुःखस्कन्धको निरोध हुनेछ ।”

“ती (साधक भिक्षु) ले श्रोतले मन परेको शब्द सुनेर ... पूर्ववत् ...”

“ती (साधक भिक्षु) ले घ्राणले मन परेको गन्ध सुँघेर ... पूर्ववत् ...”

56

“ती (साधक भिक्षु) ले जिह्वाले मन परेको रस स्वाद लिएर ... पूर्ववत् ...”

“ती (साधक भिक्षु) ले कायले मन परेको स्पष्टछोएर ... पूर्ववत् ...”

“ती (साधक भिक्षु) ले मनले मन परेको धर्म जानेर ... पूर्ववत् ... उपायासको निरोध हुन्छ । यसरी यो केवल दुःखस्कन्धको निरोध हुनेछ ।”

२३. “भिक्षु हो ! मैले संक्षेपमा सुनाएको यो तृष्णा-संक्षय-विमुक्ति (तृष्णाको हास गरेर हुने विमुक्ति)लाई धारण गर । केवट्टपुत्त साति भिक्षु तृष्णाको महाजालमा फँसिरहेको छ भन्ने जान ।”

२४. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणको अभिनन्दन गरे ।

महातण्हासङ्ख्य-सुत्त समाप्त ।

४८. कोशम्बिय-सुत्त

(कौशाम्बीयसूत्र)

१. कौशाम्बिका भगडालु भिक्षुहरू

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कौशाम्बीस्थित घोषिताराममा बस्नु भएको थियो । त्यसबेला कौशम्बीमा (केही) भिक्षुहरू आपसमा बाभ्दै, भगडा गर्दै, वादविवाद गर्दै एकले अर्कोलाई गालीगलौच गरिरहे । उनीहरूमध्ये कसैले अरूलाई न सम्झाउन, बुझाउन सक्यो, न आफैले स्वयं (भनेको कुरा) मान्न सक्यो । अनि कुनै एक जना भिक्षु भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा गयो । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी ऊ एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको त्यस भिक्षुले भगवान्लाई यस्तो विन्ती गर्‍यो – “भन्ते ! यहाँ कौशाम्बी भिक्षुहरू आपसमा बाभ्दै, भगडा गर्दै, वादविवाद गर्दै एकले अर्कोलाई मुख छाडेर गालीगलौच गरिरहेका छन् । उनीहरूमध्ये कसैले अरूलाई नसम्झाउन, बुझाउन सक्यो, न आफैले स्वयं सम्झन्, बुझ्न सक्यो, उनीहरूमध्ये कसैले अरूलाई भनेको कुरा न मनाउन सक्यो, न आफैले स्वयं (भनेको कुरा) मान्न सक्यो ।”

२. त्यसपछि भगवान्ले कुनै एक जना भिक्षुलाई भन्नुभयो – “आऊ, भिक्षु ! तिमीले मेरो वचनबाट (मेरा तर्फबाट) ती भिक्षुहरूलाई ‘आयुष्मान्हरूलाई शास्ताले बोलाउनु भएको छ’ भनेर भन ।” “हवस्, भन्ते !” भन्दै त्यस भिक्षुले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । ऊ ती भगडालु भिक्षुहरू बाभिरहेको ठाउँमा पुग्यो, उसले उनीहरूलाई उसले भन्यो – ‘आयुष्मान्हरूलाई शास्ताले डाक्नु भएको छ ।’ “हुन्छ, आवुसो !” भन्दै त्यस भिक्षुलाई जवाफ दिएपछि उनीहरू भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा आए । भगवान्लाई अभिवादन गरी उनीहरू एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! के तिमीहरू साँच्चै आपसमा बाभ्दै, भगडा गर्दै, विवाद गर्दै एकले अर्कोलाई मुख छाडी गालीगलौच गरिरहेका हो ?”

“हो, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यसरी जुन बेला तिमीहरू आपसमा बाभ्दै, भगडा गर्दै, विवाद गर्दै एकले अर्कोलाई मुख छाडेर गालीगलौच गरिरहेका हुन्छौ त्यस बेला तिमीहरूमा सब्रह्मचारीहरू प्रति गुप्त वा प्रकट रूपले मैत्रीपूर्ण कायिककर्म, वचीकर्म, मानसिककर्म रहँदैन । मोघपुरुष हो ! तिमीहरूले के बुझे, के देखेर एकले अर्कोलाई मुख छाडेर गालीगलौच गरिरहेका हो ? तिमीहरूले एकले अर्कोलाई सम्झाएनौ ? स्वयं आफैले पनि भनेको कुरा मानेनौ । मोघपुरुष हो ! यस्तो (आचरण) ले त तिमीहरूले हकमा चिरकालसम्म अहित र दुःख हुनेछ ।”

२. छ ओटा सारणीय धर्म

३. त्यसपछि भगवान्ले (त्यहाँ उपस्थित सबैलाई) सम्बोधन गर्नुभयो – “भिक्षु हो ! यी छवटा धर्म सारणीय प्रियङ्गुर गुरु धर्म हुन्, जो सङ्ग्रहको निमित्त, अविवादको निमित्त, मेलमिलापको निमित्त र एकताको निमित्त (उपयोगी) हुन्छ । के-के छ वटा ? (क) भिक्षु हो ! यहाँ सब्रह्मचारीप्रति भिक्षुको मैत्री कायिकर्म उपस्थित हुन्छ । यो धर्म सारणीय प्रियङ्गुर गुरुधर्म हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त, अविवादको निमित्त, मेलमिलाप निमित्त र एकताको निमित्त हुन्छ । (ख) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ सब्रह्मचारीप्रति भिक्षुको मैत्री वचनकर्म उपस्थित हुन्छ । यो धर्म पनि सारणीय ... हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त ... र एकताको निमित्त हुन्छ । (ग) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ सब्रह्मचारीप्रति भिक्षु मैत्री मनकर्म उपस्थित हुन्छ । यो धर्म सारणीय ... हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त ... र एकताको निमित्त हुन्छ । (घ) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षुले धार्मिक रूपले पात्रभरि मात्र भएको लाभलाई पनि शीलवान् सब्रह्मचारीहरूसँग साधारणरूपले बाँडी भोग गर्दछ । यो धर्म पनि सारणीय ... हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त ... र एकताको निमित्त हुन्छ । (ङ) भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु जो त्यो अखण्ड अछिद्र निर्दागी निर्दोषी परिपूर्ण विज्ञप्रशंसित अपरामर्शित तथा समाधिसंवर्तनिक शील छ, त्यस्तो शीलमा मेला राखी प्रकट रूपमा पनि गुप्तरूपमा पनि सब्रह्मचारीहरूसँग बस्छ । यो धर्म पनि सारणीय ... हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त ... र एकताको निमित्त हुन्छ । (च) भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु जुनविचारधारा (दृष्टि) लिंदा नैर्याणिक मार्गमा लागेर सम्यक् रूपले दुःखक्षय गर्ने हो, त्यस्तो विचारधारासँग मेल राखी ऊ प्रकट रूपमा पनि गुप्तरूपमा पनि सब्रह्मचारीहरूसँग बस्छ । यो धर्म पनि सारणीय ... हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त ... र एकताको निमित्त हो । यी धर्म सारणीय, प्रियकारक, गुरुधर्म हुन्, तथा सङ्ग्रह(=सेवन र ग्रहण गर्न योग्य)को निमित्त, अविवादको निमित्त, मेलमिलापको निमित्त र एकताको निमित्त (उपयोगी) हुन्छ ।”

४. “भिक्षु हो ! यो धर्म नै सारणीय, प्रियङ्कर, गुरुधर्म हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त, अविवादको निमित्त, मेलमिलापको निमित्त र एकताको निमित्त (उपयोगी) हुन्छ । भिक्षु हो ! जुन यो दृष्टि आर्यजनसेवित, सत्पथप्रदर्शक, सर्वथा दुःख क्षयकारक हो, त्यो यी छवटा सारणीय धर्ममा अग्र (=श्रेष्ठ) सङ्ग्राहक, सङ्घटनीय (सङ्ग्रह गर्न सङ्घटन, सेवन गर्न योग्य) छ । भिक्षु हो ! जस्तो कि कूटागारको गजूर अग्र, ग्राहक (एकै ठाउँमा जम्मा गर्ने), सङ्घटक (एकै ठाउँमा जोर्ने भएकोले अग्रगण्य, सर्वश्रेष्ठ) हुन्छ, भिक्षु हो ! त्यस्तै नै जुन यो दृष्टि आर्यजनसेवित, सत्पथप्रदर्शन, सर्वथा दुःखक्षयकारक छ, उक्त छवटा सङ्ग्राहक र सङ्घटक सारणीय धर्मलाई सम्भन्नुपर्छ ।”

३. आर्यजनसेवित, सत्पथप्रदर्शक दृष्टि

५. “भिक्षु हो ! आर्यजनसेवित, सत्पथप्रदर्शक, सर्वथा दुःखक्षयकारक दृष्टि भनेको के हो ? भिक्षु हो ! (१) यहाँ भिक्षु वन, रूखमुनि वा शून्यागारमा बसेर यसो सोच्दछ – ‘के ममा रहेको त्यो पर्युत्थान (चाञ्चल्य) नष्ट भइसकेको छ कि छैन, जसको कारणले मेरो मन चञ्चल भएर मैले वस्तुतत्त्व यथाभूत रूपले बुझ्न सकिरहेको छैन, देख्न सकेको छैन ?’ भिक्षु हो ! यदि भिक्षु कामराग (भोग-इच्छा) ले चञ्चल भयो भने ऊ त्यस्तै चञ्चल चित्त भएको भनिन्छ । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु व्यापाद (द्वेष) ले पर्युत्थित भयो भने ऊ त्यस्तै चञ्चल चित्तकै हुनेछ । भिक्षु हो ! यदि धीनमिद्धले (कायिक, मानसिक जुम्स्याइँले) ... । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु कुक्कुच (=औद्धत्य-कौकृत्य) ले ... । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु विचिकित्सा (=संशय=सन्देह) ले ... । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु यस लोकको (धन-सम्पत्ति, सुख) चिन्ताले ... । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु परलोकको चिन्ताले ... । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु बाभाबाभ गदैँ, कलह गदैँ, विवाद गदैँ एकले अर्कोलाई जथाभावी गाली गरेको कारणले पर्युत्थित भयो भने ऊ त्यस्तै पर्युत्थित (चञ्चल) चित्त भएकै हुनेछ । (तर साधना गदैँ एक दिन) उसले यसरी बोध गर्दछ – ‘ममा भित्र रहेको पर्युत्थान नष्ट भएको छैन । अहिले मेरो मन सत्य बोध गर्नको निमित्त सुप्रणिहित (एकाग्र, समाधिस्थ, निश्चल) भइसकेको छ । ... यो त्यस (भिक्षु) लाई प्राप्त भएको पहिलो लोकोत्तर, असाधारण (पृथक्जनले पाउन सक्नेभन्दा भिन्न) ज्ञान हुनेछ ।’

६. “भिक्षु हो ! फेरि (२) आर्यश्रावकले यसरी मनमा सोचन थाल्छ – ‘यो दृष्टि (ज्ञान) सेवन गदैँ, भाविता (अभ्यास) गदैँ, बारबार अभ्यास गदैँ आफूमा समथ (शान्ति) उपलब्ध गरिसकेँ कि, निवृत्ति (=सुख) उपलब्ध गरिसकेँ कि ?’ अनि उसले यसरी बोध गर्दछ – ‘मैले यो दृष्टि सेवन गदैँ, बारम्बार अभ्यास गदैँ आफूमा समथ उपलब्ध गरिसकेँ, निवृत्ति उपलब्ध गरिसकेँ ।’ यो ... उसको निमित्त दोस्रो लोकोत्तर आर्यज्ञान उपलब्ध भएको हुन्छ ।”

७. “भिक्षु हो ! फेरि (३) आर्यश्रावकले सोच्छ – ‘जुन तरिकाले म दृष्टिसम्पन्न भएँ, के त्यही तरिकाले यहाँ बाहिरका अन्य श्रमण ब्राह्मणहरू पनि यस्तो दृष्टिसम्पन्न भएका हुन् कि ?’ उसले यसरी बुझेछ – ‘यहाँ बाहिरका (श्रमण ब्राह्मणहरू) यस्ता होइनन् ।’ यो ... उसको निमित्त तेस्रो लोकोत्तर आर्यज्ञान उपलब्ध भएको हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि (४) आर्यश्रावकले सोच्छ – जुन तरिकाले धर्मता (स्वभाव अथवा गुणयुक्त स्थिति) ले सम्पन्न भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न (आर्य दर्शनयुक्त) पुरुष रहन्छ, के म पनि उस्तै धर्मताले सम्पन्न भइसेको छु ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न पुद्गल (व्यक्ति) कस्तो धर्मताले युक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! दृष्टि सम्पन्न व्यक्ति यस्तो धर्मताले युक्त हुन्छ – ‘(पहिले पनि) ऊ कुनै पनि आपत्ति (अपराध) को भागी भयो भने त्यस्तो आपत्तिबाट (तुरुन्त)(उठेर आउनु बच्न) खोज्छ । (आपत्ति भइसकेपछि) ऊ शास्तासमक्ष अथवा विज्ञ सब्रह्मचारीहरूसमक्ष गएर उनीहरूमा देशना (=निवेदन, अपराधबारे निवेदन), विवरण (=प्रकट गर्ने), उत्तानीकरण (=उधारेर देखाउने, उदाङ्ग पार्ने) गर्दछ, देशना गरेर, विवरण गरेर, उत्तानी-करण गरेर, अबदेखि पछि भविष्यमा संवर (=नियन्त्रण, संयम) को निमित्त तत्पर हुनेछ ।’ भिक्षु हो ! जस्तो कि अबोध, उत्तानो पारिएको बालकले हात वा खुट्टाले आगो छुनेबित्तिकै त्यो अङ्ग (आगोबाट) हटाउँछ, भिक्षु हो ! त्यस्तै दृष्टिसम्पन्न व्यक्तिसित यस्तो धर्मता हुन्छ – ‘... अबदेखि पछि भविष्यमा संवरको निमित्त तत्पर रहने छु ।’ त्यसपछि यसले बुझेछ – जुन तरिकाले धर्मताले सम्पन्न भई कुनै दृष्टिसम्पन्न भएको व्यक्ति रहेजस्तै म पनि त्यस्तो धर्मताले सम्पन्न भइसकेँ ।’ यो ... उसको निमित्त चौथो लोकोत्तर आर्यज्ञान उपलब्ध भएको हुन्छ ।”

९. “भिक्षु हो ! फेरि (५) आर्यश्रावकले यस्तो कुरो सोच्छ – जुन तरिकाले धर्मताले सम्पन्न भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति रहन्छ, के म पनि त्यस्तो धर्मताले सम्पन्न भइसकेको छु ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति कस्तो धर्मताले युक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्तिसित यस्तो स्वभाव (धर्मता) हुन्छ – ‘आफू सब्रह्मचारीहरूसित गर्नुपर्ने ठूला, साना करणी (=कर्तव्य) प्रति सजग हुन्छ, साथै (आफ्नै) अधिशील-शिक्षा, अधिचित्त-शिक्षा र अभिप्रज्ञा र अधिप्रज्ञा-शिक्षासम्बन्धी विषयमा निरन्तर ध्यान दिइरहन्छ ।’ भिक्षु हो ! जस्तो कि ससाना बाछ्छाबाछ्छीको माउ गाई आफू चरिरहन्छ, साथै आफ्ना बाछ्छाबाछ्छीतिर पनि पूरा ध्यान पुऱ्याइरहेको हुन्छ, भिक्षु हो ! त्यसरी नै, दृष्टिसम्पन्न व्यक्तिसित यस्तो धर्मता भइरहन्छ – ‘आफू सब्रह्मचारीहरूप्रति गर्नुपर्ने ठूला-साना कर्तव्यप्रति सजग रहन्छ, साथै (आफ्नो) अधिशील-शिक्षा, अधिचित्त-शिक्षा, र अधिप्रज्ञा-शिक्षासम्बन्धी विषयमा निरन्तर ध्यान दिइरहन्छ । त्यसपछि उसले यस्तो बोध

गर्दछ – जसरी धर्मताले युक्त भईकन दृष्टिसम्पन्न भएको व्यक्ति रहन्छ, त्यसरी नै म पनि त्यस्तो धर्मताले सम्पन्न भइसकें । यो ...
उसको निमित्त पाँचौँ लोकोत्तर आर्यज्ञान उपलब्ध भएको हुन्छ ।’⁵⁹

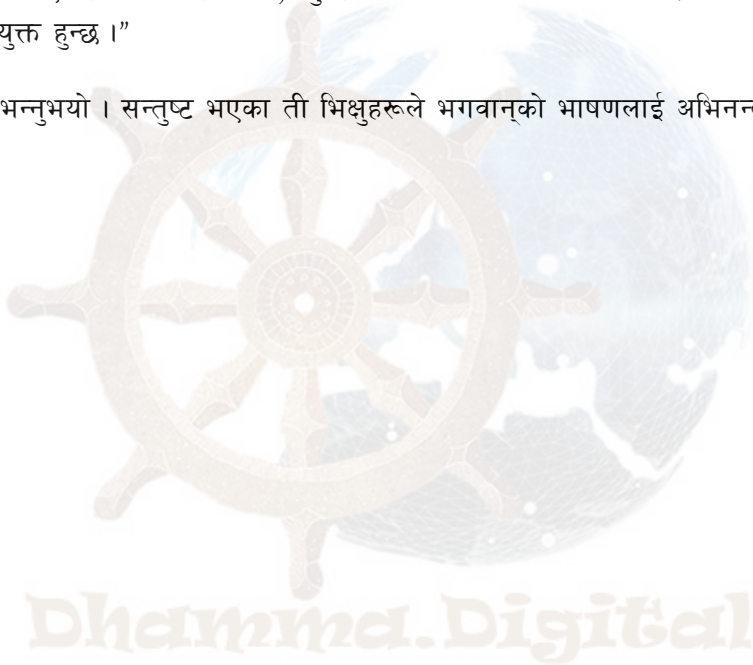
१०. “भिक्षु हो ! फेरि (६) आर्यश्रावकले सोच्छ – ‘जसरी सामर्थ्य (क्षमता) ले सम्पन्न भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति रहन्छ, के म पनि त्यस्तै सामर्थ्यले सम्पन्न भइसकेको छु ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति कस्तो सामर्थ्यले युक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्तिगत यस्तो सामर्थ्य हुन्छ – दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति तथागतले देखाएको धर्मविनयको उपदेश दिइने बेलामा मन लाएर एकाग्रचित्तले, सतर्क भएर, ध्यान दिएर सुन्छ । अनि उसले यसरी बोध गर्दछ – ‘जसरी सामर्थ्यले युक्त भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति रहन्छ, त्यसरी नै, म पनि त्यस्तै सामर्थ्य (क्षमता) ले युक्त भइसकें ।’ यो ... उसको निमित्त छैटौँ लोकोत्तर ज्ञान उपलब्ध भएको हो ।’

११. “भिक्षु हो ! फेरि (७) आर्यश्रावकले सोच्छ – ‘जसरी सामर्थ्यले युक्त भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति रहन्छ, के म पनि त्यस्तै सामर्थ्यले युक्त छु ?’ भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति कस्तो सामर्थ्यले युक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति यस्तो सामर्थ्यले युक्त हुन्छ – दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति तथागतले देखाएको धर्मविनयको उपदेश दिइने बेलामा उसलाई अर्थवेद (अर्थको ज्ञान), उपलब्ध हुन्छ, धर्मवेद उपलब्ध हुन्छ, धर्मसम्बन्धी प्रमोद उपलब्ध हुन्छ । अनि उसले यसरी बोध गर्दछ – ‘जसरी सामर्थ्यले युक्त भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति रहन्छ, त्यसरी नै म पनि त्यस्तो सामर्थ्यले सम्पन्न भइसकेको छु ।’ यो ... उसको निमित्त सातौँ लोकोत्तर आर्यज्ञान उपलब्ध भएको हुन्छ ।”

१२. “भिक्षु हो ! यसरी श्रोतापत्ति-फलको साक्षात्कार गर्नको निमित्त सात वटा अङ्गले युक्त आर्यश्रावकले (आफूमा) यस प्रकारले सुसमन्विष्ट (रात्ररी परीक्षण गरिएको) धर्मता (स्वभाव, गुण) विद्यमान रहेको थाहा पाउँछ । भिक्षु हो ! यसरी सात अङ्गले सम्पन्न आर्यश्रावक श्रोतापत्ति-फलले युक्त हुन्छ ।”

१३. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

कोसम्बिय-सुत्त समाप्त ।

६. उपालि-सुत्त

(उपालिसूत्र)

१. निगण्ठ-शिष्य उपाली गृहपति

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् नालन्दास्थित^{४५२} पावारिकको आम्रवनमा^{४५३} बसिरहनु भएको थियो । त्यस समयमा निगण्ठ-नाटपुत्र^{४५४} विशाल निगण्ठ-परिषद्का साथ नालन्दामा बसेका थिए । त्यस बखत दीर्घतपस्वी निगण्ठ (=जैन साधु) नालन्दामा भिक्षाटन गरी, भिक्षाटनबाट फर्की भोजन गरेपछि पावारिकको आम्रवनमा, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “तपस्वी ! आसनहरू छन्, यदि चाहन्छौ भने बस ।” भगवान्ले यति भन्नु भएपछि दीर्घतपस्वी निगण्ठ एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका दीर्घतपस्वी-निगण्ठसँग भगवान्ले सोध्नुभयो – “तपस्वी ! पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिका लागि निगण्ठ-नाटपुत्र कति कर्महरू बताउँछन् ?”

“आवुसो गौतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रलाई ‘कर्म कर्म’ भनी बताउने अभ्यास छैन । आवुसो गौतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रलाई ‘दण्ड दण्ड’ भनी बताउने अभ्यास छ ।”

“तपस्वी ! पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त निगण्ठ-नाटपुत्र कति दण्ड बताउँछन् त ?”

“आवुसो गौतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रले पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त तीन दण्डहरू बताउँछन् – काय-दण्ड, वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भिन्नै, वचन-दण्ड भिन्नै तथा मन-दण्ड भिन्नै हो, कि (अथवा एउटै) हो ?”

“आवुसो गौतम ! यसरी छुट्याएइका, यसरी विभक्त गरिएका – यी तीन दण्डहरूमध्ये पापकर्म गर्नका लागि, पापकर्मको प्रवृत्तिका लागि निगण्ठ-नाटपुत्र कुन दण्डलाई महासावद्यतर भन्छन् त ? काय-दण्डलाई कि, वचन-दण्डलाई अथवा मन-दण्डलाई ?”

“आवुसो गौतम ! यसरी छुट्याएइका, यसरी विभक्त गरिएका – यी तीन दण्डहरूमध्ये पापकर्म गर्नका लागि, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त निगण्ठ-नाटपुत्र काय-दण्डलाई महासावद्यतर (=महादोष) भन्दछन्, वचन-दण्डलाई र मन-दण्डलाई होइन ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भनी भन्छु ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भनी भन्छु ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भनी भन्छु ।”

२. यस प्रकार दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई भगवान्ले यस कथावस्तुमा (=यस कुरामा) तीन-तीन पटकसम्म प्रतिस्थापित गराउनुभयो । अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवान्सँग सोधे –

“आवुसो गौतम ! पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त तपाईं कति दण्डहरू बताउनुहुन्छ नि ?”

“तपस्वी ! तथागतलाई ‘दण्ड, दण्ड’ भन्ने अभ्यास छैन, ‘कर्म, कर्म’ भन्ने अभ्यास छ ।”

“आवुसो गौतम ! पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त, तपाईं कति कर्महरू बताउनुहुन्छ नि ?”

“तपस्वी ! पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त मैले तीन कर्महरू बताएको छु – काय-कर्म, वचन-कर्म तथा मन-कर्म ।”

61

“आवुसो गौतम ! काय-कर्म भिन्नै, वचन-कर्म भिन्नै तथा मन-कर्म भिन्नै हो, कि (अथवा एउटै हो)?”

“तपस्वी ! काय-कर्म भिन्नै, वचन-कर्म भिन्नै हो, तथा मन-कर्म भिन्नै हो ।”

“आवुसो गौतम ! यसरी छुट्याएइका, यसरी विभक्त गरिएका – यी तीन कर्महरूमध्ये पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त तपाईं कुन कर्मलाई महासावद्यतर (=महादोष) भन्नुहुन्छ नि, काय-कर्मलाई कि, वचन-कर्मलाई कि अथवा मन-कर्मलाई ?”

“तपस्वी ! यसरी छुट्याएइका, यसरी विभक्त गरिएका – यी तीन कर्महरूमध्ये पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त मैले मन-कर्मलाई महासावद्यतर (=महादोष) भनी बताउँछु, काय-कर्मलाई र वचन-कर्मलाई होइन ।”

“आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नुहुन्छ ?”

“हो, तपस्वी ! मन-कर्म भन्दछु ।”

“आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नुहुन्छ ?”

“हो, तपस्वी ! मन-कर्म भन्दछु ।”

“आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नुहुन्छ ?”

“हो, तपस्वी ! मन-कर्म भन्दछु ।”

यसप्रकार दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवान्लाई तीन तीन पटकसम्म यस कथावस्तुमा (=यस कुरोमा) प्रतिस्थापित गराई आसनबाट उठी, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए, त्यहाँ गए ।

३. त्यस समयमा निगण्ठ-नाटपुत्र उपाली प्रमुख बालकिनीय परिषद् सहित विशाल गृही परिषद्का साथ (नालन्दा) बसेका थिए । निगण्ठ-नाटपुत्रले टाढैबाट दीर्घतपस्वी निगण्ठ आइरहेको देखी उनीसँग सोधे – “तपस्वी ! कताबाट तिमी दिनको मध्यान्ह समयमा आइरहेको ?”

“भन्ते ! म त्यहाँबाट, श्रमण गौतम कहाँबाट आउँदै छु ।”

“तपस्वी ! के, श्रमण गौतमसँग तिम्रो कुराकानी भयो त ?”

“भन्ते ! श्रमण गौतमसँग मेरो कुराकानी भएको थियो ।”

“तपस्वी ! श्रमण गौतमसँग के-कस्तो कुराकानी भएको थियो त ?”

अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले जे-जति कुराकानी भगवान्सँग गरेका थिए, ती सबै कुराहरू निगण्ठ-नाटपुत्रलाई सुनाए । यो सुनाइएपछि निगण्ठ-नाटपुत्रले दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई यसो भने – “साधु ! साधु ! तपस्वी ! शास्ता (=गुरु) को शासन (=धर्म) लाई राम्ररी बुझ्ने श्रुतवान् श्रावकले जस्तो कुरा भन्नु पर्ने थियो, उस्तै कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले श्रमण गौतमलाई बताई दिए । त्यत्रो ठूलो काय-दण्ड (=कायकर्म) को अगाडि यति सानो मन-दण्ड (=मन-कर्म) लाई (ठूलो छ भन्नु) के मिल्ला र ! अतएव पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, न कि वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।”

४. यो कुरा सुनी, उपाली गृहपतिले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने –

“साधु ! साधु !! भदन्त दीर्घतपस्वी ! शास्ताको शासनलाई राम्ररी बुझ्ने श्रुतवान् श्रावकले जस्तो कुरा भन्नुपर्ने थियो, उस्तै कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले श्रमण गौतमलाई बताइदिनुभयो । त्यत्रो ठूलो काय-दण्डको अगाडि यति सानो मन-दण्डलाई (ठूलो छ भन्नु) के

मिल्ला र ! अतएव पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, न कि वचन-दण्ड वा मन-दण्ड ।”

62

“हवस् त भन्ते ! त्यसो भए म श्रमण गौतमकहाँ जान्छु र यस विषयमा श्रमण गौतमलाई वाद आरोप लगाउने छु । भदन्त तपस्वीले प्रतिस्थापित गरे अनुसार श्रमण गौतम उही कुरामा प्रतिष्ठित हुन्छन् कि हुँदैनन् (हेरौं) ! (यदि कुरामा प्रतिष्ठित हुन्छन् भने) –”
(१) “जस्तै – कुनै बलवान् पुरुषले लामा-लामा भयापुल्ले भुत्ला हुने च्याङ्गालाई उसका भुत्ला समाती अगाडि तान्छ, पछाडि तान्छ, अगाडि-पछाडि तान्छ त्यसैगरी – मैले पनि श्रमण गौतमलाई वादलाई अगाडि तान्छु, पछाडि तान्छु, अगाडि-पछाडि तान्छु ।”

(२) “जस्तै – कुनै बलवान् शोण्डिक कर्मकार (=जाँड बनाउने पुरुष), ले जाँड पकाएको भाँडो (=खर्खण्डा) लाई धेरै पानी भएको तलाउमा डुबाई, भाँडोका कान समाती, अधिल्लिर तान्छ, पछिल्लिर तान्छ, अगाडि-पछाडि गर्छ (=अगाडि-पछाडि सार्दै धुन्छ), त्यसै गरी – म पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई अधिल्लिर, पछिल्लिर, अगाडि-पछाडि गरी तान्छु ।”

(३) “जस्तै – कुनै बलवान् सुराधूर्तले जाँड छान्ने चालीको कान समाती तलतिर पारी – माथितिर पारी धुन्छ, बारम्बार टकटक्याएर धुन्छ, त्यसै गरी – म पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई तलतिर पार्नेछु, माथितिर पार्नेछु, टकटक्याउने छु ।”

(४) “जस्तै – कुनै साठी वर्ष पुगिसकेको हात्ती, गहिरो पोखरीमा पसी साणधोविक^{४५} (=सनपाट-क्रिडा) भन्ने खेल खेल्छ, त्यसै गरी म पनि श्रमण गौतमलाई “सनपाट-क्रिडा” जस्तै गरी खेलाउने छु । हवस्, त भन्ते ! म जान्छु । श्रमण गौतमलाई यही कुरामा वाद आरोप लगाउने छु ।”

“गृहपति ! जाऊ त, तिमी श्रमण गौतमकहाँ गई यस कुरामा वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई म वाद आरोप गरूँ अथवा दीर्घतपस्वीले अथवा तिमीले (यसमा कुनै फरक पर्दैन) ।”

५. यसो भनेपछि, दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने – “भन्ते ! म यो कुरा रुचाउँदिन कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोप गरून् । भन्ते ! श्रमण गौतम मायावी हुन् । उनी आवट्टनी-माया (=चक्रमा पार्ने माया) जान्दछन्, जुन विद्याद्वारा उनले अन्य तैर्तीय श्रावकहरूको मन फर्काइ दिन्छन् ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा असम्भव छ । बरु, श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सक्छन् । गृहपति ! जाऊ ! तिमी श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई म वाद आरोप गरूँ अथवा दीर्घतपस्वीले अथवा तिमीले ।”

दोस्रो पटक पनि ... तेस्रोपटक पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने – “भन्ते ! म यो कुरा रुचाउँदिन कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोप गरून् । भन्ते ! श्रमण गौतम मायावी हुन् । उनी आवट्टनी-माया जान्दछन्, जुन विद्याद्वारा उनले अन्यतैर्तीय श्रावकहरूको मन फर्काइ दिन्छन् ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा असम्भव छ । बरु, श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सक्छन् । गृहपति ! जाऊ ! तिमी श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई म वाद आरोप गरूँ अथवा दीर्घतपस्वीले अथवा तिमीले ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई, उनलाई अभिवादन गरी, प्रदक्षिणा गरी उपाली गृहपति जहाँ पावारिकको आम्रवन थियो, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उपाली गृहपतिले भगवान्सँग सोधे – “भन्ते ! यहाँ, दीर्घतपस्वी निगण्ठ आए होइन ?”

“हो, गृहपति ! यहाँ दीर्घतपस्वी निगण्ठ आएका थिए ।”

“भन्ते ! के दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग तपाईंको कुनै कुरा भएको थियो त ?”

“गृहपति ! भएको थियो, दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग मेरो केही कुरा भएको थियो ।”

“भन्ते ! दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग तपाईंको के-कस्तो कुरा भएको थियो त ?”

अनि जे-जति कुराकानी दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग भएको थियो, ती जम्मै कुरा भगवान्‌ले उपाली गृहपतिलाई सुनाउनुभयो ।
63

६. यति सुनाउनु भएपछि उपाली गृहपतिले भगवान्‌लाई भने – “साधु ! साधु !! भन्ते तपस्वी ! शास्ताको शासनलाई राम्ररी बुझ्ने श्रुतवान् श्रावकले जस्तो कुरा भन्नुपर्ने थियो, उस्तै कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवान्‌लाई बताइदिए । त्यत्रो ठूलो काय-दण्डको अगाडि यति सानो मन-दण्डलाई (ठूलो छ भन्नु) के मिल्ने कुरो हो त ! अतएव पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, न कि वचन-दण्ड वा मन-दण्ड ।”

“गृहपति ! यदि तिमी सत्यमा बसी छलफल गर्छौ भने यहाँ तिमीसँग केही कुराकानी हुन सक्छ ।”

“भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।”

७. “गृहपति ! भनौ कि यहाँ, चिसो पानी निषेध गर्ने, तातो पानी सेवन गर्ने (कुनै एक) निगण्ठलाई रोग लाग्यो, दुःख भयो, व्याधिले अत्यन्त पीडा पायो । चिसो पानी पिउन नपाएर उसको मरण भयो भने – गृहपति ! निगण्ठ-नाटपुत्रले त्यस्ताको (मृत्युपछि) उत्पत्ति कहाँ बताउँछन् नि ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! मनःसत्त्व भन्ने देव (लोक) छ, ऊ त्यहाँ उत्पन्न हुनेछ (भनी बताउँछन्) । किनभने ? भन्ते ! मनः प्रतिबद्ध भई (=मनमा आसक्त भई) उसको मृत्यु भएको हुँदा ।”

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अधिल्लो वचन (कुरो) पछिल्लोसँग र पछिल्लो वचन अधिल्लोसँग मेल खाँदैन । गृहपति ! तिमीले यसो भनेका छौ – ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस्’ ।”

“भन्ते ! यद्यपि भगवान् यसो भन्नुहुन्छ, तथापि काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ – पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त – न कि वचन-दण्ड वा मन-दण्ड ।”

८. “गृहपति ! निगण्ठ-नाटपुत्र चातुर्यामसंवर^{४९} ले संवृत्त भई – (१) सबै (चिसो) पानी वर्जित गर्छ, (२) सबै (पाप) वर्जनले युक्त हुन्छ, (३) सबै पापलाई शुद्ध गर्छ/पखाल्छ तथा (४) सबै पाप वर्जित गर्नुमा तत्पर रहन्छ । उनी अगाडि-पछाडि जाँदा धेरै क्षुद्रक प्राणीहरू^{५०} मारिन्छन् । गृहपति ! यसलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले कस्तो विपाक (=फल) बताउँछन् नि ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! असञ्चेतनिक (=न चिताएको = नजानेको) लाई निगण्ठ-नाटपुत्रले महासावद्य (महादोष) भन्दैनन् ।”

“गृहपति ! यदि चिताएमा (=चेतन भएमा) ?”

“भन्ते ! महासावद्य (=महादोष) हुन्छ ।”

“गृहपति ! चेतना (=चिताएको) लाई निगण्ठ-नाटपुत्रले (माथि उल्लिखित तीन दण्डहरूमध्येमा) कुन ‘दण्ड’ मा राख्छन् त ?”

“भन्ते ! मनः-दण्ड मा ।”

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अधिल्लो कुरा (वचन) पछिल्लो कुरासँग र पछिल्लो कुरा अधिल्लो कुरासँग मेल खान्छ । गृहपति ! तिमीले यसो भनेका छौ – ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस्’ ।”

“भन्ते ! यद्यपि भगवान् यसो भन्नुहुन्छ, तथापि काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ – पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त – न कि वचन-दण्ड वा मनः-दण्ड ।”

९. “गृहपति ! के यो नालन्दा – समृद्ध, सश्रीक तथा बहुजनाकीर्ण छ ?”

“भन्ते ! छ, यो नालन्दा – समृद्ध, सश्रीक तथा बहुजनाकीर्ण छ ।”

“गृहपति ! यहाँ एक पुरुष तरवार लिई आउँछ, र ऊ यसो भन्छ – “मैले यो नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एकै क्षणमा, एकै मुहूर्तमा मासुको एउटै थुप्रो, एउटै रास पारिदिनेछु ।” गृहपति ! के⁶⁴ उसले नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एकै क्षणमा, एकै मुहूर्तमा मासुको एउटै थुप्रो, एउटै रास पार्न सक्ला ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! दस पुरुष, बीस पुरुष, तीस पुरुष, चालीस पुरुष, पचास पुरुषहरूले पनि नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एकै क्षणमा, एकै मुहूर्तमा मासुको एउटै थुप्रो, एउटै रास पार्न सक्दैनन् भने कुनै एउटा पुरुष के सामर्थ्य !”

“गृहपति ! यहाँ, चित्तलाई वशमा राख्न सक्ने एक ऋद्धिवान् श्रमण वा ब्राह्मण आई ‘म यो नालन्दालाई एकै क्रोधचित्तले भस्म पार्नेछु’ भनी भन्छ । गृहपति ! के त, चित्तलाई वशमा राख्न सक्ने सो ऋद्धिवान् श्रमण वा ब्राह्मणले यो नालन्दालाई एकै क्रोधचित्तले भस्म पार्न सक्ला ? यसबारे के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! दस नालन्दा, बीस नालन्दा, तीस नालन्दा, चालीस नालन्दा, पचास नालन्दाहरूलाई समेतचित्तलाई वशमा राख्न सक्ने ऋद्धिवान् श्रमण वा ब्राह्मणले भस्म पार्न सक्नेछ भने एक नालन्दाको त के कुरो !”

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अगिल्लो कुरा पछिल्लो कुरासँग र पछिल्लो कुरा अगिल्लो कुरासँग मेल खान् । गृहपति ! तिमीले यसो भनेका छौ – ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस्’ ।”

“भन्ते ! यद्यपि भगवान् यसो भन्नुहुन्छ, तथापि काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ – पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त – न कि वचन-दण्ड वा मन:-दण्ड ।”

१०. “गृहपति ! तिमीले सुनेका छौ के ? – दण्डकारण्य^{४६१} कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य, (मेज्झारञ्जं), मातङ्गारण्य^{४६२} आदि अरण्य भएका कुराहरू^{४६३} ?”

“भन्ते ! सुनेको छु । कसरी दण्डकारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य, मातङ्गारण्य आदि अरण्य भए भन्ने कुरा सुनेको छु ।”

“गृहपति ! तिमीले सुनेका छौ त – कसले गरेर दण्डकारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य, मातङ्गारण्यहरू अरण्य भएका हुन् भन्ने कुरा ?”

“भन्ते ! मैले सुनेको छु कि ऋषिहरूको क्रोधचित्तले – दण्डकारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य तथा मातङ्गारण्यहरू – अरण्य भएका हुन् भन्ने कुरा ।”

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अघिल्लो कुरा पछिल्लो कुरासँग र पछिल्लो कुरा अघिल्लो कुरासँग मेल खाँदैन । गृहपति ! तिमीले यसो भनेका छौ – ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस्’ ।”

११. **उपालीको शरणागमन** – “भन्ते ! पहिलो उपमाद्वारा नै म भगवान्प्रति अभिप्रसन्न र सन्तुष्ट भएको थिएँ । परन्तु भगवान्का विचित्र प्रश्नका उत्तरहरू सुन्नाका निमित्त यस प्रकार भगवान्लाई प्रतिवादी बनाउने विचार गरेको हुँ । आश्चर्य ! भन्ते, अद्भूत !! भन्ते, जस्तै – घोष्टिएकोलाई उत्तानो पारिदिँदा, ढाकिएकोलाई उघारिदिँदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाईदिँदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिँदा – आँखा हुने पुरुषले रूप देखेभैं भगवान्ले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । भन्ते ! अब म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवान् मलाई जीवनभर शरणमा आएको उपासक हुँ भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“गृहपति ! राम्ररी जानीबुझी गर, तिमीजस्ता ख्याति प्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।”

“भन्ते ! यस वाक्यद्वारा त म भगवान्प्रति भन्नु अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट भएँ, जो कि मलाई भगवान् यसो भन्नुहुन्छ – “गृहपति ! राम्ररी जानीबुझी गर, तिमीजस्ता ख्यातिप्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।”

“भन्ते ! यदि अन्य तैर्थीयहरूले मलाई शिष्य बनाउन पाएका भए उनीहरूले – ‘उपाली गृहपति हाम्रा शिष्यत्वमा आए’ भन्दै सारा नालन्दामा पताकाहरू फहराउने थिए होलान् । परन्तु भगवान्ले मलाई यसो भन्नुहुन्छ – “गृहपति ! राम्ररी जानीबुझी गर, तिमी जस्ता ख्यातिप्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।”

“भन्ते ! म दोस्रो पटक पनि भगवान्कै शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हुँ, भनी मलाई भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

65

१३. “गृहपति ! दीर्घकालदेखि हाम्रो कुल (गृह) निगण्ठहरूको निमित्त पानी पिउने कुवाजस्तो भएको छ । उनीहरू आउँदा (=बुद्धको शरणमा गएको हुँदा उनीहरूलाई) पिण्ड = (=भिक्षा भोजन) दिनु पर्दैन भन्ने विचार नलेऊ ।”

“भन्ते ! यस वाक्यद्वारा त म भगवान्प्रति भन् अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट भएँ, जो कि मलाई भगवान् यसो भन्नुहुन्छ – “गृहपति ! दीर्घकालदेखि तिम्रो कुल (गृह) निगण्ठहरूको निमित्त पानी पिउने कुवा जस्तो भएको छ । उनीहरू आउँदा ‘पिण्ड दिनु पर्दैन’ भन्ने विचार नलेऊ ।”

“भन्ते ! मैले सुनेको थिएँ कि श्रमण गौतमले ‘मलाई मात्र दान देऊ’ अरूलाई नदेऊ, मेरा श्रावकहरूलाई मात्र दान देऊ, अरूलाई नदेऊ, मलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अरूलाई दिएको महत्फल हुँदैन, मेरा श्रावकहरूलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अरू श्रावकहरूलाई दिएको महत्फल हुँदैन भन्नुहुन्छ । परन्तु (त्यसको विपरीत) भगवान् निगण्ठहरूलाई पनि दान दिनुपर्छ भनी मलाई बताउनुहुन्छ । भन्ते ! यस विषयमा हामीले नै उचित समयमा जान्ने छौं ।”

“भन्ते ! अब म तेस्रो पटक पनि भगवान्कै शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हुँ भनी भगवान्ले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१४. अनि भगवान्ले उपाली गृहपतिलाई अनुपूर्विकथा सुनाउनुभयो । जस्तै – दानकथा, शीलकथा, स्वर्गकथा, कामविषयको दुष्परिणाम, तुच्छता, संक्लिष्टता तथा नैष्कर्म्यको आनिशंस (=गुण) बारे प्रकाश पार्नुभयो । जब भगवान्ले उपाली गृहपतिको चित्त कल्याण (=उपयुक्त), मृदु, नीवरणरहित, हर्षित, तथा प्रसन्न भयो भनी जान्नुभयो, तब उहाँले स्वयं प्राप्त गर्नुभएको जुन धर्महरू छन्, ती धर्महरूमा प्रकाश गर्नुभयो – ‘दुःख, समुदय, निरोध तथा मार्ग । जस्तै – मैलो नपरेको शुद्धवस्त्रमा रडले राम्ररी समात्छ, त्यसै गरी उपाली गृहपतिलाई सोही आसनमा – विरज, वीतमल धर्मचक्षु उत्पन्न भयो – ‘जे-जति समुदय धर्म छन्, ती सबै निरोध धर्महरू हुन् ।’ अनि उपाली गृहपति दृष्टधर्मी, प्राप्तधर्मी, विदितधर्मी भई धर्मको गहिराइलाई बुझी, शङ्का रहित, निश्चिन्त, वैशारद्य तथा शास्ताको धर्मावबोध गर्नको निमित्त कसैको महत् नचाहिने भएपछि उनले भगवान्सँग विन्ती गरे – “हवस् त, भन्ते ! अब हामीहरू जान्छौं ।”

“गृहपति ! जस्तो उचित लाग्छ ।”

१५. त्यसपछि उपाली गृहपति, भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी, जहाँ आफ्नो घर थियो, त्यहाँ गए । घर आईपुगेपछि दौवारिक (=द्वारपाल) लाई भने – “सौम्य द्वारपाल ! आजदेखि निगण्ठ र निगण्ठहरूका निमित्त ढोका बन्द रहनेछ, भगवान्का भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकाहरूका निमित्त ढोका खुला रहनेछ । यदि कुनै निगण्ठ आए भने उनलाई यसो भन – “भन्ते ! पर्खनुहोस्, नपस्नुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गइसके । निगण्ठहरू र निगण्ठीहरूका निमित्त ढोका बन्द भयो । भगवान्का भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकाहरूका निमित्त ढोका खुला भयो । भन्ते ! यदि तपाईंलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने – यहाँ बस्नुहोस्, यहीं नै तपाईंलाई (=भिक्षा) ल्याई दिइनेछ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी द्वारपालले उपाली गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दियो ।”

१६. “उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गए” भन्ने कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले सुने । अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठ, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने – “भन्ते ! मैले सुनें कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गइसके ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा सम्भव छैन, वरु श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सम्भव छ ।”

दोस्रो पटक पनि ... तेस्रो पटक पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने – “भन्ते ! मैले सुनें कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गइसके ।”

१७. अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठ, जहाँ उपाली गृहपतिको घर थियो, त्यहाँ गए । द्वारपालले दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई टाढैबाट आइरहेको देख्यो । देखेर दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई द्वारपालले यसो भन्यो – “भन्ते ! पर्खनुहोस्, भित्र नजानुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति

65

श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जानुभयो । निगण्ठहरू, निगण्ठीहरूका निमित्त ढोका बन्द भयो, भगवान्का भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकाहरूका निमित्त ढोका खुल्यो । भन्ते ! यदि तपाईंलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने यहीं पर्खनुहोस्, तपाईंलाई (भिक्षा) यहीं ल्याई दिइनेछ ।”

“आवुसो ! मलाई भिक्षाको आवश्यकता छैन” भनी दीर्घतपस्वी निगण्ठ त्यहाँबाट फर्की जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने – “भन्ते ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गए भन्ने कुरा साँच्चै रहेछ । भन्ते ! यसै निमित्त मैले तपाईंलाई भनेको थिएँ कि उपाली उपाली गृहपति श्रमण गौतमकहाँ गई बादारोपण गर्ने कुरोमा मलाई चित्त बुभदैन । परन्तु मैले (त्यो) पाइन । श्रमण गौतम मायावी छन्, मन फर्काउने माया (आवर्तनीय माया) जान्दछन्, जुन मायाद्वारा उनले अन्यतैर्तीय श्रावकहरूको चित्त फर्काइदिन्छन् । भन्ते ! अब उपाली गृहपतिको मन, श्रमण गौतमको मन फर्काउने मायाद्वारा फर्किसक्यो ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति, श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा सम्भव छैन, बरु श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउनु सम्भव छ ।”

दोस्रो पटक पनि ... तेस्रो पटक पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने ।

“तपस्वी ! त्यसो भए म जानेछु, उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गएका हुनु, कि होइनन् भन्ने कुरा स्वयं बुभनेछु ।”

त्यसपछि निगण्ठ-नाटपुत्र विशाल परिषद् लिई जहाँ उपाली गृहपतिको घर थियो, त्यहाँ गए । द्वारपालले टाढैदेखि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई आइरहेको देख्यो । देखेर, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भन्यो – “भन्ते ! यहीं पर्खनुहोस्, भित्र नजानुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जानु भयो । ... यदि तपाईंलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने – यहीं पर्खनुहोस्, तपाईंलाई (भिक्षा) यहीं ल्याई दिइने छ ।”

“सौम्य द्वारपाल ! त्यसो भए जहाँ उपाली गृहपति छन् त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ पुगेपछि उपाली गृहपतिलाई यसो भने – भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्र विशाल परिषद् लिई, ढोकाबाहिरको कोठामा पर्खिरहेका छन्, उनी तिमिसँग भेट्न चाहन्छन् ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई द्वारपाल जहाँ उपाली गृहपति थिए, त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि उपाली गृहपतिलाई भन्यो – “भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्र, विशाल परिषद् लिई ढोका बाहिरको कोठामा पर्खिरहेका छन्, उनी तपाईंसँग भेट्न चाहन्छन् ।”

“सौम्य द्वारपाल ! त्यसो भए माझको द्वारशाला^{४६४} (दलान) मा आसन लगाऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी उपाली गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिई माझको दलानका आसनहरू लगाई जहाँ उपाली गृहपति थिए, त्यहाँ गई उपाली गृहपतिलाई यसो भन्यो – “भन्ते ! माझको दलानमा आसनहरू लगाई सकें । अब जे उचित ठान्नुहोस् ।”

१८. त्यसपछि उपाली गृहपति जहाँ माफको दलान थियो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि त्यहाँ जुन आसन अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत थियो, त्यसमा बसी द्वारपाललाई बोलाए – “सौम्य द्वारपाल ! त्यसो भए, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र छन्, त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ गई निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने – भन्ते ! यदि चाहनुहुन्छ भने प्रवेश गर्नुहोस् ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी उपाली गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिई जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए, त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भन्यो – “भन्ते ! उपाली गृहपति यसो भन्नुहुन्छ – “भन्ते ! यदि चाहनुहुन्छ भने प्रवेश गर्नुहोस् ।”

अनि निगण्ठ-नाटपुत्र, विशाल परिषद् लिई जहाँ माझको दलान थियो, त्यहाँ गए । अघि उपाली गृहपतिले, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई टाढैबाट आइरहेको देखेबित्तिकै त्यहीँसम्म गई स्वागत गरी, जुन आसन अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत थियो, त्यसलाई उत्तरासङ्ग (=पङ्क्यौरा) ले पुछी, (हात) समाती उनलाई बसाल्दथे – आज सोही उपाली गृहपतिले जुन त्यहाँ अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत आसन थियो, त्यसमा स्वयं बसी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने – “भन्ते ! आसनहरू छन्, यदि चाहनुहुन्छ भने बस्नुहोस् ।”

यसो भन्दा, निगण्ठ-नाटपुत्रले उपाली गृहपतिलाई यसो भने – “गृहपति ! तिमि बहुला भयौ । गृहपति, तिमि पागल भयौ । तिमि – “भन्ते ! म श्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोपण गर्नेछु” भनी गई, वाद-विवादको ठूलो प्रहार खाई टाउकोमा हात राखी फर्के आयौ । गृहपति ! जस्तै – कुनै अण्ड (=अण्डकोश) हारक पुरुष (अर्काको) अण्ड (=अण्डकोष) भिकेर ल्याउने छु भनी गई, (आफ्नै) अण्ड भिकल लगाई फर्केर आउँछ, गृहपति ! जस्तै – कुनै अक्षिहारक (=आँखा भिकने) पुरुष (अर्काको) आँखा भिकेर ल्याउँछु भनी गई (आफ्नै)आँखा

भिकन लगाई फर्केर आउँछ, त्यसै गरी – गृहपति ! तिमी – “भन्ते ! म श्रमण गौतमकहाँ गई वादारोपण गर्नेछु” भनी गई, वाद-विवादको ठूलो प्रहार खाई टाउकोमा हात राखी फर्केर आयौ । श्रमण गौतमले आवर्तनीय मायाद्वारा तिम्रो चित्तलाई फर्काइ दिए ।”

१९. “भन्ते ! आवर्तनीय माया असलै हो ! भन्ते ! आवर्तनीय माया असलै हो !! भन्ते ! मेरा प्यारा रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मका निमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! सबै क्षत्रीहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मका निमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! सबै ब्राह्मणहरू ... सबै वैश्यहरू ... सबै शूद्रहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरूको सबैको हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! देवसहित लोक, मारसहित ब्रह्मा, ब्राह्मणसहित प्रजा, मनुष्यसहित देवताहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भएपछि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मका निमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! त्यसो हुनाले तपाईंलाई उपमा दिन्छु । उपमाद्वारा पनि केही विज्ञ-पुरुषहरूले यहाँ भाषणको अर्थ बुझ्न सक्छन् ।”

२०. **उपमा** – “भन्ते ! पूर्वकालमा एक जीर्ण, वृद्ध, वयोवृद्ध, बूढो ब्राह्मणको तरुणी माणविका प्रजापति थिई । ऊ गर्भिणी तथा प्रसवासन्न थिई । भन्ते ! अनि त्यो माणविकाले सो ब्राह्मणलाई भनी –

“ब्राह्मण ! तपाईं बजारमा गई एउटा बाँदरको बच्चा (खेलौना) किनेर ल्याउनुहोस्, जो मेरो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।”

“भन्ते ! यसो भन्दा, सो ब्राह्मणले त्यो माणविकालाई यसो भने – ‘भोति ! बालक जन्मनुजेलसम्म पर्ख । यदि तिमिले कुमार जन्मायौ भने म बजारमा गई बाँदरको बच्चा (खेलौना) किनेर ल्याउने छु, जो तिम्रो कुमारलाई खेलौना हुनेछ । यदि तिमिले बालिका जन्मायौ भने म बजारमा गई बाँदरनीको बच्चा किनेर ल्याउने छु, जो तिम्रो बालिकालाई खेलौना हुनेछ ।”

“भन्ते ! त्यो माणविकाले दोस्रो पटक पनि ... तेस्रो पटक पनि सो ब्राह्मणलाई भनी – “ब्राह्मण ! तपाईं बजारमा गई एउटा बाँदरको बच्चा किनेर ल्याउनुहोस्, जो मेरो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।”

“भन्ते ! अनि माणविका प्रति अनुरक्त, प्रतिबद्ध भएको सो ब्राह्मणले बजारमा गई बाँदरको बच्चा किनेर ल्याई त्यो माणविकालाई दिँदै भन्यो – ‘भोति ! यो हो, बजारबाट किनेर ल्याएको बाँदरको बच्चा, जो तिम्रो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।

“भन्ते ! यसो भन्दा रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रले सो ब्राह्मणलाई यसो भन्यो – ‘भन्यो ! यो तपाईंको बाँदरको बच्चा रंगाउन योग्य त छ परन्तु चारैतिरबाट पिटी दुवैतिरबाट मल्नु पनि योग्य छैन ।”

“भन्ते ! यस्तै गरी बाल (=मूर्ख, अज्ञानी) निगण्ठहरूको वाद, अज्ञानीहरूलाई मात्र रंगाउन योग्य छ, न कि पण्डितहरूलाई न (त्यो वाद) परीक्षण (अनुयोग) योग्य छ, न त मीमांसा गर्न नै योग्य छ । भन्ते ! त्यसपछि सो ब्राह्मण एक जोर नयाँ कपडा लिई जहाँ त्यो रक्तपाणी-रञ्जितकारपुत्र थियो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि रक्तपाणी रञ्जितकारपुत्रलाई भने – “सौम्य रक्तपाणी ! यो नयाँ एक जोर कपडा चारैतिरबाट पिटी, दुवैतिरबाट मली, पहेँलो गरी रंगाउन चाहन्छु ।” भन्ते ! यसो भन्दा सो रक्तपाणी-रञ्जितकारपुत्रले सो ब्राह्मणलाई भन्यो – “भन्ते ! यो तपाईंको एक जोर नयाँ कपडा भने रंगाउन योग्य पनि छ, चारैतिरबाट पिट्न पनि छ तथा दुवैतिरबाट मल्न पनि योग्य छ ।”

“भन्ते ! त्यसैगरी – उहाँ भगवान् अर्हत सम्यक्सम्बुद्धको वाद, पण्डितहरूको निमित्त रंगाउन योग्य छ, न कि बाल मूर्खलाई, (त्यो वाद) परीक्षण पनि योग्य छ, मीमांसा गर्न योग्य पनि छ ।”

“गृहपति ! ‘उपाली गृहपति निगण्ठ-नाटपुत्रका श्रावक हुन्’ भन्ने कुरा राजासहित अन्य परिषद्लाई पनि थाहा छ । ‘गृहपति ! त्यसो भए अब तिमी कसका श्रावक हौ भनी विश्वास गर्नेछ ?’ यसो भन्दा, उपाली गृहपति आसनबाट उठी, उत्तरासङ्ग (=पछ्यौरा) एकांश गरी जुन दिशामा भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यस दिशातिर हेरी, दुवै हात जोरी, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने –

२१. “धीरवान्, विगतमोही, भाँचिएको काँडा,^{४६५} विजित विजय,^{४६६} निर्दुःखी,^{४६७} सु-समचित्त, वृद्धशील, असल प्रज्ञा भएका, वेस्समन्तर^{४६८} तथा विमल हुनुभएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“अकथं कथी^{४६९}, सन्तुष्ट, सांसारिक कामभोगलाई त्यागिसकेका, मुदिता विहारी, श्रमण-धर्म पूरा गर्ने मनुज, अन्तिम शरीरधारी नर, अनुपम तथा क्लेशरूपी रजबाट मुक्त हुनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“संशयरहित, कुशल (=दक्ष), शिक्षित गराउनुमा सारथि समान भएका, अनुत्तर (=सर्वोत्तम), शुद्ध धर्मवान्, शङ्का दूर भएका, प्रभाकर, अभिमान नभएका तथा वीर्यवान् हुनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“वृषभसमान कसैसँग पनि नडराउने, अ-प्रमेय्य, गम्भीर, मुनित्व प्राप्त, क्षेमंकर, ज्ञानी, धर्मस्थित, संयमी, सङ्ग (=बन्धन रहित) तथा मुक्त हुनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“नाग-पुरुष,^{४९} एकान्त-प्रेमी, क्षीण-संयोजन, मुक्त,^{५०} प्रतिमंत्रक (=वाद गर्न दक्ष), क्लेश पखालिसकेको, प्राप्त-ध्वज, वीतरागी, दान्त तथा निष्प्रपञ्च हुनु भएका उहाँ भगवान्का म श्रावक हुँ ।”

“ऋषि-सप्तम,^{५१} अपाखंडी, त्रैविद्यायुक्त, ब्रह्मत्व (=श्रेष्ठत्व) प्राप्त, स्नातक, पद (=गाथा), कार, प्रश्रब्ध, ज्ञानज्ञ, पहिले दिने तथा समर्थवान् हुनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“आर्य, भावितात्मा, प्राप्तव्य-प्राप्त, व्याख्याता, स्मृतिमान्, विपश्ची (=विशुद्ध दर्शक), अनाभिमानी, अदुष्ट, निर्दोषी तथा वशी प्राप्त हुनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“समुद्गतं, ध्यानी, निक्लश-चित्त अन्तर्गत, शुद्ध, निरबन्धन, हितैषी, प्रविवेक-प्राप्त, अग्र-प्राप्त, उत्तीर्ण, तथा तारणकर्ता हुनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“शान्त, पृथुल-प्राज्ञ, महा-प्रज्ञा, विगत-लोभ, तथागत, सुतग, अ-प्रतिपुद्गल (=अतुलनीय), अ-सम-सम, विशारद तथा निपुण हुनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“तृष्णारहित, बुद्ध, अन्धकाररहित, अनुपलित्त, रजनीय यक्ष (=प्रभावशाली), उत्तम पुद्गल, अ-तुल, महान् तथा अग्र-यश प्राप्त हुनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

२२. “गृहपति ! यी श्रमण गौतमका गुणहरू तिमीले कहिले सङ्ग्रह गरेका हौ ?”

“भन्ते ! जस्तै – अनेक प्रकारका पुष्पराशिबाट दक्ष मालाकार वा मालाकार-अन्तेवासीले विचित्र मालाहरू बनाउँछन् – भन्ते ! त्यस्तै – अनेक गुण युक्त, अनेक शत-गुण युक्त भगवान् हुनुहुन्छ । भन्ते ! त्यस्ता वर्णन गर्न योग्य महापुरुषको वर्णन कसले नगर्ला !”

२३. अनि निगण्ठ-नाटपुत्रले भगवान्को स्वागत सत्कारलाई सहन नसकी, त्यहीं नै मुखबाट तातो रगत वमन गरे ।

उपाली-सुत्त समाप्त ।

Dhamma.Digital

४५. चङ्गी-सुत्त

(चङ्गीसूत्र)

१. चङ्गी ब्राह्मण

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् धेरै भिक्षुहरूसँग कोशल राज्यमा चारिका गर्दै ओपसाद भन्ने कोशल ब्राह्मणहरूका गाउँमा पुगनुभयो । त्यहाँ भगवान् ओपसाद गाउँको उत्तरपट्टि देववन शालवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत चङ्गी ब्राह्मण, जनाकीर्ण, त्रिण-काष्ट-उदक-धान्य सम्पन्न, कोशल राजाबाट पाएको राजभोग, राज-प्रदत्त, ब्रह्म-प्रदत्त (दिइसकेपछि हरण गर्न नपाउने), भोग गरी ओपसाद गाउँमा बस्दथे । ओपसाद गाउँका ब्राह्मणहरूले यसो सुने – “श्रमण गौतम शाक्यपुत्र शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई, कोशलराज्यमा चारिका गर्दै पाँच सय भिक्षु-समूहका साथ ओपसाद गाउँमा आईपुग्नु भई ओपसाद गाउँको उत्तरपट्टि देववन शालवनमा बस्नु भएको छ ।” भगवान् गौतमको कल्याणकीर्ति शब्द यस्तो फैलिएको छ – “उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथि, देव-ब्राह्मणसहित, प्रजालाई, देवसहित मनुष्यलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी धर्मको उपदेश दिनुहुन्छ । उहाँ आदिकल्याण, मध्यकल्याण र पर्यवशानकल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँ अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त केवल (सवैका सवै) परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्यमा प्रकाश पार्नुहुन्छ । त्यस्ता अर्हत्को दर्शन गर्नु कल्याणकर हुन्छ ।”

२. अनि ओपसादका ब्राह्मणहरू गाउँबाट निस्की जमातका जमात मिली उत्तरपट्टिको देववन शालवनतिर गइरहेका थिए । त्यस बखत चङ्गी ब्राह्मण प्रासादको माथिल्लो तलामा दिवाशय्यामा गरिरहेका थिए । चङ्गी ब्राह्मणले प्रासादको माथिल्लो भागबाट ओपसाद गाउँका ब्राह्मण गृहस्थीहरू ओपसादबाट निस्की जमातका जमात भई ओपसादको उत्तरपट्टिको देववन शालवनतिर गइरहेका देखे । सो देखेपछि क्षत्^{३६} (द्वारपाल) लाई बोलाई सोधे – “हे क्षत् ! ओपसादका ब्राह्मण गृहस्थीहरू ओपसादबाट निस्की ओपसादको उत्तरपट्टिको देववन शालवनतिर किन लागिरहेका छन् ?”

“भो चङ्गी ! श्रमण गौतम शाक्यपुत्र शाक्यकुलबाट भई, कोशलदेशमा चारिका गर्दै अहिले ओपसाद गाउँमा आईपुग्नु भई, ओपसाद गाउँको उत्तरपट्टिको देववन शालवनमा बस्नु भएको छ । उहाँ भगवान् गौतमको यस्तो कल्याण कीर्ति शब्द फैलिरहेको छ कि – “उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध ... पूर्ववत् ... ।” भगवान् गौतमको दर्शनार्थ उनीहरू जाँदैछन् ।”

“हे क्षत् ! त्यसो भए तिम्री ओपसादका ब्राह्मण गृहस्थीहरूकहाँ गई यसो भन – “चङ्गी ब्राह्मण यसो भन्दछ – ‘तिमीहरू केही बेर पर्खनुहोस्, चङ्गी ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जान चाहन्छ ।” “हवस्” भनी प्रत्युत्तर दिई जहाँ ओपसादका ब्राह्मण गृहस्थीहरू थिए त्यहाँ गई – “केही बेर पर्खनुहोस्, चङ्गी ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जान चाहनुहुन्छ” भनी क्षत्तले भने ।”

३. त्यस बखतमा विभिन्न देशहरूका पाँच सय जति ब्राह्मणहरू केही कामले ओपसादमा आएका थिए । ती ब्राह्मणहरूले सुने कि – “चङ्गी ब्राह्मण श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जाँदैछन् ।” अनि ती ब्राह्मणहरू चङ्गी ब्राह्मणकहाँ गई सोधे – “साँच्चै तपाईं पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु हुन्छ रे, हो के ?”

“हे ब्राह्मण ! साँच्चै हो ।”

“भो चङ्गी ! (१) “तपाईं गौतमकहाँ नजानुहोस् । तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन ... । यदि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानुहुन्छ भने तपाईंको यश घट्ने छ र श्रमण गौतमको यश बढ्ने छ । तपाईंको यश घट्ने हो र श्रमण गौतमको यश बढ्ने हो – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन । बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(२) “तपाईं आमा-बाबु दुवैबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्ध गर्भवास गरेको हुनुहुन्छ तथा सात पुस्तादेखि जातिवादले कुनै खोट नलगाएको र अनिन्दित हुनुहुन्छ । जो तपाईं दुवै आमा-बाबुबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्ध गर्भवास गरेको हुनुहुन्छ तथा सात पुस्तादेखि जातिवादले कुनै खोट नलगाएको र अनिन्दित हुनुहुन्छ – यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(३) “तपाईं आढ्य, महाधनी, महाभोगी, प्रशस्त जीवनवृत्ति – उपकरण र प्रशस्त सुन चाँदी हुने हुनुहुन्छ । जोतपाईं आढ्य, महाधनी, ... प्रशस्त सुन चाँदी हुने हुनुहुन्छ – यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(४) “तपाईं अध्यापक (अध्यायक) मन्त्रधर तथा तीनवटै वेदमा पारङ्गत हुनुहुन्छ, निघण्टु, कौस्तुभ, अक्षरप्रमेद र इतिहाससमेत पाँचौं शास्त्र, व्याकरण, लोकायत, महापुरुष लक्षणशास्त्रमा निपुण हुनुहुन्छ । जो तपाईं अध्यायकमन्त्रधर तथा ... महापुरुष लक्षणशास्त्रमा निपुण हुनुहुन्छ – त्यो कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(५) “तपाईं अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक, परम सुन्दरताले युक्त, ब्रह्माजस्तै ब्रह्मवर्णी तथा दर्शनको निमित्त अप्रमाण सुन्दर हुनुहुन्छ । जो तपाईं अभिरूप, दर्शनीय, ... हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(६) “तपाईं शीलवान्, वृद्धशीली, वृद्धशीलले युक्त हुनुहुन्छ । जो तपाईं शीलवान् ... हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(७) “तपाईं सुन्दर, गुणयुक्त, मधुरभाषी, स्पष्टभाषी, निर्दोष कुरा गर्ने, अर्थ बुझ्ने गरी कुरा गर्ने हुनुहुन्छ । जो तपाईं सुन्दर, गुणयुक्त, मधुरभाषी, ... हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(८) “तपाईं धेरैका आचार्य प्राचार्य हुनुहुन्छ, तीन सय माणवकहरूलाई मन्त (वेद) पढाउनुहुन्छ, मन्त पढाउनका लागि, मन्त्रको कारणमा तपाईंकहाँ नाना दिशा, नाना जनपदहरूबाट थुप्रै माणवकहरू आउँछन् । अतः तपाईं धेरैका आचार्य प्राचार्य हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(९) “तपाईं जीर्ण, वृद्ध, महल्लक (जन्मले धेरै वर्ष पुगेको) धेरै समय विताइसकेको वैश पुगेका हुनुहुन्छ । श्रमण गौतम तरुण नै छन् र तारुण्यमै प्रव्रजित भएका हुन् । जो तपाईं जीर्ण, वृद्ध, महल्लक हुनुहुन्छ, जो श्रमण गौतम तरुण नै छन् र तारुण्यमै प्रव्रजित भएका हुन् – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(१०) “तपाईं राजा मगध सेनीय विम्बिसारद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, मानित, पूजित र अपचित हुनुहुन्छ । जो तपाईं राजा मगध सेनीय विम्बिसारद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, ... हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित ठहरिन्छ ।”

(११) “तपाईं पोक्खरसाति (पुष्करसाति वा पौष्करसाति), ब्राह्मणद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, मानित, पूजित र अपचित हुनुहुन्छ । जो तपाईं कूटदन्त पोक्खरसाति ब्राह्मणद्वारा सत्कृत्य, ... हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(१२) “तपाईं ओपसादमा बस्नुहुन्छ । – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन, बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

४. बुद्धको वर्णन – यस्ता कुरा भन्दाखेरि ब्राह्मणले ती ब्राह्मणहरूलाई यसो भने – “भो ! त्यसो भए मेरो पनि केही कुरा सुन्नुहोस् । जुन कारणले हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ, तर उहाँ आदरणीय गौतम हाम्रो दर्शन गर्न आउनु उचित ठहरिन्छ ।”

(१) “श्रमण गौतम आमा-बाबु दुवैबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्ध गर्भवास गरेको हुनुहुन्छ तथा सात पुस्तादेखि जातिवादद्वारा कुनै खोट नलागेका र अनिन्दित हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम दुवै आमा-बाबुबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्ध गर्भवास गरेका हुनुहुन्छ तथा सात पुस्तादेखि अहिलेसम्म जातिवादद्वारा कुनै खोट नलागेका र अनिन्दित हुनुहुन्छ – यस कारणले पनि उहाँ आदरणीय गौतम हामीहरूको दर्शन गर्न आउनु उचित छैन, बरु हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु पर्छ ।”

(२) “श्रमण गौतम भूमिमा रहेका पनि र आकाशमा रहेका पनि प्रशस्त हिरण्य सुवर्ण छाडेर प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम भूमिमा रहेका पनि र आकाशमा रहेका पनि⁷¹ प्रशस्त हिरण्य सुवर्ण छाडेर प्रव्रजित हुनु भएको छ, त्यस कारणले पनि उहाँ आदरणीय गौतम हाम्रो दर्शन गर्न आउनु उचित छैन, बरु हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु पर्छ ।”

(३) “श्रमण गौतम तन्नेरी युवावस्थामै, सूक्ष्म कालो केश हुँदाहुँदै, भद्र यौवनको अवस्थामै पहिलो बैसमै, घरबार छाडी प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम तन्नेरी अवस्थामै, ... प्रव्रजित हुनु भएको छ – त्यस कारणले पनि उहाँ आदरणीय गौतम हाम्रो दर्शन गर्न आउनु उचित छैन, बरु हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(४) “श्रमण गौतम आमा-बाबुको इच्छा नभएर पनि, मुखभरि आँसु राखी केश दाही खौरी, काषायवस्त्र धारण गरी, घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम आमा-बाबुको इच्छा नभएर पनि, ... प्रव्रजित हुनु भएको छ – त्यस कारणले पनि उहाँ आदरणीय गौतम हाम्रो दर्शन गर्न आउनु उचित छैन, बरु हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(५) “श्रमण गौतम अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक, परम सुन्दरताले सम्पन्न, ब्रह्माजस्तै ब्रह्मवर्णी तथा दर्शन गर्नका निमित्त अप्रमाण हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम अभिरूप, दर्शनीय, ... हुनुहुन्छ, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(६) “श्रमण गौतम शीलवान्, आर्यशीली, कुशलशीली, कुशलशीलले सुसम्पन्न हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम शीलवान्, आर्यशीली, ... हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(७) “श्रमण गौतम कल्याणभाषी, मधुरभाषी, गुणयुक्तभाषी, स्पष्टभाषी, निर्दोष कुरा गर्ने र अर्थ बुझिने गरी कुरा गर्ने हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम कल्याणभाषी, मधुरभाषी, ... हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(८) “श्रमण गौतम धेरैका आचार्य र प्राचार्य हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम धेरैका आचार्य र प्राचार्य हुनुहुन्छ, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(९) “श्रमण गौतम कामरागरहित हुनुहुन्छ, चपलतारहित हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम कामरागरहित हुनुहुन्छ, चपलतारहित हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(१०) “श्रमण गौतम कर्मवादी क्रियावादी हुनुहुन्छ तथा निष्पापालाई अगित्तर राखी ब्रह्मज्ञानी प्रजाको समेत हितैषी हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम कर्मवादी क्रियावादी ... हुनुहुन्छ, सो कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(११) “श्रमण गौतम दीन-हीन क्षत्रीकुलबाट होइन; असम्भिन्न उच्च क्षत्रीकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम दीन-हीन क्षत्रीकुलबाट होइन; असम्भिन्न उच्च क्षत्रीकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(१२) “श्रमण गौतम निर्दोषी उच्च क्षत्री कुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ । त्यस कारणले पनि हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(१३) “श्रमण गौतम आढ्य, महाधनी, महाभोगी कुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम आढ्य, महाधनी, महाभोगी कुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(१४) “राष्ट्रबाहिरबाट पनि र जनपद बाहिरबाट पनि प्रश्नहरू सोध्नका निमित्त श्रमण गौतमकहाँ (मानिसहरू) आउँछन् । भो ! जुन कारणले राष्ट्रबाहिरबाट पनि ... श्रमण गौतमकहाँ (मानिसहरू) आउँछन्, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(१५) “अनेक सहस्र देवताहरू प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । भो ! जुन कारणले अनेक सहस्र देवताहरू प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन्, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(१६) “श्रमण गौतमको- ‘उहाँ भगवान् अर्हत् हुनुहुन्छ, सम्क्यसम्बुद्ध हुनुहुन्छ, विद्याचरण सम्पन्न हुनुहुन्छ, सुगत हुनुहुन्छ, लोकविद् हुनुहुन्छ, अनुत्तर हुनुहुन्छ, पुरुषदम्यसारथि हुनुहुन्छ, देव-मनुष्यहरूका शास्ता हुनुहुन्छ तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ’ भन्ने कल्याणकीर्ति शब्द फैलिएको छ । भो ! जुन कारणले “श्रमण गौतमको- ‘उहाँ भगवान् अर्हत् ... तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ’ भन्ने कल्याणकीर्ति शब्द फैलिएको छ - त्यस कारणले पनि हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(१७) “श्रमण गौतम महापुरुष बत्तीस लक्षणहरूले युक्त हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम महापुरुष बत्तीस लक्षणहरूले युक्त हुनुहुन्छ, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(१८) “मगध विम्बिसार राजा, पुत्रहरूसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । यस कारणले पनि ... हामी नै ... जानु उचित छ ।”

(१९) “प्रसेनजित् कोशल राजा पुत्रसहित, भार्यासहित, परिषद्सहित, अमात्यसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । भो ! जुन कारणले प्रसेनजित् कोशल राजा पुत्रसहित, ... प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन्, त्यस कारणले पनि हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(२०) “पुष्करसाति (पोखरसाति) ब्राह्मण पुत्रसहित, भार्यासहित, परिषद्सहित, अमात्यसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । भो ! जुन कारणले पुष्करसाति ब्राह्मण, ... अमात्यसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन्, त्यस कारणले पनि हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(२१) “श्रमण गौतम ओपसादमा आइपुग्नु भई ओपसादको उत्तरपट्टिको देववन शालवनमा बस्नु भएको छ । जो कोही श्रमण वा ब्राह्मणहरू हाम्रो गाउँ-क्षेत्रमा आउँछन् भने उनीहरू हाम्रा अतिथि हुन्छन् । अतिथिहरूलाई हामीले सत्कार-गौरव-मान र पूजा गर्नुपर्छ । जो श्रमण गौतम अहिले ओपसादमा आउनु भई, ओपसादको उत्तरपट्टिको देववन शालवनमा बस्नु भएको छ, उहाँ हाम्रा अतिथि हुनुहुन्छ । आफ्ना अतिथिलाई हामीले सत्कार-गौरव-मान र पूजा गर्नुपर्छ । त्यसैले श्रमण गौतम हामीकहाँ दर्शन गर्न आउनु उचित छैन, किन्तु हामी नै श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु उचित छ । यत्तिकै मात्र म श्रमण गौतमको गुण जान्दछु, तर श्रमण गौतमका गुण अप्रमाण छन् । यी गुणहरूमध्ये एउटै गुण मात्रले युक्त भए तापनि श्रमण गौतम हामीकहाँ दर्शनार्थ आउनु उचित छैन, उचित छैन, बरु हामी नै श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु उचित छ, उचित छ । त्यसो हुनाले हामी सबै श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जाऔं !”

यति कुरा सुनाइसकेपछि चङ्गी ब्राह्मण थुप्रै ब्राह्मणहरूका साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । अनि भगवान्सँग सम्मोदन गरी एक छेउमा बसे ।

२. कापटिक माणवको प्रश्न

५. त्यस बखतमा बूढा-बूढा ब्राह्मणहरूका साथ क्षेमकुशलका कुराकानी गरिरहनु भएको थियो, त्यस बखत कापटिक नामक माणवक, शिर मुण्डिक, जन्मले सोःह वर्ष भएका, तीनै वेदमा पारङ्ग, निघण्टू, कौस्तुभादि शास्त्र जान्ने, त्यस परिषद्मा बसेका थिए । बूढा-बूढा ब्राह्मणहरू भगवान्सँग कुराकानी गरिरहेका बेलामा कापटिक माणवचाहिँ बीच-बीचमा कुरा काट्थे । अनि भगवान्ले कापटिक माणवलाई, “आयुष्मान् भारद्वाज ! बूढा-बूढा ब्राह्मणहरू कुराकानी गरिरहँदा बीच-बीचमा कुरा काटी कुरा नगर, कुरा नसिद्धिएसम्म पर्खिरह !” भनी भन्नुभयो ।

भगवान्को यो कुरा सुनी चङ्गी ब्राह्मणले भगवान्सँग यस्तो निवेदन गरे - “तपाईं गौतमले कापटिक माणवलाई नरोक्नु भए पनि हुन्छ । कापटिक माणव कुलीन हुन्, बहुश्रुत, पण्डित र सुवक्ता पनि हुन् । उनी तपाईं गौतमसँग यस कुरामा तर्कवितर्क गर्न सक्छन् ।”

अनि भगवान्को मनमा लाग्यो कि - “ब्राह्मणहरू अवश्य पनि कापटिक माणवद्वारा त्रिवेद-प्रवचनबारे कुरा गराउन चाहन्छन्, त्यसैले कापटिक माणवलाई अगित्तिर सारेका छन् ।”

त्यस बेला कापटिक माणवको मनमा यस्तो लाग्यो - “जब श्रमण गौतमको आँखा ममाथि पर्ला, तब म श्रमण गौतमसँग प्रश्न गरूँला ।”

(१) यही नै सत्य हो, अरू सबै तुच्छ हुन्

६. कापटिक माणवको मनमा – “श्रमण गौतमले मलाई हेरिरहेका छन्, कि म श्रमण गौतमसँग प्रश्न नगरुँ ?” भन्ने लागेअनुसार भगवान्‌सँग निम्न प्रश्न सोधे :-

“भौ गौतम ! जहाँसम्म मलाई लाग्दछ, ‘ब्राह्मणहरूका जुन पुराना मन्त्रपदहरू छन्, ‘यसो भने भन्ने’ परम्परा छ, वचन समूहहरू(=पिटक सम्पदा) छन्, तिनीहरूमा ब्राह्मणहरू पूर्ण निष्ठा राख्दछन् कि ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन् ।’ यसबारे तपाईं गौतम के भन्नुहुन्छ ?”

“हे भारद्वाज ! के त ब्राह्मणहरूमध्येबाट कुनै पनि एक जना ब्राह्मणले- म यो जान्दछु, मैले यो देखेको छु, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ हुन्” भनी भनेका छन् त ?”

“भो गौतम ! त्यसो भनेका छैनन् ।”

“हे भारद्वाज ! के त ब्राह्मणहरूमध्येबाट कुनै एउटा आचार्यले अथवा प्राचार्यले आचार्यहरूका सात पुस्ता मध्येको कुनै पनि एक जना ब्राह्मणले, ‘म यो जान्दछु, मैले यो देखेको छु, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ हुन्’ भनी भनेका छन् त ?”

“भो गौतम ! भनेका छैनन् ।”

“हे भारद्वाज ! जुन ब्राह्मणहरूका पूर्वज मन्त्रकर्ता, मन्त्रप्रवर्तक ऋषिहरू थिए, जसका पुराना मन्त्रपद, गीत, प्रवृत्ति, संहिता, अहिलेका अष्टक, वामक, वामदेव, विश्वमित्र, यमदग्नि, अग्निरस, भारद्वाज, वसिष्ठ, काश्यप, तथा भृगुले अनुगायन, अनुभाषण, अनुवाचन गर्छन्., के त यी ब्राह्मणहरूले, ‘हामी यो जान्दछौं, हामीले यो देखेका छौं, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ हुन्’ भनी भनेका छन् त ?”

“भो गौतम ! छैनन् ।”

७. **अन्धवेणु परम्परा** – “हे भारद्वाज ! त्यसो भए ब्राह्मणहरूमध्येबाट कुनै एउटाले पनि, ‘म यो जान्दछु, मैले यो देखेको छु, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ हुन्’ भनी भनेका छैनन्, कुनै एउटा आचार्य-प्राचार्यले पनि ‘...’, कुनै एउटा आचार्यहरूका सात पुस्तामध्येकाले पनि – ‘म यो जान्दछु, मैले यो देखेको छु, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ हुन्’ भनी भनेका छैनन्, न त कुनै ब्राह्मणहरूका पूर्वज मन्त्रकर्ता ‘...’ अष्टक ‘...’ भृगुले नै – ‘हामी यो जान्दछौं, हामीले यो देखेका छौं, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ (भूट) हुन्’ भनी भनेका छैनन् । यस कारण यो कुरा त जस्तो कि – अन्धवेणु परम्परामा^{७७} पहिलोले पनि देख्दैन, बीचकोले पनि देख्दैन, पछिल्लोले पनि देख्दैन । त्यस्तै, हे भारद्वाज ! ब्राह्मणहरूले भनेका कुराहरू पनि अन्धवेणु परम्पराजस्तै हुन् – पहिलो (आचार्य) ले पनि देखेका छैनन्, बीचकाले पनि, पछिल्लाले पनि देखेका छैनन् । भारद्वाज ! अब के भन्छौं त, यसो भएको हुँदा ब्राह्मणहरूको श्रद्धा अमूलक हुँदैन त ?”

“भो गौतम ! ब्राह्मणहरू न केवल श्रद्धा मात्र उपासना गर्छन्, अपितु अनुश्रव (श्रवण) द्वारा पनि उपासना गर्छन् ।”

प्रत्येक पाँचधर्मका दुई फल – “हे भारद्वाज ! पहिले तिम्री श्रद्धामा गयो, अब अनुभव भन्दछौ । यसै लोकमा यी पाँच धर्मका फल दुई-दुई प्रकारका हुन्छन् । कुन पाँच भने ? – (१) श्रद्धा, (२) रुचि, (३) अनुश्रव, (अनुस्सव), (४) आकार परिवर्तक र (५) दृष्टि निध्यान-क्षमता (धर्मलाई राम्ररी हेर्ने क्षमता) । उक्त पाँच धर्मका फल दुई-दुई प्रकारका यसै लोकमा हुन्छन् ।”

(१) “हे भारद्वाज ! सु-श्रद्धा (उत्तम श्रद्धा) त गर्दछ, परन्तु त्यो (श्रद्धापात्र) रिक्त-तुच्छ-मृषा हुन्छ, सु-श्रद्धा भने गर्दैन किन्तु त्यो भूत (भएकै), तुच्छ (तथ्य) हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।”

(२) “सु-रुचि (श्रेष्ठ रुचि) त लिन्छ, परन्तु त्यो (रुचिविषय) रिक्त-तुच्छ-मृषा हुन्छ, सु-रुचि भने लिँदैन, किन्तु त्यो भूत, तथ्य हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।”

(३) “सु-अनुश्रव (राम्ररी श्रवण) त गर्दछ, परन्तु त्यो (सुन्ने विषय) रिक्त-तुच्छ-मृषा हुन्छ, सु-अनुश्रव भने गर्दैन, किन्तु त्यो भूत, तथ्य हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।”

(४) “सु-परिवितर्कित(राम्ररी तर्कना गरेको) त गर्दछ, परन्तु त्यो (तर्कना विषय)रिक्त, तुच्छ, मृषा हुन्छ, सु-परिवितर्कित भने हुन्न, किन्तु त्यो भूत, तथ्य हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।”

(५) “सु-निध्यान (राम्ररी हेर्ने) त गर्दछ, परन्तु त्यो (हेर्ने विषय)रिक्त, तुच्छ, मृषा हुन्छ, सु-निध्यान भने गर्दैन, किन्तु त्यो भूत, तथ्य हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।”

“हे भारद्वाज ! सत्यानुरक्षा गर्ने विज्ञपुरुषले वस्तुतः ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ (भूट) हुन्’ भनी निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

(२) कसरी सत्यानुरक्षा हुन्छ

८. “भो गौतम ! कहिलेसम्म सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, र कहिलेसम्म अनुरक्षा गरिन्छ, भन्नेबारे हामी तपाईं गौतमसँग सोध्यौं ।”

(१) “हे भारद्वाज ! कुनै पुरुषको श्रद्धा हुन्छ, उसले ‘यस्तो मेरो श्रद्धा छ’ भनी भन्दा सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, परन्तु त्यत्तिकैले ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन्’ भनी एकदम निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

(२) “हे भारद्वाज ! कुनै पुरुषको रुचि हुन्छ, उसले ‘यस्तो मेरो रुचि छ’ भनी भन्दा सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, परन्तु त्यत्तिकैले ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन्’ भनी एकदम निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

(३) “हे भारद्वाज ! कुनै पुरुषले अनुश्रव गर्छ, उसले ‘यस्तो मेरो अनुश्रव छ’ भनी भन्दा सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, परन्तु त्यत्तिकैले ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन्’ भनी एकदम निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

(४) “हे भारद्वाज ! कुनै पुरुषले आकार परिवितर्क गर्छ, ‘यस्तो मेरो आकार परिवितर्क छ’ भनी भन्दा सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, परन्तु त्यत्तिकैले ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन्’ भनी वस्तुतः निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

(५) “हे भारद्वाज ! कुनै पुरुषमा दृष्टि-निध्यान-क्षमता हुन्छ, उसले ‘यस्तो मेरो दृष्टि-निध्यान-क्षमता छ’ भनी भन्दा सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, परन्तु त्यत्तिकैले ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन्’ भनी वस्तुतः निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

“हे भारद्वाज ! यत्तिकैले सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, यत्तिकैले सत्यको अनुरक्षा गर्छ, यत्तिकैले हामी सत्यानुरक्षाबारे प्रज्ञापन गर्छौं परन्तु यत्तिले मात्र सत्यानुबोध हुँदैन ।”

(३) कसरी सत्यानुबोध हुन्छ

९. “भो गौतम ! यतिसम्मले सत्यानुरक्षा हुन्छ, यतिसम्मले सत्यानुरक्षा गर्छ, भन्ने हामीले पनि देख्यौं (सुन्यौं) । कतिसम्मले सत्यानुबोध हुन्छ, र कतिसम्मले सत्यानुबोध गर्दछ, भन्नेबारे हामी तपाईं गौतमसँग सोध्यौं ।”

(१) **लोभरहित** – “हे भारद्वाज ! यहाँ कुनै भिक्षु कुनै गाउँको वा निगमको आश्रय लिई बस्दछन् । त्यहाँ गृहपति वा गृहपतिपुत्र गई, लोभनीय विषय, द्वेषणीय विषय र मोहनीय विषय – यी तीन विषयमा जाँच गर्छ । यी आयुष्मान्मा त्यस्ता लोभनीय विषयहरू छन् कि छैनन्, जुन लोभनीय विषय रहँदा – ‘नजानीकनै जानें, नदेखीकनै देखें’ भन्दै अरूलाई पनि त्यस कुरामा विश्वास दिलाउँछन्, जसबाट उनीहरूको दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुन सक्छ । ती भिक्षुहरूलाई परीक्षा गर्दा यस्तो कुरा थाहा पाउँछ कि – ‘यी आयुष्मान्मा लोभनीय विषयहरू छैनन्’, जुन कुरा भएको भए, ‘नजानीकनै जानें, नदेखीकनै देखें’ भन्दै अरूलाई पनि त्यस कुरामा विश्वास दिलाउँथे होलान् र जसबाट उनीहरूको दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुन्थ्यो होला । यी आयुष्मान् कायिक-वाचिक आचरण पनि अलोभीकै जस्तो छ । यी आयुष्मान्ले दिने धर्मोपदेश पनि गम्भीर, दुर्दर्श (देख्ने गाह्रो), दुरनुबोध, शान्त, प्रणीत, अतर्कावचर (तर्कले मात्र नभेट्ने), निपुण, पण्डित वेदनीय (पण्डितहरूले जान्न सक्ने) छ, यस्तो धर्मको उपदेश त लोभीले दिन सक्दैन नि ।”

१०. (२) **द्वेषरहित** – “हे भारद्वाज ! यसरी परीक्षा गर्दा जब उनलाई लोभनीय विषयहरूबाट विशुद्ध पाउँछ, तब फेरि उनमा द्वेषणीय विषयहरू छन् कि छैनन् भनी परीक्षा गर्नुपर्छ । यी आयुष्मान्मा त्यस्ता⁷⁵ द्वेषणीय विषयहरू छन् कि छैनन्, जुन द्वेषणीय विषय हुँदा ...अहित र दुःख हुन सक्छ । यी भिक्षुको जाँच गर्दा यस्ता कुरा थाहा पाउँछ कि – ‘यी आयुष्मान्मा द्वेषणीय विषयहरू छैनन्’, ...कायिक-वाचिक आचरण पनि अद्वेषीकै जस्तो छ । यी आयुष्मान्ले दिने धर्मोपदेश पनि गम्भीर, ... पण्डित वेदनीय छ, यस्तो धर्मको उपदेश त द्वेषीले दिन सक्दैन नि ।”

११. (३) **मोहरहित** – “हे भारद्वाज ! यसरी परीक्षा गर्दा जब उनलाई द्वेषणीय विषयहरूबाट विशुद्ध पाउँछ, तब फेरि उनमा मोहनीय विषयहरू छन् कि छैनन् भनी परीक्षा गर्नुपर्छ । यी आयुष्मान्मा त्यस्ता मोहनीय विषयहरू छन् कि छैनन्, जुन मोहनीय विषय हुँदा ...अहित र दुःख हुन सक्छ । यी भिक्षुको जाँच गर्दा यस्तो कुरा थाहा पाउँछ कि – ‘यी आयुष्मान्मा मोहनीय विषयहरू छैनन्’, ... कायिक-वाचिक आचरण पनि निर्मोहीकै जस्तो छ । यी आयुष्मान्ले दिने धर्मोपदेश पनि गम्भीर, ... पण्डित वेदनीय छ, यस्तो धर्मको उपदेश त द्वेषीले दिन सक्दैन नि ।”

“हे भारद्वाज ! यसरी परीक्षा लिँदा जब उनलाई मोहनीय विषयहरूबाट विशुद्ध पाउँछ, तब उनीमाथि (१) श्रद्धा राख्दछ, श्रद्धा भएपछि (२) नजिक जान्छ, नजिक भएपछि (३) उपासना गर्छ, उपासना गरेपछि (४) कान थाप्छ, कान थापेपछि (५) धर्म सुन्दछ, धर्म सुनेपछि (६) सुनेको धर्मलाई धारण गर्छ, धारण गरेपछि (७) धर्मको अर्थको परीक्षा गर्छ, अर्थको परीक्षा गर्दा (८) धर्मलाई राम्ररी हेर्न सक्ने क्षमता हुन्छ (निध्यान क्षमता), धर्मलाई हेर्ने क्षमता भएपछि (९) छन्द (धर्मानुसार काम गर्ने इच्छा) हुन्छ, छन्द भएपछि (१०) उत्साह हुन्छ, उत्साह भएपछि (११) तुलना गर्छ, तुलना गरेपछि (१२) पराक्रम (धर्मफल पाउने कोसिस) गर्छ, पराक्रम गर्दै यही शरीरले परमसत्यको साक्षात्कार गर्छ र प्रज्ञा-ज्ञानद्वारा प्रतिबोध गरी हेर्छ । हे भारद्वाज ! यत्तिकैले सत्यानुबोध हुन्छ, यत्तिकैले सत्यानुबोध गर्छ, यत्तिकैले हामी सत्यानुबोधका बारे प्रज्ञापन गर्दछौं, परन्तु यत्तिले मात्र सत्यानुप्राप्ति हुँदैन ।”

(४) कसरी सत्यानुप्राप्ति हुन्छ

१२. “भो गौतम ! यत्तिसम्मले सत्यानुबोध हुन्छ, यत्तिसम्मले सत्यानुबोध गर्छ भन्ने हामीले पनि देख्यौं (सुन्यौं) । कतिसम्मले सत्यानुप्राप्ति हुन्छ, र कतिसम्मले सत्यानुप्राप्ति गर्छ भन्नेबारे हामी तपाईं गौतमसँग सोध्छौं ।”

“हे भारद्वाज ! यही धर्मलाई सेवन गर्दा, भावना (ध्यान) गर्दा, बढाउँदै लैजाँदा सत्यानुप्राप्ति हुन्छ । यत्तिकैले सत्यानुप्राप्ति हुन्छ, यत्तिकैले सत्यानुप्राप्त गर्छ, यत्तिकैले हामी सत्यानुप्राप्तिबारे प्रज्ञापन गर्दछौं ।”

१३. “भो गौतम ! यत्तिकैले सत्यानुप्राप्ति हुन्छ, यत्तिकैले सत्यानुप्राप्ति गर्दछ भन्ने हामीले पनि देख्यौं (सुन्यौं) । सत्यानुप्राप्तिका निमित्त कुन धर्म (कुरो) बहुपकारी हुन्छ, भन्नेबारे हामी तपाईं गौतमसँग सोध्छौं ।”

(१) “हे भारद्वाज ! सत्यानुप्राप्तिका निमित्त पराक्रम (प्रधान), बहुपकारी हुन्छ । यदि पराक्रम नगरेको भए सत्यानुप्राप्ति हुन्नथ्यो । पराक्रम गर्ने हुनाले सत्यप्राप्ति हुन्छ । अतः सत्यानुप्राप्तिका निमित्त पराक्रम बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! पराक्रमका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(२) “हे भारद्वाज ! पराक्रमको निमित्त तुलना बहुपकारी हुन्छ । यदि तुलना नगरेको भए पराक्रम हुन्नथ्यो । तुलना गर्ने हुनाले नै पराक्रम हुन्छ । अतः पराक्रमका निमित्त तुलना बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! तुलनाका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(३) “हे भारद्वाज ! तुलनाका निमित्त उत्साह बहुपकारी हुन्छ । यदि उत्साह नगरेको भए, तुलना हुँदैन थियो । उत्साह गरेको हुनाले नै तुलना गर्छ । अतः तुलनाका निमित्त उत्साह बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! उत्साहका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(४) “हे भारद्वाज ! उत्साहका निमित्त छन्द (गरौं भन्ने इच्छा) बहुपकारी हुन्छ । यदि छन्द नभएको भए उत्साह हुन्नथ्यो । छन्दभएको हुनाले नै उत्साह हुन्छ । अतः उत्साहका निमित्त छन्द बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! छन्दका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”
76

(५) “हे भारद्वाज ! छन्दका निमित्त धर्म-निध्यान-क्षमता (धर्मलाई रात्ररी हेर्ने क्षमता) बहुपकारी हुन्छ । यदि धर्म-निध्यान-क्षमता नभएको भए छन्द हुन्नथ्यो । धर्म-निध्यान-क्षमता भएकोले नै छन्द हुन्छ । अतः छन्दका निमित्त धर्म-निध्यान-क्षमता बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! धर्म-निध्यान-क्षमताका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(६) “हे भारद्वाज ! धर्म-निध्यान-क्षमताका निमित्त अर्थोपपरीक्षण बहुपकारी हुन्छ । यदि अर्थोपपरीक्षण नभएको भए धर्म-निध्यान-क्षमता हुन्नथ्यो । अर्थोपपरीक्षण गर्ने हुनाले नै धर्म-निध्यान-क्षमता हुन्छ । अतः धर्म-निध्यान-क्षमताका निमित्त अर्थोपपरीक्षण बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! अर्थोपपरीक्षणका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(७) “हे भारद्वाज ! अर्थोपपरीक्षणका निमित्त धर्म-धारण बहुपकारी हुन्छ । यदि धर्म-धारण नगरेको भए अर्थोपपरीक्षा गर्दैनथियो । धर्म-धारण गरेको हुनाले नै अर्थोपपरीक्षण गर्छ । अतः अर्थोपपरीक्षणका निमित्त धर्म-धारण बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! धर्म-धारण निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(८) “हे भारद्वाज ! धर्म-धारणका निमित्त धर्म-श्रवण बहुपकारी हुन्छ । यदि धर्म-श्रवण नगरेको भए धर्म-धारण हुन्नथ्यो । धर्म-श्रवण गरेको हुनाले नै धर्म-धारण हुन्छ । अतः धर्म-धारणका निमित्त धर्म-श्रवण बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! धर्म-श्रवण निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(९) “हे भारद्वाज ! धर्म-श्रवणका निमित्त कान थाप्नु (सोतावधानं) बहुपकारी हुन्छ । यदि कान नथापेको भए धर्म-श्रवण गर्दैनथियो । कान थाप्ने हुनाले नै धर्म-श्रवण गर्छ । अतः धर्म-श्रवणका निमित्त कान थाप्नु बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! कान थाप्नका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(१०) “हे भारद्वाज ! कानथाप्नका निमित्त उपासना (सत्सङ्गत) बहुपकारी हुन्छ । यदि उपासना नगरेको भए कान थाप्न थियो । उपासना गरेको हुनाले नै कान थाप्छ । अतः कान थाप्नका निमित्त उपासना बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! उपासनाका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(११) “हे भारद्वाज ! उपासनाका निमित्त नजिक जानु बहुपकारी हुन्छ । यदि नजिक नगएको भए उपासना गर्दैनथियो । नजिक जाने भएको हुनाले नै उपासना गर्छ । अतः उपासनाका निमित्त नजिक जानु बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! नजिक जानका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(१२) “हे भारद्वाज ! नजिक जानका निमित्त श्रद्धा बहुपकारी हुन्छ । यदि श्रद्धा नभएको भए नजिक जान्थ्यो । श्रद्धा रहनाले नै नजिक जान्छ । अतः नजिक जानका निमित्त श्रद्धा बहुपकारी हुन्छ ।”

३. कापटिक माणवको शरणागमन

“भो गौतम ! सत्यानुरक्षणबारे हामीले तपाईं गौतमसँग, सोध्यौं, सत्यानुरक्षणबारे तपाईं गौतमले हामीलाई बताई दिनुभयो । हामी त्यो रुचाउँछौं, स्वीकार पनि गर्छौं, त्यसबाट हामी सन्तुष्ट पनि छौं । सत्यनुबोधबारे ... सत्यानुत्पत्तिबारे ... सत्यानुत्पत्तिका निमित्त उपकार हुने, धर्मकोबारे हामीले तपाईं गौतमसँग सोध्यौं । त्यसबारे तपाईं गौतमले हामीलाई बताइदिनु भयो । त्यो पनि हामी रुचाउँछौं । स्वीकार पनि गर्छौं, त्यसबाट हामी सन्तुष्ट पनि छौं । जे-जति हामीले तपाईं गौतमसँग सोधेका थियौं, ती सबै तपाईं गौतमले हामीलाई बताइदिनु भयो, त्यो पनि हामी रुचाउँछौं, स्वीकार पनि गर्छौं र त्यसबाट पनि हामी सन्तुष्ट नै छौं । भो गौतम ! अगिसम्म हामीले (तपाईं गौतमकोबारे), “यो नीच, कृष्ण, ब्रह्माको पैतालाबाट निस्केको (शूद्र), श्रमणक, मुण्डकले के धर्म जान्दो हो !” भनी भन्थ्यौं ।

अब, तपाईं गौतमको धर्मोपदेशद्वारा मेरो मनमा तपाईं गौतमले श्रमण-प्रेम उत्पन्न गराइदिनु भयो । श्रमणहरूमा हुनुपर्ने श्रमण-प्रसाद पनि उत्पन्न गराइदिनु भयो । श्रमणहरूप्रति हुनुपर्ने श्रमण-गौरव पनि उत्पन्न गराइदिनु भयो । धन्य, भो गौतम ! धन्य, भो गौतम ! जस्तो कि घोप्टिएको लाई उत्तानो पारिदिँदा, छोपिएको लाई उघारिदिँदा, बाटो भुलेको लाई बाटो देखाईदिँदा, अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिँदा आँखा हुनेहरूले रूप देख्दछन्, त्यसै गरी तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारबाट धर्म प्रकाश गरिदिनु भयो । अब म, तपाईं गौतमको शरण पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि तपाईं गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

चङ्गी-सुत्त समाप्त ।

Footnotes

१४१ यो र यो भन्दा पछिका उपमाहरूबारे थाहा पाउन पोतलिय-सुत्त हेर्नु होला ।

१४२ यहाँका बाँकी अंश माथिको जस्तै ।

१४३ यहाँका बाँकी अंश माथिको जस्तै ।

१४४ ‘भूतकालिक रूप भनेको बितिसकेको ‘रूप’ हो । त्यो कस्तो हो भन्ने बारेमा विभङ्गपालिले यसरी प्रष्टसँग उल्लेख गरेको छ – जुन रूप बितिसक्यो, जो अस्त भइसक्यो ... जो उत्पन्न भएर अन्यथाभाव भइसक्यो, अतीतांशमा सङ्गृहित छ, त्यस्तो चतुर्महाभूत र त्यसबाट उत्पन्न जो उपादाय रूप हो – यही हो भूतकालिक ‘रूप’ ।

१४५ ‘भविष्यको रूप’ भनेका अहिले नभएको अवस्था हो । यसको परिभाषा यस प्रकार छ – जो रूप अहिले देखापरेको छैन, जो रूप अनागत कालमा सङ्गृहित छ – त्यस्तो चतुर्महाभूत र त्यसबाट उत्पन्न जो उपादाय रूप हो – यही हो भविष्यकालिक ‘रूप’ ।

१४६ ‘वर्तमान रूप’ भनेको अहिले विद्यमान भएको ‘रूप’ हो । यसको परिभाषा यसप्रकार उल्लेख भएको छ । जुन रूप वर्तमानमा छ, उत्पन्न भएको छ ... प्रत्युत्पन्न समयमा सङ्गृहित छ, त्यस्तो चतुर्महाभूत र त्यसबाट उत्पन्न जो उपादाय रूप हो – यही हो वर्तमानकालिक ‘रूप’ ।

१४७ ‘भित्री रूप’ भनेको आ-आफ्नो शरीरमा भएको ‘रूप’ हो । यसको परिभाषा यसप्रकार उल्लेख भएको छ । जुन रूप आ-आफ्नो सन्ततिमा छ, जो निजी हो, जो चतुर्महाभौतिक र त्यसबाट उत्पन्न रूप हो – यही नै आध्यात्मिक (=भित्री) रूप हो ।

१४८ ‘बाहिरी रूप’ भनेको के हो भन्ने कुरा शब्दले नै स्पष्ट गरेको छ । तैपनि यसको परिभाषासँग परिचित हुनु बेस हुनेछ – जो परसत्त्वहरूको निजी उत्पन्न भएको रूप हो, जो चतुर्महाभूत र त्यसबाट उत्पन्न भएको रूप हो – यही नै बाहिरी रूप हो ।

१४९ ‘स्थूल रूप’ भन्नाले यसले ठूलो, मोटो रूप भन्ने अर्थ बुझाउँछ । तर यो ‘स्थूल’ रूप भनेको कस्तो हो भन्ने बारेमा यस्तो परिभाषा दिइएको छ – पञ्चेन्द्रिय र पञ्च विषय नै स्थूल रूप हो ।

१५० ‘सूक्ष्म रूप’ भन्ने बित्तिकै ‘सूक्ष्म, मसिनो’ रूप भन्ने अर्थ लागे तापनि यसको परिभाषा यस प्रकार छ – स्त्री-इन्द्रिय (=स्त्री लक्षण), पुरुषेन्द्रिय (=पुरुष लक्षण), जीवितेन्द्रिय (=रूपी र अरूपी दुवैका आयु, जीवन या स्थितिको लक्षण, Existence), ... रूपको मृदुता ... रूपको सन्तति, रूपको जडता, रूपको अनित्यता र कबलीकार आहार (=द्रव्य आहारद्वारा प्राप्त हुने ओज तत्त्व) आदि लक्षण नै सूक्ष्म रूप भनिएको हो ।

१५१ ‘हीन रूप’ भन्नाले – कमसल, नराम्रो आदि रूप भन्न सकिन्छ । यसको पनि परिभाषा गरिएको छ – जुन रूप तत्तत् आत्मभावमा हेला गरी हेरिने, कमसल, नराम्रो, अनिष्ट आदि भनेर लोकसम्मत भएका अथवा अनिष्ट, असुन्दर र अप्रिय, रूप शब्द गन्ध रस स्पर्शादि हुन् – यसैलाई ‘हीन रूप’ भनिएको हो ।

‘प्रणीत रूप’ भन्नाले – उत्तम, असल र बढिया रूप भन्ने अर्थबोध हुन्छ । तर यसको परिभाषा ‘हीनरूप’ को ठीक उल्टो हो भनी सम्झनुपर्छ । अथवा तत्तत् रूपको तुलनामा हुने हीनता र प्रणीततालाई पनि हीन र प्रणीत भन्ने अर्थ बुझनुपर्छ ।

- १५२ 'टाढाको रूप' भन्नासाथ नजिकको होइन भन्ने कुरा सामान्यतया बुझिन्छ । सूक्ष्म रूप भनी उल्लेख भएको लाई टाढाको रूप भन्दछन् । सो भन्दा अरू पन जुन रूप नजिक हुन्छन्, ती सबैलाई टाढाको रूप भनी बुझ्नुपर्छ ।
- १५३ 'नजिकको रूप' भन्नाले टाढा नपरेको रूप भन्ने अर्थ प्रष्टै छ ।
- १५४ 'भूतकालिक वेदना' भनेको माथि भूतकालिक रूपमा उल्लेख भएजस्तै हो । अतीतांशमा सङ्गृहित – सुखवेदना, दुःखवेदना तथा असुख-अदुःखवेदना नै अतीत वेदना हो ।
- १५५ 'भविष्यकालिक वेदना' का बारेमा माथि उल्लेख भएको जस्तै बुझ्नु होला । भविष्यकालिक वेदना पनि अनागतको सुख, दुःख तथा असुख-अदुःखवेदना नै हो ।
- १५६ **वर्तमानकालको वेदना missing**
- १५७ 'भित्री वेदना' का बारेमा माथि भित्री रूपमा दिइएको परिभाषाजस्तै सम्झनुपर्छ ।
- १५८ 'बाहिरी वेदना' का बारेमा पनि माथि उल्लेख गरेभैं बुझ्नुपर्छ ।
- १५९ 'स्थूल र सूक्ष्म वेदना' को बारेमा शब्दार्थले ठूलो र सानो वेदना भन्ने बुझाएतापनि यसको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ – अकुशल वेदना स्थूल, कुशल अव्याकृत वेदना सूक्ष्म । कुशलाकुशल वेदना स्थूल, अव्याकृत वेदना सूक्ष्म । दुःखवेदना स्थूल, सुख र अदुःख असुखवेदना सूक्ष्म । सुख दुःख वेदना स्थूल, अदुःख असुख वेदना सूक्ष्म । लौकिक वेदना स्थूल, लोकोत्तर वेदना सूक्ष्म । आस्रव वेदना सूक्ष्म, अनास्रव वेदना सूक्ष्म । यसैगरी अरू वेदना तुलनाका रूपले सूक्ष्म र स्थूल सम्झनुपर्दछ ।
- १६० 'स्थूल र सूक्ष्म वेदना' को बारेमा शब्दार्थले ठूलो र सानो वेदना भन्ने बुझाएतापनि यसको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ – अकुशल वेदना स्थूल, कुशल अव्याकृत वेदना सूक्ष्म । कुशलाकुशल वेदना स्थूल, अव्याकृत वेदना सूक्ष्म । दुःखवेदना स्थूल, सुख र अदुःख असुखवेदना सूक्ष्म । सुख दुःख वेदना स्थूल, अदुःख असुख वेदना सूक्ष्म । लौकिक वेदना स्थूल, लोकोत्तर वेदना सूक्ष्म । आस्रव वेदना सूक्ष्म, अनास्रव वेदना सूक्ष्म । यसैगरी अरू वेदना तुलनाका रूपले सूक्ष्म र स्थूल सम्झनुपर्दछ ।
- १६१ 'हीन' र 'प्रणीत' वेदनाका बारेमा 'स्थूल र सूक्ष्म' वेदनामा उल्लिखित कारणहरूलाई नै 'हीन र प्रणीत' वेदना भनी सम्झनुपर्छ ।
- १६२ 'हीन' र 'प्रणीत' वेदनाका बारेमा 'स्थूल र सूक्ष्म' वेदनामा उल्लिखित कारणहरूलाई नै 'हीन र प्रणीत' वेदना भनी सम्झनुपर्छ ।
- १६३ 'टाढाको वेदना' को अर्थ – अकुशल वेदना, कुशल र अव्याकृत वेदनाबाट टाढा, कुशल र अव्याकृत वेदना, अकुशल वेदनाबाट टाढा, ... कुशलाकुशल वेदना, अव्याकृत वेदनाबाट टाढा, ... अनास्रव वेदना, आस्रव वेदनाबाट टाढा – यसैलाई 'टाढाको वेदना' भनी भनिएको हो ।
- १६४ 'नजिकको वेदना' भनेको – अकुशल वेदना अकुशल वेदनाको नजिक, कुशल वेदना कुशल वेदनाको नजिक आदि आदि यस्तै प्रकारले सदृश वेदनाहरूलाई परस्पर नजिकको वेदना भनी सम्झनुपर्दछ ।
- १६५ 'भूतकालिक संज्ञा' को परिभाषा यस प्रकार गरिएको छ – जो संज्ञा बितिसकेको ... अतीतांशमा सङ्गृहित चक्षुसंस्पर्शजन्य संज्ञा, श्रोत-घ्राण-जिह्वा-काय तथा मनःसंस्पर्शजन्य संज्ञा हो – यही नै 'अतीत संज्ञा' हो ।
- १६६ 'भविष्यकालिक संज्ञा' को परिभाषा यसरी दिइएको छ – जो संज्ञा अहिले भएको छैन ... अनागतांशमा सङ्गृहित चक्षु आदि मनःसंस्पर्शजन्य संज्ञा हो – यही नै 'भविष्यकालिक संज्ञा' हो ।
- १६७ 'वर्तमानकालिक संज्ञा' को परिभाषा यसरी दिइएको छ – जो संज्ञा अहिले हो, वर्तमानको हो ... वर्तमानांशमा सङ्गृहित चक्षु आदि मनःसंस्पर्शजन्य संज्ञा हो – यही नै 'वर्तमानकालिक संज्ञा' हो ।
- १६८ 'भित्री संज्ञा' भनेको तत्तत् सत्त्वहरूको आ-आफ्ना सन्ततिमा भएका कायादि चित्त संस्पर्शजन्य संज्ञा नै 'भित्री संज्ञा' हो ।
- १६९ 'बाहिरी संज्ञा' भनेको अरूहरूको तत्तत् आ-आफ्ना सन्ततिमा भएका कायादि चित्त मनःसंस्पर्शजन्य संज्ञा नै 'बाहिरी संज्ञा' हो ।

- १७० 'स्थूल र सूक्ष्म संज्ञा' भनेको - प्रतिघसंस्पर्शजन्य संज्ञा स्थूल, अधिवचन संस्पर्शजन्य संज्ञा सूक्ष्म हो । अकुशल संज्ञा स्थूल, कुशल अव्याकृत संस्पर्शजन्य संज्ञा सूक्ष्म । ... सास्रव संज्ञा स्थूल, अनास्रव संज्ञा सूक्ष्म हो । तत्तत् संज्ञाहरूको तुलनामा हुने स्थूल वा सूक्ष्मताबारे पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।
- १७१ 'हीन र प्रणीत संज्ञा' को बारेमा - अकुशल संज्ञा हीन, कुशल अव्याकृत संज्ञा प्रणीत हो । ... दुःखवेदना सम्प्रयुक्त संज्ञा हीन, सुखवेदना र अदुःख-असुखवेदनाले सम्प्रयुक्त संज्ञा प्रणीत । ... सास्रव संज्ञा हीन, अनास्रव संज्ञा प्रणीत हो । तत्तत् संज्ञाहरूको तुलना गर्दा हुने हीनप्रणीतता पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।
- १७२ 'टाढाको संज्ञा' भन्नाले - अकुशल संज्ञा कुशल अव्याकृत संज्ञाबाट टाढा, कुशल अव्याकृत संज्ञा अकुशल संज्ञाबाट टाढा ... तथा सास्रव संज्ञा अनास्रव संज्ञाबाट टाढा छ - यही नै 'टाढाको संज्ञा' हो ।
- १७३ 'नजिकको संज्ञा' भन्नाले - अकुशल संज्ञा अकुशल संज्ञासँगै नजिक, कुशल संज्ञा कुशल संज्ञासँगै नजिक, ... सुखवेदना सम्प्रयुक्त संज्ञा सुदवेदना सम्प्रयुक्त संज्ञासँगै नजिक ... अनास्रव संज्ञा अनास्रव संज्ञासँगै नजिक आदि जुन-जुन संज्ञाको तुलना गर्दा नजिक वा टाढा हुन्छ, यसबारे पनि ध्यान दिनुपर्छ ।
- १७४ 'भूतकालिक संस्कार' भनेको - जुन संस्कारहरू बितिसकेका ... अतीतांशमा सङ्गृहित भएका चक्षुसंस्पर्शजन्य चेतना, श्रोतसंस्पर्शजन्य चेतना, घ्राण-जिह्वा-काय तथा मनःसंस्पर्शजन्य चेतना हुन् - ती सबै 'अतीतकालिक संस्कारहरू' हुन् ।
- १७५ 'भविष्यकालिक संस्कार' भनेको - जुन संस्कारहरू भविष्यका हुन् - यी 'भविष्यका संस्कारहरू' हुन् ।
- १७६ 'वर्तमान संस्कार' भनेको - जुन संस्कारहरू अहिले भएका उत्पन्न भएका चक्षुसंस्पर्शजन्य चेतना, मनःसंस्पर्शजन्य चेतनाहरू हुन् - यी नै 'वर्तमानकालिक संस्कार' हुन् ।
- १७७ 'भित्ती संस्कार' भनेको - जुन संस्कारहरू तत्तत् अध्यात्ममा निजी उत्पन्न भएका चक्षुसंस्पर्शजन्य चेतना ... मनःसंस्पर्शजन्य चेतना हुन् - यी नै 'भित्ती संस्कार' हुन् ।
- १७८ 'बाहिरी संस्कार' भनेको - अरूको अध्यात्ममा अध्यात्ममा उत्पन्न भएका चक्षुसंस्पर्शजन्य चेतना आदिलाई नै 'बाहिरी संस्कार' भन्दछन् ।
- १७९ 'स्थूल र सूक्ष्म संस्कार' भनेको - अकुशल संस्कार स्थूल, कुशल अव्याकृत संस्कार सूक्ष्म हुन् । तत्तत् संस्कारहरूको तुलना गर्दा जुन-जुन संस्कारहरू स्थूल र सूक्ष्म हुन्छन्, ती पनि जान्नु बुझ्नुपर्छ ।
- १८० 'हीन र प्रणीत संस्कार' भनेको - अकुशल संस्कार हीन हो, कुशल अव्याकृत संस्कारहरू प्रणीत हुन्, ... तत्तत् संस्कारहरूका बीच तुलना गर्दा हुने हीन र प्रणीतताबारे पनि जान्नु बुझ्नुपर्दछ ।
- १८१ 'टाढाको संस्कार' भनेको - अकुशल संस्कार कुशल र अव्याकृत संस्कारबाट टाढा, ... सास्रव संस्कार, अनास्रव संस्कारबाट टाढा, अनास्रव संस्कार सास्रव संस्कारबाट टाढा ।
- १८२ 'नजिकको संस्कार' भनेको - अकुशल संस्कार अकुशल संस्कारहरूसँगै नजिक, कुशल संस्कार कुशल संस्कारहरूसँगै नजिक, अव्याकृत संस्कार अव्याकृत संस्कारहरूसँगै नजिक ... अनास्रव संस्कारहरूसँगै नजिक । यी नै 'नजिकका संस्कारहरू' हुन् । तत्तत् संस्कारहरूको तुलनामा हुने टाढा र नजिकको संस्कारलाई पनि जान्नु बुझ्नुपर्दछ ।
- १८३ 'भूतकालको विज्ञान' भनेको - जो विज्ञान बितिसकेको ... अतीतांशमा सङ्गृहित भएको चक्षु-श्रोत, घ्राण-जिह्वा-काय तथा मनोविज्ञान हो - यही नै 'अतीतकालको विज्ञान' हो ।
- १८४ 'भविष्यको विज्ञान' भनेको - जो विज्ञान उत्पन्न भएको छैन र भविष्यांशमा सङ्गृहित चक्षु-श्रोत-घ्राण-जिह्वा-काय तथा मनोविज्ञान हो - यही नै 'भविष्यको विज्ञान' हो ।
- १८५ 'वर्तमानको विज्ञान' भनेको - जो विज्ञान अहिले भएको, उत्पन्न भएको ... वर्तमानकालमा सङ्गृहित भएको चक्षु आदि मनःविज्ञान हो - यही नै 'वर्तमान विज्ञान' हो ।

१८६ 'भित्ती विज्ञान' भनेको - आफ्नो अध्यात्ममा भएको चक्षु आदि षड्विज्ञान हो ।

80

१८७ 'बाहिरी विज्ञान' भनेको - अरूको अध्यात्ममा भएको चक्षु आदि छ विज्ञानलाई 'बाहिरी विज्ञान' भनेको हो ।

१८८ 'स्थूल र सूक्ष्म विज्ञान' भनेको - अकुशल विज्ञान स्थूल, कुशल विज्ञान सूक्ष्म, ... दुःखवेदना सम्प्रयुक्त विज्ञान स्थूल, सुखवेदना सम्प्रयुक्त विज्ञान सूक्ष्म ... सास्रव विज्ञान स्थूल, अनास्रव विज्ञान सूक्ष्म । तत्तत् विज्ञानहरूको तुलना गर्दा हुने स्थूल र सूक्ष्मतामा पनि ध्यान दिनुपर्छ ।

१८९ 'हीन र प्रणीत विज्ञान' भनेको - अकुशल विज्ञान हीन, कुशल र अव्याकृत विज्ञान सूक्ष्म, ... सास्रव विज्ञान स्थूल, अनास्रव विज्ञान सूक्ष्म । तत्तत् विज्ञानहरूको तुलना गर्दा जुन जुन स्थूल र सूक्ष्म हुन्छ, त्यसमा पनि ध्यान दिनुपर्छ ।

१९० 'टाढाको विज्ञान' भनेको - अकुशल विज्ञान कुशल र अव्याकृत विज्ञानहरूबाट टाढा, कुशल विज्ञान अकुशल विज्ञानबाट टाढा ... दुःखवेदना सम्प्रयुक्त विज्ञान सुखवेदना सम्प्रयुक्त विज्ञानबाट टाढा ... सास्रव विज्ञान अनास्रव विज्ञानबाट टाढा । यसैलाई 'टाढाको विज्ञान' भन्दछन् ।

१९१ 'नजिकको विज्ञान' भनेको - अकुशल विज्ञान अकुशल विज्ञानसँगै नजिक, कुशल विज्ञान कुशल विज्ञानसँगै नजिक ... असास्रव विज्ञान अनास्रव विज्ञानसँगै नजिक । यसै गरी जुन-जुन विज्ञानहरूको तुलना गर्दा हुने टाढा र नजिक हो, त्यो त्यस्तै टाढा र नजिक भनी बुझ्नु होला ।

१९२ पाँच अधोभागीय संयोजन भनेको यी हुन् - (१) सत्कायदृष्टि-संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, (३) शीलव्रत-संयोजन, (४) कामच्छन्द-संयोजन र (५) व्यापाद-संयोजन ।

१९३ यस्तै कुरालाई लिएर भगवान्ले ब्रह्मजाल-सुत्तजस्तो सूत्रको उपदेश दिनु भएको थियो । हेर्नुहोस् दीघनिकायको पहिलो सूत्र - अनु. ।

१९४ (१) सत्कायदृष्टि-संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, र (३) शीलव्रतपरामर्श-संयोजन ।

१९५ निवाणरूपी स्रोतमा पुग्नेलाई 'स्रोतापन्न' भन्दछन् ।

१९९ थेरगाथा अड्कथाको निदानकथाले बोधिसत्त्व राजगृहबाट भगवत्साराममा गई त्यहाँ उनको धर्मको अध्ययन गरी त्यसपछि आलार कालामकहाँ जानु भएको थियो भनी उल्लेख गरेको छ ।

२०० पपं. सू. IV. पृ. ८१: बहुधातुकसुत्तवण्णनाले बोधिसत्त्व आलार कालामकहाँ पञ्चाभिज्ञा र सप्त समापत्ति प्राप्त गरी नैवसंज्ञासंज्ञायतन समापत्तिको परिकर्म सोध्दा उनले 'म जान्दिन' भनी भनेपछि बोधिसत्त्व उद्दक रामपुत्रकहाँ गएका थिए भनी उल्लेख गरेको छ ।

२०१ उद्दक रामपुत्रकहाँ गई बोधिसत्त्वले आफूले प्राप्त गरेका धर्मसँग तुलना गर्दै उनीसँग नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको परिकर्म विषयमा प्रश्न गर्नु भयो र उनले दिएको उत्तर चाँडै सिक्नु भएको थियो भनी पपं.सू. IV. पृ. ८१: बहुधातुकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२०२ जुन वस्तु परस्परको हेतु वा प्रत्ययहरूको कारणद्वारा उत्पन्न हुन्छ, त्यस्तालाई 'प्रतीत्यसमुत्पाद' अथवा 'हेतु प्रत्यय' भनी भन्दछन् ।

जुन वस्तु त्यसको कारणद्वारा त्यसको अथवा त्यसको कारणद्वारा त्यसको उत्पन्न हुने स्वभावको हुन्छ, त्यस्तालाई 'प्रतीत्यसमुत्पाद' भन्दछन् ।

विशुद्धिमार्गमा यस प्रत्ययाकारलाई 'भवचक्र' भनेर पनि उल्लेख भएको छ तथा 'द्वादशाकार' लाई नै कारक र वेदक नभएकोले 'शून्य' भन्ने संज्ञा पनि दिइएको छ ।

यो 'प्रतीत्यसमुत्पाद' केवल अविद्याकै कारण संस्कारादि हुने होइन अपितु संस्कारादिको कारणले पनि आविद्यादि हुन्छन् । त्यसैले यसलाई 'प्रति+इत्य = प्रतीत्य' भनेको हो । यस सम्बन्धी विस्तृत विवरणको लागि विभं. पा. पृ. १८१: मातिका, अभिधम्मभाजनीय हेर्नु होस् ।

२०३ शारीरिक र वाचिक ग्लानि हुन सक्छ परन्तु मानसिक ग्लानि होइन ।

२०४ यी सहम्पत्तिब्रह्मा चाहिँ अधि काश्यप बुद्धका पालामा सहक भन्ने भिक्षु थिए । प्रथमध्यान लाभ गरी त्यसैको फलले प्रथमध्यान भूमिमा कल्प आयु हुने ब्रह्मा भएर उनी उत्पन्न भएका थिए । यिनलाई त्यहाँ 'सहम्पत्ति ब्रह्मा' भन्दथे । त्यसैले सहम्पत्ति ब्रह्मा भनिएको हो । भगवान्लाई प्रार्थना गर्नको निमित्त आउँदा उनी दस हजार ब्रह्माहरूका साथ आएका थिए भनी म.नि.अ.क. II. पृ. १४८: पासरासिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । म.नि.अ.क. II. पृ. २३१: चूलसच्चकसुत्तवण्णनाले चाहिँ महाब्रह्माका साथ शक्र देवेन्द्र पनि आएका थिए भनी उल्लेख गरेको छ ।

२०५ इन्द्रिय परोपरियत्तिज्ञान र आशयअनुशय ज्ञानलाई 'बुद्धचक्षु' भन्दछन् भने सर्वज्ञज्ञानलाई 'समन्तचक्षु' भनी भन्दछन् । अनि तीनैवटा मार्गज्ञानलाई 'धर्मचक्षु' भन्दछन् ।

२०६ जसमा प्रज्ञारूपी चक्षुमा रागादि रजहरू(=मलहरू) कम हुन्छन्, त्यस्तालाई 'अल्परज हुने'भनिएको हो । श्रद्धावान् पुरुषलाई पनि 'अल्परज हुने' पुरुष भनिन्छ ।

२०७ अप्रज्ञावान्लाई 'महाराज हुने' पुरुष भनिन्छ भने अश्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'महाराज हुने' पुरुष भनिन्छ ।

२०८ जसका श्रद्धा इन्द्रियहरू तीक्ष्ण हुन्छन्, उसलाई 'तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने' भन्दछन् भने श्रद्धावान् पुरुषलाई पनि 'तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने' पुरुष भन्दछन् ।

२०९ जसका श्रद्धा इन्द्रियहरू तीक्ष्ण हुँदैनन्, उसलाई 'मृदु इन्द्रिय हुने' भन्दछन् भने अश्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'मृदु इन्द्रिय हुने' भन्दछन् ।

२१० जसको श्रद्धा सुन्दर हुन्छ, उसलाई 'सु-आकार हुने' भन्दछन् भने श्रद्धावान् पुरुषलाई पनि 'सु-आकार' पुरुष भनिन्छ ।

२११ जसले श्रद्धा सुन्दर हुँदैन, उसलाई 'दुराकार हुने' भन्दछन्, भने अश्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'दुराकार हुने' पुरुष भनिन्छ ।

२१२ जसले भनेको कारणलाई सरलतापूर्वक बुझ्न सक्छ वा जसलाई बुझाउन सजिलो हुन्छ, उसलाई 'सुविज्ञेय हुने' भन्दछन् भने श्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'सुविज्ञेय हुने' पुरुष भन्दछन् ।

२१३ जसले भनेको कुरालाई सरलतापूर्वक बुझ्न सक्तैन वा जसलाई बुझाउन गाह्रो पर्छ, उसलाई 'दुविज्ञेय हुने' भन्दछन् भने अश्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'दुविज्ञेय हुने' पुरुष भन्दछन् ।

२१४ जसले परलोकलाई दोष र भयको दृष्टिले हेर्छ, उसलाई 'परलोकवच्च भयदर्शी' भनी भन्दछन्, भने श्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'परलोकवच्च भयदर्शी' भन्दछन् ।

२१५ जसले परलोकलाई दोष र भयको दृष्टिले हेर्दैन, उसलाई 'परलोक वच्च भयदर्शी भई नबस्ने' भन्दछन् भने अश्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'परलोक वच्च भयदर्शी भई नबस्ने' भन्दछन् ।

२१६ यहाँ पानीभिन्नै रहने, पानीको स्तरमा रहने र पानीभन्दा माथि रहने कमलका फूलहरूको उपमा दिइएको छ । यस सम्बन्धमा अर्थकथाले अर्को पनि एउटा उपमा दिएको छ । त्यो हो – पानीभिन्नै रहने, कहिले पनि विकसित नहुने कछुवा र माछाहरूले खाएर सिद्धिने । यो चाहिँ मूल सूत्रमा नभए तापनि दर्शाउनु पर्ने कारणको अर्थकथाकारहरूले उल्लेख गरेका छन् ।

चार प्रकारका फूलहरू भएभैं चार प्रकारका व्यक्तिहरू छन् । जस्तो – (१) उग्घाटितञ्जू, (२) विपचितञ्जू, (३) नेय्यो र (४) पदपरम ।

त्यहाँ जुन पुरुषले भन्नेबित्तिकै धर्मलाई बोध गर्छ, त्यस्तालाई 'उग्घाटितञ्जू' भन्दछन् । जुन पुरुषले संक्षेपमा भनेको कुरालाई विस्तृत गर्दा धर्मलाई बोध गर्छ, त्यस्तालाई ' विपचितञ्जू' भन्दछन् । जुन पुरुषले पढाएको कुरालाई प्रश्नोत्तर गरी ध्यानपूर्वक

विचार गरी कल्याणमित्रहरूको सत्सङ्गद्वारा धर्मलाई बोध गर्छ त्यस्तालाई 'नेय्य' भन्दछन् । जुन पुरुषले जति सुने पनि जति सुनाए पनि र जति पढे पनि, जति जाने पनि त्यसद्वारा धर्मलाई बोध गर्न सक्दैन । त्यस्तालाई 'पदपरम' भन्दछन् ।

फूलैफूलले भरिएका दस सहस्री लोकधातुमा आज फुल्ने फूलजस्तै पुरुषलाई ' उग्घाटितञ्जू' पुरुष, भोलि फुल्ने फूलजस्तै पुरुषलाई विपचितञ्जू पुरुष, पर्सि फुल्ने फूलजस्तै पुरुषलाई 'नेय्य' पुरुष र कछुवा एवं माछाहरूले खाएर सिद्धिने फूलजस्तै पुरुषलाई 'पदपरम' भनिन्छ । भगवान्ले यी सबै प्रकारका पुरुषलाई देख्नुभयो ।

यसरी देख्नु हुँदा उहाँले तीमध्ये अल्परज हुने र महाराज हुनेहरूलाई पनि देख्नुभयो । अनि उपर्युक्त उग्घाटितञ्जू आदि तीन पुरुषहरूले यसै जीवनमा धर्मविबोध गर्न सक्नेछन् र 'पदपरम' पुरुषको निमित्त चाहिँ भविष्यका निमित्त वासना हुनेछ भन्ने कुरा पनि बुझ्नु भयो र देख्नु भयो ।

यसरी बुझ्नु भएपछि ती चारै प्रकारका पुरुषहरूलाई धर्मदेशनाद्वारा हित हुनेछ भन्ने मनमा लागेपछि धर्मदेशना गर्ने निश्चय गर्नु भयो । त्यसपछि पुनः यी तीनै लोकका प्राणीहरूलाई 'भव्य' र 'अभव्य' का रूपमा दुई भागमा राख्नु भयो ।

(१) कम्मावरण, (२) किलेसावरण र (३) विपाकावरण हुने पुरुषलाई 'अभव्य' भनिन्छ । त्यस्तो नहुने 'भव्य' पुरुष हो । यीमध्ये अभव्य पुरुषलाई छाडी भव्य पुरुषलाई मात्र ज्ञानद्वारा हेरी उनीहरूमध्ये पनि यति रागचरित्रका, यति द्वेषचरित्रका, यति मोहचरित्रका, यति वितर्कचरित्रका, यति श्रद्धाचरित्रका र यति बुद्धिचरित्रका छन् भनी छ चरित्रमा राख्नु भयो । यसपछि धर्मदेशना गर्नेछु भन्ने निश्चय गरी ब्रह्मालाई वचन दिनु भयो र सो गाथा भन्नु भएको हो भनी म.नि.अ.क. II.पृ. १५०: पासरासिसुत्तवण्णनामा उल्लेख गरिएको छ ।

२१७ देवताले भनेको कुरामा मात्र भर नपरी स्वयं आफूले हेर्नु भयो । यसरी हेर्दा भगवान्ले आलार कालामको मृत्यु भएको एक साता व्यतित भइसकेको कुरा मात्र थाहा पाउनु भएको होइन अपितु उनी 'आकिञ्चन्यायतन' लोकमा उत्पन्न भएको कुरा पनि थाहा पाउनु भयो । म.नि.अ.क. II.पृ. १५५: पासरासिसुत्तवण्णना ।

२१८ देवताले भनेको कुरामा मात्र भर नपरी स्वयं आफ्नो सर्वज्ञज्ञानले हेर्नु हुँदा उद्दक रामपुत्रको हिजो मध्यरातमा मृत्यु भएको कुरा मात्र होइन, उनी 'नैवसंज्ञानासंज्ञायतन' लोकमा उत्पन्न भएको कुरा पनि थाहा पाउनु भयो । म.नि.अ.क. II.पृ. १५५: पासरासिसुत्तवण्णना ।

२१९ सिद्धार्थ कुमार बोधिसत्त्व उरुवेल वनमा छ वर्षसम्म तपस्या गरिरहनु भएको बेलामा यिनीहरूले उहाँ बस्ने ठाउँ बढार्थे । चीवर वस्त्र लिई उहाँको पछिपछि लाग्दथे । मुख धुने पानी र दतीवन दिन्थे ।

यी पञ्चवर्गीय भनेको को हुन् भन्ने बारेमा पपं. II.सू. पृ. १५५: पासरासिसुत्तवण्णना अनुसार – यिनीहरू सिद्धार्थ कुमार जन्मिसकेपछि उहाँको शरीरको लक्षण शरीरको लक्षण हेरी भविष्यवाणी गर्ने आठ जना पुरोहित ब्राह्मणहरूमध्येका हुन् ।

यिनीहरू उमेरले तरुण भए तापनि यिनीहरू वेद आदि शास्त्रमा पारङ्गत थिए । त्यसैले यिनीहरू पनि राजा शुद्धोदनका राजदरबारिया पुरेत थिए । 'गृहबन्धनमा बाँधिपछि गृहत्याग गर्न गाह्रो हुन्छ' भन्ने कुरा दृष्टिगत राखी 'सिद्धार्थ बोधिसत्त्व कदाचित् गृहस्थमा रहने छैनन् । अवश्य घर छाडी बुद्ध हुनेछन्' भन्ने कुरामा अडिग भई बोधिसत्त्वकै उद्देश्य लिई उनीहरूले पछि घर त्यागेका थिए । यसरी युवावस्थामै साधुको भेष धारण गरी रमणीय आश्रम आदिमा बस्दै विचरण गर्न थाले । यसरी विचरण गरिरहँदा समय-समयमा सिद्धार्थ बोधिसत्त्वले घर छाडे कि छाडेनन् भन्ने कुराको भन्ने कुराको जानकारी यिनीहरूले लिने गर्दथे । पछि सिद्धार्थ कुमार गृह त्यागी उरुवेल वनमा बसेका छन् भन्ने सुनी उहाँ गई यिनीहरूले उहाँको उपस्थान गरे । त्यसैले माथि सूत्रमा बुद्धले उनीहरूलाई 'बहुपकारी' भनी उल्लेख गर्नु भएको हो ।

यिनीहरूले नाम – कौण्डिन्य, वप्प, भद्रीय, महानाम र अश्वजित हो ।

२२० बुद्ध जन्मु भन्दा पहिले प्रत्येकबुद्धहरू गन्धमादान पर्वतमा भएको समापत्तिबाट उठी आकाशमार्गद्वारा ऋषिपतनमा आउने र त्यहाँबाट आकाशमार्गद्वारा पर्वतमा जाने भएको हुँदा, ऋषिहरू आउने र जाने ठाउँ भन्ने अर्थले सो स्थानलाई 'ऋषिपतन' भनिएको भनी पपं. सू. II. पृ. १५७: पासरासिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । हाल यस स्थानलाई सारनाथ भनिन्छ । यो स्थान भारतको वाराणसी नजिक छ ।

२२१ 'मृगदाय' भनी मृगहरूलाई अभय दिइएको ठाउँलाई भनिएको हो ।

२२२ उपक आजीवक नङ्गा साधु थिए । त्यहाँबाट उनी वङ्गहार जनपदमा गई व्याधहरूको गाउँमा बसे । व्याधका नायकले देखेर 'अहो ! कस्ता श्रमण हुन् जो वस्त्र लगाउँन् । यी त अवश्यमेव कुनै अरहन्त होलान्' भनी उनलाई एक ठाउँमा बसाली हेरचाह गर्‍यो । सो व्याधकी एउटी सुन्दरी जवा (चापा) भन्ने छोरी थिई ।

एकदिन व्याध टाढा जाँदा आफ्नी छोरीलाई 'सो श्रमणको राम्ररी हेरचाह गर्नु' भनी अहाएर गयो । उपक उसको घरमा भिक्षा लिन जाँदा उसको सुन्दरी छोरीलाई देखेर आकर्षित भई खाना नखाई डेरामा फर्के । पछि सो व्याध फर्केपछि श्रमणको बारेमा सोधपुछ गर्दा जवाले 'एकदिन आएर त्यसपछि आएको छैन' भनी भनेको सुनी व्याध तुरुन्त उपक बस्ने ठाउँमा गई खुट्टा मिच्चै 'के भयो, कसो भयो' भनी सोध्दा उनले 'जवालाई पाएमा बाँच्नेछु नत्र यहीं मर्नेछु' भनी भने । यो सुनी व्याधले 'भन्ते ! तपाईं केही काम गर्न जान्नुहुन्छ त ? भनी सोध्छो ।'

'म केही जान्दिन ।'

"भन्ते ! केही काम गर्न नजान्नेलाई गृहस्थमा बस्नु गाह्रो पर्छ ।"

'म केही काम गर्न जान्दिन । तिम्रो मासु ल्याउने काम चाहिँ गर्न सक्छु र मासु बेच्ने काम पनि गर्न सक्छु ।'

यो सुनेर व्याधले 'ठीक छ' नी आफ्नी छोरी उनलाई दियो । केही समयपछि उपकले एक छोरा पाए । उसको सुभद्र नाम राखिएको थियो । बालक रुँदा उनकी स्वास्नी जवाले उपकलाई व्यङ्ग्य सुनाउँदै फुल्याउँथी । यसैबाट उपक विरक्त भएर मेरा 'अनन्त जिन' भन्ने साथी श्रावस्तीमा छन् भन्दै उनी त्यहाँबाट श्रावस्तीमा गए ।

उता श्रावस्तीमा भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई "भिक्षु हो ! यदि यहाँ 'अनन्त जिन' भन्ने कहाँ छन् भनी सोध्दै कुनै पुरुष आए भने उनलाई मकहाँ पठाउनु" भनी निर्देशन दिनुभयो । नभन्दै उपक श्रावस्तीमा पुगी जेतवन विहार भित्र गई 'अनन्त जिन' भन्ने कहाँ छन् ? भनी सोधेपछि उनलाई बुद्धकहाँ लगे । अनि भगवान्‌लाई देखेर 'मलाई चिन्नुहुन्छ के ?' भनी उपकले सोधेपछि भगवान्‌ले 'चिन्दछु, आजकल कहाँ बस्दछौ ?' भनी सोध्नुभयो । 'वङ्गहार जनपदमा' भनी उपकले जवाफ दिएपछि भगवान्‌ले 'उपक ! तिम्री त बुढा भए जस्ता छौ । के तिम्री प्रब्रजित हुन सक्छौ ?' भनी सोध्नुहुँदा 'भन्ते ! सक्छु' भनी जवाफ दिएपछि भगवान्‌ले उनलाई प्रब्रजित गराई 'कर्मस्थान' भावना सिकाउनुभयो । अनि कर्मस्थान भावना बढाउँदै जाँदा उपकले अनागमीफल प्राप्त गरे । मृत्युपछि उनी अविहा ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनेबित्तिकै उनी अर्हत् भए । अविहामा पुग्नेबित्तिकै अर्हत् हुनेहरू सात जना छन् भनी पपं. सू. II. पृ. १५८-५९ पासरासिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

२२३ 'त्रैभूमिक' भनेको कामावचर, रूपावचर र अरूपावचर लोकलाई भनिएको हो ।

२२४ 'चातुर्भूमिक' भनेको अपायभूमि, कामभूमि, रूपावचरभूमि र अरूपावचरभूमिलाई भनिएको हो ।

२२५ भनाइको तात्पर्य 'गौतम' पनि भन्न थाले 'आवुसो' पनि भन्न थाले भनी भनिएको हो । यति मात्र होइन, 'आवुसो गौतम ! हामीहरू उरुवेलमा तपस्या गरिरहेको बेलामा हामी तपाईंको पात्र-चीवर लिएर हिंड्यौं । मुख धुने पानी र दतिवन दियौं । तपाईं बस्ने ठाउँमा बढायौं । अनि पछि कसले तपाईंको हेरचाह गर्‍यो त ? हामी गयौं भनेर तपाईंले चिन्ता पटककै लिनु भएन भनी कुरा सुनाए भन्ने अर्थ हो । म.नि.अ.क. II. पृ. १५९: पासरासिसुत्तवण्णना ।

२२६ भनाइको तात्पर्य – यसभन्दा अघि उरुवेलमा बसेको मैले यस्तो कुनै वचन भनेको कुरा तिम्रीहरूलाई थाहा छ के ? भनी भनिएको हो । यति मात्र होइन उरुवेलमा तपस्या गरिरहेको बेलामा तिम्रीहरूलाई खुसी पार्न अथवा तिम्रीहरू उत्कण्ठित होऔंला भनी रात वा दिनमा तिम्रीहरूकहाँ आएर 'आवुसो ! उत्कण्ठित हुनु पर्दैन चिन्ता लिनु पर्दैन । मैले ज्योति देखेको छु अथवा निमित्त दर्शन पाएको छु' आदि भनी कुनै कुरा मैले तिम्रीहरूलाई भनेको छु ? यति भन्नेबित्तिकै उनीहरूमा होश आयो र 'अवश्य पनि बुद्ध हुनुहुन्छ' भन्ने मनमा लागेपछि उनीहरूको मनमा श्रद्धा उत्पन्न भयो । 'त्यस्तो कुरा सुनाउनु भएको हामीलाई थाहा छैन' भन्ने कुरा पनि उनीहरूले भने । म.नि.अ.क. II. पृ. १५५: पासरासिसुत्तवण्णना ।

२२७ भनाइको तात्पर्य – पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई 'बुद्ध हो' भन्ने कुरा विश्वास दिलाउन सकेँ भनी भनिएको हो । म.नि.अ.क. II. पृ. १५५: पासरासिसुत्तवण्णना ।

२२८ 'दुई जना भिक्षुहरूलाई उपदेश दिएँ' भनेको पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूमध्ये वप्प र भद्दियलाई उपदेश दिएँ भनिएको हो र कौण्डिन्य, महानाम र अस्सजि भिक्षुहरू भिक्षाटन जान्थे भनिएको हो । यो श्रावण कृष्णपक्ष प्रतिपदाको दिन थियो ।

२२९ 'तीन जना भिक्षुहरूलाई उपदेश दिन्थे' भनको भदिय, महानाम र अस्सजिलाई उपदेश दिन्थे भनिएको हो र कौण्डिन्य र वप्प भिक्षाटन जान्थे भनिएको हो । यो चाहिँ श्रावण कृष्णपक्ष^{०४} द्वितीयको दिन हो ।

२३० भगवान् ऋषिपतन मृगदायमा आषाढ पूर्णिमाका दिन अर्थात् उपोसथको दिन आइपुग्न भएको थियो । अनि आफू 'बुद्ध हौं' भन्ने कुरा सम्झाउन सक्नु भएपछि, कौण्डिन्य भन्ने कुरा सम्झाउन सक्नु भएपछि, कौण्डिन्य स्थविरलाई कायसाक्षि (कायसाक्षि भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा बुझ्नका निमित्त आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग - १ को पृ. ३३५ मा हेर्नु होला ।) गराई धर्मचक्रप्रवर्तन सूत्र देशना गर्नुभयो । यो सूत्र देशनाको अन्त्यमा अठार कोटि ब्रह्माहरूसँग कौण्डिन्य स्थविर सातापत्तिफलमा प्रतिष्ठित भए । सूर्य छँदाछँदै देशना समाप्त भएको थियो । त्यसपछि भगवान् उही वर्षावास बस्नु भएको थियो । प्रतिपदाका दिनदेखि भगवान् भिक्षाटनको निमित्त गाउँमा जानु भएको थिएन भन्ने कुरा दर्साउनको निमित्त माथि सूत्रमा 'दुई जना भिक्षुहरूलाई उपदेश दिन्छु' भनिएको हो भनी पासरासिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । त्यहाँ बसेर ध्यान गरिरहेका भिक्षुहरूमा कुनै शङ्का उत्पन्न हुँदा त्यसको निवारण गर्न भगवान् उही बस्नु भएको थियो । आफूलाई शङ्का लागेका कुरा भगवान्का छेउ गई भिक्षुहरू सोध्दथे । भगवान् पनि भिक्षुहरू बसेको ठाउँमा गई शङ्का निवारण गरिदिनु हुन्थ्यो ।

अनि उनीहरूले ल्याएको भोजन खानु हुँदै उपदेश दिइरहनु भएको बेलामा कृष्णपक्षको प्रतिपदाका दिन अप्पथेर स्रोतापन्न भएको थियो । भदिय थेर द्वितीयका दिन, महानाम थेर तृतीया दिन र अस्सजि थेर थौथीका दिन स्रोतापन्न भएका थिए । अनि कृष्णपक्षको पञ्चमीका दिन ती पाँच जनालाई एकत्र गराई अनत्तलक्खण (=अनात्मलक्षण) सूत्र देशना गर्नु भएको थियो । सूत्र देशनाको अवसानमा सबै पाँच जन अर्हत् फलमा प्रतिष्ठित भएका थिए भनी पपं. सू. II. पृ. १६०: पासरासिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२३१ देखि ३०५ सम्म छैन ।

३०६ साधारणतया त्यागीलाई 'सब्रह्मचारी' भनी भन्दछन् । यहाँ शक्रले भोगी भईकन पनि त्यागी मात्र होइन, अग्रश्रावकजस्तो महामौद्गल्यायन महास्थविरलाई किन सब्रह्मचारी भनेका होलान् ? शक्रले बाहिरको कुरोभन्दा भित्री कुरो मनन गरी त्यसो भनेका हुन् । तपाईंको भनाइको तात्पर्य शक्र पनि मार्गफलप्राप्त पुरुष हुन् । आयुष्मान् महामौद्गल्यायन पनि मार्गफलप्राप्त पुरुष हुनुहुन्छ । यी दुवै आर्यपुरुषहरू हुन् । त्यसैले शक्रले 'सब्रह्मचारी' भन्ने शब्द प्रयोग गरेका हुन् । पपं. सू. II. पृ. २५४: चूलतण्हायङ्गसुत्तवण्णना ।

३०७ यहाँका बाँकी जम्मै कुराहरू माथि उल्लेख भएजस्तै दोहोर्न्याई पढ्नु होला ।

३०८ यसलाई अन्य धर्मावलम्बीहरू आत्मा भन्ने गर्छन् ।

३०९ माथि गएको डुङ्गाको उपमाको निमित्त अलगदूपम-सुत्तमा रहेको 'धर्म भनेको' डुङ्गो जस्तै शीर्षक हेर्नु होला ।

३१० द्र. - अभिधर्मकोश (३/१२ लोक) बौ. भा. संस्करण ।

३११ यहाँ माथि 'आँखालाई प्रिय लाग्ने रूपहरू हेरेर ...' भनेर लेखिएजस्तै मिलाएर पढ्नु होला ।

३१२ 'ब्रह्मचर्य' का विविध अर्थहरू पालि साहित्यमा पाइन्छ । हेर्नुहोस् पृ. ७९ को पादटिप्पणी ।

३१३ श्वा-प्रशवासमा होश राखेर बस्नु ।

३१४ उज्यालोपन देखिने एक प्रकारको ध्यान ।

३१५ यो विचिकित्सा भनेको आठ प्रकारको हुन्छ । जस्तै - (१) शास्ताकाप्रति सन्देह गर्छ, (२) धर्मप्रति सन्देह गर्छ, (३) सङ्घप्रति सन्देह गर्छ, (४) शिक्षाप्रति सन्देह गर्छ, (५) पूर्वान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ, (६) अपरान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ, (७) पूर्वान्त-अपरान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ र (८) यो-यो कारणले प्रतीत्यसमुत्पाद हुन्छ भन्ने कुराप्रति सन्देह गर्छ ।

४५२ वर्तमान भारतको बिहारशरीफ जिल्लाअन्तर्गत राजगृह जाने बाटोमा ।

- ४५३ नालन्दा नगरमा 'पावारिक' भन्ने एक सेठ थियो । कौशम्बीवासी 'पावारिक' भन्ने सेठसँग फरक देखाउनको निमित्त यी नालन्दाका पावारिकलाई 'दुस्स पावारिक' भनी भनिन्छ । नालन्दानजिक यिनको एक आम्रवन थियो । भगवान्को उपदेशबाट प्रभावित भई यिनले आफ्नो आम्रवनमा विहारहरू बनाई अर्पित गरेका थिए । त्यसैले यस विहारलाई जीवकको आम्रवन भन्नेभै पावारिकको आम्रवन भनेको हो ।
- ४५४ 'नाथपुत्र' भन्ने पनि कहीं-कहीं उल्लेख भएको पाइन्छ ।
- ४५५ उपाली गृहपतिको 'बालकिनिय' भन्ने नुन बनाउने एउटा गाउँ थियो । त्यस गाउँबाट भएको आम्दानी गाउँलेहरूले उपालीलाई बुझाउन ल्याउँथे । एक दिन यसैगरी नुन बनाउने गाउँलेहरूले आम्दानी बुझाउन ल्याएको बेलामा उपाली-गृहपतिले उनीहरूलाई आफ्ना गुरु निगण्ठ-नाटपुत्रकहाँ साथै लगे । त्यस बखत त्यहाँ सो परिषद् र अन्य गृही-परिषद्हरू पनि थिए । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी यहाँ 'उपाली प्रमुख बालकिनिय परिषद्सहित' भनेको हो ।
- ४५६ पालि साहित्यमा 'धन्य छ, स्याबास, ठीक छ, बढिया छ, असल छ' भनेजस्तो भाव व्यक्त गर्ने ठाउँमा र बधाई दिने ठाउँमा 'साधु' शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।
- ४५७ पापकर्मको निमित्त काय-कर्मभन्दा मन-कर्मलाई बुढले दोष देखाउनु भएको कुरालाई लिएर निगण्ठ-नाटपुत्रले त्यत्रो ठूलो शरीरबाट गरिने कामको अडाडि नदेखिने मनको कर्मको के गन्ती हुन सक्ला भन्दै बुढको कुरामा गिल्ला गर्दै यसो भनेका हुन् र आफूले पनि काय-कर्म नै महासावच्चतर हो भन्ने विचार प्रकट गरे ।
- ४५८ मानिसहरू सनपाटलाई पानीमा डुबाइराख्छन् । केही दिनपछि मुठो बनाई खूबसँग ढुङ्गामा चुट्छन् । त्यसै गरी हात्तीहरू गहिरो पानीमा डुबी, सुँडले कुनै-कुनै बेला आडमा पानी छर्कन्छन् । यसैलाई 'साणघोविकं=सनपाट-क्रिडा' भनी भनिएको हो । म.नि.अ.क. II. पृ. २२६: चूलसच्चकसुत्तं ।
- ४५९ चार प्रकारका संयमलाई 'चातुर्याम संवर' भनिएको हो । ती हुन् - (१) प्राणीहिंसा गर्दैन गराउँदैन, न हिंसा गर्नेको अनुमोदन गर्छ, (२) चोरी गर्दैन गराउँदैन, न चोरी गर्नेको अनुमोदन गर्छ, (३) भूटो बोल्दैन बोलाउँदैन, न भूटो बोल्नेको अनुमोदन गर्छ, (४) पञ्चकामविषय सेवन गर्दैन गराउँदैन, न पञ्चकामविषय सेवन गर्नेको अनुमोदन गर्छ । दी.नि. नेपाली पृ.४१४: उदुम्बरिकसुत्तं ।
- ४६० निगण्ठ-नाटपुत्रले एकेन्द्रिय र दुई इन्द्रिय प्राणी मान्छन् । वृक्ष-त्रुणादिलाई एकेन्द्रिय प्राणी र अरू प्राणीहरूलाई दुई इन्द्रिय प्राणी भनी मान्छन् । पानीमा पनि जीव=प्राण छ भन्ने विश्वास गर्छन् । एक थोपो पानीमा 'एक थोपो' जत्रै प्राण र बढीमा बढी प्रमाणको प्राण छ भन्ने ठान्दछन् । त्यसैले बुढले 'क्षुद्रक प्राणीहरू' भन्ने प्रश्न उठाउनु भएको हो । अ.क. III. पृ.३९ ।
- ४६१ जा.अ.क. VI. पृ. ३७: सरभङ्गजातकं, नं ५२२ ।
- ४६२ जा.अ.क. V. पृ. ८४: मातङ्गजातकं, नं ४९७ ।
- ४६३ यी अरण्यहरू कसरी अरण्य भए भन्ने कुराहरू सुनको छैँ कि भनी सोधेको हो ।
- ४६४ उपाली गृहपतिको घरको मूल ढोकासँगै सात नाले सातवटा दैलाहरू भएका सातवटा ठूल-ठूला दलानहरू थिए । तीमध्ये बीचको दलानमा आसन लगाउने कुरा द्वारपाललाई अर्हाए । म.नि.अ.क. III. पृ. ६४ ।
- ४६५ खील वा कील=किल्ला वा काँडा । चित्तमा काँडा बिभेभै बिभने भएकोले निम्न पाँच कारणहरूलाई चतोखिल=चित्तको काँडा वा किल्ला भन्दछन् । जस्तै - (१) शास्ताप्रति शङ्का, (२) धर्मप्रति शङ्का, (३) भिक्षुसङ्घप्रति शङ्का, (४) भिक्षु-शिक्षाप्रति शङ्का तथा (५) सह-ब्रह्मचारीहरूप्रति कुपित हुनु । हेर्नुहोस् पृ. १०१ ।
- ४६६ सबै प्रकारका पृथक्जनमाथि विजय प्राप्त अथवा मृत्युमार, क्लेश मार, देवपुत्र-मारहरूमाथि विजय प्राप्त गर्नेलाई 'विजित-विजय' भन्दछन् । म.नि.अ.क. III. पृ. ६६ ।
- ४६७ क्लेश-दुःख र विपाक-दुःखबाट मुक्त भएका लाई 'निर्दुःखी' भन्दछन् । अ.क. III. पृ. ६६ ।

४६८ रागादि विषमताका बीचमा नपरेका लाई 'वेस्समन्तर' भन्दछन् । अ.क. III. पृ. ६६ ।

86

४६९ 'यो कसरी, यो कसरी' इत्यादि भनी शङ्का लिई कुरा गर्न नपर्नेलाई 'अकथंकथी' भन्दछन् । म.नि.अ.क. II. पृ. १८१: चूलहत्थिपदोपमसुत्तं ।

४७० राग, द्वेष, मोह, मान तथा दृष्टिलाई 'पञ्चसङ्ग (=पाँच बन्धन) भन्दछन् । विभं. पा.पृ. ४५३: खुद्दकवत्थु विभङ्गो ।

४७१ निर्भीक बलवान् पुरुषलाई नागपुरुष भनिएको हो । चार कारणद्वारा नागपुरुष भनिन्छ - (१) छन्दादिभयको कारणले कुनै पनि अनुचितकाम नगर्नाले, (२) सबै क्लेशहरू प्रहीण भएकाले, (३) कुनै प्रकारले योग्य काम नगर्नाले र (४) काय-बल, ज्ञान-अनाथबलले बलवान् हुनाले । यिनै चार कारणहरूले 'नागपुरुष' हुन्छ । अं.नि.अ.क. II. पृ. ५०५: दोषसुत्तं ।

४७२ संयोजन दस छन् - (१) कामराग-संयोजन, (२) प्रतिघ-संयोजन, (३) मान-संयोजन, (४) दृष्टि-संयोजन, (५) विचिकित्सा-संयोजन, (६) शीलव्रत-परामर्श-संयोजन, (७) भवराग-संयोजन, (८) ईर्ष्या-संयोजन, (९) मात्सर्य-संयोजन तथा (१०) अविद्या-संयोजन । विभं.पा. पृ. ४८०: खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।

४७३ विपश्ची आदि बुद्धदेखि लिएर सप्तम बुद्ध । अ.क. II. पृ. ६७ ।

४७४ यो निगम बनाउँदा मानिसहरूले पहिलो लुगा लगाएर उत्सव मनाएका थिए । त्यसैले यस निगमको नाम 'हलिद्वसन' भन्ने रहन गएको हो भनी पपं.सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४७५ यहाँ गो-व्रत गर्नेछु भन्ने चित्तोत्पाद गरी टाउकोमा सिङ्गरू बाँधी पुच्छर हाली तथा गाईहरूका साथ घाँस खाई बस्नेलाई 'गो-व्रत गर्ने' भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४७६ जस्तै-कुक्कुर आफ्नो मालिकको अगाडि बस्दा दुई खुट्टाले जमिन कोतरी टाउको हल्लाई भुकेर बस्छ - त्यसै गरी यी अचेल सेनिय पनि कुक्कुरले जस्तो गर्नुपथ्यो भन्ने सोचेर भगवान्सँग सम्मोदन गरी दुई हातले भुईँ कोतरेर टाउको हल्लाएर कुक्कुरले भुकेजस्तो गरी कराई हात खुट्टा खुम्च्याई कुक्कुर बसेजस्तै गरी बसे । पपं. सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

४७७ यहाँ 'कुक्कुर-व्रत' भनी 'आजदेखि कुक्कुरले गरेभै गर्नेछु' भन्ने चित्त उत्पन्न गरी निश्चय गर्नुलाई 'कुक्कुर-व्रत' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

७७६ शूद्रबाट क्षत्रिय कुलमा जन्मेका वर्णसङ्कर मानिस ।

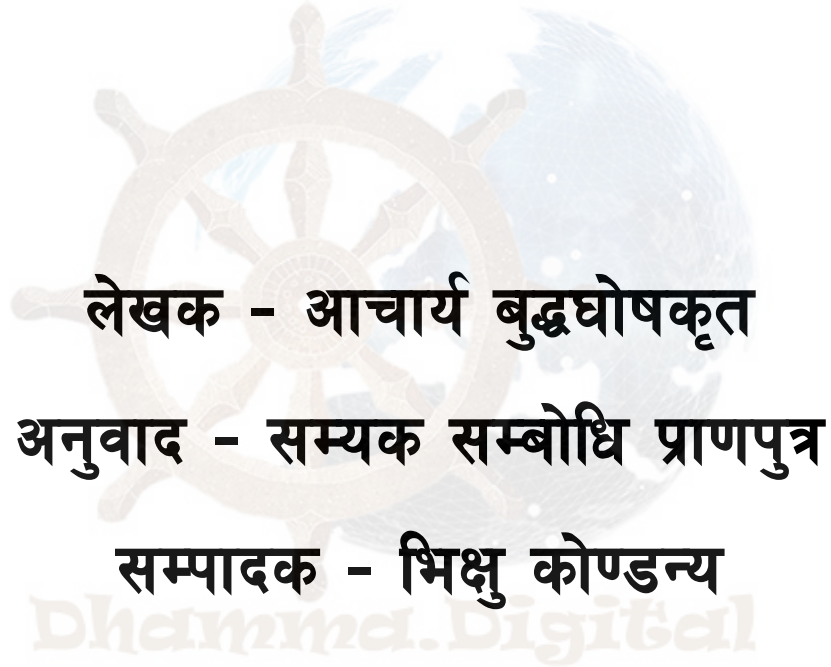
७७७ अन्धाहरूको एक जमात कुनै एक ठाउँमा बसेको थियो । एउटा बदमासले उनीहरूलाई देखेर यहाँ बस्नुभन्दा फलानो ठाउँमा खान पिउन प्रशस्त पाइन्छ भनी अर्को ठाउँको नाउँ बतायो । यो कुरो सुनी ती अन्धाहरूले त्यहाँ जाने बाटो देखाइदिन अनुरोध गरे । बदमासले उनीहरूको हातमा भएको बाँसको लट्टी एउटाले अर्कोलाई गरी क्रमिक रूपले सबैलाई समात्न लगाई, एउटा जङ्गलमा 'बाटो यही हो' भनी छान्डिदियो । उनीहरू न यताका न उताका भए । यसै उक्तिलाई 'अन्धवेणु परम्परा' भन्दछन् ।

विशुद्धिमार्ग

परियत्ति सद्धम्म कोविद मध्यम वर्ष

(कक्षा ९, दुतिय पत्र)

विशुद्धिमार्गप्राप्ताङ्क ३० अंक, १३ घण्टा

कर्मस्थान ग्रहण निर्देश

यसप्रकार धृतांगको पूर्णरूपले पालन गरी अत्येच्छता आदि गुणहरूले विशुद्ध भएर शीलमा प्रतिष्ठित भएको भिक्षुलाई – “सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्चो चित्तं पञ्चञ्च भावयं” वचनले चित्त शीर्षद्वारा निर्दिष्ट समाधिको भावना गर्नुपर्दछ । तर त्यो अत्यन्त संक्षेपमा उपदेश दिइएको कारणले बुझ्न पनि गाह्रो छ । भावना गर्ने कुरा त अत्यन्त कठिन छ । त्यसकारण विस्तार र भावना गर्ने विधिलाई देखाउनको लागि यी प्रश्नहरू गरिएका छन् :-

(१) समाधि के हो ? (२) कुन अर्थमा समाधि हो ? (३) यसका लक्षण, रस, प्रत्युपस्थान, पदस्थान के हुन् ? (४) समाधि कति प्रकारका हुन्छन् ? (५) यसका संक्लेश र व्यवदान (पारिशुद्धि) के हुन् ? (६) कसरी भावना गरिनुपर्दछ ? (७) समाधिको भावना गर्नुमा कस्ता गुण छन् ?

यी प्रश्नहरूका निम्न उत्तर छन् –

समाधि के हो ?

समाधि धेरै प्रकारका हुन्छन् । ती सबैको व्यवस्था गर्न आरम्भ गर्दा, उत्तर इच्छित अर्थलाई नै सिद्ध गर्न सक्दैन अगाडि पनि विक्षेपको कारण बन्दछ । यसैले यहाँ इच्छितको नै विषयमा भनिनेछ, “कुशलचित्तको एकाग्रता नै समाधि हो ।”

कुन अर्थमा समाधि हो ?

समाधानको अर्थमा समाधि हो । यो समाधान के हो ? एक आलम्बनमा चित्त, चैतसिकहरूको बराबर र राम्ररी प्रतिष्ठित हुनु, राख्नु भनिएको छ । यसैले जुन धर्मको अनुभावद्वारा एक आलम्बनमा चित्त, चैतसिक बराबर र राम्ररी निक्षेप र विप्रकीर्ण नभई स्थिर हुन्छ – यसलाई समाधान जान्नुपर्दछ ।

लक्षण, रस, प्रत्युपस्थान, पदस्थान के हुन् ?

विक्षेप नहुनु समाधिको लक्षण हो । विक्षेपलाई मेटाउनु यसको रस (कृत्य) हो । विकल्पित नहुनु प्रत्युपस्थान (जान्ने आकार) हो । “सुखीको चित्त एकाग्र हुन्छ” वचनले सुख यसको पदस्थापन हो ।

समाधि कति प्रकारका छन् ?

विक्षेप नभएको लक्षणले त एकै प्रकारको भए तापनि निम्नप्रकारले बताउन सकिन्छ ।

दुई प्रकारका छन् – उपचार र अर्पणा, लौकिक र लोकोत्तर, सप्रीतिक र विष्प्रीतिक, सुखसहगत र उपेक्षासहगत ।

तीन प्रकारका छन् – हीन, मध्यम र प्रणीत, सवितर्क, सविचार र प्रीतिसहगत, परित्र, महद्गत र अप्रमाण ।

चार प्रकारका छन् – दुःखा-प्रतिपदा-दन्ध-अभिज्ञा आदि, परित्र, परित्र आलम्बन आदि, चार ध्यानांग, हानभागीय आदि, कामावचर आदि र अधिपतिअनुसार ।

पाँच प्रकारका छन् – पाँच ध्यानको अंगअनुसार ।

त्यसमा एक प्रकारको समूहको अर्थ सरल नै छ ।

दुई प्रकारको भागमा ६ अनुस्मृति कर्मस्थान, मरणस्मृति, उपशमानुस्मृति, आहारमा प्रतिकूलताको संज्ञा (विचार), चार धातुहरूको व्यवस्थापन – यी कर्मस्थानअनुसार प्राप्त चित्तको एकाग्रता र जुन अर्पणा समाधिको पूर्वभागमा एकाग्रता हुन्छ – यही उपचार समाधि हो । “प्रथमध्यानको परिकर्म, प्रथमध्यानको अनन्तर प्रत्ययद्वारा प्रत्यय हुन्छ” आदि वचनले जुन परिकर्मको अनन्तर एकाग्रता हुन्छ – यही अर्पणा समाधि हो । यसरी उपचार, अर्पणाअनुसार समाधि दुई प्रकारका हुन्छन् ।

दोस्रो द्विकमा – तीन भूमिहरू (काम, रूप, र अरूप) मा कुशलचित्तको एकाग्रता लौकिक समाधि हो । आर्यमार्गयुक्त एकाग्रता लोकोत्तर समाधि हो । यस तरिकाले लौकिक, लोकोत्तर गरी समाधि दुई प्रकारका हुन्छन् ।

तेस्रो द्विकमा – चतुष्कनयअनुसार दुई ध्यानहरूको र पञ्चकनयअनुसार तीन ध्यानहरूको एकाग्रता सप्रीतिक समाधि हो । शेष दुई ध्यानहरूको एकाग्रता निष्प्रीतिक समाधि हो । उपचार समाधि सप्रीतिक पनि हुन सक्छ, निष्प्रीतिक पनि हुन सक्छ । यसरी सप्रीतिक, निष्प्रीतिक गरी समाधि दुई प्रकारका हुन्छन् ।

चौथो द्विकमा – चतुष्कनयअनुसार तीन ध्यानहरूमा र पञ्चकनयअनुसार चार ध्यानहरूमा सुखसहगत समाधि हुन्छ । चतुष्कनयमा चौथो ध्यान र पञ्चकनयमा पाँचौं ध्यानमा उपेक्षासहगत समाधि हुन्छ । उपचार समाधि सुखसहगत पनि हुन सक्छ, उपेक्षा सहगत पनि हुन सक्छ । यसरी सुखसहगत, उपेक्षा सहगत गरी समाधि दुई प्रकारका हुन्छन् ।

त्रिक

पहिलो त्रिकमा – मात्र प्राप्त गरिएको समाधि हीन हो । धेरै अभ्यास नगरिएको मध्यम हो र राम्ररी अभ्यस्त, कब्जामा गरिएको प्रणीत (उत्तम) हो । यसप्रकार हीन, मध्यम, प्रणीतअनुसार समाधि तीन प्रकारका हुन्छन् ।

दोस्रो त्रिकमा – प्रथमध्यानको समाधि उपचार समाधिको साथै सवितर्क सविचार हुन्छ । पञ्चकनयअनुसार द्वितीयध्यानको समाधि अवितर्क विचार मात्र हुन्छ । जसले वितर्क मात्रमा नै दोष देखी, विचारमा दोष नदेखी, वितर्कको प्रहाण मात्र चाहँदै प्रथमध्यानलाई नाघ्दछ, त्यो अवितर्क विचारमात्र समाधिलाई पाउँदछ । त्यसको सम्बन्धमा नै यो भनिएको हो । चतुष्कनयअनुसार द्वितीयध्यान आदि र पञ्चकनयअनुसार तेश्रो ध्यान आदि तीनै ध्यानहरूका एकाग्रता, अवितर्क, विचार समाधि हो । यसप्रकार सवितर्क सविचार आदिअनुसार समाधि तीन प्रकारका हुन्छन् ।

तेस्रो त्रिकमा – चतुष्क नयअनुसार तृतीयध्यान आदिदेखि दुवैतिर, पञ्चक नयअनुसार तीन ध्यानहरूका एकाग्रता, प्रीतिसहगत समाधि हो । उनीहरूमध्ये तेस्रो र चौथो ध्यानको एकाग्रता सुखसहगत समाधि हो । अन्तिमको उपेक्षासहगत हुन्छ । उपचार समाधि प्रीति, सुखसहगत हुन्छ । अथवा उपेक्षासहगत हुन्छ । यसप्रकार प्रीतिसहगत आदि अनुसार तीन प्रकारका समाधि हुन्छन् ।

चौथो त्रिकमा – उपचारध्यानको अवस्थाको एकाग्रता परित्र (कामावचर) समाधि हो । रूपावचर, अरूपावचरको कुशलचित्तको एकाग्रता महद्गत समाधि हो । आर्यमार्ग (लोकोत्तर) सम्प्रयुक्त एकाग्रता अप्रमाण समाधि हो । यसप्रकार परित्र, महद्गत, अप्रमाणअनुसार समाधि तीन प्रकारका हुन्छन् ।

चतुष्क

पहिलो चतुष्कमा (१) दुःखा-प्रतिपदा-दन्ध-अभिज्ञायुक्त समाधि (२) दुःखा-प्रतिपदा-तीक्ष्ण (क्षिप्र)-अभिज्ञायुक्त समाधि (३) सुखा-प्रतिपदा-दन्ध-अभिज्ञायुक्त समाधि (४) सुखा-प्रतिपदा-तीक्ष्ण-अभिज्ञायुक्त समाधि ।

तिनीहरूमा भावना आरम्भ गर्नुको प्रथम समन्नाहार (त्यसैतर्फ चित्तलाई लगाउनु) देखि लिएर जबसम्म त्यस ध्यानको उपचार उत्पन्न हुन्छ तबसम्म हुने समाधि भावनालाई प्रतिपदा भनिन्छ । उपचारदेखि लिएर जबसम्म अर्पणा हुन्छ, तबसम्म हुने प्रज्ञा (ज्ञान) अभिज्ञा भनिन्छ । त्यो प्रतिपदा कसैको दुःखद हुन्छ, नीवरण आदि विरोधी कुराहरूको उत्पन्न भएर चित्तलाई पक्रिरहने कारणले कठिन हुन्छ । सुखपूर्वक प्राप्त नगर्नु यसको अर्थ हो । कसैलाई त्यसको अभावले सुखपूर्ण हुन्छ । अभिज्ञा पनि कसैको दन्ध (मन्द) हुन्छ, मंद र शीघ्रताद्वारा प्रवर्तित नहुने हुन्छ । कसैको तीक्ष्ण, अमन्द र शीघ्र प्रवर्तित हुने हुन्छ ।

जुन, पछि अनुकूल र प्रतिकूल, परिबोध (विघ्न)को उपच्छेद आदि पूर्वकृत्य अर्पणामा कुशल (चतुर) हुनुको वर्णन गरिनेछ, त्यसमा जो प्रतिकूल (असप्राय) को सेवन गर्ने हुन्छ, त्यसको प्रतिपदा दुःखद र अभिज्ञा दन्ध हुन्छ । सप्रायको सेवन गर्नेको प्रतिपदा सुखद र

अभिज्ञा तीक्ष्ण हुन्छ । जो पूर्वभागमा प्रतिकूल वस्तुहरूको सेवन गरी पछि अनुकूल वस्तुहरूको सेवन गर्दछ या पहिले अनुकूल वस्तुहरू सेवन गरी पछि प्रतिकूल वस्तुहरूको सेवन गर्दछ, त्यसलाई मिश्रित जान्नुपर्दछ । त्यसरी नै परिबोध (विघ्न) को उपच्छेद (नाश) आदि पूर्वकृत्यलाई पूर्ण नगरी भावनामा लाग्ने भिक्षुको प्रतिपदा दुःखद हुन्छ । तथा यसको विपर्याय (विरुद्ध) द्वारा सुखद अर्पणाको कुशलता (चतुरता) लाई पूर्ण नगर्ने भिक्षुको अभिज्ञा दन्ध हुन्छ र पूर्ण गर्नेको तीक्ष्ण हुन्छ ।

अरू पनि, तृष्णा, अविद्याअनुसार र शमथ विपश्यनाअनुसार पनि यसको भेद जान्नुपर्दछ । धेरै प्रबल तृष्णा भएको भिक्षुको प्रतिपदा दुःखद हुन्छ र तृष्णा प्रबल नभएको भिक्षुको सुखद हुन्छ । अविद्या प्रबल भएको भिक्षुको अभिज्ञा दन्ध हुन्छ र प्रबल नभएको भिक्षुको अभिज्ञा तीक्ष्ण हुन्छ । जसले शमथको अभ्यास गरेको हुँदैन त्यस भिक्षुको प्रतिपदा दुःखद हुन्छ र अभ्यास गर्ने भिक्षुको सुखद हुन्छ । जोजो विपश्यनाको अभ्यास गरेको हुँदैन, त्यस भिक्षुको अभिज्ञा दन्ध हुन्छ र अभ्यास गर्ने भिक्षुको अभिज्ञा तीक्ष्ण हुन्छ ।

क्लेश र इन्द्रियअनुसार पनि यसको भेद जान्नुपर्दछ । तीव्र क्लेश र श्रद्धा आदि मृदु इन्द्रिय हुने भिक्षुको प्रतिपदा दुःखद र अभिज्ञा दन्ध हुन्छ । तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने भिक्षुको अभिज्ञा तीक्ष्ण हुन्छ । मन्द क्लेश र मृदु इन्द्रिय हुने भिक्षुको प्रतिपदा सुखद र अभिज्ञा दन्ध हुन्छ । तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने भिक्षुको अभिज्ञा तीक्ष्ण हुन्छ ।

यसप्रकार यी प्रतिपदा र अभिज्ञाहरूमा जो व्यक्ति दुःखद प्रतिपदा र दन्ध अभिज्ञाद्वारा समाधिलाई प्राप्त गर्दछ, उसको त्यो समाधिलाई दुःख प्रतिपदा-दन्ध-अभिज्ञा समाधि भनिन्छ । यसरी नै शेष तीनहरूलाई बुझ्नुपर्दछ । यसप्रकार प्रतिपदा र अभिज्ञा आदिअनुसार समाधि चार प्रकारका हुन्छन् ।

दोस्रो चतुष्कमा (१) परित्र-परित्रालम्बन समाधि हुन्छ (२) परित्र-अप्रमाणालम्बन समाधि हुन्छ । (३) अप्रमाण-परित्रालम्बन समाधि हुन्छ (४) अप्रमाण-अप्रमाणालम्बन समाधि हुन्छ । तीमध्ये जुन समाधिमा अभ्यस्त छैन, माथिमाथिको ध्यानको प्रत्यय हुन सक्दैन, यो परित्र हो । जुन नबढाइएको आलम्बनमा प्रवर्तित हुन्छ – यो परित्रालम्बन हो । जुन अभ्यस्त छ, राम्ररी जसको भावना गरिएको छ र माथिमाथिको ध्यानको प्रत्यय हुन सक्दछ, यो अप्रमाण हो । जुन बढाइएको आलम्बनमा प्रवर्तित हुन्छ, त्यो अप्रमाणालम्बन हो । उक्त लक्षणहरूको मिश्रित हुनाले मिश्रितअनुसार जान्नुपर्दछ । यसप्रकार परित्र, परित्रालम्बन आदिअनुसार (समाधि) चार प्रकारका हुन्छन् ।

तेस्रो चतुष्कमा – नीवरणलाई हटाएर उत्पन्न भएको प्रथमध्यान वितर्क, विचार, प्रीति, सुख, समाधि (चित्तको एकाग्रता) अनुसार पाँच अंगयुक्त हुन्छ । त्यसपछि वितर्क, विचारको शान्त हुँदा तीन अंगयुक्त द्वितीयध्यान, प्रीतिरहित दुई अंगयुक्त तेस्रो ध्यान र तत्पश्चात् सुखरहित, उपेक्षा वेदनासहित चौथो ध्यान हुन्छ । यसरी चतुष्क नयअनुसार समाधि चार प्रकारका हुन्छन् ।

चौथो चतुष्कमा (१) हानभागीय (परिहानितिर जाने) समाधि हुन्छ । (२) स्थितभागीय (एक नाश बनिरहने) समाधि हुन्छ । (३) विशेषभागीय (बढ्दै) समाधि हुन्छ (४) निर्वेदभागीय समाधि हुन्छ ।

त्यसमध्ये विरोधी आचरणको नजिक हुनाले हानभागीय समाधि भनिन्छ । त्यसको स्वभावद्वारा स्मृतिको स्थित भएअनुसार स्थितभागीय समाधि हुन्छ । माथिमाथिको विशेषताको प्राप्तिअनुसार विशेषभागीय र निर्वेदसहगत संज्ञा (विचार) लाई मनमा गर्नेअनुसार निर्वेदभागीय जान्नुपर्दछ । जस्तै – विभंगअनुसार भनिएको छ – “प्रथमध्यानको लागि कामसहगत संज्ञा मनसिकार (मनमा गर्नु) उत्पन्न हुन्छ । तब प्रज्ञा हानभागीय हुन्छ । त्यसको स्वभावअनुसार स्मृति बनिरहन्छ तब प्रज्ञा स्थितभागीय हुन्छ । जब अवितर्कसहगत संज्ञा मनसिकार उत्पन्न हुन्छ, तब प्रज्ञा विशेषभागीय हुन्छ । निर्वेदको साथै संज्ञा मनसिकार उत्पन्न हुन्छ, विरागयुक्त तब प्रज्ञा निर्वेदभागीय हुन्छ ।” त्यस प्रज्ञाद्वारा प्राप्त भएको समाधि पनि चार हुन्छन् । यसप्रकार हानभागीय आदिअनुसार समाधि चार प्रकारका हुन्छन् ।

पाँचौं चतुष्कमा – कामावचर समाधि, रूपावचर समाधि, अरूपावचर समाधि, अपर्यापन्न (लोकोत्तर) समाधि-यसरी चार समाधि छन् । तिनीहरूमा सबै उपचारको एकाग्रता कामावचर समाधि हो । त्यसरी नै रूपावचर आदिको कुशल चित्तको एकाग्रता अन्य तीन समाधि छन् । यसप्रकार कामावचर आदिअनुसार समाधि चार प्रकारका हुन्छन् ।

छैठौं चतुष्कमा – “यदि भिक्षु छन्द (इच्छा)लाई अधिपति गरी समाधि प्राप्त गर्दछ, चित्तको एकाग्रतालाई पाउँदछ तब यो छन्द समाधि भनिन्छ । यदि भिक्षु वीर्य ... चित्त ... मीमांसा (प्रज्ञा)लाई अधिपति गरी समाधि प्राप्त गर्दछ, चित्तको एकाग्रतालाई पाउँदछ तब यी वीर्य ... चित्त ... मीमांसा समाधि भनिन्छ ।” यसप्रकार अधिपतिअनुसार समाधि चार प्रकारका हुन्छन् ।

पञ्चकमा – जुन चतुष्कको भेदमा द्वितीयध्यान भनिएको छ, त्यो वितर्क मात्रको अतिक्रमणद्वारा द्वितीयध्यान, वितर्क, विचारको अतिक्रमणद्वारा तृतीयध्यान हुन्छ । यसरी दुई भाग गरी पाँच ध्यान जान्नुपर्दछ । त्यसको अंग यसको पाँच समाधि हुन् । यसप्रकार पञ्चकनयनानुसार समाधि पाँच प्रकारका हुन्छन् ।

यसको संक्लेश र व्यवदान के हो ?

यसको उत्तर विभंगमा भनिएको छ – “संक्लेश (मल) परिहानीतिर लाने धर्म हो । व्यवदान (पारिशुद्धि) उन्नतितिर लाग्ने धर्म हो ।” “जब प्रथमध्यानको लाभीलाई कामसहगत संज्ञाको मनस्कार (विचार) उत्पन्न हुन्छ, तब प्रज्ञा परिहानीतिर जाने हुन्छ ।” यसप्रकार हानभागीय धर्मलाई जान्नुपर्दछ । “जब अवितर्कसहगत संज्ञाको विचार उत्पन्न हुन्छ, तब प्रज्ञा विशेषभागीय (उन्नतितिर लाने) हुन्छ” यसप्रकार विशेषभागीय धर्मलाई जान्नुपर्दछ ।

कसरी भावना गर्नुपर्दछ ?

“लौकिक, लोकोत्तरानुसार दुई प्रकारका हुन्छन्” आदिमा आर्यमार्गयुक्त जुन समाधि भनिएको छ, त्यस समाधिको भावना गर्ने ढंग “प्रज्ञाको भावना” गर्ने ढंगमा नै आउँछ । किनकि त्यो प्रज्ञाको भावनाद्वारा भावित हुन्छ । यसैले त्यसको विषयमा – यसप्रकार भावना गर्नुपर्दछ भनी यहाँ अन्य केही भनिने छैन ।

जुन यो लौकिक समाधि हो, त्यो उक्त प्रकारद्वारा शीलहरूलाई शुद्ध गरी, राम्ररी परिशुद्ध शीलमा प्रतिष्ठित भएर, (१) उसलाई दश परिबोधहरूमध्ये जुन परिबोध हुन्छ त्यसलाई हटाई, (२) कर्मस्थान दिने कल्याणमित्रकहाँ गएर, (३) आफ्नो चर्याको अनुकूल चालीस कर्मस्थानहरूमध्ये कुनै एक कर्मस्थानलाई ग्रहण गरी, (४) समाधि भावनाको अयोग्य विहारलाई त्यागी, (५) योग्य विहारमा विहार गरी, (६) साना परिबोधहरूलाई हटाई, (७) भावना गरी सम्पूर्ण विधानको पालन गरी, भावना गर्नुपर्दछ ।

(१) दश परिबोधहरू

“दश परिबोधहरूमध्ये जुन परिबोध हो, त्यसलाई हटाई” भनिएको छ ती परिबोधहरू यसप्रकार छन् –

आवासो च कुलं लाभो गणो कम्मञ्च पञ्चमं ।

अद्धानं जाति आवाधो गन्थो इद्धी ति ते दस्सा ॥

(१. आवास, २. कुल, ३. लाभ, ४. गण र ५. काम – यी पाँच तथा ६. मार्ग, ७. ज्ञाति, ८. रोग, ९. ग्रन्थ र १०. ऋद्धि गरी यी दश हुन्छन् ।)

आवास

यसमा आवास, एक कोठा पनि भनिन्छ । एकै परिवेण, सम्पूर्ण संघाराम (मठ) पनि । यो सबैको लागि परिबोध हुँदैन । जो भिक्षु नयाँ काम (निर्माण) गर्नमा संलग्न रहन्छ, धेरै सामानहरूलाई जम्मा गर्ने गर्दछ, अथवा जुनकुनै कारणद्वारा चाहना गरिएको प्रतिबद्धचित्त भएको हुन्छ, उसैको लागि परिबोध हुन्छ, अरू भिक्षुहरूलाई हुँदैन । यसको विषयमा यो कथा छ –

दुई कुलपुत्रहरूको कथा

दुई कुलपुत्रहरू अनुराधपुरबाट निस्केर क्रमशः स्तूपाराममा प्रव्रजित भए । तीमध्ये एकले दुई मात्रिकाहरू (भिक्षु भिक्षुणी प्रातिमोक्ष)लाई याद गरी पाँच वर्ष वितेपछि प्रवारणा गरी प्राचीन खण्डराजी नामक स्थानमा गयो । एउटा त्यहीं रथ्यो । प्राचीन खण्डराजीमा जाने भिक्षुले त्यहाँ धेरै दिनसम्म रहेर स्थविर भइसकेपछि सोच्यो – यो स्थान विवेकयोग्य छ, यसैले यसलाई आफ्नो मित्रलाई पनि बताउनेछु – त्यति सोचेर त्यहाँबाट निस्केर क्रमशः स्तूपारामतिर हिंड्यो र विहारमा प्रवेद गर्दै गरेको देखेर बराबर आयु भएको स्तूपाराम स्थविरले अगाडि बढेर पात्र चीवर सम्हालेर आगन्तुक व्रत गयो ।

आगन्तुक स्थविरले शयनासनमा प्रवेश गरी सोच्यो – “अब, मेरो साथी घिउ, सखर अथवा पेय वस्तु पठाउनेछ किनकि ऊ यस नगरमा धेरै दिनदेखि बस्दछ ।” तर राती उसले इच्छानुसारको वस्तु पाउन सकेन र त्यसै सुत्यो । सबै सोच्यो – “यस समय

उपस्थापकहरूद्वारा यवागु खानको लागि पठाउनेछ।” तर त्यसलाई पनि नदेखेर “पठाउनेहरू छैन होला, गाउँमा जाँदा शायद दिनेछ” भनी सोचेर सबैरे स्तुपाराम स्थविरसँग गाउँमा प्रवेश गर्‍यो। उसले एक गल्लीमा घुमेर थोरै यवागु पाएर, आसनशालामा बसेर पियो।

त्यसपछि आगन्तुकले सोच्यो – “थाहा हुन्छ सधैं नियमित प्राप्त हुने यवागु छैन, अब भोजनको समय मानिसहरू उत्तर भोजन दिन्छन्।” तत्पश्चात् भोजनको समय पनि सोचेअनुसार नभएपछि भिक्षाको लागि घुमेर पाएकोलाई नै खाएर, दोस्रोलाई भन्यो –

“भन्ते, के सब समय यसरी नै बिताउनु हुन्छ?”

“हो आवुस”

“भन्ते, प्राचीन खण्डराजी राम्रो छ, त्यहाँ जाऊँ”

स्थविरले नगरको दक्षिण ढोकाबाट निस्केर कुम्भकार ग्राम जाने बाटो लाग्यो। तब पहिलो भिक्षुले सोध्यो – “भन्ते के, यस मार्गबाट कतै जाने हो?”

“आवुस, के तिमीले प्राचीन खण्डराजिको प्रशंसा गरेका होइनौ?”

“भन्ते, के तपाईंको यतिका दिन बसेको स्थानमा प्रस्थान गर्नअघि व्यवस्था गर्नु पर्ने कुनै अधिक वस्तु छैन?”

“हो आवुस, पिर्का, खाट सांघिक हुन् ती सुम्पी नै गएको छ, दोस्रो केही छैन।”

“भन्ते, तर मेरो लट्टी, तेल राख्ने भाँडा र जुत्ता राख्ने थैली त्यहीँ छ।”

“आवुस, तिमीले एकदिन बसेर यतिका जम्मा गर्‍यो?”

“हो भन्ते।”

दोस्रोले प्रसन्न मनले नै स्तुपाराम स्थविरलाई प्रणाम गरी – “भन्ते, तपाईंजस्ता मानिसहरूको लागि सबै स्थान जंगलमा नै बस्नुसमान हुन्छ। यो स्तुपाराम चारै बुद्धहरूका धातुहरूको निधान गरिएको स्थान हो। साथै लौह प्रासादमा सुन्दर धर्मश्रवण, महाचैत्यको दर्शन गर्नु र स्थविरहरूको दर्शन मिल्दछ जुन बुद्धकालसमान छ। त्यसैले तपाईं यहीं बस्नुहोस्।”

भोलिपल्ट पात्रचीवर, लिएर आगन्तुक भिक्षु आफै गयो।

यसप्रकारको भिक्षुको लागि आवास परिबोध हुँदैन।

Dhamma Digital कूल

जाति, सम्बन्धीको कुल या उपस्थाक (सेवाटहल गर्ने मानिस) को कुल। कसैको उपस्थाक कुल पनि “सुखी हुँदा सुखी हुनु” आदि संयुक्त निकाय (३, ११) को वचनानुसार संसर्गयुक्त विहार गर्नले परिबोध हुन्छ। किनकि त्यहाँ रहने भिक्षु त्यस कुलका मानिसहरूविना नजिकको विहारमा धर्म सुन्नको लागि पनि जाँदैन। तर कसैको मातापिता पनि परिबोध हुँदैन, श्रीलङ्काको अनुराधपुर नजिकैको कोरण्डक विहारमा बस्ने स्थविरको भाञ्जा तरुण भिक्षुजस्तै।

तरुण भिक्षुको कथा

त्यो तरुण भिक्षु पढ्नको लागि रोहण नामक स्थानमा गयो। स्थविरकी बहिनी उपासिका पनि सर्वदा स्थविरकहाँ गएर उसको समाचार सोध्दथी। स्थविरले एक दिन ‘तरुणलाई बोलाई ल्याउनेछु’ भनी सोचेर रोहणतिर प्रस्थान गर्नुभयो। तरुण पनि “म यहाँ धेरै दिनसम्म रहें, अब उपाध्यायलाई भेटेर उपासिका (आमा) को समाचार सोध्दछु” भनी सोचेर रोहणबाट हिँड्यो। तरुण भिक्षु र मामा स्थविर भिक्षु दुवै नै नदीको किनारामा भेट भए। तरुण भिक्षुले एक रूखमुनि स्थविरको व्रत (सेवा) गर्‍यो। स्थविरले “कहाँ जान्छौ? भनी सोध्नुहुँदा त्यस तरुण भिक्षुले आफ्नो गाउँ जाने कुरालाई बतायो। स्थविरले – “तिमीले धेरै राम्रो गर्‍यो, उपासिका पनि सर्वदा सोध्दथी, म पनि यसैले आएको हुँ, तिमी जाऊ, म यहीं यस वर्षको वर्षवास गर्नेछु” भनेर उसलाई विदा गर्नुभयो। तरुण भिक्षु वर्षावास सुरु गर्ने दिन नै त्यस विहारमा पुग्यो। उसको लागि शयनासन पनि उसको आमाबाबुद्वारा बनाइएको नै प्राप्त भयो।

भोलिपल्ट उसको पिता आएर “कसलाई हाम्रो शयनासन मित्यो होला भनी सोध्दा “आगन्तुक तरुण भिक्षुलाई” भन्ने सुनेर, उसको नजिक गएर प्रणाम गरी “भन्ते, हाम्रो शयनासनमा बस्ने भिक्षुको लागि एक नियम छ” भनी भन्यो

“के उपासक ?”

“तीन महिनासम्म हाम्रो घरमा नै भिक्षा ग्रहण गरी वर्षावासपछि प्रवारणा गरी जाने समय हामीलाई भन्नुपर्दछ ।”

भिक्षुले मौन भावले स्वीकार गर्‍यो । उपासकले पनि घर गएर “हाम्रो आवासमा एक आगन्तुक आर्य (भिक्षु) आउनुभएको छ, आदरसत्कारसाथ उहाँको सेवाटहल गर्नुपर्दछ” भनी सुनायो । उपासकाले “धेरै राम्रो” भनी स्वीकार गरी उत्तम खाद्यभोजन तैयार गरी । तरुण भिक्षु पनि भोजनको समय आफ्नो ज्ञातिको घर गयो तर उसलाई कसैले पनि चिनेन ।

यसरी ऊ तीन महिनासम्म त्यही भोजन गरी वर्षावास पूर्ण गरी “अब म जानेछु” भनी दायकहरूलाई भन्यो । तब उसको नातेदारहरूले “भन्ते, भोलि जानुहोस्” भनी भोलिपल्ट घरमा खाना खुवाएर, तेलको भाँडामा तेल भरेर, एउटा सक्खरको डल्लो र नौ हात कपडा दिएर “जानु हवस् भन्ते” भनी विदा दियो । उसले पनि अनुमोदन गरी रोहणतर्फ लाग्यो ।

उसको उपाध्यायले पनि प्रवारणा समाप्त गरी त्यही बाटो गरी फर्किनुहुँदा पहिलेकै स्थानमा नै उसलाई भेट्नुभयो । उसले कुनै एक रुखमुनि बसेर स्थविरप्रति व्रत गर्‍यो । तब स्थविरले उससँग सोध्नुभयो – “के भद्रमुख । तिमीले उपासकालाई भेट्यौ ?” उसले “हो भन्ते” भनी सबै समाचार भनेर त्यस तेलले स्थविरको खुट्टामा मलेर, सक्खरको रस बनाएर, त्यो कपडा पनि स्थविरलाई नै दिएर, स्थविरलाई प्रणाम गरी “भन्ते, मलाई रोहण नै अनुकूल छ” भनेर रोहणतिर लाग्यो । स्थविर पनि विहारमा आएर भोलिपल्ट कोरण्डक गाउँमा जानुभयो ।

उपासिका पनि “मेरो दाई मेरो छोरालाई लिएर अब आउने छ” भनी सोचेर सर्वदा बाटो हेर्दै बस्दथी । तर उनले उहाँलाई एकलै आएको देखेर “लाग्छ मेरो छोरो मन्थो, यो स्थविर एकलै आउँदै छ” भनी सोचेर स्थविरको खुट्टामा परी, विलाप गर्दै रोई । स्थविरले “तरुणले अल्पेच्छ स्वभावको कारण आफूलाई नचिनाएर नै गयो” भन्नुभएर उसलाई सम्झाईबुझाई सबै समाचार भन्नुभएपछि, पात्रको भोलाबाट त्यस कपडालाई निकालेर पनि देखाउनुभयो ।

उपासिका प्रसन्न भएर पुत्र गएको दिशातर्फ छातीको बलले सुतेर नमस्कार गर्दै भनी “लाग्छ मेरो छोराजस्तै भिक्षुलाई लक्ष्य गरी भगवान्‌ले मज्झिम निकाय (१,३,४) को रथविनीत प्रतिपद, सुत्तनिपात (३,११) को नालक प्रतिपद, सुत्तनिपात (४,१४)को तुवटक प्रतिपद र चारैवटा प्रत्ययमा सन्तोष गर्नु साथै भावना रामतालाई प्रकट गर्ने अंगुत्तर निकाय (४,३,८) को महाआर्यवंश प्रतिपदको उपदेश गर्नुभएको थियो । जन्म दिने आमाको घर तीन महिना भोजन गरेर पनि – “म तिम्रो छोरा हुँ, तिमी मेरी आमा हो” भनेन । अहा ! कस्तो विस्मयजनक मानिस !”

यसप्रकारको भिक्षुलाई मातापिता पनि बाधक हुँदैन । उपस्थापक कुलको त कुरा नै

के गर्नु ?

लाभ

चार प्रत्ययको लाभ । ती कसरी परिवोध हुन्छन् ? पुण्यवान् भिक्षुलाई गएको स्थानमा मानिसहरू धेरैधेरै प्रत्यय दिन्छन् । ऊ त्यसको अनुमोदन गर्दै र धर्मोपदेश गर्दै, श्रमणधर्म गर्नको लागि छुट्टि पाउँदैन । अरुणोदयदेखि जबसम्म पहिलो प्रहर हुँदैन, तबसम्म मनुष्यसंसर्गबाट छुट्दैन । फेरि साँझको समय पनि जोड्ने थुपार्ने पिण्डपातिक भिक्षु आएर “भन्ते, फलाना उपासक, उपासिका, अमात्यकी छोरी, तपाईंलाई भेट्न चाहान्छे” भन्दछ । ऊ “आवुस, पात्रचीवर लेऊ” भनेर जानको लागि तैयार हुन्छ । यसप्रकार नित्य नै फाँसिरहन्छ । यसरी उसको लागि ती प्रत्यय परिवोध हुन्छ । तब उसले गणलाई छाडी जहाँ मानिसहरू चिन्दैनन् त्यहाँ एकलै विचरण गर्नुपर्दछ । यसप्रकार त्यो बाधा हटेर जान्छ ।

गण

सौत्रान्तिक गण या अभिधार्मिक गण । जो उसको पाठ गराउने समय अथवा प्रश्नोत्तर दिँदै श्रमणधर्म गर्नको लागि छुट्टी पाउँदैन उसको लागि गण परिवोध हुन्छ । उसलाई यसप्रकार हटाउनुपर्दछ – यदि ती भिक्षुहरू धेरै अध्ययन गरिसकेका छन् र थोरै शेष हुन्छ, तब उसलाई समाप्त गराएर जंगलमा जानुपर्दछ । यदि थोरै अध्ययन गरिसकेका छन् र धेरै बाँकी हुन्छ भने योजनभरभन्दा बाहिर नगएर,

योजनभरको भिन्न अन्य गणको अध्यापककहाँ गएर – “आयुष्मान्, यिनीहरूलाई पढाउनुोस्, यिनीहरूको देखमाल गर्नुहोस्” भन्नुपर्दछ । यस्तो पनि नपाएमा “आवुस मलाई एक काम छ, तिनीहरू आफ्नो अनुकूल स्थानमा जाऊ” भनेर गणलाई छाडी आफ्नो काम गर्नुपर्दछ ।

काम

निर्माण कार्य = त्यस कार्य गर्नेलाई मिस्त्री, सिकर्मी आदिको कामको लागि पाएको र नपाएको वस्तुहरूलाई जान्नुपर्दछ । यसप्रकार त्यो सर्वदा परिबोध हुन्छ । उसलाई पनि यसरी हटाउनुपर्दछ – यदि थोरै बाँकी भए तब समाप्त गर्नुपर्दछ । यदि धेरै भए र संघको काम भए संघलाई अथवा संघको कार्यहरूको देखरेख गर्ने भिक्षुलाई सुम्पनुपर्दछ । यदि आफ्नो चीज भए, तब आफ्नो कार्यहरूलाई देखरेख गर्नेलाई सुम्पनुपर्दछ । यदि त्यस्ताहरूलाई पनि नपाएमा, संघलाई दिएर जानुपर्दछ ।

मार्ग

वाटो हिंड्नु । जसको कतै प्रब्रजित हुने इच्छा भएको कुनै व्यक्ति हुन्छ अथवा केही प्रत्यय पाउनु छ भने यदि त्यस कार्यलाई सिद्ध गरिएको छैन भने जंगलमा गएर श्रमणधर्म गरे तापनि त्यस कायलाई पूरा गर्नको लागि यात्रा गर्ने इच्छालाई त्याग्न सक्दैन । यसैले पहिले गएर त्यस कामलाई समाप्त गरेर नै श्रमणधर्ममा लाग्नुपर्दछ ।

ज्ञाति

विहारमा आचार्य, उपाध्यायसँगै बस्ने भिक्षु, शिष्य, एक उपाध्यायको शिष्य, गुरुभाई, घरमा-आमाबाबु, भाई आदि व्यक्तिहरू । ती रोगी हुँदा भिक्षुको लागि परिबोध हुन्छ । यसैले यस परिबोधलाई, सेवाटहल गरी, उसको पहिलेजस्तै निरोग गरी हटाउनुपर्दछ ।

उनीहरूमध्ये उपाध्याय रोगी हुँदा, यदि छिट्टै राम्रो भएन भने जीवनभर सेवा गर्नुपर्दछ । त्यसरी नै प्रब्रज्याको आचार्य, उपसम्पदाको आचार्यसँगै विहार गर्ने भिक्षु, उपसम्पन्न गरिएको र प्रब्रजित गरिएको शिष्य, एक उपाध्यायको शिष्य, निश्रयको आचार्य, ग्रन्थ पढाउने आचार्य, निश्रयको शिष्य, ग्रन्थ पढ्ने शिष्य र गुरुभाइको, जबसम्म निश्रय लिनु, पढ्नुमा लागिहन्छ तबसम्म सेवा गर्नुपर्दछ । हुन सक्छ भने त्यसभन्दा अधिक पनि सेवा गर्नुपर्दछ नै ।

मातापिताको लागि उपाध्यायको समान व्यवहार गर्नुपर्दछ । यदि तिनीहरू राज्यभिन्न नै बस्छन् र पुत्रद्वारा उपस्थान चाहन्छन् भने सेवा गर्नु नै पर्दछ । उनीहरूसँग औषधि छैन भने आफ्नो भएको दिनुपर्दछ । आफूसँग पनि नभएमा भिक्षा मागेर, खोजेर पनि दिनुपर्दछ । भाईबहिनीहरूको लागि उनीहरूसँग भएको वस्तु प्रयोग गर्नुपर्दछ । यदि उनीहरूसँग छैन भने आफूसँग भएको वस्तु त्यस समयको लागि उधारो दिनुपर्छ, पछि पाएमा लिनुपर्दछ, तर नपाएमा निन्दा गर्नु हुँदैन । नातेदार नभएको ज्वाई (बहिनीको पति) को लागि औषधि गर्नु हुँदैन र न दिनु नै हुन्छ । ‘आफ्नो स्वामीलाई देउ’ भनेर बहिनीलाई दिनुपर्छ । भाईबुहारीको लागि पनि यसैप्रकार बुझ्नुपर्दछ । तर उसको छोरा आफ्नै ज्ञाति नै हो त्यसैले उसको औषधि गर्नुपर्दछ ।

Dhamma Digital रोग

जुनसुकै रोग । त्यो पीडित गर्दै परिबोध हुन्छ । यसैले औषधि गरी त्यसलाई हटाउनुपर्दछ । यदि केही दिन औषधि गरेर पनि राम्रो हुँदैन भने – “म तिम्रो दास होइन न त नोकर नै, तिम्रीलाई नै पोष्दै अनादि संसारको चक्करमा घुम्दै दुःख पाएँ” आदि यसप्रकार निन्दा गरी श्रमणधर्म गर्नुपर्दछ ।

ग्रन्थ

परियत्ति (बुद्ध वचन) को परायण गर्नु । त्यो स्वाध्याय आदिमा नित्य लागिहने भिक्षुको लागि परिबोध हुन्छ । अन्यको लागि होइन । यहाँ यी कथाहरू छन् :-

रेवत स्थविरको कथा

मज्झिम निकायको भाणक रेवत स्थविरले मलयवासी रेवत स्थविरकहाँ गएर कर्मस्थान माग्नुभयो । स्थविरले सोध्नुभयो “आवुस, परियत्तिमा कस्तो छौ ?”

“भन्ते, मज्झिम निकाय मलाई याद छ ।”

“आवुस, मज्झिम निकायको परायण कठिन छ, मूल पण्णासकको स्वाध्याय गर्नेलाई मज्झिम पण्णासक सिक्नुपर्ने हुन्छ र त्यसको स्वाध्याय गर्नेलाई माथिल्लो पण्णासक सिक्नुपर्ने हुन्छ । तिमीले कसरी कर्मस्थान अभ्यास गर्छौं ?”

“भन्ते ! तपाईंसँग कर्मस्थानलाई पाएमा फेरि त्यसलाई हेर्ने छैन” भन्नुभएर कर्मस्थान ग्रहण गर्नुभयो । उहाँले उन्नाईस वर्षसम्म ग्रन्थको स्वाध्याय नगरी बीसौं वर्षमा अर्हत्व प्राप्त गर्नुभयो । त्यसपछि स्वाध्याय गर्नको लागि आउने भिक्षुलाई – “आवुस, मैले परियत्तिलाई नहेरेको बीस वर्ष भइसक्यो, तर पनि मैले यसको अभ्यास गरेको छु, आरम्भ गर” भन्नुभयो र शुरुदेखि लिएर अन्त्यसम्म एक व्यञ्जनमा पनि उहाँले नलड्बडिकन पाठ गर्नुभयो ।

नाग स्थविरको कथा

कारलियगिरीवासी नाग स्थविरले पनि अठार वर्ष परियत्तिलाई छाडी भिक्षुहरूलाई फेरि अभिधर्मको धातुकथा पढाउनुभयो । ती पाठलाई एउटा गाउँमा बस्ने स्थविरहरूसँग मिलाईमिलाई सोध्दा कुनै पनि प्रश्न उटपटांगको थिएन ।

चूडाभय स्थविरको कथा

महाविहारमा पनि त्रिपिटक चूडाभय स्थविरले अट्ठकथालाई नपढी तीन पिटकहरू (विनय, सुत्तन्त, अभिधम्म) को वर्णन गर्नेछु भनेर सुवर्ण भेरीलाई बजाउन लगाउनुभयो । भिक्षुसंघले – “कुन आचार्यद्वारा शिक्षित छौ ?” भनेर सोधेर, फेरि “जबसम्म हाम्रा आचार्यहरूको शिक्षाबारे वर्णन गर्दैनौ हामी तिमीलाई बोल्न दिने छैनौं” भनी भन्यो । उहाँको उपाध्यायले पनि आफूकहाँ आउँदा ऊसँग सोध्नुभयो – आवुस, तिमीले भेरी बजायौ ?”

“हो भन्ते”

“कुन कारणले ?”

“भन्ते परियत्तिलाई वर्णन गर्नेछु भन्ने कारणले ।”

“आवुस, अभय ! आचार्यहरू” यस पदलाई कसरी भन्दछ भनी सोध्नुभयो ?”

“भन्ते, यसरी भन्दछ” भनी चूडाभय स्थविरले जवाफ दिनुहुँदा उपाध्याय स्थविरले “हुँ” ! मात्र भन्नुभएर निषेध गर्नुभयो । फेरि उहाँले फरकफरक पर्यायले “भन्ते, यस्तो भन्दछ” भनी तीन पटकसम्म भन्नुभयो । उपाध्याय स्थविरले पनि फेरि “हुँ” भनी ३ पल्टसम्म निषेध गर्नुभयो र भन्नुभयो – “आवुस तिम्रो पहिले बताएको आचार्यको मार्ग नै हो । तर तिमीले आचार्यहरूको मुखबाट नसुनेको कारणले गर्दा यसरीयसरी आचार्यहरूले भन्दछन् भनी स्थिरतापूर्वक भन्न सकेनौं । जाऊ, हाम्रा आफ्नै आचार्यकहाँ गएर सुन ।”

“भन्ते, कहाँ जाऊ ?”

“महावेली गंगानदी पारी रोहण जनपदमा तुलाधार पर्वत (तरहल पउ वेहेर, श्रीलङ्का) विहारमा त्रिपिटधारी महाधर्मरक्षित नामक स्थविर रहनुहुन्छ, उसैकहाँ जाऊ ।”

“हवस, भन्ते” भनी स्थविरलाई प्रणाम गरी पाँच सय भिक्षुहरूसँग स्थविरकहाँ जानुभएर उहाँलाई प्रणाम गरी बस्नुभयो । महाधर्मरक्षित स्थविरले “किन आएका हो ?” भनी सोध्नुभयो ।

“भन्ते ! धर्म सुन्नको लागि ।”

“आवुस, अभय ! दीघ, मज्झिम निकायहरू बारे मलाई समय समयमा सोध्दछन्, तर शेषलाई मैले लगभग तीस वर्षदेखि कहिले हेरेको छैन । तैपनि तिमी राति मकहाँ आएर पाठ गर, म तिमीलाई दिनमा त्यसको व्याख्यान बताउने छु ।”

चूडाभय स्थविरले पनि “धेरै राम्रो” भनी त्यस्तै गर्नुभयो ।

आँगन ढोकामा बनाएको एक ठूलो मण्डपमा गाउँका बासिन्दाहरू प्रतिदिन धर्मश्रवणको लागि आउँदथे । चूडाभय स्थविरले राति पाठ गरेकोलाई महाधर्मरक्षित स्थविरले दिनमा व्याख्यान गर्दै क्रमशः धर्मोपदेश समाप्त गर्नुभयो । तब एकदिन चूडाभय स्थविरलाई चटाईमाथि बसाएर भन्नुभयो – “आवुस, मेरो लागि कर्मस्थान बताऊ ।”

“भन्ते, के भन्दै हुनुहुन्छ ? मैले तपाईंसँगै सुनेको नि ? म के बताउन सक्दछु जुन तपाईंले जान्नुभएको छैन ?”

96

त्यसपछि स्थविरले उसलाई भन्नुभयो – “आवुस, यो मार्ग अर्कै हो जुन तिमीले साँच्चैकै यात्रा गरिसक्यौ ।”

अभय स्थविर त्यस बेला स्रोतापन्न भइसक्नुभएको थियो । त्यसैले उहाँले उहाँहरूलाई कर्मस्थान दिनुभएर महाविहारमा नै फर्कनुभयो । पछि एकदिन लौहप्रासादमा धर्म बताउँदै गरेको समयमा “महाधर्मरक्षित स्थविरको परिनिर्वाण भयो” भन्ने सुन्नुभयो । सुनेर “आवुस, चीवर ल्याउ” भनी चीवर ओढ्नुभएर “आवुस, हाम्रो आचार्यको अर्हत्मार्ग अति नै सुन्दर थियो । आवुस, हाम्रो आचार्य, सिधासादा, राम्रो नराम्रोलाई जान्ने हुनुहुन्थ्यो । आफूसँग धर्म पढ्नेहरू शिष्यहरूसँग टाटीमा बसेर ‘मेरा लागि कर्मस्थान भन’ भन्नुहुन्थ्यो । आवुस, स्थविरको अर्हत्मार्ग अति नै सुन्दर थियो ।”

यसप्रकारले भिक्षुहरूको लागि ग्रन्थ परिबोध हुँदैन ।

ऋद्धि

पृथग्जनहरूको ऋद्धि । त्यो उत्तानो सुत्ने बच्चाहरू र सानो धानवालीजस्तै धेरै कठिनाइले रक्षा गर्न सकिने हुन्छ । अल्पमात्रमा नै नष्ट हुन्छ । त्यो विपश्यनाको लागि परिबोध हुन्छ समाधिको लागि होइन, किनकि समाधिलाई पाएर प्राप्त हुने हुनाले । यसैले विपश्यना गर्न चाहनेले ऋद्धिको बाधाहरूलाई हटाउनुपर्दछ । अन्य शमथा भावना गर्ने भिक्षुलाई अवशेष नौ बाधाहरू हटाउनुपर्छ । यी परिबोध कथाको विस्तार हुन् ।

(२) कल्याणमित्र

“कर्मस्थानलाई दिने कल्याणमित्रसँग गएर” भनी जुन भनिएको छ, त्यसमा कर्मस्थान दुई प्रकारका हुन्छन् (१) सबै ठाउँमा जाने कर्मस्थान र (२) पहिरण गर्न योग्य कर्मस्थान । तिनमा सबै स्थानमा जाने कर्मस्थान हो – भिक्षुसंघ आदिमा (१) मैत्री गर्नु र (२) मरणस्मृति । कोहीकोही (३) अशुभसंज्ञा पनि भन्दछन् ।

मैत्री भावनाले - कर्मस्थानमा लाग्ने भिक्षुलाई पहिलो परिच्छेद गरी सीमामा बस्ने भिक्षुसंघमाथि “सुखी होऊन्, दुःखरहित होऊन्” भनी मैत्री भावना गर्नुपर्दछ । त्यसपछि एक सीमाभित्र रहने देवताहरूसित, त्यसपछि नजिकैको गाउँको मुखियाप्रति, तत्पश्चात् त्यहाँको मनुष्यहरूदेखि लिएर सबै प्राणीप्रति मैत्री गर्नुपर्दछ । भिक्षुसंघप्रति मैत्री गर्नाले आफूसँग रहने भिक्षुहरूको चित्तमा मृदुता उत्पन्न गर्दछ । तब उनीहरू उसको लागि सुखपूर्वक रहने हुन्छ । एक सीमामा रहने देवताहरूप्रति मैत्री गर्नाले मृदु चित्त भएको देवताहरूद्वारा धार्मिक रक्षाद्वारा राम्ररी रक्षित हुन्छ । नजिकको गाउँको मुखियाहरूप्रति मैत्री गर्नाले मृदु गरिएको चित्त सन्तान भएको मुखियाहरूको धार्मिक रक्षाद्वारा परिष्कारद्वारा रक्षित हुन्छ । मनुष्यहरूप्रति मैत्रीले प्रसन्न गरिएको चित्तद्वारा त्यसबाट आनन्दित भएर विचरण गर्दछ । सबै प्राणीहरूप्रति मैत्री गर्नाले सबै ठाउँमा निर्धक्क घुम्ने हुन्छ ।

मरणस्मृतिको भावनाले – “मलाई अवश्य मर्नुपर्छ” यस्तो विचार गर्दै गलतखोजलाई छाडी, अधिकाधिक बह्दै गएको संवेगयुक्त हुन्छ । चित्तलाई संकुचित बनाउने व्यक्ति हुँदैन ।

अशुभसंज्ञाले – अभ्यस्त चित्तको मनलाई दिव्य विषय आलम्बनले पनि लोभ्याउन सक्दैन ।

यसप्रकार धेरै उपकार हुनाले कारण यसको सर्वत्र आवश्यकता हुन्छ ... र अभिप्रेत भावनामा लाग्नेको हेतु हुन्छ । यसैले यी तीन कर्मस्थानहरूलाई सबै ठाउँमा चाहना गर्ने कर्मस्थान भनिन्छन् ।

चालीस कर्मस्थानहरूमध्ये जुन जसको चर्चाको अनुकूल छन्, त्यो उसलाई नित्य परिहरणयोग्य र माथिमाथिको भावनाको पदस्थान हुनाको कारण “परिहरण योग्य कर्मस्थान” भनिन्छ । अतः यी दुवै प्रकारका कर्मस्थानहरूलाई जसले सिकाउन सक्दछ, उसलाई कर्मस्थान दिने व्यक्ति भनिन्छ । त्यस कर्मस्थान दिने व्यक्ति कल्याणमिमा अंगुत्तर निकाय (७,४,६) अनुसार निम्न गुणहरू हुन्छन् –

पियो गरु भावनीयो वत्ता च वचनक्खमो ।

गम्भीरञ्च कथं कत्ता नो चट्ठाने नियोजये ॥

(१. प्रिय, २. गौरवनीय, ३. आदरणीय, ४. वक्ता, ५. कुरा सहने, ६. गम्भीर कुरालाई बताउने र ७. अनुचित कामहरूमा नलाग्ने

1)

“आनन्द, मजस्तो कल्याणमित्रलाई पाएर उत्पत्ति स्वभाव भएको प्राणी उत्पत्तिद्वारा छुटकारा पाउँदछन्” आदि संयुक्त निकाय (३,२८) को वचनले सम्यक् सम्बुद्ध नै सबै गुणहरूयुक्त कल्याणमित्र हुनुहुन्छ । यसैले उहाँको उपस्थितिमा उहाँ भगवानसँगै ग्रहण गरिएको कर्मस्थान सुगृहीत हुन्छ । उहाँको परिनिवृत्त हुँदा अस्सी महाश्रवाकहरूमध्ये जीवित रहेकामध्येबाट ग्रहण गर्नुपर्दछ । उहाँहरू पनि नहुँदा, जुन कर्मस्थानलाई ग्रहण गर्न चाहन्छ, त्यसअनुसार चतुष्क, पञ्चकध्यानहरूलाई उत्पन्न गरी, ध्यानको सहारा विपश्यनालाई बढाई, आस्रवक्षयलाई प्राप्त भएको क्षीणास्रवकहाँ ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

के क्षीणस्रवले “म क्षीणस्रव हुँ” यसप्रकार आफूलाई प्रकट गर्दछ ? किन प्रकट गर्दैन ? आफूले सिकाएको कर्मस्थान भावनालाई पालना गर्दछु भनी सिकने भिक्षुको मनलाई क्षीणस्रव भएको भावलाई जानेर प्रकट गर्दछ । के अश्वगुप्त स्थविरले आफूले सिकाएको कर्मस्थानलाई आरम्भ गर्दै गरेको भिक्षुको लागि “यो कर्मस्थानलाई गर्ने हो” भनी जानेर आकाशमा चर्मखण्डलाई बिछ्याएर, त्यहाँ पलेटी कसी कर्मस्थान भन्नुभएन ?

त्यसैले यदि क्षीणस्रव पाउँछ भने धेरै राम्रो हुन्छ, यदि पाउँदैन भने अनागामी वा सकृदागामी वा स्रोतापन्न वा ध्यानलाई प्राप्त पृथग्जन वा त्रिपिटकधारी वा दुई पिटकधारी वा एक पिटकलाई धारण गर्नेहरूमध्ये पहिलोपहिलो कर्मस्थान सिकनेसँग कर्मस्थान ग्रहण गर्नुपर्दछ । एक पिटकधारी पनि नहुँदा, जसलाई एक संगीति (निकाय) भए पनि वा अट्ठकथा याद भएको र स्वयं लज्जालु छ, उसकहाँ ग्रहण गर्नुपर्दछ । यसप्रकार तन्तिधर (बुद्धोपदेशलाई धारण गर्ने भिक्षु) बुद्धानुबुद्धको वंशको रक्षक, परम्पराको पालन गर्ने आचार्य, आचार्यको नै मतको हुन्छ, आफ्नो मतको हुँदैन । यसैले पुराना स्थविरहरूले आचार्यको मतानुसार चल्ने भिक्षुप्रति तीनपल्ट भनेका छन् -“लज्जावान् रक्षा गर्दछ, लज्जावान् रक्षा गर्दछ, लज्जावान् रक्षा गर्दछ ।”

पहिले भनिएको क्षीणास्रव आदिले आफूले प्राप्त गरेको मार्गलाई नै कर्मस्थान बताउँछन् । बहुश्रुत त्यसत्यस आचार्यकहाँ गएर सिकेर, सोधेर राम्ररी कर्मस्थानको शोधन गरी यताउताबाट सूत्र र कारणलाई विचार गरी, योग्यअयोग्यलाई ठीक गरी, घना स्थानमा जाने महाहात्तीजस्तै महामार्गलाई देखाउँदै कर्मस्थान भन्दछ ।

यसप्रकारको कर्मस्थानदायक कल्याणमित्रकहाँ गएर उसको सेवाटहल गरी कर्मस्थान ग्रहण गर्नुपर्दछ । यदि त्यो एक विहारमा नै मिल्दछ भने धेरै राम्रो हुन्छ, यदि मिल्दैन भने तब जहाँ ऊ रहन्छ त्यहाँ जानुपर्दछ । जानेलाई नधोएको, तेल मलेको खुट्टामा चप्पल लगाएर, छाता लिएर, तेलको भाँडो, मह, सख्खर (शर्वत) आदि लिएर शिष्यहरूद्वारा घेरिएर जानुपर्दछ । जानुअगाडि गर्नुपर्ने कार्यहरूलाई पूर्ण गरी, आफ्नो पात्रचीवरलाई स्वयं लिएर जाँदा मार्गमा जुनजुन विहारमा वास गर्दछ ती सबै ठाउँमा व्रतप्रतिव्रत गर्दै, हल्का सामानहरूकासाथ अत्यन्त सल्लेख विचारको हुनुपर्दछ । त्यस विहारमा प्रवेश गर्ने समय मार्गमा नै दतिवनलाई कप्य गरेर, लिएर प्रवेश गर्नुपर्दछ । “मूर्त्तभर विश्राम गरी खुट्टा धोएर तेल आदि मलेर आचार्यकहाँ जानेछु” आदि सोची अन्य परिवेणमा जानु हुँदैन । किन ? यदि त्यहाँ उसको आचार्यको अनमेल भिक्षु भएमा, उनीहरू उसको आउने कारण सोधेर, आचार्यको निन्दा गरी “यदि उसकहाँ आएका हो भने तिमि नष्ट भयौ” यसप्रकार भनेर पश्चाताप पैदा गराउन सक्दछ, जसले कि ऊ त्यहीँबाट फर्केर जाओस् । यसैले आचार्य बस्ने ठाउँलाई सोधेर त्यहीँ जानुपर्छ ।

यदि आचार्य आफूभन्दा धेरै कान्छो छ तब उसबाट पात्र चीवरलाई ग्रहण गरी, गर्ने काम लिन हुँदैन र यदि बूढा छ भने गएर आचार्यलाई प्रणाम गरी उभिनुपर्छ । “आवुस, पात्रचीवर राख” भन्दा राख्नुपर्दछ । “पानी पिउ” भन्दा यदि इच्छा भएमा पिउनुपर्दछ । “खुट्टालाई धोऊ” भन्दा यदि पानी आचार्यद्वारा ल्याइएको भए त्यस पानीले खुट्टा धुनु हुँदैन । “आवुस, धोऊ मैले ल्याएको होइन, अरुले ल्याएको हो” भनेमा जहाँ आचार्यले देख्न सक्दैन, त्यस्तो आडमा अथवा विहारको मैदानमा एक छेउमा बसी खुट्टा धुनुपर्दछ ।

यदि आचार्य तेलको भाँडा ल्याउँछ भने उठेर दुवै हातले पकड्नुपर्दछ । यदि नपकडे तब “यो भिक्षु अहिलेदेखि प्रयोग गर्दैन” आदि आचार्यको मनमा शंका हुन्छ । तेललाई लिएर शुरुदेखि खुट्टामा मल्लु हुँदैन । यदि त्यो आचार्यको शरीरमा मल्ले तेल हो भने योग्य छैन । यसैले पहिला शिरमा मलेर काँध आदिमा मल्लुपर्छ । “आवुस, सबैको काममा आउने तेल हो, खुट्टामा मल” भन्दा थोरै शिरमा राखेर, पछि खुट्टामा मलेर - “भन्ते, यस तेललाई भाँडामा राख्छु” भनेर आचार्यले लिएमा दिनुपर्दछ ।

आएको दिन “भन्ते, मलाई कर्मस्थान भन्नुहोस्” यसो भन्नु हुँदैन । दोस्रो दिन, यदि आचार्यको हमेशा सेवाटहल गर्ने सेवकभिक्षु छ भने, तब उसलाई आफ्नो लागि मौका मागेर सेवाटहल गर्नुपर्दछ । यदि माग्दा पनि दिँदैन भने मौका पाउँदा नै गर्नुपर्दछ । सेवाटहल गर्नेले छोटो, मध्यम, ठूलो - तीन दतिवन आचार्यकहाँ लानुपर्दछ । ठण्डागरम दुई प्रकारका मुख धुने र नुहाउनको लागि पानी तैयार गर्नुपर्दछ । त्यसपछि आचार्य तीन दिनसम्म जे खान्छ, त्यस्तो नै नित्य लिएर गएर दिनुपर्दछ । विनानियमको खाने आचार्यको लागि जस्तो पाउँछ त्यस्तै लिएर दिनुपर्छ ।

छोटकरीमा भन्ने हो भने जुन भगवान्ले “भिक्षुहरू, शिष्यलाई आचार्यसँग ठीक ढङ्गले व्यवहार गर्नुपर्दछ भन्नुभएको छ, ती सबै गर्नुपर्दछ । यो ठीकले व्यवहार गर्ने नियम हो - एक बिहानै उठेर चप्पललाई फुकालेर, उत्तरासंगलाई एक काँधमाथि राखेर, दतिवन दिनुपर्दछ । मुख धुनको लागि पानी दिनुपर्दछ । आसन बिछ्याई दिनुपर्दछ । यदि यवागु भएमा भाँडा धोएर, यवागु लिएर गएर दिनुपर्दछ” आदि विनयपिटक महावग्गको स्कन्धमा ठीक प्रकारबाट गरिने व्यवहार नियम बताइएको छ ।

यसरी सेवाटहल गरी, गुरुलाई प्रसन्न गरी, साँझको समय प्रणाम गरी, “जाऊ” भनी छुट्टी दिएमा जानुपर्दछ । जब उहाँले “केको लागि आएका हो ?” भनी सोधेमा तब आउने कारणलाई बताउनुपर्दछ । यदि उहाँले सोध्नुभएन भने, सेवाटहल गर्दै, तब दश दिन या एक पक्ष (१५ दिन) बितेर जाँदा, एक दिन छुट्टी दिँदा पनि छुट्टीमा नगएर, अवकाश मागेर, आउने कारणलाई बताउनुपर्दछ । अथवा अन्य समयमा गएर, “केको लागि आएका हो” भनी सोध्नुहुँदा आएको कारण भन्नुपर्दछ । यदि उहाँले - “सबैरै नै आऊ” भन्नुहुन्छ भने सबैरै नै आउनुपर्दछ ।

यदि त्यस समय उसलाई पित्तको रोगले पेटमा जलन हुन्छ, मन्दाग्निको कारण भोजन पचदैन अथवा अन्य कुनै रोगले पीडित गरेको छ, तब उसलाई यथार्थ कुरा खोजी आफ्नो अनुकूल समयलाई बताएर त्यस समय आचार्यकहाँ जानुपर्दछ । किनकि समयानुकूल नभएमा कर्मस्थान भनिएको भए तापनि मनमा राख्न सकिँदैन ।

(३) चर्या

“आफ्नो चर्याको अनुकूल” भनी जुन भनिएको छ त्यसमा ६ प्रकारका चर्या छन् - (१) रागचर्या, (२) द्वेषचर्या, (३) मोहचर्या, (४) श्रद्धाचर्या, (५) बुद्धिचर्या र (६) वितर्कचर्या । कोहीकोही राग आदिलाई मिलाएर (१) रागमोहचर्या, (२) द्वेषमोहचर्या, (३) रागद्वेषचर्या, (४) द्वेषमोहचर्या चार प्रकारका तथा त्यस्तै नै श्रद्धा आदिलाई मिलाएर (१) श्रद्धाबुद्धिचर्या (२) श्रद्धावितर्कचर्या (३) बुद्धिवितर्कचर्या (४) श्रद्धावितर्कचर्या, यी भावहरूसहित चौध प्रकारका बताउँछन् । यसप्रकार भेदहरूलाई बताउँदा रोग आदिलाई श्रद्धा आदिसँग पनि मिलाएर धेरैजसो चर्या बनाउन सकिन्छ । यसैले संक्षेपमा ६ नै चर्या जान्नुपर्दछ । चर्या, प्रकृति (स्वभाव), उत्सद यी अर्थले एक छन् । चर्याहरू अनुसार ६ प्रकारका नै व्यक्ति हुन्छन् - (१) रागचरित (२) द्वेषचरित (३) मोहचरित (४) श्रद्धाचरित (५) बुद्धिचरित (६) वितर्कचरित ।

तिनीहरूमा, रागचरितले कुशलचित्त उत्पन्न हुने समय श्रद्धा बलवान् हुन्छ, राग (स्नेह) जस्तै - गुण हुनाको कारण । जस्तै - अकुशलचित्त उत्पन्न हुँदा राग स्निग्ध हुन्छ, धेरै रुखो होइन । यस्तै नै कुशलचित्त उत्पत्ति हुँदा राग भोगविलासका वस्तुहरूलाई खोज्दछ, त्यसरी नै श्रद्धा शील आदि गुणहरूलाई खोज्दछ । जसरी राग खराबी गर्न छाड्दैन, त्यस्तै श्रद्धा भलाई गर्न छोड्दैन । यसैले रागचरितको श्रद्धाचरितसँग मेल खान्छ ।

द्वेषचरितले कुशलचित्त उत्पन्न हुने समय प्रज्ञा बलवान् हुन्छ, द्वेषजस्तै गुण हुनाको कारणले । जस्तै - अकुशलचित्त उत्पन्न हुँदा द्वेष रूखो हुन्छ, आलम्बनसँग लाग्दैन, यस्तै नै कुशल हुने समय प्रज्ञा हुन्छ । जसरी द्वेषले नभएको दोषलाई पनि खोज्छ, यसरी नै प्रज्ञा रहँदा भएको दोषलाई नै खोज्छ । जसरी द्वेष प्राणीहरूलाई त्याग्नेरूपमा हुन्छ, यसरी नै प्रज्ञा संस्कार त्याग्नेरूपमा । यसैले द्वेषचरितको बुद्धिचरितसँग मेल खान्छ ।

मोहचरितले उत्पन्न नभएको कुशलधर्महरूलाई उत्पन्न गर्नको लागि प्रयत्न गर्ने समय अत्यधिक विघ्नकारक वितर्क उत्पन्न हुन्छन्, मोहजस्तै लक्षण हुनाको कारण । जस्तै - मोह धेरै व्याकुल हुनाको कारण अस्थिर हुन्छ, त्यसरी नै वितर्क पनि अनेक प्रकारले वितर्क गर्दा अस्थिर हुन्छ । जसरी मोह आलम्बनहरूलाई नपक्डनाको कारण चञ्चल हुन्छ, त्यसरी नै वितर्क छिटोछिटो कल्पना गर्ने कारण चञ्चल हुन्छ । यसैले मोहचरितको वितर्कचरितसँग मेल खान्छ ।

तृष्णा, मान, दृष्टिअनुसार अरू पनि तीन चर्या, भनिएका छन् । तिनीहरूमा तृष्णा रागचर्या नै हो र मान त्यसमा मिलेको हुन्छ, यसैले दुवै रागचर्यादेखि अलग हुँदैन । मोहद्वारा उत्पन्न हुने कारण दृष्टिचर्यालाई मोहचर्यामा नै समावेश गरिन्छ ।

यी चर्याहरूको के निदान छ ? कसरी जान्नुपर्दछ कि यो व्यक्ति रागचरित हो वा यो व्यक्ति द्वेष आदि चर्याहरूमध्ये कुनै एक ? कुन चरित व्यक्तिको लागि के अनुकूल छ ?

चर्या निदान

पहिलेको तीन चर्याहरू पूर्वजन्ममा अभ्यस्त हुने र श्लेष्मा आदि धातुदोषका कारण हुन्छन् भनी कोहीकोही भन्दछन् । पूर्वजन्ममा जो इच्छित कार्यमा अधिकांश शोभनीय कार्य गर्दछ, अथवा स्वर्गबाट च्युत भएर मनुष्यलोकमा उत्पन्न हुन्छ ऊ रागचरित हुन्छ ।

पूर्वजन्ममा काट्ने, मार्ने, बाँध्ने, दुश्मनीको काम अधिकांश गर्ने अथवा नरक, सर्पयोनिदेखि च्युत भएर मुनष्यलोकमा उत्पन्न भएको हुन्छ ऊ द्वेषचरित हुन्छ । पूर्वजन्ममा अध्यधिक मादकपदार्थ सेवन गर्ने^{९९} र ज्ञानको खोजी गर्ने कार्यबाट वञ्चित अथवा पशुयोनिबाट च्युत भएर यहाँ उत्पन्न हुन्छ ऊ मोहचरित हुन्छ । यसरी पूर्वजन्मको अभ्यासको कारण विभिन्न चरितका हुन्छन् भनिएको छ ।

पृथ्वीधातु र जलधातुको अधिकताले व्यक्ति मोहचरितको हुन्छ – अन्य वायु र अग्नि दुई धातुको अधिकताले द्वेषचरित हुन्छ । सबै धातुहरूको समानताले रागचरित हुन्छ ।

वायु, पित्त, कफ यी तीन दोषहरूमा जसमा कफको अधिकता हुन्छ ऊ रागचरितको हुन्छ । वायु अधिक हुने मोहचरितको अथवा श्लेष्मा अधिक भएको मोहचरित र वायु अधिक हुने रागचरित हुन्छ । यसरी धातुदोषको कारण भनिएका छन् ।

तर यसप्रकार भनिएअनुसार धातुहरूको उत्पन्न नियम छैन । किनकि पूर्वजन्ममा इच्छित कार्यमा लागेको अधिकांश शोभन कार्य गर्ने पनि र स्वर्गबाट च्युत भएर यहाँ उत्पन्न हुने पनि सबै रागचरित नै हुँदैन अथवा अन्य द्वेष वा मोहचरित पनि हुँदैन । धातुदोषको नियममा रागचरित र मोहचरित दुई मात्रै भनिएका छन् र त्यो पनि एकआपसमा विरोधी हुन् । श्रद्धाचर्या आदिमा एकको पनि निदान बताइएको छैन ? यसैले ती सबै अनिश्चित कथन हुन् ।

यो अर्थकथाचार्यहरूको मतानुसार विनिश्चय हो । अट्टसालिनी पकिण्णक काण्डको उत्सद कीर्तनमा भनिएको छ – “यी सत्व पूर्वहेतुअनुसार लोभउत्सद, द्वेषउत्सद, मोहउत्सद, अलोभउत्सद, अद्वेषउत्सद, अमोहउत्सद हुन्छन् । जसको कर्म गर्ने समय लोभ, अद्वेष र अमोह बलियो हुन्छन् तर अलोभ, द्वेष र मोह दुर्बल हुन्छन् उसको दुर्बल अलोभले लोभलाई दबाउन सक्दैन, अद्वेष, अमोहले बलियो द्वेष, मोहलाई दबाउन सक्दैन । यसैले त्यो व्यक्ति त्यस कर्मद्वारा दिइएको प्रतिसन्धि (आमाको गर्भमा प्रवेश गर्ने चित्त) अनुसार उत्पन्न भएर लोभी, सुख विलासी, क्रोधरहित, प्रज्ञावान् र वज्रजस्तै ज्ञानयुक्त हुन्छ ।”

त्यसैगरी जसको कर्म गर्ने समय लोभ, द्वेष र अमोह बलवान् हुन्छन् तर अलोभ, अद्वेष र मोह दुर्बल हुन्छन् तब ऊ पहिलेको अनुसार नै लोभी र क्रोधी हुन्छ । तर प्रज्ञावान्, वज्रजस्तै ज्ञानयुक्त हुन्छ, दत्ताभय स्थविरजस्तै ।

जसको कर्म गर्ने समय लोभ, अद्वेष र मोह बलवान् हुन्छन् तर अन्य दुर्बल हुन्छन् तब ऊ पहिलेजस्तै लोभी र कम बुद्धिमान् हुन्छ । तर सुखसिली र अक्रोधी हुन्छ, बहुल स्थविरजस्तै ।

त्यसरी नै जसको कर्म गर्ने समय लोभ, द्वेष र मोह तीनैवटा बलवान् हुन्छन् तर अलोभ, अद्वेष र अमोह दुर्बल हुन्छन् भने ऊ पहिलेको अनुसार लोभी, क्रोधी र मूर्ख हुन्छ ।

जसको कर्म गर्दा समय अलोभ, द्वेष र मोह बलवान् हुन्छन् तर अन्य दुर्बल हुन्छन् तब ऊ पहिलेको अनुसार अल्पक्लेशयुक्त हुन्छ । दिव्य आलम्बनहरूलाई पनि देखेर निश्चल रहन्छ । तर क्रोधी र कम बुद्धिवान् हुन्छ ।

जसको कर्म गर्दा समय अलोभ, अद्वेष र मोह बलवान् हुन्छन् तर अन्य दुर्बल हुन्छन् तब पहिलेको अनुसार नै अलोभी र सुखशीली हुन्छ, तर हुन्छ मूर्ख ।

त्यसरी नै जसको कर्म गर्दा समय अलोभ, द्वेष र अमोह बलवान् हुन्छन् अन्य दुर्बल तब ऊ पहिलेको अनुसार नै अलोभी र प्रज्ञावान् हुन्छ, तर हुन्छ क्रोधी ।

जसको कर्म गर्दा समय तीनैवटा अलोभ, अद्वेष र अमोह बलवान् हुन्छन् तर लोभ, द्वेष र मोह दुर्बल हुन्छन् तब मज्झिम निकाय (३,३,२) अनुसार ऊ महासंघरक्षित स्थविरजस्तै अलोभी, अक्रोधी र प्रज्ञावान् हुन्छ ।

यसमा जो लोभी भनिएको छ ऊ रागचरित हो । क्रोधी द्वेषचरित र कमबुद्धि मोहचरित हुन् । प्रज्ञावान् बुद्धिचरित हो । अलोभी र अक्रोधी प्रसन्न मन हुने स्वभाव हुनाले श्रद्धाचरित हुन्छ । अथवा जसरी धेरैजसो अमोह हुने कर्मद्वारा उत्पन्न भएको बुद्धिचरित हुन्छ, यसरी नै धेरै श्रद्धावान् कर्मद्वारा उत्पन्न भएको श्रद्धाचरित हुन्छ । कामभोग सम्बन्धी वितर्क आदि कर्मद्वारा उत्पन्न भएको वितर्कचरित हुन्छ । लोभ आदि मिश्रित कर्मद्वारा उत्पन्न भएको मिश्रितचरित हुन्छ ।

यसप्रकार लोभ आदिमध्ये जो कसैको प्रतिसन्धिलाई उत्पन्न गर्ने कर्मलाई चर्याहरूको निदान जान्नुपर्दछ ।

“कसरी जान्नुपर्दछ कि यो व्यक्ति रागचरित हो ?” आदि जुन भनिएको छ, त्यसको लागि यो विधि हो ।

इयापथतो किच्चा भोजना दस्सनादितो ।

धम्मप्पत्तितो चेव चरियायो विभावये ॥

(१. इयापथ, २. काम, ३. भोजन, ४. हेर्ने आदि र ५. धर्मको प्रवृत्तिद्वारा चर्याहरूलाई जानोस् ।)

इयापथद्वारा

रागचरित स्वाभाविक चालले हिंड्दै सजीसजाउ भएर हिंड्छ, विस्तारै खुट्टा राख्छ, बराबर राख्छ, बराबर उठाउँछ र उसको पाइतालाको बीचको भाग जमिनमा छुँदैन । द्वेषचरित पाइतालाअगाडिको भागद्वारा जमिन खनेभै हिंड्छ, हतार गरी खुट्टा राख्छ, हतार गरी उठाउँछ र खुट्टा राख्ने समय तन्काउँदै गरेभै राख्छ । मोहचरित हात खुट्टा चलाउँदै हिंड्छ, सशक्तजस्तै खुट्टा राख्छ, डराएभै सशक्तजस्तै उठाउँछ र उसको खुट्टा अनुपीडित (खुट्टाको पञ्जा र कुर्कुच्चाद्वारा तुरुन्त दबाउने) हुन्छ । सुत्तिपात (४,९) र धम्मपद अर्थकथा (२,१) को मागान्दिय सूत्रको उत्पत्तिमा यो भनिएको पनि छ –

रत्तस्स हि उक्कुटिकं पदं भवे दुट्ठस्स होति अनुकड्ढतं पदं ।

मुल्हस्स होति सहसानुपीलितं विवट्ठच्छदस्स इदमीदिसं पदं ॥

(रागीको खुट्टाले तल्लो भागमा जमिनलाई छुँदैन, द्वेषीको खुट्टाले जमिनमा राख्दाको समय तन्काउँदै गरेको हुन्छ । मोहीको खुट्टा पंजा र कुर्कुच्चाद्वारा हतारिएर जमिनमा दबाउँदै गएको हुन्छ, तर छतरहित (प्रहीण क्लेश) को खुट्टा यसप्रकारको हुन्छ ।)

रागचरितको स्थान पनि सुन्दर र मनोहर हुन्छ । द्वेषचरितको कडा र मोहचरितको छरिएको स्थान हुन्छ । बस्दा पनि रागचरित विस्तारविस्तार बराबर बिछ्यौना बिछ्याएर, विस्तार पल्टिएर, अंगप्रत्यंगलाई समेटेर सुन्दर ढंगले सुत्दछ र व्युभाउँदा छिटो उठेर डराएजस्तै ढिलोढिलो जवाफ दिन्छ । द्वेषचरित जसोतसो बिछ्यौना बिछ्याएर शरीर फ्याँकेकोभै आँखीभौ चढाएर सुत्छ र व्युभाउँदा छिटो उठेर रिसाएजस्तै गरी जवाफ दिन्छ । मोहचरित नमिलेको बिछ्यौना बिछ्याएर यताउता अंग प्रत्यंगलाई फ्याँकदै अधिकतर तल मुख गरी सुत्दछ र व्युभाउँदा “हूँ हूँ” गर्दै ढिलो उठ्छ । श्रद्धाचरित आदि रागचरित सदृश भएकोले उसको पनि इयापथ रागचरितजस्तै हुन्छ । यसप्रकार इयापथद्वारा चर्याहरूलाई जान्नुपर्दछ ।

कामद्वारा

कुचो लगाउने आदि काममा = रागचरित राम्ररी कुचोलाई पक्रेर विस्तारविस्तार धुलोलाई नफैलाउँदै सिन्दुवार (Vitex nigunda)को बिछ्याएको फूलहरूजस्तै बिछ्याउँदै शुद्ध हल्का तरिकाले कुचो लगाउँछ । द्वेषचरित जोडले कुचो पक्रेर छिटोछिटो दुवैतिर धूलो उडाउँदै कर्कश शब्दद्वारा शुद्ध, विषम कुचो लगाउँछ । मोहचरित ढीला कुचो पक्रेर उल्टाउँदै पल्टाउँदै, मिलाउँदै धूलो र फोहोर मिलाउँदै, अशुद्ध र विषम कुचो लगाउँछ ।

जसरी भाडू लगाउनुमा रागचरितले त्यसरी नै चीवर धुने, रंगाउने आदिमा पनि, सबै कामहरूमा निपुण प्रिय, राम्ररी सत्कारपूर्वक गर्ने हुन्छ । द्वेषचरितले जोरले पक्रिने, कडा र विषम गर्ने हुन्छ । मोहचरितले अनिपुण, छरिएको, विषम र असीमित गर्ने हुन्छ ।

चीवर लगाउनेमा पनि रागचरितको न धेरै कसिएको न ढीला हुन्छ । त्यो सुन्दर र गोलाकार हुन्छ । द्वेषचरितको न धेरै कसिएको, न गोलाकार हुन्छ, मोहचरितको ढीला र छरिएको हुन्छ । श्रद्धाचरित आदि रागचरितजस्तै हुनाले त्यसअनुसार जान्नुपर्दछ ।

यसप्रकार कामले चर्याहरूलाई जान्नुपर्दछ ।

भोजनद्वारा

रागचरितलाई चिल्लो, मीठो भोजन प्रिय हुन्छ र खाँदा गोलो गाँस तर धेरै ठूलो नगरी रसलाई चाख्दै विस्तारविस्तार खान्छ । केही स्वादिष्ट पाएर प्रसन्न हुन्छ । द्वेषचरितलाई रूखो अमिलो खाना प्रिय हुन्छ र खाँदा मुखभरी गाँस गरी रसलाई नचाख्दै छिटोछिटो खान्छ । केही अस्वादिष्ट भएमा अप्रसन्न हुन्छ । मोहचरित अनियत रूचिको हुन्छ र खाँदा न गोलो, छोटो, सानो गाँस गरी भाँडामा

देख्ने आदिद्वारा

रागचरितले अलिकता पनि मनोरम दृश्य (रूप) लाई देख्दा अचम्ममा परेकोभै धेरै बेरसम्म हेर्दछ । थोरै गुणमा पनि फस्दछ । यथार्थ दोषलाई पनि मान्दैन । छाडेर जानुपर्दा पनि नछाड्ने इच्छा भएजस्तै आसक्त भएर नै जान्छ । द्वेषचरित थोरै नराम्रो देख्दा पनि सहन गर्न नसक्ने कारणले, दुःखित भएभै धेरै बेरसम्म हेर्दैन । सानो दोषमा पनि भगडा गर्दछ । यथार्थ गुणलाई पनि मान्दैन । जाने बेला पनि छुटेर जाने नै इच्छायुक्त भएर इच्छारहित जान्छ । मोहचरित जुनकुनै रूपलाई देख्दा अरूको नक्कल गर्ने हुन्छ । अरूलाई निन्दा गर्दै गरेको सुनेर निन्दा गर्दछ । प्रशंसा गरेको सुनेर प्रशंसा गर्दछ । स्वयं अज्ञानताको उपेक्षाले उपेक्षा नै गर्ने हुन्छ । यसरी नै शब्दश्रवण आदिमा पनि बुझ्नुपर्दछ । श्रद्धाचरित आदि रागचरितजस्तै हुनाको कारणले उनीहरूकै अनुसार जान्नुपर्दछ । यसप्रकार हेर्ने आदिले चर्याहरूलाई जान्नुपर्दछ ।

धर्मको प्रवृत्तिद्वारा

रागचरितको माया, मूर्खता, घमण्ड, खराब इच्छाहरू, ठूलाठूला आशाहरू, असन्तोष, अरूलाई चोट पुऱ्याउनु, ज्यादा बोल्नु आदि यसप्रकारका धेरैजसो स्वभावहरू हुन्छन् । द्वेषचरितमा क्रोध, दुश्मनी, म्रक्ष (अरूको गुणलाई मिटाउने प्रयत्न), निष्फूरता, ईर्ष्या, मात्स्य आदिप्रकारका प्रवृत्ति हुन्छन् । मोहचरितमा थिन (मानसिक आलस्य), मिद्ध (शारीरिक आलस्य), उद्वेग (उद्धतपन), कुकुच (पशचाताप), विचिकिच्छा (शंका), आफ्नो कुरामा दृढताले डटिरहनु, आफ्नो कुरालाई नछाड्नु आदिप्रकारका प्रवृत्ति हुन्छन् । श्रद्धाचरितलाई उदारताले दान दिनु, आर्यहरूको दर्शनको इच्छा, सद्धर्म सुन्ने अभिलाषा, प्रमोदको अधिकता, संसर्गरहित रहनु, मायावी नहुनु, चित्त प्रसन्न गर्ने कुराहरू (बुद्ध, धर्म, संघ) मा चित्तलाई प्रसन्न गर्ने आदिप्रकारका प्रवृत्ति हुन्छन् । बुद्धिचरितलाई आज्ञाकारी (सुवच), कल्याणमित्रहरूसँग मित्रता गर्नु, भोजनमा मात्राज्ञान जान्नु, स्मृति र सम्प्रजन्य (प्रज्ञा) हुनु, जागरणमा लागि रहनु, संवेग गर्ने कुराहरूमा संवेग गर्नु र संविग्नको ठीकठीक प्रयत्न गर्नु आदिप्रकारका प्रवृत्ति हुन्छन् । वितर्कचरितलाई धेरै कुराकानी गर्नु, भुण्डभुण्ड गरी विहार गर्ने इच्छा हुनु, पुण्यकर्महरूमा मन नलाग्नु, चञ्चल चित्तको हुनु, रातमा धुंवाउनु (यसोउसो गर्छु भनी सोच्नु) दिउँसो जल्नु (त्यसरी सोचेको कामहरूलाई गर्नु), यताउता मनलाई दौडाउनु आदिप्रकारका प्रवृत्ति अधिकतर हुन्छन् । यसप्रकार धर्मको प्रवृत्तिद्वारा चर्याहरूलाई जान्नुपर्दछ ।

यो चर्यालाई जान्ने विधान सबै प्रकारले न त पालिमा र न अर्थकथामा नै आएको छ, मात्र आचार्यको मतानुसार भनिएको छ, यसैले साररूपमा मान्नु हुँदैन । किनकि रागचरितको लागि भनिएको इर्यापथ आदिलाई द्वेषचरितले पनि अप्रमादले विहार गर्न सक्दछ, र मिश्रितचरित एउटै व्यक्तिलाई पनि भिन्नभिन्न लक्षण इर्यापथ आदि उत्पन्न हुँदैन । जुन अर्थकथाहरूमा चर्यालाई जान्ने विधि बताइएको छ, त्यसलाई नै साररूपमा मान्नुपर्दछ । भनिन्छ, “चेतोपर्य ज्ञान” (अरूको चित्तलाई जान्ने ज्ञान) लाई प्राप्त आचार्य चर्यालाई जानेर कर्मस्थान भन्दछ । अरू आचार्यहरूले शिष्यसँग सोध्नुपर्दछ । यसैले चैतोपर्य ज्ञानद्वारा अथवा त्यस व्यक्तिद्वारा सोधेर जान्नुपर्दछ कि यो व्यक्ति रागचरित हो या द्वेषचरित आदि चर्याहरूमध्ये कुनै एक ।

चरितको अनुसार अनुकूलता

कुन चरित व्यक्तिलाई के अनुकूल हुन्छ ?

यहाँ रागचरितको लागि शयनासन अपरिशुद्ध खाटा भूमिमा नै बनाएको, पद्भार (पर्वतको भुकेको स्थान जसको मुनि बस्न सकिन्छ) नबनाएको, तृणकुटी, पर्णशाला आदिमध्ये कुनै धूलोले भरिएको, चमेरोहरूले पूर्ण, कमजोर, ढल्ल आँटेको, धेरै अग्लो या धेरै होचो छायाँ र पानीरहित जंगल, सिंह आदिद्वारा भययुक्त, अपवित्र, विषम मार्गयुक्त जहाँ खाट, पिका पनि उडुसले भरिएको र कुरूप हुन्छ, जसलाई देख्दा घृणा उत्पन्न हुन्छ, त्यस्तो अनुकूल हुन्छ । लगाउने, बिछ्याउने वस्त्र किनाराकिनारामा फाटेको, जिलेवीजस्तै, भुण्डिएको, भूलेको धागोहरूले भरिएको बोरजस्तै रूखो (खस्रो) स्पर्श भएको, मैला, भारी, मुश्किलले बोक्न सक्ने अनुकूल हुन्छ । पात्र पनि भद्दा, माटोको पात्र अथवा काँटी र गाँठले भरिएको फलामको पात्र, गह्रुँगो र खराब बनावटको, टाउकोको खोपडीजस्तै घृणायोग्य हुनुपर्दछ । भिक्षाटनको मार्ग पनि अप्रिय, टाढा गाउँ भएको विषम हुनुपर्दछ । भिक्षाटन गर्ने गाउँ पनि, जहाँ मानिसहरूले भिक्षुलाई नदेखेभै गरी घुम्दछ, जहाँ एउटै घरमा भिक्षा नपाएर फर्किँदा पनि “भन्ते, आउनुोस्” भनी गौरवपूर्वक निमन्त्रणा दिएर, आसनशालामा लिएर गएर, यवागु भात दिन्छ तर जाने समय भने, गाईलाई गोठमा घुसाउनेसमान प्रवेश गराएर, नहेरी जान्छ, त्यस्तो हुनुपर्दछ । पस्किने मानिस पनि दास या नोकर कुरूप, भद्दा, मैला कपडा लगाएको, दुर्गन्ध, जिगुप्सा उत्पन्न गर्ने जो रिसाउँदै खिचडी भात फ्याँकेभै पस्किन्छ, त्यस्तो अनुकूल हुन्छ । खिचडी भात खानेवस्तुहरू पनि रूखो, खराब, कुदुषक (कोदोकण आदिले बनेको सढेकोपढेको) भाँडोमा, पुरानो सागको

भ्यातल जुनसुकै तर पेटभरी हुनुपर्दछ । उसको लागि इर्यापथ पनि उभिनु या हिंडुल मात्र गर्नुपर्दछ । आलम्बनमा नीलो आदि वर्ण कसिणमध्ये जुनसुकै अपरिशुद्ध वर्ण यो रागचरितलाई अनुकूल हुन्छ ।

द्वेषचरितको शयनासनन धेरै उँचो, न धेरै होचो, छायाँ र जलयुक्त, पर्खाल, खम्बा, सिंढीहरूमा बाँडिएको, मालालता कर्महरूद्वारा पूर्ण (चित्रित), नानाप्रकारका चित्रकर्मद्वारा सुसज्जित, बराबर चिल्लो, नरम सतह भएको, ब्रह्मविमानजस्तै पुष्पमाला र विचित्र रंगको चँदुवा राम्ररी सजाएको, शुद्ध, मनोरम विछ्यौनाहरूद्वारा राम्ररी विछ्याइएको, पिकाखाट, ठाउँठाउँमा सुगन्धीको लागि राखिएको फूल र सुगन्धहरूको सुवासद्वारा सुगन्धित, जुन देखा मात्रले प्रीति प्रामोद्य उत्पन्न गर्दछ- यसप्रकार अनुकूल हुन्छन् ।

उसको शयनासनको मार्ग पनि सबै प्रकारका विघ्न बाधाहरूरहित पवित्र बराबर सम्मिएको खुब सजिएको हुनु नै पर्दछ । सुत्ने विछ्याउने सामान पनि कीरा, उडुस-दीर्घ जातिक (सर्प आदि) मुसाहरूको उपद्रवलाई हटाउनको लागि धेरै हुनु हुँदैन । एउटै पिका खाट मात्र हुनुपर्दछ । लगाउने, विछ्याउने पनि उसको वस्त्र चीन देशको बनिएका कपडा (चीनपट्ट) सोमार देशको वस्त्र (सोमापट्ट), रेशमी कपासले बनेको महीन वस्त्र, सुतीले बनेको मिहीन कपडा (क्षोम वस्त्र) आदिमा जुनजुन राम्रो हुन्छ त्यसबाट एकोहोरो वा दोहोरो हल्का श्रमणभेषयोग्य, राम्ररी रंगाएको, सुपरिशुद्ध वर्ण हुनुपर्दछ । पात्र पानीको फोकाजस्तै राम्रो बनावट भएको मणिजस्तै चिल्लो र निर्मल, श्रवणभेषयोग्य सुपरिशुद्ध वर्ण, फलामको पात्र हुनुपर्दछ । भिक्षाटनको मार्ग विघ्नरहित, समतल, प्रिय र न धेरै टाढा, न धेरै नजिक गाउँ भएको हुनुपर्दछ । भिक्षाटन गर्ने गाउँ पनि जहाँ मानिस – “अब आर्य आउनेछ” भनी सोचेर पानी छर्की बढारकुँढार गरी सफा गरिएको स्थानमा आसन विछ्याएर, अगाडि बढेर, पात्रलाई लिएर, घरमा प्रवेश गराई ओछ्याएको आसनमा बसाएर, सत्कापूर्वक आफ्नो हातहरूले पस्किन्छ, त्यस्तो हुनुपर्दछ ।

जो उसलाई पस्किने व्यक्ति हुन्छ, ऊ सुन्दर, चित्तलाई प्रसन्न गर्ने, राम्ररी नुहाएको, शरीरमा लेपन गरेको (पाउडर क्रीम लगाएको) धूप, पुष्प, गन्धको सुगन्धहरूले सुगन्धित, नानाप्रकारका पवित्र मनोहर वस्त्र-आवरणले सजाइएको, सत्कार गर्ने त्यस्तो अनुकूल हुनुपर्छ ।

खिचडी भात, खाने वस्तुहरू पनि वर्ण गन्ध, रसयुक्त ओजपूर्ण, मनोरम, सबै तरहले प्रणीत इच्छाभर खानको लागि हुनुपर्दछ । यसको इर्यापथ पनि पल्टिनु या बस्ने हुनुपर्दछ । आलम्बन नील आदि कसिणहरूमध्ये जुनकुनै सुपरिशुद्ध वर्णको हुनुपर्दछ । यो द्वेषचरितलाई अनुकूल हुन्छ ।

मोहचरितको शयनासन खुला मैदानतर्फ मुख भएको विघ्नरहित हुनुपर्दछ । जहाँ कि बस्नेलाई खुला दिशा देखापर्छ । इर्यापथमा हिंडुल हुनुपर्दछ । यसको आलम्बन सूप (भोल) या रक्सी पिउने बटुकोजस्तो सानो आकार हुनु हुँदैन । संकीर्ण स्थानमा चित्त अधिकता सम्मोहलाई प्राप्त हुन्छ, यसैले कसिण ठूलो र महान हुनुपर्दछ । शेष कुराहरू द्वेषचरितको लागि भनिएको मोहचरितको लागि अनुकूल छ ।

श्रद्धाचरितको लागि द्वेषचरितमा भनिएको सबै विधान अनुकूल छ । यसको आलम्बनहरूमा अनुस्मृति कर्मस्थान पनि हुनुपर्दछ । बुद्धिचरितको लागि शयनासनमा “यो अनुकूल छ” यस्तो कुरा कतै उल्लेख छैन । वितर्कचरितको लागि शयनासन खुला मैदानतर्फ मुख भएको, जहाँ बसेर बगैँचा, वन, पोखरीको रमणीयता गाउँ, देहात, जनपदको पारिपट्टि र नीलो रंगको पर्वत देखिन्छ – त्यो हुनु हुँदैन । त्यो त वितर्कको दौडानको कारण नै बन्दछ । यसैले पर्वतको घाँटीमा वनले ढाकिएको श्रीलंकाको हस्तिकुक्षि पम्भार र महेन्द्रगुहा जस्तै शयनासनमा बास गर्नुपर्दछ । यसको आलम्बन पनि ठूलो हुनु हुँदैन । त्यस्तो आलम्बन वितर्कअनुसार दौडानको हेतु हुन्छ । त्यो छोटो हुनुपर्दछ । शेष रागचरितको लागि भनिएकोभै वितर्कचरितको लागि अनुकूल छ ।

यो “आफ्नो चर्याको अनुकूल” पदमा आएको चर्याहरूका प्रभेद, निदानका स्पष्टिकरण र अनुकूलताको परिच्छेदानुसार विस्तार हो । अहिलेसम्म चर्याको अनुकूल कर्मस्थान सबै प्रकारले स्पष्ट गरिएको छैन । त्यो पछिको मात्रिका (शीर्षक)को विस्तारमा आफैँआफ स्पष्ट हुन्छ । यसैले जुन भनिएको छ “चालीस कर्मस्थानहरूमध्ये कुनै एक कर्मस्थानलाई ग्रहण गरी” त्यसमध्ये यहाँ (१) संख्याको निर्देशले (२) उपचार-अर्पणा ध्यानको आवाहनले (३) ध्यानको प्रभेदले (४) आलम्बनका समतिक्रमणले (५) बढाउने-घटाउनेले (६) आलम्बनले (७) भूमिले (८) ग्रहण गर्नेले (९) प्रत्ययले (१०) चर्याको अनुकूल हुनाले – यी दश आकारहरूद्वारा कर्मस्थानका विनिश्चय जान्नुपर्दछ ।

संख्या निर्देश

चालीस कर्मस्थान यी हुन् –

(१) दश कसिण – पठवी (पृथ्वी) कसिण, आपो (जल) कसिण, तेजो (अग्नि) कसिण, वायो (वायु) कसिण, नीलकसिण, पीतकसिण, लोहितकसिण, अवदात (श्वेत) कसिण, आलोककसिण, परिच्छिन्नाकाशकसिण ।

(२) दश अशुभ - उर्ध्वमातक, विनीलक, विपुब्बक, विच्छिद्रक, विस्त्रायितक, विक्षिप्तक, हृतविक्षिप्तक, लोहितक, पुलुवक, अस्थिक ।

103

(३) दश अनुस्मृतिहरू - बुद्धानुस्मृति, धर्मानुस्मृति, संघानुस्मृति, शीलानुस्मृति, त्यागानुस्मृति, देवतानुस्मृति, मरणानुस्मृति, कायगतानुस्मृति, आनापानस्मृति, उपशमानुस्मृति ।

(४) चार ब्रह्मविहार - मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा ।

(५) चार आश्रय - आकाशानत्यायतन, विज्ञानानत्यायतन, आकिंचन्यायतन, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ।

(६) एक संज्ञा - आहारमा प्रतिकूलताको संज्ञा (विचार) ।

(७) एक व्यवस्थान - चारै वटा धातुहरूको व्यवस्थान ।

यसरी संख्याको निर्देशले विनिश्चय जान्नुपर्दछ ।

उपचार अर्पणाको आवाहान

कायगतास्मृति र आनापानस्मृतिलाई छोडेर शेष आ स्मृतिहरू, आहारमा प्रतिकूलताको संज्ञा, चार धातुहरूको व्यवस्थान - यिनै दश कर्मस्थान उपचारको आवाहान गर्नेहरू हुन् । शेष अर्पणालाई आवाहान गर्नेहरू हुन् । यसरी उपचार अर्पणाको आवाहानले कर्मस्थानको विनिश्चय जान्नुपर्दछ ।

ध्यानको प्रभेद

अर्पणाको आवाहान गर्नेहरूमा यहाँ आनापान स्मृतिको साथै दश कसिण चार ध्यानयुक्त छन् । कायगतास्मृति र अशुभ प्रथमध्यानयुक्त, पहिलो तीन ब्रह्मविहार (मैत्री, करुणा, मुदिता) तेस्रो ध्यानयुक्त र चौथो ब्रह्मविहार (उपेक्षा) र चारैवटा आरुय्य चौथो ध्यानयुक्त छन् ।

समतिक्रमण

दुई प्रकारका समतिक्रमण हुन्छन् - (१) अंगको समतिक्रमण र (२) आलम्बनको समतिक्रमण । तिनीहरूमा सबै तेस्रो, चौथो ध्यानयुक्त कर्मस्थानहरूमा अंगको समतिक्रमण हुन्छन् । वितर्क, विचार आदि ध्यानको अंगहरूको समतिक्रमण गरी त्यसै आलम्बनहरूमा द्वितीयध्यान आदिलाई पाउनाको कारणले अंगको समतिक्रमण हुन्छ । त्यसरी नै चौथो ब्रह्मविहारमा पनि अंगको समतिक्रमण हुन्छ । त्यो पनि मैत्री आदिको नै आलम्बनमा सौमनस्यको समतिक्रमण गरी पाउनाको कारणले अंगको समतिक्रमण हुन्छ । चारै आरुय्यहरूमा आलम्बनको समतिक्रमण हुन्छ । पहिलेको नौ कसिणहरूमध्ये कुनै एकको समतिक्रमण गरी आकाशानत्यायतनलाई पाईन्छ र आकाश आदिको समतिक्रमण गरी विज्ञानानत्यायतन आदि प्राप्त हुन्छ । शेषहरूमा समतिक्रमण छैन ।

बढाव घटाव

यी चालीस कर्मस्थानहरूमा दश कसिणहरूलाई नै बढाउनुपर्दछ । जति स्थान कसिणलाई फैलाउँछ, त्यसभित्र दिव्यश्रोतद्वारा शब्द सुन्नको लागि, दिव्यचक्षुद्वारा रूप देख्नको लागि र अन्य प्राणीहरूको चित्तलाई आफ्नो चित्तद्वारा जान्नको लागि समर्थ हुन्छ ।

कायगतास्मृति र अशुभलाई बढाउनु हुँदैन । किन ? आलम्बन दायरामा बाँडिएको हुनाले र गुणको अभावको कारण । त्यो त्यसको स्थानदेखि अलग हुनु भावना गर्ने विधिमा आउनेछ । त्यसको बढनाले मुर्दाको थुप्रोमात्र बढ्दछ र त्यसमा कुनै गुण छैन । थेरगाथा अर्थकथा (७,४) र अपदान अर्थकथा (१,१९) को सोपाक प्रश्नोत्तरमा भनिएको पनि छ - “भगवान्, रूपसंज्ञा प्रकट छ तर अप्रकट छ अस्थिकसंज्ञा” त्यसमा निमित्तको बढेअनुसार रूपसंज्ञा प्रकट भनिएको छ, र अस्थिकसंज्ञा नबढेअनुसार अप्रकट भनिएको छ ।

जुन यो थेरगाथा (१,१५,१८)मा - “अस्थिकसंज्ञाद्वारा सम्पूर्ण यस पृथ्वीलाई स्फरण (फैलाउनु) गऱ्यो” भनिएको छ, त्यो त्यस ध्यानलाई पाउने व्यक्तिको थाहा पाउनेअनुसार भनिएको हो । जस्तै - सुमंगल विलासिनी (२,१,१४)मा भनिएअनुसार धर्माशोकको समयमा करविक पंक्षी चारैतिर ऐनाको भित्तामा आफ्नो छायाँलाई देखेर, सबैतिर करविक पंक्षी छन् - यस्तो सम्भेर मीठो बोली बोल्यो । यसरी नै सिगालपिता स्थविरले पनि अस्थिकसंज्ञाको प्राप्तिको कारण सब दिशाहरूमा उपस्थित निमित्तलाई देख्दै, सारा पृथ्वीलाई नै हड्डीहरूद्वारा भरिएको सम्झियो ।

यदि यस्तो हो भने धम्मसंगणी (३,१८)मा जुन अशुभध्यानहरूको अप्रमाणलम्बन भनिएको छ । के त्यो विरुद्ध हुन्छ ? उत्तर - त्यो विरुद्ध हुँदैन । कोही ठूलो उर्ध्वमातक या अस्थिक (हड्डी) मा निमित्तलाई ग्रहण गर्दछ र कोही सानोलाई ग्रहण गर्दछ । यसकारण कसैको

परित्राणालम्बनको ज्ञान हुन्छ र कसैको अप्रमाणालम्बनको ज्ञान हुन्छ । अथवा जो यसको बढनुमा दोषलाई नदेख्दै यसलाई बढाउँदछ, त्यसप्रति “अप्रमाणालम्बन” भनिएको छ । अतः गुणको अभावको कारण बढाउनु हुँदैन ।

जसरी यिनीहरूलाई, यसरी नै शेषहरूलाई पनि बढाउनु हुँदैन । किन ? उनीहरूमा आनापानको निमित्तलाई बढाउँदै दायरामा बाँडिएको वायुराशी नै बढ्दछ । यसैले दोष हुने र आलम्बन दायरामा बाँडिएको हुनाको कारण बढाउनु हुँदैन । ब्रह्मविहार प्राणीहरूको आलम्बनयुक्त छन्, उसको निमित्तलाई बढाउँदा प्राणीहरूको समूह नै बढ्छ र त्यसको कुनै मतलब हुँदैन, यसैले त्यसलाई पनि बढाउनु हुँदैन ।

जुन दीघनिकाय (१,२) अनुसार भनिएको छ – “मैत्रीयुक्त चित्तले एक दिशालाई पूर्ण गरी” आदि त्यो परिग्रहण गरेअनुसार नै भनिएको छ । एक घर, दुई घर आदिको क्रमदेखि एक दिशामा रहने प्राणीहरूलाई परिग्रहण गरी भावना गर्दै ‘एक दिशालाई पूर्ण गरी’ भनिएको छ न कि निमित्तलाई बढाउँदै । यसमा प्रतिभाग निमित्त छैन जुन कि बढ्दछ । परित्र-अप्रमाण आलम्बनको हुनु पनि यहाँ परिग्रहणानुसार जान्नुपर्दछ ।

आरुय्यको आलम्बनहरूमा पनि आकाशकसिणको उदघाटन (उघार्नु) मात्र हो । त्यसलाई कसिणलाई छाडेर मनमा गर्नुपर्दछ । त्यसपछि बढाउँदै केही हुँदैन, विज्ञान एकको स्वभाव धर्म हुनाको कारणले स्वभावधर्मलाई बढाउन सकिँदैन । विज्ञानको अभाव हुनाको कारण आकिंचन्यायतनको आलम्बनलाई बढाउनु हुँदैन र स्वभावधर्मको नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको आलम्बनलाई बढाउनु हुँदैन । बुद्धानुस्मृति आदि दश कर्मस्थानहरूका निमित्त नभएको कारणले आलम्बनलाई बढाउनु हुँदैन । प्रतिभाग निमित्तलाई नै बढाउनुपर्छ । बुद्धानुस्मृति आदिको प्रतिभाग निमित्त आलम्बन हुँदैन, त्यसैले त्यसलाई बढाउनु हुँदैन ।

आलम्बन

यी चालीस कर्मस्थानहरूमा दश कसिण, दश अशुभ, आनापान स्मृति, कायगतास्मृति - यी बाईस प्रतिभागनिमित्त भएको आलम्बन हुन् । शेष प्रतिभागनिमित्त भएको आलम्बन होइन । यसरी नै दश अनुस्मृतिहरूमध्ये आनापानस्मृति र कायगतास्मृतिलाई छाडी, शेष आठ अनुस्मृतिहरू, आहारमा प्रतिकूलताको संज्ञा, चार धातुहरूको व्यवस्थान, विज्ञानन्त्यायतन नैवसंज्ञानासंज्ञायतन - यी बाईस निमित्त आलम्बनयुक्त हुन् । शेष ६ भन्न सकिँदैन कि निमित्तयुक्त आलम्बन हुन् अथवा अनिमित्तयुक्त आलम्बन हुन् । त्यसरी नै विपुब्बक, लोहितक, पुलवव, आनापानस्मृति, जलकसिण, अग्नि कसिण, वायुकसिण र जुन आलोककसिणमा सूर्य आदिको प्रकाशमण्डलको आलम्बन हो - यी आठ चलिरहने आलम्बन हुन् र यो पनि पूर्वभागमा मात्र हुन्छ । तर त्यसको प्रतिभाग निमित्त शान्त नै हुन्छ । शेष चल्ने आलम्बन होइनन् ।

भूमि

दश अशुभ, कायगतास्मृति, आहारमा प्रतिकूलताको संज्ञा - यी बाह्र देवलोकमा प्रवर्तित हुँदैनन् । ती बाह्र र आनापानस्मृति - यी तेह्र ब्रह्मलोकमा प्रवर्तित हुँदैनन् । अरूपलोकमा चार आरुय्यहरूलाई छाडी अन्य प्रवर्तित हुँदैनन् । मनुष्य लोकमा सबै प्रवर्तित हुन्छन् ।

ग्रहण गर्नु

देखेर, छोएर, सुनेर, आलम्बनहरूलाई ग्रहण गर्नाले पनि विनिश्चय जान्नुपर्दछ । वायुकसिणलाई छाडी शेष नौ कसिण, दश अशुभ - यी उन्नाईस आलम्बनहरूलाई देखेर ग्रहण गर्नुपर्दछ । अर्थात् पहिला आँखाले हेरी फेरि मनमा त्यसको निमित्तलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ । कायगतास्मृतिको बत्तीस कोट्टासमध्ये त्वक् पञ्चक (केश, रौं, नङ, दाँत, छाला) लाई हेरेर, शेष सत्ताईस कोट्टासलाई सुनेर आलम्बन ग्रहण गर्नुपर्दछ । आनापानस्मृतिमा श्वासप्रश्वासले स्पर्श गरिएको स्थानमा स्पर्श गरेर, वायु कसिणलाई हेरेर र शरीरमा स्पर्श गरेको अनुभव गरेर र शेष अठाह्र आलम्बनहरूलाई सुनेर ग्रहण गर्नुपर्दछ । कर्मस्थान प्रारम्भ गर्ने आदिकर्मिकले उपेक्षा ब्रह्मविहार, चार आरुय्यहरूलाई ग्रहण गर्न सक्दैन । शेष पैतीसलाई ग्रहण गर्न सक्दछ ।

प्रत्यय

यी कर्मस्थानहरूमा आकाश कसिणलाई छाडी शेष नौ कसिण अरूप ध्यानहरूका प्रत्यय हुन्छन् । दश कसिण अभिज्ञाहरूका प्रत्यय हुन्छन् । मैत्री, करुणा र मुद्रिता यी तीन ब्रह्मविहार चौथो उपेक्षा ब्रह्मविहारको प्रत्यय हुन्छन् । तल्लोतल्लो अरूपध्यान

चर्याको अनुकूल हुनु

चर्याको अनुकूल हुनाले पनि विनिश्चय जान्नुपर्दछ । जस्तै – रागचरितको लागि दश अशुभ र कायगतास्मृति, यी एघार कर्मस्थान अनुकूल छ । द्वेषचरितको लागि चार ब्रह्मविहार र नील, पीत, लोहित र अवदात आदि चार वर्णकसिण यी आठ कर्मस्थान अनुकूल हुन्छन् । मोहचरित र वितर्कचरितको लागि एक आनापानस्मृति कर्मस्थान मात्र अनुकूल हुन्छ । श्रद्धाचरितको लागि पहिलो ६ अनुस्मृतिहरू अनुकूल हुन्छन् । बुद्धिचरितको लागि मरणानुस्मृति, उपशमानुस्मृति, चार धातुहरूको व्यवस्थान र आहारमा प्रतिकूलताको संज्ञा यी चार अनुकूल हुन्छन् । शेष कसिण र चार आरुय्य सबै चरितहरूको लागि अनुकूल छन् । कसिणहरूमा जुनकुनै सानो आलम्बन वितर्कचरितको लागि र अप्रमाण मोहचरितको लागि अनुकूल छन् ।

यी सब पक्षविपक्ष र अत्यन्त अनुकूल भएअनुसार भनिएका हुन् । किनकि कुशलको भावना यस्तो हुँदैन जसले राग आदिलाई नदवाइएको अथवा श्रद्धा आदिलाई नबढाएको होस् । अंगुत्तर निकाय (४) र उदान (४,१) को मेघिय सूत्रमा भनिएको पनि छ – “चार धर्महरूको अगाडि अरू भावना गर्नुपर्दछ (१) रागलाई हटाउनको लागि अशुभ भावना गरिनुपर्दछ (२) व्यापाद (क्रोध) लाई हटाउनको लागि मैत्री भावना गर्नुपर्दछ । (३) वितर्कलाई हटाउनको लागि आनापानस्मृतिको भावना गरिनुपर्दछ (४) “मै हुँ” को अभिमान नाश गर्नको लागि आत्मसंज्ञाको भावना गर्नु गरिनुपर्दछ । “मज्झिम निकाय (२,२२) को राहुल सूत्रमा पनि – “मैत्रीको भावना गर” आदिप्रकारले एकको लागि नै मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा, अशुभ, अनित्यसंज्ञा र आनापानस्मृति यी सात कर्मस्थान भनिएका छन् । यसैले वचनमात्रमा नपरेर सर्वत्र मतलबलाई नै खोज्नुपर्दछ ।

ग्रहण गरी

त्यस योगीलाई “कर्मस्थान दिने कल्याणमित्रकहाँ गएर” आदि माथि भनिएअनुसार नै उक्त प्रकारको कल्याणमित्रकहाँ गएर बुद्ध भगवान् या आचार्यप्रति आफूलाई सुम्पेर, विचार र अधिमुक्तिद्वारा युक्त भएर कर्मस्थान माग्नुपर्दछ ।

“भगवान्, म यस शरीरलाई तपाईंको लागि त्याग्दछु” यसरी भगवान् बुद्धप्रति आफूलाई सुम्पिदिनुपर्छ । यसप्रकार नसुम्पेर एकान्त, शून्य, शयनासनहरूमा विहार गर्दा भयानक आलम्बन देखापरेमा, त्यहाँ रोकिनु नसक्ने भएर, गाउँमा गएर, गृहस्थहरूको साथ मिलेर अनर्थेष्ण (धर्मको विरुद्ध चीवर, पिण्डपात, गिलान प्रत्यय र भेषज्यलाई खोज्नु) गर्दै विनाशलाई प्राप्त हुन्छ । तर जसले आफूलाई सुम्पेको छ, उसलाई भयानक आलम्बन देखापरे तापनि भय उत्पन्न हुँदैन । “के पण्डित तिमिले पहिले नै आफूलाई बुद्धलाई सुम्पेको होइनौ ?” आदिप्रकारले विचार उत्पन्न गर्दै उसलाई सौमनस्य नै उत्पन्न हुन्छ ।

चीवरको उपमा – जसरी कुनै मानिसमा उत्तम काशीको बनेको वस्त्र छ, त्यसलाई मुसा या कीराले खाएमा उसलाई दौर्मनस्य उत्पन्न हुन्छ । यदि ऊ त्यसलाई चीवररहित भिक्षुलाई दिएमा तब त्यसलाई त्यस भिक्षुद्वारा टुक्राटुक्रा गरेको देखे तापनि सौमनस्य नै उत्पन्न हुन्छ । यसरी नै यसलाई पनि जान्नुपर्दछ ।

आचार्यप्रति सुम्पिनेलाई पनि – “भन्ते ! म यस शरीरलाई तपाईंको लागि त्याग्दछु” भन्नुपर्दछ । यसप्रकार नसुम्पिने भिक्षु हकार्नुयोग्य हुँदैन अथवा भनेको नमान्ने, उपदेशलाई ग्रहण नगर्ने, इच्छाचारी या नसोधिकन नै जहाँ चाहन्छ, त्यहाँ जाने हुन्छ । आचार्यले पनि आमिष (चीवर आदि चार प्रत्यय) या धर्म उपदेश आदिद्वारा उसको संग्रह गर्दैन । गुढ (गम्भीर) ग्रन्थहरूलाई पढाउँदैन । त्यो भिक्षु यी दुई प्रकारका संग्रहहरूलाई नपाएर शासनमा प्रतिष्ठा पाउँदैन । थोरै दिनमा दुःशील हुन्छ अथवा गृहस्थ बन्छ । जसले आफूलाई सुम्पिदिन्छ ऊ हकार्नुयोग्य हुन्छ, इच्छाचारी हुँदैन, भनेको मान्ने तथा आचार्यको इच्छानुसार चल्ने हुन्छ । ऊ आचार्यद्वारा दुवै प्रकारका संग्रहहरूलाई पाउँदै शासनमा वृद्धि, फैलावट र विपुलतालाई प्राप्त गर्दछ । चूल पिण्डपातिक तिष्य स्थविरका शिष्यहरूसमान ।

तीन शिष्यहरूको कथा

स्थविरकहाँ तीन भिक्षु आए । उनीहरूमध्ये एकले “भन्ते, म तपाईंको लागि हुँ त्यसैले एक सय मानिस गहिरो भिरबाट भर्नको लागि पनि तयार छुँ” भन्यो । दोस्रोले – “भन्ते, म तपाईंको लागि हुँ त्यसैले यस शरीरलाई कुर्कुच्चादेखि लिएर पत्थरको चट्टानमा रगड्दै बाँकी नराखी मर्नको लागि पनि तैयार छुँ” भन्यो । तेस्रोले – “भन्ते, म तपाईंको लागि हुँ, त्यसैले श्वास रोकेर मर्न जानको लागि पनि तैयार छुँ” भन्यो ।

स्थविरले “यी भिक्षु योग्य छन्”, भनी सोच्नुभएर कर्मस्थानलाई बताउनुभयो । उनीहरू उहाँको उपदेशअनुसार अभ्यास गरेर तीनैले अर्हत्वलाई पाए ।

106

आफूलाई सुम्पिनुमा यस्तो फल हुन्छ । यसैले भनिएको छ – “बुद्ध भगवान् या आचार्यप्रति आफूलाई सुम्पिदिनुपर्छ ।”

विचार र अधिमुक्तियुक्त भएर = त्यस योगीलाई अलोभ आदिअनुसार ६ प्रकारका विचारयुक्त हुनुपर्दछ । यसप्रकार विचारयुक्त योगी श्रावकबोधि, प्रत्येकबोधि र सम्यक सम्बोधि यी तीनै बोधिहरूमध्ये कुनै एकलाई अवश्य पाउँनेछ । जस्तै भनिएको छ – बोधिसत्वहरूको ज्ञानको परिपक्वताको लागि ६ अध्याशय विचार छन् । जस्तै (१) बोधिसत्वले अलोभ विचारको हुन्छ, लोभ गर्नुमा दोष देख्दछ । (२) बोधिसत्व अद्वेष विचारको हुन्छ, द्वेष गर्नुमा दोष सम्झिन्छ । (३) बोधिसत्व अमोह विचारको हुन्छ, मोह गर्नुमा दोष देख्दछ । (४) बोधिसत्व नैष्कर्म्य (गृह त्याग) विचारको हुन्छ, घरमा रहनुमा दोष देख्दछ । (५) बोधिसत्व एकान्त विहारको विचारको हुन्छ, समूहसाथ रहनुमा दोष देख्दछ । (६) बोधिसत्व निस्तार (निर्वाण) को विचारको हुन्छ, सबै कामावचर, रूपावचर, अरूपावचर भव र नीरय, तिरियक, प्रेत, मनुष्य र देव सबै गतिहरूमा दोष देख्दछ ।”

जो कोही भूत, भविष्यत्, वर्तमानका स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी, क्षीणास्रव, प्रत्येकबुद्ध सम्यक सम्बुद्ध हुन्छन्, ती सबै मानिसहरू यिनै ६ आकारहरूद्वारा आफूले पाउनयोग्य गुणहरूलाई पाउँदछन् । यसैले यी ६ प्रकारका विचारयुक्त हुनुपर्दछ ।

“जसको लागि भावनामा जुट्नु छ, उसैको लागि प्रब्रज्या पनि हो” यसप्रकार उसलाई अधिमुक्तिद्वारा मुक्त हुनुपर्दछ । यसको अर्थ हो कि समाधिको अधिमुक्ति, समाधिको गौरव, समाधितर्फ भुकाव, निर्वाणको अधिमुक्ति, निर्वाणको गौरव, निर्वाणतर्फ भुकाव हुनुपर्दछ ।

यसप्रकार विचार र अधिमुक्तियुक्त कर्मस्थान मार्गलाई चैतोपर्य ज्ञानलाई प्राप्त आचार्यद्वारा उसको चित्तको गतिविधिलाई देखेर चर्या जान्नुपर्दछ । अन्य आचार्यले भने – “तिमी कुन चरित हो ?” या “कुनचाहिँ कुरा तिमिले अधिकता हुन्छ ?” अथवा “तिमीलाई के विचार गर्दा सरलता हुन्छ ?” या “कुन कर्मस्थानमा तिम्रो चित्त लाग्दछ ?” आदि, यसप्रकारले सोधेर जान्नुपर्दछ । यसरी जानेर चर्याअनुसार कर्मस्थानलाई भन्नुपर्दछ । भन्दाखेरि पनि तीन प्रकारले भन्नुपर्दछ – (१) स्वयं सिकेको कर्मस्थानलाई एक, दुई पल्ट बसाएर पाठ गराइदिनुपर्दछ । (२) नजिक बस्नेलाई आउने समय नै भन्नुपर्दछ । (३) सिकेर अन्य स्थानमा जाने इच्छा हुनेलाई न धेरै संक्षिप्त र न त धेरै विस्तार गरी भन्नुपर्दछ ।

पृथ्वीकसिण भन्नेलाई (१) कसिणको चार दोष, (२) कसिणलाई गर्नु, (३) गरिएकोको भावना विधि, (४) दुई प्रकारका निमित्त, (५) दुई प्रकारका समाधि, (६) सात प्रकारका अनुकूलता र प्रतिकूलता, (७) दश प्रकारका अर्पणाको निपूर्णता, (८) वीर्यको समता, (९) अर्पणा विधान- यी सब आकारहरूलाई भन्नुपर्दछ । शेष कर्मस्थानहरूलाई पनि त्यसअनुरूप भन्नुपर्दछ । ती सब यसको भावना विधानमा आउँछ । यसरी कर्मस्थानको भन्ने समयमा त्यस योगीले निमित्त ग्रहण गरी सुन्नुपर्दछ ।

निमित्तलाई ग्रहण गरी

“यो तल्लो पद हो, यो माथिल्लो पद हो, यो यसको अर्थ हो, यो अभिप्राय हो, यो उपमा हो” यसरी त्यसत्यस आकारहरूलाई हृदयमा गरी भन्ने अर्थ हो । यसप्रकार जब निमित्तलाई ग्रहण गरी, आदरपूर्वक सुन्दै, कर्मस्थान राम्ररी ग्रहण गरिएको हुन्छ, तब उसलाई त्यसको सहारा, विशेषताको प्राप्ति हुन्छ, अरूलाई होइन ।

यहाँसम्म “कल्याणभिन्नकहाँ गएर आफ्नो चर्याको अनुकूल चालीस कर्मस्थानहरूमध्ये कुनै एक कर्मस्थानलाई ग्रहण गरी” वाक्यको सबै प्रकारले यी पदहरूको व्याख्या समाप्त भएको छ ।

सज्जनहरूको प्रमोदको लागि लेखिएको

विशुद्धिमार्गमा

कर्मस्थान ग्रहण निर्देश नामक

तेस्रो परिच्छेद समाप्त

पृथ्वीकसिण निर्देश

समाधि भावनाको अयोग्य विहार त्याग गरी विहारमा गर्दै, भनी जुन भनिएको छ यहाँ, जुन आचार्यसँग एक विहारमा बस्ने सुविधा हुन्छ, उसलाई त्यहीं कर्मस्थानको परिशोधन गर्दै बस्नुपर्दछ । यदि त्यहाँ सुविधा हुँदैन भने गब्यूति (५६०० गज), आधा योजन या योजनभरमा पनि जुन अन्य अनुकूल विहार छ, त्यहाँ बस्नुपर्दछ । यस्तो भएमा कर्मस्थानको कुनै पनि कुरामा सन्देह या विस्मरण भएमा, सबैरै नै विहारमा गर्नुपर्ने कामहरूलाई गरी, बाटोमा भिक्षाटन गरी, भोजनपश्चात् नै आचार्य बस्ने स्थानमा गएर, त्यस दिन आचार्यकहाँ कर्मस्थान शोधन गरी, दोस्रो दिन आचार्यलाई प्रणाम गरी निस्केर मार्गमा भिक्षाटन गरी विनाथकावट नै आफू रहने स्थानमा आइपुग्न सक्दछ । जसले योजनभरमा पनि सुविधाजनक स्थानलाई पाउँदैन, उसलाई कर्मस्थानमा सबै ग्रन्थिस्थानहरूलाई काटेर (कठिन विषयलाई राम्ररी सम्भरेर) अत्यन्त परिशुद्धि मन हुँदै, सबै देख्नयोग्य कर्मस्थानलाई बनाएर टाढा जानुपरे तापनि समाधि भावनाको अयोग्य विहारलाई छाडी योग्य विहारमा नै बस्नुपर्दछ ।

अयोग्य विहार

अठार दोषहरूमध्ये कुनै एकले युक्त विहारलाई अयोग्य विहार भनिन्छ । यी अठार दोष हुन् (१) ठूलो हुनु (२) नयाँ हुनु (३) पुरानो हुनु (४) मार्गको किनारामा हुनु (५) पानी पिउने स्थान हुनु (६) पातको हुनु, (७) फूलको हुनु, (८) फलको हुनु (९) पूजनीय स्थान हुनु (१०) शहरसँग मिलेको हुनु (११) काठको स्थान हुनु (१२) खेतहरूले युक्त हुनु (१३) अनमेल व्यक्तिहरूको हुनु. (१४) बन्दरगाह नजिक हुनु (१५) निर्जन प्रदेशमा हुनु (१६) राज्यको सीमामा हुनु (१७) अनुकूल नहुनु (१८) कल्याण मित्रहरूको मिलन नहुनु । यी अठार दोषहरूमध्ये कुनै एक दोषयुक्त विहार अयोग्य हुन्छ, त्यहाँ बस्नु हुँदैन । किन ?

महाविहार

महाविहारमा धेरै जसो नाना विचार भएका भिक्षुहरू जम्मा हुन्छन् । ती परस्पर विरोधी हुनाको कारण विहारमा गर्नुपर्ने सफाइ आदि व्रत गर्दैनन् । बोधिवृक्षको आँगन आदि बढारकुँडार नगरिएको फोहर नै हुन्छ । परिभोग गर्ने र पिउनको लागि पानी गाग्रोमा राखेको हुँदैन । भिक्षु नियमअनुसार “गोचरग्राम (भिक्षा माग्ने गाउँ) मा भिक्षाटन गर्नेछु” भनी सोचेर पात्रचीवरलाई लिएर निस्कँदा यदि व्रतलाई नगरेको अथवा पिउने पानीको गाग्रो खाली देख्दछ, तब त्यस भिक्षुले त्यो व्रतलाई पूरा गर्नुपर्दछ, पानी ल्याएर राख्नुपर्दछ । यस्तो नगरेमा व्रत भंग हुनाले दुष्कृत (दुक्कट)को अपराध हुन्छ र गरेमा पनि व्रत गर्दै समय बितेर जान्छ । धेरै समय बितेर गाउँमा जाँदा भिक्षा समाप्त हुनाले केही पनि पाउँदैन । एकान्तमा गएर ध्यान गर्दा पनि श्रामणे र तरुण भिक्षुहरूको ठूलो स्वर र सांघिक कार्यहरूले चित्त विक्षिप्त हुन्छ । त्यसैले जहाँ सारा व्रत गरिएका नै हुन्छन् र कुनै पनि संघर्ष (बाधा) हुँदैन यस्तो महाविहारमा बस्नुपर्दछ ।

नयाँ विहार

नयाँ विहारमा धेरै नयाँ काम हुन्छ, नगरेमा नगर्नेसँग रिसाउँदछ । तर जहाँ अन्य भिक्षुले यसो भन्दछ “आयुष्मान्, सुखपूर्वक श्रमणधर्म गर, हामीहरू नयाँ काम गर्नेछौं ।” यस्तो विहार बस्नको लागि अयोग्य हुँदैन त्यसैले यस्तो विहारमा बस्नुपर्दछ ।

पुरानो विहार

पुरानो विहारमा धेरै मरम्मत गर्ने काम आइपर्दछन् । यहाँसम्म कि आफ्नो आसन बिछ्यौना मात्र पनि मरम्मत नगर्नेप्रति रिसाउँदछ र मरम्मत गर्दागर्दै गर्नेको कर्मस्थान नष्ट हुन्छ ।

मार्ग निश्चित विहार

महामार्गको किनाराको विहारमा रातदिन आगन्तुक एकत्र हुन्छन् । असमयमा आउनेहरूलाई आफ्नो आसन बिछ्यौन दिएर आफू भने रूखमुनि या पत्थरको चट्टानमा बस्नुपर्दछ । दोस्रो दिन पनि यस्तै हुन्छ । यसरी आगन्तुक व्रत गर्दागर्दै कर्मस्थानको लागि अवकाश पाउँदैन । त्यसैले जहाँ यसप्रकारका आगन्तुकहरूको भीड हुँदैन, त्यहाँ बस्नुपर्दछ ।

कुवां चट्टानको पोखरीलाई भनिन्छ । त्यहाँ पानीको लागि धेरै मानिसहरू आउँदछन् । शहरमा रहने राजकुलूपग स्थविरहरूका शिष्य चीवर रंगाउनको लागि आउँदछन् । उनीहरूसँग भाँडा, चीवर रंगाउनको लागि काठको बनेको द्रोणी आदि सोध्दा उसले “फलानाफलाना स्थानमा छ” भनेर देखाइदिनुपर्दछ । यसप्रकार सारा समय काममा लागिहन्छ ।

साग पातहरूयुक्त विहार

जहाँ नानाप्रकारका सागपातहरू हुन्छन्, त्यहाँ कर्मस्थान ग्रहण गरी दिउँसोको विहारको लागि बसेको भिक्षुको नजिकैबाट सागहारिणी (तरकारी टिप्ने) महिलाहरू गाउँदै, पात टिप्दै, पञ्च कामगुणसम्बन्धी कुराकानी गरेका आदि विभिन्न शब्दहरूले मनमा उत्पन्न संघर्षद्वारा कर्मस्थानलाई बिघ्न गर्दछन् ।

फूलयुक्त विहार

जहाँ नानाप्रकारका फूलहरूका विरुवा सपुष्टित हुन्छन्, त्यहाँ पनि माथि भनिएका प्रकारका उपद्रव हुन्छन् ।

फलयुक्त विहार

जहाँ नानाप्रकारका आँप, जामुन, कटहर आदि फल हुन्छन्, त्यहाँ फल चाहने व्यक्तिहरू आएर माग्दछन् । नदिने भिक्षुप्रति रिसाउँछन् अथवा जबरजस्ती लिन्छन् । साँझ समय विहारको बीच हिंडुल गर्दा उनीहरूलाई देखेर “उपासकहरू किन यस्तो गर्दछौ ?” भन्दा मुखलाग्ने, आक्रोष वचन बोल्दछन् र त्यस भिक्षुलाई त्यहाँ बस्न नदिनको लागि प्रयत्न पनि गर्दछन् ।

पूजनीय स्थान

मानिसहरूद्वारा सम्मानित दक्षिणागिरि (मगध, जनपद), हस्तिकुक्षि (अत्कुशलेण्य, श्रीलंका), चैत्यगिरि (सौगिरिय, मिहिन्तले, श्रीलंका), चित्तलपर्वत (शितुलपववय, रोहण जनपद, श्रीलंका) को समान विहारमा बस्नेहरूलाई “यहाँ अर्हत हुनुहुन्छ” भनी मानेर प्रणाम गर्नको लागि चारैतिरबाट मानिसहरू आउँदछन् । त्यसले योगीलाई सुविधा हुँदैन । तर जसलाई त्यो स्थान सुविधाजनक हुन्छ, उसलाई दिउँसो अर्कै ठाउँमा गएर रातमा त्यहाँ बस्नुपर्दछ ।

नगर आश्रित विहार

सहरसँग मिलेको विहारमा प्रियअप्रिय आलम्बन (इन्द्रियहरूको) सम्मुख आउँछन् । पानीहारिनी दासीहरू पनि भिक्षुलाई गाग्रो ठोकाउँदै जान्छन् र मार्गबाट हटेर जानको लागि बाटो दिँदैनन् । धनीमानी मानिसहरू पनि विहारको बीच आँगनमा सुकुल, दरी आदि बिछ्याएर पर्दा राखेर बस्छन् ।

काठयुक्त विहार

काठको स्थानमा जहाँ काठ र सामान बनाउनयोग्य रूख हुन्छन्, त्यहाँ दाउरेनीहरूले, माथि भनिएको साग, फूल लाने स्त्रीहरूसमान बिघ्न गर्दछन् । “विहारमा रूख छ, त्यसलाई काटेर हामीहरू घर बनाउँछौं” भनी सोचेर मानिसहरू आएर काटेर लान्छन् । यदि साँझ समय ध्यान गर्ने कोठाबाट निस्केर, विहारको बीच घुम्दै उनीहरूलाई देखेर “उपासकहरू ! किन यस्तो गर्दछौ ?” भन्थो भने मनपरी बकेर आक्रोषण गरी जान्छन् । त्यस भिक्षुलाई नराख्नको लागि प्रयत्न पनि गर्दछन् ।

खेतयुक्त विहार

जुन विहार खेतयुक्त हुन्छन् वा चारैतिरबाट खेतले घेरिएको हुन्छ, त्यहाँ मानिस विहारको बीचमा नै दाईं गर्ने घर बनाई दाईं गर्छन् । ओसरामा सुखाउँछन् र धेरैधेरै बिघ्न गर्दछन् । जहाँ भिक्षुसंघको राजाद्वारा दिइएको धेरै खेतवारी हुन्छ, त्यहाँ विहारमा बस्ने गृहस्थहरूले अन्य गृहस्थहरूको गाईहरूलाई आउन दिँदैनन् । पानी लिन आउन निषेध गर्छन् । तब ती मानिसहरू सुकेको धानको बालीलाई पक्की – “हेर्नुहोस् तपाईंको आश्रमका गृहस्थहरूको काम हो” भनेर भिक्षुसंघलाई देखाउँछन् । विभिन्न यस्ता घटनाहरूको कारणले राजा र राजाका महामन्त्रीहरूको घरद्वार जानुपर्दछ । यस्तो बाधाहरू पनि खेतयुक्त विहारमा नै आइपर्दछन् ।

अनमेल व्यक्तिहरूको विहार

जहाँ परस्पर अनमेल, वैरी भिक्षु रहन्छन् जसलाई कि भगडा गरेको समय – “भन्ते ! यस्तो नगर्नु हवस्” भनी रोक्दा “यस पांशुकूलिक आएदेखि हामीहरू नष्ट भयौं” भन्दै डाह गर्दछन् ।¹⁰⁹

बन्दरगाहको नजिक विहार

जुन विहार बन्दरगाह या स्टेशन नजिक पर्दछ, त्यहाँ सदा नाउ र सार्थ (काफिला आजकाल रेलगाडी, बस) द्वारा आएका मानिसहरू “ठाउँ दिनोस्, पानी दिनोस्, नुन दिनोस्” इत्यादि भनेर हल्ला गर्दै असुविधा गर्दछन् ।

निर्जन प्रदेशको विहार

निर्जन प्रदेशहरूका मानिसहरूमा बुद्ध आदि त्रिरत्नमा श्रद्धा हुँदैन ।

सीमा स्थित विहार

राज्यको सीमामा स्थित विहारमा राजभय हुन्छ । किनकि त्यस प्रदेशवासीहरूलाई “यो हाम्रो वशमा रहँदैन” भनी एक राजा (राज्य)ले आक्रमण गरी दुःख दिन्छ, तब दोस्रोले पनि “मेरो वशमा रहँदैन” भनेर आक्रमण गरी दुःख दिन्छ । त्यसैले त्यो भिक्षु कहिले यस राजाको राज्यमा बस्नुपर्दछ, त कहिले अर्को राजाको राज्यमा बस्नुपर्दछ । तब उसलाई “यो गुप्तचर हो” सम्भेर पीडित गर्दछन् ।

प्रतिकूल विहार

प्रियअप्रिय आदि आलम्बनहरूको एकत्र हुने या अमनुष्य (यक्ष आदि) द्वारा परिगृहीत हुनाले जुन विहार अनुकूल हुँदैन त्यसलाई प्रतिकूल विहार भनिन्छ । यहाँ यो कथा छ –

एक स्थविरको कथा

एक स्थविर जंगलमा बस्दथ्यो । एक रात एक यक्षिणीले उसको पर्णशालाको ढोकामा बसेर गीत गाई । ऊ निस्केर ढोकामा उभियो । यक्षिणी गएर चक्रमण गर्ने स्थानमा उभिएर गाई । स्थविर चक्रमण गर्ने स्थानको छेउमा गयो । पछि तिनी सय मानिसजति गहिरो प्रपात (भीर) मा उभिएर गई । स्थविर फर्कियो । तब उनले वेगले आएर, उसलाई “भन्ते ! मैले तपाईंजस्तो एक, दुईलाई मात्र खाएकी छैन” भन्दै पक्रेर, मारेर खाई ।

कल्याण मित्रहरूको अभाव

जहाँ आचार्य या आचार्यसमान, उपाध्याय या उपाध्यायसमान कल्याणमित्रलाई पाउन सकिँदैन, त्यहाँ ती कल्याणमित्रहरूलाई नपाउनु महादोष नै छ ।

महावासं नवावासं जरावासञ्च पन्थनिं ।

सोण्डिं पण्णञ्च पुप्फञ्च फलं पत्थितमेव च ॥

नगरं दारुना खेतं विसभागो न पट्टनं ।

पच्चन्तसीमासप्पायं यत्थ मित्तो न लब्भति ॥

अठारसेतानि ठानानि इति विञ्जाय पण्डितो ।

आरका परिवज्जेय मगं पटिभयं यथा ॥

(१) महाविहार (२) नयाँ आवास (३) पुरानो आवास (४) मार्गको नगिच (५) पानी कुवा (पोखरी) नजिक (६) पातद्वारा युक्त (७) फूलयुक्त (८) फलद्वारायुक्त (९) पूजनीय स्थान (१०) नगरयुक्त (११) काठयुक्त (१२) खेतहरूले घेरिएको (१३) अनमेल व्यक्तिहरू भएका (१४) बन्दरगाह र स्टेशन, (१५) निर्जन प्रदेश, (१६) राज्यसीमा, (१७) प्रतिकूल स्थान (१८) जहाँ कल्याणमित्र पाईँदैन – यी अठार स्थानहरूलाई पण्डित पुरुष जानेर भयानक मार्गजस्तै टाढाबाट नै त्यागिदेओस् ।)

भिक्षाटन गाउँदेखि न धेरै टाढा, न धेरै नजिक हुने आदि ५ अंगयुक्त जुन विहार हुन्छ, त्यो योग्य विहार भनिन्छ । अंगुत्तर निकायको पञ्चक निपातमा भगवान्‌ले भन्नुभएको छ – “भिक्षुहरू ! शयनासन पाँच अंगयुक्त कसरी हुन्छ ? भिक्षुहरू (१) शयनासन न धेरै टाढा हुन्छ, न धेरै नजिक हुन्छ । त्यो आउने जानेलाई सुविधायुक्त हुन्छ । (२) दिनमा मानिसहरूले भरिएको हुँदैन, रातमा धेरै शब्द र हल्ला हुँदैन । (३) त्यो डस्ने कीराहरू, मच्छड, वायु, धूप, साँप बिच्छीहरूले स्पर्शरहित हुन्छ । (४) त्यस शयनासनमा बस्ने भिक्षुलाई सुखपूर्वक नै चीवर, पिण्डपात (भोजन), आसन विछ्यौना, गिलान प्रत्यय, भैषज्य परिष्कार पाउँदछन् । (५) त्यस शयनासनमा बहुश्रुत, आगम धारण गरेकाहरू आउँदछन् । धर्म (सूत्र-अभिधर्म) धारी, विनयधारी, मात्रिका (धर्मविनयको मात्रिका) लाई धारण गर्ने स्थविर (वृद्ध) भिक्षु रहन्छन् । समयसमयमा उहाँहरूसँग गएर सोध्दछ, प्रश्न गर्दछ – “भन्ते ! यो कसरी हुन्छ ? यसको अर्थ के हो ?” उसलाई त्यस आयुष्मान्‌ले छोपेकोलाई उघारिदिन्छ, अप्रकटलाई प्रकट गरिदिन्छ र अनेकप्रकारको शंका हुने धर्मप्रति शंका हटाइदिन्छ । भिक्षुहरू ! यसप्रकार शयनासन पाँच अंगयुक्त हुन्छ ।”

बाधाहरूको दूरीकरण

“सानोसानो बाधाहरूलाई हटाएर” भनी जुन भनिएको छ, त्यसको अर्थ हो – यसप्रकारको योग्य विहारमा बस्दै जुनसुकै पनि उसको त्यो सानासाना बाधाहरू हुन्छन्, त्यसलाई पनि हटाउनुपर्दछ । जस्तै – लामो केश, नङ र रौंहरूलाई काट्नुपर्दछ । च्यातिएको पुरानो चीवरहरूमा टाल्नुपर्दछ या सिउनुपर्दछ । फोहर चीवरलाई रंगाउनुपर्दछ । यदि पात्रमा मैलो परेको छ भने त्यसलाई पकाउनुपर्दछ । पिर्काखाट आदिलाई सफा गर्नुपर्दछ ।

भावनाको आरम्भकाल

“सारा भावना विधानलाई पूर्ण गर्दै भावना गर्नुपर्दछ” भनी जुन भरिएको छ, यसमा यो पृथ्वीकसिणद्वारा प्रारम्भ गरी सबै कर्मस्थानअनुसार विस्तारपूर्वक वर्णन गरिनेछ ।

यसप्रकार सानासाना बाधाहरूरहित भिक्षुलाई भोजनपश्चात्, भोजनदेखि अवकाश लिएर, भोजनले उत्पन्न थकावटलाई मेटाएर, एकान्त स्थानमा आरामपूर्वक बसेर गोल बनाएको वा नबनाएको पृथ्वीको निमित्तलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ । पुरानो सिंहल अर्थकथामा भनिएको छ –

“पृथ्वीकसिणलाई ग्रहण गर्ने समय गोल बनाइएको या नबनाइएको, अन्तसहित, नअन्तरहित, किनार भएको, नकिनाररहित, वर्तुलाकार, नअवर्तुलाकार, सपर्यन्त, नअपर्यन्त, बाल्टी (सुप)को गोलाई बराबर या सानो थाल (सराव)को गोलाई बराबर आकारको पृथ्वीकसिणको निमित्तलाई ग्रहण गर्दछ । ऊ त्यस निमित्तलाई राम्ररी धारण गर्दछ । राम्ररी विचार गर्दछ । राम्ररी त्यसको आकारप्रकारलाई हेरेर मनमा राख्दछ । ऊ त्यस निमित्तलाई राम्ररी धारण गरी, राम्ररी विचार गरी, राम्ररी आकारप्रकारलाई हेरी मनमा राखी, नाम देख्ने रत्नसंज्ञी (रत्नजस्तै सम्झने) भएर, मन लगाएर, प्रेमपूर्वक त्यस आलम्बनमा चित्तलाई बाँध्दछ । “अवश्य म यस प्रतिपत्तिद्वारा जरामरणदेखि छुटकारा पाउने छु” आदि सोचेर कर्मस्थान बढाएर ऊ कामरहित ... प्रथमध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।”

कृताधिकार

जसले पूर्वजन्ममा पनि शासन (बुद्ध धर्म) या ऋषि प्रब्रज्यामा प्रब्रजित भएर पृथ्वीकसिणमा चौथो-पाँचौं ध्यानलाई प्राप्त गरेको छ, यस्तो पुण्यवान्, पूर्वसञ्चित हेतुयुक्तलाई गोल नबनाएको पृथ्वीको जोतिएको स्थान पनि, दाईं गर्ने स्थानको घेरामा, मल्लक स्थविरजस्तै, निमित्त उत्पन्न हुन्छ ।

मल्लक स्थविरको कथा

उहाँ आयुष्मान्‌लाई जोतिएको स्थानलाई हेर्दाहेर्दै त्यस स्थानको बराबर नै निमित्त उत्पन्न भयो । उहाँले त्यसलाई बढाएर पाँचौं ध्यानलाई उत्पन्न गरी ध्यानको साथै विपश्यना वृद्धि गर्नुभएर अर्हत्व प्राप्त गर्नुभयो ।

जसले पूर्वजन्ममा पुण्यको सञ्चय गरेको छैन उसलाई आचार्यकहाँ सिखेको कर्मस्थानको विधानलाई गडबडी नगरी, कसिणको चार दोषहरूलाई हटाउँदै, कसिणलाई बनाउनुपर्दछ । नीलो, पहेँलो, रातो, सेतो, यी चार कसिणका दोष हुन् । यसैले नीलो आदि रंगको माटोलाई नलिएर गङ्गाको किनारको माटोजस्तै अरुणरंगको माटोद्वारा कसिण बनाउनुपर्दछ ।

स्थान

कसिण बनाउँदा विहारको बीच या श्रामणेर आदि यताउता घुम्ने स्थानमा बनाउनु हुँदैन । विहार बाहिर कुनै आढ, भुकेको पहाडको छायाँ (पम्भार) या पर्णशालामा बोकेर लग्न योग्य अथवा त्यही राख्नयोग्य कसिण बनाउनुपर्दछ ।

बनाउने ढंग

बोकेर लग्नयोग्य कसिण बनाउँदा सानोसानो चार डण्डाहरूमा कपडाको टुक्रा या चटाईलाई बाँधेर त्यसमाथि तृण, जरा, रोडा, बालुवारहित, खुब मोलेको माटोद्वारा लिपेर बनाइएको माथि भनिएअनुसार बाल्टी या सानो थालको गोलाईको बराबर गोला बनाउनुपर्दछ । निमित्तलाई ग्रहण गर्ने समयमा त्यसलाई भूमिमा बिछ्याएर हेर्नुपर्दछ ।

बनिएको स्थानमा नै रहनयोग्य कसिण बनाउँदा भूमिमा पद्मको गट्टा (कर्णिका) जस्तै खुटीहरूलाई गाडी, लताहरूले बाँधेर बनाउनुपर्दछ । यदि त्यो माटो पर्याप्त नभएमा तल दोस्रो माटोलाई राखेर, माथिल्लो भागमा राम्ररी शुद्ध गरिएको अरुणरंगको माटोले एक वित्ता चार अंगुल फैलावटमा गोला बनाउनुपर्दछ । यसै प्रमाणको लागि “बाल्टीको बराबर या सानो थालको बराबर” भनिएको छ ।

“अन्तसहित, नअन्तरहित” आदि त्यसको परिच्छेदको लागि भनिएको छ । यसैले यसरी भनिएको प्रमाणद्वारा परिच्छेद गर्नुपर्दछ । किनकि कुचन्दन आदि काठबाट बनाएको कर्णीले माटोको रंगलाई रातो बनाई विगारिदिन्छ, यसैले त्यसलाई नलिएर पत्थरको कर्णीद्वारा रगडेर नगडाको तलुवाजस्तै बराबर गर्नुपर्दछ । त्यस स्थानलाई कुचो लगाई, नुहाएर आएर कसिणमण्डलदेखि अढाई हात टाढा बिछ्याएको, एक वित्ता चार औंला उचाई भएको पिकांमा बस्नुपर्दछ । त्यसभन्दा अधिक टाढा बस्नेलाई कसिण थाहा हुनसक्दैन भने धेरै नजिक बसेमा कसिणको दोष देख्दछ । अग्लो स्थानमा बस्नेले गर्दन भुकाएर हेर्नुपर्दछ भने धेरै होचोमा बस्नेलाई घुँडा दुख्दछ ।

भावना विधि

यसैले बताइएको नियमअनुसार बसेर मज्झिम निकाय (२,२,४) अनुसार “काम अल्पस्वाद हो” आदिप्रकारले कामरागमा दोषलाई देखेर, कामोपभोगको निकाय तथा सारा दुःखहरूबाट छुटकारा पाउने मार्गसमान नैष्कर्म्यका अभिलाषी भएर, बुद्ध, धर्म, संघको गुणहरूलाई स्मरण गरी, प्रीति प्रमोद उत्पन्न गरी “यो सम्बुद्ध, प्रत्येकबुद्ध, आर्यश्रावकहरूद्वारा प्रतिपन्न नैष्कर्म्य मार्ग हो” भनी विचार गरी प्रतिपत्तिप्रति गौरव गर्दै – “यस प्रतिपत्तिद्वारा अवश्य एकान्तमा बस्ने सुखको रसलाई पाउने छु” भनी उत्साह उत्पन्न गरी, समआकारद्वारा आँखालाई उघारी, निमित्तलाई ग्रहण गर्दै भावना गर्नुपर्दछ । ज्यादा उघार्नेलाई आँखा दुख्दछ र कसिणमण्डल अत्यन्त स्पष्ट हुन्छ, यसैले उसलाई निमित्त उत्पन्न हुँदैन । धेरै कम उघार्नेलाई कसिणमण्डल स्पष्ट हुँदैन र चित्त संकुचित हुन जान्छ । यसप्रकारले पनि निमित्त उत्पन्न हुँदैन । अतः ऐनामा मुख निमित्तलाई हेर्ने व्यक्तिजस्तै सम आकारले आँखाहरूलाई उघारेर निमित्तलाई ग्रहण गर्दै भावना गर्नुपर्दछ ।

न त रंगलाई ध्यानपूर्वक हेर्नुपर्दछ र न लक्षणलाई नै मनमा राख्नुपर्दछ, प्रत्युत रंगलाई विनात्यागी “रंगको साथै नै पृथ्वी हो” यस्तो पृथ्वीधातुको अधिपत्यानुसार प्रज्ञप्तिधर्ममा चित्त लगाएर मनमा राख्नुपर्दछ । पृथ्वी, मही, मोहिनी, भूमि, बसुधा, बसुन्धरा आदि पृथ्वीको नामहरूमध्ये जसलाई चाहन्छ, जुन नाम उसको लागि अनुकूल हुन्छ त्यसलाई भन्नुपर्दछ । फेरि पनि ‘पृथ्वी’ नै नाम स्पष्ट छ, यसैले स्पष्टतानुसार नै ‘पृथ्वी’, ‘पृथ्वी’ भनेर भावना गर्नुपर्दछ । समयसमयमा आँखालाई उघारेर, समयसमयमा आँखा बन्द गरेर, मनन गर्नुपर्दछ । जबसम्म उगहनिमित्त उत्पन्न हुँदैन, तबसम्म सयौं, हजारौं समय पनि, त्यसभन्दा अधिक पनि यसैप्रकार भावना गरिरहनुपर्दछ ।

यसप्रकार भावना गर्ने योगीलाई जब आँखा बन्द गरेर मनन गर्दा, आँखा उघारेर देखाको समयजस्तै देखापर्छ, तब उगहनिमित्त उत्पन्न भएको भनिन्छ । उगहनिमित्तको उत्पन्न भएको समयदेखि लिएर त्यस स्थानमा बस्नु हुँदैन । आफ्नो वासस्थानमा गएर त्यहाँ बसेर भावना गर्नुपर्दछ । खुट्टा धुने भण्णटलाई हटाउनको लागि एक तलुवा भएको जुत्ता र डण्डा हुनुपर्दछ । यदि नयाँनयाँ समाधि कुनै खराबीको कारण नष्ट हुन्छ, तब जुत्तालाई लगाएर डण्डालाई लिएर त्यस स्थानमा गएर निमित्तलाई ग्रहण गरी, फेरि आएर आरामले बसेर

भावना गर्नुपर्दछ । बारम्बार निमित्तको मनन गर्नुपर्दछ, तर्कवितर्क गर्नुपर्दछ । यस्तो गर्दै उसको क्रमशः कामच्छद, व्यापाद, थिनमिद्ध, उद्दच्च कुक्कुच्च र विचिकिच्छा आदि नीवरणहरू दबेर जान्छन्, ¹¹²क्लेश बसेर जान्छ, उपचार समाधिले चित्त एकाग्र हुन्छ, प्रतिभागनिमित्त उत्पन्न हुन्छ । पहिलेको उगगनिमित्त र यस प्रतिभागनिमित्तको यो विशेषता हो –

उगगह निमित्तमा कसिणको दोष जानिन्छ । प्रतिभाग निमित्त भोलाबाट निकालेको ऐनाजस्तै, राम्ररी धोएको शंखजस्तै, बादलहरूको बीचबाट निस्केको चन्द्रमण्डलजस्तै, बादलमा बकुलाजस्तै, उगगह निमित्तलाई पन्छाएर निस्कदै गरेकोभैं, त्यसभन्दा सयौं, गुणा, हजारौं गुणा सुपरिशुद्ध भएर देखापर्छ । त्यो पनि न वर्णवान्, न बनावटानुसार हुन्छ । यदि त्यो यस्तो भएमा, तब आँखाले देखाइदिनयोग्य स्थूल, विचारयोग्य, तीनैवटा लक्षण (अनित्य, दुःख, अनात्म) युक्त हुन्थ्यो तर त्यो त्यस्तो हुँदैन । केवल समाधिको लाभी जनहरूलाई थाहा पाउने आकार मात्रको संज्ञाले उत्पन्न भएको हुन्छ ।

प्रतिभाग निमित्त उत्पन्न हुने समयदेखि लिएर त्यस भिक्षुले नीवरण दबिएको नै हुन्छ, क्लेश बसेको नै हुन्छ र उपचार समाधिले चित्त एकाग्र भएको नै हुन्छ ।

दुई प्रकारका समाधि

समाधि दुई प्रकारका हुन्छन् (१) उपचारसमाधि र (२) अर्पणासमाधि । दुई प्रकारले चित्त एकाग्र हुन्छ – उपचारको अवस्थामा या ध्यान प्राप्तिको अवस्थामा । उपचारको अवस्थामा नीवरणहरूको प्रहाणले चित्त एकाग्र हुन्छ र ध्यानप्राप्तिको अवस्थामा अंगहरूको प्रकट हुनाले चित्त एकाग्र हुन्छ । दुवै समाधिहरूका यी अन्तर हुन् – उपचारको अवस्थामा ध्यानको अंगबल उत्पन्न नहुनाको कारण बलवान् हुँदैन । जस्तै – बालक उठाएर विछ्यौनामा राख्दा पुनः पुनः भुईँमा खस्दछ । यसरी नै उपचार ध्यान उत्पन्न हुँदा चित्त एक समय निमित्तलाई आलम्बन गर्दछ र एक समय आलम्बन ग्रहण नगर्ने भवांग अवस्थामा पुग्दछ । तर अर्पणाको अंग बलवान् हुन्छ । जस्तै – बलियो मानिस आसनबाट उठेर दिनभरी पनि उठिरहन सक्छ । त्यसरी नै अर्पणा समाधि उत्पन्न हुँदा चित्त एकपल्ट भवांगचित्तलाई रोकेर सारारात र सारादिन आलम्बनसँग रहन सक्छ । कुशल जवनचित्तको परिपाटीअनुसार नै प्रवर्तित हुन्छ । जुन उपचारसमाधिको साथै प्रतिभाग निमित्त उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई उत्पन्न गर्नु धेरै कठिन छ । यसैले यदि योगी त्यसै पलेटी (एकै आसन) मा त्यस कसिणनिमित्तलाई बढाएर अर्पणालाई प्राप्त गर्न सक्दछ भने धेरै राम्रो हुन्छ । यदि यस्तो गर्न सक्दैन भने उसले त्यस निमित्तलाई सावधानीले चक्रवर्ती राजा हुने बच्चाको गर्भजस्तै बचाउनुपर्दछ । जस्तै भनिएको छ –

निमित्तं रक्खत्तो लद्ध परिहानि न विज्जति ।

आरक्खमिह असन्तमिह लद्धं लद्धं विनस्सति ॥

(पाएको निमित्तलाई बचाउनेलाई परिहानि हुँदैन, तर बचावट नहुँदा हात लागेको पनि नष्ट हुन्छ ।)

यो बचाएको ढंग हो –

आवासो गोचरो भस्सं पुग्गलो भोजनं उतु ।

इरियापथो ति सत्तेते असप्पाये विवज्जये ॥

(१. आवास, २. गोचर, ३. कुराकानी, ४. व्यक्ति, ५. भोजन, ६. ऋतु, ७. इर्यापथ – यी सात विपरीत कुराहरूलाई त्याग गरोस्

।)

सप्पाय सत्त सेवेथ एवं हि पटिपज्जतो ।

नचिरेनेव कालेन होति कस्सचि अप्पना ॥

(सात अनुकूल कुराहरूलाई सेवन गर – यस्तो प्रतिपन्न हुनाले थोरै समयमा कसैलाई अर्पणा उत्पन्न हुन्छ ।)

आवास

त्यस योगीलाई जुन आवासमा रहँदा उत्पन्न नभएको निमित्त उत्पन्न हुँदैन अथवा उत्पन्न भएको निमित्त नष्ट हुन्छ र अनुपस्थित स्मृति उपस्थित हुँदैन, अएकाग्र चित्त एकाग्र हुँदैन, त्यो विपरीत आवास हो । जहाँ निमित्त उत्पन्न र स्थिर हुन्छ, स्मृति बनिरहन्छ, चित्त एकाग्र हुन्छ, नाग पर्वतमा रहने प्रधानीय तिष्य स्थविरजस्तै, त्यो अनुकूल आवास हो । यसैले जुन विहारमा धेरै आवास हुन्छन्, त्यहाँ एकएकमा तीनतीन दिनसम्म बसेर परीक्षा गर्नुपर्दछ र जहाँ चित्त एकाग्र हुन्छ त्यहाँ बस्नुपर्दछ । आवास अनुकूल हुनाको कारण ताम्रपर्णी द्वीप (श्रीलंका) को चुल्लनाग नामक गुफामा बास गर्दै त्यहीं कर्मस्थान ग्रहण गरी पाँच सय भिक्षुहरूले अर्हत्व पाए । स्रोतापन्न आदि र अन्य स्थानहरूमा आर्यभूमिलाई पाएर त्यहाँ अर्हत्व पाएका व्यक्तिहरूको त गणना नै छैन । यसरी नै अन्य पनि चित्तल पर्वतको विहार आदिलाई पनि अनुकूल आवास जान्नुपर्दछ ।

जुन गोचरग्राम शयनासनद्वारा उत्तर या दक्षिण, धेरै टाढा नभएको, डेढ कोशभिन्न सजिलै भिक्षा मिल्नयोग्य हुन्छ, त्यो अनुकूल हुन्छ अन्यथा विपरित हुन्छ ।

कुराकानी

बत्तीस व्यर्थका तिरश्चीन कथाहरूद्वारा कुराकानी गर्नु विपरीत हो, त्यो उसको निमित्तको हानीको लागि हुन्छ । दश कथावस्तुयुक्त कुराकानी अनुकूल हुन्छ । त्यसलाई पनि मात्रानुसार नै भन्नुपर्दछ ।

व्यक्ति

व्यक्ति पनि व्यर्थको कथा नगर्ने, शील आदि गुणयुक्त, जसको सहारा अएकाग्र चित्त एकाग्र हुन्छ अथवा एकाग्र भएको चित्त स्थिरतालाई प्राप्त हुन्छ – यसप्रकारको व्यक्ति अनुकूल हुन्छ । तर आफ्नो शरीरको हेरचाहमा मात्र बढी ध्यान दिने र व्यर्थको कुराकानीमा लागेको व्यक्ति विपरित हो । त्यो उसले, हिलो पानीले स्वच्छ पानीलाई फोहर गरेभैं, नष्ट नै गर्छ । त्यस्तो व्यक्तिको संगत गरेर कोटपर्वतवासी तरुण भिक्षुजस्तै समापत्ति पनि नष्ट हुन्छ, निमित्तको कुरा के गर्नु ?

भोजन र ऋतु

कसैलाई मीठो र कसैलाई अमिलो भोजन अनुकूल हुन्छ । ऋतु पनि कसैलाई जाडो, कसैलाई गर्मी अनुकूल हुन्छ । यसैले जुन भोजन या ऋतुको सेवन गर्दै आराम हुन्छ, अएकाग्र चित्त एकाग्र या एकाग्र चित्त स्थिरतर हुन्छ, त्यो भोजन र त्यो ऋतु अनुकूल हुन्छ । अन्य भोजन र अन्य ऋतु विपरित हुन्छ ।

इर्यापथ

इर्यापथहरूमा कसैलाई हिंडुल गर्नु अनुकूल हुन्छ, कसैलाई पल्टिनु, उभिनु, बस्नुमध्ये कुनै एक अनुकूल हुन्छ । यसैले आवासभै ती दिन राम्ररी परीक्षा गरिहेनुपर्दछ । जुन इर्यापथमा अएकाग्र चित्त एकाग्र हुन्छ या एकाग्र चित्त स्थिरतर हुन्छ, त्यो अनुकूल हुन्छ, अन्य विपरित हुन्छ ।

यसप्रकार यी सात प्रकारका विपरित कुराहरूलाई त्यागेर अनुकूलको सेवन गर्नुपर्दछ । यसरी प्रतिपन्न भएको निमित्तको अधिक सेवन गर्नेहरूमा कसैलाई थोरै समयमा पनि अर्पणा उत्पन्न हुन्छ ।

अर्पणाको कुशलता

जसलाई यसरी प्रतिपन्न भए तापनि अर्पणा उत्पन्न हुँदैन, उसलाई दश प्रकारका अर्पणाको कुशलताहरूलाई पूर्ण गर्नुपर्दछ । त्यसको यो विधि हो – अर्पणाको कुशलता दश प्रकारले हुन्छन् (१) वस्तुलाई स्वच्छ गर्नाले (२) इन्द्रियहरूलाई एकसमान गर्नाले (३) निमित्तको कुशलताले (४) जुन समय चित्तलाई आफ्नो वशमा राख्नु पर्ने हो त्यस समय चित्तलाई वशमा राख्दछ (५) जुन समय चित्तलाई दबाउनु पर्ने हो, त्यस समय चित्तलाई दबाउँछ, (६) जुन समय चित्तलाई हर्षोत्फुल्ल गर्नु पर्ने हो, त्यस समय चित्तलाई हर्षोत्फुल्ल गर्दछ (७) जुन समय चित्तको उपेक्षा गर्नु पर्ने हो, त्यस समय चित्तको उपेक्षा गर्दछ (८) जुन व्यक्तिको चित्त एकाग्र छैन, त्यस व्यक्तिको त्यागद्वारा (९) एकाग्र चित्त भएको व्यक्तिको सेवनद्वारा (१०) समाधिमा चित्त लगाईराख्नाले ।

(१) वस्तुलाई स्वच्छ गर्नु – भित्री र बाहिरी वस्तुहरूलाई परिशुद्ध गर्नु । जब त्यस भिक्षुको केश, नङ, रौं, ठूलो या बढेको हुन्छ, या शरीर पसिना र मयलद्वारा टाँसिएको हुन्छ, तब भित्री वस्तु अस्वच्छ अपरिशुद्ध हुन्छ । जब चीवर जीर्ण, मैलो, दुर्गन्धित हुन्छ या शयनासन फोहर हुन्छ, तब बाहिरी वस्तु अस्वच्छ अपरिशुद्ध हुन्छ । अस्वच्छ भित्री र बाहिरी वस्तुमा चित्त र चैतसिकहरूउत्पन्न हुँदा ज्ञान पनि, अपरिशुद्ध दीपक, बत्ती, तेलको कारणले उत्पन्न चिरागज्वालाको प्रकाशजस्तै, अपरिशुद्ध हुन्छ र अपरिशुद्ध ज्ञानले संस्कारहरूलाई विचार गरेको समय संस्कार पनि स्पष्ट हुँदैन । कर्मस्थानमा जुट्दा कर्मस्थानको पनि वृद्धि हुँदैन ।

स्वच्छ भित्रीबाहिरी वस्तुमा उत्पन्न भएको चित्त, चैतसिकहरूमा ज्ञान पनि, परिशुद्ध दीपक, बत्ती, तेलको कारण उत्पन्न चिरागज्वालाको प्रकाशजस्तै, स्वच्छ हुन्छ र स्वच्छ ज्ञानले संस्कारहरूको विचार गर्ने समय संस्कार पनि स्पष्ट हुन्छ । कर्मस्थानमा जुट्दा कर्मस्थानको वृद्धि हुन्छ ।

(२) इन्द्रियहरूलाई एकसमान गर्नु = श्रद्धा आदि इन्द्रियहरूलाई एकसमान गर्नु । यदि त्यस भिक्षुको श्रद्धेन्द्रिय बलवान् हुन्छ, र अन्य दुर्बल, तब वीर्येन्द्रियले पक्रिने काम, स्मृतीन्द्रियले याद दिलाउने काम, समाधीन्द्रियले बाधा नगर्ने काम, प्रज्ञेन्द्रियले रूप आदि आलम्बनहरूलाई यथार्थ स्वरूपलाई देख्ने काम गर्न सक्दैन । यसैले उसलाई इन्द्रियको लक्षणलाई राम्ररी विचार गरी अथवा जुनप्रकार मनमा राख्नाले त्यो बलवान् भएको हो, त्यसप्रकार मनमा नगरेर श्रद्धालाई कम गर्नुपर्दछ । वक्कलि स्थविरको कथा यहाँ उदाहरण लिन सकिन्छ ।

वक्कलि स्थविरको कथा

संयुक्त निकाय अर्थकथा (२१,२,४,५) अनुसार वक्कलि स्थविर बलवान् श्रद्धाले भगवान्को शरीरको शोभाप्रति प्रसन्न भएर श्रद्धाधिक्यको कारण ध्यान भावना गर्न सक्नुभएन । एक समय जब उहाँ रोगले पीडित हुनुहुन्थ्यो तब भगवान्ले उहाँलाई यो उपदेश दिनुभयो – “वक्कलि ! यो मेरो फोहोर शरीरलाई हेरेर के लाभ ? जसले धर्मलाई देख्दछ, उसले मलाई देख्दछ, र जसले मलाई देख्दछ, उसैले नै धर्मलाई देख्दछ ।” यस उपदेशलाई सुनेर उहाँले श्रद्धादि इन्द्रियहरूलाई बराबर गरी अर्हत्वको साक्षात्कार गर्नुभयो ।

यदि वीर्येन्द्रिय बलवान् हुन्छ, तब न त श्रद्धेन्द्रियले नै निश्चय गर्ने काम गर्न सक्छ, र न अन्य इन्द्रियहरूका आआफ्ना कामहरू गर्न सक्दछन् । त्यसैले त्यसलाई प्रश्रद्धि आदिको भावनाद्वारा कम गर्नुपर्दछ । यहाँ पनि सोण स्थविरको कथा उदाहरण दिनुपर्दछ ।

सोण स्थविरको कथा

अंगुत्तर निकाय (६,६,१) को अनुसार सोण स्थविरले भगवान्कहाँ कर्मस्थानलाई ग्रहण गरी “सुखले सुखलाई पाउन सक्दैन” भनी सोचेर शीतवनमा रहँदै अर्हत्व प्राप्तिको लागि घोर परिश्रम गर्नुभयो । पाइतालामा छाला पिल्सियो, शरीर क्लान्त भयो तर उहाँले आफ्नो उत्साह कम गर्नुभएन तब भगवान्ले उहाँको यस्तो दशालाई देखेर, त्यहाँ उपस्थित हुनुभएर, “वीणाको तार खुकुलो गर्दा पनि सही आवाज आउँदैन र ज्यादा तन्काएर तार तान्दा पनि सही आवाज आउँदैन” भनी वीणाको उपमाद्वारा सम्झाउनु भएर, अधिक वीर्य नगर्ने उपदेश दिनुभयो । भगवान्को उपदेशलाई सुनेर उहाँले अन्य इन्द्रियहरूजस्तै वीर्येन्द्रियलाई पनि सन्तुलन गरी अर्हत्वको साक्षात्कार गर्नुभयो ।

यसैप्रकार शेषमा पनि एकको बलवान् हुँदा अन्यलाई आफ्नो काममा असमर्थ भएको सम्झनुपर्दछ ।

विशेषरूपले यहाँ श्रद्धा र प्रज्ञाको तथा समाधि र वीर्यको समताको प्रशंसा गरिन्छ । किनकि बलवान् श्रद्धा र कम प्रज्ञावान् व्यक्ति विनासोचविचार गरी विश्वास गर्दछ । ऊ जसमा प्रसन्न हुनु पर्दैन, त्यसैमा प्रसन्न हुन्छ । बलवान् प्रज्ञा र कम श्रद्धा भएको व्यक्ति धूर्त हुन्छ, ऊ औषधिको प्रतिक्रियाद्वारा उत्पन्न रोगजस्तै चित्तलाई वशमा राख्न गाह्रो हुन्छ । श्रद्धा र प्रज्ञा दुवैको समताले जसमा प्रसन्न हुनुपर्दछ, त्यसैमा ज्ञानयुक्त भएर नै प्रसन्न हुन्छ ।

बलवान् समाधि र कम वीर्य भएका व्यक्तिलाई समाधि आलस्यको पक्षपाती हुनाको कारण, त्यसलाई आलस्यले दबाइदिन्छ । बलवान् वीर्य र कम समाधि भएको व्यक्तिलाई वीर्य उद्दृक्को पक्षपाती हुनाको कारण उद्दृक्ले दबाइदिन्छ । समाधियुक्त वीर्य उद्दृक्मा खस्दैन, यसैले ती दुवैलाई बराबर गर्नुपर्दछ । दुवैको समताद्वारा नै अर्पणा हुन्छ ।

समाधिमा लाग्नेलाई श्रद्धा पनि बलवान् हुनुपर्दछ । यसप्रकार ऊ श्रद्धालाई वृद्धि गर्दै अर्पणालाई प्राप्त गर्नेछ । तर समथभावना र विपश्यनाभावनामध्ये समथभावनाको अभ्यासको लागि समाधि बलवान् हुनुपर्दछ । यसप्रकार नै ऊ अर्पणालाई प्राप्त गर्दछ । विपश्यना गर्नेको लागि प्रज्ञा बलवान् हुनुपर्दछ । यसप्रकार नै ऊ अनित्य, दुःख, अनात्म लक्षणलाई राम्ररी जान्नेछ । दुवैको समताद्वारा पनि अर्पणा हुन्छ ।

तर स्मृति सर्वत्र बलवान् हुनुपर्दछ । उद्दृक् पक्षघर भएको श्रद्धा, वीर्य, प्रज्ञालाई उद्दृक्मा फर्नुबाट र आलस्यको पक्षघर भएको समाधिलाई आलस्यमा फर्नुबाट स्मृतिले नै बचाउँछ । त्यसैले व्यञ्जनहरूमा नुनतेलजस्तै, सारा राज्यको कामहरूलाई रेखदेख गर्ने मन्त्रीजस्तै, स्मृति सर्वत्र हुनुपर्दछ । यसैले भनिएको छ – “स्मृति सब ठाउँमा हुनुपर्दछ यस्तो भगवान्ले भन्नुभएको छ । कुन कारणले ? चित्त स्मृतिको प्रतिशरण हो र स्मृति चित्तको रक्षा गर्नुमा लागिरहने धर्म हो । स्मृतिविना चित्तको उत्पत्तिलाई थाहा पाउनु र दबाउनु सकिदैन ।”

(३) निमित्तको कुशलता = पृथ्वीकसिण आदिको (१) चित्तको एकाग्रता नगरिएको निमित्तलाई गर्ने कुशलता (२) एकाग्रता गरिएको भावना गर्नुको कुशलता (३) भावनाद्वारा प्राप्त भएको एकाग्रता गरिएको निमित्तलाई रक्षा गर्ने कुशलतालाई निमित्तको कुशलको भनिन्छ ।

यहाँ तेस्रो कुशलतासँग तापत्य छ ।

(४) जुन समय चित्तलाई आफ्नो वशमा राख्नु पर्ने हो त्यस समय चित्तलाई आफ्नो वशमा राख्दछ = कसरी ? जब उसको चित्त अत्यन्त शिथिल वीर्य आदिद्वारा संकुचित हुन्छ, तब प्रश्रब्धि¹⁵ सम्बोध्यङ्ग आदि तीनैको भावना नगरी धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग आदिको भावना गर्दछ ।

आगोको उपमा संयुक्त निकाय (४४,६,३) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ – “भिक्षुहरू, जसरी मानिस थोरै आगोलाई बाल्न चाहन्छ, तर त्यसमाथि भिजेको घाँसलाई राखोस्, पानी मिश्रित हावा देओस् र माथिबाट धूलो पनि राखोस्, तब भिक्षुहरू, के त्यो मानिस थोरै आगोलाई बाल्न सक्दछ ?”

“सकदैन भन्ते !”

“यसरी नै भिक्षुहरू, जुन समय चित्त संकुचित हुन्छ, त्यस समय प्रश्रब्धि, समाधि र उपेक्षा सम्बोध्यङ्गको भावना गर्नको लागि अकाल हो । त्यो के कारण ? भिक्षुहरू, चित्त संकुचित छ । त्यो यी धर्महरूद्वारा उठाउन सकिदैन । भिक्षुहरू, जुन समय चित्त संकुचित हुन्छ, त्यो त्यस समय धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग, वीर्य सम्बोध्यङ्ग र प्रीति सम्बोध्यङ्गको भावनाको लागि समय हो । त्यो के कारण ? भिक्षुहरू, चित्त संकुचित छ, त्यो यी धर्महरूद्वारा राम्ररी उठाउन सकिन्छ ।

जसरी भिक्षुहरू ! मानिस थोरै आगोलाई बाल्न चाहन्छ, ऊ त्यसमाथि सुखा घाँस राखोस्, सुखा गोबर राखोस्, सुखा काठलाई राखोस्, मुखले फुकोस् र माथिबाट धूलो नराखोस्, तब भिक्षुहरू के त्यो मानिस त्यस थोरै आगोलाई बाल्न सक्दछ ?”

“हो भन्ते ।”

धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग आदिको भावनालाई आफ्नोआफ्नो आहार प्रत्ययानुसार जान्नुपर्दछ । भनिएको छ – “भिक्षुहरू, राम्रोनामो धर्म छन्, सदोपनिर्दोष धर्म छन्, कृष्णशुक्ल धर्म छन्, त्यसको समयसमयमा राम्ररी मनमा राख्नाले उत्पन्न नभएको धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग उत्पन्न हुन्छ, या उत्पन्न भएको धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग बढ्दछ, विपुल हुन्छ, भावनाको पूर्ति हुन्छ - यिनै यसको आहार हो ।” त्यसरी नै “भिक्षुहरू, आरम्भधातु, नैष्कर्म्यधातु र पराक्रमधातु छन् । त्यसको समयसमयमा राम्ररी मनमा राख्नाले उत्पन्न नभएको वीर्य सम्बोध्यङ्ग बढ्दछ, विपुल हुन्छ, भावनाको पूर्ति हुन्छ । यिनै यसको आहार हो ।” त्यसरी नै, “भिक्षुहरू, प्रीति सम्बोध्यङ्ग बढ्दछ, विपुल हुन्छ, भावनाको पूर्ति हुन्छ, - यिनै यसको आहार हो ।”

कुशल आदि धर्महरूमा स्वभाव, सामान्य लक्षण, प्रतिवेधअनुसार मनमा राख्नुलाई राम्ररी मनमा राख्नु, योनिासो मनसिकार भनिन्छ । आरम्भधातुमा आरम्भधातु आदिको उत्पत्ति अनुसार **मनमा गर्नुलाई राम्ररी मनमा राख्नु भनिन्छ** । प्रथम वीर्य उद्योगलाई आरम्भधातु भनिन्छ । नैष्कर्म्यधातु आलस्यद्वारा निस्कने कारण त्यसभन्दा बलवान् हुन्छ । पराक्रमधातु अन्यअन्य स्थानलाई नाघ्नुमा त्यसभन्दा पनि बलवान् हुन्छ । प्रीतिको नै नाम प्रीति सम्बोध्यङ्ग स्थानीय धर्म हो । त्यसको पनि उत्पादक मनसिकार (मनमा राख्नु) नै राम्ररी मनमा राख्नु हो ।

सात कुराले धर्मविचय सम्बोध्यङ्गको उत्पत्ति हुन्छ – १. बारम्बार प्रश्नहरू सोध्नु २. वस्तुलाई स्वच्छ राख्नु ३. इन्द्रियहरूलाई एकसमान गर्नु ४. मूर्ख व्यक्तिको संगत छाड्नु ५. प्रज्ञावान्को संगत गर्नु ६. गम्भीर ज्ञानले जान्नयोग्य स्कन्ध, धातु, आयतन, सत्य, प्रतीत्य समुत्पाद आदि धर्महरूलाई राम्ररी विचार गर्नु ७. ज्ञानलाई चित्तमा भुकाइराख्नु ।

एघार कुराहरूले वीर्य सम्बोध्यङ्गको उत्पत्ति हुन्छ (१) अपाय आदिको भयलाई राम्ररी विचार गर्नु (२) वीर्यको कारण लौकिक लोकोत्तरको विशेषको प्राप्तिको गुणहरूलाई देख्नु (३) बुद्ध, प्रत्येकबुद्ध, महाश्रावकहरूको गएको मार्ग भएर मलाई जानु छ र त्यसबाट पनि अलिछ, व्यक्ति जान सकदैन – यसप्रकार जाने मार्गलाई देख्नु । (४) दायकहरूलाई महाफल हुनको लागि भिक्षाको सत्कार गर्नु । (५) मेरो शास्ता (मार्गोपदेश) वीर्यारम्भको प्रशंसा हुनुहुन्छ र त्यो आज्ञा अल्लंघन गर्नयोग्य छैन, हामीहरूको लागि धेरै लाभदायक छ, तथा उहाँ (शास्ता) प्रतिपत्तिद्वारा पूजा गर्नाले पूजित हुन्छ । अन्यथा हुँदैन – यसप्रकार शास्ताको महत्त्वको विचार गर्नु । (६) मलाई सद्धर्मको महाउत्तराधिकारी लिनुपर्दछ र त्यो अलिछले लिन सकदैन । यस्तो उत्तराधिकारको महत्त्वको विचार गर्नु (७) आलोक संज्ञालाई मनमा गर्नु, इर्यापथको परिवर्तन र खुला मैदानको सेवन आदि थिनमिद्वलाई हटाउनु (८) अलिछ, व्यक्तिको त्याग (९) कर्मस्थानमा लागि रहने व्यक्तिको संगत गर्नु (१०) सम्यकप्रधानलाई राम्ररी देख्नु (११) वीर्यमा चित्तलाई भुकाइराख्नु ।

एघार कुराहरूले प्रीति सम्बोध्यङ्गको उत्पत्ति हुन्छ (१) बुद्धानुस्मृति, (२) धर्मानुस्मृति, (३) संघानुस्मृति, (४) शीलानुस्मृति, (५) त्यागानुस्मृति, (६) देवतानुस्मृति, (७) उपशमानुस्मृति, (८) रूखो (निर्दयी) व्यक्तिको त्याग, (९) स्निग्ध (दयालु) व्यक्तिको संगत गर्नु, (१०) बुद्ध आदिप्रति चित्तलाई प्रसन्न गर्ने सूत्रहरूलाई राम्ररी हेर्नु, (११) प्रीतिमा चित्तलाई भुकाइराख्नु ।

यसप्रकार यी आकारहरूद्वारा यी धर्महरूलाई उत्पन्न गर्दै भिक्षु धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग आदिको भावना गर्दछ । यसरी जुन समय चित्तलाई आफ्नो वशमा राख्नु पर्ने हो त्यस समय चित्तलाई आफ्नो वशमा राख्दछ ।

(५) जुन समय चित्तलाई दबाउनु पर्ने हो, त्यस समय चित्तलाई दबाउँछ = कसरी ? जब उसको चित्त अत्यन्त वीर्य गर्नु आदिद्वारा चञ्चल हुन्छ, तब धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग आदि तीनैको भावना नगरी प्रश्रब्धि सम्बोध्यङ्ग आदिको भावना गर्दछ ।

आगोको उपमा संयुक्त निकाय (४४,६,३) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ - “भिक्षुहरू, जसरी कुनै मानिस धेरै ठूलो आगो र थुप्रोलाई निभाउन चाहन्छ, ऊ त्यसमाथि सुखेको घाँसलाई राखोस्, सुखा गोबर राखोस्, सुखा काठ राखोस्, मुखले फुकोस् र माथिबाट धूलो नराखोस्, तब के भिक्षुहरू, त्यो मानिसले त्यस धेरै ठूलो आगोको थुप्रोलाई निभाउन सक्दछ ?”

“सकदैन, भन्ते ।”

“भिक्षुहरू, यसरी नै जुन समय चित्त चञ्चल हुन्छ, त्यस समय धर्मविचय सम्बोध्यङ्ग, वीर्य सम्बोध्यङ्ग र प्रीति सम्बोध्यङ्गको भावनाको लागि अकाल हो । त्यो के कारण ? भिक्षुहरू ! चित्त चञ्चल छ । त्यो यी धर्महरूद्वारा शान्त हुँदैन । भिक्षुहरू ! जुन समय चित्त चञ्चल हुन्छ, त्यस समय प्रश्रब्धि सम्बोध्यङ्ग, समाधि सम्बोध्यङ्ग र उपेक्षा सम्बोध्यङ्गको भावनाको लागि समय हो । त्यो के कारण ? भिक्षुहरू चित्त चञ्चल छ, त्यो यी धर्महरूद्वारा राम्ररी शान्त गरिने हुन्छ ।

जसरी भिक्षुहरू, कुनै मानिस धेरै ठूलो आगोको थुप्रोलाई निभाउन चाहन्छ, त्यो त्यसमाथि भिजेको घाँस राखोस्, भिजेको गोबर राखोस्, भिजेको काठ राखोस्, मुखले पनि नफुकोस् र धूलोलाई पनि माथिबाट हालोस्, तब, भिक्षुहरू, के त्यो मानिस त्यस धेरै ठूलो आगोको थुप्रोलाई निभाउन सक्दछ ?”

“सकदछ, भन्ते ।”

यहाँ पनि आफ्नो आफ्नो आहारअनुसार प्रश्रब्धि सम्बोध्यङ्ग आदिको भावनालाई जान्नुपर्दछ । संयुक्त निकाय (४४,६,३) अनुसार भगवान्ले भन्नुभयो - “भिक्षुहरू, कायप्रश्रब्धि, र चित्तप्रश्रब्धि छन्, त्यसलाई समय समयमा राम्ररी मनमा राख्नाले उत्पन्न नभएको प्रश्रब्धि सम्बोध्यङ्ग उत्पन्न हुन्छ, या उत्पन्न भएको प्रश्रब्धि सम्बोध्यङ्ग बढ्दछ, विपुल हुन्छ, भावनाको पूर्ति हुन्छ - यही यसको आहार हो ।” त्यसरी नै “भिक्षुहरू, शमथ निमित्त छ, अव्यग्र निमित्त छ, त्यसलाई समयसमयमा राम्ररी मनमा गर्नाले उत्पन्न नभएको समाधि सम्बोध्यङ्ग उत्पन्न हुन्छ, या उत्पन्न भएको समाधि सम्बोध्यङ्ग बढ्दछ, विपुल हुन्छ, भावनाको पूर्ति हुन्छ - यही यसको आहार हो ।” त्यसरी नै - “भिक्षुहरू, उपेक्षा सम्बोध्यङ्ग स्थानीय धर्म हुन्, त्यसलाई समयसमयमा राम्ररी मनमा गर्नाले उत्पन्न नभएको उपेक्षा सम्बोध्यङ्ग उत्पन्न हुन्छ, या उत्पन्न भएको उपेक्षा सम्बोध्यङ्ग बढ्दछ, विपुल हुन्छ, भावनाको पूर्ति हुन्छ - यही यसको आहार हो ।”

जसरी प्रश्रब्धि आदि पहिले उत्पन्न भएको हुन्छ, त्यसरी त्यसको उत्पन्न हुने आकारानुसार ठीकले मनमा गर्नु नै तीनै वाक्यमा राम्ररी मनमा गर्नु भनिन्छ । शमथ निमित्त, शमथ (शान्ति) को नै नाम हो र विक्षेप नगर्ने अर्थमा त्यसैको अव्यग्र निमित्त (स्थिर समाधि) भनिन्छ ।

सात कुराले प्रश्रब्धि सम्बोध्यङ्ग उत्पत्ति हुन्छ (१) उत्तम भोजनको सेवन (२) ऋतुहरूको सुखको सेवन, (३) इर्यापदको सुखको सेवन, (४) काय, वाक्, मनलाई एकसमान प्रयोग गर्नु (५) क्लेशहरूद्वारा परितप्त कायचित्त भएको व्यक्तिको त्याग, (६) शान्त कायचित्त भएको व्यक्तिको सेवन, (७) प्रश्रब्धि (शान्त)मा चित्तलाई भुकाइराख्नु ।

सात कुराले प्रश्रब्धि सम्बोध्यङ्ग उत्पत्ति हुन्छ (१) उत्तम भोजनको सेवन (२) निमित्तको कुशलता (३) समाधि इन्द्रियहरूलाई एकसमान गर्नु (४) समयमा चित्तलाई दबाउनु (५) समयमा चित्तलाई वशमा राख्नु (६) भावनाको आस्वादरहित चित्तलाई श्रद्धा र संवेगले हर्षोत्फुल्ल गर्नु (७) ठीकरूपले प्रवर्तित भावना चित्तप्रति उपेक्षा गर्नु (८) अएकाग्रचित्त भएको व्यक्तिको त्याग (९) एकाग्रचित्तयुक्त व्यक्तिको संगत गर्नु, (१०) ध्यान र विमोक्षलाई राम्ररी देख्नु (११) समाधिमा चित्तलाई भुकाइराख्नु ।

पाँच कुराहरूले उपेक्षा सम्बोध्यङ्ग उत्पत्ति हुन्छ - (१) सबै प्राणीहरूप्रति तटस्थ हुनु (२) भित्री चक्षु हादि तथा बाहिरी पात्र चीवर आदि संस्कारहरूमा तटस्थ हुनु (३) सबै प्राणीहरू र वस्तुहरूप्रति ममत्व राख्ने व्यक्तिहरूको त्याग (४) प्राणीहरू र वस्तुहरूप्रति तटस्थ रहने व्यक्तिहरूको संगत गर्नु (५) उपेक्षालाई चित्तलाई भुकाइराख्नु ।

यसप्रकार यी आकारहरूद्वारा यी धर्महरूलाई उत्पन्न गर्दै भिक्षु प्रश्रब्धि सम्बोध्यङ्ग आदिको भावना गर्दछ = यसरी, जुन समय चित्तलाई दबाउनु पर्ने हो, त्यस समय चित्तलाई दबाउँछ ।

(६) जुन समय चित्तलाई हर्षोत्फुल्ल गर्नु पर्ने हो, त्यस समय चित्तलाई हर्षोत्फुल्ल गर्दछ । कसरी ? जब चित्त प्रज्ञाको प्रयोगको दुर्बलताको कारणले या उपशमको सुखको प्राप्तिको आस्वादरहित हुन्छ, तब त्यसबाट आठ संवेग उत्पन्न गर्ने कुराहरूलाई राम्ररी देख्न सकिने गर्दछ । आठ संवेग उत्पन्न गर्ने कुराहरू हुन्, (१) जन्म, (२) वृद्धावस्था, (३) रोग, (४) मृत्यु, (५) अपायको दुःख, (६) भूतकालमा संसार चक्करमा परी उत्पन्न भएको दुःख, (७) भविष्यमा संसार चक्करमा पर्नाले उत्पन्न हुने दुःख, (८) वर्तमानमा आहारको खोजद्वारा उत्पन्न हुने दुःख ।

ऊ बुद्ध, धर्म तथा संघको गुणानुस्मरणद्वारा त्यसलाई प्रसन्न गर्दछ । यसरी जुन समय चित्तलाई हर्षोत्फुल्ल गर्नु पर्ने हो, त्यस समय चित्तलाई हर्षोत्फुल्ल गर्दछ ।

(७) जुन समय चित्तको उपेक्षा गर्नु पर्ने त्यस समय चित्तको उपेक्षा गर्दछ = कसरी ? जब यस्तो प्रतिपन्न हुँदा चित्त असंकुचित, अचंचल, भावनाको आस्वादयुक्त, आलम्बनमा समानरूपले प्रवर्तित, शमथ वीथिमा प्रतिपन्न हुन्छ, तब ऊ, समान चालले चल्ने घोडाहरूमा सारथीजस्तै, त्यसलाई पक्रने, दबाउने, हर्षोत्फुल्ल गर्नमा लाग्दैन । यसरी, जुन समय चित्तको उपेक्षा गर्नु पर्ने हो त्यस समय चित्तको उपेक्षा गर्दछ ।

(८) एकाग्र चित्तयुक्त व्यक्तिको त्याग = नैष्कर्म्य बाटोमा कहिले पनि नहिंडेको, अनेक कामहरूमा लागि रहने विक्षिप्त हृदय भएको व्यक्तिहरूलाई टाढैबाट परित्याग गर्नु ।

(९) एकाग्र चित्तयुक्त व्यक्तिको सेवन गर्नु ... नैष्कर्म्यको बाटोमा हिंड्न समाधि प्राप्त व्यक्तिहरूकहाँ समयसमयमा जानु ।

(१०) समाधिमा चित्तलाई लगाइराख्नु, ... समाधिको गौरव गर्नु, समाधितर्फ भुकाव हुनु, समाधितर्फ अड्किनु, समाधिमा तल्लिन रहनु भन्ने यसको अर्थ हो ।

यसप्रकार दश प्रकारको अर्पणाको कुशलताहरूलाई पूर्ण गर्नुपर्दछ ।

एवं हि सम्पादयतो अप्पनाकोसल्लं इमं ।

पटिलद्धे निमित्तस्मिं अप्पना सम्पवत्तति ॥

(यसरी नै यस अर्पणाको कुशलतालाई पूर्ण गर्नेलाई प्राप्त भएका निमित्तमा अर्पणा उत्पन्न हुन्छ ।)

एवमि पटिपन्न सचे सा नप्पवत्तति ।

तथापि न जहे योगं वायमेथेव पण्डितो ॥

(यदि यस्तो प्रतिपन्न भएको योगीलाई पनि त्यो उत्पन्न हुँदैन, तापनि बुद्धिमान् व्यक्ति प्रयत्न नै गरोस्, योग संलग्नतालाई नत्यागोस् ।)

हित्वा हि सम्मा वायामं विसेसं नाम मानवो ।

अधिगच्छे परित्तमिं ठानमेतं न विज्जति ॥

(मानिस ठीक प्रयत्नलाई त्यागेर थोरै पनि उन्नति गरोस् यो सम्भव छैन ।)

चित्तप्पवत्ति आकारं तस्मा सल्लक्खयं बुधो ।

समत्तं विरियस्सेव योजयेथ पुनप्पुनं ॥

(यसैले बुद्धिमान् व्यक्ति चित्तप्रवृत्तिको आकारलाई राम्ररी गरी समाधिजस्तै वीर्यलाई पनि लगाओस् ।)

ईसकमि लयं यन्तं पग्गण्हेथेव मानसं ।

अच्चारद्धं निसेधेत्त्वा सममेव पवत्तये ।

(थोरैले पनि संकुचित भएको मनलाई पक्रोस् नै, अत्यधिक वीर्यलाई रोकेर सम नै गरोस् ।)

निमित्ताभिमुख प्रवृत्तिको प्रतिपादन

रेणुमिह उप्पलदले सुत्ते नावाय नालिया ।

यथा मधुकरादीनं पवत्ति सम्पवण्णिता ॥

लीनउद्धतभावेहि मोचयित्वान सव्वसो ।

एवं निमित्ताभिमुखं मानसं पटिपादये ॥

(केशर, कमलदल, जालो, नाउ, नालि (तेल राख्ने ढुङ्गो) मा जसरी मोही आदिको कार्य वर्णित छन्, त्यसरी नै संकुचित र चञ्चल हुनाले, सब प्रकारद्वारा मनलाई छुटाएर निमित्ततर्फ लगाओस् ।)

केशरको उपमा = जसरी धेरै चतुर मौरी 'फलाना रूखमा फूल फूलेको छ' भनी थाहा पाएर तीव्र वेगले उड्दै, त्यसै रूखलाई नाघेर जान्छ र पछि घुमेर आउन्जेलसम्म केशर भरिसक्दछ । दोस्रो अचतुर मौरी मन्द वेगले उड्दै जाँदा रेणु भरिसकेपछि मात्र पुग्दछ । तर तेस्रो चतुर समान चाल भएको मौरीले भने सन्तुलित उडान गर्दै सुखपूर्वक फूलहरूको समूहलाई पाएर इच्छानुसार केशरलाई लिएर मह बनाएर महको रसको मजा लिन्छ ।

कमलदलको उपमा = चीरफार गर्ने वैद्यको पानी भरेको थालमा राखिएको कमलको पातमा औजार चलाउन सिकने शिष्यहरूमध्ये एक अति चतुर शिष्य वेगले औजार चलाउँदै कमलको पातहरूलाई दुई भागमा काटिदिन्छ या पानीभित्र डुबाइदिन्छ । दोस्रो अचतुर शिष्य कमलको पातलाई प्वाल पार्ने र पानीमा डुबने डरले औजारलाई छुनलाई पनि हिम्मत गर्दैन । तर तेस्रो चतुर शिष्य समप्रयोगद्वारा कार्य सिद्ध गर्दछ ।

जालोको उपमा = 'जसले चार व्याम (२४ फुट) को बराबर माकुराको जालो (सुत) ल्याउँछ, उसले चार हजार इनाम पाउँछ' भनी राजाले घोषणा गराउँदा धेरै चतुर व्यक्ति वेगले माकुराको जालो तान्दा ठाउँठाउँमा चुडाउँछ । दोस्रो अचतुर व्यक्ति जालो चुँडिने डरले हातले छुने पनि हिम्मत गर्दैन । तर तेस्रो चतुर व्यक्ति छेउबाट लिएर समप्रयोगले सानो डण्डामा बेरेर राजालाई दिएर लाभ प्राप्त गर्दछ ।

नाउको उपमा = धेरै चतुर माभी तेज हावामा पाललाई तानेर नाउलाई हिंडाउँछ र हावाको वेगले गर्दा विदेशतिर दौडाउँछ । दोस्रो अचतुर माभी मन्द हावामा पाललाई उतारेर राख्दा हावाको अभावमा नाउलाई चलाउन नसकी त्यहीँ राख्दछ । तर तेस्रो चतुर माभी मन्द हावामा पूरा पाललाई तानेर र धेरै तेज हावामा पाललाई कम तानेर राम्ररी इच्छित स्थानमा नाउलाई पुऱ्याउँदछ ।

ढुङ्गोको उपमा = 'जसले तेल जमीनमा नखसाई नाली (ढुङ्गो) भर्दछ, उसले इनाम पाउँनेछ' भनी आचार्यद्वारा शिष्यहरूलाई भन्दा एक धेरै चतुर शिष्य इनामको लोभी वेगले भर्दै तेललाई पोखाउँछ । दोस्रो अचतुर शिष्य तेल पोखिने डरले राख्ने पनि हिम्मत गर्दैन । तर तेस्रो चतुर शिष्य समप्रयोगले भरेर इनाम प्राप्त गर्दछ ।

उपरोक्त उपमाहरूको उपमेय्य यसप्रकार छन् - यसरी नै एक भिक्षु निमित्त मात्र हुँदा 'शिघ्र नै अर्पणालाई पाउँछु' भनी सोचेर धेरै दृढताकासाथ मेहनत गर्दछ । उसको चित्त, उत्पन्न उद्योग गर्नाले चञ्चल हुन जानाले उसले अर्पणालाई पाउन सक्दैन । अर्को भिक्षुले अत्यन्त उद्योग गर्नु दोषलाई देखेर - "अब मलाई अर्पणादेखि के मतलब ?" भनी सोचेर उद्योग गर्न कम गरिदिन्छ । उसको चित्त उद्योगको संकुचितताले आलस्यतामा पर्दछ । ऊ पनि अर्पणा पाउन सक्दैन । तर जो अलिकता पनि संकुचिततालाई संकोचबाट चञ्चल भएकोलाई चञ्चलताबाट छुटाएर, समप्रयोगले निमित्ततर्फ मन लगाउँछ, गर्दछ, ऊ अर्पणालाई पाउँदछ । अन्य योगीहरू पनि त्यसैप्रकारका हुनुपर्दछ ।

यस्तो निमित्ततर्फ मनलाई प्रेरित गराउँदै त्यसलाई "अब अर्पणाको प्राप्ति हुनेछ" भनी सोचेर भवाङ्गचित्तलाई काटेर 'पृथ्वी', 'पृथ्वी' भन्दै लागि रहने अनुसार उपस्थित त्यस पृथ्वीकसिणलाई आलम्बन गर्दागर्दै मनोद्वारवर्जन उत्पन्न हुन्छ । त्यसपछि त्यसै आलम्बनमा चार या पाँच जवनचित्त दौडिन्छन् । त्यसको अन्तमा एक रुपावचर र शेष कामावचरचित्तहरू उत्पन्न हुन्छन्, जुन स्वाभाविक चित्तहरूभन्दा बलवान् तर वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रयुक्त हुन्छन् । जसलाई अर्पणाको परिकर्मले परिकर्म भनिन्छ । साथै जसरी गाउँ आदिको नजिक या समीप स्थान गाउँको सिमाना (गौडा) भनिन्छ, यसरी नै अर्पणाको नजिक या समीप हुनाले उपचार पनि भनिन्छ । यसको पूर्वपरिकर्महरू र माथि अर्पणाको अनुलोम हुनाले अनुलोम पनि भनिन्छ । जुन सबभन्दा अन्तिम हुन्छ, त्यो सानो गोत्रको अभिभव नगर्ने तथा महान् गोत्रमा हुनाले गोत्रभू पनि भनिन्छ ।

जसलाई ग्रहण गरिसकिएको छ त्यसलाई छाडेर ग्रहण पनि - पहिलो परिकर्म, दोस्रो उपचार, तेस्रो अनुलोम र चौथो गोत्रभू हुन्छ अथवा पहिलो उपचार, दोस्रो अनुलोम, तेस्रो गोत्रभू र चौथो या पाँचौँ अर्पणाचित्त अथवा चौथो चित्त नै पाँचौँ चित्तमा जान्छ । त्यो पनि तीक्ष्ण ... प्रज्ञा मन्द अभिज्ञानुसार हुन्छ । त्यस पश्चात् जवनचित्त भर्दछ र भवाङ्गचित्त शुरु हुन्छ ।

तीकपट्टान (५) अनुसार अभिधर्मधारी गोदत्तस्थविरले - 'पूर्वपूर्वको कुशलधर्म पछिपछिको कुशलधर्मको आसेवनप्रत्यय हुन्छ' यस सूत्रलाई आधार गर्नुभएर "आसेवनप्रत्ययले पछिपछिको धर्म बलवान् हुन्छ, यसैले छैठौँमा पनि, सातौँमा पनि अर्पणा हुन्छ" भन्नुभएको छ । तर अर्थकथाहरूमा "स्थविरको यो आफ्नो विचार मात्र हो" भनेर त्यसको निषेध गरिएको छ ।

“चौथो, पाँचौमा नै अर्पणा हुन्छ, त्यसपश्चात् भवांगको सन्निकट हुनाको कारण जवनचित्त भर्दछ” भनिएको छ । यसप्रकार समालोचना गरी भनिएको यस कुराको निषेध गर्न सकिदैन । जसरी मानिस पहिरो गएको किनारमा दौडिदै गएर उभिन खोजे तापनि किनारामा खुट्टा अडाई उभिन सक्दैन, भीरमा नै खस्दछ । यसरी नै छैठौं या सातौं जवनचित्त भवांगको सन्निकट हुनाको कारण पाउन सक्दैन । यसैले चौथो, पाँचौमा नै अर्पणा हुन्छ भनी जान्नुपर्दछ र त्यो एक चित्तक्षण नै रहने हुन्छ । सात स्थानहरूमा समयको भाग छैन । जस्तै – १. पहिलो अर्पणामा, २. लौकिक अभिज्ञाहरूमा, ३. चारौं मार्गमा, ४. मार्गको अनन्तर फलमा, ५. रूप र अरूप भवहरूमा, ६. भवाङ्ग ध्यानमा, ७. निरोध समापतिको प्रत्यययुक्त नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा र निरोध समापतिदेखि उठ्दै गरेको फलसमापतिमा । यहाँ मार्गको अनन्तर आउने फलचित्त तीन चित्तहरूभन्दा बढी हुँदैन । निरोध समापतिको प्रत्यय नैवसंज्ञानासंज्ञायतन दुवैको पछि हुँदैन । रूप र अरूपमा भवांगको परिणाम हुँदैन । पहिलो अर्पणा, लौकिक अभिज्ञा, मार्गक्षण, निरोधबाट उठेको फलक्षण यी शेष स्थानहरूमा एक नै चित्त हुन्छ । यसप्रकार एक चित्तक्षणयुक्त नै अर्पणा हुन्छ । त्यसपछि भावांगपात हुन्छ । तत्पश्चात् भावांगलाई काटेर ध्यानको प्रत्येवक्षण गर्नको लागि आवर्जन र त्यसपछि ध्यानको प्रत्येवक्षण गरिनुपर्दछ ।

प्रथमध्यान

यहाँसम्म – “विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि सवितक्कं सविचारं विवेकजं पीतिसुखं पठमं भानं उपसम्पज्ज विहरति” - विभंग पालि ।

(कामहरू र अकुशलधर्महरूदेखि अलग भएर वितर्कविचारसहित विवेकले उत्पन्न प्रीति र सुखयुक्त प्रथमध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।)

त्यसरी विहार गर्ने भिक्षुलाई यस्तो (१) पाँच अंगरहित, (२) पाँच अंगयुक्त, (३) त्रिविध कल्याणकार, (४) दश लक्षणयुक्त, पृथ्वीकसिणको प्रथमध्यान प्राप्त हुन्छ ।

विविच्चेव कामेहि = कामराहरूद्वारा पृथक भएर, रहित भएर, हटेर । जुन यहाँ ‘एव’ (विविच्च + एव) छ, त्यसलाई नियमार्थ जान्नुपर्दछ र नियमार्थ हो, यसैले त्यसको प्रथमध्यानलाई प्राप्त भएर विहार गर्ने समय, नरहने कामहरूको त्यस प्रथमध्यानको विरोधी हुने भएकोले र कामको परित्यागद्वारा नै त्यस प्रथमध्यानलाई प्राप्ति हुन्छ ।

कसरी ? कामहरूदेखि अलग भएर भनी परिभाषित गर्दा, यो थाहा हुन्छ कि अवश्य पनि कामराग यस ध्यानको विपक्षी हो । यसैले जुन समय कामराग हुन्छ त्यस समय ध्यान हुँदैन, अन्धकार हुँदा चिरागको प्रकाश नहुनेभै । त्यस कामरागको परित्यागद्वारा नै त्यस ध्यानको प्राप्ति हुन्छ, यस तीरको परित्यागले पल्लो तीरजस्तै । यसैले परिभाषित गरिएको छ ।

प्रश्न उठ्न सक्दछ - किन यो “एव” शब्द पूर्वपदमा मात्र भनिएको छ, पछिल्लोपदमा भनिएको छैन ? के अकुशलधर्महरूबाट अलग नभएर पनि ध्यान प्राप्त भएर विहार गर्न सक्दछ ?

यसलाई यसरी सम्झनु हुँदैन । त्यस कामरागको प्रहाणले नै यो पूर्वपदमा भनिएको छ । कामधातुको समतिक्रमण र कामरागको विपक्षी हुनाले यो ध्यान कामहरूकै निराकरण हो । जसरी दीघनिकायमा भनिएको छ – “यो कामरागको नै निराकरण हो, जुन नैष्कर्म्य हो ।” पछिल्लोपदमा पनि, जस्तै – दीघनिकाय (३,३) अनुसार भनिएको छ – “इधेव, भिक्खवे, समणो, इध दुतियो समणो” (भिक्षुहरू, यहाँ (बौद्ध धर्ममा) नै प्रथमश्रमण छ, यहाँ नै द्वितीयश्रमण छ !) यहाँ ‘इध’ मा ‘एव’ नै ल्याएर “इधेव” भनिन्छ भनी भन्नुपर्दछ । यसले अरू पनि नीवरणयुक्त अकुशलधर्महरूदेखि अलग नभई ध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गर्न सकिदैन । यसैले कामरागहरू र अकुशलधर्महरूदेखि अलग भएर – यी दुवै पदहरूमा पनि यो नियम जान्नुपर्दछ । यद्यपि दुवै पदहरूमा पनि “विविच्च” (अलग भएर) यस साधारण वचनले तदंग, विक्खम्भन, समुच्छेद, पटिप्पस्सद्धि, निस्सरण विवेक आदि र चित्त, काय, उपधि विवेक आदि सबै विवेक आउँछन्, तथापि कायविवेक, चित्तविवेक, विक्खम्भनविवेक – यी तीनैलाई नै यहाँ जान्नुपर्दछ ।

कामेहि, = कामहरूले । यस शब्दले र जुन यहाँ निद्देसमा “कति छन् वस्तुकाम ? मनलाई प्रिय लाग्ने रूप” आदि काम उत्पन्न हुने विषयअनुसार वस्तुकाम भनिएको छ र जुन त्यहीं तथा महानिद्देश (२) र विभंग)१२) अनुसार – “छन्द (अभिलाषा) काम हो, राग काम हो, छन्दराग काम हो, संकल्प काम हो, राग काम हो, संकल्पराम काम हुन् आदि यी काम भनिन्छन्” आदि विषयप्रति उत्पन्न हुने चित्तअनुसार यस्ता क्लेशकाम भनिएका छन् । ती सबैलाई समावेश गरिएको नै जान्नुपर्दछ । यस्तो हुँदा “कामदेखि अलग भएर” भनिएको वाक्यले वस्तुकामदेखि अलग भएर भन्ने पनि अर्थ लाग्दछ । त्यसैले कायविवेक भनिएको छ । विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि = क्लेशकामहरू अथवा सारा अकुशलदेखि अलग भएर । त्यसलाई चित्तविवेक भनिएको छ ।

पहिलोले विविच्चेहि कामेहि शब्दले वस्तुकामसँग, विवेक शब्दद्वारा कामसुखको परित्याग, र दोस्रो विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि शब्दले क्लेशकामसँग अलग भएर, विवेक शब्दद्वारा नैष्कर्म्यसुखको परिग्रहण भनिएको छ ।

यसप्रकार वस्तुकाम, क्लेशकाम र विवेक जुन भनिएका छन् त्यसमा वस्तुकाम विवेक शब्दद्वारा प्रथमले तृष्णा आदि संक्लेशवस्तुको त्याग, दोस्रोले संक्लेशको त्याग, प्रथमले लोभीपनको हेतुको परित्याग, दोस्रोले मूर्खताको र प्रथम प्रयोगको परिशुद्धि, दोस्रोले आशयको परिशुद्धिकरण भनिएको छ, भनी जान्नुपर्दछ । यो नियम “कामहरूद्वारा” भनिएको कामहरूमा केवल वस्तुकामको पक्षमा हो ।

क्लेशकामको पक्षमा त छन्द र राग-यसप्रकारका अनेक भेद भएको कामच्छन्द (कामेच्छा) छ, त्यसको तात्पर्य नै काम हो । त्यो अकुशल भए तापनि “कुनचाहिँ कामच्छन्द काम हो ?” आदिप्रकारले विभङ्गमा ध्यानको विपक्षीदेखि अलग गरी भनिएको छ । अथवा क्लेशकाम हुनाको कारण पूर्वपदमा भनिएको छ र अकुशलमा मिलेको कारण दोस्रोपदमा भनिएको छ । तथा यसको अनेक भेदको कारण “कामद्वारा” नभनेर “कामहरूद्वारा” भनिएको छ । अरू पनि धर्महरूको अकुशल हुँदा – “कुनचाहिँ अकुशल धर्म हुन् ? कामच्छन्द” आदिप्रकारले विभङ्गमा अगाडि भनिने ध्यानका अंगहरूको एकदम विरोधी नै देखाइदिनाले नीवरण नै भनिएको छ । नीवरण ध्यानको अंगहरूको विरोधी हो । ती ध्यानको अंगहरूको नै विरोधी, विध्वंकारी, नाशक भनिएको छ । त्यसरी नै – “समाधि कामच्छन्दको, प्रीति व्यापादको, वितर्क थिनमिद्धको सुख उद्वच्चकुक्कुच्चको र विचार विचिकिच्छाको विरोधी हुन् ।” यसरी अभिधर्मपिटकमा भनिएको छ ।

यसरी यहाँ “कामदेखि अलग भएर” यस पदबाट कामच्छन्दको विखम्भनलाई विवेक भनिएको छ । “अकुशलधर्मदेखि अलग भएर” यस पदबाट पाँचै नीवरणहरूको पनि विखम्भनलाई विवेक भनिएको छ । पदहरू नदोह्याउने हो भने प्रथमपदले कामच्छन्दको र दोस्रोपदले नीवरणहरूको, त्यसरी नै प्रथमले राग, द्वेष, मोह (तीन अकुशल मूलहरूमा) पाँच कामगुणको भेद विषयमध्ये लोभको, दोस्रोले आघातवस्तुको भेद आदि विषयको द्वेष र मोहको, अथवा ओघ (बाढ) आदि धर्ममा प्रथमले कामयोग, कामआस्रव, कामउपादान अभिध्या (विषम लोभ) कामग्रन्थ र कामराग संयोजनको, दोस्रो शेष ओघ, योग, आस्रव, उपादान, ग्रन्थ र संयोजनको । अरू पनि, प्रथमले तृष्णा र त्यसले युक्त धर्महरूको, दोस्रोले अविद्या र त्यससँगयुक्त धर्महरूको । अरू पनि-प्रथमले लोभयुक्त आठ चित्तहरूको, दोस्रोले शेष चार अकुशलचित्तहरूको विखम्भन विवेक भनिएको छ, भनी जान्नुपर्दछ ।

यहाँसम्म, प्रथमध्यानको प्रहाण भएको अंगहरूलाई देखाएर, अब, युक्त अंगहरू देखाउनको लागि सवितकककं सविचार आदि भनिएको छ ।

सवितककं = त्यसमा विशेषरूपले तर्क गर्नु नै वितर्क हो । उहन (तर्कवितर्क) भनिएको छ । यो आलम्बन या चित्तलाई लगाउने स्वभाव हो । आहनन (अगाडि प्रहार गर्नु) पर्याहनन (बारम्बार प्रहार गर्नु) यसको काम हो । त्यसरी नै योगी त्यस वितर्कले आलम्बनलाई वितर्कले आहात, वितर्कद्वारा पर्याहत गर्दछ, भनी भनिएको छ । आलम्बनमा चित्तलाई ल्याएर लगाउनु यसको प्रत्युपस्थान जान्ने आकार हो ।

सविचार = विचरण नै विचार हो । बारम्बार सञ्चरण गर्ने अर्थ हो । यो आलम्बनलाई परिमर्दन गर्ने स्वभावको छ । त्यसमा एकसाथ उत्पन्न भएको धर्महरूलाई लक्ष्यमा बारम्बार लगाइराख्नु यसको काम हो । चित्तसँगै बाँधिरहनु यसको जान्ने आकार हो ।

यसको कहीं पनि वियोग नहुँदा स्थूल हुने र अगुवाको अर्थमा घण्टा बजाउनेभैं चित्तको पहिलो भुकाव वितर्क हो । सूक्ष्म हुने र बारम्बार मर्दन गर्ने स्वभावले घण्टा बजिसम्दा पनि आवाज घन्किरहने प्रतिध्वनिजस्तै चित्तलाई बाँधिरहनु विचार हो । यिनमा वितर्क प्रथम उत्पत्तिको समय चित्तलाई चलाउने कारण आकाशमा उड्नु चाहने पंक्षीको प्वाँखलाई चलाउनेभैं र पद्मसुगन्धले मोहित भएको चित्तयुक्त भ्रमराको पद्ममाथि फन्को मार्नेसमान चञ्चल हुन्छ ।

अंगुत्तर निकायको दुकनिपातको अट्ठकथामा – “धेरै ठूलो पंक्षीले आकाशमा उड्दा दुवै पखेटाद्वारा हावालाई पक्रेर, पखेटालाई खुम्च्याएजस्तै आलम्बनमा चित्तलाई लगाउने भावले उत्पन्न भएको चित्त वितर्क हो । वायुलाई लिनको लागि पखेटालाई हल्लाउँदै जानेभैं, बारम्बार मर्दन गर्ने स्वभावले उत्पन्न भएको विचार हो” भनी भनिएको छ । त्यो बारम्बार लागिहनाले उपचार अथवा अर्पणाको उत्पन्न अवस्थामा ठीक उत्रिन्छ । यसको त्यो अन्तर प्रथम र द्वितीयध्यानमा प्रकट हुन्छ ।

मैला भएको काँसको भाँडालाई एक हातले दृढतापूर्वक पक्रेर दोस्रो हातले चूर्ण, तेल, ब्रशद्वारा रगड्ने व्यक्तिको दृढतापूर्वक पक्रने हातजस्तै वितर्क हो, रगड्ने हातजस्तै विचार हो । त्यसरी नै कुम्हालेको डण्डाले ठेलेर चक्रालाई घुमाएर भाँडा बनाउने समय माटोको पिण्डलाई दबाउने हातजस्तै वितर्क हो र यताउता घुमाउने हातजस्तै विचार हो । त्यसरी नै परकाल (compass divider) द्वारा गोली बनाउँदै गरेको व्यक्तिको बीचमा गाडेको ढाडो काँटाजस्तै आरोपण गर्नु वितर्क हो र बाहिर घुम्ने काँटाजस्तै अनुमर्दन गर्नु विचार हो ।

यसप्रकार रूख फूल र फलयुक्त हुनेभैं यो प्रथमध्यान यस वितर्क र यस विचारयुक्त हुन्छ, यसैले 'सवितककं सविचारं' भनिएको हो । तर विभंगमा – “यस वितर्क र यस विचारयुक्त हुन्छ” आदिप्रकारले व्यक्तिअनुसार जुन देशना गरिएको छ, त्यसको पनि अर्थ यसरी नै जान्नुपर्दछ ।

विवेकजं = यहाँ विवक्ति नै विवेक हो । नीवरणरहित हुनु यसको अर्थ हो । अथवा विवक्ति विवेक हो । नीवरणरहित ध्यानयुक्त धर्मराशि यसको अर्थ हो । त्यस विवेकले या त्यस विवेकमा उत्पन्न भएको विवेकज हो ।

पीति = तृप्ति गर्नु पीति हो । त्यो सन्तुष्ट गर्ने स्वभाव हो । काय र चित्तलाई बढाउनु अथवा व्याप्त हुनु यसको काम हो । गद्गद् हुनु यसको जान्ने आकार हो । यी पाँच प्रकारका हुन्छन् ।

(१) क्षुद्रिका प्रीति = शरीरमा लोभहर्षण मात्र नै गर्न सक्दछ । (२) क्षणिका प्रीति = क्षण क्षणमा विद्युतपातजस्तै हुन्छ । (३) अबक्रान्तिका प्रीति = समुद्रतटको तरंगजस्तै शरीरमा फैलिँदैफैलिँदै समाप्त हुन्छ । (४) उद्वेगा प्रीति = बलवान् हुन्छ, शरीरलाई उठाएर आकाशमा उठाएर उफ्रने शक्ति भएको हुन्छ ।

महातिष्य स्थविरको कथा

पूर्ववल्लिकमा रहने महातिष्य स्थविर साँभमा चैत्यको आँगनमा गएर चन्द्रमाको आलोकलाई देखेर सुवर्णमाली महाचैत्य (श्रीलंका) तर्फ हेर्नुभएर – “अहा ! यस समय चारै परिषद् (भिक्षु), भिक्षुणी, उपासक, उपासिका) महाचैत्यको वन्दना गरिरहेछ” आदि सोच्नुहुँदा स्वाभाविकरूपले देखेको आलम्बनअनुसार बुद्धको आलम्बनले उद्वेग प्रीतिलाई उत्पन्न हुँदा, चूना राखी समतल गरिएको भूमिमा ठक्कर खाएको भकण्डो उफ्रिएजस्तै, आकाशमा उडेर महाचैत्यको आँगनमा नै उभिनुभयो ।

त्यसरी नै, गिरिकण्डक महाविहार नजिक वत्तकालक गाउँमा एक कुलकन्या पनि बलवान् बुद्धको आलम्बनले उत्पन्न भएको उद्वेगा प्रीतिले आकाशमा उफ्रिन् ।

एक कुल कन्याको कथा

उनका मातापिता साँभको धर्मोपदेश सुन्नको लागि विहार जान लाग्दा – “छोरी ! तिमी गर्भिणी छौ, असमयमा हिँड्न सक्दिनौ, हामीहरू तिमीलाई पुण्यको प्राप्तिको भाग दिएर धर्म सुन्ने छौं” भनेर गए । उनी जान चाहे तापनि उनीहरूको कुरा टाल्न नसकेको कारण घरमा नै बसेर, घरको आँगनमा उभेर, चन्द्रमाको आलोकले गिरिकण्डकको पर्वतमाथि बनाएको आकाशचैत्यको आँगनलाई हेर्दै, चैत्यको प्रदीपपूजा र चारै परिषद्लाई मालागन्ध आदिले चैत्यपूजा गरी प्रदक्षिणा गर्दै गरेको तथा भिक्षुसंघको स्वाध्यायको शब्दलाई सुनीन् । तब उनलाई – “यी धन्य छन्, जो विहारमा गएर यस प्रकारको चैत्यको आँगनमा सञ्चरण गर्ने तथा मधुर धर्मकथालाई सुन्न पाउँदछन्” आदि सोचिरहँदा, मोतीका राशीजस्तै चैत्यलाई हेर्दै उद्वेगाप्रीति उत्पन्न भयो । उनी आकाशमा उफ्रेर मातापिताभन्दा धेरै अगाडि नै आकाशबाट चैत्यको आँगनमा उत्रेर चैत्यको वन्दना गरी धर्म सुन्दै उभिइन् । पछि, आमाबाबु आउँदा छोरी पहिले नै आइसकेको देखेर उनीसँग सोधिन् – “छोरी ! तिमी कुन मार्गबाट आएकी हो ?” उनीले भनिन् “आकाश मार्गबाट ।” छोरीको कुरामा विश्वास नगरेर आमाबाबुले फेरि सोधे – “छोरी ! आकाशमा क्षीणास्रव संचरण गर्दछन्, तिमी कसरी आयौ ?” तब छोरीले भनिन् – “मलाई चन्द्रमाको आलोकद्वारा चैत्यलाई चम्किएको हेर्दै गरेको समय बुद्धको आलम्बनले बलवान् प्रीति उत्पन्न भयो, तब मैले न त आफूलाई उभिएको, न त बसेको नै थाहा पाएँ, ग्रहण गरेको निमित्तले नै आकाशमा उफ्रेर चैत्यको आँगनमा आइपुगें ।”

यसरी उद्वेगाप्रीति उफार्ने प्रमाणको हुन्छ ।

(५) स्फरणा प्रीति = उत्पन्न हुँदा सम्पूर्ण शरीरलाई फुकेर भरिएको बेलुनजस्तै र महाजलको बाढले भरिएको पर्वतको पेटजस्तै चारैतिर फैलिएको हुन्छ ।

यी पाँच प्रकारका प्रीति स्थिर र परिपक्व हुँदै दुई प्रकारका प्रश्रब्धिलाई पूर्ण गर्दछन् – ती हुन् कायप्रश्रब्धि र चित्तप्रश्रब्धि । प्रश्रब्धि स्थिर र परिपक्व हुँदै कायिक र चैतसिक दुवै प्रकारका सुखलाई पूर्ण गर्दछ । फेरि सुख स्थिर र परिपक्व हुँदै (१) क्षणिक समाधि (२) उपचार समाधि र (३) अर्पणा समाधि - यी तीन प्रकारका समाधिलाई पूर्ण गर्दछन् । त्यसमा जुन अर्पणा समाधिको मूल भएर बढ्दै गरेको समाधिसँग मिलेको स्फरणा प्रीति हो - त्यो यस अर्थमा आएको प्रीति हो ।

सुखं = सुख पुऱ्याउनु नै सुख हो । अथवा कामरागचित्तको रोगलाई राम्ररी खाइदिन्छ, नाश गरिदिन्छ, त्यो सुख हो । त्यो शीतल, मधुर स्वभावयुक्त हुन्छ । आफूसँग युक्त भएको धर्महरूलाई बढाउनु यसको काम हो । अनुग्रह गर्नु यसको जान्ने आकार हो ।

कहींकहीं त्यसको अन्तर नहुँदा पनि प्रिय आलम्बनको पाउने सन्तोष प्रीति हो र प्राप्त भएको अनुभव गर्नु सुख हो । जहाँ प्रीति छ, त्यहाँ सुख छ, जहाँ सुख छ, त्यहाँ नियमतः प्रीति छैन । किनकि¹²² प्रीति संस्कारस्कन्धमा गनिन्छ र सुख वेदनास्कन्धमा । मरुभूमिलाई पार गरी आएको व्यक्तिलाई वनमा पानी देख्नु र पानीको आवाज सुन्नुजस्तै प्रीति हो । वनको छायाँमा प्रवेश गर्नु र पानी पिउनुजस्तै सुख हो । त्यो समयमा त्यो स्पष्ट भएका कारणले भनिएको छ, भनी जान्नुपर्दछ । यसप्रकार यो प्रीति र यो सुख यस ध्यानको या यस ध्यानमा छन् यसैले यो ध्यान प्रीतिसुखयुक्त भनिन्छ । अथवा प्रीति र सुख नै प्रीतिसुख हो, धर्मविनय आदिजस्तै । विवेकले उत्पन्न प्रीतिसुख यस ध्यानको या यस ध्यानमा छ – यसरी पनि विवेकले उत्पन्न प्रीतिसुख हुन्छ । जसरी ध्यान हो, यसरी नै प्रीतिसुख पनि विवेकले नै उत्पन्न भएको हो । त्यो यस प्रथमध्यानमा छ, यसैले एक पदले नै 'विवेकजं प्रीतिसुखं' भनिएको पनि ठीक जचदछ । विभंगमा – “यो सुख यस प्रीतिसंग” आदिप्रकारले जुन भनिएको छ, त्यसको पनि अर्थ यसरी नै जान्नुपर्दछ ।

पठमं भानं = प्रथमध्यान । यो पछि स्पष्ट हुनेछ । उपसम्पज्ज = नजिक गएर, प्राप्त गरेर अथवा सम्पादन, निष्पादन गरी । विभंगमा “उपसम्पज्जको अर्थ प्रथमध्यानको लाभ, प्रतिलाभ, प्राप्ति, सम्प्राप्ति, देख्नु, साक्षात्कार गर्नु, पूर्ण हुनु” आदि भनिएका छन् । त्यसैले यसलाई यसरी नै जान्नुपर्दछ ।

विहरति = त्यसअनुरूप इर्यापथ विहारले विहार गर्दछ । भनिएप्रकारको ध्यानयुक्त भएर, शरीरको क्रिया, वृत्ति, पालन, चयन (त्यसत्यस इर्यापथमा रहनु), यापन (गुजानु), सञ्चरण गर्नेलाई पूर्ण गर्दछ । विभंगमा भनिएको छ – “विहरतिको अर्थ हो क्रिया (इर्या) गर्दछ, प्रवर्तित हुन्छ, पालन गर्दछ, निर्वाह गर्दछ, विचरण गर्दछ, विहार गर्दछ । यसैले भनिन्छ विहार गर्दछ ।

जुन भनिएको छ – पाँच अंगरहित, त्यहाँ कामच्छन्द, व्यापाद, थिनमिद्ध, उद्दच्च कुक्कुच्च, विचिकिच्छा – यी पाँच नीवरणहरूका प्रहाणद्वारा पाँच अंगरहित हुनु जान्नुपर्दछ । किनकि यिनीहरू प्रहीण नभएसम्म ध्यान उत्पन्न हुँदैन । यसैले नीवरणहरूलाई ध्यानको प्रहाणांग भनिएका हुन् । यद्यपि ध्यानको समय अन्य पनि अकुशलधर्म प्रहीण हुन्छन् तथापि यिनै विशेषरूपले ध्यानको विघ्नकारक भएको हुनाले नीवरणहरूको उल्लेख गरिएका हुन् ।

नाना विषयहरूमा कामच्छन्दले प्रलुब्ध चित्त एक आलम्बनमा एकाग्र हुँदैन या कामच्छन्दले अभिभूत भएको चित्त त्यस कामधातुको प्रहाणको लागि मार्गमा हिँड्दैन । व्यापादले आलम्बनमा संघर्ष गर्दै चित्त निरन्तर प्रवर्तित हुँदैन । थिनमिद्धद्वारा अभिभूत भएको चित्त अकर्मण्य हुन्छ । उद्दच्चकुक्कुच्चको वशमा भएको चित्त अशान्त भएर नै चक्कर लगाउँछ । विचिकिच्छाले सताइएको चित्त ध्यानप्राप्तियोग्य मार्गमा हिँड्न सक्दैन । यसप्रकार विशेषरूपले ध्यानलाई विघ्न गर्ने कारण यिनै प्रहाणांग भनिएका हुन् ।

पाँच अंगयुक्त = वितर्कले चित्तलाई आलम्बनमा लगाउँछ, विचारले बाँधी राख्छ, त्यसबाट विक्षिप्त नहुनको लागि गरिएको चित्तको प्रयोगको सम्पत्तिले उत्पन्न प्रीति तृप्ति गर्दछ, र सुख त्यसलाई बढाउँछ । तब ती ध्यानहरूमा साथ रहने धर्मलाई त्यसको साथ लगाउने, बाँध्ने, तृप्त गर्ने र बढाउनेद्वारा अवलम्बित भएको एकाग्रता एक आलम्बनमा बराबर राम्ररी राख्दछ । यसैले वितर्क विचार, प्रीति, सुख, चित्तको एकाग्रता—यी पाँचको उत्पत्तिअनुसार पाँच अंगयुक्त हुनु जान्नुपर्दछ । यी पाँचै ध्यानांगहरू उत्पन्न हुँदा मात्र ध्यान भएको हुन्छ । त्यसैकारणले यसलाई यी पाँच अंगयुक्त भनिन्छ । यसैले यिनबाट युक्त कुनै अन्य ध्यान छ, भनी यस्तो सम्झिनु हुँदैन । जसरी अंगमात्रले नै (१) हात्ती, घोडा, रथ, पैदल सिपाही – यी चार अंगयुक्त चतुरंगिणी सेना, (२) आतत, वितत, आततवितत सुसिर, धन – यी पाँच अंगयुक्त पञ्चाङ्गिक सूर्य र (३) सम्यक् दृष्टि ... सम्यक् समाधियुक्तलाई अष्टाङ्गिकमार्ग भनिएजस्तै यसलाई पनि जान्नुपर्दछ ।

यद्यपि यी पाँचै अंग उपचारको समयमा पनि हुन्छ, तर उपचारमा स्वाभाविक चित्तद्वारा बलवान् हुन्छ र यस प्रथमध्यानमा उपचारभन्दा पनि धेरै बलवान् तथा रूपावचरको लक्षणहरूलाई प्राप्त हुन्छ । यसका वितर्क विस्तृतरूपले आलम्बनमा चित्तलाई लगाउँदै उत्पन्न हुन्छ, विचार आलम्बनको अत्यन्त नै परिमर्दन गर्दछ, प्रीतिसुख सारा शरीरमा फैलिँदै उत्पन्न हुन्छन् । त्यसैले दीघनिकाय (१,२) अनुसार भनिएको छ – “त्यस भिक्षुको सारा शरीरको कुनै पनि अंग विवेकद्वारा उत्पन्न भएको प्रीतिसुखले स्पर्श नगरिएको अंग नै हुँदैन” चित्तको एकाग्रता पनि टोकरीको तलपट्टिको सतहमा माथिल्लो सतहजस्तै आलम्बनमा राम्ररी स्पर्श गरी उत्पन्न हुन्छ । यो उपचार समयमा भएको ध्यानांगहरू र प्रथमध्यानको समयमा हुने ध्यानांगहरूका अन्तर हुन् ।

तिनीहरूमा यद्यपि चित्तको एकाग्रता 'सवितर्क सविचार' पाठमा निर्दिष्ट छैन, त्यसैले विभंगमा “ध्यान भनिन्छ वितर्क, प्रीति, सुख, चित्तको एकाग्रतालाई” आदि भनिएको हुनाले अंग नै हो । जुन तात्पर्यले भगवान्ले भन्नुभयो, त्यही उहाँद्वारा विभंगमा स्पष्ट गरिएको छ ।

त्रिविधकल्याणकर, दश लक्षणयुक्त = यहाँ आरम्भ, मध्य, अन्त्यअनुसार तीन प्रकारका कल्याणता हुन्छन् र त्यसमा पनि आरम्भ, मध्य, अन्त आदिहरूका लक्षणअनुसार दश लक्षण हुन्छन् भनी जान्नुपर्दछ । पटिसम्भदामग (१) पालिमा भनिएको छ – “प्रथमध्यानको प्रतिपदा विशुद्धि आरम्भ उपेक्षालाई बढाउनु मध्य, सम्प्रहर्षण गर्नु अन्त हुन् ।”

“प्रथमध्यानको प्रतिपदाविशुद्धि आरम्भ हो । आरम्भको कति लक्षण छन् ? आरम्भको तीन लक्षण छन् – (१) जुन त्यसको विघ्नको प्रहाण हो, त्यसले चित्त विशुद्ध हुन्छ, विशुद्ध हुनाले चित्त बीचको शमथको निमित्तमा लाग्दछ, लागेको हुनाले चित्त त्यहाँ दौडिन्छ । (२) जुन विघ्नले चित्त विशुद्ध हुन्छ र जुन विशुद्ध हुनाले चित्त बीचको शमथको निमित्तसँग लागेको हुन्छ तथा (३) जुन लागेको हुनाले चित्त त्यहाँ दौडिन्छ (प्रसन्न हुन्छ) । यसप्रकार प्रथमध्यानको प्रतिपदाविशुद्धि आरम्भ हो र आरम्भको तीन लक्षण छन्, त्यसैले भनिएको हो – “प्रथमध्यान आरम्भमा कल्याणकर र त्रिलक्षणयुक्त हुन्छन् ।”

“प्रथमध्यानको उपेक्षालाई बढाउनु मध्य हो । मध्यको कति लक्षण छन् ? मध्यको तीन लक्षण छन् – (१) विशुद्धचित्तको उपेक्षा गर्दछ, (२) शमथमा लागेकोले उपेक्षा गर्दछ, (३) एकाग्रतामा लागेकोले उपेक्षा गर्दछ । जुन विशुद्धचित्तको उपेक्षा गर्दछ, जुन शमथमा लागेकोलाई उपेक्षा गर्दछ, तथा जुन एकाग्रतामा लागेकोलाई उपेक्षा गर्दछ – यसप्रकार प्रथमध्यानको उपेक्षालाई बढाउनु मध्य हो र मध्यको तीन लक्षण छन् । त्यसैले भनिएको हो – प्रथमध्यान मध्यमा कल्याणकर र त्रिलक्षणयुक्त हुन्छन् ।

“प्रथमध्यानको सम्प्रहर्षण गर्नु अन्त हो । अन्तको कति लक्षण छन् ? अन्तको चार लक्षण छन् – (१) त्यसमा उत्पन्न भएको धर्महरूको उल्लंघन नगर्नाले सम्प्रहर्षण गर्नु, (२) इन्द्रियहरूलाई एकजस्तो बनाउनुमा सम्प्रहर्षण गर्नु, (३) त्यसको योग्य प्रयत्न गर्नाले सम्प्रहर्षण गर्नु, (४) आवेशले सम्प्रहर्षण गर्नु । यसप्रकार प्रथमध्यानका सम्प्रहर्षण गर्नु अन्त र अन्तको यी लक्षण छन् । त्यसैले भनिएको हो – प्रथमध्यान अन्तमा कल्याणकर र चार लक्षणहरूयुक्त हुन्छन् ।”

प्रतिपदा-विशुद्धि = सम्भार (परिकर्म, आवर्जन आदि) सँगै उपचारलाई भनिन्छ । उपेक्षालाई बढाउनु = अर्पणालाई भनिन्छ । सम्प्रहर्षण = प्रत्यवेक्षण हो – यसरी कोहीकोही वर्णन गर्दछन् । तर, “एकाग्रताप्राप्त भएको चित्त प्रतिपदा-विशुद्धिमा गएको नै हुन्छ र उपेक्षाले बढाएको तथा ज्ञानले सम्प्रहर्षण गरेको” यसरी पालिमा भनिएको छ । यसैले अर्पणाको बीचमा नै आउने कारण प्रतिपदा-विशुद्धि, र त्यसमा मध्यस्थ भएर उपेक्षाको कृत्यानुसार उपेक्षालाई बढाउनु हो तथा धर्महरूको उल्लंघन नगर्ने आदिको पूर्तिले परिशुद्ध गर्ने ज्ञानले कृत्यलाई पूर्तिअनुसार सम्प्रहर्षणलाई जान्नुपर्दछ ।

कसरी ? जुन बेला अर्पणा उत्पन्न हुन्छ, त्यसमा जुन नीवरण आदि क्लेशसमूह त्यस स्थानको विघ्नकारक हुन्छ, ती नीवरणहरूको प्रहाणले चित्त विशुद्ध हुन्छ, विशुद्ध हुनाले आवरणरहित भएर बीचको शमथरूपले निमित्तमा लाग्दछ । बीचको शमथ-निमित्त समानरूपले प्रवर्तित अर्पणा समाधि नै भनिन्छ । त्यसपछि पहिलेको चित्त एक सन्तति (चित्तधारा)को परिणाम अनुसार त्यसरी नै हुनेलाई गएको बीचको शमथ निमित्तमा लाग्दछ । यसरी लाग्नाले त्यहाँ दौडेर जान्छ । यसप्रकार पहिलो चित्तमा विद्यमान् आकारलाई पूर्ण गर्ने प्रथमध्यानको उत्पत्तिको नै क्षण आउनेअनुसार प्रतिपदा-विशुद्धि जान्नुपर्दछ ।

यसरी विशुद्ध भएकोलाई पुनः विशुद्ध गर्ने अभावले विशुद्ध गर्नुमा नलाग्दै विशुद्धचित्तको उपेक्षा गर्दछ । शमथमा लागेर शमथमा प्रतिपन्न भएकोलाई पुनः समाधानमा नलाग्दै शमथमा लागेको चित्तलाई उपेक्षा गर्दछ । शमथमा लागेको हुनाले नै त्यसको क्लेशहरूका संसर्गलाई त्यागेर एकत्वले उपस्थित भएको चित्तलाई पुनः एकत्वको उपस्थानमा नलागाउँदै एकत्वको उपस्थानको उपेक्षा गर्दछ । यसरी उसमा मध्यस्थको उपेक्षामा लागेअनुसार उपेक्षाको वृद्धि जान्नुपर्दछ ।

यसरी उपेक्षाले बढेकोमा (१) जुन यी त्यहाँ उत्पन्न समाधि र प्रज्ञा, जूवामा जोतिएको गोरुहरूजस्तै, एक दोस्रोलाई उल्लंघन नगरिएको प्रवर्तित धर्म हुन् (२) जुन श्रद्धा आदि इन्द्रियहरू नाना क्लेशहरूद्वारा विमुक्त भएको कारण विमुक्तिको रससँग एकरसयुक्त भएर प्रवर्तित छन् (३) जुन त्यसमा रहने त्यसको एकरसभावको योग्य वीर्यलाई ल्याउँछ (४) जुन त्यस क्षण त्यसमा हुने प्रवृत्ति हो – यी सबै आकार ज्ञानले संक्लेशको परिशुद्धिमा त्यसत्यस दोष र गुणहरूलाई देखेर, त्यसरी त्यसरी सम्प्रहर्षण हुनाले, परिशुद्ध गरिएको हुनाले र परिशुद्धि हुनाले पूर्ण छन्, यसैले धर्महरूको उल्लंघन नगर्नेयोग्य हुनाले परिशुद्ध गर्ने ज्ञानको कृत्यको पूर्तिअनुसार सम्प्रहर्षणलाई जान्नुपर्दछ भनी भनिएको छ ।

उपेक्षाले ज्ञान प्रकट हुन्छ – जस्तै पटिसम्भिदामग (२) अनुसार भनिएको छ – “त्यसरी पक्रिएको चित्तको राम्ररी उपेक्षा गर्दछ, उपेक्षा र प्रज्ञाद्वारा प्रज्ञेन्द्रिय बलवान् हुन्छ, उपेक्षाले नानाप्रकारका क्लेशहरूद्वारा चित्त छुट्कारा पाउँछ । विमोक्ष र प्रज्ञाले ज्ञानेन्द्रिय बलवान् हुन्छ । विमुक्ति हुनाले ती धर्म एकरस हुन्छ र एकरस भएबाट भावना हुन्छ ।” यसैले ज्ञानको कामयुक्त भएको सम्प्रहर्षण अन्त भनिएको हो ।

“पृथ्वीकसिणको प्रथमध्यान प्राप्त भएका हुन्छ” भनी जुन भनिएको छ, यसमा ‘प्रथम’ गणना गर्ने पहिलो शब्द हो । पहिला उत्पन्न हुनाले नै प्रथम हो । आलम्बनलाई देखेर चिन्तन गर्ने या प्रतिकूल धर्महरूलाई जलाईदिनाले ध्यान भनिएको हो । पृथ्वीमण्डल नै सम्पूर्णको अर्थमा पृथ्वीकसिण भनिन्छ । त्यसको आलम्बनले प्राप्त भएको निमित्त र पृथ्वीकसिण निमित्तमा प्राप्त भएको ध्यानको अर्थमा त्यस ध्यानलाई पृथ्वीकसिण जान्नुपर्दछ । त्यसैप्रति भनिएको हो – “पृथ्वीकसिणको प्रथमध्यान प्राप्त भएको हुन्छ ।”

बालवेधीको उपमा = यसरी यसको प्राप्त हुँदा त्यस योगीलाई बालवेधी (वाणद्वारा केशमा निशाना लगाउने) मान्छेजस्तै आकारलाई राम्ररी विचारनुपर्दछ । जसरी चतुर धनुषधारी केशमा निशाना लगाउने काम गरेको समय जुन बेला केशमा निशाना लगाउँछ, त्यसबेला चलिरहेको पाइलालाई धनुषको डण्डालाई, प्रत्यंचालाई, वाणको आकारलाई ठीकठीक विचार गर्दछ, “मबाट यसरी उभिएर यस्तो धनुषको डण्डामा, यस्तो प्रत्यंचा र यसरी वाणलाई पक्रेर केशलाई निशाना लगाइयो । ऊ त्यस समयदेखि लिएर त्यस्तै आकारहरूलाई पूर्ण गर्दै अचूक केशलाई निशाना लगाओस् । यसरी नै योगीलाई पनि – “मैले यस भोजनलाई खाएर, यसप्रकारको व्यक्तिको संगत गरेबाट, यस्तो शयनासनमा, यस इर्यापथबाट, यस समयमा यो प्राप्त भयो” भनी यी भोजन अनुकूलता आदिको आकारहरूलाई विचार गर्नुपर्दछ । केही गरी त्यस भिक्षुको विचार नष्ट हुँदा ती आकारहरूलाई पूर्ण गरी पुनः उत्पन्न गर्न सक्दछ या अभ्यस्त भएको छैन भने फेरि अभ्यास गर्दै बारम्बार त्यसलाई प्राप्त गर्न सक्दछ ।

चतुर भान्छेको उपमा = जसरी चतुर भान्छे भोजन पस्किँदा मालिकले जुनजुन रुचीले खान्छ जुन जुन खानामा जसरीजसरी हात पुऱ्याउँछ त्यसत्यसलाई हेरेर त्यसदेखि मालिकको रुचीअनुसार नै भोजन बनाएर लाभ उठाउँछ । यसरी नै यो भिक्षुले पनि ध्यानप्राप्तिको क्षण भोजन अनुकूलता आदिको आकारहरूलाई ग्रहण गरी त्यसलाई ठीक गर्दै बारम्बार अर्पणालाई प्राप्त गर्दछ । यसैले बालवेधी र भान्छेजस्तै आकारहरूलाई विचार गर्नुपर्दछ ।

संयुक्त निकाय (४५,१,८) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको पनि छ – “भिक्षुहरू, जसरी बुद्धिमान, दक्ष चतुर, भान्छे राजा या महामात्यको लागि नाना प्रकारका, नाना रसयुक्त व्यञ्जनहरूलाई तैयार गर्ने होस् – अमिलोद्वारा पनि, तीतोद्वारा पनि, रक्सीजस्तै कडाद्वारा पनि, मीठोले पनि, क्षारले पनि, अक्षारले पनि, नुनिलोले पनि, अनुनिलोले पनि । भिक्षुहरू, त्यो बुद्धिमान, दक्ष, चतुर भान्छे आफ्नो मालिकको भोजनको निमित्तलाई धारण गर्दछ – “आज मेरो मालिकलाई यो व्यञ्जन रुचिकर छ, यसको लागि हात बढाउँछ, यसलाई धेरै लिन्छ या यसको प्रशंसा गर्दछ । आज मेरो मालिकलाई अमिलो व्यञ्जन स्वादिलो लागि रहेछ, अमिलोको लागि हात बढाउँछ । अमिलोलाई धेरै लिन्छ या अमिलोको प्रशंसा गर्दछ ... या अनुनिलोको प्रशंसा गर्दछ ।” भिक्षुहरू, त्यो बुद्धिमान, दक्ष, चतुर भान्छे वस्त्रलाई पाउँछ, तलब, इनामलाई पनि पाउँछ । त्यो के कारण ? भिक्षुहरू त्यो त्यस्तै नै बुद्धिमान, दक्ष, चतुर भान्छे आफ्नो मालिकको भोजनको निमित्तहरूलाई धारण गर्दछ । यसरी नै भिक्षुहरू यहाँ कुनै बुद्धिमान, दक्ष, चतुर भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भएर विहार गर्दछ ... वेदनामा ... चित्तमा ... धर्ममा धर्मानुपश्यी भएर विहार गर्दछ – उद्योगी, सम्प्रजन्य र स्मृतिमान भएर लोकमा अभिध्या (विषम लोभ) तथा दौर्मनस्यलाई त्यागेर त्यसलाई धर्महरूमा धर्मानुपश्यी भएर विहार गर्दै चित्त एकाग्र हुन्छ । उपक्लेश हटेर जान्छ । ऊ त्यस निमित्तलाई धारण गर्दछ । भिक्षुहरू, त्यो बुद्धिमान, दक्ष, चतुर भिक्षु दृष्टधर्म यसै जन्ममा सुख पाउने हुन्छ र पाउने हुन्छ स्मृति सम्प्रजन्यलाई । त्यो कुन कारणले ? त्यसरी नै भिक्षुहरू, त्यो बुद्धिमान, दक्ष, चतुर भिक्षु आफ्नो चित्तको निमित्तहरूलाई धारण गर्दछ ।”

निमित्तलाई ग्रहण गर्नाले त्यसलाई त्यस आकारहरूलाई पूर्ण गर्दै अर्पणा मात्र नै सिद्ध हुन्छ । चिरस्थायी (ध्यान) सिद्ध हुँदैन । तर समाधिको विघ्नकारक धर्महरूको राम्ररी विशोधन गर्नाले चिरस्थायी ध्यान प्राप्त हुन्छ । जुन भिक्षुले कामरागको दोषहरूलाई प्रत्यवेक्षण (राम्ररी विचार गरी हेर्नु) गर्ने आदिद्वारा कामच्छन्द (कामुकता) लाई राम्ररी नदबाएर, कायप्रश्रब्धिद्वारा कायको पीढालाई राम्ररी शान्त नगरी, आरम्भधातुलाई मनमा गर्ने आदिले थिनमिद्धलाई राम्ररी नहटाएर, शमथ-निमित्तलाई मनमा गर्ने आदिद्वारा उद्दच्च कुक्कुच्चलाई राम्ररी नाश नगरेर, समाधिको विघ्नकारक धर्महरूलाई राम्ररी शोधन नगरेर ध्यानलाई प्राप्त गर्छ । त्यो सफा नगरिएको प्वालमा पसेको भमरा र अविशुद्ध उद्यानमा प्रवेश गरेको राजाजस्तै शीघ्र निस्कन्छ । तर जुन समाधिको विघ्नकारक धर्महरूलाई राम्ररी शुद्ध गरी ध्यानप्राप्त गरेको हुन्छ, त्यो राम्ररी सफा गरेको प्वालमा पसेको भमरा र सुपरिशुद्ध उद्यानमा प्रवेश गरेको राजाजस्तै दिनभरी ध्यान-समापत्तिमा नै हुन्छ । त्यसैले पुरानो मानिसहरूले भनेका छन् –

कामेसु छन्द पटिघं विनोदयो, उद्दच्चमिद्धं विचिकिच्छपञ्चमं ।

विवेकपामुज्जकरेन चेतसा, राजा व सुधन्तगतो तहिं रमे ॥

(कामभोगरहरूमा छन्द (राग), प्रतिघ (प्रतिहिंसा), उद्दच्च, मिद्ध (मानसिक आलस्य) र पाँचौं विचिकिच्छालाई हटाओस्, तब विवेकले र प्रीतिलाई उत्पन्न गर्ने चित्तद्वारा अत्यन्त परिशुद्ध उद्यानमा गएको राजाजस्तै त्यहीं रमण गरोस् ।)

यसैले चिरस्थायी हुने इच्छाले विघ्नकारक राम्ररी शोधन गरी ध्यान समापन्न हुनुपर्दछ र समाधि भावनाको विपुलताको लागि प्राप्त भएको प्रतिभाग निमित्तलाई बढाउनुपर्दछ । त्यसको बढ्ने दुई अवस्थाहरू छन् – (१) उपचार या (२) अर्पणा । उपचारलाई पाएर पनि र अर्पणालाई पनि पाएर प्रतिभाग-निमित्तलाई बढाउनुपर्दछ । कुनै एकमा अवश्य बढाउनुपर्दछ । त्यसैले भनिएको छ – “प्राप्त भएको प्रतिभाग-निमित्तलाई बढाउनुपर्दछ ।”

यो बढाउने ढंग हो – त्यस योगीद्वारा त्यस निमित्तलाई भाँडा, कुवा, भात, लता, वस्त्र आदि बढाएजस्तै नबढाएर, जसरी किसान जोत्नयोग्य स्थानलाई हलले घेरी, अलग गरी, त्यस घेराभित्र जोत्दछ अथवा जसरी भिक्षु सीमा बाँधेर पहिले चिन्हहरूको विचार गरी, पछि

त्यसलाई बाँध्दछ, यसरी नै त्यस प्राप्त भएको निमित्तलाई क्रमशः एक अंगुल, दुई अंगुल, ती अंगुल, चार अंगुल मात्र मनले अलग गरी, अलग गरेकोलाई बढाउनुपर्दछ । तर अलग नगरिएकोलाई बढाउनु हुँदैन । तत्पश्चात् एक बित्ता, एक हात, ओसरा, परिवेण, विहारको सीमा, गाउँ, निगम, जनपद, राज्य र समुद्रको सीमाहरूको परिच्छेददेखि बढाउँदै चक्रवालभर या त्यसभन्दा पनि अधिक परिच्छेद गरी बढाउनुपर्दछ ।

जसरी हाँसको बच्चा पखेटा निस्कने समयदेखि लिएर अलिअलि प्रदेशमा उड्दै अभ्यास गरी क्रमशः चन्द्रसूर्यसम्म पुग्दछ, यसरी नै भिक्षु माथि भनिएअनुसार निमित्तलाई परिच्छेद गरी बढाउँदै चक्रवालभर या त्यसभन्दा पनि अधिक बढाउँछ । तब उसको त्यो निमित्त बढेबढेको स्थानमा पृथ्वीको अग्लोहोचो स्थान, नदी, विदुर्ग (नदीको धारले काटे बनिएको खाल्डो), र विषम पहाडहरूमा सैकडौं वर्र्छीले प्वाल पारेको गोरुको छालाजस्तै हुन्छ । त्यस निमित्तलाई पाएको प्रथमध्यानयुक्त आरम्भिक योगीलाई अधिकतर ध्यान प्राप्त गरी विहार गर्नुपर्दछ, धेरै प्रत्यवेक्षण गर्नु हुँदैन । धेरै प्रत्यवेक्षण गर्ने योगीको ध्यानांग स्थूल र दुर्बल भएको जानिन्छ । तब ती उसको यसरी जान्नाले अगाडि उत्साहलाई बढाउनु हुँदैन । ऊ ध्यानमा अभ्यस्त नहुनाले उत्साह गर्दै प्रथमध्यानबाट परिहानीको प्राप्त हुन्छ र द्वितीयध्यानलाई पाउन सक्दैन । त्यसैले अंगुत्तर निकाय (९,४,४) अनुसार भगवान्‌ले भन्नुभएको छ –

“भिक्षुहरू, जसरी मूर्ख, गाउँले, गौचर थाहा नभएको पहाडी गाई विषम पहाडमा चर्नको लागि दक्ष नहोस्, त्यसलाई यस्तो होस्, किन म नगएको दिशामा नजाऊँ, पहिले कहिले नखाएको घाँसलाई नखाऊँ र पहिले कहिले नपिएको पानीलाई नपिऊँ ?” आदि सोचेर त्यो अगाडिको खुट्टाले राम्ररी नटेकिक्कन पछिल्लो खुट्टालाई उठाएर त्यो नगएको दिशातिर जाओस्, पहिले कहिले नखाएको घाँस खाओस्, पहिला कहिले नपिएको पानी पिओस् र जुन प्रदेशमा उभिएर त्यसलाई यस्तो होस् – किन म पहिले कहिले नगएको दिशातिर नजाऊँ ... पानीलाई नपिऊँ र त्यस प्रदेशमा कल्याणपूर्वक पुनः नफर्किऊँ । त्यो के कारण ? भिक्षुहरू, किनकि त्यो मूर्ख गाउँले गौचरलाई नजान्ने पहाडी गाई विषम पहाडमा चर्नको लागि दक्ष छैन । यसरी नै भिक्षुहरू, यहाँ कुनै भिक्षु मूर्ख गाउँले गौचरलाई नजान्ने कामरहित ... प्रथमध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गर्नको लागि दक्ष हुँदैन । त्यो त्यस निमित्तको सेवन गर्दैन, भावना गर्दैन, त्यसलाई बढाउँदैन, सुन्दर अधिष्ठान गर्दैन । उसलाई यस्तो हुन्छ – किन म वितर्क विचारहरूले शान्त हुँदा ... द्वितीयध्यानलाई प्राप्त गरी विहार नगरूँ, त्यो वितर्क विचारको शान्त हुँदा .... द्वितीयध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गर्न सक्दैन । उसलाई यस्तो हुन्छ – किन म कामरहित प्रथमध्यानलाई प्राप्त गरी विहार नगरूँ, ऊ कामरहित ... प्रथमध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गर्न सक्दैन । यो भनिएको छ, भिक्षुहरू, त्यो भिक्षु दुवैतिरबाट भ्रष्ट भयो, दुवैतिरबाट वञ्चित भयो, जसरी त्यो मूर्ख, गाउँले गौचर नजान्ने पहाडी गाई विषम पहाडमा चर्नको लागि दक्ष हुँदैन ।”

यसैले त्यस भिक्षुलाई पटिसम्भिदामग्ग (१) मा भनिएअनुसार त्यसै प्रथमध्यानमा पाँच प्रकारले वशीको अभ्यास गर्नुपर्दछ । यी पाँच वशी हुन् (१) आवर्जन गर्नुमा वशी (२) ध्यानप्राप्त गरी विहार गर्नु वशी (३) अधिष्ठान गर्नुमा वशी (४) ध्यानदेखि उठ्नुमा वशी (५) ध्यानको प्रत्यवेक्षण गर्नुमा वशी ।

“प्रथमध्यानलाई जहाँ चाहन्छ, जब चाहन्छ, जबसम्म चाहन्छ, आवर्जन गर्दछ । जुन आवर्जन गर्नमा ढिलो हुँदैन, त्यो आवर्जनवशी हो । प्रथमध्यानलाई जहाँ चाहन्छ ... प्राप्त गरी विहार गर्दछ, प्राप्त भएर विहार गर्नुमा ढिलो हुँदैन, त्यो ध्यानलाई प्राप्त भएर विहार गर्नुमा वशी हो ।” यसैप्रकार शेषको पनि व्याख्या गर्नुपर्दछ ।

यो यस अर्थको स्पष्टिकरण हो – प्रथमध्यानदेखि उठेर पहिलो वितर्कको आवर्जन गर्दै भवाङ्गलाई काटेर उत्पन्न भएको आवर्जनपछि वितर्कको आलम्बनयुक्त नै चार या पाँच जवनचित्त दौडिन्छ, त्यसपछि दुई भवाङ्गचित्त उत्पन्न हुन्छन् । तत्पश्चात् पुनः विचारको आलम्बनको आवर्जन र माथि भनिएजस्तै जवनचित्त उत्पन्न हुन्छन्—यसरी पाँच ध्यानका अंगहरूमा जब लगातार चित्तलाई पठाउन सक्दछ, तब त्यसलाई आवर्जन गर्ने वशी प्राप्त भएको हुन्छ । यो सर्वश्रेष्ठ वशी भगवान्‌को यमक प्रातिहार्यमा पाइन्छ अथवा अरूहरूको यस्तो समयमा पाइन्छ । यसबाट शीघ्रतर दोस्रो आवर्जन वशी छैन ।

आयुष्मान् महामौद्गल्यानको नन्दोपनन्द नामक नागराजाको दमनमा शीघ्र ध्यानलाई प्राप्त भएर विहार गर्नुको सामर्थ्यजस्तै ध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गर्नु नै वशी हो । चुटकी बजाउनु मात्रको क्षणलाई रोक्न सक्नुमा समर्थ हुनु नै अधिष्ठानवशी हो । त्यसरी नै ध्यानदेखि शीघ्र उठ्नुमा समर्थ हुनु ध्यानदेखि उठ्नुमा वशी हो । ती दुवैलाई देखाउनको लागि बुद्धरक्षित कथा भन्नुपर्दछ ।

बुद्धरक्षित स्थविरको कथा

उहाँ आयुष्मान् उपसम्पदा भएको आठ वर्षको हुनुहुँदा एकदिन स्थविराम्मस्थलमा महारोहणगुप्त महास्थविर विरामी हुनुभयो । त्यस समयमा उहाँको सेवा गर्नको लागि आएका तीसहजार ऋद्धिमानहरूका बीच बस्नुभएको बुद्धरक्षित स्थविरले विरामी महास्थविरको सेवामा उपस्थित भएको नागराजामाथि गरुडले भ्रमिँदै गरेको देख्नुभयो । तब तुरुन्त उहाँले नागराजालाई पक्रेर सभामा बस्नुभयो र नागराजाको स्थानमा एउटा चट्टान निर्मित गर्नुभयो । आकाशदेखि भ्रमिँदै गरेको गरुड त्यस चट्टानमा ठक्कर खाएर फर्केर गयो । तब

महास्थविरले भन्नुभयो – “आवुस, यदि बुद्धरक्खितद्वारा नागराजालाई नबचाइएको भए, गरुडराजको रक्षा गर्न नसकेको कारणले हामी सबै निन्दनीय हुन्थ्यौं ।”

126

प्रत्यवेक्षणवशी आवर्जनवशीमा नै भनिएको छ, किनकि प्रत्यवेक्षणको जवन नै त्यसमा आवर्जनको अन्तर्गत हुन्छ ।

यी पाँचै वशीहरूका अभ्यास पूर्णरूपले अभ्यास गरेको भिक्षुलाई अभ्यस्त प्रथमध्यानदेखि उठेर “यो समापत्ति विपक्षी नीवरणहरूको नजिक छ र वितर्क विचारहरूको स्थूल हुनाले दुर्बल अंगयुक्त छ” भनी सोचेर त्यसमा दोष देखेर, द्वितीयध्यानलाई शान्तको स्तरमा मनमा गरी प्रथमध्यानलाई त्याग गरी द्वितीयध्यानको प्राप्तिको लागि प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

जब प्रथमध्यानदेखि उठेर स्मृति र सम्प्रजन्यको साथ रहने त्यस भिक्षुलाई ध्यानको अंगहरूको प्रत्यवेक्षण गरेको समय वितर्क विचार स्थूलरूपले देखापर्दछ, तथा प्रीति, सुख र चित्तको एकाग्रता शान्तको स्तरमा जानिन्छ, तब उसलाई स्थूल अंगहरूको प्रहाण र शान्त अंगहरूको प्राप्तिको लागि त्यसै निमित्तलाई ‘पृथ्वी’, ‘पृथ्वी’ भनेर बारम्बार मनमा गर्दै – “अब द्वितीयध्यान उत्पन्न हुन्छ” यसरी जानेर भवांगलाई काटेर त्यसै पृथ्वीकसिणलाई आलम्बन गर्दै लाँदा मनोद्वारवर्जन उत्पन्न हुन्छ । तत्पश्चात् त्यसै आलम्बनमा चार या पाँच जवन दौडिन्छन् जसको अन्तमा एक रूपावचर द्वितीयध्यानयुक्त र शेष भनिएको प्रकारले नै कामावचरका हुन्छन् । यहाँसम्म –

“वितर्कविचारानं वूपसमा अज्भक्तं सम्प्रसादनं चेतसो एकोदिभावं अवितर्कं अविचारं समाधिजं पीतिसुखं दुतिय भानं उपसम्पज्ज विहरति ।”

(वितर्क विचारहरूको शान्त भएपछि भित्री सम्प्रसाद, चित्तको एकाग्रतायुक्त वितर्क र विचाररहित, समाधिले उत्पन्न, प्रीति सुखयुक्त द्वितीयध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।)

यसरी उसलाई दुई अंगरहित, ती अंगयुक्त, त्रिविध कल्याणकर, दश लक्षण भएको पृथ्वीकसिणको द्वितीयध्यान प्राप्त भएको हुन्छ ।

वितर्कविचारानं वूपसमा = वितर्क र विचार यी दुवै शान्त भएबाट । यिनीहरूलाई अतिक्रमण गरेबाट भन्ने अर्थ हो । द्वितीयध्यानको क्षणमा यिनीहरू उत्पन्न नहुनु भनिएको छ । यद्यपि द्वितीयध्यानमा प्रथमध्यानका सबै धर्म छैनन् - तापनि प्रथमध्यानमा अन्य नै स्पर्श आदि थियो, र यहाँ अन्य, तर स्थूल-स्थूल अंगहरूको समतिक्रमणले प्रथमध्यानदेखि दोस्रो द्वितीयध्यान आदिको प्राप्ति हुन्छ भन्ने कुरालाई देखाउनको लागि वितर्क विचारहरूको शान्त भएबाट भनिएको भनी जान्नुपर्दछ ।

अज्भक्तं = यसको तात्पर्य आफ्नो अध्यन्तर हो । तर विभंगमा – “अज्भक्तं (अध्यात्म ... आफ्ना अभ्यन्तर), पच्चतं (प्रयात्म आफ्नो अभ्यन्तर) यति मात्र भनिएको छ । आफ्नो अभ्यन्तर नै यहाँ तात्पर्य हो, यसैले आफूमा उत्पन्न, आफ्नो चित्तधारा (सन्तान) मा उत्पन्न भएको भन्ने अर्थ हो ।

सम्प्रसादनं = सम्प्रसादन श्रद्धा भनिन्छ । सम्प्रसादन (प्रसन्नता)को योगले ध्यान पनि सम्प्रसादन हुन्छ, नीलो रंगको योगले नीलो वस्त्रजस्तै । किनकि त्यो ध्यान सम्प्रसादनयुक्त र वितर्कविचारको क्षोभले शान्त हुनाले चित्तलाई प्रसन्न गर्दछ । यसैले पनि त्यो सम्प्रसादन भनिन्छ । यस अर्थको विकल्पमा सम्प्रसादनं चेतसो यसरी पदको सम्बन्ध जान्नुपर्दछ । तर पहिलो अर्थको विकल्पमा “चेतसो” यसलाई “एकोदिभाव” को साथ जोड्नुपर्दछ ।

यो अर्थक योजना हो – एकै नै उदित हुनु, यसैले एकोदि हो । वितर्क विचारहरूसँग आरुढ नहुनाले अगुवा र श्रेष्ठ भएर उदित हुन्छ भन्ने अर्थ हो । श्रेष्ठ पनि संसारमा एकलो नै भनिन्छ । अथवा वितर्क विचाररहित एकै असहाय भएर आदि पनि भन्नुपर्दछ । या त्यस ध्यानको अवस्थामा रहने सबै धर्महरूलाई उदित गर्दछ, यसैले उदि हो = उदाउँछ भन्ने अर्थ हो । श्रेष्ठको अर्थमा त्यो एकलो र उदि हो यसैले एकोदि भनिन्छ । यो समाधिको नै नाम हो । यस एकोदिको भावना गर्दछ, यसलाई बढाउँछ, यसैले द्वितीयध्यान एकोदिभाव हो । किनकि यो एकोदि चित्तको हो, न कि सत्व र जीवको, यसैले यसलाई चित्तको एकोदिभाव भनिन्छ ।

यो श्रद्धा त प्रथमध्यानमा पनि छ होइन र ? यो “एकोदि” नामक समाधि हो, तब किन यसैलाई चित्तको सम्प्रसादन र चित्तको एकोदिभाव भनिएको हो ?

किन भनिन्छ भने – त्यो प्रथमध्यान वितर्क, विचारको क्षोभले, लहर र तरंगसँग समाकुल भएको जलजस्तै, शान्त हुँदैन । यसैले श्रद्धा भए तापनि सम्प्रसादन भनिएको छैन । शान्त नहुनाले नै यहाँ समाधि पनि राम्ररी प्रकट हुँदैन । यसैले एकोदिभाव पनि भनिएको छैन । यस ध्यानमा वितर्कविचारको विघ्नको अभावले अवकाश पाएको श्रद्धा बलवान् हुन्छ । बलवान् श्रद्धाको सहायता पाएर नै समाधि पनि प्रकट हुन्छ, यसैले द्वितीयध्यानमा नै यसरी भनिएको हो भनी जान्नुपर्दछ ।

तर विभंगमा – “जुन श्रद्धा, विश्वास, दृढ विश्वास र चित्तको अभिप्रसाद हुन्छ, त्यसलाई सम्प्रसाद भनिन्छ। जुन चित्तको स्थिरता ... सम्यक समाधि हो, त्यसलाई एकोदि हुनु भनिन्छ” यति मात्र¹²⁸ भनिएको छ। फेरि पनि यसप्रकार त्यस भनिएकोसँग यो व्याख्या विरुद्ध छैन, प्रत्युत त्यससँग मिल्दछ र त्यससमान छ भनी जान्नुपर्दछ।

अवितर्क अविचार = भावनादेखि टाढा भएकोले यस ध्यानमा या यस ध्यानको वितर्क छैन, यसैले अवितर्क हो। यसप्रकार विचार पनि नभएकोले अविचार हो। विभंगमा पनि भनिएको छ – “यो वितर्क र यो विचार शान्त, शमित, उपशान्त, अस्त भएको, राम्ररी अस्त भएको, अर्पित विशेषरूपले अर्पित, शोषित, विशोषित र निकालेर बाहिर गरिदिएको हुन्छ। यसैले अवितर्क, अविचार भनिन्छ।”

“वितर्क, विचारहरूको शान्त भएवाट” वाक्यबाट पनि यो अर्थ सिद्ध हुन्छ होइन? तब किन पुनः अवितर्क, अविचार भनिएको छ?

किनभने, यसरी यो अर्थ सिद्ध नै छ, तर यो त्यस अर्थलाई प्रकट गर्न सक्ने छैन। के हामीले भनेका छैनौं – “स्थूलस्थूल अंगहरूको समतिक्रमणले प्रथमध्यानदेखि अन्य द्वितीयध्यानको प्राप्ति हुन्छ।” यसै तात्पर्यलाई देखाउनको लागि वितर्क विचारहरूको शान्त भएवाट भनी भनिएको छ।

वितर्क, विचारहरूको शान्त भएवाट यो सम्प्रसादन हो, न कि क्लेशहरूको शान्त भएवाट। वितर्क विचारहरूको शान्त भएवाट एकोदिभाव हो, न कि उपचार ध्यानजस्तै नीवरणहरूको प्रहाणले र प्रथमध्यानजस्तै अंगहरूको उत्पन्न हुनाले पनि होइन – यसरी सम्प्रसादन तथा एकोदिभावको हेतुलाई प्रकट गर्ने यो शब्द हो। त्यसरी वितर्क, विचारहरूको शान्त भएवाट भन्नाले यो वितर्क र विचाररहित छ, तर न तृतीय र चतुर्थ ध्यानजस्तै र चक्षुविज्ञान आदिजस्तै अभावले – यसरी यो वितर्क र विचाररहित भएको हेतुलाई प्रकट गर्ने हो, न कि वितर्क र विचारहरूको अभाव मात्रलाई प्रकट गर्ने हो। तर वितर्क, विचारहरूको अभाव मात्रलाई प्रकट गर्ने नै अवितर्क विचार शब्द हो। यसैले पहिलोलाई भनेर पनि भन्नुपर्दछ।

समाधिजं = प्रथमध्यानको समाधिमा या सम्प्रयुक्त समाधिद्वारा उत्पन्न। यद्यपि प्रथमध्यान पनि सम्प्रयुक्त समाधिद्वारा उत्पन्न हुन्छ, तर यही समाधि वितर्क र विचारहरूको विघ्नरहित हुनाले अत्यन्त अचल र शान्त भइजाने कारणले समाधि भनिनयोग्य छ। यसैले यसको वर्णन गर्नको लागि यही ध्यान समाधिद्वारा उत्पन्न भएको भनिन्छ। पीतिसुखं = (प्रीति सुख) यसलाई प्रथमध्यानमा भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ। दुतियं = (द्वितीय) गणनाअनुसार दोस्रो। यस दोस्रो ध्यानलाई प्राप्त हुन्छ, यसबाट पनि द्वितीय हो।

दुई अंगरहित, तीन अंगयुक्त भनी जुन भनिएको छ, त्यसमा वितर्क, विचारहरूको प्रहाणले दुई अंगरहित भएको जान्नुपर्दछ। जसरी प्रथमध्यानको उपचारको क्षणमा नीवरण प्रहीण हुन्छ, त्यसरी यस द्वितीयध्यानको वितर्क, विचार प्रहीण हुँदैन। तर अर्पणाको क्षणमा नै वितर्क, विचार नीवरणविना उत्पन्न हुन्छ, यसैले ती यस ध्यानको प्रहाण गरिने अंगहरू भनिन्छन्। प्रीति, सुख र चित्तको एकाग्रता, यी तीनैको उत्पत्तिले तीन अंगयुक्त हुनु जान्नुपर्दछ। यसैले जुन विभंगमा – “सम्प्रसादन, प्रीति, सुख, चित्तको एकाग्रता नै ध्यान हो” भनिएको छ, त्यो परिष्कार (समूह) को साथ ध्यानलाई देखाउनको लागि पर्यायले भनिएको छ। सम्प्रसादनलाई छोडेर, निष्पर्यायले चिन्तनको लक्षणलाई प्राप्त भएको अंगहरूले तीन अंगयुक्त नै यो (ध्यान) हुन्छ। जस्तै भनियो – “त्यससमय कुनचाहिँ तीन अंगयुक्त ध्यान हुन्छ? प्रीति, सुख चित्तको एकाग्रता” शेष प्रथमध्यानमा भनिएअनुसार नै बुझ्नुपर्दछ।

तृतीय ध्यान

यसरी त्यस द्वितीयध्यान प्राप्त भइजाँदा भनिएअनुसार पाँच प्रकारका वशीका अभ्यास गरी अभ्यस्त द्वितीयध्यानदेखि उठेर “यो समापत्ति विपक्षी वितर्क, विचारको नजिक छ, जुन त्यहाँ प्रीतियुक्त चित्तको हर्षोत्फूल हुनु हो, यसैबाट यो स्थूल भनिएको छ” यसरी भनिएको प्रीतिको स्थूल हुनु र अंगहरूको दुर्बल हुनाको कारण, त्यसमा दोष देखेर तृतीयध्यानको शान्तको स्तरमा मनमा गरी द्वितीयध्यानको चाहनाको त्याग गरी तृतीयध्यानको प्राप्तिको लागि प्रयत्न गर्नुपर्दछ।

जब द्वितीयध्यानदेखि उठेर स्मृति र सम्प्रजन्यपूर्वक रहने त्यस भिक्षुलाई ध्यानको अंगहरूको प्रत्यवेक्षण गर्ने समय प्रीति स्थूल र सुख तथा एकाग्रता शान्तको स्तरमा थाहा हुन्छ, तब उसलाई स्थूल अंगहरूको प्रहाण र शान्त अंगहरूको प्राप्तिको लागि त्यसै निमित्तलाई “पृथ्वी पृथ्वी” भनेर बारम्बार मनमा गर्दै – “अब तृतीयध्यान उत्पन्न हुनेछ” भनी जानेर भवांगलाई काटेर त्यसै पृथ्वीकसिणलाई आलम्बन गर्दै लाँदा मनोद्वारवर्जन उत्पन्न हुन्छ। तत्पश्चात् त्यसै आलम्बनमा चार र पाँच जवन दौडिन्छन्, जसको अन्तमा एक रूपावचर तृतीयध्यान र शेष प्रथमध्यानमा भनिएअनुसारले नै कामावचर हुन्छ। यहाँसम्म –

“प्रीतिया च विरागा उपेक्खको च विहरति, सतो च सम्पजानो सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेति, यं त अरिया आचिक्खन्ति, उपेक्खको सतिमा सुख विहारी ति ततियं भानं उपसम्पज्ज विहरति।”

(प्रीति र विरागदेखि उपेक्षक भएर, स्मृति र सम्प्रजन्ययुक्त भएर, कायसुखको अनुभव गर्दै विहार गर्दछ, जसलाई आर्यजन उपेक्षक, स्मृतिवान्, सुखविहारी भन्दछ, यस्तो तृतीयध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।)

यसरी उसलाई एक अंगरहित, दुई अंगयुक्त, त्रिविध कल्याणकर, दश लक्षणयुक्त पृथ्वीकसिणको तृतीयध्यान प्राप्त भएको हुन्छ ।

पीतिया च विरागा = उक्त प्रकारको प्रीतिसँग जिगुप्सा गर्नु या त्यसको समतिक्रमणलाई विराग भनिन्छ । दुवैको बीचमा च (र) शब्दले जोडिराख्ने काम गर्दछ । त्यो उपशमलाई जोड्दछ, या वितर्क र विचारको उपशमलाई जोड्दछ । जब त्यो उपशमलाई नै जोड्दछ, तब प्रीति, विराग र उपशमद्वारा - यसरी व्याख्या जान्नुपर्दछ । यस व्याख्यामा विराग जिगुप्सा गर्ने र उपशमले भन्ने अर्थ बुझ्नुपर्दछ । तर अब वितर्क र विचारहरूको उपशमलाई जोड्दछ, तब प्रीति, विराग र वितर्क विचारहरूको उपशमद्वारा भन्ने व्याख्या जान्नुपर्दछ, र यस व्याख्यामा विराग समतिक्रमणको अर्थमा हुन्छ । यसैले प्रीतिको समतिक्रमण र वितर्क, विचारहरूको उपशम (शान्त) भएबाट भन्ने यो अर्थ जान्नुपर्दछ ।

यी वितर्क, विचार द्वितीयध्यानमा नै बिल्कुलै शान्त भइसकेको हुन्छ, तर यस ध्यानको मार्गलाई बताउने र गुणवर्णनको लागि यो भनिएको हो । “वितर्क र विचारहरूको शान्त भएबाट” भनिँदा यो थाहा हुन्छ कि वितर्क विचारहरूको उपशम अवश्य यस ध्यानको मार्ग हो । जसरी तृतीयआर्यमार्ग अनागामीमा प्रहीण नभएको सत्कायदृष्टि (आत्मा छ, भन्ने धारणा) आदिको विषयमा “पाँच ओरम्भागीय (सत्कायदृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रत परामर्श, कामच्छन्द, व्यापाद) संयोजनहरूको प्रहाणद्वारा” यसरी अगिल्लो तीन संयोजनहरू प्रथमध्यानआर्यमार्ग स्रोतापत्तिमा नै प्रहीण भैसकेको पनि पुनः प्रहाण भनिँदा त्यसको गुणवर्णन र त्यसको प्राप्तिको लागि उत्सुक व्यक्तिहरूको उत्साह उत्पन्न गर्ने हुन्छ । यसरी नै यहाँ शान्त नभएको वितर्क विचारहरूको पनि शान्त हुनु भन्नाले गुणवर्णन हुन्छ । त्यसबाट “प्रीतिको समतिक्रमण र वितर्क विचारहरूको शान्त भएबाट” आदि आशयलाई भनिएको हो ।

उपेक्षको च विहरति = उपपत्तिले हेर्नुलाई उपेक्षा भनिन्छ । समभावले देख्दछ, पक्षपातरहित भएर देख्दछ, भन्ने यसको यो अर्थ हो । त्यस उपेक्षाको विशद, विपुल, बलवान् हुनाले तृतीयध्यानयुक्त व्यक्ति उपेक्षक भनिन्छ ।

दश प्रकारका उपेक्षा

(१) ६ अंगयुक्त उपेक्षा – “क्षीणास्रव भिक्षु चक्षुले रूपलाई देखेर प्रसन्न मन नै हुन्छ, उदास हुँदैन, र स्मृति र सम्प्रजन्य उपेक्षक भएर विहार गर्दछ” यसरी अंगुत्तर निकायमा आएको क्षीणास्रवको, ६ द्वारहरूमा प्रियअप्रिय आलम्बनहरूको मिलन हुँदा परिशुद्ध प्रकृति भावलाई त्याग्ने आकार भएको उपेक्षा हो ।

(२) ब्रह्मविहारको उपेक्षा – “उपेक्षायुक्त चित्तले एक दिशालाई पूर्ण गरी विहार गर्दछ” यसरी दीघनिकाय (१,२) अनुसार आएको प्राणीहरूप्रति मध्यस्थभावले रहने उपेक्षा हो ।

(३) बोध्यङ्गको उपेक्षा – “विवेकयुक्त उपेक्षा सम्बोध्यङ्गको भावना गर्दछ” यसरी मज्झिम निकाय (१,३) अनुसार आएको आफूसँग उत्पन्न धर्महरूप्रति मध्यस्थभावले रहने उपेक्षा हो ।

(४) वीर्यको उपेक्षा – “समयसमयमा उपेक्षा निमित्तलाई मनमा गर्दछ” यसरी अंगुत्तर निकायअनुसार आएको नअत्यधिक र नशिथिल वीर्य (प्रयत्न) युक्त उपेक्षा हो ।

(५) संस्कारको उपेक्षा – “कति संस्कारको उपेक्षा समाधिबाट उत्पन्न हुन्छ ? कति संस्कारको उपेक्षा विपश्यनाद्वारा उत्पन्न हुन्छ ? आठ संस्कारको उपेक्षा समाधिले उत्पन्न हुन्छन् । दश संस्कारको उपेक्षा विपश्यनाद्वारा उत्पन्न हुन्छन् ।” यसरी पटिसम्भिदामग्ग (१) अनुसार आएको नीवरण आदिद्वारा राम्ररी जानेर निश्चय गरी ग्रहण गर्नुमा मध्यस्थ भएको उपेक्षा हो ।

(६) वेदनाको उपेक्षा – “जुन समय उपेक्षायुक्त कामावचरको कुशलचित्त उत्पन्न हुन्छ” यसरी धम्मसंगणीअनुसार आएको अदुःखअसुख भनिने उपेक्षा हो ।

(७) विपश्यनाको उपेक्षा – “ जुन छ, जुन भइसक्यो, त्यसलाई त्याग्दछ, उपेक्षालाई प्राप्त गर्दछ” यसरी आएको विचार गर्नुमा मध्यस्थ भएको उपेक्षा हो ।

(८) मध्यस्थ भएको उपेक्षा – “येवा पन तस्मिं समय अञ्जेपि अत्थि पटिच्च समुप्यन्ना अरूपिनो धम्मा, इमे धम्मा कुसला” यसप्रकारले धम्मसंगणिमा “येवापन” वाक्यले नौ धर्म संग्रहीत¹³⁰ छन् । जसरी कि अट्ठसालिनीमा भनिएको छ । “पालिमा आएको पचासभन्दा अधिक धर्महरूलाई देखाएर येवापनकले र अरू पनि नौ धर्महरूलाई धर्मराज भगवान्‌ले बताउनुभएको छ । ती सूत्रहरूमा छन्, अधिमोक्ख, मनसिकार, तत्रमज्झत्तता, करुणा, मुदिता, कायदुच्चरित विरति, वची दुच्चरित विरति, मिथ्याजीव विरति- यी नौ धर्म देखिन्छन् । यसप्रकार यी धर्महरूमा आएको आफ्नोसाथ उत्पन्न धर्महरूलाई ल्याउने तत्रमज्झत्तता (मध्यस्थ हुनु) उपेक्षा हो ।

(९) ध्यानको उपेक्षा – “उपेक्षक भएर विहार गर्दछ” यसरी आएको त्यस अग्रमुख ध्यानसुखमा पनि पक्षपात उत्पन्न नगर्ने उपेक्षा हो ।

(१०) पारिशुद्धिको उपेक्षा – “उपेक्षा र स्मृति शुद्ध चतुर्थध्यानलाई” यसरी आएको सबै विरुद्ध धर्महरूको उपशममा पनि नलाग्ने उपेक्षा हो ।

यिनमा (१) ६ अंगहरूयुक्त उपेक्षा (२) ब्रह्मविहारको उपेक्षा (३) बोध्यङ्गको उपेक्षा (४) मध्यस्थ भएको उपेक्षा (५) ध्यानको उपेक्षा (६) पारिशुद्धिको उपेक्षा – अर्थले एक मध्यस्थ हुने उपेक्षा नै हुन्छ । त्यसत्यस अवस्थाहरूको भेदले, एक नै सत्व भए तापनि कुमार, युवा, स्थविर (वृद्ध) सेनापति, राजा आदिको भेदजस्तै, यी उपेक्षाहरूका यी भेद हुन् । यसैले यिनमा जहाँ ६ अंगयुक्त उपेक्षा हुन्छ, त्यहाँ बोध्यङ्गको उपेक्षा आदि हुँदैन या जहाँ बोध्यङ्गको उपेक्षा हुन्छ, त्यहाँ ६ अंगयुक्त उपेक्षा आदि हुँदैन भनी जान्नुपर्दछ । जसरी यसको अर्थमा एकता छ, त्यसरी नै संस्कारको उपेक्षा र विपश्यनाको उपेक्षाको पनि एकता छ । किनकि त्यो प्रज्ञा नै हो, जुन कार्यानुसार दुई भागमा बाँडिएका छन् ।

जसरी साँभमा घरमा पसेको सांपलाई पक्रनको लागि बनाएको बाखाको खुरको आकार भएको अजपददण्ड लिएर खोज्दै जाँदा त्यसलाई भकारी घरमा सुतेको देखेर “यो सांप हो या होइन ?” भनी विचार गरी हेर्दै सांपको गर्धनमा भएको तीनरेसा सोवर्तिकलाई देखेर सन्देहरहित पुरुषलाई “यो सांप हो या होइन ?” भनी विचार गर्नुमा मध्यस्थता हुन्छ, यसरी नै विपश्यनामा लागेको व्यक्तिलाई विपश्यना ज्ञानले अनित्य, दुःख, अनात्म तीन लक्षणहरूलाई देख्दा संस्कारहरूको अनित्य हुने आदिको विचार गर्नुमा मध्यस्थता उत्पन्न हुन्छ – यो विपश्यनाको उपेक्षा हो ।

जसरी त्यस पुरुषलाई अजपददण्डले बलियो गरी सांपलाई पक्रेर – “कसरी म यस सांपलाई नसताइकन र आफूलाई यसबाट कसरी बचेर छाडुँ” भनी छोड्ने उपाय खोज्दै पक्रनमा मध्यस्थता हुन्छ, यसरी नै जुन तीन अनित्य, दुःख, अनात्म लक्षणहरू देख्नाले तीनै लोकलाई जल्दै गरेकोभै देख्दै संस्कारहरूलाई ग्रहण गर्नुमा मध्यस्थता हुन्छ - यो संस्कारको उपेक्षा हो ।

यसप्रकार विपश्यनाको उपेक्षालाई सिद्ध भएबाट संस्कारको उपेक्षा पनि सिद्ध भइहाल्छ । यसैले यो विचार गर्नु र ग्रहण गर्नुमा मध्यस्थ हुने कार्यलाई दुई भागमा बाँडिएका छन् । तर वीर्यको उपेक्षा र वेदनाको उपेक्षा परस्पर तथा अवशेष अर्थमा मिल्दछन् ।

यी उपेक्षाहरूमध्ये यहाँ ध्यानको उपेक्षासँग नै तात्पर्य छ । त्यो मध्यस्थ रहने लक्षणयुक्त छ । मनमा नगर्नु यसको काम हो । प्रहीण भएको धर्महरूमा सबैलाई अनुभव गर्नुमा नलाग्नु यसको जान्ने आकार हो । प्रीति र विराग यसको पदस्थान (प्रत्यय) हो ।

यहाँ प्रश्न हुन्छ – अर्थले यो मध्यस्थ हुने नै उपेक्षा हो र त्यो प्रथम, द्वितीयध्यानमा पनि छ, यसैले त्यहाँ पनि उपेक्षक भएर विहार गर्दछ – यसरी भनिनुपर्छ होइन ? तर किन नभनिएको ? यसको सही उत्तर हो – किनकि कामरागमा अस्पष्ट भएको कारणले । वितर्क आदिले अभिभूत हुनाले त्यहाँ त्यसको कामराग अस्पष्ट छ । तर यहाँ वितर्क, विचार प्रीतिले अभिभूत नभएको कारण टाउको उठाएजस्तै स्पष्ट कामरागयुक्त भएको छ, यसैले भनिएको हो ।

सतो च सम्पजानो = यहाँ स्मरण गर्दछ, यसैले स्मृतिवान् हो । राम्ररी जान्दछ, यसैले सम्प्रजन्य हो । व्यक्तिगत गुणानुसार स्मृति र सम्प्रजन्य भनिएको छ । त्यसमा स्मरण गर्नेको लक्षणयुक्त स्मृति हो । नभुल्नु यसको काम हो । बचाइराख्नु यसलाई जान्ने आकार हो । संमोहन नगर्ने लक्षण भएको सम्प्रजन्य हो । निश्चय गर्ने यसको काम हो । मीमांसा गर्नु यसको जान्ने आकार हो ।

यद्यपि यो स्मृति र सम्प्रजन्य पहिलेको ध्यानहरूमा पनि छन्, किनकि स्मृति र सम्प्रजन्यरहित व्यक्तिलाई उपचार मात्र पनि प्राप्त हुँदैन, अर्पणाको त कुरा नै के गर्नु ? तर ती ध्यानहरू स्थूल हुनाले, भूमिमा हिंडने पुरुषको गतिजस्तै, चित्तको गति सुखयुक्त हुन्छ । त्यसैले स्मृति र सम्प्रजन्यको काम अस्पष्ट छ । तर स्थूल अंगहरूको प्रहाणको कारण तृतीयध्यान सूक्ष्म हुनाले, छुराको धारमा पुरुषको गतिजस्तै, स्मृति र सम्प्रजन्यको काममा लागेको स्पष्ट चित्तको गतिलाई जान्नुपर्दछ । यसैले तृतीयध्यान नै भनिएको हो ।

धैरे के भनूँ ? जसरी दूध पिउने बाछा गाईबाट टाढा लगेर छोड्दा फेरि गाईकै नजिक आउँछ, यसरी नै यो तृतीयध्यानको सुख प्रीतिद्वारा टाढा गरिएको, स्मृति र सम्प्रजन्यद्वारा नबचाएकोले पुनः¹³¹ प्रीतिकहाँ जानेछ र प्रीतिसँग युक्त हुनेछ नै । या 'प्राणी सुखमा पनि राग गर्दछ र यो त्यसपछि सुखको अभावले अत्यन्त मधुर सुख हो । तर स्मृति र सम्प्रजन्यको अनुभावले यस सुखमा राग हुँदैन, अन्यथा हुन सक्तैन" यसरी पनि विशेष अर्थलाई देखाउनको लागि यो यही भनिएको छ भनेर जान्नुपर्दछ ।

सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेति = यद्यपि तृतीयध्यानयुक्त व्यक्तिलाई सुखको अनुभव गर्ने विचार हुँदैन, यस्तो हुँदा पनि, उसको नामकाय (वेदना, संज्ञा र संस्कारस्कन्ध) सँग युक्त सुख हो अथवा जुन नामकाययुक्त सुख हो, त्यसको उत्पत्तिले अत्यन्त उत्तम रूपद्वारा रूपकाय (रूपस्कन्ध) परिपूर्ण हुन्छ, जसको परिपूर्ण हुनाले ध्यानदेखि उठ्दा पनि सुखको अनुभव गर्दछ । यसैले यसै कुरालाई देखाउन – "कायले सुखको अनुभव गर्दछ" भनिएको हो ।

यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी = जुन ध्यानको हेतु, जुन ध्यानको कारण, त्यस तृतीयध्यानयुक्त व्यक्तिलाई बुद्ध आदि आर्यपुरुषहरूले ... बताउँछन्, भन्दछन्, प्रज्ञप्ति गर्दछन्, प्रकट गर्दछन्, प्रकाशित गर्दछन् भनी प्रशंसा गर्दछन् आदि ... यसको तात्पर्य हो । यसरी कसरी प्रशंसा गर्दछन् ? "उपेक्षक स्मृतिवान् सुखविहारी त्यस तृतीयध्यानलाई प्राप्त भएर विहार गर्दछ" – यसरी प्रशंसा गरिएको यहाँ व्याख्या जान्नुपर्दछ ।

किन उनीहरू यसरी प्रशंसा गर्दछन् ? प्रशंसायोग्य हुनाले । किनकि अत्यन्त मधुर सुखमा, सुखको सीमालाई प्राप्त तृतीयध्यानमा पनि उपेक्षक हुन्छ, त्यहाँ सुखको अभिलाषाले तान्न सकिँदैन जसरी गर्दा प्रीति उत्पन्न हुँदैन, यसरी बनिएको स्मृति भएकोले स्मृतिवान् हुन्छ र आर्यजनहरूको प्रिय तथा आर्यजनहरूद्वारा सेवित नै असंक्लिष्ट सुखलाई नामकायद्वारा अनुभव गर्दछ, यसैले प्रशंसायोग्य हुन्छ । यसप्रकार प्रशंसायोग्य हुनाले उसलाई आर्यजन यस्तो प्रशंसाबाट बनाइएका गुणहरूको प्रकाशित गर्दै – 'उपेक्षक स्मृतिमान्, सुख विहारी' यसरी प्रशंसा गर्दछन् भनी जान्नुपर्दछ ।

ततियं = गणनाअनुसार तेस्रो । यस तेस्रोध्यानलाई प्राप्त हुन्छ, यसले पनि तृतीय हो ।

"एक अंगरहित, दुई अंगयुक्त" जुन भनिएको छ, यसमा प्रीतिको प्रहाणद्वारा एक अंगको प्रहाण जान्नुपर्दछ । त्यो द्वितीयध्यानको वितर्कविचारजस्तै अर्पणाको क्षण नै प्रहीण हुन्छ । त्यसैबाट यस ध्यानको त्यो प्रहाणांग भनिन्छ । सुख र चित्तको एकाग्रता दुवैको उत्पत्तिअनुसार दुई अंगयुक्त हुन्छ भन्ने कुरा जान्नुपर्दछ । यसैले विभंगमा – "उपेक्षा, स्मृति, सम्प्रजन्य, सुख र चित्तको एकाग्रतालाई ध्यान भनिन्छ" भनी भनिएको छ । त्यो परिष्कार (समूह) को साथ ध्यानलाई देखाउनको लागि पर्यायले भनिएको हो । तर उपेक्षा, स्मृति र सम्प्रजन्यलाई छाडेर निष्पर्यायद्वारा चिन्तन गर्ने लक्षणलाई प्राप्त भएको अंगानुसार दुई अंगयुक्त नै यो ध्यान हुन्छ । जस्तै भनिएको छ – "त्यस समय कुनचाहिँ दुई अंगयुक्त ध्यान हुन्छ ? सुख र चित्तको एकाग्रता" शेष प्रथमध्यानमा भनिएअनुसार बुझ्नुपर्दछ ।

चतुर्थध्यान

यसरी त्यस तृतीयध्यानलाई पनि प्राप्त भइसक्दा पहिले भनिएअनुसार पाँच प्रकारद्वारा वशीको अभ्यास गरी अभ्यस्त तृतीयध्यानदेखि उठेर – "यो समापत्ति विपक्षी प्रीतिको नजदीक छ जुन त्यहाँ सुख छ भनी मनमा गर्नु हो, यसैबाट स्थूल भनिन्छ" – यसरी भनिएको सुखको स्थूल हुने र अंगहरूको दुर्बल हुने कारणले, त्यसमा दोष देखेर चतुर्थध्यानलाई शान्तको स्तरमा मनमा गरी तृतीयध्यानको चाहनालाई छाडी चतुर्थको प्राप्तिको लागि प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

जब तृतीय ध्यानदेखि उठेर स्मृति-सम्प्रजन्यपूर्वक रहने त्यस भिक्षुलाई ध्यानको अंगहरूको प्रत्यवेक्षण गर्ने समय चैतसिक सौमनस्य भनिने सुख स्थूल र उपेक्षावेदना तथा चित्तको एकाग्रता शान्तको स्तरमा जानिन्छ । तब उसलाई स्थूल अंगहरूको प्रहाण र शान्त अंगहरूको प्राप्तिको लागि त्यसै निमित्तलाई "पृथ्वी, पृथ्वी" भन्दै बारम्बार मनमा गर्दै, "अब चतुर्थध्यान उत्पन्न हुनेछ" भनी जानेर भवांगलाई काटेर त्यसै पृथ्वी कसिणलाई आलम्बन गर्दै लाँदा मनोद्वारावर्जन उत्पन्न हुन्छ । तत्पश्चात् त्यसै आलम्बनमा चार या पाँच जवन दौडिन्छ, जसको अन्तमा एक रूपावचर चतुर्थध्यान र शेष प्रथमध्यानमा भनिएको प्रकारले नै कामावचरको हुन्छ । तर यो अन्तर हो – सुखवेदना अदुःखासुख (उपेक्षा) वेदनाको आसेवन-प्रत्ययले प्रत्यय हुँदैन र चतुर्थध्यानमा अदुःखासुख-वेदनाद्वारा उत्पन्न हुनुपर्दछ, यसैले ती उपेक्षा वेदनायुक्त हुन्छ र त्यसलाई उपेक्षायुक्त हुनाले नै यहाँ प्रीति घट्दछ । यहाँसम्म –

"सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना पुब्बेव सोमनस्सदोमनस्सानं अत्थंगमा अदुक्खमसुखं उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुत्थं भानं उपसम्पज्ज विहरति ।"

यसरी त्यसलाई एक अंगरहित, दुई अंगयुक्त, त्रिविध कल्याणकर, दश लक्षणयुक्त पृथ्वीकसिणको चतुर्थध्यान प्राप्त भएको हुन्छ ।

सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना – कायिकसुख र कायिकदुःखको प्रहाणद्वारा । पुब्बेव = त्यो पनि पहिले नै अर्थात् चतुर्थध्यानको क्षणमा होइन । सोमनस्स दोमनस्सानं अत्थंगमा = चैतसिकसुख र चैतसिकदुःख – यी दुवैका पनि पहिले नै अस्त भएवाट, प्रहाण भएवाट, आदि भनिएका छन् ।

कहिले उनीहरूको प्रहाण हुन्छ ? चारै ध्यानको उपचारको क्षणमा प्रहीण हुन्छ । किनकि सौमनस्य चतुर्थध्यानको उपचारको क्षण नै प्रहीण हुन्छ र दुःख, दौर्मनस्य र सुख प्रथम, द्वितीय, तृतीयध्यानहरूको उपचारको क्षणमा । यसप्रकार यसको प्रहाणको क्रमद्वारा नभनिएको भए तापनि इन्द्रिय विभंगमा इन्द्रियहरूको कथनको क्रमद्वारा नै यहाँ पनि भनिएको सुख, सौमनस्य, दौर्मनस्यको प्रहाण जान्नुपर्दछ ।

यदि यी त्यसत्यस ध्यानहरूको क्षणमा नै प्रहीण हुन्छ भने तब किन संयुक्त निकाय (५,४५) अनुसार यसप्रकार बताइएको छ ? – “कहाँ उत्पन्न भएको दुःखेन्द्रिय विल्कुल (अपरिशेष) शान्त हुन्छ ? यहाँ भिक्षुहरू, – भिक्षु कामरहित भएर ... प्रथमध्यानलाई प्राप्त भएर विहार गर्दछ, यहाँ उत्पन्न भएको दुःखेन्द्रिय विल्कुल शान्त हुन्छ ... । कहाँ उत्पन्न भएको दौर्मनस्येन्द्रिय ... सुखेन्द्रिय ... सोमनस्येन्द्रिय विल्कुल शान्त हुन्छ ? यहाँ भिक्षुहरू, भिक्षु सुख र दुःखको प्रहाणद्वारा ... चतुर्थध्यानलाई प्राप्त भएर विहार गर्दछ । यहाँ उत्पन्न भएको सौर्मनस्येन्द्रिय विलकुल शान्त हुन्छ” । यसरी अत्यधिक शान्त हुनाले ध्यानहरूमा नै शान्त हुनु भनिएको छ । प्रथमध्यान आदिमा यी शान्त मात्र हुँदैन, प्रत्युत अत्यधिक शान्त हुन्छन् । तर शान्त हुनु मात्र त उपचारको क्षणमा पनि हुन्छ, तर अत्यधिक शान्त भने होइन ।

त्यसरी नाना आवर्जनहरूमा प्रथमध्यानको उपचारमा शान्त भएको दुःखेन्द्रिय पनि टोक्ने कीरा, मच्छड आदिको स्पर्श या विषम आसनको तपनद्वारा उत्पत्ति हुन सक्छ । तर अर्पणाद्वारा शान्त भएको दुःखेन्द्रिय त्यस्ता प्रतिकूल अवस्थामा पनि कहिले पनि उत्पन्न हुँदैन । या उपचारमा शान्त भएको दुःखेन्द्रिय पनि यो विपक्षी धर्महरूको विनाश नहुनाले राम्ररी शान्त हुँदैन । तर अर्पणाको बीच प्रीतिको स्फरणद्वारा सारा कायसुखद्वारा भरिएको हुन्छ र विपक्षी धर्महरूको विनाशद्वारा सुखले भरिएको काय भएको दुःखेन्द्रिय राम्ररी नै शान्त हुन्छ ।

नाना आवर्जनमा नै द्वितीयध्यानको उपचारमा प्रहीण भैसकेको दौर्मनस्येन्द्रिय कायको थकावट र चित्तलाई कष्ट हुँदा वितर्क र विचारको कारणले पनि, उत्पत्ति हुन्छ तर त्यो वितर्क, विचारहरूको अभावमा उत्पन्न हुँदैन । त्यसैले जहाँ दौर्मनस्येन्द्रिय उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ वितर्क, विचार अवश्य हुन्छ र वितर्क, विचार द्वितीयध्यानको उपचारमा अप्रहीण नै हुन्छ । यसैले त्यहाँ यसको उत्पत्ति हुन सक्छ । तर प्रत्ययहरूको प्रहीण भएवाट द्वितीयध्यानको अर्पणामा दौर्मनस्येन्द्रिय उत्पन्न हुँदैन ।

त्यसरी नै तृतीयध्यानको उपचारमा प्रहीण सुखेन्द्रियको पनि प्रीतिद्वारा उत्पन्न भएको उत्तम रूपद्वारा परिपूर्ण कायको उत्पत्ति हुन सक्छ, तर तृतीयध्यानको अर्पणामा होइन । तृतीयध्यानको अर्पणामा सुखको प्रत्यय भएको प्रीति सबै प्रकारले शान्त हुन्छ । त्यसरी नै चतुर्थध्यानको उपचारमा प्रहीण भैसकेको सौर्मनस्येन्द्रिय पनि सामीप्य र अर्पणा प्राप्त उपेक्षाको अभावद्वारा राम्ररी अतिक्रमण नभएवाट, उत्पत्ति हुन सक्छ, तर चतुर्थध्यानको अर्पणामा होइन । यसैले “यहाँ उत्पन्न भएको दुःखेन्द्रिय विल्कुल शान्त हुन्छ” आदि भनेर त्यसत्यस स्थानहरूमा विल्कुल अपरिशेष शब्द ग्रहण गरिएको छ ।

प्रश्न गरिएको छ – तब यसरी, त्यसत्यस ध्यानको उपचारमा प्रहीण भैसकेको पनि यहाँ किन फेरि ल्याइएका छन् ?

उत्तर – सजिलै जान्नको लागि । किनकि जुन यो “यहाँ अदुःखासुख-वेदना भनिएको छ । त्यो सूक्ष्म र दुर्विज्ञेय छ त्यसलाई सजिलै जान्न सकिँदैन । जस्तै – जसरी जसोतसो गएर पक्रन नसक्ने दुष्ट गोरुलाई सजिलै पक्रनको लागि गोठालाले एक गोठमा सबै गाईहरूलाई जम्मा गर्दछ, तब एकएकलाई निकाल्दै पंक्तिबद्ध भइआउँदा “यो हो त्यो गोरु त्यसलाई पक्र” भनेर त्यसलाई पनि पक्रिन्छ । यसरी नै भगवान्ले सजिलै जान्नको लागि यी सबैलाई ल्याउनुभयो । यसरी ल्याइएको कारण यसलाई देखाएर जुन न त सुख हो, न त दुःख हो, न सोमनस्य हो, न दौर्मनस्य हो ‘यो अदुःखअसुखवेदना हो’ भनि बताउन सकिन्छ ।

अदुःखासुखलाई चेतोविमुक्ति (चित्तको विमुक्ति) को प्रत्ययलाई देखाउनको लागि पनि यो भनिएको हो भनी जान्नुपर्दछ । दुःखको प्रहाण आदि त्यसको प्रत्यय हो । जस्तै – मज्झिम निकायअनुसार भनिएको छ – “आवुस, अदुःखासुख चेतोविमुक्ति समापत्तिका चार

प्रत्यय छन् – यहाँ आवुस, भिक्षु सुख र दुःखको प्रहाणद्वारा ... चतुर्थध्यानलाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ। आवुस, अदुःखासुख समापत्तिका यी चार प्रत्यय हुन् ।”

133

अथवा जसरी अन्य मार्गहरूद्वारा प्रहीण भएको सत्कायदृष्टि आदि पनि तृतीयमार्गको गुणवर्णन गर्नको लागि त्यहाँ प्रहीण भनिएको छ। यसरी नै यस ध्यानको पनि गुणवर्णनको लागि ती यहाँ भनिएका छन् भनी जान्नुपर्दछ। अथवा प्रत्ययहरूको नाशद्वारा यहाँ रागद्वेषको धेरै टाढा भएको देखाउनको लागि पनि भनिएको हो भनेर जान्नुपर्दछ। यसमा सुख सौमनस्यको प्रत्यय हुन्छ र सौमनस्य रागको प्रत्यय हुन्। दुःख दौर्मनस्यको प्रत्यय हुन् र दौर्मनस्य द्वेषको प्रत्यय हुन्छ। यसरी सुख आदिको नाशद्वारा यसको प्रत्ययसहित रागद्वेष नष्ट भइसक्यो, त्यसैले अत्यन्त टाढा हुन्छन्।

अदुःखमसुख = अदुःखासुख। दुःखको अभावद्वारा अदुःख र सुखको अभावद्वारा असुख हुन्छ। यस शब्दबाट यहाँ दुःख र सुखको विपक्षी भएको तेस्रो वेदनालाई भगवान् बताउनुहुन्छ, न दुःखको अभाव मात्रलाई। तेस्रो वेदना अदुःखासुख (अदुःखमसुख) हो, जुन उपेक्षा पनि भनिन्छ। त्यो इष्ट र अनिष्टप्रति विरोध अनुभव गर्ने स्वभाव भएको हुन्छ। मध्यस्थ हुनु यसको काम हो। चट्टानमा मृगको पादचिन्ह नदेखिएभैं अप्रकट हुनु यसको जान्ने आकार हो। सुखको निरोध र शान्त हुनु प्रत्यय हो भनेर पनि जान्नुपर्दछ।

उपेक्षासतिपारिशुद्धि = उपेक्षाद्वारा उत्पन्न भएको स्मृतिको परिशुद्धि। यस ध्यानमा स्मृति परिशुद्ध हुन्छ र जुन त्यस स्मृतिको परिशुद्धि हो, त्यो उपेक्षाद्वारा गरिएको हो, अन्यद्वारा होइन। यसैले उपेक्षाद्वारा उत्पन्न स्मृतिको परिशुद्धि भनी भनिन्छ। विभंगअनुसार पनि भनिएको छ – “यो स्मृति यस उपेक्षाद्वारा पवित्र, पारिशुद्धि, निर्मल हुन्छ, त्यसबाट उपेक्षाद्वारा उत्पन्न स्मृतिको परिशुद्धि भनिन्छ।” जुन उपेक्षाद्वारा यहाँ स्मृतिको परिशुद्धि हुन्छ, त्यस अर्थद्वारा “मध्यस्थता” नै जान्नुपर्दछ। यहाँ त्यसबाट स्मृति मात्र नै परिशुद्धि छैन, प्रत्युत सबै त्यसयुक्त धर्महरू पनि परिशुद्धि हुन्छन्। तर यस देशनामा स्मृतिलाई प्रमुख गरी भनिएको छ।

यद्यपि यो उपेक्षा तल्लो तीनै ध्यानहरूमा पनि वर्तमान् छ। तर जसरी दिनमा सूर्यकिरणले फिक्का परेको सौम्यभावद्वारा अथवा आफ्नो उपकारक उपयुक्त रात्रिको अलाभद्वारा दिनमा देखिएको चन्द्ररेखा अपरिशुद्ध र अनिर्मल हुन्छ, यसरी नै मध्यस्थ भएको उपेक्षारूपी चन्द्ररेखा पनि वितर्क आदि विपक्षी धर्महरूको तेजले अभिभूत र उपयुक्त उपेक्षा वेदनारूपी रात्रीलाई प्राप्त नभएर त्यसबाट रहित भएको प्रथमध्यान आदिमा अपरिशुद्ध हुन्छ। त्यसको अपरिशुद्ध हुनाले दिनमा अपरिशुद्ध चन्द्ररेखाको प्रभाजस्तै एकसाथ उत्पन्न स्मृति आदि अपरिशुद्ध नै हुन्छन्। यसैले उनीहरूमध्ये एकलाई पनि उपेक्षाद्वारा उत्पन्न स्मृतिको परिशुद्धि भनिएको छैन।

यहाँ चौथोध्यानमा वितर्क आदि विपक्षी धर्महरूको तेजद्वारा अभिभूत नभएको र उपयुक्त उपेक्षा वेदनारूपी रात्रीलाई पाउनाले यो मध्यस्थ हुने उपेक्षारूपी चन्द्ररेखा अत्यन्त परिशुद्ध छ। त्यसको परिशुद्धि हुनाले चन्द्ररेखाको प्रभाजस्तै एकसाथ उत्पन्न भएको पनि स्मृति आदि धर्म परिशुद्ध र निर्मल हुन्छन्। यसरी यही उपेक्षाद्वारा उत्पन्न स्मृतिको परिशुद्धि भनिएको छ भनी जान्नुपर्दछ।

चतुर्थ = (चतुर्थ) गणनाअनुसार चौथो। यस चौथोध्यानलाई प्राप्त हुन्छ, यसैले पनि चतुर्थ हो।

जुन भनिएको छ – ‘एक अंगरहित, दुई अंगयुक्त’ यसमा सौमनस्यको प्रहाणले एक अंगरहित भएको जान्नुपर्दछ। त्यो सौमनस्य पनि एक वीथिमा पहिलेको जवनहरूमा नै प्रहीण हुन्छ, यसैले यसको त्यो प्रहाणाङ्ग भनिन्छ। उपेक्षावेदना र चित्तको एकाग्रता यी दुवैको उत्पत्तिद्वारा दुई अंगयुक्त हुनु जान्नुपर्दछ। शेष प्रथमध्यानमा भनिएअनुसार नै बुझ्नुपर्दछ। यो अहिले चतुष्कनय ध्यानको नियम हो।

पञ्चमध्यान

पञ्चमध्यानलाई उत्पन्न गर्ने योगीलाई अभ्यस्त प्रथमध्यानदेखि उठेर – ‘यो समापत्ति विपक्षी नीवरणहरूको नजिक छ र वितर्कको स्थूलताले दुर्बल अंगयुक्त छ भनी त्यसमा दोष देखेर द्वितीयध्यानलाई शान्त स्तरमा मनमा गरी, प्रथमध्यानको चाहनालाई छाडी द्वितीयको प्राप्तिको लागि प्रयत्न गर्दछ। जब प्रथमध्यानदेखि उठेर स्मृति-सम्प्रजन्यपूर्वक रहने त्यस भिक्षुलाई ध्यानको अंगहरूको प्रत्यवेक्षण गर्दै समय वितर्क मात्र नै स्थूल रूपले जानिन्छ र विचार आदि शान्त, तब उसलाई स्थूलअंगको प्रहाण र शान्तअंगहरूको प्राप्तिको लागि यसै निमित्तलाई “पृथ्वी, पृथ्वी” भनेर बारम्बार मनमा गर्दै अन्यत्र भनिएअनुसार द्वितीयध्यान उत्पन्न हुन्छ। त्यसको वितर्क मात्र नै प्रहाणाङ्ग हुन्छ। विचारसहित प्रीति, सुख, एकाग्रतायुक्त रहने चार अंग हुन्छन्। शेष प्रथमध्यानमा भनिएअनुसार नै बुझ्नुपर्दछ।

यसरी त्यस द्वितीयध्यान प्राप्त हुँदा अन्यत्र भनिएअनुसार नै पाँच प्रकारले वशीका अध्यास गरी अभ्यस्त द्वितीयध्यानबाट उठेर यो समापत्ति विपक्षी वितर्कको नजिक र विचारको स्थूलताबाट दुर्बल अंगयुक्त छ भनी दोष देखेर तृतीयध्यानलाई शान्त स्तरमा मनमा गरी द्वितीयध्यानको चाहनालाई छाडी तृतीयध्यानको प्राप्तिको लागि प्रयत्न गर्नुपर्दछ।

जब द्वितीयध्यानबाट उठेर स्मृति-सम्प्रजन्यपूर्वक प्रत्यवेक्षण गर्ने समयमा विचार मात्र स्थूलरूपले र प्रीति आदि शान्त स्तरमा जानिन्छ । तब उसलाई स्थूलअंगको प्रहाण र शान्तअंगहरूको प्राप्तिको लागि त्यसै निमित्तलाई ¹³⁴ “पृथ्वी पृथ्वी” भनेर बारम्बार मनमा गर्दै भनिएअनुसार तृतीयध्यान उत्पन्न हुन्छ । त्यसको विचार मात्र नै प्रहाणांग हो । चतुष्कनयको द्वितीयध्यानमा प्रीति आदिजस्तै युक्त रहने तीन अंगहरू हुन् । शेष प्रथमध्यानमा भनिएअनुसार नै बुभन्तुपर्दछ ।

यसप्रकार जुन चतुष्कनयमा द्वितीयध्यान हो त्यो दुई भागमा बाँडेर पञ्चकनयमा द्वितीयध्यान र तृतीयध्यान हुन्छन् र जुन त्यहाँ तृतीयध्यान र चतुर्थध्यान हुन्, ती चतुर्थध्यान र पञ्चमध्यान हुन्छन्, प्रथमध्यान प्रथमध्यान नै रहन्छ । जस्तै –

चतुष्क नय	अंगहरू	पञ्चक नय	अंगहरू
प्रथमध्यान	वितर्क, विचार, प्रीति, सुख, एकाग्रता	प्रथमध्यान	वितर्क, विचार, प्रीति, सुख, एकाग्रता
द्वितीयध्यान	प्रीति, सुख, एकाग्रता	द्वितीयध्यान	विचार, प्रीति, सुख, एकाग्रता
तृतीयध्यान	सुख, एकाग्रता	तृतीयध्यान	प्रीति, सुख, एकाग्रता
चतुर्थध्यान	उपेक्षा, एकाग्रता	चतुर्थध्यान	सुख, एकाग्रता
		पञ्चमध्यान	उपेक्षा, एकाग्रता

सज्जनहरूको प्रमोदको लागि लेखिएको

विशुद्धिमार्गमा समाधि भावनाको भागमा

पृथ्वीकसिण निर्देश नामक

चौथो परिच्छेद समाप्त

***

Dhamma.Digital

शेष कसिण निर्देश

आपोकसिण

पृथ्वीकसिण पश्चात् आपो (जल) कसिणको सम्बन्धमा विस्तारपूर्वक वर्णन गरिनेछ । जसरी पृथ्वीकसिणको भावना गरिन्छ, त्यसरी नै आपोकसिणको पनि भावना गर्न चाहने भिक्षुलाई सुखपूर्वक बसेर आपोमा निमित्त ग्रहण गर्नुपर्दछ । “बनाएको या नबनाएको” भनी पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार सबैको विस्तार गर्नुपर्दछ । जसरी यहाँ बताइएको छ, त्यसरी नै अन्य कसिणहरूमा पनि यस्तै अनुसार सम्झनुपर्दछ । त्यसैले यसपश्चात् यी कुराहरूको व्याख्यान नगरी विशेष मात्र नै भनिनेछ ।

यहाँ पनि, पूर्वजन्महरूमा आपोकसिणको भावना गरेको पुण्यवान् भिक्षुलाई पोखरी, तलाउ, समुद्रको नुनिलो पानी मिश्रित पोखरी या समुद्र आदि नबनाएको जलमा पनि निमित्त उत्पन्न हुन्छ । जस्तै –

आयुष्मान् चूलसीव स्थविरले – लाभसत्कार छोडी “एकान्तवास गर्नेछु” भनी सोचनुभएर महातीर्थ (पश्चिमोत्तर लंकाको प्राचीन बन्दरगाह, वर्तमान् मन्तोट) मा नाउमा बसेर भारत जानुहुँदा बीचमा महासमुद्र हेर्दाहेर्दै त्यस महासमुद्रको समान कसिण-निमित्त उत्पन्न भयो ।

पूर्वजन्महरूमा आपोकसिणको भावना नगरकोलाई कसिणको चार दोषहरूलाई हटाउनुपर्छ । रंगमा नीलो, सेतो रंगमध्ये कुनै पनि रंगको पानीलाई नलिएर, जुन भूमिमा नपुगेको, आकाशमा नै शुद्ध कपडाले ग्रहण गरिएको जल अथवा अरू पनि त्यसैप्रकारको स्वच्छ, निर्मल जल हुनुपर्छ । त्यसलाई पात्र या चार फुट ठूलो भाँडामा चुली भरेर विहारको एकान्त स्थानमा गएर, पृथ्वीकसिणमा भनिएजस्तै, घेरिएको स्थानमा राखेर सुखपूर्वक बस्नुपर्दछ । तर रंगको प्रत्यवेक्षण गर्नु हुँदैन र न लक्षणलाई नै मनमा गर्नुपर्दछ । त्यसको आश्रित रंगलाई नै अधिकताअनुसार प्रज्ञप्तिधर्ममा चित्तलाई राखेर, अम्बु, जल, वारि आदि तरलको नामहरूमध्ये या प्रकट भएअनुसार “आपो, आपो” (पानी पानी) भन्दै बारम्बार भावना गर्नुपर्दछ ।

यसप्रकार भावना गरेको त्यस कसिणको क्रमशः भनिएअनुसार दुई निमित्त उत्पन्न हुन्छन् । तर यहाँ उग्गह-निमित्त चंचलजस्तै भान हुन्छ । यदि फिंज, फोकाहरूसँग मिलेको पानी हुन्छ भने त्यस्तै जानकारी हुन्छ र कसिणको दोष प्रकट हुन्छ । तर प्रतिभाग-निमित्त चंचलरहित आकाशमा मणिमय ताडको पंखाजस्तै र मणिमय दर्पणमण्डलजस्तै जानकारी हुन्छ । त्यो भिक्षु त्यसको जानकारी हुनासाथ उपचारध्यान र बाँकी पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार नै चतुष्कनय या पञ्चकनय ध्यानहरूलाई पाउँदछन् ।

तेजोकसिण

तेजा (अग्नि) कसिणको भावना गर्न चाहने भिक्षुलाई तेजोमा निमित्त ग्रहण गर्नुपर्दछ । पूर्वजन्महरूमा भावना गरेको पुण्यवान्लाई नबनाएको कसिणमण्डलमा निमित्तलाई ग्रहण गरेको समय बनाएको ज्वालामा, चूल्होमा, पात्रलाई पकाउने स्थानमा या जंगलमा लागेको डढेलोमा जहाँकहीं पनि आगोको मुस्लोलाई देख्दै निमित्त ग्रहण हुन्छ । जस्तै – आयुष्मान् चित्रगुप्त स्थविरलाई धर्मश्रवणको दिन उपोसथ गृहमा प्रवेश हुँदा चिरागको ज्वाला हेर्दाहेर्दै नै निमित्त उत्पन्न भयो ।

तर, पूर्वजन्ममा भावना अभ्यास नगरेकाहरूलाई कसिणमण्डल बनाउनुपर्दछ । त्यसलाई बनाउने विधान यो हो । नरम असल दाउरालाई चिरेर, सुखाएर, टुक्राटुक्रा गरी योग्य वृक्षमुनि या मण्डपमा गएर भाँडालाई पकाएभैं थुप्रो बनाएर आगो बाल्नुपर्दछ । त्यसपछि चटाई, छाला या कपडामा एक वित्ता चार अंगुल बराबरको प्वाल बनाउनुपर्दछ । त्यसलाई दाउरा आदि सारा ढाकिने गरी आगो अगाडि राखेर पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार नै बसेर, तलतिर घाँस, काठ, या माथितिर धुँवा, मुस्लो आदिलाई मनमा नल्याएर, बनाएको प्वालको बीचबाट देखिने बाक्लो ज्वालालाई हेरेर निमित्त ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

नीलो या पहेँलो आदिप्रकारले रंगको प्रत्यवेक्षण गर्नु हुँदैन । उष्ण (तातो) अनुसार पनि लक्षणलाई मनमा लिनु हुँदैन । प्वालबाट देखिने गोलो आकारको ज्वाला सवर्णलाई नै निश्चय गरी अधिकतानुसार प्रज्ञप्ति धर्ममा चित्तलाई राखेर पावक, कण्ठवत्तनि, जातवेद, हुताशन आदि अग्निको नामहरूमध्ये या प्रकट भएअनुसार नै “तेजो, तेजो” (अग्नि, अग्नि) भन्दै बारम्बार भावना गर्नुपर्दछ ।

यसप्रकार त्यस कसिणको भावना गर्दै क्रमशः पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार दुई निमित्त उत्पन्न हुन्छन् । उग्गहनिमित्त मुस्लोको टुक्राटुक्रा भएर खसेकोभैं जानकारी हुन्छ । कसिणमण्डल नबनाएकोमा निमित्त ग्रहण गर्नेलाई कसिणको दोष देखापर्दछ । बलेको काठको

वीचको भाग, कोइला, खरानी या धुँवा जानकारी हुन्छ । प्रतिभाग-निमित्त निश्चल आकाशमा राखिएको रातो कम्बलको टुक्राजस्तै सुवर्णमय ताडको पंखाजस्तै र सुनको खम्बाजस्तै प्रतीत हुन्छ ।¹³⁶ त्यसरी जानकारी हुनुको साथै उपचारध्यान र बाँकी पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार नै चतुष्कनय या पञ्चकनय ध्यानहरूलाई पाउँदछन् ।

वायोकसिण

वायो (वायु) कसिणको भावना गर्ने भिक्षुलाई वायुमा निमित्त ग्रहण गर्नुपर्दछ । त्यो पनि हेर्ने वा स्पर्श गरिएको कारणबाट । अट्ठकथामा भनिएको छ – “वायुकसिणको अभ्यास गर्दै वायुमा निमित्त ग्रहण गर्दछ । हल्लिँदै, लच्चिँदै गरेको उखुको टुप्पालाई लक्ष्य गरी हेर्दछ । हल्लिँदै, लच्चिँदै गरेको बाँसको टुप्पालाई, रूखको टुप्पालाई या केशको टुप्पालाई लक्ष्य गरी हेर्दछ, या शरीरमा स्पर्श गरेको वायुलाई उपलक्ष्य गरी हेर्दछ ।”

यसैले एकसमान टुप्पा भएको भ्याम्म परेको पातहरूयुक्त ठाडो उखु, बाँस, रूखलाई या चार अंगुलको बाक्लो केशयुक्त व्यक्तिको टाउकोलाई वायुले प्रहार गर्दै गरेको हेरेर – “यो वायु यस स्थानमा प्रहार गरिरहेछ” भन्दै स्मृति राखेर, यो जुन वायु भ्यालबाट या भित्ताको प्वालबाट प्रवेश गरी आफ्नो शरीरलाई प्रहार गर्दछ, त्यहाँ स्मृति राखेर वात, मरुत, अनिल आदि वायुको नामहरूमध्ये या प्रकट भएअनुसार “वायो, वायो” (हावा, हावा) भन्दै बारम्बार भावना गर्नुपर्दछ ।

यहाँ उगग्रहनिमित्त चूल्हाबाट उतार्दा समयको खीरको गोलाकार वाफजस्तै जानकारी हुन्छ । प्रतिभागनिमित्त स्थिर निश्चल हुन्छ । बाँकी पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ ।

नीलकसिण

त्यसपश्चात् – ‘नील (निलो) कसिणको अभ्यास गर्दै नीलोरंगमा निमित्त ग्रहण गर्नुपर्दछ । “फूल, वस्त्र या नीलोरंगको धातुमा” यस वाक्यले पूर्वजन्ममा अभ्यास गरिएको पुण्यवान्लाई त्यसप्रकारको फूलको विरुवा, पूजा गर्ने स्थानमा फैलिएको फूल, नीलो वस्त्र, मणिमध्ये कुनै एकलाई देखेर नै निमित्त उत्पन्न हुन्छ ।

पूर्वजन्मा अभ्यास नगरिएकोहरूलाई नीलो कमल, गिरिकर्णिक आदि नीलोरंगको फूलहरूलाई लिएर जुनप्रकार त्यसको केसर या डाँठ देखापर्दैन, त्यसैप्रकार फूलको डाली या टोकरीको पिंघलाई पातहरूले बराबर भरेर फैलाउनुपर्दछ । नीलोरंगको वस्त्रद्वारा पोको पारेर भर्नुपर्दछ या त्यसको मुखको घेरामा मादलको तलुवाजस्तै बाँध्नुपर्दछ । काँसजस्तै नीलो, पलाशजस्तै नीलो या अंजनजस्तै नीलो कुनै धातुद्वारा पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार नै उठाएर लानुयोग्य अथवा भित्तामा नै कसिणमण्डललाई बनाएर अन्य रंगद्वारा अलग गरिदिनुपर्छ, त्यसपश्चात् पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार ‘नीलो नीलो’ भन्दै बारम्बार मनमा गर्नुपर्दछ ।

यहाँ उगग्रह-निमित्तमा कसिणको दोष देखापर्दछ । केसर, डाँठ, पातको वीचको प्वाल आदि जानकारी हुन्छ । प्रतिभाग-निमित्तमा कसिणमण्डलद्वारा छुटेर आकाशमा मणिमय ताडको पंखाजस्तै जानकारी हुन्छ । शेषमा पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ ।

पीतकसिण

पीत (पहेलो) कसिणमा पनि यही नियम हो । यो भनिएको छ – “पीतकसिणको अभ्यास गर्दै पहेलोमा निमित्त ग्रहण गर्नुपर्दछ – पहेलो रंगको फूल, वस्त्र, या धातुमा ।” यसैले यहाँ पनि पूर्वजन्ममा अभ्यास गरिएको पुण्यवान्लाई त्यसप्रकारको फूलको विरुवा, पूजा गर्ने स्थानमा फैलिएको फूल, पहेलो वस्त्र या धातुहरूमध्ये कुनै एकलाई देखेर नै निमित्त उत्पन्न हुन्छ । जस्तै –

आयुष्मान् चित्रगुप्त स्थविर चित्तल पर्वतमा पतङ्ग (पहेलो रंगको फूल विशेष)ले फूलहरूद्वारा पूजा गरिएको आसनलाई हेर्नासाथ नै आसनको बराबर निमित्त उत्पन्न भयो ।

पूर्वजन्ममा अभ्यास नगरेकोहरूलाई कर्णिकारको फूल, पहेलो वस्त्र या धातुद्वारा नीलकसिणमा भनिएअनुसार नै कसिणमण्डल बनाएर ‘पहेलो पहेलो’ भनेर बारम्बार मनमा गर्नुपर्दछ । शेष पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ ।

लोहितकसिण

लोहित (रातो) कसिणको पनि यही नियम हो । यो भनिएको छ, “लोहितकसिणको अभ्यास गर्दै रातो रंगमा निमित्त ग्रहण गर्दछ – फूल, वस्त्र, या रातो रंगको धातुमा ।” यसैले यहाँ पनि पूर्वजन्ममा अभ्यास गरिएको पुण्यवान्लाई त्यसप्रकारको बन्धुनजिक (अडहुल)

पूर्वजन्ममा अभ्यास नगरेकोहरूलाई जयसुमन, वन्धजीवक (अडहुल), रातो कोरण्डक आदि फूलहरू, रातोरंगको वस्त्र, या धातुहरूमध्ये नीलकसिणमा भनिएअनुसार नै कसिणमण्डललाई बनाएर “रातो, रातो” भनेर मनमा गर्नुपर्दछ । शेष पृथ्वीकसिणमा भनिएभैँ बुभनुपर्दछ ।

अवदातकसिण

अवदात (सेतो) कसिणमा पनि “अवदात (सेतो) कसिणको अभ्यास गर्दै सेतोमा निमित्त ग्रहण गर्दछ – फूल, वस्त्र या सेतोरंगको धातुमा ।” यस वाक्यद्वारा पूर्वजन्ममा अभ्यास गरिएको पुण्यवान्लाई त्यसप्रकारको फूलका विरुवा, जुही, चमेली आदिको फैलिएको फूल, कुमुद र पद्मको थुप्रो, सेतो वस्त्र या धातुहरूमध्ये कुनै एकलाई देखेर नै निमित्त उत्पन्न हुन्छ । शीशा, चाँदी र चन्द्रमण्डलमा पनि निमित्त उत्पन्न हुन्छ ।

माथि बताइएअनुसार सेतो पुष्परूले, सेतो वस्त्रले या सेतो धातुले नीलकसिणमा बताइएअनुसार नै कसिणमण्डललाई बनाएर “अवदात, अवदात” (सेतो सेतो) भन्दै मनमा गर्नुपर्दछ । शेष पृथ्वीकसिणमा भनिएभैँ बुभनुपर्दछ ।

आलोककसिण

आलोक (प्रकाश) कसिणमा “आलोककसिणको अभ्यास गर्दै आलोकमा निमित्त ग्रहण गर्दछ – भित्ताको प्वालमा या ढोकाको साँचो लगाउने प्वालमा या भ्यालको खुलेको स्थानमा” आदि यस वाक्यले पूर्वजन्ममा अभ्यास गरेको पुण्यवान्लाई भित्ताको प्वाल आदि कुनै एकले सूर्यप्रकाश या चन्द्रप्रकाश प्रवेश गराई भित्ता या भूमिमा गोलाकार हुन्छ अथवा भ्याम्म परेको पातहरूको रूखको हाँगाहरूको बीचबाट या बाक्लो हाँगाहरूबाट बनेको मण्डपको बीचबाट निस्केर भूमिमा नै गोलाकार बन्दछ, त्यसलाई देखेर नै निमित्त उत्पन्न हुन्छ ।

पूर्वजन्ममा अभ्यास नगरेकाहरूलाई पनि त्यसरी नै प्रकाशमण्डललाई ‘आलोक आलोक’ (प्रकाश, प्रकाश) भनेर भावना गर्नुपर्दछ । त्यसरी गर्न नसक्ने भिक्षुलाई गाग्रो भित्र बत्ती बालेर त्यसको मुखलाई बन्द गरी गाग्रोमा गोलो प्वाल पारी भित्तातिर देखाइराख्नुपर्दछ । त्यस प्वालबाट चिरागको प्रकाश निस्केर भित्तामा गोलाकार बन्दछ, तब त्यसलाई ‘आलोक, आलोक’ भनेर भावना गर्नुपर्दछ । यसरी गरिएको भावना चिरस्थायी हुन्छ ।

यहाँ उग्राह-निमित्त भित्ता या भूमिमा बनिएको गोलाईजस्तै नै हुन्छ । प्रतिभाग-निमित्त घना, स्वच्छ, प्रकाश पुञ्जजस्तै हुन्छ । शेष पृथ्वीकसिणमा भनिएभैँ बुभनुपर्दछ ।

परिच्छिन्नाकास-कसिण

परिच्छिन्नाकास-कसिणमा पनि “आकासकसिणको अभ्यास गर्दै आकाशमा निमित्त ग्रहण गर्दछ – भित्ताको प्वालमा, ताडको प्वालमा या भ्यालको प्वालमा” आदि यस वाक्यद्वारा पूर्वजन्ममा अभ्यास गरेको पुण्यवान्लाई भित्ताको प्वाल आदिमध्ये कुनै एकलाई देखेर नै निमित्त उत्पन्न हुन्छ ।

पूर्वजन्ममा अभ्यास नगरेकोलाई राम्ररी छाएको मण्डपमा या छाला, चटाई आदिमध्ये कुनै एकमा एक भित्ता चार अंगुलको प्वाल गरी या त्यसै भित्ताको प्वाल आदिलाई “आकाश, आकाश” भन्दै भावना गर्नुपर्दछ ।

यहाँ उग्राहनिमित्त भित्तामा बनेको प्वालजस्तै नै हुन्छ । त्यो बढाउँदा पनि बढ्दैन । प्रतिभागनिमित्त आकाशमण्डल नवै भएर जानकारी हुन्छ र अरू बढाउँदा पनि बढ्दछ । शेष पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ ।

प्रकीर्णकथा

**इति कसिनानि दसवलो दस यानि अवोच सब्धम्मदसो ।
रूपावरमिह चतुक्कपञ्चकज्झानहेतूनि ॥
एवं तानि च तेसञ्च भावनानयमिमं विदित्वान ।
तेस्वेव अयं भिण्णो पकिण्णककथापि विञ्जेय्या ॥**

(यसप्रकार सर्वधर्मदर्शी, दशबल भगवान् बुद्धले रूपावचरमा चतुष्कनय र पञ्चकनय ध्यानहरूको हेतु जुन दश कसिणहरूलाई बताउनुभयो, त्यसको र त्यसको भावनाको यस ढंगलाई यसरी जानेर, त्यसैमा यो अरू पनि प्रकीर्णकथा जान्नुपर्दछ ।)

यसमा दीघनिकाय (१,२) अनुसार पृथ्वीकसिणद्वारा “एक भएर पनि धेरै हुन्छ” आदिको हुनु, आकाश या जलमा पृथ्वी बनाएर पैदल हिंड्नु, उभिनु, बस्नु आदि गर्नु र परित्र-अप्रमाणको रूपमा अभिभायतनको प्राप्ति आदि यस्ता कार्य सिद्ध हुन्छन् ।

आपोकसिणले पृथ्वीमा डुब्नु, उत्रिनु, पानीको वर्षा गर्नु, नदी, समुद्र आदिलाई बनाउनु, पृथ्वी, पर्वत, प्रासाद आदिलाई हल्लाउनु आदि यस्ता कार्य सिद्ध हुन्छन् ।

तेजोकसिणद्वारा धुँवा गर्नु, प्रज्वलित हुनु, अंगारको वर्षा गर्नु, आगोले आगोलाई निभाइदिनु, जसलाई ऊ चाहन्छ, त्यसलाई जलाउने सामर्थ्य हुनु, दिव्यचक्षुद्वारा रूपलाई देख्नको लागि प्रकाश गर्नु, परिनिर्वाण समय अग्निद्वारा शरीरलाई जलाउनु आदि यस्ता कार्य सिद्ध हुन्छन् ।

वायोकसिणद्वारा वायुको चालले हिंड्नु, आँधी उत्पन्न गर्नु आदि यस्ता कार्य सिद्ध हुन्छन् ।

नीलकसिणद्वारा नीलरंगको रूपलाई बनाउनु, अन्धकार गर्नु, सुवर्ण र दुर्वर्णअनुसार अभिभायतन र शुभ विमोक्षको प्राप्ति आदि यस्ता कार्य सिद्ध हुन्छन् ।

पीतकसिणद्वारा, पहेंलो रंगको रूपलाई बनाउनु, ‘सुवर्ण हो’ यस्तो निस्सन्देह गर्नु र माथि भनिएअनुसार न अभिभायतन र शुभ विमोक्षको प्राप्ति आदि यस्ता कार्य सिद्ध हुन्छन् ।

लोहितकसिणद्वारा रातो रंगको रूप बनाउनु, माथि भनिएअनुसार नै अभिभायतन शुभविमोक्षको प्राप्ति आदि यस्ता कार्य सिद्ध हुन्छन् ।

अवदातकसिणद्वारा सेतो बनाउनु, थिनमिद्धलाई हटाउनु, अन्धकारलाई नाश गर्नु, दिव्यचक्षुद्वारा रूपलाई देख्नको लागि प्रकाश गर्नु आदि कार्य सिद्ध हुन्छन् ।

आकाशकसिणद्वारा ढाकिएकोलाई उघारिदिनु, पृथ्वी, पर्वत आदिमा पनि आकाश बनाएर ईर्यापथ गर्नु, भित्ताको यस पारबाट उसपार स्पर्श नगरी जानु आदि यस्ता कार्य सिद्ध हुन्छन् ।

सबै कसिणहरूद्वारा “माथि, तल, तेर्सो, एकलै, अप्रमाणलाई” यसप्रकार भनिएको भेदलाई प्राप्त गर्दछन् । मज्झिम निकाय र अंगुत्तर निकायअनुसार भनिएको छ – “एक भिक्षु पृथ्वीकसिणलाई माथि, तल, तेर्सो, एकलै, अप्रमाण जान्दछ ।

यसमा, माथि = माथि आकाशतल तर्फलाई । तल = तल भूमितल तर्फलाई । तेर्सो = खेतको घेराजस्तै चारैतिरबाट अलग भएकोलाई । कोही माथिलाई नै कसिणलाई बढाउँदछ, कोही तल, कोही चारैतिर कसिणलाई बढाउँछ । अथवा दिव्यचक्षुद्वारा रूपलाई हेर्ने इच्छा हुनेको प्रकाशलाई बढाउनेसमान त्यसत्यस कारणहरूले यसरी फैलाउँदछ । त्यसैले भनिएको हो – “माथि, तल, तेर्सो ।” एकलो = यो शब्द अरूको अभावबाट एकलाई प्रकट गर्नको लागि भनिएको हो । जसरी पानीमा डुबेकोलाई सारा दिशाहरूमा पानी हुन्छ, अन्य केही होइन, यसरी नै पृथ्वीकसिणको भावना गर्नेलाई पृथ्वीकसिण नै हुन्छ, उसलाई अन्य कसिण भेद हुँदैन । यसरी नै सबैमा जान्नुपर्दछ । अप्रमाण = यो त्यसको असीमित स्फरण (व्याप्त गर्नु) अनुसार भनिएको छ । किनकि त्यसलाई चित्तद्वारा स्फरण गर्दै सम्पूर्णलाई नै स्फरण गर्दछ । यो यसको आरम्भ र यो मध्य हो यसरी प्रमाण ग्रहण गर्दैन ।

“जुन सत्व (१) कर्मको आवरणयुक्त छन्, (२) क्लेशको आवरणयुक्त छन् या (३) विपाकको आवरणयुक्त छन्, (४) श्रद्धा, छन्दरहित र दुष्प्रज्ञ छन्, ती कुशलधर्महरूमा सम्मत र नियमलाई प्राप्त गर्नको लागि असमर्थ छन् ।” यसप्रकार विभङ्ग पालिमा भनिएको व्यक्तिहरूमध्ये कुनैलाई पनि कसिणमा भावना पूर्ण हुँदैन ।

(१) कर्मको आवरणयुक्त = आमा, बाबु, अरहन्तहरूको हत्या गर्नु, संघमा फुट ल्याउनु, तथागतको शरीरबाट रगत बहाउनु – यी पाँच आनन्तरिय कर्महरूयुक्त व्यक्तिहरूलाई भनिन्छ ।

(२) क्लेशको आवरणयुक्त = अहेतुकवाद, अक्रियवाद र नास्तिकवाद आदि नियत मिथ्यादृष्टि भएका व्यक्तिहरू ।

(३) उभतोव्यञ्जक = स्त्रीपुरुष दुवै लिंगवाटयुक्त र पण्डक (नपुंसक) हरूलाई भनिन्छन् ।
139

(४) विपाकको आवरणयुक्त = कुशलविपाक अहेतुक-प्रतिसन्धिद्वारा उत्पन्न पशु योनी या बहिरो आदि अपाङ्गहरू अहेतुक र ज्ञानरहित प्रतिसन्धिद्वारा उत्पन्न लाटो मूर्ख मानिसहरू द्विहेतुक प्रतिसन्धि भएकाहरू हुन्छन् ।

(५) श्रद्धारहित = बुद्ध आदिमा विश्वास नगर्नेलाई भनिन्छ ।

(६) छन्दरहित = अप्रतिकूल प्रतिपदा (मार्ग) मा छन्द नगर्नु भनिन्छ ।

(७) दुष्प्रज्ञ = लौकिक र लोकोत्तर सम्यकदृष्टिरहित हुन्छन् ।

(८) कुशलधर्महरूमा सम्मत र नियमलाई प्राप्त गर्नको लागि असमर्थ छन् = कुशलधर्महरूमा नियम र सम्मत नामक आर्यमार्गलाई प्राप्त गर्नको लागि असमर्थ छन् र कसिणमा मात्र होइन, अन्य कर्मस्थानहरूमा पनि यसको एकको पनि भावना सिद्ध हुँदैन । यसैले विपाकको आवरणलाई टाढाबाटै त्याग गरी सद्धर्मश्रवण र सत्पुरुषको आश्रय आदिद्वारा श्रद्धा, छन्द र प्रज्ञालाई बढाएर कर्मस्थानको कर्मस्थानको अनुयोगमा लाग्नुपर्दछ ।

सज्जनहरूको प्रमोदको लागि लेखिएको

विशुद्धिमार्गमा समाधि भावनाको भागमा

शेष कसिण निर्देश नामक

पाँचौं परिच्छेद समाप्त

***

Dhamma.Digital

अशुभ कर्मस्थान निर्देश

कसिणको अनन्तर जुन अशुभ कर्मस्थान भनिएको छ त्यसमा - (१) उध्दमातक = दस अचेतन (अविज्ञानक - विज्ञानरहित) असुभहरु मध्ये वायुले भरिएको भाथी (खँलाती) जस्तै - मृत्युपछि क्रमशः उत्पन्न भएको सुन्निएर फुलिएको हुनाको कारण उध्दमात भनिन्छ । उध्दमात नै उध्दमातक हो । अथवा प्रतिकूल (घृणित) हुनाले कुत्सित (निन्दित) उध्दमातक हो । त्यसप्रकारको फुलेको मृत शरीरको यो नाम हो ।

(२) विनीलक = सेतो रातो रंगले मिलेको वर्ण विनील भनिन्छ । विनील (विशेषरूपले मिश्रितनील) नै विनीलक हो । अथवा प्रतिकूल हुनाले कुत्सित विनील विनीलक हो । अधिक मासयुक्त स्थानहरूमा रातो रंग, पीप एकत्र भएको स्थानहरूमा सेतो रंग र अधिकांश नीलो रंगको नीलो स्थानमा नीलो वस्त्रलाई ओढेकोभैँ मृत शरीरको यो नाम हो ।

(३) विपुब्बक = फुटेको स्थानहरूमा बहँदै गरेको पीपको नाम विपुब्ब हो । विपुब्ब नै विपुब्बक हो । अथवा प्रतिकूल हुनाले कुत्सित विपुब्ब विपुब्बक हो । त्यसप्रकारको पीप बहँदै गरेको मृत शरीरको यो नाम हो ।

(४) विच्छिद्दक = काटेको कारणले दुई भागमा अलग भएकोलाई विच्छिद्द भनिन्छ । विच्छिद्द नै विच्छिद्दक हो । अथवा प्रतिकूल हुनाले कुत्सित विच्छिद्द - विच्छिद्दक हो । वीचमा छिद्र भएको मृत शरीरको यो नाम हो ।

(५) विक्खायितक = यहाँ र त्यहाँ नानाप्रकारले कुकुर, स्याल आदिद्वारा खाएको विक्खायित भनिन्छ । विक्खायित नै विक्खायितक हो । अथवा प्रतिकूल हुनाले कुत्सित विक्खायित विक्खायितक हो । त्यसप्रकारको जनावरहरूले खाएको मृत शरीरको यो नाम हो ।

(६) विक्खित्तक = विविधप्रकारद्वारा (कुकुर, स्याल आदिद्वारा) खाएर फ्याँकिएको विक्खित्त भनिन्छ । विक्खित्त नै विक्खित्तक हो । अथवा प्रतिकूल हुनाले कुत्सित विक्खित्त हो - विक्खित्तक हो । एकातिर हात छ, एकातिर खुट्टा, अर्कोतिर टाउको-यसरी ठाउँठाउँमा फ्याँकिएको मृत शरीरको यो नाम हो ।

(७) हत विक्खित्तक = हतियार आदिद्वारा मारिएको र विक्खित्तक जस्तै नै यताउता फ्याँकिएको हत विक्खित्तक हो । कागको खुट्टाको आकारद्वारा अंगप्रत्यंगहरूमा हतियारद्वारा प्रहार गरेर माथि भनिएजस्तै यताउता फ्याँकिएको मृत शरीरको यो नाम हो ।

(८) लोहितक = रगत छिर्किएको, फैलिएर यताउता बहन्छ, यसैले लोहितक भनिन्छ । बहेको र गतद्वारा पोतिएको मृत शरीरको यो नाम हो ।

(९) पुलुवक = पुलुवा कीरा भनिन्छ । पुलुवाहरूलाई यस्तै फैलाउँछ यसैले पुलुवक भनिन्छ । कीरा परेको मृत शरीरको यो नाम हो ।

(१०) अट्ठक = अट्ठ (हड्डी) नै अट्ठक हो । अथवा प्रतिकूल हुनाले कुत्सित अस्थि-अस्थिक हो । हड्डीसमूहको या एक सानो हड्डी पनि यो नाम हो ।

यी उध्दमातक आदिको सहारा उत्पन्न भएको निमित्तको पनि, निमित्तहरूमा प्राप्त ध्यानहरूका पनि - यी नै नाम हुन् ।

उध्दमातक अशुभनिमित्त

फुलेको शरीरमा उध्दमातक निमित्तलाई उत्पन्न गरी उध्दमातक नामक ध्यानको भावना गर्ने इच्छुक योगीलाई पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार नै उक्तप्रकारको आचार्यकहाँ गएर कर्मस्थानलाई सिक्नुपर्दछ । आचार्यले पनि योगीलाई कर्मस्थानलाई भन्दै - (१) अशुभनिमित्तको लागि जाने ढंग (२) चारैतिर निमित्तहरूलाई राम्ररी देख्नु (३) एघार प्रकारले निमित्तलाई ग्रहण गर्नु (४) गएको र आएको मार्गको प्रत्यवेक्षण गर्नु - यसरी अर्पणाको विधानसम्म सबै भन्नुपर्दछ । त्यस योगीले पनि राम्ररी सिकेर पहिले उक्तप्रकारको शयनासनमा गएर उध्दमातक-निमित्तलाई खोज्दै विहार गर्नुपर्दछ ।

१. अशुभनिमित्तको लागि जाने ढंग

यसरी विहार गर्दै “अमुक गाउँमा, जंगलमा, मार्गमा, पर्वतको फेदमा, रूखमुनि वा श्मशानमा उध्दमातक शरीर फ्याँकिएको छ” भनी भन्दै गरेको मानिसहरूको कुरा सुनेर, त्यसै क्षण घाट नभएको¹⁴¹ नदी आदिमा पार तर्न सोभै हिंडेभै जानु हुँदैन । किन ? यो अशुभ हिंसक जन्तुहरूद्वारा पनि घेरिएको हुन्छ, अमनुष्यहरूबाट पनि घेरिएको हुन्छ, त्यहाँ यसको जीवनको अन्तराय (विघ्न) हुन सक्छ । या जाने मार्ग जहाँ गाउँदेखि, नुहाउने घाटदेखि, अथवा खेतको किनाराकिनारा हुन्छ, त्यहाँ विषभागरूप देखापर्छ, या त्यही लाश विषभाग हुन्छ, किनकि पुरुषको लागि स्त्रीको शरीर या स्त्रीको लागि पुरुषको शरीर विषभाग हो । त्यो तत्काल मरेको लाश शुभको स्तरमा पनि जानिन्छ । त्यसले यस योगीको ब्रह्मचर्य (भिक्षु जीवन) को अन्तराय पनि हुन सक्दछ । यदि “यो मजस्तो योगीको लागि कठिन छैन” भनी आफ्नो लागि मनदृढ गर्न सक्दछ भने यसप्रकार मनदृढ हुने योगी जान सक्दछ, र जाँदा संघको स्थविर या अन्य प्रसिद्ध भिक्षुसँग भनेर जानुपर्दछ ।

किन ? यदि श्मशानमा अमनुष्य, सिंह, बाघ आदिको रूपमा, शब्द आदिको अनिष्ट आलम्बनद्वारा अभिभूत भएर त्यसको अंगप्रत्यंग दुख्दछ, खाएको पेटमा पचैन, अन्य कुनै रोग भएमा तब ऊ विहारमा उसको पात्रचीवर सम्हाल्दछ । तरुण भिक्षु या श्रामणेरहरूलाई पठाएर त्यस भिक्षुको सेवा गराउँछ ।

अरू पनि, ‘श्मशान निराशंक स्थान हो’ भनी विचार गर्दै चोरहरूले मनुष्यहरूद्वारा पिछ्छा गर्दै जाँदा, भिक्षुकहाँ सामान फ्याँकेर भागेर जान्छन् । मनुष्यहरूले माल (दसी) सँग चोरलाई भेटियो भन्दै भिक्षुलाई पक्रेर पीडित गर्दछन् । तब विशिष्ट भिक्षु वा व्यक्तिले यसलाई पीडित नगर, यसले मलाई भनेर यस कामको लागि गएको थियो” भनेर ती मानिसहरूलाई सम्झाएर त्यसलाई बचाउनेछ । त्यसैले भनेर जानुमा यो गुण छ ।

यसैले त्यसप्रकारको भिक्षुलाई भनेर अशुभनिमित्तलाई देख्नका लागि उत्कट अभिलाषाले, जसरी राजा अभिषेक हुने स्थानलाई, यजमान (यज्ञकर्ता) यज्ञशालातर्फ, या निर्धन सम्पत्ति गाडेर राखेको स्थानतर्फ प्रीति-सौमनस्यपूर्वक जान्छ, त्यसरी नै प्रीति-सौमनस्य उत्पन्न गरी अट्ठकथाहरूमा भनिएको विधानले जानुपर्दछ ।

यो भनिएको छ – “उध्दमातक अशुभनिमित्तलाई ग्रहण गर्ने भिक्षु एकलै, विनाकुनै अन्यसँग, उपस्थित स्मृतिले नभूलीकन, इन्द्रियहरूलाई संयम गरी, बाहिर नपठाएको चित्तद्वारा – गएको र आएको मार्गको प्रत्यवेक्षण गर्दै जान्छ । जुन प्रदेशमा उध्दमातक अशुभनिमित्त फ्याँकिएको हुन्छ, त्यस प्रदेशमा ढुंगाहरू, कमिलाको घर, रूख, या लतालाई निमित्तपूर्वक देख्दछ, त्यसलाई आलम्बन गर्दछ । निमित्तलाई देखेर, आलम्बन गरेर, उध्दमातक अशुभनिमित्तलाई वर्णले पनि, लिङ्गले पनि, बनावटले पनि, दिशाले पनि अवकाश (स्थान) ले पनि, परिच्छेदले पनि, जोड्ने, प्वालले, होचो स्थानबाट, अग्लो स्थानबाट, चारैतिरबाट स्वभावनुसार राम्ररी हेर्दछ । ऊ त्यस निमित्तलाई राम्ररी ग्रहण गर्दछ, राम्ररी देख्दछ ... राम्ररी व्यवस्थित गर्दछ ।

ऊ त्यस निमित्तलाई राम्रो प्रकारले ग्रहण गरी ... एकलै, विनाकुनै दोस्रोसँग, उपस्थित स्मृतिले नभुलेको चित्तले, गएको र आएको मार्गको प्रत्यवेक्षण गर्दै जान्छ । ऊ चक्रमण गर्दा पनि, त्यस अशुभलाई मनमा विचार गर्दै नै चक्रमण गर्दछ । बस्दा पनि त्यसलाई नै मनन गरी बस्दछ ।

चारैतिर निमित्तहरूलाई देख्नुको के प्रयोजन छ ? के आनिशंस (गुण) छ ? चारैतिर निमित्त उत्पन्नहरूलाई हेर्नु असंमोहको लागि हो । उगहनिमित्त उत्पन्न हुँदा असंमोह उत्पन्न हुनु यसको गुण हो ।

एघार प्रकारले निमित्तलाई ग्रहण गर्नुको के प्रयोजन छ ? के आनिशंस छ ? एघार प्रकारले निमित्तलाई ग्रहण गर्नु अशुभालम्बनमा चित्तलाई बाँध्नको लागि हो । त्यसमा चित्तलाई बाँध्नु यसको गुण हो ।

गएको र आएको मार्गको प्रत्यवेक्षण के को लागि हो ? त्यसको गुण के हो ? गएको र आएको मार्गको प्रत्यवेक्षण कर्मस्थानको वीथिलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नको लागि हो । कर्मस्थानको वीथिको राम्ररी प्रतिपादन गर्नु यसको गुण हो ।

त्यो आनिशंस देख्ने भिक्षु, रत्नसंज्ञी (निमित्तलाई रत्नजस्तै सम्झ्ने व्यक्ति) भएर निमित्तप्रति गौरव र प्रेम गर्दै, त्यस आलम्बनमा चित्तलाई बाँध्दछ । “अवश्य म यस प्रतिपदा (मार्ग) द्वारा जरामरणदेखि छुटकारा पाउनेछु” भनी श्रद्धा वृद्धि गरी कर्मस्थान बढाउँछ । ऊ कामरहित ... प्रथमध्यानलाई प्राप्त भएर विहार गर्दछ । उसलाई रूपावचरको प्रथमध्यान, दिव्यविहार र भावनामय-पुण्यक्रियावस्तु प्राप्त हुन्छ ।

यसैले जुन चित्तमा संवेग उत्पन्न गर्नको लागि मृत शरीरलाई हेर्न जान्छ, ऊ घण्टी बजाएर भिक्षुगणलाई एकत्र गरेर पनि जावस्, तर कर्मस्थानलाई प्रधान गरी जानेलाई एकलै, विनाअरूको साथ, मूल कर्मस्थानलाई नत्यागी, त्यसलाई मनमा गर्दै, श्मशानमा कुकुर आदिको विघ्नलाई हटाउनको लागि डण्डा या लट्ठी लिएर मूल कर्मस्थानलाई राम्ररी स्मरण गरी राखेकोले स्मृतिलाई नभुलाएर र

विहारबाट निस्कँदा नै “फलाना दिशामा, फलाना ढोकाबाट निस्कन्छु” यसरी ढोकालाई ठीकठीक देख्नुपर्दछ । त्यसपश्चात् जुन मार्गबाट जान्छ, त्यस मार्गको विचार गर्नुपर्दछ । “यो मार्ग पूर्वदिशातर्फ जान्छ, पश्चिम, उत्तर या दक्षिणदिशातर्फ अथवा विदिशा उपदिशातर्फ, यस स्थानमा बाँयाबाट जान्छ, यस स्थानमा दाहिनेबाट, यस स्थानमा वल्मीक, रूख, विरुवा, लता छ ।” यसरी जाने मार्गको ठीकठीक विचार गर्दै निमित्तको स्थानमा जानुपर्दछ, तर उल्टाहावा होइन । किनकि सम्भवतः उल्टाहावा जाने भिक्षुको मुर्दाको दुर्गन्ध नाकमा पसेर मस्तिष्कलाई चंचल गरोस्, भोजनलाई वान्ता गरावस्, या यस्तो दुर्गन्ध स्थानमा आएछु भन्ने पछुताउ पनि उत्पन्न गरोस् । यसैले उल्टाहावालाई छोडेर सिधाहावा अनुसार जानुपर्दछ । यदि सिधाहावा लागेको मार्गबाट जान सक्दैन भने बीचमा पहाड, प्रपात, चट्टान घेरा, काँटायुक्त स्थान, पानी या फोहर होस् तब चीवरको टुप्पाले नाकलाई बन्द गरी जानुपर्दछ । यो जाने ढंग हो ।

२. निमित्तलाई अवलोकन गर्नु

यसप्रकारले जाने भिक्षुलाई पहिले अशुभनिमित्तको अवलोकन गर्नु हुँदैन । दिशाको मात्र विचार गर्नुपर्दछ । किनकि एक दिशामा उभिएको भिक्षुलाई आलम्बन स्पष्ट भएर जानकारी हुँदैन र चित्त पनि भावनाकर्मयोग्य हुँदैन । यसैले त्यसलाई छाडेर जहाँ उभिँदा आलम्बन स्पष्ट भएर जानकारी हुन्छ र चित्त पनि भावनाकर्मयोग्य हुन्छ, त्यहाँ उभिनुपर्दछ । उल्टा र सिधा दुवै हावालाई त्यागिदिनुपर्दछ । किनकि उल्टाहावामा उभिएको भिक्षुको चित्त मुर्दाको दुर्गन्धबाट वाक्क लागेर यताउता दौडिन्छ र सिधाहावामा उभिएको भिक्षुलाई यदि त्यस मुर्दामाथि रहने अमनुष्य हुन्छन् भने ती क्रुद्ध भएर अनर्थ गर्दछन् । यसैले अलिकता हटेर उभिनुपर्दछ, धेरै सिधाहावामा उभिनु हुँदैन ।

यसरी उभिँदा पनि न धेरै टाढा, न धेरै नजिक, न खुट्टाको नजिक, र न टाउकोको नजिक उभिनुपर्दछ । किनकि धेरै टाढा उभिनेलाई आलम्बन स्पष्ट हुँदैन, अत्यन्त नजिकमा भय उत्पन्न हुन्छ, खुट्टाको या टाउकोको नजिक बस्नेलाई सम्पूर्ण अशुभ (निमित्त) बराबर देखापर्दैन । यसैले न धेरै टाढा न धेरै नजिक, हेरेर अवलोकन योग्य स्थानमा शरीरको बीचको भागमा उभिनुपर्दछ । यसप्रकार उभिनेलाई “त्यस प्रदेशमा पत्थर या लतालाई निमित्तपूर्वक हेर्दछ” यसरी भनिएअनुसार चारैतिर निमित्तलाई राम्ररी हेर्नुपर्दछ । यसलाई राम्ररी हेर्नको लागि यो विधान हो – यदि त्यस निमित्तको चारैतिर हेर्दा ढुंगा हुन्छ, तब त्यो यो ढुंगा अग्लो छ या होचो, सानो या ठूलो, तामाको रंगको या कालो अथवा सेतो छ, लामो हो या गोलो हो, त्यसरी राम्ररी हेर्नुपर्दछ । त्यसपश्चात्, यस स्थानमा यो ढुंगा हो, यो अशुभनिमित्त हो, यो अशुभनिमित्त र यो ढुंगा हो, यसरी विचार गर्नुपर्दछ । यदि वल्मीक हुन्छ भने त्यो पनि अग्लो छ या होचो, सानो हो या ठूलो, तामाको रंगको हो या कालो अथवा सेतो, लामो हो या गोलो यसरी विचार गर्नुपर्दछ । तत्पश्चात् यस स्थानमा वल्मीक छ र अशुभ निमित्त छ’ यसरी विचार गर्नुपर्दछ । यदि रूख हुन्छ भने त्यो पीपल हो या वर हो, कच्छक हो या कत्थाको, अग्लो छ या होचो, ठूलो सानो छ या ठूलो, कालो छ वा सेतो विचार गर्नुपर्दछ । तत्पश्चात् यस स्थानमा यो रूख छ र यो अशुभनिमित्त छ यसरी विचार गर्नुपर्दछ । यदि साना रूख हुन्छ भने त्यो पनि खजुर हो या वमन्द (करवन), कनवीर हो या कुरण्डक (जयन्ती) हो, अग्लो छ या होचो, सानो छ या ठूलो यसरी विचार गर्नुपर्दछ । तत्पश्चात् यस स्थानमा सानो रूख छ र यो अशुभनिमित्त छ यसरी विचार गर्नुपर्दछ । यदि लता हुन्छ भने त्यो पनि लौका हो, कोहडा हो, श्यामा हो या कालवल्ली हो अथवा गुरुचि हो यसरी विचार गर्नुपर्दछ । तत्पश्चात् यस स्थानमा यो लता हो र यो अशुभनिमित्त हो, यो अशुभनिमित्त हो र यो लता हो – यसरी विचार गर्नुपर्दछ ।

जुन भनिएको छ – “त्यसलाई निमित्त र आलम्बनसहित हेर्दछ” त्यो यसैमा आएको छ, किनकि बारम्बार ठीकसंगले हेर्दै निमित्तसँगै देख्दछ र यो ढुंगा हो, यो अशुभनिमित्त हो, तथा यो अशुभनिमित्त हो यो ढुंगा हो, यसरी दुईदुईलाई मिलाएर राम्ररी हेर्दै त्यसलाई आलम्बनसँग हेर्दछ । यसरी निमित्त र आलम्बनसहित हेरेर पुनः “स्वभावनुसार राम्ररी हेर्दछ भनिएको हुनाले, जुन यसको स्वाभाविक भाव हो अन्यसँग असाधारण हुने छ र आफ्नो उर्ध्वमातक हो, यसरी त्यसको स्वभाव र कार्यद्वारा विचार गर्नुपर्दछ भन्ने यो अर्थ हो । यसप्रकार राम्ररी हेरी विचार गरी “वर्णले पनि, लिङ्गले पनि, बनावटले पनि, दिशाले पनि, अवकाशले पनि, परिच्छेदले पनि, आदि प्रकारले निमित्तलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

३. निमित्त ग्रहण गर्नु

कसरी ? त्यस योगीलाई – (१) यो शरीरको कालो मानिसको हो, सेतो मानिसको हो या गोरो मानिसको हो ? यसरी वर्ण (रंग) द्वारा विचार गर्नुपर्दछ ।

(२) लिङ्गले = स्त्रीलिङ्ग या पुलिङ्गका विचार नगरी, प्रथम अवस्था (वैश) मध्यम अवस्था या पछिल्लो अवस्थाको यो शरीर हो यसरी विचार गर्नुपर्दछ ।

(३) बनावटले = उध्दमातकको बनावटानुसार यो यसको टाउकोको बनावट हो, यो पेटको बनावट हो, यो नाभीको बनावट हो, यो कमरको बनावट हो । यो तिघ्राको बनावट हो, यो नली खुट्टाको¹⁴³ बनावट हो, यो खुट्टाको बनावट हो यसरी विचार गर्नुपर्दछ ।

(४) दिशाले = यस शरीरमा दुई दिशा छन् (१) नाभीदेखि तलतिरको दिशा र (२) माथि माथिल्लो दिशा यसरी विचार गर्नुपर्दछ अथवा म यस दिशामा उभिएको छु, अशुभनिमित्त यस दिशामा छ यसरी विचार गर्नुपर्दछ ।

(५) अवकाशले = यस स्थानमा हात छ, यसमा खुट्टा, यसमा टाउको, त्यसमा बीचको शरीर – यसरी विचार गर्नुपर्दछ । अथवा म यस स्थानमा उभिएको छु र अशुभनिमित्त यसमा छ – यसरी विचार गर्नुपर्दछ ।

(६) परिच्छेदले = यो शरीर तल खुट्टादेखि लिएर माथि तालुको केशसम्म तेर्सो छालाले बाँडिएको छ । यसप्रकारको बाँडिएको स्थानमा बत्तीस प्रकारका दुर्गन्धहरूले भरिएअनुसार नै विचार गर्नुपर्दछ । अथवा यो यसको हातको भाग हो, यो खुट्टाको भाग हो, यो बीचको शरीरको भाग हो – यसरी विचार गर्नुपर्दछ या जति स्थान उध्दमातानुसार ग्रहण गर्नु छ, त्यति नै यो यसप्रकारको उध्दमातक हो – यसरी परिच्छेद गर्नुपर्दछ ।

सभागले = पुरुषको लागि स्त्रीको शरीरको या स्त्रीको लागि पुरुषको शरीर हुनु हुँदैन । विषभाग शरीरमा अशुभालम्बन जानिँदैन । “मरेर फुलेको शरीर पनि पुरुषको चित्तलाई पक्रेर राख्दछ” यसरी मज्झिम निकायको अट्ठकथामा भनिएको छ । यसैले सभाग शरीर अर्थात् पुरुषको लागि पुरुषको शरीर र स्त्रीको लागि स्त्रीको शरीरमा यसरी ६ प्रकारले निमित्तलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

पूर्वका बुद्धहरूका कर्मस्थानको पालन गरेको, धुतांगको परिहरण गरेको, चार महाभूतहरूको परिर्मदन गरेको, स्वलक्षणले प्रज्ञाद्वारा संस्कारहरूको परिग्रह गरेको, नामरूपको (प्रत्ययको परिग्रहद्वारा) विचार गरेको, शून्यताको अनुपश्यनाको बलद्वारा सत्वको विचारलाई हटाएका, श्रमणधर्म गरेको, कुशल वासना र कुशल भावनालाई पूर्ण गरेको, कुशलको वीजद्वारा मुक्त, बढेको ज्ञान र अल्पक्लेशयुक्त जो कुलपुत्र भिक्षु हो, उसको देखेदेखेको स्थानमा नै प्रतिभाग-निमित्त जानिन्छ । यदि यसरी जानकारी हुँदैन भने यसरी ६ प्रकारले निमित्तलाई ग्रहण गर्नेलाई जानकारी हुन्छ ।

जसलाई यसरी पनि जानकारी हुँदैन, उसलाई सन्धि, (जोड) द्वारा, विवर, (प्वाल)द्वारा, होचोले, अग्लोले, चारैतिरबाट – यसरी पुनः पाँच प्रकारले निमित्तलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

(७) सन्धि = एकसय अस्सी सन्धिहरूले । उध्दमातक शरीरमा कसरी एकसय अस्सी सन्धिहरूलाई विचार गर्दछ ? यस योगीले तीन दाहिने हातको सन्धि (काँध, कुहिना, हत्केला), तीन बायाँ हातको सन्धि तीन दाहिना खुट्टाको सन्धि (कम्मर, घुँडा, गोलिगाँठो), तीन बायाँ खुट्टाको सन्धि, एक गर्दनको सन्धि, एक कम्मरको सन्धि, यसप्रकार चौदह महासन्धिअनुसार विचार गर्नुपर्दछ ।

(८) विवरले = विवर भनिन्छ – हात र शरीरको अन्तरलाई (खालि ठाउँ), दुवै खुट्टाबीचको अन्तरलाई, पेटको नाभीलाई कानको अन्तर प्वाललाई । यसप्रकार विवरले विचार गर्नुपर्दछ । आँखाहरू पनि बन्द हुँदा वा उघार्दा र मुखको खुल्ला या बन्द भएकोलाई विचार गर्नुपर्दछ ।

(९) होचोले = जुन शरीरमा तल्लो स्थान छ – आँखाको खाल्डो, मुखको बीचको भाग या घाँटीको खाल्टो – त्यसलाई विचार गर्नुपर्दछ ।

(१०) अग्लोले = जुन शरीरमा उठेको छ – घुँडा, छाती, निधार त्यसलाई विचार गर्नुपर्दछ अथवा म अग्लो ठाउँमा उभिएको छु, शरीर होचो छ – यसरी विचार गर्नुपर्दछ ।

(११) चारैतिरबाट = सम्पूर्ण शरीरलाई चारैतिरबाट विचार गर्नुपर्दछ । सारा शरीरमा ज्ञान फैलाएर, जुन स्थान स्पष्ट भएर जानकारी हुन्छ, त्यहाँ उध्दमातक, उध्दमातक सोचेर “चित्तलाई स्थिर गर्नुपर्दछ । यदि यसरी पनि जानकारी हुँदैन भने पेटदेखि लिएर माथिको शरीर अधिक फुलेको हुन्छ, त्यहाँ उध्दमातक, उध्दमातक” सोचेर चित्तलाई स्थिर गर्नुपर्दछ ।

ऊ, त्यस निमित्तलाई राम्ररी ग्रहण गर्दछ, आदिमा यो विनिश्चय कथा छ – त्यस योगीलाई त्यस शरीरमा यथोक्त निमित्तलाई ग्रहण गरिनेअनुसार निमित्तलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ । स्मृतिलाई राम्ररी उपस्थित गरी आवर्जन गर्नुपर्दछ । यसरी बारम्बार गर्दै राम्ररी सोच्नु विचार गर्नुपर्दछ । शरीरबाट न धेरै टाढा र न धेरै समीप प्रदेशमा उभिएर वा बसेर आँखालाई उघारी हेरेर निमित्तलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ । “उध्दमातक प्रतिकूल, उध्दमातक प्रतिकूल” भनी सोचेर सयपल्ट, हजारपल्ट आँखालाई उघारी हेर्नुपर्दछ र आँखालाई बन्द गरेर त्यसलाई आवर्जन गर्नुपर्दछ ।

यसरी बारम्बार आवर्जन गर्नेलाई उगगहनमित्त राम्ररी ग्रहण हुन्छ । कहिले राम्ररी ग्रहण हुन्छ । जब आँखालाई खोलेर अवलोकन गर्दछ र आँखालाई बन्द गरेर आवर्जन गर्दछ र त्यो एकसमान भएर¹⁴⁴ जानकारी हुन्छ, तब राम्ररी ग्रहण गरिएको हुनेछ ।

अब त्यस निमित्तलाई यसरी राम्ररी ग्रहण गरी, राम्ररी धारण गरी, राम्ररी विचार गरी, यदि त्यही भावनाको अन्तलाई प्राप्त गर्न सक्दैन भने यसलाई आउने समयमा भनिएअनुसार नै एकलै, विनाकुनै दोस्रोसँग, त्यसै कर्मस्थानलाई मनमा गरी स्मृतिलाई अगाडि बनाउँदै, इन्द्रियहरूलाई भित्र गरी, बाहिर नगएको मनद्वारा आफ्नो शयनासनतर्फ फर्किनुपर्दछ ।

४. मार्ग प्रत्यवेक्षण गर्नु

श्मशानदेखि निस्कँदा आउने मार्गको विचार गर्नुपर्दछ – जुन मार्गद्वारा निस्कन्छ, यो मार्ग पूर्वदिशातर्फ जान्छ, या पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, या विदिशातर्फ । अथवा यस स्थानमा बायाँतिर, यहाँ दाहिनेतिर तथा यस स्थानमा हुंगा छ, यहाँ वल्मीक छ, यहाँ रूख छ, यहाँ सानो रूख छ, यहाँ लता छ ।’

यसरी आउने मार्गलाई राम्ररी देखेर आएर हिंडुल गर्दा पनि त्यसतर्फ नै हिंडुल गर्नुपर्दछ । अशुभनिमित्तको दिशातर्फको भूमिप्रदेशमा हिंडुल गर्नुपर्दछ – यो यसको अर्थ हो । बस्दाखेरि पनि आसनलाई त्यसैतर्फ नै बिछ्याउनुपर्दछ ।

यदि त्यस दिशामा खाल्डो, प्रपात, रूख, घेरा, या हिलो हुन्छ, त्यस दिशातर्फको भूमिप्रदेशमा हिंडुल गर्न सकिँदैन, स्थान नभएको कारण आसन पनि बिछ्याउनु सकिँदैन, तब त्यस दिशालाई नहेर्दै खाली स्थानानुसार हिंडुल गर्नु र बस्नुपर्दछ, तर चित्तलाई त्यस दिशातर्फ नै गर्नुपर्दछ ।

चारैतिर निमित्तहरूलाई देख्नु के को लागि हो , आदि प्रश्नहरूको सम्मोह नहुनुको लागि’ आदि उत्तरको यो तात्पर्य हो । जसलाई असमयमा उर्ध्वमातक-निमित्तको स्थानमा गएर चारैतिर निमित्तहरूलाई राम्ररी हेरेर, अशुभनिमित्तलाई ग्रहण गर्नको लागि आँखालाई उघारी अवलोकन गर्दै नै, यो मृत शरीर उठेर उभिएकोभैं, माथि आएजस्तै र पिछ्या गरेकोभैं भएर जानकारी हुन्छ । त्यो त्यस वीभत्स (विरुप), भयानक आलम्बनलाई देखेर विक्षिप्त चित्त भएको पागलजस्तै हुनजान्छ । भय, जडता, रौं ठाडो (लोमहर्षण) हुन थाल्दछ । पालिमा भनिएको ३८ आलम्बनहरूमध्ये यस्तो भयानक आलम्बन अन्य कुनै छैन । यस कर्मस्थानमा योगी ध्यानविभ्रान्त (ध्यानदेखि च्युत) हुन्छ । किन ? कर्मस्थान अत्यन्त भयानक हुनाले । यसैले त्यस योगीलाई निश्चल भएर स्मृतिलाई राम्ररी अगाडि गरी “यदि मन्त्र आदिको प्रयोग गरिएको छैन या देवता आदिले अधिगृहीत छैन या उर्ध्वमातक आदि नभएर जिउँदै शरीर होइन भने ‘मृत शरीर उठेर कहिले पिछ्या गर्दैन, यदि यसको नजिक स्थित त्यो हुंगा या लता आयो भने मात्र शरीर पनि आउनेछ । तर जसरी त्यो हुंगा र लता आउँदैन, त्यसरी नै शरीर पनि आउँदैन ।’ त्यसैले त्यो तिम्रो जानकारी हुने आकार हो, यस्तो भावनाको कल्पनाबाट उत्पन्न र सम्भूत हो, आज तिम्रो कर्मस्थान उपस्थित छ, भिक्षु नडराऊ ।” यसप्रकार विचार गरी भयलाई मेटेर, प्रीति उत्पन्न गरी त्यस निमित्तता चित्तलाई लगाउनुपर्दछ । यसरी विशेषतालाई प्राप्त गर्दछ । यसैप्रति भनिएको हो – चारैतिर निमित्तहरूलाई देख्नु सम्मोह नहुनुको लागि हो ।

एघार प्रकारले निमित्तको ग्रहण गर्नेलाई पूर्ण गर्दै कर्मस्थानलाई बाँध्दछ । उसलाई आँखालाई उघारेर अवलोकन गर्नुको प्रत्ययले उगगहनमित्त उत्पन्न हुन्छ । त्यसमा मनलाई लगाउँदै प्रतिभागनिमित्त उत्पन्न हुन्छ । त्यसलाई मनमा लगाउँदै अर्पणालाई पाउँदछ, र अर्पणामा स्थिर भएर विषयनालाई बढाउँदै अर्हत्वको साक्षात्कार गर्दछ । यसैले भनिएको हो – एघार प्रकारले निमित्तलाई ग्रहण गर्नु चित्तलाई बाँध्नुको लागि हो ।

गएको र आएको मार्गको प्रत्यवेक्षण गर्नु वीथिको राम्ररी प्रतिपादनको लागि हो । यहाँ जुन गएको र आएको मार्गको प्रत्यवेक्षण भनिएको छ, त्यो कर्मस्थानको वीथिको राम्ररी प्रतिपादनको लागि हो भन्नु यसको अर्थ हो ।

यदि कर्मस्थानलाई ग्रहण गरी आउँदै गरेको यस भिक्षुलाई कोहीकोही मार्गमा – “भन्ते, आज कुनचाहिँ तिथि हो भनी सोध्दछ ? या दिन सोध्दछ अथवा प्रश्न सोध्दछ या भेट्दा कुराकानी गर्दछ तब ‘म कर्मस्थान गर्ने हुँ” सोचेर चुपचाप भएर जानु हुँदैन, दिन बताउनुपर्दछ । प्रश्नको उत्तर दिनुपर्दछ । यदि जान्दैन भने ‘जान्दिन’ भन्नुपर्दछ । धार्मिक कुराकानी गर्नुपर्दछ । उसको यसरी गर्दै धारण गरेको तरुणनिमित्त नष्ट हुन्छ । त्यसको नष्ट भए तापनि दिन सोध्दा भन्नु नै पर्दछ । प्रश्नलाई जान्दैन भने ‘जान्दिन’ भन्नुपर्दछ । आगन्तुक भिक्षुलाई देखेर आगन्तुकको योग्य कुराकानी गर्नुपर्दछ । अवशेष पनि चैत्यको आँगनव्रत, बोधिको आँगनव्रत, उपोसथागारको व्रत, भोजनशाला, जन्ताघर (अग्निशाला), आचार्य, उपाध्याय, आगन्तुक, जाने भिक्षु (गमिक)को व्रत, आदि यसरी विनयपिटकमा आएको सम्पूर्ण व्रतस्कन्धक व्रतहरूलाई पूर्ण गर्नुपर्दछ ।

त्यसलाई पूर्ण गर्दै पनि त्यसको त्यो तरुणनिमित्त नष्ट हुन्छ । फेरि गएर निमित्त ग्रहण गर्नेछु, सोचेर जानु चाहनेलाई पनि अमनुष्यहरू या हिंसक जन्तुहरूद्वारा घेरिएको हुनाले श्मशान पनि¹⁴⁵ जान अयोग्य हुन्छ, या निमित्त अन्तर्धान हुन्छ, किनकि उध्दमातक एक नै या दुई दिन रहेर विनीलक आदि भइजान्छ । त्यसैले सबै कर्मस्थानहरूमध्ये यो जति दुर्लभ कर्मस्थान अरू कुनै छैन ।

यसैले यस्ता निमित्तको नाश हुँदा त्यस भिक्षुलाई रात्रि या दिनको स्थानमा बसेर “म यस द्वारदेखि विहारबाट निस्केर फलना दिशातर्फ मार्गमा हिंडेर, फलना स्थानमा वायाँ भएर, फलाना स्थानमा दाहिने, त्यसको फलाना स्थानमा पत्थर फलाना स्थानमा बल्मीक, रूख, सानो बोट, लताहरूमध्ये कुनै एक थियो । मैले त्यस मार्गबाट गएर फलाना स्थानमा अशुभलाई देखें । त्यहाँ दिशातर्फ उभिएर यस्तोयस्तो चारैतिर तिमीहरूको विचार गरी यस्तो अशुभनिमित्तलाई धारण गरी फलाना दिशाबाट श्मशानदेखि निस्केर यसप्रकारको मार्गबाट यो यो गर्दै आएर यहाँ बसे । यसप्रकार पलेटी मारेर जहाँ बस्ने स्थान छ, त्यहाँसम्म गएर र आएको मार्गको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

उसको यसरी प्रत्यवेक्षण गर्दै, त्यो निमित्त प्रकट हुन्छ । अगाडि राखिएकोभैँ जानकारी हुन्छ । कर्मस्थान पहिलेको आकारले नै चित्त विथिमा आउँछ । त्यसैले भनिएको छ – “गएको र आएको मार्गको प्रत्यवेक्षण गर्नु वीथिलाई राम्ररी प्रतिपादनको लागि हो ।”

आनिशंस देख्ने, रत्नसंज्ञी भएर त्यसको गौरव र त्यसलाई प्रेम गर्दै, त्यस आलम्बनमा चित्तलाई बाँध्दछ । यहाँ उध्दमातकको प्रतिकूल (घृणित) निमित्तमा मनलाई लगाएर ध्यानलाई उत्पन्न गरी ध्यानको पदस्थापन (प्रत्यय) विपश्यनालाई बढाउँदै, “अवश्य यस प्रतिपदाद्वारा जरामरणदेखि छुटकारा पाउनेछु” यसरी आनिशंस देख्ने हुनुपर्दछ ।

जसरी निर्धनपुरुष बहुमूल्य मणिरत्नलाई पाएर “अहा, मैले दुर्लभ रत्नलाई पाएँ” भनी सोचेर त्यसलाई रत्न भएको विचार गरी गौरव गर्दै, विपुल प्रेमले प्रेम गर्दै त्यसको रक्षा गरिोस्, यसरी नै “निर्धनको बहुमूल्य मणिरत्नजस्तै मैले यस दुर्लभ कर्मस्थानलाई पाएँ भनी सोचेर चार धातुहरूको कर्मस्थानयुक्त योगी आफ्नो चारै महाभूतहरूको परिग्रह गर्दछ । आनापानको कर्मस्थानीक आफ्नो नाकको हावा (श्वास) को परिग्रहण गर्दछ । कसिणको कर्मस्थान सुलभ छन्, तर यो एकै या दुई दिन रहन्छ, त्यसपश्चात् विनीलक आदि हुन्छ, अतः यसबाट दुर्लभतर अन्य कुनै छैन” यसरी त्यसमा रत्नसंज्ञी भएर त्यसको गौरव र त्यसलाई प्रेम गर्दै त्यस निमित्तको रक्षा गर्नुपर्दछ । रात्री या दिनको स्थानमा उध्दमातक प्रतिकूल, उध्दमातक प्रतिकूल भनी यसरी त्यसमा बारम्बार चित्तलाई बाँध्नुपर्दछ, बारम्बार त्यस निमित्तलाई आवर्जन गर्नुपर्दछ, त्यसलाई मनमा बसाउनुपर्दछ र त्यसप्रति तर्कवितर्क गर्नुपर्दछ ।

यसरी गर्ने योगीलाई प्रतिभाग-निमित्त उत्पन्न हुन्छ । यो दुवै निमित्तहरूको भेद हो । उगहनिमित्त विरूप, वीभत्स, भयानकरूप भएर जानकारी हुन्छ, तर प्रतिभाग-निमित्त इच्छाभर खाएर सुतेको मोटो अंगयुक्त पुरुषजस्तै हुन्छ ।

त्यसको प्रतिभाग-निमित्तको प्राप्तिको समकालमा नै (१) बाह्य कामरागहरूलाई मनमा नगर्नाले विक्कम्भन प्रहाणको रूपमा कामच्छन्द प्रहीण हुन्छ । (२) रगतको प्रहाणले पीप प्रहीण भइजानेभैँ अनुनय (रुकावट)को प्रहाणले व्यापाद पनि प्रहीण हुन्छ । (३) त्यसरी प्रारब्ध वीर्य (परिश्रमी) हुनाले थिनमिद्ध, (४) पश्चाताप उत्पन्न नगर्ने शान्तधर्मको अनुयोगले उद्दृक्कुक्कुच्च प्रहाण हुन्छ, (५) प्राप्त भएको विशेष गुणको प्रत्यक्ष हुनाले प्रतिपत्तिको उपदेश गर्ने शास्तामा प्रतिपत्ति र प्रतिपत्तिको फलमा विचिकिच्छा, यसप्रकार पाँचै नीवरणहरू प्रहीण हुन्छन् । साथै त्यसै निमित्तमा (१) चित्तलाई लगाउने स्वभावयुक्त वितर्क, (२) निमित्तलाई अनुमर्दन गर्ने कामलाई पूर्ण गर्दै विचार, (३) विशेषगुणको प्राप्तिको प्रत्ययले प्रीति, (४) मनलाई प्रश्रब्धिको उत्पन्न हुनाको कारण प्रश्रब्धि, त्यो निमित्त सुख हो, र (५) सुखीलाई चित्त समाधि उत्पन्न हुनाको कारण सुखको प्रत्ययद्वारा एकाग्रता – यसप्रकार ध्यानका ५ अंगहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

यसरी यसलाई प्रथमध्यानको प्रतिबिम्ब भएको उपचार ध्यान पनि त्यसै क्षण उत्पन्न हुन्छ । यसपश्चात् प्रथमध्यानको अर्पणा र वशीको प्राप्तिसम्म पृथ्वीकसिणमा भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ ।

विनीलक अशुभनिमित्त

यसपश्चात् विनीलक आदिमा पनि त्यो उध्दमात अशुभनिमित्तको अभ्यास गर्नको लागि एकलै, बिना अरूकसैसँग, उपस्थित स्मृतिले आदि ढंगले गएदेखि लिएर सबै लक्षण भनिएका छन् । ती सब “विनीलक अशुभनिमित्तलाई सिक्नको लागि, विपुब्बक अशुभनिमित्त सिक्नको लागि” यसरी त्यस त्यसअनुसार ‘उध्दमातक’ शब्द मात्रलाई परिवर्तन गरी भनिएअनुसार नै विनिश्चयपूर्वक तात्पर्यलाई जान्नुपर्दछ ।

तर यो विशेष भेद हो । विनीलकमा “विनीलक प्रतिकूल, विनीलक प्रतिकूल” भन्दै मनमा गर्नुपर्दछ । यहाँ उगह-निमित्त टाटेपाटेरंगको भएर जानकारी हुन्छ, तर प्रतिभाग-निमित्त जुन रंगको अकिता हुन्छ, त्यस रंगानुसार जानकारी हुन्छ ।

विपुब्बकमा, 'विपुब्बक प्रतिकूल, विपुब्बक प्रतिकूल' भनी मनमा गर्नुपर्दछ । यहाँ उग्गह-निमित्त परिणामै जानकारी हुन्छ । प्रतिभाग-निमित्त निश्चल र स्थिर भएर जानकारी हुन्छ ।

विच्छिद्दक अशुभनिमित्त

विच्छिद्दक युद्धको मैदानमा, चोरहरू बस्ने जंगलमा या जहाँ राजा चोरहरूलाई मार्न लगाउँछ, हातखुट्टा काट्न लगाउँछ, अथवा जंगलमा सिंहवाघद्वारा मारिएका पुरुषहरू स्थानमा पाइन्छ । यसैले त्यस्तो स्थानमा गएर, यदि नाना दिशाहरूमा खसेको पनि एक आवर्जनले देखापर्दछ भने धेरै राम्रो र यदि देखा पर्दैन भने स्वयं हातले छुनु हुँदैन । छोएमा घृणाभाव कम भएर मित्रता भइजान्छ । यसैले विहारमा रहने मानिस, श्रामणेर या अन्य कसैद्वारा एक स्थानमा जम्मा गराइलिनुपर्दछ । यदि कसैलाई नपाएबाट टेक्ने लौरो (कत्तरयटिठ) या डण्डाले एक अंगुल फरक पारेर नजिक गर्नुपर्दछ । यसरी नजिक राखेर "विच्छिद्दक प्रतिकूल, विच्छिद्दक प्रतिकूल" भनी मनमा गर्नुपर्दछ । त्यहाँ उग्गह-निमित्त परिपूर्ण भएर जानकारी हुन्छ ।

विस्वायितक अशुभनिमित्त

विस्वायितकमा " विस्वायितक प्रतिकूल, विस्वायितक प्रतिकूल" भनी मनमा गर्नुपर्दछ । यहाँ उग्गह-निमित्त त्यसत्यस स्थानमा खाएकोभै जानकारी हुन्छ तर प्रतिभाग-निमित्त परिपूर्ण भएर जानकारी हुन्छ ।

विक्षिप्तक अशुभनिमित्त

विक्षिप्तक पनि विच्छिद्दकमा भनिएअनुसार नै अंगुलअंगुलको फरक गराएर या स्वयं गरी "विक्षिप्तक प्रतिकूल, विक्षिप्तक प्रतिकूल" भनी मनमा गर्नुपर्दछ । यहाँ उग्गह-निमित्त अन्तरहरू प्रकट भएको जानकारी हुन्छ, तर प्रतिभाग-निमित्त परिपूर्ण भएर जानकारी हुन्छ ।

हत विक्षिप्तक अशुभनिमित्त

हत विक्षिप्तक पनि विच्छिद्दकमा भनिएप्रकारको स्थानहरूमा नै पाइन्छ । यसैले त्यहाँ गएर माथि भनिएप्रकारले नै अंगुलअंगुलको फरक गराएर या स्वयं गरी "हत विक्षिप्तक प्रतिकूल, हत विक्षिप्तक प्रतिकूल" भनी मनमा गर्नुपर्दछ । यहाँ उग्गह-निमित्त घाउको मुखजस्तै देखापर्दछ, प्रतिभाग-निमित्त परिपूर्ण नै भएर जानकारी हुन्छ ।

लोहितक अशुभनिमित्त

लोहितक लडाईंको मैदान आदिमा प्रहार पाएको या हातखुट्टा आदि काटिएको हुनाले या फुटेको घर खटेराहरूको मुखबाट बहने समय पाइन्छ । यसैले त्यसलाई देखेर "लोहितक प्रतिकूल, लोहितक प्रतिकूल" भनी मनमा गर्नुपर्दछ । यहाँ उग्गह-निमित्त वायुको फरफराएको रातो पताकाजस्तै हल्लिने, चल्ने चंचल आकारमा जानकारी हुन्छ, तर प्रतिभाग-निमित्त स्थिर भएर जानकारी हुन्छ ।

पुलुवक अशुभनिमित्त

पुलुवक दुईतीन दिन बितेपछि मुर्दाको नौ ब्रणमुख (९ द्वार)हरूबाट कीरा परेर बहने समय हुन्छ, । यसबाहेक त्यो कुकुर, स्याल, मनुष्य, गाई, भैंसी, हात्ती, घोडा, अजिगर आदिको कुहेको शरीरमा पनि धानको भातको राशिजस्तै कीराहरू परेका हुन्छन् । त्यसमा जहाँकहीं "पुलुवक प्रतिकूल" भनी मनमा गर्नुपर्दछ । चूल पिण्डपातिक तिष्य स्थविरलाई श्रीलंकाको कल्लु दिव वेप (कालदीघवापी)को पोखरीभित्र हात्तीको मृत शरीरमा निमित्त जानकारी भयो । यहाँ उग्गह-निमित्त चल्ने गरेकोभै जानकारी हुन्छ, तर प्रतिभाग-निमित्त धानको भातको पिण्डजस्तै स्थिर भएको जानकारी हुन्छ ।

अट्ठक अशुभनिमित्त

अट्ठक, "त्यो श्मशानमा फ्याँकिएको मासु, रगत नसाहरूले बाँधिएको हड्डीकंकाल शरीरलाई देखोस्" आदि ढंगले, नानाप्रकारले दीघनिकाय (२, ९) अनुसार भनिएको छ । यसैले जहाँ त्यो फ्याँकिएको हुन्छ, त्यहाँ पहिलेअनुसार नै गएर चारैतिर ढुंगा आदिअनुसार निमित्त र आलम्बनलाई हेरेर "यो अस्थिक हो" यसरी स्वभावानुसार राम्ररी विचार गरी वर्ण (रंग) आदिअनुसार एघार प्रकारले निमित्तलाई

ग्रहण गर्नुपर्दछ । तर 'यो वर्णले सेतो छ' यसरी अवलोकन गर्दा प्रतिकूल स्तरमा जानकारी हुँदैन । किनकि अवदातकसिणसँग मिश्रित हुनजान्छ । यसैले "अस्थिक हो" यसरी प्रतिकूल अनुसार नै अवलोकन गर्नुपर्दछ ।

यहाँ हात आदिको नाम लिङ्ग हो । यसैले हात, खुट्टा, टाउको, छाती, पाखुरा, कम्मर, तिघ्ना, नलिखुट्टानुसार लिङ्गले विचार गर्नुपर्दछ । दीर्घ, ऋस्व, चारकुने, सानो, ठूलोअनुसार बनावटले विचार गर्नुपर्दछ । दिशा र अवकाश भनिएकोअनुसार नै विचार गर्नुपर्दछ । त्यसत्यस हड्डीहरूको कोटिअनुसार परिच्छेदले विचार गरी, जुन यहाँ प्रकट भएर जानकारी हुन्छ, त्यसलाई नै ग्रहण गरी अर्पणालाई प्राप्त गर्नुपर्दछ । त्यसत्यस हड्डीहरूको होचो, अग्लो स्थानानुसार होचो र अग्लोले विचार गर्नुपर्दछ । प्रदेशानुसार पनि 'म तल उभेको छु' हड्डी माथि छ र म माथि उभेको छु, हड्डी तल छ' आदि यसप्रकारले पनि विचार गर्नुपर्दछ । दुई हड्डीहरूको जोर्नीअनुसार सन्धिले विचार गर्नुपर्दछ । हड्डीहरूको अन्तरानुसार विवरले विचार गर्नुपर्दछ । सर्वत्र नै ज्ञानको सञ्चार गरी, यस स्थानमा "यो छ" यसरी चारैतिरबाट विचार गर्नुपर्दछ । यसप्रकारले पनि निमित्तको उपस्थित हुँदा निधारको हड्डीमा चित्तलाई स्थिर गर्नुपर्दछ । जसरी यहाँ, त्यसरी नै एघार प्रकारले निमित्तलाई ग्रहण गर्नुलाई र यसभन्दा पहिले भनिएको पुलुवक आदिमा पनि मिल्ने गरी विचार गर्नुपर्दछ ।

यो कर्मस्थान सारा हड्डीकालको एक हड्डीमा पनि सिद्ध हुन्छ । यसैले त्यसमा जहाँकहीं पनि एघार प्रकारले निमित्तलाई ग्रहण गरी "अस्थिक प्रतिमूल, अस्थिक प्रतिकूल" मनमा गर्नुपर्दछ । यहाँ उग्गह-निमित्त र प्रतिभाग-निमित्त एकसमान नै हुन्छ – यसरी जुन अर्थकथामा भनिएको छ, त्यो एक हड्डीमा नै मेल खान्छ । तर हड्डीकालको उग्गह-निमित्तको जानकारी हुँदा प्वालको हुनु र प्रतिभागनिमित्तमा परिपूर्ण हुनु मेल खान्छ । एक हड्डीमा पनि उग्गह-निमित्तलाई वीभत्स तथा भयानक हुनुपर्दछ । प्रतिभागनिमित्त प्रीति-सौमनस्यलाई उत्पन्न गर्ने उपचारलाई ल्याउँदछ ।

यस स्थानमा जुन अट्ठकथाहरूमा भनिएको छ, त्यो द्वार देखेर (मार्ग देखाएर) नै भनिएको हो । किनकि त्यसरी नै "यहाँ चार ब्रह्मविहारहरू र दश अशुभहरूमा प्रतिभाग-निमित्त छैन । ब्रह्मविहारहरूमा सीमाको सम्भेद नै निमित्त हो र दश अशुभहरूमा शुभको विचारलाई त्याग गरी प्रतिकूल भावलाई नै देख्दा निमित्त हुन्छ" आदि भनेर पनि, फेरि त्यसपश्चात् नै – "यहाँ निमित्त दुई प्रकारका हुन्छन् – उग्गहनिमित्त र प्रतिभागनिमित्त । उग्गहनिमित्त विरुप, वीभत्स, भयानक भएर जानकारी हुन्छ" आदि भनिएको छ । यसैले जुन विचार गरी हामीले भन्यौं, यही यहाँ युक्त छ । महातिष्य स्थविरलाई दाँतको हड्डी मात्रको अवलोकनले स्त्रीका सारा शरीरलाई हड्डीसमूहको रूपले जानकारी हुनु आदि यहाँ उदाहरण हो ।

प्रकीर्णकथा

इति असुभानि सुभगुणो दस दससतलोचनेन थुतकिति ।

यानि अवोच दसवलो एकेकज्झानहेतूनि ॥

एवं तानि च तेसञ्च भावनानयमिमं विदित्वान ।

तेस्वेव अयं भिष्ठो यो पकिण्णककथापि विज्जेया ॥

(यसप्रकार परिशुद्ध गुणयुक्त, सहस्र नेत्र (इन्द्र) द्वारा 'यो धीरो सब्बधि दन्तो' आदिप्रकारले प्रशंसित कीर्ति दशबल बुद्धले एकएक ध्यानको हेतु जुन अशुभहरूलाई भन्नुभयो, त्यसलाई र त्यसको भावना गर्ने ढंगलाई यसरी जानेर त्यसैमा अरू पनि यो प्रकीर्णक कथा जान्नुपर्दछ ।)

यसमध्ये जुनकुनैमा पनि ध्यानलाई प्राप्त गरेको रागलाई राम्ररी नै दबाइदिने कारणले विरागीजस्तै लोभरहित भएर विचरण गर्ने हुन्छ । यस्तो हुँदा पनि जुन यो अशुभको भेद भनिएका छन्, त्यसलाई शरीरको स्वभाव र रागचरितअनुसार जान्नुपर्दछ ।

मृतशरीर प्रतिकूल हुँदै भएको उद्धमातक स्वभावलाई प्राप्त होस् या विनीलक आदिमध्ये कुनै एकलाई । अतः जुनजुन प्रकारको हुन सक्दछ, त्यसत्यस प्रकारमा "उद्धमातक प्रतिकूल, विनीलक प्रतिकूल" भनी निमित्तलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ । शरीरको स्वभावको प्राप्तिअनुसार दश प्रकारको अशुभको भेद भनिएका छन् भनी जान्नुपर्दछ ।

विशेषरूपले यहाँ उद्धमातकले शरीरको बनावट विपत्तिलाई प्रकाशित गर्नाले बनावटप्रति राग गर्नेहरूलाई हितकर (सम्पाय) छ । विनीलकले छविको सुन्दरताको विपत्तिलाई प्रकाशित गर्नाले शरीरको वर्ण (रंग)मा राग गर्नेहरूलाई हितकर छ । विपुब्बकले कायको वर्णले बाँधिएको दुर्गन्धलाई प्रकाशित गर्नाले मालागन्ध आदिद्वारा उत्पन्न शरीरको सुगन्धमा राग गर्नेलाई हितकर छ । विच्छिद्दकले भित्र प्वाल हुने कुरालाई प्रकाशित गर्नाले शरीरको घनभाव (कस्सिएको)मा राग गर्नेहरूलाई हितकर छ । विक्खायितकले मासुको उपचय सम्पत्तिको विनाशको प्रकाशित गर्नाले स्तन आदि शरीरको प्रदेशहरूमा मासु उपचयमा राग गर्नेलाई हितकर छ । विक्खित्तकले अंगप्रत्यंगको विक्षेपलाई प्रकाशित गर्नाले अंगप्रत्यंगको लीलामा राग गर्नेलाई हितकर छ । हतविक्खित्तकले शरीरको संघात (सुसम्बद्ध हुनु) को भेदले विकारलाई प्रकाशित गर्नाले शरीरको सुसम्बद्ध हुने सम्पत्तिमा राग गर्नेलाई हितकर छ । लोहितकले रगतले मुछिएको प्रतिकूल भावलाई

प्रकाशित गर्नाले अलंकारले उत्पन्न शोभा (सौन्दर्य) मा राग गर्नेलाई हितकर छ । पुलुकले कायलाई अनेक कृमिसमूह (स्याउँस्याउँ कीरा पर्नु) को लागि साधारण हुनेलाई प्रकाशित गर्नाले कायप्रति ममत्वमा राग गर्नेलाई हितकर छ । अस्थिकले शरीरको हड्डीहरूको प्रतिकूललाई प्रकाशित गर्नाले दाँत सम्पत्तिमा राग गर्नेहरूको लागि हितकर छ । यसरी रागचरित भेदअनुसार पनि दश प्रकारका अशुभको भेद भनिएका छन् भनी जान्नुपर्दछ ।

यी दश प्रकारका पनि अशुभहरूमा जसरी अस्थिर जल, तेजधार नदीमा जहाज (पालवाला) लंगर (पाल) को बलद्वारा नै रोकिन्छ, विनालंगरले रोक्न सकिन्छ, यसरी नै आलम्बनको दुर्बल हुनाले वितर्कको बलद्वारा चित्त एकाग्र भएर रोकिन्छ, विनावितर्कद्वारा रोक्न सकिँदैन, यसैले प्रथमध्यान नै यहाँ हुन्छ, द्वितीयध्यान आदि हुँदैन ।

प्रतिकूल हुँदा पनि यस आलम्बनमा “अवश्य यस प्रतिपदाद्वारा म जरामरणद्वारा छुटकारा पाउनेछु” यसरी आनिशंसलाई देख्ने र नीवरणहरूको संतापको प्रहाणले प्रीति-सौमनस्य उत्पन्न हुन्छ । जस्तै – “अब धेरै तलब पाउनेछु” भनी आनिशंस देख्ने पोडेको लागि गुहू राशीजस्तै तथा उत्पन्न भएको व्याधिले दुःखी रोगीको वमन, विरेचन गर्नुभैं सौमनस्य उत्पन्न हुन्छ ।

यी दश प्रकारका अशुभ पनि लक्षणले एक नै हुन्छ, यस दश प्रकारका पनि अशुचि, दुर्गन्ध, जिगुप्सा, प्रतिकूलको हुनु नै लक्षण हो । यस लक्षणले न केवल मृत शरीरमा दाँतको हड्डी देख्ने चैत्यपर्वतवासी महातिष्य स्थविर र हात्तीमाथि बसेको राजालाई देख्ने संघरक्षित स्थविरको सेवाटहल गर्ने श्रामणेजस्तै जीवित शरीरमा पनि जानकारी हुन्छ ।

एक श्रामणेको कथा

एकपल्ट संघरक्षित स्थविर श्रामणेमा जाँदै मार्गमा हात्तीमा सवार सजिएको राजालाई आउँदै गरेको देखेर श्रामणेलाई भन्नुभयो – “के हेरिरहेछौ ?” तब श्रामणे “हड्डी कंकालमाथि हड्डी कंकाललाई देखिरहेछु” भनी जवाफ दियो । तब स्थविरले उसलाई उपनिश्रययुक्त जानेर भन्नुभयो – “हो, ठीक तिमिले यथार्थ देखिरहेका छौ ।”

जुनप्रकार मृतशरीर (अशुभ) हो, त्यसैप्रकार जीवित शरीर पनि अशुभ नै हो । जीवित शरीरमा अशुभ लक्षण आगन्तुक अलंकारले ढाकिएको हुनाले जानकारी हुँदैन । स्वभावतः यो शरीर ती सयभन्दा अधिक हड्डीहरूद्वारा उभिएको छ । एकसय अस्सी जोनीद्वारा जोडिएको छ । नौसय नसाहरूद्वारा बाँधिएको छ । नौसय मांसपेशीहरूद्वारा लेपिएको छ । गीलो छालाद्वारा घेरिएको छ । छविद्वारा ढाकिएको छ । सानोठूलो प्वालयुक्त बोसोद्वारा भरिएको थालजस्तै नित्य तलमाथि बहने परजीवीद्वारा सेवित, रोगहरूको घर, सारा दुःख धर्महरूको आश्रयवस्तु, फुटेको पुरानो खटेराजस्तै नौ ब्रणमुखहरूद्वारा सर्वदा बहने हुन्छ, जसको दुवै आँखाहरूबाट चिप्रा बहन्छ, कानको प्वालबाट कानेगुजी, नाकको प्वालबाट सिंगान, मुखबाट आहा, पित्त, कफ, जनेन्द्रियहरूबाट दिसा पिसाप र उनानब्बे हजार (८९,०००) रौं प्वालहरूबाट दुर्गन्धसँग मिसिएको पसिना चुहिन्छ । नीलो भिङ्गा आदि चारैतिरबाट घेर्दछ, दतिवन गर्नु, मुख धुनु, टाउकोमा तेल आदि मल्नु, स्नान गर्नु, लुगा लगाउनु, ओढ्नु आदिद्वारा शरीरको सेवा नगरी, उत्पन्न हुनेभैं नै, कर्कश छरिएको केशयुक्त भएर एक गाउँदेखि अर्को गाउँतर्फ विचरण गर्दै राजा, पोडे, चण्डाल आदिमध्ये कोही पनि एकसमान प्रतिकूल शरीरको हुनाले भेदरहित हुन्छ । यसरी असुचि, दुर्गन्ध, घृणित र प्रतिकूल हुनाको कारण राजा या चण्डालको शरीरमा कुनै भेद छैन ।

दतिवन गर्नु, मुख धुनु, आदिद्वारा दाँतेगुहलाई राम्ररी मलेर, नाना वस्त्रहरूद्वारा लज्जाङ्गहरूलाई ढाकेर, विविध रंगको सुगन्धित वस्तुहरूको लेपन लिपेर, पुष्पआभरण आदिद्वारा सजेर ‘म’ ‘मेरो’ ग्रहण योग्य बनाउँदछन् । यसैले यस आगन्तुक अलंकारद्वारा ढाकिएको हुनाले त्यसको यथार्थ अशुभ लक्षणलाई नजानेर पुरुष स्त्रीहरूमा र स्त्री पुरुषहरूमा रति गर्दछ, तर यहाँ परमार्थद्वारा रागयोग्य अणुमात्र पनि स्थान छैन ।

त्यसरी नै केश, रौं, नङ्ग, दात, थुक, सिंगान, दिसा, पिसाप आदिमध्ये बाहिर निस्कने एक भागलाई पनि सत्व हातले छुनु पनि चाहँदैन । प्रत्युत ती त्यसबाट पीडित भएभैं जानकारी हुन्छ, लज्जित हुन्छ, जिगुप्सा गर्छ । जुन यहाँ अवशिष्ट हुन्छ, त्यो यसरी प्रतिकूल भए तापनि अविद्याको अन्धकारले ढाकिएको, आत्मस्नेहमा अनुरक्त भएर इष्ट, कान्त, नित्य, सुख, आत्म मान्दछ । ती यसरी मान्दै जंगलमा किंशुक (पलाश या पारिभद्रक या सिमल)को रूखलाई देखेर रूखदेखि नभरेको फूललाई “यो मांसपेशी हो, यो मांसपेशी हो” भन्दै सोचेर दिक्दार हुँदै गरेको बूढो स्यालजस्तै हुन जान्छ । यसैले भनिएको छ –

**यथाहि पुष्पितं दिस्वा सिगालो किंसुकं वने ।
मंसरुक्खो मया लद्धो इति गन्त्वान वेगसा ॥
पतितं पतितं पुष्पं डसित्वा अतिलोलुपो ।
नयिदं मंसं अदुं मंसं यं रुक्खस्मित्ति गणहति ॥**

(जसरी स्याल वनमा फुलेको सिमलको रूखलाई देखेर “मैले मासुको बोटलाई पाएँ” भनी जानेर, वेगले गएर भरेभरेको फूललाई लालचपूर्ण मुखले पक्रेर “यो मासु होइन, जुन रूखमा छ, त्यही मासु¹⁴⁹ हो” भनी मान्दछ ।)

कोट्ठासं पतितं येव असुभन्ति तथा बुधो ।

अगहेत्वान गण्हेय सरीरट्ठम्पि नं तथा ॥

(“शरीरद्वारा भरेको भाग नै अशुभ हो” बुद्धिमान् त्यसरी नमानेर शरीरलाई पनि त्यसैप्रकारको अशुभ मानोस् ।)

इमं हि सुभतो कायं गहेत्वा तत्थ मुच्छिता ।

बाला करोन्ता पापानि दुक्खा न परिमुच्चरे ॥

(मूर्ख व्यक्ति यस कायलाई शुभको स्तरमा मानेर, त्यसमा मूर्छित भएर, पाप गर्दै दुःखद्वारा छुटकारा पाउँदैन ।)

तस्मा पस्सेय्य मेधावी जीविनो वा मतस्स वा ।

सभावं पूतिकायस्स सुभभावेन वज्जितं ॥

(यसैले प्रज्ञावान् व्यक्ति जीवित या मृत कुहेकोशरीरलाई शुभभावरहित स्वभावलाई देखोस् ।)

त्यसैले भनिएको छ –

“दुग्गन्धो असुचि कायो कृणपो उक्करुपमो ।

निन्दितो चक्खुभूतेहि कायो बालाभिनन्दितो ॥

(शरीर दुर्गन्धित छ, अपवित्र छ, लाशजस्तै छ, चर्पिजस्तै छ, चक्षुयुक्त मानिसहरू (प्रज्ञावान्हरू)द्वारा निन्दित छ, तर मूर्ख यस शरीरलाई अभिनन्दन गर्दछ ।)

अल्लचम्मपटिच्छन्तो नवद्वारो महावणो ।

समन्ततो पग्घरति असुचि पूति गन्धियो ॥

(नरम छालाले ढाकिएको, नौद्वारहरूयुक्त महाव्रण यो काय चारैतिरबाट सडेको दुर्गन्ध फोहरलाई बहाउँदै छ ।)

सचे इमस्स कायस्स अन्तो बाहिरतो सिया ।

दण्डं नून गहेत्वान काके सोणे च वारये ॥

(यदि यस शरीरको भित्री भाग बाहिर होस्, तब अवश्य डण्डा लिएर कागहरू र कुकुरहरूलाई रोक्नुपरोस् ।)

यसैले प्रज्ञावान् भिक्षुलाई जीवित शरीर होस् या मृत शरीर, जहाँजहाँ अशुभको आकार जानकारी होस्, त्यहाँत्यहाँ निमित्तलाई ग्रहण गरी कर्मस्थानलाई अर्पणासम्म पुऱ्याउनुपर्दछ ।

सज्जनहरूको प्रमोदको लागि लेखिएको

Dhamma Digital
विशुद्धिमार्गमा समाधि भावनाको भागमा

अशुभ कर्मस्थान निर्देश नामक

छैठौँ परिच्छेद समाप्त

***

६ अनुस्मृति निर्देश

शुभपश्चात् निर्दिष्ट दश अनुस्मृतिहरूमा, बारम्बार स्मृति उत्पन्न हुनाले नै अनुस्मृति हो वा प्रवर्तित हुने स्थानमा नै प्रवर्तित हुनाले, श्रद्धाले प्रव्रजित भएको कुलपुत्रको अनुरूप स्मृति हुनाले पनि अनुस्मृति हो ।

बुद्धप्रति उत्पन्न भएको अनुस्मृति बुद्धानुस्मृति हो । बुद्धगुणको आलम्बनको स्मृतिको यो नाम हो ।

धर्मप्रति उत्पन्न भएको अनुस्मृति धर्मानुस्मृति हो । सुआख्यात हुनु आदि धम्मगुणको आलम्बनको स्मृतिको यो नाम हो ।

संघप्रति उत्पन्न भएको अनुस्मृति संघानुस्मृति हो । सुप्रतिपन्न हुनु आदि संघगुणको आलम्बनको स्मृतिको यो नाम हो ।

शीलप्रति उत्पन्न भएको अनुस्मृति शीलानुस्मृति हो । अखण्ड हुनु आदि शीलगुणको आलम्बनको स्मृतिको यो नाम हो ।

त्यागप्रति उत्पन्न भएको अनुस्मृति त्यागानुस्मृति हो । मुक्तत्यागी हुनु आदि त्यागगुणको आलम्बनको स्मृतिको यो नाम हो ।

देवताप्रति उत्पन्न भएको अनुस्मृति देवतानुस्मृति हो । देवतालाई साक्षीको स्थानमा राखेर आफ्नो श्रद्धा आदि गुणको आलम्बनको स्मृतिको यो नाम हो ।

मरण (मृत्यु) प्रति उत्पन्न भएको स्मृति मरणानुस्मृति हो । जीवितेन्द्रियको उपच्छेद (नाश) को आलम्बनको स्मृतिको यो नाम हो ।

केश आदि भेदयुक्त रूपकायमा गएको (गता) या कायमा गएको 'कायगता' हो । कायगता र स्मृति = कायगतास्मृति – कतै जाने स्थानमा ऋस्व नगरेर कायगतास्मृति भनिएको हो । केश आदि कायको भागहरूको निमित्त आलम्बनको स्मृतिको यो नाम हो ।

आनापान (श्वास प्रश्वास) प्रति उत्पन्न भएको स्मृति आनापानस्मृति हो । आश्वास-प्रश्वासको निमित्तको आलम्बनको स्मृतिको यो नाम हो ।

उपशम (निर्वाण) प्रति उत्पन्न भएको अनुस्मृति उपशमानुस्मृति हो । सबै दुःखहरूको उपशम (शान्ति) को आलम्बनको स्मृतिको यो नाम हो ।

बुद्धानुस्मृति

यी दश अनुस्मृतिहरूमा प्रथम बुद्धानुस्मृतिको भावना गर्ने इच्छुक, यथार्थरूपले जानेर, श्रद्धावान् योगीलाई अनुकूल शयनासनमा, एकान्तमा, एकाग्रचित्त भएर –

“इति पि सो भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो विज्जाचरणसम्पन्नो सुगतो लोकविदू अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथि सत्थादेवमनुत्सानं बुद्धो भगवाति ।”

(उहाँ भगवान् यसरी अर्हत्, सम्यकसम्बुद्ध, विद्याचरणसम्पन्न, सुगत, लोकविज्ञ, अनुपम पुरुषदम्य सारथी, देव मनुष्यहरूको शास्ता, बुद्ध, भगवान् हुनुहुन्छ ।)

यसप्रकार भगवान् बुद्धका नौ गुणहरूको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

यो अनुस्मरण गर्ने ढंग हो – “सो भगवा इति पि अरहं, इति पि सम्मासम्बुद्धो ... इति पि भगवा ति” (उहाँ भगवान् यसरी अर्हत् हुनुहुन्छ, यसरी सम्यकसम्बुद्ध हुनुहुन्छ ... यसरी भगवान् हुनुहुन्छ ।) यसप्रकार अनुस्मरण गर्नुपर्दछ । यस शब्दको यसकारणले यसरी भनिएको भनी जान्नुपर्दछ ।

(१) अरहं = (क) क्लेशहरूद्वारा टाढा हुनु, (ख) शत्रुहरू र संसारचक्रको आराहरूलाई विनाश गर्नु, (ग) चीवर आदि प्रत्यय आदि पाउनु योग्य हुनु, (घ) पाप गर्नुमा रहस्यको नहुनु यी कारणहरूले उहाँ भगवान् अर्हत् हुनुहुन्छ, यसरी योगी अनुस्मरण गर्दछ ।

**सो ततो आरका नाम यस्स येनासमङ्गिता ।
असमङ्गी च दोसेहि नाथो तेनारहं मतो ॥**

(जुन जसवाट युक्त छैन, त्यो त्यसवाट टाढा छ, किनकि नाथ (बुद्ध) दोषयुक्त छैन, यसैले अर्हत् मानिन्छ ।)

ती क्लेश वैरी यस मार्गद्वारा मारिएका छन्, त्यसैले वैरीहरूलाई मारिएकोले पनि अर्हत् हुनुहुन्छ ।

**यस्मा रागदिसङ्खाता सब्बेपि अरयो हता ।
पञ्चा सत्थेन नाथेन तस्मापि अरहं मतो ॥**

(किनकि राग आदि भनिने सबै वैरी प्रज्ञारूपी हतियारले नाथ (बुद्ध)द्वारा मारिसकियो, यसैले पनि उहाँलाई अर्हत् भनिन्छ ।)

अविद्या र भव तृष्णामय नाहा (नाभी Hub) पुण्य आदि अभिसंस्कारको आरागज (आर Spokes) जरामरणको पुट्टी (नेमि Rim), आस्रव समुदयरूपी धुरा (अक्ष Axle) ले प्वाल गरी त्रिभवरूपी रथमा सबै प्रकारले जोडिएको अनादि कालदेखि चलिरहेको यो संसारचक्र हो । त्यसलाई उहाँद्वारा बोधिवृक्षमुनि वीर्यको खुट्टाद्वारा, शीलको पृथ्वीमा उभिएर, श्रद्धाको हातले, कर्मको क्षय गर्नु हुने ज्ञानको बञ्चरोलाई लिएर सार अरि (शत्रुहरूलाई) मारियो, यसैले अरिहरूलाई मार्नाले अर्हत् हुनुहुन्छ । अथवा संसारचक्रलाई नै अनादि संसारको चक्कर भनिन्छ, र त्यसको मूल हुनाको कारणले अविद्या नाहा (नाभी) हो, अन्तमा हुनाले जरामरण पुट्टी हो, तथा संस्कार, विज्ञान, नामरूप, ६ आयतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान, भव, जन्म, यी दश धर्महरूको मूल अविद्या हुने एवं अन्त जरामरण हुनाले आरागज हुन् ।

दुःख आदिमा अज्ञान नै अविद्या हो । रूपभवको अविद्या रूपभवमा संस्कारहरूको प्रत्यय हुन्छ । अरूपभवको अविद्या अरूपभवमा संस्कारहरूको प्रत्यय हुन्छ । कामभवको संस्कार कामभवमा प्रतिसन्धि विज्ञानको प्रत्यय हुन्छ । रूपभवको संस्कार रूपभवमा विज्ञानको प्रत्यय हुन्छ, र अरूपभवको संस्कार अरूपभवमा विज्ञानको प्रत्यय हुन्छ । कामभवको प्रतिसन्धि विज्ञान कामभवमा नामरूपको प्रत्यय हुन्छ । त्यसरी नै रूपभवको विज्ञान रूपभवमा नामरूपको प्रत्यय हुन्छ । तर अरूपभवको विज्ञान अरूपभवमा नामको मात्र नै प्रत्यय हुन्छ । कामभवको नामरूप कामभवमा ६ आयतन (षडायतन)को प्रत्यय हुन्छ । रूपभवको रूपभवमा चक्षु, श्रोत्र र मन तीन आयतनहरूका प्रत्यय हुन्छन् । अरूपभवको नाम अरूपभवमा एक मन आयतनको प्रत्यय हुन्छ । कामभवको ६ आयतन कामभवमा ६ प्रकारका स्पर्शको प्रत्यय हुन्छन् । रूपभवको तीन आयतन रूपभवमा तीन स्पर्शहरूका प्रत्यय हुन्छन् । अरूपभवको एक मनायतन अरूपभवमा एक स्पर्शको प्रत्यय हुन्छ । कामभवको ६ स्पर्श कामभवमा ६ वेदनाहरूको प्रत्यय हुन्छन् । रूपभवको तीन स्पर्श रूपभवमा तीन वेदनाहरूका प्रत्यय हुन्छन् । त्यही तीनैको अरूपभवको एक स्पर्श अरूपभवमा एक वेदनाको प्रत्यय हुन्छ । कामभवको ६ वेदनाहरू कामभवमा ६ तृष्णाकायहरूका प्रत्यय हुन्छन् । रूपभवको तीन वेदनाहरूका रूपभवमा तीन तृष्णा कायहरूका प्रत्यय हुन्छन् । अरूपभवको एक वेदना अरूपभवमा एक तृष्णा कायको प्रत्यय हुन्छ । त्यहाँ त्यहाँ त्यो त्यो तृष्णा त्यस त्यस उपादानको र उपादान आदिबाट भव आदिको प्रत्यय हुन्छन् ।

कसरी ? यहाँ कुनै व्यक्तिले “कामरागहरूको परिभोग गर्नेछु” भन्ने सोचेर कामराग उपादानको प्रत्ययले कायद्वारा दुश्चरित गर्दछ, वचनले दुश्चरित गर्दछ, मनले दुश्चरित गर्दछ र त्यो दुश्चरितको पूर्ति गरी अपायमा उत्पन्न हुन्छ । त्यहाँ त्यसको उत्पन्न हुने हेतु भएको कर्म कर्मभव हो । कर्मद्वारा उत्पन्न भएको स्कन्ध उत्पत्तिभव हो । स्कन्धहरूको उत्पत्ति जाति (जन्म) हो, परिपक्व हुनु वृद्धावस्था हो र विनाश (भेद) मरण हो ।

अर्को व्यक्तिले “स्वर्गको सम्पत्तिको अनुभव गर्नेछु” आदि सोचेर त्यसरी नै राम्रो कर्महरू गर्दछ । राम्रो कर्महरूको पूर्तिले स्वर्गमा उत्पन्न हुन्छ । त्यहाँ त्यसको उत्पन्न हुने हेतु भएको कर्म कर्मभव हो । बाँकी यसरी त्यही ढंगले बुभुत्तुपर्दछ ।

अर्को व्यक्तिले “ब्रह्मलोकको सम्पत्तिको अनुभव गर्नेछु” आदि सोचेर कामको उपदान (ग्रहण गर्नु) को लागि नै मैत्री भावना गर्दछ, करुणा, मुदिता, उपेक्षाको भावना गर्दछ । भावनाको पूर्तिले ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुन्छ । त्यहाँ त्यसको उत्पन्न हुने हेतु भएको कर्म कर्मभव हो । यहाँ पनि बाँकी माथि भनिएभै बुभुत्तुपर्दछ ।

अर्को व्यक्तिले “अरूपभवको सम्पत्तिको अनुभव गर्नेछु” आदि सोचेर त्यसरी नै आकाशानन्त्यायतन आदि समापत्तिहरूको भावना गर्दछ, भावनाको पूर्तिले त्यहाँत्यहाँ उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँ त्यसको उत्पन्न हुने हेतु भएको कर्म कर्मभव हो, कर्मले उत्पन्न भएको स्कन्ध उत्पत्तिभव हो, स्कन्धको उत्पत्ति हुनु जाति (जन्म) हो, परिपक्व हुनु वृद्धावस्था हो, नाश मरण हो । यसैप्रकार शेष उपादानले उत्पन्न हुने गतिहरूमा पनि बुभुत्तुपर्दछ ।

यसप्रकारको यो “अविद्या हेतु हो, संस्कार हेतुले उत्पन्न हुन्छ, यी दुवै पनि हेतुले उत्पन्न भएका हुन्” यसरी नै प्रत्ययहरूको अलगअलग गरी ग्रहण गर्नुमा प्रतीत्य समुत्पादको अवबोध प्रज्ञा¹⁵² धर्मस्थिति ज्ञान हो । व्यतीत भएका कालहरूको, भविष्यत् कालहरूको पनि अविद्या हेतु हो, संस्कार हेतुले उत्पन्न हुन्छ, यी दुवै पनि हेतुले उत्पन्न भएका हुन् – यसरी नै प्रत्ययहरूलाई अलगअलग गरी ग्रहण गर्नुमा प्रज्ञा धर्मस्थिति ज्ञान हो । पटिसम्भिदामग (१) अनुसार यसै ढंगले सबै पदहरूको विस्तार गर्नुपर्दछ ।

(१) अविद्या संस्कार एक संक्षेप (विभाग) हो । त्यसैगरी (२) विज्ञान, नामरूप, षडायतन, स्पर्श, वेदना, एक संक्षेप हो । (३) तृष्णा, उपादान, भव एक संक्षेप हो र (४) जाति (जन्म) वृद्धावस्था, मरण एक संक्षेप हो । यहाँ पहिलेको संक्षेप (१ विभा) भूतकालिक हो, बीचको दुई (१) र (२) वर्तमानकालिक हो र अन्तको (४) भविष्यकालिक हो । अविद्या र संस्कारको ग्रहणले यहाँ तृष्णा उपादान, भव ग्रहण नै भएका छन् – यसप्रकारले पाँच धर्म भूतकालमा कर्मवर्त (कर्मको चक्र) हुन् । विज्ञान, नामरूप, ६ आयतन, स्पर्श, वेदनाहरू वर्तमानकालमा विपाकवर्त हुन् । तृष्णा-उपादान-भवको ग्रहणले अविद्या र संस्कार गृहीत छन् – यसप्रकार यी पाँच धर्म वर्तमान कर्मवर्त हुन् । जन्म, वृद्धावस्था, मरण (मृत्यु) को कथनद्वारा विज्ञान आदिको निर्दिष्ट हुनाले यी पाँच धर्म भविष्यमा विपाकवर्त हुन् । ती आकारले बीस प्रकारका हुन्छन् । यहाँ संस्कार र विज्ञानको बीचमा एक जोड (सन्धि) छ, वेदना र तृष्णाको बीचमा एक तथा भव र जन्मको बीचमा एक सन्धि छ ।

यसप्रकार भगवान् यी चार संक्षेप, तीन काल, बीस आकार, तीन जोड (सन्धि) युक्त प्रतीत्य समुत्पादलाई सबै प्रकारले जान्नुहुन्छ, देख्नुहुन्छ, सम्झनुहुन्छ, बुझ्नुहुन्छ ।” त्यो ज्ञात हुने अर्थले ज्ञान हो, विशेषरूपले जानेको अर्थमा प्रज्ञा हो । यसैले भनिन्छ – प्रत्ययहरूलाई अलगअलग गरी ग्रहण गर्नुमा प्रज्ञा धर्मस्थितिज्ञान हो । यस धर्मस्थितिज्ञानले भगवान् त्यसलाई यथार्थरूपले जानेर त्यसमा निर्वेद गर्नुहुन्छ, रागरहित हुनुभएर, त्यसबाट विमुक्त हुनुहुँदै, त्यसप्रकारको यस संसारचक्रको आराहरू हनन गर्नुभयो, विहनन गर्नुभयो, विध्वंस गर्नुभयो । यसरी पनि आराहरूलाई हनन गर्नुबाट अर्हत् हुनुहुन्छ ।

अरा संसारचक्रस्स हता ज्ञानसिना यतो ।

लोकनाथेन तेनेस अरहन्ति पवुच्चति ॥

(किनकि संसारचक्रको आराहरू लोकनाथद्वारा ज्ञानको तलवारद्वारा काटिदिनुभयो, यसैले उहाँलाई अर्हत् भनिन्छ ।)

अग्र (श्रेष्ठ) दाक्षिण्य हुनाले चीवर आदि प्रत्ययहरू र विशेष पूजायोग्य (अर्ह) हुनुहुन्छ, तथा उहाँ तथागत उत्पन्न हुँदा जोसुकै महेशाख्य (महाप्रतापी) देव, मनुष्य हुन्छन् ती अन्यलाई पूजा गर्दैनन् । त्यसरी नै सहम्पत्ति ब्रह्माले सिनेरु (पर्वत) बराबर रत्नको मालाहरूद्वारा तथागतलाई पूजा गर्नुभयो । देव, मनुष्य, विम्बिसार, कोशल राजा आदिहरूले पनि यथाशक्ति पूजा गर्नुभयो । परिनिर्वृत हुनु भए तापनि भगवान्लाई उद्देश्य गरी छयानब्बे करोड धनलाई व्यय गरी महाराज अशोकले जम्बुद्वीपमा चौरासी हजार विहारहरूलाई बनाउनुभयो । अरूहरूले विशेषरूपले गरिएको पूजाको कुरा नै के गर्नु ? यसप्रकार प्रत्यय आदिको योग्य (अर्ह) हुनाले पनि अर्हत् हुनुहुन्छ ।

पूजाविसेसं सह पच्चयेहि यस्मा अयं अरहति लोकनाथो ।

अथानुरूपं अरहन्ति लोके तस्मा जिनो अरहति नाममेतं ॥

(उहाँ लोकनाथ चीवर आदि प्रत्ययहरूको साथ पूजाविशेषको योग्य हुनुहुन्छ, यसैले जिन (बुद्ध) लोकमा अर्थानुरूप ‘अर्हत्’ यस नामको योग्य हुनुहुन्छ ।)

जसरी लोकमा जो कुनै पण्डिताभिमानी मूर्ख निन्दाको डरले लुकेर पाप गर्दछन्, यसरी उहाँ कहिले पनि गर्नुहुन्न । अतः पाप गर्नुमा ढाकछोप (रहस्य)को नहुनाले पनि अर्हत् हुनुहुन्छ ।

यस्मा नत्थि रहो नाम पापकम्मसु तादिनो ।

रहाभावेन तेनेस अरहं इति विस्सुतो ॥

(प्रियअप्रिय आलम्बनहरूमा एकजस्तै रहनुहुने भगवान् बुद्धको पाप कर्महरूमा कुनै ढाकछोप छैन, यसैले उहाँ अर्हत् भनी प्रसिद्ध हुनुहुन्छ ।)

यसरी सबप्रकारले पनि –

आरकत्ता हतत्ता च किलेसारीन सो मुनि

हतसंसार चक्कारो पच्चयादीन चारहो ।

न र हो करोति पापानि अरहन्तेन पवुच्चति ॥

(सारा क्लेशहरूद्वारा टाढा हुनाले, क्लेशरूपी वैरीहरूलाई नाश गर्नुभएको, संसारचक्रको आराहरूलाई नष्ट गर्नुभएको र प्रत्यय आदिको योग्य हुनाले तथा उहाँ मुनि लुकेर पाप गर्नुहुन्छ, यसैले अहंत् भनिन्छ ।)

२. सम्मासम्बुद्धो = सम्यकरूपले र स्वयं सबै धर्महरूलाई जान्नाले सम्यकसम्बुद्ध हुनुहुन्छ । त्यसरी नै यी सबै धर्महरूलाई सम्यकरूपले र स्वयं विशेष ज्ञानले जान्नयोग्य धर्महरू (चतुरार्य सत्य)लाई विशेष ज्ञानले दुःख-आर्यसत्य नामक परिज्ञेय-धर्महरूलाई परिज्ञेयको रूपले, प्रहाणयोग्य समुदय धर्महरूलाई साक्षात्कार गर्ने रूपले र भावनायोग्य मार्गधर्महरूलाई भावनाको रूपले जान्नुभयो । यसैले सुत्त निपात (३,७,११) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ -

अभिज्जोयं अभिज्जातं, भावेतब्बच्च भावितं ।

पहातब्बं पहीनं मे, तस्मा बुद्धोस्मि ब्राह्मण ॥

(जुन विशेष ज्ञानयोग्य थियो त्यो जानियो, भावनायोग्यलाई भावना गरियो र प्रहाणयोग्य प्रहीण भयो, यसैले ब्राह्मण, म बुद्ध हुँ ।)

अरू पनि, चक्षु दुःखसत्य हो । त्यसको मूल कारण भएर उत्पन्न गर्ने पूर्वको तृष्णा समुदयसत्य हो । दुवैको नहुनु निरोधसत्य हो । निरोधलाई जान्ने प्रतिपदा मार्गसत्य हो । यसरी एकएक शब्दलाई लिएर पनि सबै धर्महरूलाई सम्यकरूपले र स्वयं जान्नुभयो । यसैप्रकार श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, काय मनमा पनि बुझ्नुपर्दछ ।

यसै ढंगले रूप आदि ६ आयतन; चक्षुविज्ञान आदि ६ विज्ञान; काय, चक्षु स्पर्श आदि ६ स्पर्श; चक्षु स्पर्शद्वारा उत्पन्न आदि ६ वेदना; रूपतृष्णा आदि ६ तृष्णा; काय, रूप वितर्क आदि ६ वितर्क; रूपविचार आदि ६ विचार; रूपस्कन्ध आदि पाँच स्कन्ध; दश कसिण, दश अनुस्मृति, उर्द्धमातकसंज्ञा आदिअनुसार दश संज्ञा; केश आदि बत्तीस आकार; बाह्य आयतन, अठार धातु, कामभव आदि नौ भव; प्रथम आदि चार ध्यान; मैत्री भावना आदि चार अप्रमाण्य (ब्रह्म विहार); चार अरूप समापत्ति, प्रतिलोमले वृद्धावस्था, मृत्यु आदि र अनुलोमले अविद्या आदि प्रतीत्य समुत्पादको अंगहरूलाई जोड्नुपर्दछ ।

तिनीहरूमध्ये पटिसम्भिदामग्ग (२) को यो एक शब्दको योजना हो - “वृद्धावस्था, मृत्यु दुःखसत्य हो । जन्म समुदयसत्य हो । दुवैबाट पनि छुटकारा पाउनु निरोधसत्य हो । निरोधलाई जान्ने प्रतिपदा मार्ग सत्य हो ।” यसरी एकएक शब्दलाई लिएर सबै धर्महरूलाई सम्यकरूपले र स्वयं जान्नुभयो, राम्ररी सम्झनुभयो, प्रतिबोध गर्नुभयो - यसैले भनिएको छ - सम्यकरूपले स्वयं सबै धर्महरूलाई जान्नुभएको हुनाले उहाँ सम्यकसम्बुद्ध हुनुहुन्छ ।

३. विज्जाचरणसम्पन्नो = विद्याहरू र चरणयुक्त हुनाले विद्याचरणसम्पन्न हुनुहुन्छ । तीमध्ये विद्या - तीन विद्याहरू पनि छन्, आठ विद्याहरू पनि छन् । तीन विद्याहरू, मज्झिम निकायको (१,१,४) भय भैरव सूत्रमा भनिएअनुसार (पूर्वेनिवास्सानुस्सति-च्यूताच्यूति, आसवक्खयासति) नै जान्नुपर्दछ । आठ विद्याहरू दीघनिकाय (१,३)को अम्बट्ठ सुत्तमा विपश्यना ज्ञान र मनोनय ऋद्धिसहित ६ अभिज्ञाहरूलाई लिएर आठ विद्याहरू भनिएका छन् ।

शील संवर, इन्द्रियहरूमा गुप्तद्वारयुक्त हुनु, मात्रापूर्वक भोजन गर्नु, जागरणशील हुनु, श्रद्धा, हिरि, ओतप्प, बहुश्रुत, वीरिय, स्मृति, प्रज्ञा यी सात सद्धर्म; चार रूपावचर ध्यान - यी पन्ध्र धर्महरूलाई चरण भनी जान्नुपर्दछ । किनकि आर्यश्रावक यिनीहरूमा विचरण गर्दछन् र अमृत (निर्वाण) तर्फ जान्छन्, यसैले यिनै पन्ध्र धर्म चरण भनिएका छन् । जस्तै - मज्झिम निकाय (२,२,४) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ - “महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक शीलवान् हुन्छ” सबै मज्झिम पण्णासकमा भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ । उहाँ भगवान् यी विद्याहरू र ती चरणयुक्त हुनुहुन्छ, यसैले उहाँलाई विद्याचरणसम्पन्न भनिन्छ ।

त्यसमा विद्यासम्पदा भगवान्को सर्वज्ञलाई पूर्ण गरेको हुन्छ र चरणसम्पदा महाकारुणिकतालाई । उहाँ सर्वज्ञ हुनुभएकोले सबै सत्वहरूको असलखराब जानेर र महाकारुणिक हुनु भएकोले खराबीलाई हटाउनु भएर भलाईमा लगाउनु हुन्छ, जसरी त्यस विद्याचरणसम्पन्न व्यक्तिलाई गर्नुपर्दछ । यसैले उहाँको शिष्य सुप्रतिपन्न (सुमार्गगामी) हुन्छन् । मज्झिम निकाय (२,१,१०) र अंगुत्तर निकाय (४,५,८) अनुसार विद्याचरणरहित हुने आत्मतापी अचेलक आदि गुरुहरूको शिष्यहरूसमान दुष्प्रतिपन्न (कुमार्गगामी) हुँदैनन् ।

४. सुगतो = शोभन गमन गर्नु भएकोले वा सुन्दर स्थानतिर जानु भएको हुनाले वा सम्यकरूपले जानु भएको हुनाले र सम्यकरूपले बोल्नाले सुगत हुनुहुन्छ । गमन जानुलाई भनिन्छ, र उहाँ भगवान्को गमन शोभन, परिशुद्ध तथा निर्दोष छ । त्यो के हो ? आर्यमार्ग । उहाँ त्यस गमनद्वारा क्षेम (निर्वाण) जस्तो सुन्दर स्थानतिर जानु भएको छ, यसैले सुन्दर स्थानतिर जानु भएकोले पनि सुगत हुनुहुन्छ ।

त्यसत्यस मार्गद्वारा क्लेशहरूलाई प्रहाण गरी नफर्किक्न जानु भयो । भनिएको छ – “स्रोतापत्तिमार्गद्वारा जुन क्लेश प्रहीण छन्, त्यस क्लेशहरूलाई फेरि ल्याउनुहुन्न, त्यसलाई चाहनुहुन्न, त्यसको¹⁵⁴ पछि जानुहुन्न यसैले सुगत हुनुहुन्छ । सकृदागमी ... अनागामी ... अर्हत्मार्गले जुन क्लेश प्रहीण छन्, त्यस क्लेशहरूलाई फेरि ल्याउनुहुन्न, चाहनुहुन्न, त्यसको पछि जानुहुन्न, यसैले सुगत हुनुहुन्छ ।” अथवा सम्यकरूपले दीपंकर भगवान्को पादमूलदेखि लिएर बोधिमण्डपसम्म तीस पारमिताहरूलाई पूर्ण गर्नुभएकोले सम्यक प्रतिपत्तिद्वारा सारा लोकको हितसुख नै गर्नुहुँदै, गर्नु भएकोले

पारमिता – दान, शील, नैष्कर्म्य, प्रज्ञा, वीर्य, क्षान्ति, सत्य, अधिष्ठान, मैत्री र उपेक्षा – यी दश पारमिताहरू हुन् । यसको वर्णन बुद्ध वंश र जातक अर्थकथाको निदानमा गरिएको छ । बाह्यवस्तुहरूको त्याग गर्नुलाई पारमिता, अङ्ग परित्याग गर्नुलाई उपपारमिता र जीवनको त्याग गर्नु परमार्थ पारमिता हुन् । यी दश पारमिता, दश उपपारमिता र दश परमार्थ पारमिता गरी जम्मा तीस पारमिताहरू हुन्छन् ।

सम्यक प्रतिपत्तिद्वारा सारा लोकको हितसुख नै गर्नुहुँदै, शाश्वत, उच्छेद, कामसुख, आत्मपीडा यी अन्तहरूतिर नगाएर सोभै जानुभयो, यसप्रकार सम्यकरूपले जानुभएवाट पनि सुगत हुनुहुन्छ ।

सम्यकवचन बोल्नुहुन्छ अर्थात् उचित स्थानमा उचित नै वचन बोल्नुहुन्छ, यसप्रकार सत्यवचन बोल्नाले पनि सुगत हुनुहुन्छ । यसको लागि मज्झिम निकाय (२, १८) अनुसार यो सूत्र प्रमाण छ – १. “तथागत जुन वचनलाई भूठो, तथ्यरहित, अनर्थयुक्त जान्नुहुन्छ र त्यो हुन्छ अरूको लागि अप्रिय अमनाप तब तथागत बोल्नुहुन्न । २. जुन वचनलाई तथागत सत्य, तथ्य तर अनर्थयुक्त जान्नुहुन्छ र त्यो हुन्छ अरूहरूलाई अप्रिय, अमनाप, तब त्यस वचनलाई पनि तथागत भन्नुहुन्न । ३. जुन वचनलाई तथागत सत्य, तथ्य, अर्थयुक्त जान्नुहुन्छ र तर त्यो हुन्छ अरूहरूको लागि अप्रिय, अमनाप, त्यहाँ तथागत त्यस वचनलाई बोल्नको लागि समयलाई जान्ने हुनुहुन्छ । ४. जुन वचनलाई तथागत भूठो अतथ्य, अनर्थयुक्त जान्नुहुन्छ र त्यो हुन्छ अरूहरूको लागि प्रियमनाप, तब तथागत त्यस वचनलाई भन्नुहुन्न । ५. जुन वचनलाई तथागत सत्य, तथ्य, अनर्थयुक्त जान्नुहुन्छ र त्यो हुन्छ अरूहरूको लागि प्रियमनाप, तब त्यस वचनलाई पनि तथागत भन्नुहुन्न । ६. जुन वचनलाई तथागत सत्य, तथ्य, अर्थयुक्त जान्नुहुन्छ र त्यो अरूहरूको लागि प्रियमनाप हुन्छ, तब त्यहाँ तथागत त्यस वचनलाई बोल्नको लागि समय जान्ने हुनुहुन्छ ।” यसरी सम्यकवचन बोल्नुहुनाले पनि सुगत भनी जान्नुपर्दछ ।

५. लोकविद् = सबैप्रकारले, लोकबारे विदित (जानकार) हुनुभएको कारण लोकविज्ञ हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान् (१) स्वभावले (२) समुदय (उत्पत्ति) ले (३) निरोधले (४) निरोधको उपायले – सबैप्रकारले लोकलाई जान्नुभयो, सम्झनुभयो, प्रतिवेध गर्नुभयो । जस्तै – संयुक्त निकाय (१,२,३,६) र अंगुत्तर निकाय (४,५,५) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ – “आवुस, जहाँ प्राणी न जन्म लिन्छ, न जीउँछ, न मर्छ, न च्यूत हुन्छ, न उत्पन्न हुन्छ, त्यस लोकको अन्त (निर्वाण) लाई पैदल हिंडेर जान्नयोग्य, देख्नयोग्य, पाउनयोग्य भन्दिन । आवुस, लोकको अन्तलाई नपाइकन नै दुःखको अन्त गर्नु भन्दिन । तर आवुस, म यसै व्याम (चार हात) मात्रको संज्ञा विज्ञानसहितको शरीरमा लोकलाई पनि प्रज्ञप्त गर्दछु साथै लोकको समुदय (उत्पत्ति), लोकको निरोध र लोकको निरोधतर्फ लैजाने प्रतिपदा (मार्ग) लाई पनि ।

गमनेन न पत्तब्बो लोकस्सन्तो कुदाचनं ।

न च अप्पत्त्वा लोकन्तं दुक्खा अत्थि पमोचनं ॥

(हिंडेर कहिले पनि लोकको अन्त (निर्वाण) पाउनयोग्य छैन र लोकको अन्त नपाइकन दुःखबाट छुटकारा छैन ।)

तस्मा हवे लोकविद् सुमेधो लोकन्तगू वुसितव्रह्मचरियो ।

लोकस्स अन्तं समितावि अत्त्वा नासिसती लोकमिमं परञ्च ॥

(यसैले लोकविज्ञ, सुन्दर, प्रज्ञावान्, लोकको अन्तलाई पाएको ब्रह्मचर्यलाई पूर्ण गरेको, सबै क्लेशहरूको शान्तिलाई प्राप्त, लोकको अन्तलाई जानेर इहलोक र परलोकको इच्छा गर्दैन ।)

अरू पनि – तीन लोक छन् (१) संस्कार लोक (२) सत्त्वलोक (३) अवकाश लोक । त्यसमा “सारा सत्त्व आहारले स्थित छन् – यो एक लो हो” आदि पटिसम्भदामग्ग (१) अनुसार आएको स्थानमा संस्कारलोक जान्नुपर्दछ । “लोक शाश्वत हो या अशाश्वत हो” आदि दीघनिकाय (१,९) अनुसार आएको स्थानमा सत्त्वलोक भनी जान्नुपर्दछ ।

यावता चन्दिमसुरिया परिहरन्ति दिसा भन्ति विरोचमाना ।

ताव सहस्सधा लोको एत्थ तवे वत्तती वसो ॥

(जहाँसम्म चन्द्रमा र सूर्य घुम्दछन्, दिशाहरू विरोचन गर्दै प्रकाशित हुन्छन्, त्यहाँसम्म हजार प्रकारका जुन लोक छन्, यहाँ नै तिम्रो वश छ ।)

त्यसरी नै “एक लोक- सारा सत्व आहारले स्थित छन् । दुई लोक - नाम र रूप हुन् । तीन लोक - सुख, दुःख, उपेक्षा यी तीन वेदनाहरू हुन् । चार लोक - कवलीकार, स्पर्श, मनोसञ्चेतना, विज्ञान यी चार आहार हुन् । पाँच लोक - रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान यी पाँच उपादानस्कन्ध हुन् । ६ लोक - चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, काय, मन यी ६ भित्री आयतन हुन् । सात लोक - चक्षुविज्ञान, श्रोत्रविज्ञान, घ्राणविज्ञान, जिह्वाविज्ञान, कायविज्ञान, मनोविज्ञान, मनोधातु यी सात विज्ञानका स्थितिहरू हुन् । आठ लोक - लाभ, अलाभ, यश, अयश, निन्दा, प्रशंसा, सुख, दुःख यी आठलोक धर्म हुन् । नौ लोक - मनुष्य, देव, विनिपातिका, ब्रह्मकायिक, आभास्वर, सुभकिण्ह, असंज्ञासत्व आकाशानान्त्यायतन उपगा, विज्ञानानान्त्यायतन, आकिञ्चन्यायतन, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन यी नौ सत्वहरूको आवास (जीवलोक) हुन् । दश लोक - लोभ, द्वेष, मोह, मान, दृष्टि, विचिकिच्छा, धिन, उद्दच्च, अहिरिक, अनोतप्प यी दश आयतन हुन् । बाह्र लोक - ६ भित्री र ६ बाहिरी गरी बाह्र आयतन हुन् । अठार लोक - ६ विषय, ६ द्वार, र ६ विज्ञान गरी अठार धातुहरू हुन् आदि यी संस्कार लोकहरू पनि उहाँलाई सबैप्रकारले विदित छ ।

उहाँ सबै सत्वहरूको श्वाश्वत, उच्छेद आदि, आशय, राग, भव, प्रतिघ, मान, दृष्टि, विचिकिच्छा, अविद्या आदि अनुशय, रागादि चरित, दीनप्रणितादि अधिमुक्तिलाई जान्नुहुन्छ । चित्त मल (क्लेश) रहित, अधिक मलयुक्त, तीक्ष्ण इन्द्रिय (प्रज्ञा), मृदु इन्द्रिय, राम्रो या खराब आकारयुक्त कुनै कुरालाई छिटो र ढिलो सम्झिनेहरू, कर्म, क्लेश र विपाकको आवरणरहित भव्य र अभव्य सत्वहरूलाई जान्नुहुन्छ । यसैले उहाँलाई त्यसप्रकारका सत्वलोक पनि सर्वप्रकारले विदित छ ।

जसरी सत्व लोक छ, यसरी नै अवकाश लोक पनि छ । त्यसरी नै यो एक चक्रवाल (ब्रह्माण्ड) लम्वाई र चौडाईमा १२,०३,४५० योजन (एक योजन = ४.८ किलोमिटर) छ । परिक्षेप (घेरा) मा -

**सब्बं सतसहस्सानि छत्तिस परिमण्डलं ।
दस चैव सहस्सानि अद्दुड्ढानि सतानि च ॥**
(सबै परिमण्डल (घेरा) ३६,१०,३५० योजन छ ।)

मोटाईमा -

**दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन संखातायं वसुन्धरा ॥**
(यो पृथ्वी २,४०,००० योजन - यति भनिएको छ ।)

त्यसलाई धारण गर्ने -

**चत्तारि सतसहस्सानि अट्ठेव नहुतानि च ।
एत्तकं बहलत्तेन जलं वाते पतिट्ठितं ॥**
(४,८०,००० योजन मोटाईमा जल र वायुमा प्रतिष्ठित छ ।)

त्यसलाई पनि धारण गर्ने -

**नवसतसहस्सानि मालुतो नभमुगतो ।
सट्ठिञ्चेव सहस्सानि एसा लोकस्स सण्ठिति ॥**
(९,६०,००० योजन वायु आकाशमा उठेको छ - यो लोकको स्थिति हो ।)

यसरी स्थितियुक्त यहाँ योजनहरूमा -

**चतुरासीति सहस्सानि अज्झोगाल्हो महण्णवे ।
अच्चुगगतो तावदेव सिनेरु पब्बतुत्तमो ॥**
(८४,००० महासमुद्रमा प्रवेश गरेको, र त्यति नै माथि उठेको उत्तम सिनेरु पर्वत छ ।)

**ततो उपद्दुपद्देन पमाणेन यथाक्कमं ।
अज्झोगालहगता दिब्बा नानारतनचित्ता ॥**

एते सत्त महासेला सिनेरुस्स समन्ततो ।
महाराजानमावासा देवयक्खनिसेविता ॥

(त्यसपश्चात् क्रमानुसार आधाआधाको प्रमाणले (समुद्रमा) तल प्रवेश गरेको र माथि उठेको दिव्य नाना रत्नहरूले चित्रित युगन्धर, ईषधर, करवीक, सुदर्शन, नेमिन्धर, विनतक र अश्वकर्ण गिरी - यी सात महापर्वत सुमेरुको चारैतिर देव, यक्षद्वारा सेवित महाराजाहरूका आवास हुन् ।)

खण्डन

उपरोक्त तथ्यहरू ग्राह्य छैनन् । किनकि यी सबै अभिधर्मकोश नामक ग्रन्थमा उल्लेखित छन्, जुन धेरैपछि लेखिएको महायानी ग्रन्थ हो त्यसैले पालि त्रिपिटकभन्दा सर्वथा विपरित छन् जसको सिद्धान्तहरूको खण्डन "कथावत्थुप्पकरण" मा प्रायः गरिसकिएको छ । त्यस ग्रन्थानुसार पर्वतहरूका विस्तार यसप्रकार छन् -

मेरू ८०,००० योजन, युगन्धर ४०,००० योजन, ईषाधर २०,००० योजन, खदिरक १०,००० योजन, सुदर्शन ५,००० योजन, अश्वकर्ण २,५०० योजन, विनतक १,२५० योजन, निसिंधर ६२५ योजन, चक्रवाल ३१२ र आधा योजन ।

योजनानं सतानुच्चो हिमवा पञ्च पब्बतो ।

योजनानं सहस्सानि तीणि आयत वित्थतो ॥

चतुरासीति सहस्सेहि कूटेहि परमण्डितो ।

(हिमालय पर्वत ५०० योजन अग्लो छ । ३००० योजन लामो र चौडाई छ । ८४,००० शाखाहरूद्वारा प्रतिमण्डित छ ।

तिपञ्चयोजनक्खन्ध - परिक्खेपा नगक्कया ।

पञ्चासयोजनक्खन्ध - साखायामा समन्ततो ।

सतयोजनवित्थिण्णा तावदेव च उग्गता ॥

जम्बु यस्सानुभावेन जम्बुदीपो पकासितो ।

(‘नाग’ नामले चिनिने जामुनरूखको स्कन्धहरूको गोलाई १५ योजन छ, स्कन्ध ५० योजन छ, चारैतिर ५० योजन त्यसको शाखाहरू लम्बिएका छन् । त्यो १०० योजन फैलिएको, त्यति नै माथि उठेको छ, जसको आनुभावले यस द्वीपलाई जम्बुद्वीप भनिन्छ ।)

जुन यो जामुनरूखको प्रमाण (नाप) छ त्यति नै असुरहरूको चित्रपाटली (वृक्ष) को, गरुडहरूको शिमलको (संमर)को वृक्षको, अपरगोयानमा कदम्बको, उत्तरकुरुमा कल्पवृक्षको, पूर्वविदेहमा शिरीषको, तावतिसमा पारिभद्रकको छ । यसैले पुरानो मानिसहरूले भनेका छन् -

पाटलि सिम्बलि जम्बु देवसं पारिच्छत्तको ।

कदम्बो कप्परुक्खो च सिरीसेन भवति सत्तमं ॥

(पाटलि, शिम्बली, जामुन, र देवताहरूको पारिच्छत्रक, कदम्ब, कल्पवृक्ष र सातौं शिरीष हुन्छ ।)

द्वे असीति सहस्सानि अज्झोगाल्होमहण्णेवे ।

अच्चुग्गतो तावदेव चक्कवाल सिलुच्चयो ॥

परिक्खपित्त्वा तं सब्बं लोकधातुमयं ठितो ।

(८२,००० योजन महासागरमा तल गएको र त्यति नै माथि उठेको, त्यस लोकधातुलाई घेरेर चक्रवाल पर्वत स्थित छ ।)

त्यसमा, चन्द्रमण्डल उन्नत्वास योजन र सूर्यमण्डल पचास योजन छ । तावतिस भवन दश हजार योजन छ, त्यसरी नै असुर भवन, अवीचि महानरक र जम्बुद्वीप पनि छन् । अपरगोयान सात हजार योजन छ, त्यसरी नै पूर्वविदेह उत्तरकुरु आठ हजार योजन छ । त्यसमा एकएक महाद्वीप पाँच पाँच सय साना द्वीपहरूले घेरिएका छन् । ती सबै, एक चक्रवाल, एक लोकधातु हुन् । त्यसबीच तीनतीन चक्रवालहरूको बीचमा रहेको लोकान्तरिक नरक छन् । यसरी अनन्त चक्रवालहरूलाई अनेक लोकधातुहरूलाई, भगवान्‌ले अनन्त बुद्धज्ञानले जान्नुभयो, सम्झनुभयो, प्रतिवेध गर्नुभयो ।

यसरी उहाँलाई अवकाश लोक पनि सर्वथा विदित छ । यसरी सबैप्रकारले विदित हुनाले लोकविज्ञ हुनुहुन्छ ।

६. अनुत्तरोपुरिसदम्मसारथी = आफ्नो गुणभन्दा विशिष्टता अरू कसैको पनि नहुनाले, उहाँभन्दा उत्तर (उच्च) कोही छैन, यसैले अनुत्तर हुनुहुन्छ । त्यसरी नै उहाँ शीलगुणले पनि सारा लोकलाई तल पारिदिनुहुन्छ साथै समाधि, प्रज्ञा, विमुक्ति र विमुक्तिज्ञानदर्शनले पनि । शीलगुणले पनि समतारहित, समानतारहित बुद्धहरूले समान, अप्रतिम 'असदृश' बराबरीरहित हुनुहुन्छ ... विमुक्तिज्ञानदर्शन गुणले पनि । जस्तै – संयुक्त निकाय (६,१,२) अनुसार भगवान्‌ले भन्नुभएको छ - 'म देव मारसहित देव, मनुष्य प्रज्ञा लोकमा आफूभन्दा उच्च शीलसम्पन्न अरू कसैलाई देखिदैन' यसप्रकार विस्तार छ । यसरी नै अंगुत्तर निकाय (४,४,४) को अगगप्पसाद सुत्त आदि र "मेरो कोही पनि आचार्य छैन" आदि मज्झिम निकाय (१,३,६) को गाथाहरूको विस्तार गर्नुपर्दछ ।

दमनयोग्य (दम्य) पुरुषहरूलाई हाँक्नुहुन्छ, त्यसैले पुरुषदम्य सारथि हुनुहुन्छ । दमन गर्नुहुन्छ = सिकाउनुहुन्छ - यस्तो भनिएको छ । त्यसमा पुरुषदम्य भनिन्छ = अदान्त (अशिषित), दमनयोग्य, पशु, नरहरूलाई पनि ।

त्यसरी नै भगवान्‌ले अपलाल नागराजा (दिव्याओदान (३४८, ३८५ अनुसार यो नागराजा, परिनिर्वाणको समय दमन भएको थियो), चूलोदर, महादर, (महावंश) अग्निशिख, धूमशिख (भगवान्‌को श्रीलंका गमन कालमा दमन भएको थियो । ऊ सिंहल द्वीपवासी थियो ।) आरवल नागराजा, धनपालक हाती (नालागिरी - विनयपिटक) आदि यस्ता पशु, नरहरूको पनि दमन गर्नुभयो, उनीहरूलाई निर्विष दोषरहित गर्नुभयो, त्रिशरण र शीलमा प्रतिष्ठित गर्नुभयो ।

मनुष्य पुरुषहरूमा पनि, जस्तै - निर्गन्धपुत्र (जैनी), सत्यक (मज्झिम निकाय, चुलसच्चकसूत्त), अम्बष्ठ माणवक, (दीघनिकाय, अम्बठ सुत्त), पोष्करसाति, सोणदण्ड (दीघनिकाय, सोणदण्ड सुत्त), कुटदन्त (दीघनिकाय, कुटदन्त सुत्त) आदि । अमनुष्य पुरुषहरूमा पनि, जस्तै - आलवक, (सुत्तनिपात, आलवक सुत्त), शूचिलोम, खरलोम यक्ष, (सूत्तनिपात, सूचिलोम सूत्त), शक्र देवराज (दीघनिकाय, सक्कपव्ह सूत्त) आदिको दमन गर्नुभयो । उनीहरूलाई विचित्र नियमको उपायले विनीत गर्नुभयो । "केही दमन गर्दछु, योग्य पुरुषहरूको मृदुताले पनि दमन गर्दछु, कठोरताले पनि दमन गर्दछु, मृदुता र कठोरताले पनि दमन गर्दछु" आदि यहाँ अंगुत्तर निकाय (४,२,१) को सूत्रको विस्तार गर्नुपर्दछ ।

अरू पनि, भगवान् विशुद्ध शीलयुक्त प्रथमध्यान आदिलाई प्राप्त स्रोतापन्न आदिको लागि अगाडिको मार्गको प्रतिपदालाई बताउनुहुँदै दमन गरिएको मानिसहरूलाई पनि दमन गर्नुहुन्छ । अथवा, अनुत्तर-पुरिसदम्म-सारथी यो एउटै वाक्य (अर्थपद) हो । किनकि भगवान् त्यसरी दमनयोग्य पुरुषहरूलाई हाँक्नुहुन्छ, जसरी एक आसनमा बसेर नै आठ दिशाहरू (आठ समापत्तिहरू)लाई वेरोकटोक दौडाउनुहुन्छ, यसैले अनुत्तर-पुरुषदम्य-सारथी भनिन्छ । "भिक्षुहरू, हात्तीको दमन गर्ने माउतेले दमन गरेको हात्ती हाँक्दा एक दिशामा मात्र दौडिन्छ" आदि यहाँ मज्झिम निकायको सलायतन विभंग सुत्तलाई विस्तार गर्नुपर्दछ ।

७. सत्थादेवमनुस्सानं = यस लोक, परलोक तथा निर्वाण (परमार्थ) को लागि यथायोग्य अनुशासन गर्नुहुन्छ, यसैले शास्ता हुनुहुन्छ । अरू पनि, "शास्ता = भगवान् सार्थलाई अनुशासन गर्ने सार्थवाहसमान हुनुहुन्छ । जस्तै – सार्थवाहले सार्थहरू (काफिला)लाई जंगली प्रदेश (कान्तार) बाट पार गराउँदछ, चोरहरू भएको कान्तारबाट पार गराउँदछ, हिंस्रक जन्तुहरूयुक्त जंगलबाट पार गराउँदछ । दुर्भिक्षयुक्त जंगलबाट पार गराउँदछ, निर्जल जंगलबाट पार गराउँदछ । यस पारबाट उस पारतिर लैजान्छ, निस्तार गर्दछ, उद्धार गर्दछ, क्षेम भूमिति पुऱ्याउँदछ । यसरी नै भगवान् सार्थलाई अनुशासन गर्ने सार्थवाहसमान प्राणीहरूलाई कान्तारदेखि पार गराउनुहुन्छ, जन्मकान्तारदेखि पार गराउनुहुन्छ ।" आदि महानिदेस (५४४-५४६) अनुसार पनि यहाँ अर्थ जान्नुपर्दछ ।

देवमनुस्सानं = देवताहरू र मनुष्यहरूका । उत्कृष्ट (उत्तम) र भव्य (पुण्यवान्) व्यक्तिहरूको परिच्छेदअनुसार भनिएको छ । भगवान् पशुयोनिमा उत्पन्न हुनेहरूलाई पनि अनुशासन प्रदान गर्नुहुनाले शास्ता नै हुनुहुन्छ । किनकि ती पनि भगवान्‌को धर्मलाई सुनेर उपनिश्रय सम्पत्ति (त्रिहेतुक प्रतिसन्धि आदि मार्गफल प्राप्तिको प्रधान कारण) लाई पाएर, त्यसै उपनिश्रय सम्पत्तिद्वारा दोस्रो या तेस्रो जन्ममा मार्गफलको लागि लाभी हुन्छ ।

विमानवत्यु (५,१) अनुसार मण्डुक देवपुत्र आदि यहाँ दृष्टान्त छन् । जब भगवान् गर्गरा (गर्गरा नामकी रानीद्वारा खानइएको) पुष्करणीको किनारामा चम्पा नगरमा बस्ने मानिसहरूलाई धर्मोपदेश दिँदै हुनुहुन्थ्यो । तब एक भ्यागुताले भगवान्को स्वरलाई सुन्दै त्यसमा एक चित्त भएर स्वरमा निमित्त ग्रहण गर्‍यो । तब एक गोठाला आएर भगवान् बुद्धको उपदेश सुन्नको लागि डण्डाको सहारा भुकेर उभिन खोज्दा आफ्नो डण्डाले त्यस भ्यागुताको टाउकोमा टेकेर उभिरह्यो । त्यस डण्डाको दवावको कारण त्यो भ्यागुता त्यसै समय मरेर तावतिस भवनमा बाह्र योजनको कनक विमानमा उत्पन्न भयो । पछि सुतेर उठेसमान त्यहाँ अप्सराहरूको समूहद्वारा घेरिएको आफूलाई देखेर “अरे, म पनि यहाँ उत्पन्न भएँ ! मैले कुनचाहिँ कर्म गरेँ ?” भनी विचार गर्दै, भगवान्को स्वरमा निमित्त ग्रहण गर्नुको अतिरिक्त अरू केही पनि देखेन । उसले त्यसै समय विमानसँगै आएर भगवान्को पाउमा वन्दना गर्‍यो । भगवान्ले जान्नुभए तापनि सोध्नुभयो –

**को मे वन्दति पादानि, इद्धिया यससा जलं ।
अभिकन्तेन वर्णेन, सब्बा ओभासयं दिसा ॥**

(ऋद्धि र यशले प्रभावित अत्यन्त सुन्दर वर्णले सारा दिशाहरूलाई प्रकाशित गर्दै को मेरो खुट्टामा वन्दना गर्दै छ ?)

**मण्डूकोहं पुरे आसिं उद्वके वारि गोचरो ।
तव धम्मं सुणन्तस्स अवधी वच्छपालको ॥**

(म पहिला जलमा जलचारी भ्यागुता थिएँ, तपाईंको धर्मलाई सुनिरहेको बेला मलाई एक गोठालाले मान्यो ।)

भगवान्ले उसलाई धर्मको उपदेश दिनुभयो । चौरासी हजार प्राणीहरूलाई धर्मको ज्ञान भयो । देवपुत्र पनि स्रोतापत्ति फलमा प्रतिष्ठित भई मुस्काउँदै फर्कियो ।

८. बुद्धो = जुनकुनै जान्नयोग्य छ, ती सबैलाई जान्नाले विमोक्षान्तिक ज्ञान (सर्वज्ञ ज्ञानसहित सम्पूर्ण ज्ञान) अनुसार बुद्ध हुनुहुन्छ । अथवा चार सत्यहरूलाई आफूले पनि जानेर अन्य सत्वहरूलाई पनि सिखाएर, यसैले बुद्ध हुनुहुन्छ, सत्वहरूलाई सिखाउनाले बुद्ध हुनुहुन्छ” आदि यसरी आएको महानिर्देश (४५७) या पटिसम्भिदामग्ग (१) को सारा नय (ढंग) को विस्तार गर्नुपर्दछ ।

९. भगवा = भगवान् । यी सारा शील आदि गुणहरूले विशिष्ट, सब प्राणीहरूमा उत्तम, गौरवनीयको लागि भनिने उहाँको नाम हो । यसैले पुराना मानिसहरूले भनेका छन् –

**भगवाति वचनं सेट्ठं भगवाति वचनमुत्तमं ।
गरु गारवयुत्तो सो भगवा तेन वुच्चति ॥**

(‘भगवान्’ श्रेष्ठ शब्द हो, ‘भगवान्’ उत्तम शब्द हो । उहाँ गौरवनीयको योग्य गौरवयुक्त हुनुहुन्छ । यसैले भगवान् भनिन्छ ।)

नाम चार प्रकारका हुन्छन् (१) आवस्थिक = बाछा, दम्य (सिखाउनयोग्य गोरू) आदि यस्ता नाम आवस्थिक हुन् । (२) लिङ्गिग = दण्डी (दण्ड धारण गर्ने), छत्री (छात्रा धारण गर्ने), शिखी (शिखायुक्त), करी (हाती) आदि यस्ता नामहरू लिङ्गिक हुन् । (३) नैमित्तिक = त्रैविद्य, षड्भिन्न आदि यस्ता नामहरू नैमित्तिक हुन् । (४) अधीत्य समुत्पन्न = लौकिक व्यवहारले इच्छानुसार राखिएको नाम भनिन्छ । श्रीवर्द्धन आदि यस्ता शब्दको अर्थको विचार नगरी राखिएको नामहरू अधीत्य समुत्पन्न हुन् ।

यो ‘भगवान्’ नाम नैमित्तिक हो । यो न महामायाद्वारा, न शुद्धोदन महाराजाद्वारा, न ८०,००० ज्ञाति वन्धुहरूले राखेका हुन् र न त शक्र (इन्द्र), सन्तुषित आदि विशेष देवताहरूद्वारा राखिएको नाम हो । महानिर्देश (१४३) अनुसार धर्म सेनापति सारिपुत्रले भन्नुभएको पनि छ – “भगवान्, यो नाम न त माताद्वारा राखिएको हो ..... यो सर्वज्ञज्ञानसाथ सम्पूर्ण ज्ञानी भगवान् बुद्धलाई बोधिवृक्षमुनि सर्वज्ञज्ञानको प्राप्तिसाथै प्रत्यक्ष सिद्ध प्रज्ञप्ति हो, जुन भगवान् हो ।”

जुन नाम गुणको निमित्त गरी राखिएको हो – त्यस गुणहरूलाई प्रकाशित गर्नको लागि यस गाथालाई भन्दछन् –

भागी भजी भागि विभत्तवा इति, अकाशि भग्गन्ति गरुति भाग्यवा ।

वहहि जायेहि सुभावित्तनो, भवन्तगो सो भगवा ति वुच्चति”

(ऐश्वर्यवान् (भगी), एकान्त शयनासन आदिको सेवी (भजी) अर्थरस, धर्मरस, विमुक्तिरसलाई पाउने भागी, लौकिक र लोकोत्तर धर्महरूलाई विभक्त गर्ने, राग आदिलाई भग्न (नाश) गरिदिनुभएको भाग्यवान्, कायभावना आदि अनेक भावनाको क्रमले राम्ररी भावना गर्नुभएको, भवको अन्त (निर्वाण) सम्म पुग्नुभएको, उहाँ गुरु 'भगवान्' भनिन्छ ।)

महानिद्देस (१४२) अनुसार नै यहाँ त्यसत्यस पदहरूको अर्थ जान्नुपर्दछ ।

यो अर्को पनि ढंग हो –

भाग्यवा भगवा युतो भगेहि च विभक्तवा ।

भक्तवा वन्तगमनो भवेसु भगवा ततो ॥

(उहाँ भाग्यवान्, राग आदि क्लेशहरूको भग्नकारक (नाशक), भग, ऐश्वर्य आदि धर्महरूयुक्त, विभक्त गर्ने सेवी, भवहरूले वमन गर्दै गमन गर्ने हुनुहुन्छ, त्यसैले 'भगवान्' हुनुहुन्छ ।)

“वण्णागमो वण्णविपरिययो” (वर्णका आगम, वर्णको उल्टिनु) आदि निरुक्तिको लक्षणलाई लिएर अथवा व्याकरणले पृषोदर आदिको प्रक्षेप लक्षणलाई लिएर किनकि लौकिक, लोकोत्तर सुखलाई उत्पन्न गर्ने दान, शील आदिको पार जानुभएको उहाँको भाग्य हो, यसैले भाग्यवान् भन्ने स्थानमा भगवान् भनिन्छ भनी जान्नुपर्दछ ।

लोभ, द्वेष, मोह, विपरीत मनसिकार, अहिरिक (निर्लज्जता), अनोतप्प (संकोचरहित), क्रोध, उपनाह (बाँधिएको वैर इवी), म्रक्ष (अमरख), निष्ठुरता, ईर्ष्या, मात्सर्य (कञ्जुसी), माया (ठगी) शठता, जडता, प्रतिहिंसा (सारम्भ) मानातिमान (अधिक घमण्ड), मदले चुर भएको प्रमाद, तृष्णा, अविद्या, राग, द्वेष, मोह आदि तीन प्रकारका अकुशल मूल; काय, वची, मनो दुश्चरित; तृष्णा आदि संक्लेश, राग, द्वेष, मोह आदि मल; रागादि विषय, काम, व्यापाद र विहिंसा आदि संज्ञा; तृष्णा, दृष्टि, मान आदि प्रपञ्च, शुभ, आत्म, सुख, नित्य आदि चार प्रकारका विपर्यास; काम, भव, दृष्टि, अविद्या आदि आस्रव; अविद्याकाय, व्यापादकाय, शीलव्रतपरामर्श काय आदि ग्रन्थ; काम, भव, दृष्टि, अविद्या आदि ओघ; काम, भव, दृष्टि, अविद्या आदि योग; छन्द, द्वेष, मोह, भय आदि अगति; तृष्णा उपादान; शास्तामा शंका, धर्ममा शंका, संघमा शंका, शिक्षामा शंका, सब्रह्मचारीहरूप्रति क्रोध गर्नु आदि पाँच चेतोखिल; विनिबन्ध, नीवरण, रुपाभिनन्दन आदि पाँच प्रकारका अभिनन्दन; ६ विवादका मूल, तृष्णाकाय, सात अनुशय, आठ मिथ्यात्व, नौ तृष्णा मूलक, दश अकुशल कर्मपथ, बयासट्ठी मिथ्या दृष्टिहरू, एकसय आठ तृष्णा विचरितको भेद, सबै प्राणीहरूको दुःख, पीडा, लाख क्लेश, अथवा संक्षेपमा (१) क्लेश (२) स्कन्ध (३) पुण्य, अपुण्य, आनेञ्ज आदि अभिसंस्कार, (४) वसवती देवपुत्र, (५) मृत्यु – यी पाँच मारहरूलाई नष्ट गरिदिनुभयो – यसैले यी विघ्नहरूलाई नष्ट गर्नले 'भगवान्' भनिने स्थानमा 'भगवान्' भनिन्छ ।

यहाँ भनिएको छ –

भग्गरागो भग्गदोसो भग्गमोहो अनासवो ।

भग्गास्स पापका धम्मा भगवा तेन वुच्चति ॥

(उहाँले राग, द्वेष, मोहलाई भग्न गरिदिनुभएको छ, आस्रवरहित हुनुहुन्छ तथा उहाँको सबै पाप धर्म भग्न भइसकेका छन् । यसैले भगवान् भनिन्छ ।)

“वण्णागमो वण्णविपरिययो” (वर्णका आगम, वर्णको उल्टिनु) आदि निरुक्तिको लक्षणलाई लिएर अथवा व्याकरणले पृषोदर आदिको प्रक्षेप लक्षणलाई लिएर किनकि लौकिक, लोकोत्तर सुखलाई उत्पन्न गर्ने दान, शील आदिको पार जानु भएको उहाँको भाग्य हो । यसैले भाग्यवान् भन्ने स्थानमा भगवान् भनिन्छ भनी जान्नुपर्दछ ।

लोभ, द्वेष, मोह, विपरित मनसिकार, अहिरिक (निर्लज्जता), अनोतप्प (संकोचरहित), क्रोध, उपनाह (बाँधिएको वैर इवी), म्रक्ष (अमरख), निष्ठुरता, ईर्ष्या, मात्सर्य (कञ्जुसी), माया (ठगी), शठता, जडता, प्रतिहिंसा (सारम्भ) मानातिमान (अधिक घमण्ड), मदले चुर भएको प्रमाद, तृष्णा अविद्या, राग, द्वेष, मोह आदि तीन प्रकारका अकुशल मूल; काय, वची, मनोदुश्चरित; तृष्णा आदि संक्लेश, राग, द्वेष, मोह आदि मल; रागादि विषय, काम, व्यापाद र विहिंसा आदि संज्ञा; तृष्णा, दृष्टि, मान आदि प्रपञ्च, शुभ, आत्म, सुख, नित्य आदि चार प्रकारका विपर्यास; काम, भव, दृष्टि, अविद्या आदि आस्रव; अविद्याकाय, व्यापादकाय, शीलव्रतपरामर्श काय आदि ग्रन्थ; काम, भव, दृष्टि, अविद्या आदि ओघ, काम, भव, दृष्टि, अविद्या आदि योग; छन्द, द्वेष, मोह, भय आदि अगति; तृष्णा उपादान; शास्तामा शंका, धर्ममा शंका, शंका, शिक्षामा शंका, सब्रह्मचारी प्रति क्रोध गर्नु आदि पाँच चेतोखिल; विनिबन्ध, नीवरण, रुपाभिनन्दन आदि पाँच प्रकारका अभिनन्दन; छ विवादका मूल, तृष्णाकाय, सात अनुशय, आठ मिथ्यात्व, नौ तृष्णा मूलक, दश अकुशल कर्मपथ, बयासट्ठी मिथ्या दृष्टिहरू, एक सय आठ तृष्णा विचरितको भेद, सबै प्राणीहरूको दुःख, पीडा, लाख क्लेश, अथवा संक्षेपमा (१) क्लेश (२) स्कन्ध (३) पुण्य, अपुण्य, आनेञ्ज

यहाँ भनिएको छ -

भगवारागो भग्गदोसो भग्गमोहो अनासवो ।

भग्गास्स पापका धम्मा भगवा तेन वुच्चति ॥

(उहाँले राग, द्वेष, मोहलाई भग्न गरिदिनुभएको छ, आस्रवरहित हुनुहुन्छ तथा उहाँको सबै पाप धर्म भग्न भइसकेका छन् । यसैले भगवान् भनिन्छ ।)

भाग्यवान् हुनाले उहाँको सयौं पुण्यहरूद्वारा उत्पन्न महापुरुषको लक्षणलाई धारण गर्ने रूपकाय (शरीर)को सम्पत्ति बताइएको छ । द्वेषको भग्न हुनाले धर्मकाय (ज्ञान) को सम्पत्ति बताइएको छ । त्यसरी नै लोकको धेरै परिक्षकहरू (भगवान्को प्रहीण द्वेषबलको कारण धेरै श्रमणब्राह्मणहरू परीक्षार्थ आउँदथे र आफ्ना द्वेष आदिको प्रहाणको यत्न गर्दथे ।) को हुनु, गृहस्थ र प्रब्रजितहरूको नजिक आउनु, नजिक जाने त्यस व्यक्तिहरूको कायिक र मानसिक दुःखलाई हटाउनुमा समर्थ हुनु, भगवान्को रूपकायलाई चक्षुप्रसादले हेरी मानसिक शान्ति हुने आमिष दान (भगवान्को धर्मकायलाई प्रज्ञाचक्षुले हेरी मानसिक हुने) र धर्मदान उपकार गर्नु, तथा लौकिक र लाकोत्तर सुखहरूमा लाग्न सक्ने सामर्थ्य बताइएको छ ।

लोकमा ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री, काम, प्रयत्न यी ६ धर्महरूलाई 'भग' भनिन्छ । यसलाई आफ्नो चित्तको वशमा पार्नु परम ऐश्वर्य हो । या अणिमा (शरीरलाई अणु मात्र बनाउनु), लघिमा (लघुभाव) महिमा, पत्ती, पाकम्म, ईसित, वसित, यत्थकाम, वसायित आदि लोकमा सम्मानित ऐश्वर्यले परिपूर्ण हुनुहुन्छ । त्यसरी नै लोकोत्तर धर्मयुक्त हुनुहुन्छ । तीनै लोकहरूमा व्याप्त भएको यथार्थ गुणलाई प्राप्त गर्नुभएको हुनुहुन्छ । अत्यन्त परिशुद्ध (निर्मल) यशस्वी हुनुहुन्छ । रूपकायको दर्शन गर्नुमा लागेका मानिसहरूलाई प्रसन्नता उत्पन्न गर्नमा समर्थ सबैप्रकारले परिपूर्ण सारा अंगप्रत्यंगको श्री (शोभा) हुनुहुन्छ । जसजसको उहाँले आफ्नो या अरूको कल्याणको लागि इच्छा र प्रार्थना (अभिलाषा) गरे त्यसत्यसको त्यसरी नै परिपूर्ण हुनाले इच्छितको पूर्ति नामक कामयुक्त हुनुहुन्छ, र सारा लोकमा श्रेष्ठ हुनेको हेतु हुने सम्यकव्यायाम नामक प्रयत्नयुक्त हुनुहुन्छ । यसैले यी भगहरू (ऐश्वर्यहरू) युक्त हुनुहुनाले पनि - उहाँलाई 'भग' (धर्म) हुनुहुन्छ, - यस कुराले 'भगवान्' भनिनुहुन्छ ।

कुशल आदि भेदहरूले सबै धर्महरूलाई या स्कन्ध, आयतन, धातु, सत्य, इन्द्रिय, प्रतीत्य समुत्पाद आदिले कुशल धर्महरूलाई अथवा पीडित गर्ने, संस्कृत भएको, संतप्त गर्ने र विनाश हुनेको अर्थले दुःख आर्यसत्यलाई, आयूहन (राशिकरण), निदान (कारण), संयोग (उत्पत्ति), विघ्नको अर्थले समुदयलाई निःसरण (विकास), विवेक (अलग हुनु), असंस्कृत, अमृतको अर्थले निरोधलाई, संसार दुःखदेखि निस्कने हेतु निर्वाणको दर्शनमा आधिपत्य हुनाको अर्थले मार्गलाई विभक्त गर्ने हुनुहुन्छ, विभाजन गर्ने हुनुहुन्छ, खोल्ने हुनुहुन्छ, उपदेश गर्ने हुनुहुन्छ भनी भनिएको छ । यसैले विभक्तवान् भनिने स्थानमा भगवान् भनिनुहुन्छ ।

उहाँ कसिण आदि आलम्बनहरूको रूपावचर ध्यानयुक्त, दिव्य, मैत्री आदि ध्यानयुक्त ब्रह्म र फलसमापत्तियुक्त आर्यविहारहरूलाई, काय, चित्त र उपधि - विवेक (निर्वाण)लाई, शून्यता, अप्रणिहित, र अनिमित्त विमोक्षलाई तथा अन्य लौकिक धर्महरूलाई पूर्ण गर्नुभएर, सेवन गर्नुभएर, बढाउनुभएर, यसैले 'भक्तवान्' भनिने स्थानमा भगवान् भनिनुहुन्छ ।

तीनै भवहरूमा तृष्णारूपी गमन (चक्कर काट्नु) लाई उहाँले वन्त (वान्ता) गरिदिनुभयो । यसैले भवहरूमा 'वन्तगमन' (वान्ता गरेर गमन गर्ने) भन्नुमा - भव शब्दले भकारलाई गमन शब्दले गकारलाई र वन्त शब्दले वकारलाई दीर्घ गरिलिएर भगवान् भनिनुहुन्छ । जस्तै - लोकमा "मेहन (लिङ्ग)को खाली स्थानको माला (मेहनस्स खलस्स माला) भनिने स्थानमा मेखला भनिन्छ ।

यसरी यीयी कारणहरूद्वारा उहाँ भगवान् अर्हत् हुनुहुन्छ ... यीयी कारणहरूद्वारा भगवान् हुनुहुन्छ - यसप्रकार अंगुत्तर निकाय (६,१,९) अनुसार बुद्धको गुणहरूलाई स्मरण गर्ने त्यस (योगी)को "त्यसत्यस रागलिप्त चित्त हुँदैन, न द्वेषलिप्त, न मोहलिप्त, त्यस समय त्यसको चित्त तथागतप्रति सीधा नै हुन्छ ।"

यसप्रकार राग आदिको उत्पत्तिको अभावले दवेको नीवरण र कर्मस्थानलाई अगाडि राख्नाले सीधा भएको चित्तको, वितर्क, विचार बुद्ध गुणतर्फ भुक्दै प्रवर्तित हुन्छन् । बुद्धगुणहरूको बारम्बार वितर्क गर्दै, बारम्बार विचार गर्दै, प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीति मनयुक्तको प्रीतिको कारण उत्पन्न हुने प्रश्रब्धिले कायिक र मानसिक पीडाहरू शान्त हुन्छन् । पीडा भएकोलाई कायिक पनि चैतसिक पनि सुख उत्पन्न हुन्छ । सुखीको चित्त बुद्धगुणहरूको आलम्बन भएर समाधिस्त हुन्छ । यसप्रकार क्रमशः एक क्षणमा ध्यानअंगहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

तर बुद्धगुणको गम्भीरताले या नानाप्रकारको गुणहरूलाई बारम्बार स्मरण गर्नमा लागेको हुनाले अर्पणालाई नपाएर उपचारप्राप्त ध्यान हुन्छ । त्यो बुद्धको गुणहरूलाई स्मरण गर्नाले उत्पन्न भएको (ध्यान)¹⁶¹ बुद्धानुस्मृति नै भनिन्छ ।

यस बुद्धानुस्मृतिमा लागेको भिक्षु शास्ताको गौरव र प्रतिष्ठा गर्ने हुन्छ । ऊ श्रद्धा, स्मृति, प्रज्ञा र पुण्यको विपुलता (आधिक्य) लाई प्राप्त हुन्छ । प्रीति र प्रमोद बहल हुन्छ । भयभैरवलाई सहने तथा दुःखलाई सहने सामर्थ्यवान् हुन्छ । उसलाई शास्ताको साथरहने विचार हुन्छ । बुद्धगुणानुस्मृतिको साथरहने भिक्षुको शरीर पनि चैत्यघरसमान पूजनीय हुन्छ । बुद्धभूमि (बुद्धगुणको महानताको प्रत्येकक्षण गर्नु) मा चित्त भुक्दछ । शिक्षापदहरूको उल्लंघनयोग्य कुरा आउँदा उसलाई शास्ताले देख्नु भएको समान लज्जा र संकोच हुन जान्छ । मार्गफललाई प्राप्त नगरे तापनि सुगतिपरायण हुन्छ ।

**तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।
एवं महानुभावाय बुद्धानुस्सतिया सदा ॥**

(यसैले यस्तो महानुभावयुक्त बुद्धानुस्मृतिमा सदा पण्डित व्यक्ति अप्रमाद गरोस् ।)

धर्मानुस्मृति

धर्मानुस्मृतिको भावना गर्ने इच्छुकलाई पनि एकान्त स्थानमा गएर अन्य आलम्बनहरूदेखि चित्तलाई तानेर –

“स्वाक्खातो भगवता धम्मो सन्दिट्टिको अकालिको एहिपस्सिको ओपनेय्यिको पच्चतं वेदितव्वो विञ्जूही ति”

(भगवान्का धर्म स्वाख्यात छ, तत्काल फलदायक छ, समयानन्तरमा होइन, यहीं देखाइदिने, निर्वाणसम्म पुऱ्याइदिने र विज्ञहरूद्वारा आफैं जान्न योग्य छ ।)

यसरी परियत्ति (बुद्ध वचन) धर्म र नौ प्रकारका लोकोत्तर धर्म (चार मार्ग, चार फल, एक निर्माण) को ६ गुणहरूको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

१. स्वाक्खातो = यस पदमा परियत्तिधर्म पनि संगृहित हुन्छ तर अन्यमा लोकोत्तरधर्म नै संगृहीत हुन्छ । परियत्ति धर्म आरम्भ, मध्य र अन्तमा कल्याणकारक हुने तथा अर्थ, व्यञ्जनसहित सर्वांशमा परिपूर्ण परिशुद्ध ब्रह्मचर्यलाई प्रकाशित गर्नाले स्वाख्यात हो । भगवान् जुन एक गाथालाई पनि उपदेश गर्नुहुन्छ, त्यो धर्म सबैतिरबाट सुन्दर हुनाले पहिलो पाद (चरण) देखि आरम्भमा कल्याणकर, दोस्रो र तेस्रो पाददेखि अन्तसम्म मध्यमा कल्याणकर तथा मध्यदेखि अन्तिम पादसम्म अन्तमा कल्याणकर हुन्छ ।

“एक समय भगवान् श्रावस्तीमा अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा विहार गर्नुहुन्थ्यो” आदि एक अनुसन्धियुक्त सूत्र निदानले आदिमा कल्याणकर हुन्छ । “भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएर ती भिक्षुहरूले भगवान्का भाषणलाई अभिनन्दन गरे” या “यो जुन भनिएको छ – ६ तृष्णाकायहरूलाई जान्नुपर्दछ - त्यो यसकारण भनिएको छ” आदि उपदेशको अन्तमा निचोड गरी भनिने निगमनले अन्तमा कल्याणकारक र देशनाको शेषभागले मध्यमा कल्याणकारक हुन्छ ।

नाना अनुसन्धियुक्त सूत्र पहिलो अनुसन्धिले आरम्भमा कल्याणकारण, अन्तिमले अन्तमा कल्याणकारक र शेषहरूले मध्यमा कल्याणकारक हुन्छ । अरू पनि-निदान, उत्पत्ति कारणसहित हुनाले आरम्भमा कल्याणकारक, विनेय, (विनीतयोग्य) व्यक्तिहरूको अनुरूप अर्थको विपरीत नहुने तथा “त्यो कुन हेतुले ? जसरी भिक्षुहरू, पुरुष अस्थानको मार्गमा जाँदै एक यस्तो जल तलाउलाई पावस्” आदिप्रकारको हेतु र उदाहरणयुक्त हुनाले मध्यमा कल्याणकारक एवं श्रोताहरूलाई श्रद्धा उत्पन्न गर्नाले अन्तमा कल्याणकारक हुन्छ ।

सम्पूर्ण शासन पनि धर्म आफ्नो उपकारक शीलले आरम्भमा कल्याणकारक छ, शमथ विपश्यना मार्गफलको मध्यमा कल्याणकार तथा निर्वाणले अन्तमा कल्याणकारक छ । शील, समाधिले आरम्भमा कल्याणकारक छ । विपश्यनामार्गले मध्यदेखि कल्याणकारक छ र फल निर्वाणले अन्तमा कल्याणकारक छ । अथवा बुद्धको सम्यकसम्बुद्ध हुनाले आरम्भमा कल्याणकारक छ । धर्मको सुधर्मताले मध्यमा कल्याणकारक छ र संघको सुप्रतिपन्न हुनाले अन्तमा कल्याणकारक छ । त्यसलाई सुनेर त्यसको लागि प्रतिपन्न भएको व्यक्तिलाई परमज्ञान (बुद्धत्व) को प्राप्ति हुनाले आरम्भमा कल्याणकारक छ, प्रत्येकबोधि मध्यमा कल्याणकारक छ र श्रावकबोधिले अन्तमा कल्याणकारक छ ।

यो सुन्दै गरेर नीवरणलाई दबाउनाले, श्रवणले पनि कल्याणलाई नै ल्याउँदछ, यसैले आरम्भमा कल्याणकारक छ, प्रतिपन्न हुँदै शमथ-विपश्यनाको सुखलाई ल्याउनाले प्रतिपत्ति (धर्मानुकूल आचरण)ले पनि कल्याणलाई नै ल्याउँछ, यसैले मध्यमा कल्याणकारक छ र

त्यसरी प्रतिपन्न हुनेलाई प्रतिपत्ति फलको समाप्त हुँदा प्रियाप्रिय आलम्बनहरूमा अनुलिप्त नहुने इत्यादि भावलाई ल्याउनाले, प्रतिपत्तिको फलले पनि कल्याणलाई ल्याउँदछ, यसैले अन्तमा कल्याणकारक छ¹⁶²। यसरी आरम्भ, मध्य र अन्तमा कल्याणकारक हुनाले स्वाख्यात हो ।

भगवान् धर्मको उपदेश दिनुहुँदै, जुन शासन ब्रह्मचर्य (शील, समाधि, प्रज्ञायुक्त बुद्धवचन) र मार्गब्रह्मचर्य (अरहन्तमार्ग)को प्रकाशन गर्नुहुन्छ, नानाढंगले बताउनुहुन्छ, त्यो यथानुरूप अर्थसम्पत्तिले अर्थसहित र व्यञ्जनको सम्पत्तिले व्यञ्जनसहित हुन्छ । संक्षेपले भन्ने, प्रकाशित गर्ने, विस्तारपूर्वक भन्ने, विभाजन गर्ने, खोलिदिने, प्रज्ञप्ति, अर्थपदयुक्त हुनाले अर्थसहित र अक्षर, पद, व्यञ्जन, आकार, निरुक्ति, निर्देशको सम्पत्तिले व्यञ्जनसहित हुन्छ । अर्थ र प्रतिवेधको गम्भीरताले अर्थसहित तथा धर्म र देशना (धर्मोपदेश) को गम्भीरतालाई व्यञ्जनसहित हुन्छ । अर्थ र प्रतिभान प्रतिसम्भिदाको विषयले अर्थसहित तथा धर्म र निरुक्ति प्रतिसम्भिदाको विषयले व्यञ्जनसहित हुन्छ । पण्डितहरूद्वारा जान्नयोग्य हुनाले कुशलधर्महरूको खोजी गर्ने परीक्षक व्यक्तिहरूलाई प्रसन्न गर्ने अर्थसहित र श्रद्धा हुनाले लौकिक जनहरूलाई प्रसन्न गर्ने व्यञ्जनसहित हुन्छ । गम्भीर अभिप्राययुक्त हुनाले अर्थसहित र सरल शब्दरुको हुनाले व्यञ्जनसहित हुन्छ । ल्याएर मिलाउनेको अभावको कारण सम्पूर्ण हुनाले परिशुद्ध हुन्छ । अरू पनि – प्रतिपत्तिले ज्ञानको प्राप्तिको प्रकट हुनाले अर्थसहित र परियत्ति धर्मले आगमको प्रकट हुनाले व्यञ्जनसहितहुन्छ । शील, समाधि, प्रज्ञा, विमुक्ति र विमुक्तिदर्शन पाँच धर्म स्कन्धहरूयुक्त हुनाले सर्वाशमा परिपूर्ण र क्लेशरहित हुनाले (संसारको दुःखहरूबाट) छुटकारा पाउनको लागि प्रवर्तित र लोक आमिषको चाहनारहित हुनाले परिशुद्ध हुन्छ । यसरी अर्थ र व्यञ्जनसहित सर्वाशमा परिपूर्ण परिशुद्ध ब्रह्मचर्यलाई प्रकाशित गर्नाले स्वाख्यात हो ।

अर्थको तलमाथि नहुनाले राम्ररी सुन्दर ढंगले भनिएको हुनाले पनि स्वाख्यात छ । जस्तै – अन्य तीर्थकहरू (अन्य मतावलम्बीहरू)को धर्मको अर्थ विघ्नकारक भनिएको धर्महरूको विघ्नकारक नहुने तथा निर्वाणसम्म नपुऱ्याउनाले बदलिँदै जान्छ, त्यसले ती दुर्ख्यात् (राम्ररी नभनिएको) धर्म नै हुन्छन् । “तर यी धर्म विघ्नकारक छन्, यी धर्म निर्वाणसम्म पुऱ्याउने हुन्” यसरी भनिएको धर्महरू त्यसरी नै भएबाट भगवान्को धर्म त्यस्तो तलमाथि हुँदैन । यसप्रकार परियत्तिधर्म स्वाख्यात हुन्छ ।

लोकोत्तर धर्म निर्वाणअनुरूप प्रतिपत्ति र प्रतिपदाअनुरूप निर्वाणको भनिएको कारण स्वाख्यात हो । जस्तै – दीर्घनिकाय (२,६) अनुसार भनिएको छ – “उहाँ भगवान्ले श्रावकहरूलाई निर्वाणगामिनी प्रतिपदा (मार्ग) ठीकठीक बताउनुभएको छ । निर्वाण र त्यसको मार्ग बिल्कुलअनुकूल छ । जसरी गंगाको धारा यमुनामा खस्दछ र खसेर एक हुन्छ, त्यसरी नै श्रावकहरूलाई उहाँ भगवान्को बताइएको निर्वाणगामिनी प्रतिपदा निर्वाणसँग मेल खान्छ ।

आर्यमार्ग सुख भोग र आत्म पीडा आदि दुई अन्तहरूलाई छाडेर मध्यम प्रतिपदा हो र मध्यम प्रतिपदा भनिएबाट स्वाख्यात हो । श्रामण्यफल क्लेशहरूद्वारा बिल्कुल शान्त हुन्छ नै । यसैले राम्ररी क्लेशहरूको शान्त हुनाले स्वाख्यात हो । निर्वाण, श्वास्वत, अमृत, त्राण, लेण (रक्षक) आदि स्वभावको हो । अतः शाश्वत आदि स्वभावानुसार भनिएबाट स्वाख्यात हो । यसरी लाकोत्तरधर्म पनि स्वाख्यात हो ।

२. सन्दिट्ठको = (सांदृष्टिक) यहाँ आर्यमार्ग आफ्नो सन्तान (चित्त प्रवृत्ति) मा रागादिलाई हटाउँदै गरेको आर्यपुद्गलद्वारा स्वयं देखनयोग्य छ, यसैले सांदृष्टिक छ । जस्तै – अंगुत्तर निकाय (३,१,३) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ – “ब्राह्मण ! रागले अभिभूत र ढाकिएको चित्तयुक्त रागी व्यक्ति आफ्ना पीढाको लागि पनि सोच्दछ, न अरूको पीढाको लागि सोच्दछ र न त दुवैको पीढाको लागि सोच्दछ तथा चैतसिक पनि दुःख दौर्मनस्यको अनुभव गर्दछ । रागको प्रहीण हुनाले न आफ्नै पीढाको लागि सोच्दछ, न चैतसिक दुःख दौर्मनस्यको अनुभव गर्दछ । ब्राह्मण ! यसरी पनि सांदृष्टिक धर्म हुन्छ ।”

नौ प्रकारका लोकोत्तरधर्म पनि जसजसलाई प्राप्त हुन्छ, त्यसत्यस (व्यक्ति)लाई अरूप्रति विश्वास गर्नलाई छाडेर प्रत्यवेक्षण ज्ञानले स्वयं देख्न योग्य, यसैले सांदृष्टिक हो ।

प्रशस्तदृष्टि संदृष्टि भनिन्छ र संदृष्टिले त्यसलाई जित्दछ, यसैले सांदृष्टिक हो । त्यसरी नै यहाँ आर्यमार्गले राम्ररी युक्त, आर्यफलको प्राप्तिको कारण भएको निर्वाणको आलम्बनयुक्त संदृष्टिले क्लेशहरूलाई जित्दछ । यसैले, जस्तै – रथले जित्नेलाई रथिक भनिन्छ, यसरी नै नौ प्रकारका लाकोत्तर धर्मलाई संदृष्टिले जित्नाले सांदृष्टिक भनिन्छ ।

दृष्टि दर्शन भनिन्छ र दृष्टि नै संदृष्टि हो । यसको अर्थ हो दर्शन तथा संदृष्टियोग्य हुनाले सांदृष्टिक हो । लोकोत्तरधर्म नै भावनाज्ञान र साक्षात्कारज्ञानको अनुसार देखाइदिएर नै संसारचक्रको भयलाई रोक्दछ । यसैले, जसरी वस्त्रिक (वत्थिक) भनिन्छ, यसरी नै संदृष्टिको योग्य हुनाले सांदृष्टिक भनिन्छ ।

३. अकालिको = आफ्नो फललाई दिनको लागि यससँग काल छैन, यसैले अकाल हो र अकाल नै अकालिक हो । पाँच सात दिन आदि बिताएर फल दिँदैन, तर आफैँ प्रवर्तित भएको समयानन्तर नै फलदायक भनिन्छ ।

आफ्नो फललाई दिनमा प्रकट दीर्घकाल लगाउँछ, यसैले कालिक हो । त्यो के हो ? लौकिक कशुलधर्म । तर यो समयान्तरमा फल दिनाले कालिक होइन, अतः अकालिक हो । यो मार्गप्रति नै भनिएको हो ।

४. एहिपस्सिको = “आउ, यस धर्मलाई हेर”, “यसरी आउ हेर” विधियोग्य हुनाले एहिपस्सिक हो । किन यो त्यस विधियोग्य छ ? विद्यमान र परिशुद्ध हुनाले । किनकि खाली मुट्टीमा “हिरण्य या सुन छ” भनेर पनि “आऊ यसलाई हेर” भन्न सकिँदैन, किन ? अविद्यमान हुनाले । विद्यमान पनि दिसा या पिसापलाई त्यसको सौन्दर्य प्रकाशित गर्नाले, चित्तलाई हर्षोत्फुल्ल गर्नको लागि “आऊ, यसलाई हेर” भन्न सकिँदैन । त्यो त घाँसहरूले या पातहरूले ढाक्नुलायक नै हुन्छ । किन ? अपरिशुद्ध हुनाले । तर यी नौ प्रकारका लोकोत्तरधर्म स्वभावले विद्यमान, बादल हटेको आकाशमा पूर्ण चन्द्रमण्डल र पहेँलो रंगको कम्मबलमाथि फ्याँकिएको जातिमणिसमान, परिशुद्ध हुन्छ । यसैले विद्यमान र परिशुद्ध हुनाको कारणले “आऊ, हेर” विधियोग्य हुनाले एहिपस्सिक हो ।

५. ओपनेय्यिको = चित्तमा ल्याउनयोग्य हुनाले ओपनेय्यिक हो । यो यहाँ विनिश्चय हो - चित्तमा ल्याउनु उपनयन हो । जल्दै गरेको वस्त्र या टाउकोको उपेक्षा गरेर पनि भावनाले आफ्नो चित्तमा ल्याउनयोग्य हुनाले ओपनेय्यिक हो र ओपनेय्यिक नै ओपनेय्यिक हो । यो संस्कृत लोकोत्तरधर्म (मार्गफल)मा जुट्दछ, तर असंस्कृत (निर्वाण) आफ्नो चित्तलाई ल्याउनयोग्य हुनाले ओपनेय्यिक हो । साक्षात्कार गर्नेअनुसार त्यससँग जुड्नको योग्य हो - यो अर्थ हो ।

लिएर निर्वाणतिर जान्छ, यसैले आर्यमार्ग उपनेय्य हो । साक्षात्कारयोग्य बनाउनाले यसको फल निर्वाणधर्म उपनेय्य हो र उपनेय्य नै ओपनेय्यिक हो ।

६. पच्चत्तं वेदितव्वो विञ्जूहि = विज्ञहरूद्वारा आफैले नै जान्नयोग्य । यी सबै धर्महरू उद्घाटितज्ञ आदि विज्ञहरूद्वारा आफूआफूमा जान्नयोग्य छ “मैले मार्गको भावना गरे”, “फल प्राप्त भयो”, “निरोध (निर्वाण) का साक्षात्कार भयो ।” उपाध्यायको मार्गहरूको भावना गर्नाले शिष्यको क्लेश हट्दैन । त्यो उसको फलसमापत्तिद्वारा सुखपूर्वक विहार गर्दैन र न त उसद्वारा साक्षात्कार गरिएको निर्वाणको

चार प्रकारका पुद्गल

अंगुत्तर निकाय अनुसार पुद्गल (व्यक्ति) चार प्रकारका हुन्छन् - १. उद्घाटितज्ञ = जसलाई उपदेश सुन्नासाथ मार्गफल प्राप्त हुन्छ । २. वीपचित्तज्ञ = जसलाई उपदेशको व्याख्यान सुनेपछि मात्र मार्गफल प्राप्त हुन्छ । ३. नेय्य = जसलाई आचरण र अभ्यास गरेपछि मात्र मार्गफल प्राप्ति हुन्छ । ४. पदपरम = जसले जतिसुकै आचरण गरे तापनि यस जन्ममा मार्गफल प्राप्त गर्न सक्दैन ।

साक्षात्कार गर्दछ । यसैले यसलाई अरूको टाउकोमा राखेको आभूषणलाई देखिनेसमान सम्भिन्नु हुँदैन, तर यो आफ्नो चित्तमा नै देख्नयोग्य छ, विज्ञहरूद्वारा अनुभवयोग्य छ, भनी भनिएको छ । तर मूर्खहरूको यो विषय होइन ।

यो धर्म स्वाख्यात छ । किन ? सांद्ष्टिक हुनाले । सांद्ष्टिक छ अकालिक हुनाले । अकालिक छ ‘आऊ हेर’ हुनाले र जुन आऊ हेर (परीक्षणयोग्य) हुन्छ, त्यो ओपनेय्यिक हुन्छ ।

त्यसको यसरी स्वाख्यात हुने आदि गुणहरूका अनुस्मरण गर्ने त्यस योगीको अंगुत्तर निकाय (६,१,९) अनुसार त्यस समय चित्त रागलिप्त हुँदैन, न द्वेषलिप्त हुन्छ, न मोहलिप्त हुन्छ । त्यस समय उसको चित्त धर्मप्रति सीधा नै हुन्छ ।” बुद्धानुस्मृतिमा भनिएअनुसार नै दवेको नीवरण हुनेलाई एक क्षणमा नै ध्यानांग उत्पन्न हुन्छन् । तर धर्मगुणहरूको गम्भीरता या नाना प्रकारको गुणहरूलाई नपाएर उपचारप्रप्त ध्यान हुन्छ । त्यो धर्मगुणहरूको स्मरण गर्नाले उत्पन्न भएको (ध्यान) धर्मानुस्मृति नै भनिन्छ ।

यस धर्मानुस्मृतिमा लागेको भिक्षु ‘यस्तो निर्वाणसम्म पुऱ्याइदिने धर्मको उपदेशक शास्तालाई यस कुरायुक्त पूर्वकालमा पनि देखिदैन र न त यस समय नै देख्दछु - अतिरिक्त उहाँ भगवान्लाई” यसप्रकार धर्मगुणहरूलाई देखनाले नै शास्ताको गौरव र प्रतिष्ठा गर्ने हुन्छ । श्रद्धा आदिमा विपुलतालाई प्राप्त हुन्छ । प्रीति र प्रमोद बहुल हुन्छ । भयभैरवलाई सहने तथा दुःखलाई सहने सामर्थ्यवान् हुन्छ । धर्मको साथ रहने विचार हुन्छ । धर्मगुणानुस्मृतिपूर्वक रहने भिक्षुको शरीर पनि चैत्यघरसमान पूजनीय हुन्छ । अनुत्तरधर्मको प्राप्तिको लागि चित्त भुक्दछ । शिक्षापदहरूको उल्लंघनयोग्य कुरा आउँदा उसलाई धर्मको सुधर्मतालाई स्मरण गर्दै लज्जा र संकोच भइआउँछ । मार्गफल प्राप्त नगरे तापनि सुगति परायण हुन्छ ।

संघानुस्मृति

संघानुस्मृतिको भावना गर्ने इच्छुकलाई पनि एकान्त स्थानमा गएर, अन्य आलम्बनहरूबाट चित्तलाई खिचेर, आर्यसंघको गुणहरूको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

“सुपटिपन्नो भगवतो सावकसंघो, उजुपटिपन्नो भगवतो सावकसंघो, त्रायपटिपन्नो भगवतो सावकसंघो, सामीचिपटिपन्नो भगवतो सावकसंघो, यदिदं चत्तारि पुरिसयुगानि अट्ठपुरिसपुग्गला, एस भगवतो सावकसंघो, आहुनेय्यो, पाहुनेय्यो, दक्खिनेय्यो, अज्जलिकरणीयो, अनुत्तरं पुञ्जक्खेतं लोकस्साति ।”

(भगवान्का श्रावक (शिष्य) संघ सुमार्ग (धर्मविनय) मा प्रतिपन्न हुनुहुन्छ, भगवान्का श्रावकसंघ सिधा (अष्टाङ्गिकमार्ग) मार्गमा प्रतिपन्न हुनुहुन्छ, भगवान्का श्रावकसंघ न्याय (निर्वाण) मार्गमा प्रतिपन्न हुनुहुन्छ, भगवान्का श्रावकसंघ उचित (सत्कारयोग्य) मार्गमा प्रतिपन्न हुनुहुन्छ । जो यी चार युगल र आठ पुरुष पुद्गल हुनुहुन्छ, यिनै भगवान्का श्रावकसंघ हुन् । उहाँ आवाहनयोग्य हुनुहुन्छ, पाहुनायोग्य हुनुहुन्छ, दान दिन योग्य हुनुहुन्छ, हात जोड्नयोग्य हुनुहुन्छ र लोकको लागि पुण्यबीज रोप्ने सर्वोत्तम खेत हुनुहुन्छ ।)

१. सुपटिपन्नो = राम्रो प्रकारले प्रतिपन्न । उचित, नरोकिने, सिधा लिएर (निर्वाणतर्फ) जाने अविरोद्ध र धर्मानुधर्मको मार्गमा प्रतिपन्न हुनुहुन्छ, भनी भनिएको छ । भगवान्को उपदेश र अनुशासनको सत्कारपूर्वक सुन्नाले श्रावक भनिन्छ, श्रावकहरूको संघ नै श्रावकसंघ हो । आर्यशील र आर्यदृष्टिसमान हुनाले एकत्र भएको श्रावकसमूह भन्ने अर्थ हो । किनकि त्यो प्रतिपदा ऋजु, अवक, अकुटिल, अजृम्भ, आर्य र न्याय पनि भनिन्छ, तथा अनुरूप हुनाले सामीचि पनि भनिन्छ । यसैले त्यसमाथि प्रतिपन्न हुने आर्यसंघ उजुपटिपन्नो, त्रायपटिपन्नो, सामीचिपटिपन्नो पनि भनिन्छ ।

यहाँ, जो मार्ग प्राप्त हुनुहुन्छ, उहाँहरू सम्यक प्रतिपत्तियुक्त हुनाले सुमार्गमा प्रतिपन्न हुनुभएका छन् । जो फलप्राप्त हुनुहुन्छ, उहाँहरू सम्यक प्रतिपदाद्वारा प्राप्तयोग्यको प्राप्तिद्वारा अतीतको प्रतिपदानुसार सुमार्गमा प्रतिपन्न हुनुभएका छन् भनी जान्नुपर्दछ ।

सुन्दरढंगले भनिएको धर्म र विनयमा गरिएको अनुशासनानुसार प्रतिपन्न हुनाले पनि, अविरोद्ध प्रतिपदामा चलनाले पनि सुपटिपन्नो हो ।

२. उजुपटिपन्नो = दुई अन्तरहरूलाई त्यासग गरी मध्यम प्रतिपदा (अष्टाङ्गिकमार्ग) मा हिंड्ने र काय, वाक, मनको वक, कुटिल, जृम्भको दोषको प्रहाण गर्नको लागि प्रतिपन्न हुनाले उजुपटिपन्नो हो ।

३. त्रायपटिपन्नो = न्याय निर्वाण भनिन्छ, त्यसको लागि प्रतिपन्न हुनाले त्रायपटिपन्नो हो ।

४. सामीचिपटिपन्नो = जसरी प्रतिपन्न भएको सामीचि कर्म (आदरसत्कार र सेवाटहल गर्नु) योग्य हुन्छन् त्यसरी प्रतिपन्न हुनाले सामीचिपटिपन्नो हो ।

यदिदं = जो यी । चत्तारि पुरिसयुगानि = जोडानुसार प्रथम मार्गस्थ र फलस्थ गरी एक जोडा हुन्छ – यसरी स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी, अरहन्त, चार पुरुष, चार युग (जोडा) हुन्छन् । अट्ठपुरिस पुग्गला = पुरुष पुद्गलअनुसार एक प्रथम मार्गस्थ र एक फलस्थ गरी एक युगलमा २ पुरुष हुन्छन् – यसप्रकार स्रोतापन्न मार्गस्थल, स्रोतापन्न फलस्थ आदिअनुसार प्रत्येक युगलको दुईदुई पुरुषानुसार आठ पुरुष पुद्गल हुन्छन् । यहाँ, पुरुष या पुद्गल – यी शब्दहरूको एक नै अर्थ छन् । यी विनेय (विनीतयोग्य) व्यक्तिहरूअनुसार भनिएका हुन् ।

एस भगवतो सावकसंघो = जो यी जोडानुसार चार पुद्गल पुरुष युगमा र अलगअलग गरी आठ पुरुष पुद्गल हुन् – यो भगवान्को श्रावकसंघ हो ।

५. आहुनेय्यो = आदि शब्दहरूमा, ल्याएर दिनयोग्य हुनाले ‘आवाहन’ भनिन्छ । टाढाबाट ल्याएर पनि शीलवान्हरूलाई दिनयोग्य छ भन्ने अर्थ हो । चार प्रत्ययहरूको नाम हो । दातालाई महाफलवान् बनाउन सक्ने त्यस आवाहन (चार प्रत्यय)लाई ग्रहणयोग्य हुनाले आवाहनीय हो ।

टाढाबाट आएर पनि सारा सम्पत्तिलाई पनि यहाँ दिनयोग्य छ, यसैले आक्हानीय हो । या शक्र (इन्द्र) आदिद्वारा पनि आक्हानयोग्य छ, यसैले आक्हानीय हो ।

165

जो यो ब्राह्मणहरूको आक्हानीय अग्नि हो, जहाँ दिनाले महाफल हुन्छ, यस्तो उनको लब्धी (मत) हो । यदि दानको महाफलवान् हुनाले आक्हानीय हो भने संघ नै आक्हानीय हो, किनकि संघमा दान गरेको महाफलवान् हुन्छ । जस्तै धम्मपद (८,८) अनुसार भनिएको छ

यो च वस्ससतं जन्तु अग्निं परिचरे वने ।

एकञ्च भावित्तानं महत्तमपि पूजये ।

सा येव पूजना सेछ यो यञ्चे वस्ससतं हुतं ॥

(जुन प्राणी सयवर्षसम्म वनमा अग्नि परिचरण (आगोको सेवा-अग्निहोत्र) गरोस् र यदि परिशुद्ध मन भएको एक पुरुषलाई एक मुहुर्त नै पूजोस्, तब सयवर्षको हवनभन्दा यी पूजा नै श्रेष्ठ हुन्छ ।)

अन्य सर्वास्तिवाद निकायहरूको आक्हानीय र यहाँको 'आक्हानेय्य' शब्दको अर्थ एक नै हो । यिनमा व्यञ्जन मात्रको नै केही अन्तर छ । यसप्रकार आहुनेय्यो हो ।

६. पाहुनेय्यो = पाहुनु भनिन्छ, दिशाविदिशाबाट आएका, प्रियमनाप ज्ञातिमित्रको लागि सत्कारपूर्वक तैयार गरिएको आगन्तुक दान । त्यसलाई पनि छाडी, ती त्यस्ता संघलाई नै दिनयोग्य छन् । किनकि पाहुनलाई ग्रहणयोग्य संघसमान अन्य केही पाहुना छैन । त्यसरी नै यो संघ, एक बुद्धपछि अर्को बुद्धको समय, बुद्धान्तर बितेपछि, विपक्षीधर्महरूले अमिश्रित र प्रियमनाप भावलाई गर्ने धर्महरूयुक्त देखापर्दछ । यस्ता पाहुनलाई दिनु उचित छ र संघ नै पाहुनलाई ग्रहणयोग्य पनि हो, यसैले पाहुनेय्य हो । तर जुन ग्रन्थहरूमा पाहुनेय्य पालि पाठ छ, त्यसको लागि संघ सत्कारयोग्य छ, यसैले सबभन्दा पहिले ल्याएर यहाँ दिनयोग्य हुनाले पाहुनेय्य हो । या सबप्रकारले आक्हानयोग्य हो, यसैले पाहुनेय्य (पाहुनीय) हो । त्यो यहाँ त्यसै अर्थले पाहुनेय्यो भनिन्छ ।

७. दक्षिणेय्यो = परलोकमा विश्वास गरी दिनयोग्य दान दक्षिणा भनिन्छ । त्यो संघ त्यस दक्षिणायोग्य छ या दक्षिणाको हितकारक छ, किनकि त्यसलाई महाफलवान् गर्नाले परिशुद्ध गर्दछ, यसैले दक्षिणेय्यो (दक्षिणेय-दक्षिणा पाउनयोग्य) हो ।

८. अञ्जलिकरणीयो = दुवै हातहरूलाई टाउकोमा राखेर सारा लोकद्वारा अञ्जलि (प्रमाण) कर्मयोग्य हुनाले अञ्जलिकरणीयो हो ।

९. अनुत्तरं पुञ्जक्रेतं लोकस्स = सारा लोकको लागि असदृश पुण्यवीजको उमाने स्थान हो । जसरी राजा या अमात्यको धान या जौको उमाने स्थान "राजाको धानखेत, राजाको जौ खेत" भनिन्छ यसरी नै संघ सम्पूर्ण लोकको पुण्यवीज उमाने स्थान हो । संघको सहारा लोकको नाना प्रकारको हितसुख उत्पन्न गर्ने पुण्यवीज उमिन्छन्, यसैले संघ लोकको अनुत्तर पुण्यक्षेत्र हो ।

त्यसको यसरी सुप्रतिपन्न हुने आदि गुणहरूको अनुस्मरण गर्ने त्यस योगीको - "त्यस समय चित्त रागलिप्त हुँदैन, न द्वेषलिप्त, न मोहलिप्त हुन्छ । त्यस समय उसको चित्त संघप्रति सिधा नै हुन्छ ?" बुद्धानुस्मृतिमा भनिएअनुसार नै दवेको नीवरण हुनेलाई एक क्षणमा नै ध्यानांग उत्पन्न हुन्छन् । तर संघगुणहरूको गम्भीरतामा नाना प्रकारको गुणहरूलाई बारम्बार स्मरण गर्नुमा लागेको हुनाले अर्पणालाई नपाएर उपचारप्राप्त ध्यान हुन्छ । यो संघको गुणहरूलाई स्मरण गर्नाले उत्पन्न भएको (ध्यान) संघानुस्मृति नै भनिन्छ ।

यस संघानुस्मृतिमा लागेको भिक्षु संघको गौरव र प्रतिष्ठा गर्ने हुन्छ । ऊ श्रद्धा आदिमा विपुलतालाई प्राप्त गर्दछ । प्रीति र प्रमोद बहुल हुन्छ । भयभैरवलाई सहने तथा दुःखलाई सहने सामर्थ्यवान् हुन्छ । संघको साथ रहने विचार हुन्छ । संघगुणानुस्मृतिपूर्वक रहनेको शरीर एकत्र भएको संघको उपोशथगृहसमान पूजनीय हुन्छ । संघगुणको प्राप्तिको लागि चित्त भुक्दछ । उल्लंघनीय वस्तुहरू आईपर्दा त्यसलाई संघलाई सम्मुख देखेदेखेसमान लज्जा र संकोच हुन्छ । मार्गफल प्राप्त नगरे तापनि सुगति परायण हुन्छ ।

तस्सा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय संघानुस्सतिया सदा ॥

(यसैले यस्तो महानुभावयुक्त संघानुस्मृतिमा पण्डित व्यक्ति सदा अप्रसाद गरोस् ।)

शीलानुस्मृति

शीलानुस्मृतिको भावना गर्न इच्छुकलाई एकान्त स्थानमा गएर अन्य आलम्बनहरूबाट चित्तलाई तानेर अंगुत्तर निकाय (६,१,९) र दीघ निकाय (२,३) अनुसार - अहा ! मेरो शील -

(अखण्डित, निर्दोष, निर्मल, निष्कल्मष, भुजिस्व (स्वाधिन) विज्ञहरूद्वारा प्रशंसित, तृष्णाद्वारा अनु अभिभूत, समाधि दिलाउने क्षमताको छ ।)

यसरी अखण्डित हुने आदिको गुणहरूअनुसार आफ्नो शीलहरू अनुस्मरण गर्नुपर्दछ । त्यसमा पनि गृहस्थलाई गृहस्थशीलको र प्रब्रजितलाई प्रब्रजित शीलको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

गृहस्थशील होस् या प्रब्रजितशील, जसको शील आरम्भमा या अन्तमा एक पनि भंग भएको छैन, त्यो शील किनारा वस्त्रजस्तै खण्डित नहुनाले अखण्डानि हुन्छ । जसको शील बीचमा एउटै पनि भंग भएको छैन, त्यो बीचमा प्वाल भएको वस्त्रजस्तै प्वालयुक्त नहुनाले अच्छिद्धानि हुन्छ । जसको शील क्रमशः दुई या तीन पटक भंग भएको छैन, त्यो शील जसको पीठ्यु या पेटमा ठूलो र गोलोगोलो कालोरातो आदि विभिन्न रंगहरूको छाप भएको गाईसमान टाटेपाटे नहुनाले असवलानि हुन्छ । जुन बीचबीचमा फरक पारेर भंग भएका छैनन्, त्यो शील नाना प्रकारका बिन्दुहरूयुक्त रंगविरंगी गाईसमान कल्मष (रंगविरंगी) नहुनाले अकम्मासानि हुन्छ ।

साधारणरूपले सबै शीलहरू सात प्रकारका मैथुन संसर्ग र क्रोध, उपनाह (इवी) आदि पापधर्महरूले उपहत नहुनाले अखण्डित, निर्दोष, निर्मल, निष्कल्मष हुन्छन् ।

त्यसै शीलले नै तृष्णाको दासताले छुडाएर स्वतन्त्र गर्नाले भुजिस्सानि (स्वाधीन) हुन्छ । बुद्ध आदि विज्ञहरूद्वारा प्रशंसित हुनाले विञ्जूपसत्थानि (विज्ञहरूद्वारा प्रशंसित) हुन्छ । तृष्णा, दृष्टि या कसैद्वारा पनि अभिभूत नहुनाले “यो तिम्रो शीलमा दोष छ” यसरी भन्न नसक्नाले अपरामट्ठानि (निर्दोष) हुन्छ । उपचार समाधि या अर्पणा समाधि अथवा मार्ग समाधि र फल समाधिलाई पनि दिलाउने हुनाले समाधिसंवत्तनिकानि हुन्छ ।

यसरी अखण्डित हुने आदि गुणहरूअनुसार आफ्नो शीलहरू अनुस्मरण गर्ने त्यस योगीको त्यस समय चित्त रागलिप्त हुँदैन, न द्वेषलिप्त, न मोहलिप्त हुन्छ, त्यस समय उसको चित्त शीलप्रति सिधा नै हुन्छ ।” बुद्धानुस्मृतिमा भनिएअनुसार नै दबेको नीवरण हुनेलाई एक क्षणमा नै ध्यानांग उत्पन्न हुन्छन् । तर शीलको गुणहरूकावे गम्भीरता या नाना प्रकारका गुणहरूलाई बारम्बार स्मरण गर्नमा लागेको हुनाले अर्पणालाई नपाएर उपचारप्राप्त ध्यान नै हुन्छ । यो शीलको गुणहरूलाई स्मरण गर्नाले उत्पन्न भएको ध्यान शीलानुस्मृति नै भनिन्छ ।

यस शीलानुस्मृतिमा लागेको भिक्षु शिक्षापदको गौरव गर्दछ, शीलसम्पन्न हुने विचार गर्दछ, प्रियवचनले कुशलक्षेम सोध्नुमा अप्रमत्त हुन्छ, आत्मनिन्दा आदिको भयरहित हुन्छ । अल्प मात्र दोषमा पनि भय देख्दछ । ऊ श्रद्धा आदि विपुलता प्राप्त हुन्छ । प्रीति र प्रमोदबहुल हुन्छ । मार्गफल प्राप्त नगरे तापनि सुगति परायण हुन्छ ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय सीलानुस्सतिया सदा ॥

(यसैले यस्तो महानुभावयुक्त शीलानुस्मृतिमा पण्डित व्यक्ति सदा अप्रमाद गरेको ।)

त्यागानुस्मृति

त्यागानुस्मृतिको भावना गर्ने इच्छुकको स्वभावैले दानमा लागेको हुन्छ, नित्य दान दिने हुनुपर्दछ ।

भावना आरम्भ गर्नेलाई – “अवदेखि दक्षिणायोग्य व्यक्ति हुँदा अन्ततोगोत्वा एक गाँस मात्र पनि दान दिइकन खाने छैन” यसरी प्रतिज्ञा गरी त्यस दिन विशिष्ट गुणवान् दक्षिणायोग्य व्यक्तिहरू (प्रतिग्राहकहरू)लाई यथाशक्ति, यथाबल आफ्नो उपभोगका वस्तुहरूमध्ये दान दिएर, त्यहाँ निमित्तलाई ग्रहण गरेर एकान्तमा गएर चित्तलाई अन्य आलम्बनहरूबाट तानेर –

“लाभा वत मे, सुलद्धं वत मे, योहं मच्छेरमलपरियुट्ठिताय पजाय विगतमलमच्छेरेन चेतसा विहरामि, मुत्तचागो पयतपाणि वोस्सगरतो याचयोगो दानसंविभागरतोति” ।

(मलाई लाभ छ, मलाई सुन्दर जीवन मिल्यो, जुन म कञ्जुसी मललिप्त मानिसहरूको मात्सर्यमलरहित चित्त भएर मुक्तत्यागी, खुलाहात दान दिने, दान दिनमा लागेको, याचनायोग्य भएको, दान र संविभागमा लीन भएर विहार गर्दैछु ।)

लाभा वत मे = मेरो लागि लाभ छ । जुन यो “आयुलाई दिएर दिव्य या मानुषीआयुको भागी हुन्छ” “दिदै प्रिय हुन्छ, उसको धेरैले संगत गर्दछन्” – सत्पुरुषहरूको धर्ममा हिंड्दछ, दिदै प्रिय हुन्छ ।” आदि प्रकारले अंगुत्तर निकाय (५,४,७ र ५,४,५) अनुसार भगवान्द्वारा दायकको लाभ प्रशंसित छन्, ती मलाई अवश्य मिल्दछ, भन्ने अभिप्राय हो ।

सुलद्वं वत मे = जुन मैले यस शासन या मनुष्यजन्मलाई पाएको छु, त्यो मलाई सुन्दर पाएको छु । किन ? जुन म कञ्जुसीमललिप्त प्राणीहरूमध्ये मात्सर्यमलरहित चित्त भएर दान र संविभागमा लीन भएर विहार गर्दैछु ।

मच्छेरमलपरियुट्टिताय = कञ्जुसीमललिप्त । पजाय = आफ्नो कर्मानुसार उत्पन्न हुनाले सत्वप्राणी प्रजा भनिन्छ । यसैले आफ्नो सम्पत्तिलाई अन्यको लागि उपलब्ध हुन सजिलो हुँदा नसहने लक्षणले चित्तको परिशुद्ध भावलाई दूषित गर्ने पापधर्महरूमध्ये एक कञ्जुसीमललिप्त प्राणीहरूमा भन्ने अर्थ हो ।”

विगतमलमच्छेरेन = अन्य पनि राग, द्वेषादि मलहरू र मात्सर्यरहित हुनाले मात्सर्यमलरहित । चेतसा विहरामि = यथोक्तप्रकारको चित्त भएर विहार गर्दछु भन्ने अर्थ भन्ने अर्थ हो । तर अंगुत्तर निकाय (६,१,१०) को महानाम सूत्रमा महानाम शाक्यको स्रोतापन्न हुनाले निश्चयविहारलाई सोद्धा निश्चयविहारानुसार उपदेश गरिएकोले ‘अगारं अज्झावसामि’ (घरमा वास गर्दछु) भनिएको छ । त्यहाँ रागादि क्लेशहरूलाई हटाएर वास गर्दछु भन्ने अर्थ हो ।

मुक्त चागो = कुनै चीजलाई पाउने इच्छा नगरी दान दिने । पयतपाणि = परिशुद्ध हात भएको । सत्कारपूर्वक, आफ्नो हातले दान दिने वस्तुलाई दिनको लागि सदा धोएको हातजस्तै भएको भनी भनिएको छ । वोस्सग्गतो = विसर्जन गर्नु नै वोस्सग्ग हो । परित्याग (दान) यसको अर्थ हो । त्यस वोस्सग्ग (अवसर्ग) मा सतत लागि रहनेअनुसार रत भएको वेस्सग्गतो (दान दिनमा लागीरहने) हुन्छ । याचयोगो = जुनजुन वस्तुलाई अरूले माग्दछन्, त्यसत्यस वस्तुलाई दिनेवाट याचनायोग्य भएको भन्ने अर्थ हो । याचयोगी पनि पाठ छ, जसको अर्थ हो – ‘यजन’ ना याज (याग) युक्त । दानसंविभागरतो = दान र संविभागमा लागि रहने । “म दानलाई पनि दिइरहेछु र आफ्नो परिभोगयोग्य वस्तुहरूलाई पनि अरूलाई बाँड्दछु र यी दुवैमा लागि रहेछु” यसप्रकार अनुस्मरण गर्दछ भन्ने अर्थ हो ।

उसको यसरी मल मात्सर्यरहित हुने आदि गुणहरूअनुसार आफ्नो त्यागको अनुस्मरण गर्ने त्यस योगीको - “त्यस समय चित्त रागलिप्त हुँदैन, न द्वेषलिप्त, न मोहलिप्त हुन्छ । त्यस समय उसको चित्त त्यागप्रति सिद्धा नै हुन्छ । अंगुत्तर निकाय (६,१,९) मा भनिएअनुसार नै दबेको नीवरण हुनेलाई एक क्षणमा नै ध्यानको अंग उत्पन्न हुन्छन् । तर त्यागको गुणहरूको गम्भीरता या नाना प्रकारको त्यागको गुणहरूको अनुस्मरण गर्नुमा लागेको हुनाले अर्पणालाई नपाएर उपचारप्राप्त ध्यान हुन्छ । त्यो त्यागको गुणहरूलाई स्मरण गर्नाले उत्पन्न भएको ध्यान त्यागानुस्मृति नै भनिन्छ ।

यस त्यागानुस्मृतिमा लागेको भिक्षु प्रायः दान दिनमा नै लागि रहन्छ । ऊ लोभरहित विचारयुक्त मैत्रीको अनुलोम चल्ने, निर्भिक र प्रीति, प्रमोदबहुल हुन्छ । मार्गफल प्राप्त नगरे तापनि सुगति परायण हुन्छ ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय चागानुस्सतियो सदा ।

(यसैले यस्तो महाआनुभावयुक्त त्यागानुस्मृतिमा पण्डित व्यक्ति सदा अप्रमाद गरोस् ।)

देवतानुस्मृति

देवतानुस्मृतिको भावना गर्ने इच्छाको आर्यमार्गले प्राप्त श्रद्धा आदि गुणहरूयुक्त हुनुपर्दछ । त्यसपछि एकान्तमा गएर, चित्तलाई अन्य आलम्बनहरूबाट तानेर - “चातुर्महाराजिक (धृतराष्ट्र, वीरूढक, वीरूपाक्ष र वैश्रवण) देवलोक देवता छन्, तावतिसंका देवता छन्, यामा तुषित, निर्माणरति, परनिर्मित वशवर्ति र ब्रह्मकायिक देवता छन् तथा त्यसभन्दा माथिका पनि देवता छन्। जुनप्रकारको श्रद्धायुक्त ती देवताहरू यहाँबाट च्युत भएर त्यहाँ उत्पन्न भए, मलाई पनि त्यसप्रकारको श्रद्धा छ । जुनप्रकारको शील ... श्रुत ..... त्याग ..... प्रज्ञा छ ।” यसरी अंगुत्तर निकाय (६,१,१०) अनुसार देवताहरूलाई साक्षी गरी आफ्नो श्रद्धा आदि गुणहरूको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

यद्यपि - “महानाम, जुन समय आर्यश्रावक आफ्नो र ती देवताहरूको श्रद्धा, शील, श्रुत, त्याग र प्रज्ञाको अनुस्मरण गर्दछ । त्यस समय उसको चित्त रागसँग लिप्त हुँदैन” भनी भनिएको छ, तथापि उनीहरूलाई साक्षी बनाउनुपर्दछ । देवताहरू तथा आफ्नो श्रद्धा आदि

गुणहरूको समानतालाई प्रकट गर्नको लागि भनिएको जान्नुपर्दछ । अट्ठकथामा – “देवताहरूलाई साक्षी बनाएर आफ्नो गुणहरूको अनुस्मरण गर्दछ” यसरी दृढ गरी भनिएको छ ।

168

यसैले पहिले देवताहरूको गुणहरूको अनुस्मरण गरेर पनि पछि आफ्नो विद्यमान श्रद्धा आदि गुणहरूको अनुस्मरण गर्दै त्यसको – “चित्त त्यस समय रागलिप्त हुँदैन, न द्वेषलिप्त, न मोहलिप्त हुन्छ । त्यस समय उसको चित्त देवताहरूप्रति सिधा नै भएको हुन्छ ।” पूर्व भनिएअनुसार नै दबिएको नीवरण हुनेलाई एक क्षणमा नै ध्यानांग उत्पन्न हुन्छ, तर श्रद्धा आदि गुणहरूको गम्भीरता या नाना प्रकारका गुणहरूको अनुस्मरण गर्नमा लागेको हुनाले अर्पणालाई नपाएर उपचारप्राप्त ध्यान हुन्छ । त्यो देवताहरूको गुणस्मरण गर्नाले उत्पन्न भएको ध्यान देवतानुस्मृति नै भनिन्छ ।

यस देवतानुस्मृतिमा लागेको भिक्षु देवताहरूको प्रियमनाप हुन्छ । प्रायः श्रद्धा आदिमा विपुलतालाई प्राप्त गर्दछ । प्रीति र प्रमोद बहुल भएर विहार गर्दछ । मार्गफलप्राप्त नगरे तापनि सुगतिपरायण हुन्छ ।

तस्मा हवे अप्पमादं कयिराथ सुमेधसो ।

एवं महानुभावाय देवतानुस्सतिया सदा ॥

(यसैले यस्तो महानुभावयुक्त देवतास्मृति पण्डित व्यक्ति सदा अप्रमाद गरोस् ।)

प्रकीर्णकथा

जुन अंगुत्तर निकाय (६,१,१०) को महानाम सूत्रको विस्तार देशनामा – “तथागतप्रति त्यस समय उसको चित्त सिधा नै हुन्छ” आदि भनेर “महानाम ! सिधा भएको चित्तयुक्त आर्यश्रावक अर्थवेद (हेतुफलले उत्पन्न भएको सन्तुष्टि) प्राप्त हुन्छ, धर्मवेद (हेतुले उत्पन्न सन्तुष्टि) प्राप्त हुन्छ, धर्म = हेतु र फलको गुणहरूले संयुक्त प्रमोदलाई प्राप्त हुन्छ । प्रमुदित (व्यक्ति)लाई प्रीति उत्पन्न हुन्छ” भनिएको छ, त्यहाँ, “उहाँ भगवान् यस्तो हुनुहुन्छ” आदिको अर्थको कारण उत्पन्न भएको सन्तुष्टिप्रति “अर्थवेदलाई प्राप्त गर्दछ” भनिएको छ । धर्म (पालि) को कारण उत्पन्न भएको सन्तुष्टिप्रति “धर्मवेदलाई प्राप्त गर्दछ” र दुवैअनुसार “धर्मले संयुक्त प्रमोदलाई प्राप्त गर्दछ” भनिएको जान्नुपर्दछ ।

जुनकि देवतानुस्मृतिमा “देवताहरूप्रति” भनिएको छ, त्यो पहिला देवताहरूको गुणहरूसमान देवता बनाउने गुणहरूप्रति उत्पन्न भएको चित्तानुसार भनिएको जान्नुपर्दछ ।

यी ६ अनुस्मृतिहरू आर्यश्रावकहरूलाई नै प्राप्त हुन्छ । किनकि उनीहरूलाई बुद्ध, धर्म, संघको गुण प्रकट हुन्छन् र ती अखण्डित आदि गुणयुक्त शीलहरूले मलमात्सर्यरहित त्यागद्वारा महानुभाव देवताहरूको गुणहरूसमान श्रद्धा आदि गुणहरूयुक्त हुन्छन् । महानाम सूत्रमा स्रोतापन्नको निश्चयविहारबारे सोध्दा भगवान्ले स्रोतापन्नको निश्चयविहारलाई देखाउनको लागि नै यिनीहरूलाई विस्तारपूर्वक भन्नुभयो ।

अंगुत्तर निकाय (६,३,५) को गेध सूत्रमा पनि – “भिक्षुहरू, यहाँ आर्यश्रावक तथागतको अनुस्मरण गर्दछ – ‘उहाँ भगवान् यस्तो ... .. त्यस समय उसको चित्त सिधा नै हुन्छ, गेधबाट मुक्त र उठेको हुन्छ । भिक्षुहरू, गेध यी पाँच कामगुणहरू (भोगविलासहरू)का नाम हो । भिक्षुहरू, यसलाई पनि आलम्बन गरी कोहीकोही सत्व विशुद्ध भइजान्छन् ।” यसरी आर्यश्रावकको अनुस्मृतिअनुसार चित्तलाई परिशुद्ध गरी अगाडि परमार्थ विशुद्ध निर्वाणको प्राप्तिको लागि भनिएको हो ।

अंगुत्तर निकाय (६,३,६) अनुसार आयुष्मान् महाकात्यायनद्वारा उपदिष्ट सम्बाधोकास सुत्तमा पनि “आवुस, आश्चर्य छ, आवुस अद्भुत छ, जुन उहाँ भगवान् ज्ञाता, द्रष्टा, अर्हत, सम्यकसम्बुद्धले पाँच कामगुणहरूको सम्बन्धमा अवकाश (६ अनुस्मृति कर्मस्थान)को ज्ञानलाई प्राप्त गरेको प्राणीहरूको विशुद्धि ... निर्वाणको साक्षात्कार गर्नको लागि, जुन ६ अनुस्मृति कर्मस्थान हुन् । कुनचाहिँ ६ ? यहाँ आवुस, आर्यश्रावक तथागतको अनुस्मरण गर्दछ, ... यसरी कुनैकुनै सत्व विशुद्धिधर्मयुक्त भइजान्छ ।” यसप्रकार आर्यश्रावकको नै परमार्थ विशुद्धिको धर्मताको अवकाशको प्राप्तिको लागि भनिएका छन् ।

अंगुत्तर निकाय (३,२,१०) को उपोशथ सूत्रमा पनि – “विशाखे ! कसरी आर्य उपोशथ हुन्छ ? विशाखे ? उपक्लिष्ट (दूषित) चित्तलाई उपक्रमले परिशुद्ध गरिन्छ । कसरी विशाखे ! उपक्लिष्ट चित्तलाई उपक्रमले परिशुद्ध गरिन्छ ? यहाँ विशाखे ! आर्यश्रावक तथागतको अनुस्मरण गर्दछ ।” यसरी आर्यश्रावकको नै उपोशथ गर्दै, चित्तलाई विशुद्ध गर्ने कर्मस्थानानुसार उपोशथको महाफलवान् हुनेलाई देखाउनको लागि भनिएको छ ।

अंगुत्तर निकाय (११,२,२) को एकादश निपातमा पनि – “महानाम, श्रद्धावान् चित्तलाई प्रसन्न गर्ने (आराधक) हुन्छ, अश्रद्धावान् होइन । आरब्ध वीर्य (उद्योगी) .... उपस्थित स्मृतिवान् ... .. एकाग्रचित्त ... .. प्रज्ञावान् चित्तलाई प्रसन्न गर्ने हुन्छ, दुष्प्रज्ञ होइन । महानाम, तिमी यी पाँच धर्महरूमा प्रतिष्ठित भएर अगाडि ६ धर्महरूको भावना गर्नु । यहाँ तिमी महानाम, तथागतको अनुस्मरण गर्नु – “उहाँ भगवान् यस्तो” यसप्रकार आर्यश्रावकको लागि नै – “भन्ते, हामीहरूको लागि नाना विहारहरूबाट विहार गर्दै कुन विहारबाट विहार गर्नुपर्दछ ?” यसरी सोध्दा, विहारलाई देखाउनको लागि अंगुत्तर निकाय (११,२,३) अनुसार भनिएको हो ।

यस्तो हुँदा पनि परिशुद्धशीलादि गुणहरूयुक्त पृथग्जनलाई पनि मनन गर्नुपर्दछ । अनुश्रवणले पनि बुद्धादिको गुणहरूको अनुस्मरण गर्दै चित्त प्रसन्न हुन्छ नै, जसको आनुभावले नीवरणहरूलाई दबाएर अधिक प्रमुदित भएर विपश्यनालाई आरम्भ गरी कटकन्धकारवासी फुस्सदेव स्थविरसमान अर्हत्वको नै साक्षात्कार गरोस् । उहाँ आयुष्मान् मारद्वारा निर्मित बुद्धरूपलाई देख्नुहुँदा, “यो राग, द्वेष, मोहयुक्त हुँदा यसरी शोभा दिइरहेको छ भने जीवित भगवान् कसरी शोभा दिँदैन होला, जब कि उहाँ सबप्रकारले राग, द्वेष, मोहरहित हुनुहुन्थ्यो” यसप्रकार विचार गरी बुद्दालम्बनको प्रीतिलाई प्राप्त गरी विपश्यनालाई बढाएर अर्हत्व पाउनुभयो ।

सज्जनहरूको प्रमोदको लागि लेखिएको

विशुद्धिमार्गमा समाधि भावनाको भागमा

६ अनुस्मृति निर्देश नामक

सातौँ परिच्छेद समाप्त

***

अनुस्मृति कर्मस्थान निर्देश

मरणस्मृति

अब मरणस्मृतिको भावना निर्देशको समय आएको छ । एक भवमा रहने जीवितेन्द्रियको उपच्छेदलाई मरण भनिन्छ । तर जुन यो अर्हत्वहरूको संसारचक्रको दुःखको नाश भनिने समुच्छेद मरण हो, संस्कारहरूको क्षणभंगुर हुने क्षणिक मरण हो र “वृक्ष मन्थो, फलाम मन्थो” आदिमा संवृत मरण (सम्मृति – व्यवहारिक मरण) हो, त्यो यहाँ अभिप्रेत छैन ।

जुन यो अभिप्रेत काल मरण, अकाल मरण आदि दुई प्रकारका हुन्छन् त्यसमा कालमरण पुण्यको क्षय हुनाले, आयुको क्षय हुनाले या दुवैको क्षय हुनाले हुन्छ । अकार मरण कर्मोपच्छेदक कर्मले हुन्छ ।

जुन आयुसन्तान (आयुप्रवाह)लाई उत्पन्न गर्ने (आहारादि) सम्पत्तिको विद्यमान भए तापनि, मात्र प्रतिसन्धिलाई उत्पन्न गर्ने कर्मविधानको परिपक्व हुनाले मरण हुन्छ – यो पुण्यको क्षय हुने मरण हो । जुन गति, काल, आहार आदि सम्पत्तिको अभावले आजकालको पुरुषहरूसमान सयवर्ष मात्रको आयुको क्षयले मरण हुन्छ, त्यो आयुको क्षयले हुने मरण हो । मज्झिम निकाय (१,२,१०) को जुन दूषीमार जातक अर्थकथा (३१३) को कलाबुराजसमान त्यस क्षण नै जीवित भएको स्थानबाट च्युत गर्नमा समर्थ दृष्टधर्म-वेदनीयकर्मले विच्छेद भएको जीवनप्रवाह भएकाहरूको या पूर्वकर्मानुसार हतियार प्रहार गर्ने, आत्मघात गर्ने आदि उपक्रमहरूले चित्तप्रवाहको उपच्छेद हुँदै व्यक्तिहरूको मरण हुन्छ, यो अकालमरण हो । ती सबै उक्त प्रकारद्वारा जीवितेन्द्रियको उपच्छेदमा नै आउँछन् । अतः जीवितेन्द्रियको उपच्छेद भनिने मरणको स्मरण नै मरणस्मृति हो ।

त्यसको भावना गर्ने इच्छुक योगीलाई एकान्तमा गएर, चित्तलाई अन्य आलम्बनहरूबाट तानेर – “मरण हुन्छ, जीवितेन्द्रियको उपच्छेद हुन्छ अथवा “मरण, मरण” भनेर ठीक ढंगले बारम्बार मनमा लिइरहनुपर्दछ । बेठीकले मनमा गर्नेलाई प्रियजनको मृत्युको स्मरण गर्नुमा, जन्म दिने आमालाई प्रिय पुत्रको मृत्युको अनुस्मरणसमान, शोक उत्पन्न हुन्छ । अप्रियजनको मृत्युको अनुस्मरणमा वैरीहरूलाई वैरीको मृत्युको अनुस्मरणसमान प्रमोद उत्पन्न हुन्छ । मध्यस्थजनको मृत्युको अनुस्मरणमा मृतक जलाउने पोडोले मृतकलाई देखेसमान संवेग उत्पन्न हुँदैन र आफ्नो मृत्युको स्मरणमा तलवार उठाउने बधक (जल्लाद) लाई देखेर डरपोक भएको व्यक्तिसमान भय उत्पन्न हुन्छ ।

ती सबै स्मृति, संवेग र ज्ञानले विरहित हुनेलाई हुन्छ । यसैले त्यहाँत्यहाँ मारिएका र मरेका प्राणीहरूलाई देखेर पहिले देखिएको मरिसकेका सम्पत्तिवान् प्राणीहरूको मरणको आवर्जन गरी स्मृति, संवेग र ज्ञानलाई उत्पन्न गरेर “मरण हुनेछ” आदिप्रकारले मनमा गर्नुपर्दछ । यसरी मनमा गर्ने योगीले नै ठीक ढंगले मनमा गर्दछ । उचित ढंगले मनमा गर्दछ भन्ने यो अर्थ हो । यसरी मनमा गर्दै नै कसैको नीवरण देवेर जान्छ, मरणालम्बनको स्मृति उत्पन्न हुन्छ र कर्मस्थान उपचारलाई प्राप्त गर्दछ । तर जसलाई यतिले हुँदैन, उसलाई (१) बधकको उपस्थित हुनाले, (२) सम्पत्तिको विपत्तिले, (३) उपसंहरणले, (४) शरीर बहुजनको लागि साधारण हुनाले, (५) आयुको दुर्बल हुनाले, (६) अनिमित्तले, (७) कालको परिच्छेद र (८) क्षणको स्वल्पताले, यी आठ प्रकारले मरणको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(१) बधकको उपस्थित भएबाट = जल्लादसमान उपस्थित हुनाले । जसरी “यसको टाउकालाई काट्नेछु” भनी सोचेर तलवार लिएर गर्धनमाथि चलाउँदै जल्लाद उपस्थित हुन्छ, यसरी मरण पनि त्यसरी नै उपस्थित हुन्छ” यसप्रकार अनुस्मरण गर्नुपर्दछ । किन ? उत्पत्तिसाथै मरण आउने र जीवन हरण गर्नाले ।

जस्तै – अहिच्छत्रक (च्याउ) उम्रिएर आउँदा च्याउको टोपीको धूलोसहित नै माथि आउँदछ, यसरी प्राणी जरामरणलाई लिएर नै उत्पन्न हुन्छन् । त्यसरी नै त्यसको प्रतिसन्धिचित्त उत्पादको अन्तर नै जरा (बूढ्यौली)लाई पाएर पर्वतको टुप्पादेखि खसेको शिलासमान सम्प्रयुक्त वेदना, संज्ञा, संस्कार स्कन्धहरूसामर्थे छिन्नभिन्न हुन्छ । यसरी क्षणिकमरण उत्पत्तिसाथै आएको हुन्छ । तर उत्पन्न भएको अवश्य मरणसँग भनी जुन अभिप्रेत छ, त्यो मरण पनि उत्पत्तिसँगै आएको हुन्छ । यसैले यो प्राणी उत्पन्न भएको समयदेखि लिएर, जसरी उदय भएको सूर्य अस्ततर्फ नै जान्छ, गएगएको स्थानबाट केही पनि फर्किदैन, या जसरी नदीको धारमा परेका सबै वस्तुहरूलाई बहाएर लैजाने तेजधार पहाडी नदी बहँदै मात्र जान्छ, प्रवर्तित नै हुन्छ, क्षणभर पनि रोकिदैन, यसरी अलिकता पनि नरोकिँदै मरणतिर नै जान्छ । यसैले जातकमा भनिएको छ –

यमेकरत्तिं पठमं गम्भे वसति मानवो ।

अब्भट्ठितो व सो याति, स गच्छं न निवत्तति ॥

(जुन एक रातमा पहिले प्राणी गर्भवास गर्दछ, त्यो उठेको¹⁷ बादलसमान जान्छ, गएर रोक्दैन ।)

यसरी जाँदै गरको उसलाई, गर्मीले संतप्त सानो नदी सुकेर जानेभैं, प्रातः जलको रसले बाँधिएको वृक्षको फलहरू खस्नेसमान, मुंग्रोले पिटेको माटोको भाँडाहरू फुटेसमान र सूर्यको किरण पर्नाले शीतको थोपाहरू नाश भएसमान मरण पनि समीप हुन्छ । यसैले संयुक्त निकाय (१,४,१,१०) अनुसार भनिएको छ –

अच्चन्ति अहोरत्ता, जीवितं उपरुञ्जति ।

आयु खीयति मच्चानं, कुन्दीनं व ओदकं ॥

(रातदिन बित्दैछ, जीवन निरुद्ध भइरहेछ, खोलाहरूको जलसमान प्राणीहरूको आयु खत्तम हुँदैछ ।)

फलानमि पक्कानं पातो पपततो भयं ।

एवं जातानं मच्चानं निच्चं मरणतो भयं ॥

(जसरी पाकेको फलहरूलाई प्रातः नै भर्ने भय रहन्छ, यसरी नै उत्पन्न हुने प्राणीहरूलाई नित्य मरणको भय लागिरहन्छ ।)

सुत्तनिपात (३,८,३-४) र दीघनिकाय (२,३) अनुसार पनि भनिएको छ ।

यथापि कुम्भकारस्स कतं मत्तिकभाजनं ।

खुद्दकञ्च महन्तञ्च यं पक्कं यञ्च आमकं ।

सब्बं भेदनपरियन्तं एवं मच्चान जीवितं ॥

(जसरी कुम्हालेले बनाएको माटोको भाँडा जुन सानो हुन्छ, ठूलो हुन्छ, पाकेको हुन्छ, काँचो हुन्छ – ती सबै फुटेर नाश हुने हुन्छन्, यसरी नै प्राणीहरूको जीवन पनि नाश हुन्छन् ।)

जातकमा पनि भनिएको छ –

उत्सावो व तिणग्गमिह सुरियस्सुग्गमनं पति ।

एवमायु मनुस्सानं मा मं अम्म निवारये ।

(सूर्य उदाउँदा घाँसको टुप्पामा परेको शीतको थोपासमान मनुष्यहरूको आयु छ, आमा मलाई नरोक ।)

यसरी तलवार उठाएको जल्लादसमान उत्पत्तिसाथै आएको यो मरण गर्धनमाथि चलाउँदै गरको त्यस जल्लादसमान जीवनलाई हरण गर्छ नै, विनाहरण रोकिँदैन । यसैले उत्पत्तिसाथ आउने र जीवनलाई हरण गर्नाले मरणको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(२) सम्पत्तिको विपत्तिले = यहाँ, सम्पत्ति तबसम्म शोभा दिन्छ, जबसम्म उसलाई विपत्तिले पछ्याउँदैन र यस्ता सम्पत्ति छैन जुन विपत्तिलाई हटाउन सकोस् । त्यसैले दिव्यओदानमा भनिएको छ–

सकलं मेदिनिं भुत्वा दत्त्वा कोटिसतं सुखी ।

अड्ढामलकमत्तस्स अन्ते इस्सरतं गतो ॥

तेनेव देहबन्धेन पुञ्जमिह खयमागते ।

मरणाभिमुखो सोपि असोको सोकमागतो ॥

(सम्पूर्ण पृथ्वीको भोग गरी सैकडौं करोड दिएर, सुखी हुने, अन्तमा आधा अमला मात्रको वशमा गयो, पुण्यको क्षय हुँदा त्यसै शरीरबाट त्यो पनि अशोक मरणाभिमुख भएर शोकलाई प्राप्त भयो ।)

अशोक महाराजको कथा

अशोक महाराज वृद्ध हुनुभएको थियो उहाँले जुन सुवर्णथालमा जुन आहार खानुहुन्थ्यो त्यसलाई भिक्षुसंघको लागि कुक्कुटाराममा पठाउनुहुन्थ्यो । त्यस समय उहाँको नाति सपदिकुमार युवराज हुनुहुन्थ्यो । उहाँसँग परामर्श गरी अमात्यहरूले अशोक महाराजको लागि चाँदीको थालको व्यवस्था गरे । उहाँले त्यसलाई पनि कुक्कुटाराममा पठाइदिनुभयो । तत्पश्चात् उहाँलाई फलामको थाल दिइयो । त्यो थाल पनि कुक्कुटाराममा पठाइदिनुभयो । त्यस दिनदेखि लिएर माटोको भाँडो नै दिने गरियो । उहाँले एकदिन औषधिको लागि आधा अमलालाई पाउनु हुँदा “यो मेरो अन्तिम दान हो” भनी सोच्नु भएर त्यसलाई पनि कुक्कुटाराममा पठाइदिनुभयो । त्यस अमलालाई ग्रहण गरी भिक्षुसंघ स्थविरले भन्नुभयो – “आवुस, संवेग उत्पन्न गर्नको लागि यो पर्याप्त छ, यो अरूको विपत्तिलाई देखेर कसको हृदयमा संवेग उत्पन्न हुँदैन ?”

सारा आरोग्यता रोग नआएसम्म हो । सारा जवानी बूढ्यौली नआएसम्म हो । सारा जीवन मृत्यु नआएसम्म हो । सारा लोक नै जन्मको पछि परिरहेछ । बूढ्यौलीयुक्त छ । रोगले अभिभूत दुःखित छ । मरणले सताएको छ । यसैले संयुक्त निकाय (१,३,३,५) अनुसार भनिएको छ –

**यथापि सेला विपुला नभं आहच्च पब्बता ।
समन्ता अनुपरियेयुं निप्योथेन्ता चतुदिसा ॥
एवं जरा च मच्चु च अधिवत्तन्ति पाणिनी ॥**

(जसरी शिलामय महान पर्वत आकाशमा फैलिएको चारैतिर चारै दिशाहरूलाई चूणविचूर्ण गर्दै घुमोस्, यसरी नै बूढ्यौली र मृत्यु प्राणीहरूलाई बरबाद गर्दछन् ।)

**खत्तिय ब्राह्मणे वेस्से सुद्धे चण्डालपुक्कुसे ।
न किञ्चि परिवज्जेति सब्बमेवाभिमद्दति ॥**

(क्षत्रिय, ब्राह्मण, वैश्य, शुद्र, चण्डाल, पुक्कुस (पोडे) कसैलाई पनि छाड्दैन सबैलार्थ नै कुल्चेर पठाउँछ ।)

**न तत्थि हत्थीनं भूमि, न रथानं न पत्तिया ।
न चापि मन्तयुद्धेन सक्का जेतुं धनेन वा ॥**

(त्यहाँ हातीको लागि ठाउँ छैन, न रथहरूको लागि, न पैदलयात्रीहरूको लागि र न त मन्त्रयुद्ध अथवा धनले नै जित्न सकिन्छ ।)

यसरी जीवन सम्पत्तिको मरणविपत्तिद्वारा अन्त हुने विचार गर्नाले, सम्पत्तिको विपत्तिले मरणको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(३) उपसंहरणद्वारा = अरूसँगै आफ्नो मरणलाई पनि देखाए । सात प्रकारले उपसंहरण गर्दै मरणको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ । (क) यशको महत्त्वले (ख) पुण्यको महत्त्वले (ग) स्थामको महत्त्वले (घ) ऋद्धिको महत्त्वले (ङ) प्रज्ञाको महत्त्वले (च) प्रत्येकबुद्धले (छ) सम्यकसम्बुद्धले ।

(क) कसरी यशको महत्त्वले ? यो मरण महायश, महापरिवार, धन सवारीद्वारा सम्पन्न, महासम्मत (जातक), मन्धातु (जातक २५८), महासुदर्शन (दीघनिकाय २,४) दृढनेमि (दीघनिकाय ३,३), निमि (जातक ५४०), प्रभृतिमाथि पनि निडर भएर नै मृत्यु आइप्यो, तब म माथि आइपर्दैन ?

**महायसा राजवरा, महासम्मत आदयो ।
तेपि मच्चुवसं पत्ता, मादिदेसु कथा व का ?**

(महायश, महासम्मत आदि जोजो श्रेष्ठ राजा थिए, उनीहरू पनि मृत्युको वशमा परे भने मजस्ताको कुरा नै के छ ?)

यसरी यशको महत्त्वले अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(ख) कसरी पुण्यको महत्त्वले ?

**जोतियो जटिलो उग्गो मेण्डको अथ पुण्णको,
एते चञ्जे चये लोके महापुञ्जाति विस्सुता ।
सब्बे मरणमापन्ना मादिसेसु कथा व का ?**

(जोतिय, जटिल, उग्र, मेण्डक, पूर्णक (मनोरथ पुरणी, यतदग्ग वग्ग) यी र अन्य पनि जोजो लोकमा महापुण्यवान् प्रसिद्ध थिए उनीहरू सबै मरणलाई प्राप्त गरे । मजस्ताको कुरा नै के छ ?)

यसरी पुण्यको महत्त्वले अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(ग) कसरी स्थाम (बल) को महत्त्वले ?

**वासुदेवो बलदेवो भीमसेनो युधिष्ठिलो ।
चाणुरो यो महामल्लो अन्तकस्स वसं गता ॥**

(वासुदेव, बलदेव, भीमसेन, युधिष्ठिर र जो धेरै ठूला पहलवान् चाणुर (घतजातक ४५४ र कुणाल जातक ५३६) थिए । ती सबै मृत्युको वशमा गए ।)

एवं थामवलूपेता इति लोकमिह विस्सुता ।
एतेपि मरणं याता, मादिसेसु कथा व का ?

174

(यस्ता स्थाम, बलवान् जो लोकमा प्रसिद्ध थिए, यी सबै मरणलाई प्राप्त भए, भने मजस्ताको कुरा नै के छ ?)

यसरी स्थाम (बल) को महत्त्वले अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(घ) कसरी ऋद्धिको महत्त्वले ? मज्झिम निकाय (१,४,७) अनुसार –

पादं गुट्ठकमत्तेन वैजयन्तमकम्पयि ।
यो नामिद्धिमत्तं सेट्ठो दुतियो अगसावको ॥
सोपि मच्चुमुखं घोरं मिगो सीहमुखं विय ।
पविट्ठो सह इद्धीहि, मादिसेसु कथा व का ?

(जसले खुट्टाका औला मात्रले वैजयन्त प्रासादलाई कम्पित गर्नुभयो । जो ऋद्धिमान्हरूमा श्रेष्ठ द्वितीय अग्रश्रावक महामौद्गल्यायन स्थविर हुनुहुन्थ्यो उहाँ पनि ऋद्धिसँगै, मृग सिंहको मुखमा जानेसमान, मृत्युको भयानक मुखमा पर्नुभयो, तब मजस्ताको कुरा नै के छ ?)

यसरी ऋद्धिको महत्त्वले अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(ङ) कसरी प्रज्ञाको महत्त्वले ?

लोकनाथं उपेतवान् ये चञ्जे अत्थि पाणिनो ।
पञ्चाय सारिपुत्तस्स कलं नाग्घन्ति सोलसिं ॥
एवं नाम महापञ्चो पठमो अगसावको ।
मरणस्स वसं पत्तो मादिसेसु कथा व का ?

(लोकनाथ भगवान् बुद्धलाई छाडी अन्य जो प्राणी छन् ती प्रज्ञामा सारिपुत्रको सोह्रौं भागको बराबर पनि छैन । यस्ता महाप्रज्ञावान् प्रथम अग्रश्रावक पनि मरणको बशलाई प्राप्त भए भने मजस्ताको कुरा नै के छ ?)

यसरी प्रज्ञाको महत्त्वले अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(च) कसरी प्रत्येकबुद्धले = जो पनि ती आफ्नो ज्ञान, वीर्य, बलले सबै क्लेश शत्रुहरूलाई मर्दन गरी प्रत्येकबोधिज्ञानलाई पाएर गैँडाको सिङ्जस्तै एकलै रहने स्वयम्भू (स्वयं ज्ञानप्राप्त) छन्, ती पनि मरणबाट छुटकारा पाएनन् भने मैले म कहाँबाट छुटकारा पाउने छु ?

तं तं निमित्तमागम्म वीमंसन्ता महेसयो ।
सयम्भू जाणतेजेन ये पत्ता आसवक्खयं ॥
एक चरियनिवासेन खग्गसिङ्गसमूपमा ।
तेपि नातिगता मच्चुं मादिसेसु कथा व का ?

(त्यसत्यस कारणहरूलाई पाएर मीमांसा गर्दै स्वयम्भूज्ञानको तेजले आस्रवक्षय (निर्वाण) प्राप्त, एकलै विचरण गर्ने र निवास मात्रले गैँडाको सिङ्जस्तै बस्ने ती प्रत्येकबुद्धहरू पनि मृत्युलाई टाल्न सकेनन् भने मजस्ताको कुरा नै के छ ?)

यसरी प्रत्येकबुद्धानुसार अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(छ) कसरी सम्यकसम्बुद्धद्वारा ? = दीघनिकाय (३,७) र मज्झिम निकाय (२,५,१) अनुसार जो उहाँ भगवान् ८० अनुव्यञ्जनयुक्त र बत्तीस महापुरुष लक्षणयुक्त विचित्र शरीर भएको, सबैप्रकारले परिशुद्ध, शीलस्कन्ध आदि गुणरत्नले समृद्ध, धर्मशरीरयुक्त, यश, पुण्य, स्थाम (बल), ऋद्धि र प्रज्ञाको महानतालाई पार गर्नुभएको, असम (दीपंकर आदि बराबरी नभएको बुद्धहरू) को समान, असदृश व्यक्ति अर्हत् सम्यकसम्बुद्ध हुनुहुन्थ्यो, उहाँ पनि जलवृष्टिले महाअग्निस्कन्ध निभेर जानेसमान मरणवृष्टिले एकदम शान्त हुनुभयो ।

एवं महानुभावस्स यं नामेतं महेसिनो ।
न भयेन न लज्जाय मरणं वसमागतं ॥
निल्लज्जं वीतसारज्जं सब्बसत्ताभिमद्दं ।
तयिदं मादिसं सत्तं कथं नाभिभविस्सति ?

(यस्ता महानुभाव महर्षिलाई पनि यो निर्लज्ज, निडर, सब प्राणीहरूको अभिमर्दन गर्ने मरण, भय या लज्जाले पनि आफ्नो वशमा नपारी छाडेन, भने यो मजस्ता प्राणीलाई कसरी नपछारोस् ?)

यसरी सम्यक्सम्बुद्धानुसार अनुस्मरण गर्नुपर्दछ । उहाँजस्तो महायशादियुक्त अन्य यशवान्हरूसँगै, मरणको सामान्य भएको आफूमाथि पनि ल्याएर, “ती विशेष प्राणीहरूसमान मेरो पनि मरण¹⁷⁵ हुन्छ” आदि भनी अनुस्मरण गर्दै कर्मस्थान उपचा – ध्यानलाई प्राप्त हुन्छ । यसरी उपसंहरणद्वारा मरणको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(४) शरीर बहुजनको लागि साधारण हुनाले = यो शरीर बहुजनको लागि साधारण हो । प्रथम अस्सी कृमि (जुगा आदि) कुलहरूको लागि साधारण हो । छविमा रहने कीटाणु छविलाई खान्छन्, छालामा रहने छालालाई खान्छन्, मासुमा रहनेहरू मासुलाई खान्छन्, नसामा रहनेहरू नसालाई खान्छन्, हड्डीमा रहनेले हड्डीलाई खान्छन्, मासीमा रहनेले मासी खान्छन्, ती कीराहरू त्यहीं जन्मिन्छन्, बाँच्दछन्, मर्दछन्, दिसापिसाप गर्दछन् । शरीर उनीहरूको लागि प्रसूति गृह, अस्पताल, श्मशान, दिसापिसाप गर्ने चर्पी हो । त्यो ती कीटाणुहरूको प्रकोपले मरणलाई प्राप्त हुन्छ नै । जसरी अस्सी कृमिकुलहरूको लागि, यसरी नै अनेक सय भित्री रोगहरूको लागि र साँपविच्छी आदि बाहिर मरणको प्रत्ययहरू (कारण) को लागि साधारण हो ।

जस्तै – चौबाटोमा राखेको लक्ष्मा सब दिशाहरूबाट आएका बाण, बर्छी, भाला, ढुंगा आदि लाग्दछ, यसरी नै शरीरमाथि पनि सब उपद्रव आइलाग्दछन् । यी उपद्रवहरू आइलाग्नाले मरण प्राप्त हुन्छ नै । यसैले अंगुत्तर निकाय (४,३,२) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ – “भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षु दिन व्यतित भएपछि रातिको विषयमा यसप्रकार सोच्दछ – “मेरो मरणको धेरैजसो प्रत्यय (कारण) छन् । यदि मलाई साँपविच्छी या शतपदी (खजुरोजस्ता धेरै खुट्टा हुनेहरू) ले डसेमा र मेरो त्यसबाट मृत्यु भएमा, मेरा लागि विघ्न भएमा अथवा चिप्लेर लडेमा, खाएको भात नपचेमा, पित्त कुपित भएमा, श्लेष्मा (कफ) कुपित भएमा या शस्त्रक वात (मृत्यु समय शस्त्रहरूद्वारा अंगप्रत्यंगलाई काट्नेसमान शरीरस्कन्ध र बन्धनहरूलाई छिन्नभिन्न गर्ने वायु) कुपित भएमा र त्यसबाट मृत्यु भएमा, मेरो लागि विघ्न हुनेछ ।” यसरी शरीरको बहुजनको लागि साधारण हुनाले मरणको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(५) आयुको दुर्बल हुनाले = यो आयु, अबल, दुर्बल छ । त्यसरी नै प्राणीहरूको जीवन (क) आश्वास प्रश्वास, (ख) इर्यापथ, (ग) जाडो गर्मी, (घ) महाभूत (पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु) र आहार माथि अवलम्बित छ ।

यो आयु आश्वास-प्रश्वासको समानतालाई प्राप्त गर्दै प्रवर्तित हुन्छ, नाकले लिएको वायु बाहिर आउँदा फेरि भित्र नजानाले या भित्र गएको वायु बाहिर नकिस्कनाले मृत्यु हुनेछ । चारैवटा इर्यापथको पनि समानतालाई प्राप्त गर्दै नै प्रवर्तित हुन्छ । कसैकसैको आधिक्यले आयुसंस्कार भंग हुन्छ । जाडोगर्मीको पनि समानतालाई प्राप्त गर्दै प्रवर्तित हुन्छ, अत्यन्त जाडो या गर्मीले पीडित भएको व्यक्तिको शरीर विनाशलाई प्राप्त हुन्छ । महाभूतहरूको पनि समानतालाई प्राप्त गर्दै प्रवर्तित हुन्छ । पृथ्वीधातु या जलधातु कुनै एकको कुपित भएबाट बलवान् पुरुष पनि प्रस्तब्ध (जड) शरीर या अतिसार आदिले फोहर मैला शरीर, महाडाहले तडपिएको शरीर या छिन्नभिन्न भएको शरीरको जोर्नी, बन्धनहरूयुक्त भएर मर्दछ । गाँस बनाई खाने, कबलिकार आहारलाई पनि ठीक समयमा पाएको व्यक्तिको नै जीवन प्रवर्तित हुन्छ, भोजनलाई नपाउने व्यक्तिको नष्ट हुन्छ । यसरी आयुको दुर्बल भएबाट मरणको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(६) अनिमित्तले = काल आदिको निश्चित नहुनाले । परिच्छेद नहुनाले भन्ने अर्थ हो । किनकि प्राणीहरूको –

**जीवितं व्याधि कालो च देहनिक्खेपनं गति ।
पञ्चेते जीवलोकस्मिं अनिमित्ता न जायरे ॥**

(जीवन, व्याधि (रोग), काल, शरीरको त्याग र गति यी पाँच जीवलोकमा अनिमित्त हुन्, बाहिर जानकारी हुँदैनन् ।)

(क) जीवनले = त्यति नै जीउनु छ, यसपछि छैन भन्ने कुनै पनि निश्चित नहुनाले अनिमित्त हो । कलल (गर्भाधानको दिनदेखि एक सप्ताहसम्म)को समयमा पनि प्राणी मर्दछ, अर्बुद, पेशी, धन, मास, दुई मास, तीन, चार, पाँच, दश, मासको समयमा पनि । गर्भबाट बाहिर निस्कने समयमा पनि त्यसको बाह्रसय वर्षभित्र र बाहिर पनि मर्दछन् नै ।

(ख) व्याधि पनि = “यसै रोगले प्राणी मर्दछन्, अन्यले होइन” आदि निश्चित नहुनाले अनिमित्त हो । चक्षुरोगले पनि प्राणी मर्दछ, कर्णरोगादिमध्ये कुनैले पनि मर्न सक्दछ ।

(ग) काल पनि = “यसै समय मर्नु छ, अन्य समय होइन” आदि भनी निश्चित नहुनाले अनिमित्त हो । पूर्वान्हकालमा पनि प्राणी मर्दछ, मध्याह्नादिमध्ये कुनै कालमा पनि मर्न सक्दछ ।

(घ) शरीरको त्याग पनि = “मर्दै गरेको मानिसहरूको शरीर यहीं त्याग्नुपर्छ, अन्य स्थानमा होइन” आदि निश्चित नहुनाले अनिमित्त हो । गाउँभित्र उत्पन्न भएका प्राणीहरूका शरीर गाउँ बाहिर पनि त्याग्न सक्छ, गाउँको बाहिर उत्पन्न भएका प्राणीहरू गाउँभित्र

पनि मर्न सक्दछ । त्यसरी नै जमिनमा उत्पन्न भएका प्राणीहरूको जलमा या जलमा उत्पन्न भएका प्राणीहरूको जमिनमा मृत्यु हुन सक्छ । यसरी अनेकप्रकारले विस्तार गर्नुपर्दछ ।

176

(ड) गति पनि = “यहाँबाट च्युत भएर यहाँ उत्पन्न हुन्छ” आदि निश्चित नहुनाले अनिमित्त हो । देवलोकबाट च्युत भएका प्राणी मनुष्य लोकमा पनि उत्पन्न हुन्छन्, मनुष्य लोकबाट च्युत भएका देवलोक आदिमा पनि जहीतहीं उत्पन्न हुन्छन् । यसरी मियोमा बाँधिएका दाईको गोरुसमान प्राणीहरू पाँच गतिहरूयुक्त लोकमा चारैतिर घुम्दछन् । यसरी अनिमित्तद्वारा मरणको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(७) कालको परिच्छेदले = “मनुष्यहरूको जीवनको यस समय धेरै थोरै काल छ जो धेरै दिनसम्म बाँच्छ, त्यो सय वर्षदेखि कम या अधिक मात्र बाँच्छ । यसैले संयुक्त निकाय (१,४,१,९) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ, “भिक्षुहरू मनुष्यहरूको आयु धेरै थोरै छ, परलोक जानु छ, राम्रो कर्म गर्नु छ, ब्रह्मचर्य पालन गर्नु छ, उत्पन्न भएका अमरण नमर्ने कोही छैनन् । भिक्षुहरू, जो धेरै दिनसम्म बाँच्छ, त्यो सय वर्षले कम या अधिक मात्र बाँच्छ ।”

अप्पमायु मनुस्सानं हीलेय नं सुपोरिसो ।

चरेय्यादित्तसीसोव नत्थि मच्चुस्सनागमो ॥

(मनुष्यको आयु थोरै छ, सत्पुरुष यसको इज्जत नगरोस्, प्रज्ज्वलित शीरसमान विचरण गरोस् किनकि मृत्युको अनागमन छैन ।)

अंगुत्तर निकाय (७,७,१०) अनुसार भनिएको छ, “भिक्षुहरू, अतीतकालमा अरक नामक शास्ता धर्मोदेशक हुनुभएको थियो ।” यसरी सात उपमाहरूद्वारा अलंकृत सम्पूर्ण सूत्रको विस्तार गर्नुपर्दछ ।

अंगुत्तर निकाय (६,२,९) अनुसार भनिएको छ, “भिक्षुहरू, जो यो भिक्षु यसरी मरणस्मृतिलाई भावना गर्दछ – ‘कस्तो राम्रो हुने थियो यदि म रातदिन बाँचे र भगवान्को शासन (उपदेश) मनमा गर्न पाएमा, तब म धेरै गर्ने थिएँ ।’ भिक्षुहरू, जो यो भिक्षु यसरी मरणस्मृतिको भावना गर्दछ – ‘कस्तो राम्रो हुने थियो यदि म एकदिन बाँचेमा र भगवान्को उपदेश मनमा गर्न पाएमा तब म धेरै गर्ने थिएँ ।’ भिक्षुहरू, जो यो भिक्षु यसरी मरणस्मृतिको भावना गर्दछ – ‘कस्तो राम्रो हुने थियो यदि त्यस समयसम्म बाँचेमा जति समयसम्म कि एक छाक खानेछु र भगवान्को उपदेश मनमा गर्नेछु तब म धेरै गर्ने थिएँ ।’ जो यो भिक्षु यसरी मरणस्मृतिको भावना गर्दछ – ‘कस्तो राम्रो हुन्थ्यो यदि म त्यस समयसम्म बाँचेमा जुन समयसम्म चार पाँच गाँस राम्ररी चपाएर निल्दछु र भगवान्को उपदेश पनि गर्न पाएमा तब म धेरै गर्ने थिएँ’ भिक्षुहरू, यी भिक्षु प्रमादपूर्वक विहार गर्नेहरू भनिन्छन् जो कि आस्रवहरूको क्षयको लागि मरणस्मृतिको मन्द भावना गर्दछन् ।

भिक्षुहरू, जो यो भिक्षु यसरी मरणस्मृतिको भावना गर्दछ – ‘कस्तो राम्रो हुने थियो यदि म तबसम्म बाँचेमा जबसम्म कि एक गाँसलाई चपाएर निल्दछु र भगवान्को उपदेश मनमा गर्दछु, तब म धेरै गर्ने थिएँ । जो पनि भिक्षुहरू यो भिक्षु यसरी मरणस्मृतिको भावना गर्दछ ‘कस्तो राम्रो हुने थियो यदि जबसम्म स्वास लिएर छाड्दछु वा स्वास छोडेर लिंदछु तबसम्म बाँचेमा र भगवान्को उपदेश मनमा गर्न पाएमा तब म धेरै गर्ने थिएँ । भिक्षुहरू यी भिक्षुहरू अप्रमादपूर्वक विहार गर्नेहरू भनिन्छन् जो आस्रवक्षयको लागि मरणस्मृतिको तीक्ष्ण भावना गर्दछन् ।”

यसरी चारपाँच गाँसलाई चपाउने मात्रको लागि पनि भरोसा योग्य जीवनकाल अल्प छ – यसरी समयको परिच्छेदले मरणको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

(८) क्षणको स्वल्पताद्वारा = परमार्थतः प्राणीहरूको जीवन अति अल्प, एक चित्तको प्रवृत्ति मात्र नै हो । जसरी रथको चक्का चलाउँदै पनि एउटै नेमिको भागले चल्दछ, रोकिँदा पनि एउटैले रोकिन्छ, यसरी नै प्राणीहरूको जीवन एक चित्तक्षणभर मात्र हुन्छ । त्यस चित्तको निरुद्ध हुनु मात्रले प्राणी निरुद्ध भयो भन्ने गरिन्छ । जस्तै भनिएको छ “अतीतचित्तको क्षणमा जीवित थियो अब यस समय जीवित छैन, अगाडि जीवित रहने छैन, भविष्यचित्तको क्षणमा जीवित थिएन, यस समय जीवित छैन अगाडि जीवित हुनेछ । वर्तमानचित्तको क्षणमा जीवित थिएन यस समय जीवित छ, अगाडि जीवित हुनेछैन ।

जीवितं अत्तभाव च सुखदुक्खा च केवला ।

एकचित्त समायुक्ता लहुसो वत्तते खणो ॥

(जीवन, शरीर, सुख र दुःख सबै एक चित्तसाथै अत्यन्त लघुक्षण हुन्छ ।)

ये निरुद्धा मरन्तस्स तिट्ठमानस्स वा इध ।

सब्बेपि सदिसा खन्धा गता अप्पटिसन्धिया ॥

**अनिब्बत्तेन न जातो पच्चुप्पन्नेन जीवति ।
चित्तभंगा मतोलोको पञ्जति परमत्थिया ॥**

(अनुपन्न चित्तद्वारा उत्पन्न हुँदैन, वर्तमानले जीवित रहन्छ, चित्तको भंग हुनाले लोक मर्दछ, परमार्थ प्रज्ञप्ति मात्र रहन्छ ।)

यसरी क्षणको स्वल्पताले मरणको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

यी आठ प्रकारहरूमध्ये कुनै एकले अनुस्मरण गर्दै पनि बारम्बार मनमा गर्नाले चित्त एकाग्र हुन्छ । मरणालम्बनको स्मृति बनिरहन्छ । नीवरण दब्दछन् । ध्यानांग उत्पन्न हुन्छन् । आलम्बनको स्वभावधर्म र सवेग उत्पन्न गर्ने हुनाले अर्पणालाई प्राप्त नगरी उपचार प्राप्त ध्यान हुन्छ । तर मार्ग या फलद्वारा सम्प्रयुक्त लोकोत्तरध्यान र द्वितीय, चतुर्थ आरूप्यध्यान स्वभावधर्ममा पनि भावना विशेषले अर्पणा प्राप्त हुन्छन् । शीलविशुद्धि, चित्तविशुद्धि आदि ६ विशुद्धि भावनाको क्रमले लोकोत्तर अर्पणालाई प्राप्त गर्दछ र आलम्बनको अतिक्रमणको भावनाले आरूप्यलाई प्राप्त गर्दछ । यहाँ अर्पणालाई प्राप्त भएको नै ध्यानाको आलम्बन समतिक्रमण मात्र हुन्छ तर यहाँ दुवै पनि छैन । यसैले ध्यान उपचार प्राप्त नै हुन्छ । यो मरणस्मृतिको बलले उत्पन्न हुनाले मरणस्मृति नै भनिन्छ ।

यस मरणस्मृतिमा लागेका भिक्षु सर्वदा अप्रमत्त हुन्छ । सबै भवहरूमा अनभिरतिसंज्ञालाई प्राप्त हुन्छ । जीवित रहनेको इच्छालाई त्याग्दछ । पापको निन्दा गर्ने हुन्छ । सन्निधि गर्नमा नलाग्ने हुन्छ । परिष्कारहरूमा कञ्जुसीको मलरहित हुन्छ । उसलाई अनित्यसंज्ञाको अभ्यास हुन्छ । त्यसानुसार नै दुःखसंज्ञा र अनात्मसंज्ञा हुन्छन् । जस्तै – मरणको भावना नगरेको प्राणी हिंसक जन्तु, यक्ष, साँप, चोर जल्लादद्वारा सताइने प्राणीहरूसमान अनायास मर्ने भय, संत्रास, सम्मोहलाई प्राप्त हुन्छन्, यसरी प्राप्त नभएर भय र सम्मोहरहित भएर मर्दछ । यदि यसै जन्ममा अमृत (निर्वाण) लाई प्राप्त गर्दैन भने मर्दा सुगति परायण हुन्छ ।

**तस्मा हवे अप्पमादं कथिराथ सुमेधसो ।
एवं महानुभावाय मरणस्सतिया सदा ॥**

(यसैले यस्ता महानुभावयुक्त मरणस्मृतिमा पण्डित व्यक्ति सदा अप्रमाद गरोस् ।)

कायगतास्मृति

जुन बुद्धको उत्पत्तिविना कहिल्यै पनि हुँदैन, त्यसैले सारा अन्य मतावलम्बीहरूको लागि अविषय छ, त्यस कायगतास्मृतिको बारेमा अंगुत्तर निकाय (१,५) को सूत्रहरूमा “भिक्षुहरू एक धर्म, भावना गर्दै र बढाउनाले महासवेगको लागि हुन्छ, महाअर्थरहित कल्याणको लागि हुनेछ, महायोगक्षेम (निर्वाण)को लागि हुनेछ, महास्मृति-सम्प्रजन्यको लागि हुनेछ, ज्ञानदर्शनको प्राप्तिको लागि हुनेछ, यसै जीवनमा सुखविहार गर्नुको लागि हुनेछ, विद्या विमुक्तिफल (तीन विद्याहरू चित्तको विमुक्ति अर्थात् निर्वाण र चारै श्रामण्यफलको साक्षात्कारको लागि हुनेछ । कुनचाहिँ एक धर्म ? कायगतास्मृति” भनी प्रशंसा गरिएको छ ।

“भिक्षुहरू, ती अमृतको परिभोग गर्दछन् जो कायगतास्मृतिको परिभोग गर्दछन् र भिक्षुहरू, ती अमृतको परिभोग गर्दैनन्, जो कायगतास्मृतिको परिभोग गर्दैनन् । भिक्षुहरू, उनीहरूले अमृतको परिभोग गरे ... परिभोग गरेनन् ... ती परिहीन भएर गए ... परिहीन भइगएनन् ... विग्रेर गए ... बिग्रेनन् ... जसले कायगतास्मृतिको साधना गरेको छ ।”

यसरी भगवान्ले अनेकप्रकारले प्रशंसा गरी पुनः मज्झिम निकाय (३,२,९) अनुसार “भिक्षुहरू, कसरी भावना गरिएको, कसरी बढाएको कायगतास्मृति महाफलवान् महागुणवान् हुन्छ ? यहाँ, भिक्षुहरू, भिक्षु आरण्यमा गएको” आदिप्रकारले भन्नुभएअनुसार आनापान पर्व, इर्यापथ पर्व, चतुर्सम्प्रजन्य पर्व, प्रतिकूल मनसिकार पर्व, धातुमनसिकार पर्व, नवसीवथिक पर्व जुन यी चौध पर्वानुसार कायगतास्मृति कर्मस्थान निर्दिष्ट भएको छ, अब त्यसको भावना निर्देशलाई बताइनेछ ।

त्यसमा, इर्यापथपर्व, चतुर्सम्प्रजन्यपर्व, धातुमनसिकार पर्व, यी तीन विषयनानुसार भनिएका छन् । नव शीवथिकपर्व विषयनाज्ञानहरूमा नै दोषहरूलाई देख्नेअनुसार भनिएका छन् । जुन उर्ध्वमातक आदिमा पनि समाधि भावना सिद्ध हुन्छ, त्यो अशुभ निर्देशमा प्रकाशित नै छ, तर आनापानपर्व र प्रतिकूल मनसिकार – यी यहाँ दुई समाधिको रूपले भनिएका छन् । त्यसमा आनापानपर्व आनापानस्मृतिअनुसार अलग कर्मस्थान नै छ ।

तर जुन मज्झिम निकाय (३,२,९) अनुसार भनिएको छ –

पुनञ्च परं, भिक्खवे इममेव कायं, उद्धं पादतला अधो केसमत्थका तचपरियन्तं पूरं नानापकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खति - अत्थि इमस्मिं काये केसा, लोमा, नखा, दन्ता, तचो, मंसं, न्हारू, अट्ठि¹⁷⁸, अट्ठिमिञ्जं, वक्कं, हदयं, यकनं, किलोमकं, पिहकं, पफ्फासं, अन्तं, अन्तगुणं, उदरिय, करीसं, मत्थलुंगं, पित्तं, सेम्हं, पुब्बो, लोहितं, सेदो, मेदो, अस्सु, वसा, खेलो, सिंघानिका, लसिका, मुत्तन्ति ।

(अरू पनि भिक्षुहरू, भिक्षु यसै शरीरको पाइतलादेखि माथि र तालुको केश तल छालाले घेरेको, नानाप्रकारको दुर्गन्धहरूले भरिएको देख्दछ - छन् यस शरीरमा केश, रौं, नड, दाँत, छाला, मासु, नसा, हड्डी, मासी, मृगौला, मुटु, कलेजो, किलोमक, फियो, फोक्सो, ठूलो आन्द्रा, सानो आन्द्रा, लादी, मल, गिदी, पित्त, खकार, पीप, रगत, पसिना, मेद, आँसु, बोसो, थुक, सिंघान, तेल, पिसाप ।)

यसरी प्रतिकूल मनसिकारानुसार उपदेश दिइएको बत्तीस आकारको कर्मस्थान नै यहाँ कायगतास्मृति हो ।

त्यस पालि वर्णनको क्रमले नै यो भावना निर्देश हो -

इममेव कायं = यस चार महाभूतहरूद्वारा बनिएको फोहर शरीरलाई । उद्धं पादतला = पाइतालादेखि माथि । अधो केसमत्थका = केशको अग्रभागदेखि तल । तचपरियन्तं = तेस्रो छालाले घेरिएको । पूरं नानापकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खति = नाना प्रकारको केश आदि फोहरहरूले यो शरीर भरिएको छ - यसरी देख्दछ । कसरी ? “यस शरीरमा छन् केश .... पिसाप ।”

त्यसमा अत्थि = विद्यमान छन् । इमस्मिं = जुन यो पाइतलादेखि माथि र तालुदेखि तल छालाले घेरिएको, नाना प्रकारको फोहरले भरिएको भनिन्छ, त्यसमा । काय = शरीरमा । शरीर फोहरको समूह हुनाले कुत्सित (निन्दित) केश आदि र चक्षुरोग आदि सैकडौं रोगहरूको उत्पत्ति स्थान हुनाले काय भनिन्छ । केसा, लोमा, ... मुत्तं = यी केश ... पिसाप आदि बत्तीस आकार । त्यहाँ यस शरीरमा केश छन्, यस शरीरमा रौं छन् - यसरी सम्बन्ध जान्नुपर्दछ ।

यस शरीरमा पाइतलादेखि लिएर माथि तालुको केशदेखि लिएर तल, छालादेखि लिएर चारैतिर - यति व्याम (चार हात) मात्रको शरीरमा सबप्रकारले विचार गर्दै कुनै मोती, मणि, वैदूर्य, अगर, कुङ्कुम, कपूर या सुगन्धीचूर्ण आदि केही अणुमात्र पनि विचित्र देख्दैन, प्रत्युत अत्यन्त दुर्गन्ध, जिगुप्सित, अशुभ दर्शन, नाना प्रकारको केश, रौं आदि भेदयुक्त दुर्गन्धीलाई नै देख्दछ । यसैले भनिएको छ - छन् यस शरीरमा केश, रौं ... पिसाप ।”

यस कर्मस्थानको भावना गर्ने इच्छुक आदिकर्मिक (प्रारम्भिकयोगी) कुलपुत्रलाई उक्त प्रकारको कल्याणमित्रकहाँ गएर यस कर्मस्थानलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ । त्यस योगीको लागि कर्मस्थान भन्नेले पनि सात प्रकारले उगगहको कुशलता र दश प्रकारको मनसिकारको कुशलतालाई भन्नुपर्दछ । (१) वचनले (२) मनले (३) वर्णले (४) बनावटले (५) दिशाले (६) अवकाशले (७) परिच्छेदले - यसरी सात प्रकारको उगगहको कुशलतालाई भन्नुपर्दछ ।

वचनले = यस प्रतिकूल मनसिकारको कर्मस्थानमा जो त्रिपिटकधारी पनि हुन्छ, उसले पनि मनसिकारको समय पहिले वचनद्वारा पाठ गराउनुपर्दछ । कसैकसैलाई पाठ गर्दै, मलयवासी महादेव स्थविरसँग कर्मस्थानलाई धारण गरेका दुई स्थविरहरूसमान, कर्मस्थान प्रकट हुन्छ । स्थविरले उनीहरूले कर्मस्थान माग्दा “चार महिना यसैको पाठ गर” भनेर बत्तीस आकारको सूत्र पाठ गर्न दिनुभयो । यद्यपि उनीहरूलाई दुई तीन निकाय याद थियो, तर उनीहरू सत्कारपूर्वक आज्ञाकारी हुनाले चार महिना बत्तीस आकारलाई पाठ गर्दै नै स्रोतापन्न भए । यसैले कर्मस्थान भन्ने आचार्यलाई शिष्यलाई भन्नुपर्दछ - “पहिले वचनद्वारा पाठ गर ।”

त्यसरी गर्नेलाई छाला पञ्चक (केश, रौं, नड, दाँत, छाला) आदिको परिच्छेद गरी सिधा र उल्टा पाठ गर्नुपर्दछ । जस्तै - केश, रौं, नड, दाँत, छाला भनेर फेरि उल्टा छाला, दाँत, नड, रौं, केश भन्नुपर्दछ ।

त्यसपश्चात् मृगौला पञ्चकमा, मासु, नसा, हड्डी, मासी, मृगौला भनेर फेरि उल्टा मृगौला, मासी, हड्डी, नसा, मासु, छाला, दाँत, नड, रौं, केश भन्नुपर्दछ ।

त्यसपश्चात् फोक्सो पञ्चकमा - मुटु, कलेजो, किलोमक, फियो, फोक्सो भनेर फेरि उल्टा फोक्सो, फियो, किलोमक, कलेजो, मुटु, मृगौला, मासी, हड्डी, नसा, मासु, छाला, दाँत, नड, रौं, केश भन्नुपर्दछ ।

तत्पश्चात् गिदी पञ्चकमा ठूलो आन्द्रा, सानो आन्द्रा, लादी, मल, गिदी भनेर फेरि उल्टा गिदी, मल, लादी, सानो आन्द्रा, ठूलो आन्द्रा, फोक्सो, फियो, किलोमक, कलेजो, मुटु, मृगौला, मासी, हड्डी, नसा, मासु, छाला, दाँत, नड, रौं, केश भन्नुपर्दछ ।

तत्पश्चात् मेद छक्कामा - पित्त, खकार, पीप, रगत, पसिना, मेद भनेर फेरि मेद, पसिनारागत, पीप, खकार, पित्त, गिदी, मल, लादी, सानो आन्द्रा, ठूलो आन्द्रा, फोक्सो, फियो, किलोमक, कलेजो, मुटु, मृगौला, मासी, हड्डी, नसा, मासु, छाला, दाँत, नड, रौं, केश भन्नुपर्दछ ।

तत्पश्चात् पिसाप छक्कामा - आँसु, बोसो, थुक, सिंघान, तेल, पिसाप, भनेर फेरि उल्टा पिसाप, तेल, सिंघान, थुक, बोसो, आँसु, मेद, पसिनारागत, पीप, खकार, पित्त, गिदी, मल, लादी, सानो आन्द्रा, ठूलो आन्द्रा, फोक्सो, फियो, किलोमक, कलेजो, मुटु, मृगौला, मासी, हड्डी, नसा, मासु, छाला, दाँत, नड, रौं, केश भन्नुपर्दछ ।

यसप्रकार सैकडौं, हजारौं, लाखौंपल्ट पनि उच्चारण गरीगरी पाठ गर्नुपर्दछ । उच्चारण गरी पाठ गर्नाले कर्मस्थानको तन्त्री अभ्यस्त हुन्छ, र चित्त यताउता दौडिँदैन । भाग प्रकट हुन्छन्, हातको औंलाहरू र काठवाट बनेको घेराको खुट्टाको पक्तिसमान जानकारी हुन्छ ।

जसरी वचनले, त्यसरी नै मनले पनि पाठ गर्नुपर्दछ । वचनले उच्चारण गरी गरेको पाठ मनले गरेको लक्षणको प्रतिवेधको प्रत्यय हुन्छ ।

वर्णले = केश आदिको वर्णको ठीकठीक विचार गर्नुपर्दछ । बनावटले = त्यसैको नै बनावटको ठीकठीक विचार गर्नुपर्दछ । दिशाले = यस शरीरमा नाभीदेखि माथि माथिल्लो दिशा र तल तल्लो दिशा हो, यसैले यो भाग यस दिशामा छ, भनी दिशाको राम्ररी विचार गर्नुपर्दछ । अवकाशले = यो भाग यस अवकाश (स्थान) मा प्रतिष्ठित छ - यसरी त्यसत्यस भागको स्थानको राम्ररी विचार गर्नुपर्दछ । परिच्छेदले = परिच्छेद दुई प्रकारका हुन्छन् - सभाग परिच्छेद र विसभाग परिच्छेद । त्यसमा यो भाग तल, माथि तेर्सो यसबाट अलग भएको छ - यसरी सभाग परिच्छेदलाई जान्नुपर्दछ । केश रौं होइन, रौं पनि केश होइन - यसरी अनमेल (अनिश्रित हुने) अनुसार विसभाग परिच्छेदलाई जान्नुपर्दछ ।

यसरी सात प्रकारले उगह कौशल्यलाई भन्दै यो कर्मस्थान फलाना सूत्रमा प्रतिकूलताको स्तरमा भनिएको छ, फलानामा धातुको स्तरमा, यसप्रकार जानेर भन्नुपर्दछ । किनकि यो दीघनिकाय (२,९) को महासटिपट्टान सुत्तमा प्रतिकूलको स्तरमा भनिएको छ, र मज्झिम निकाय (१,३,८) को महाहत्थिपदोपम, मज्झिम निकाय (२,२,२) को महाराहुलोवाद, मज्झिम निकाय (३,४,१०) को धातु विभंगमा धातुको स्तरमा भनिएको छ । तर मज्झिम निकाय (३,२,९) को कायगतासति सुत्तमा जसलाई वर्णद्वारा (केश आदि) जानकारी हुन्छ, त्यसप्रति चार ध्यान विभक्त भएका छन् । त्यहाँ, धातुको स्तरमा भनिएको विषयनाको कर्मस्थान हुन्छ, र प्रतिकूलको स्तरमा भनिएको शमथ कर्मस्थान हुन्छ । यो, यहाँ शमथ कर्मस्थान नै हो ।

यसरी सात प्रकारको उगह कौशल्यलाई भनेर क्रमले, न धेरै शीघ्रताले, न धेरै ढीलोले विक्षेपलाई हटाउनाले, प्रज्ञप्तिको समतिक्रमणले, क्रमशः छाड्नाले, अर्पणाले र तीन सूत्रान्तले - यसरी दश प्रकारको मनसिकार कौशल्यलार्थ भन्नुपर्दछ ।

क्रमले = यसलाई पाठ गर्नेदेखि लिएर परिपाटीले मनमा गर्नुपर्दछ । एकएकको अन्तर पारेर होइन । एकएकको अन्तर पारेर मनमा गर्दै, जसरी गाउँले मानिस बत्तीस खुट्टकिला भएको सिंढीमा एकएकको अन्तर पारेर चढ्दै थाकेको शरीर भएर खस्दछ, चढ्न सक्दैन, यसरी नै भावनाको सम्पत्तिअनुसार प्राप्तयोग्य आस्वादको अप्राप्तिले क्लान्तचित्त भएर खस्दछ, र भावना गर्न सक्दैन ।

शीघ्रताले = क्रमले मनसिकार गर्नेलाई पनि धेरै शीघ्रताले मनसिकार गर्नु हुँदैन । किनकि धेरै शीघ्रताले मनसिकार गर्ने व्यक्तिको जसरी तीन योजनको लामो मार्गमा हिंड्दा उत्रिने, छाड्नेलाई राम्ररी नहेरिक्न शीघ्र, तीव्र गतिले सयपल्ट पनि आउनेजाने मात्र गर्ने मानिसलाई यद्यपि मार्ग समाप्त हुन्छ, तर केही पनि थाहा हुँदैन, सोधेर नै जानु पर्ने हुन्छ । यसरी नै कर्मस्थान समाप्त हुन्छ, तर अस्पष्ट नै हुन्छ, विशेषको प्राप्ति हुँदैन । यसैले धेरै शीघ्रताले मनसिका गर्नु हुँदैन ।

ढीलाले = जसरी धेरै शीघ्रताले, यसरी नै धेरै ढीलोले पनि मनसिकार गर्नु हुँदैन । किनकि धेरै ढीलो गरी मनमा गर्नेको जसरी त्यसै दिन तीन योजन मार्गमा हिंड्ने मानिसलाई मार्गमा रूख, पर्वत, तलाउ आदि स्थानहरूमा रूक्नाले मार्ग समाप्त हुँदैन, दुईतीन दिनमा समाप्त गर्नुपर्दछ, यसरी नै ढीलो गरी मनसिकार गर्नेलाई कर्मस्थान समाप्त हुँदैन, र न विशेषको प्राप्तिको प्रत्यय नै हुन्छ ।

विक्षेपलाई हटाउनाले = कर्मस्थानलाई छाडेर बाहिर नाना आलम्बनहरूमा दौडिने चित्तको विक्षेपलाई हटाउनुपर्दछ । नहटाउने व्यक्तिको, जसरी प्रपातको मार्गमा हिंड्ने एकपदिक व्यक्तिको अगाडि राख्ने खुट्टा ठीकले ख्याल नगरी यताउता हेर्दै पाइला सारेमा खुट्टा विचलित हुन्छ र तत्पश्चात् उसलाई सय मानिसको प्रपात (भीर)मा खस्नुपर्दछ । यसरी नै बाहिरी विक्षेप हुँदा कर्मस्थान परिहीन र नष्ट हुन्छ । यसैले विक्षेपलाई हटाएर मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

प्रज्ञप्तिको समतिक्रमणले = जुन यो केश रौं, आदि प्रज्ञप्ति हो, त्यसको अतिक्रमण गरी 'प्रतिकूल' हो, यसरी चित्तलाई राख्नुपर्दछ । जसरी पानीको दुर्लभ समयमा मानिस जंगलमा कुवालाई देखेर, त्यहाँ ताडको पात आदि कुनै चिन्ह लगाएर, त्यसै चिन्हद्वारा आएर स्नान गर्छ र पानी पिउँछ । तर जब उसको हमेशा संचरण गर्नाले आउनेजाने भएको पाइतला चिन्ह प्रकट हुन्छ तब पहिलो चिन्हद्वारा काम रहँदैन, चाहेचाहेको क्षण गएर स्नान गर्छ र पानी पिउँछ । यसरी नै पूर्वभागमा केश रौं प्रज्ञप्तिअनुसार मनसिकार गर्नेलाई प्रतिकूल भाव प्रकट हुन्छ । तब केश, रौं – यसरी प्रज्ञप्तिको अतिक्रमण गरी प्रतिकूल भावमा चित्तलाई राख्नुपर्दछ ।

क्रमशः छोड्नाले = जुनजुन भाग जानकारी हुँदैन, त्यसत्यसलाई छोड्दै क्रमशः छोड्नाले मनसिकार गर्नुपर्दछ । आदिकर्मिकको केश मनसिकार गर्दै मनसिकार गएर 'पिसाप' यस अन्तिम भागमा नै पुगेर रोकिन्छ र 'पिसाप' मनसिकार गर्दै मनसिकार गएर 'केश' यस प्रारम्भको भागमा नै पुगेर रोकिन्छ । तब उसलाई मनसिकार गर्दै, कुनैकुनै भाग जानकारी हुन्छ, कुनैकुनै जानकारी हुँदैन । उसलाई जुनजुन जानकारी हुन्छ, त्यसत्यसमा तबतब काम गर्नुपर्दछ जबसम्म दुईको जानकारी हुँदा त्यसमा पनि एक राम्ररी जानकारी होस् । यसरी जानकारी हुँदै त्यसै भागलाई बारम्बार मनसिकार गर्दै अर्पणालाई उत्पन्न गर्नुपर्दछ ।

ताडवनको बाँदरको उपमा – जसरी बत्तीस ताड भएको ताडवनमा रहने बाँदरलाई पकड्ने इच्छा भएको व्याधा प्रारम्भमा स्थित ताडको पातलाई बाणले हिर्काएर हल्ला गरोस् तब त्यो बाँदर क्रमैले त्यसत्यस ताडमाथि कुदेर अन्तिम ताडमा नै जावस् । त्यहाँ पनि गएर व्याधाले त्यसो गर्दा फेरि त्यसैप्रकार प्रारम्भको ताडमा आवस् । ऊ यसरी बारम्बार क्रमैले जाँदै हल्ला गर्दै, हल्ला गरेको स्थानबाट कुदेर क्रमशः एक ताडमा खसेर बीचमा पालुवा ताडको पातको भ्याङ्गलाई बलियो गरी पक्रेर बाणद्वारा लाग्दा पनि नउठोस्, त्यसरी नै यसलाई पनि जान्नुपर्दछ ।

यो उपमाको संसन्दन (समताकरण) हो - जस्तै - ताडवनमा बत्तीस ताड छन्, यसरी यस शरीरमा बत्तीस भाग छन् । बाँदरसमान चित्त हो । व्याधासमान योगी हो । बाँदरको बत्तीस ताडवन भएको ताडवनमा रहनेसमान योगीको चित्तको बत्तीस भाग भएको शरीरमा आलम्बनानुसार संचरण गर्नु हो । व्याधाको प्रारम्भमा स्थित ताडको पातलाई बाणले हिर्काएर हल्ला गर्दा बाँदरको त्यसत्यस ताडमाथि कुदेर अन्तिम ताडमा जानेसमान योगीको केश, रौं यसरी मनसिकार आरम्भ गर्दा क्रमैले गएर अन्तिम भागमा नै चित्त रोकिनु हो । फेरि फर्किँदा पनि यसैप्रकार बुझ्नुपर्दछ । बारम्बार क्रमैले आउनेजाने बाँदरको हल्ला गरेको, हल्ला गरेको स्थानबाट कुद्नेसमान बारम्बार मनसिकार गर्नेलाई कसैकसैको जानकारी नहुने भाग छोडेर, जानकारी हुने भागमा परिकर्म गर्नुपर्दछ । क्रमशः एक ताडमा कुदेर त्यसको बीचमा पालुवा ताडको पातको भ्याङ्ग बलियो गरी पक्रेर बाणद्वारा लाग्दा पनि नउठ्नेसमान अन्तमा दुईको जानकारी हुँदा, जुन राम्ररी जानकारी हुन्छ, त्यसलाई नै बारम्बार मनमा गरी अर्पणालाई उत्पन्न गर्नुपर्दछ ।

पिण्डपातिक भिक्षुको उपमा – जसरी पिण्डपातिक भिक्षु बत्तीस घर भएको गाउँको सहारामा रहँदा पहिलो घरमा नै दुई भिक्षाहरूलाई पाएर अगाडिको एक घरलाई छाडिदिन्छ, दोस्रो दिन तीनलाई पाएर अगाडिको दुईलाई छाडिदिन्छ, तेस्रो दिन प्रारम्भमा नै पात्रभरी पाएर आसनशालामा गई खान्छ, यसरी नै यसलाई जान्नुपर्दछ ।

बत्तीस घर भएको गाउँसमान बत्तीस आकार हो । पिण्डपातिकसमान योगी हो । उसको त्यस गाउँको सहारा रहनेसमान योगीको बत्तीस आकारमा परिकर्म गर्नु हो । पहिलो घरमा दुई भिक्षाहरूलाई पाएर अगाडिको एक घरलाई छाड्नेसमान मनसिकार गर्दै, मनसिकार गर्दै जानकारी नहुने भागलाई छोडेर जानकारी हुने या दुई भागसम्ममा परिकर्म गर्नु हो । तेस्रो दिन प्रारम्भमा नै पात्रभरी पाएर आसनशालामा बसेर खाएसमान, दुवैमा जुन राम्ररी जानकारी हुन्छ, त्यसैको बारम्बार मनमा गरी अर्पणालाई उत्पन्न गर्नु हो ।

अर्पणाले = अर्पणाको भागले । केश आदिमध्ये एकएक भागमा अर्पणा हुन्छ भनी जान्नुपर्दछ - यही यसको तात्पर्य हो ।

तीन सूत्रान्तले = अधिचित्त (शमथ र विपश्यना चित्त), शीति भाव (शान्त भाव), बोध्यङ्गको कुशलता - यी तीन सूत्रान्त वीर्य र समाधि दुवैलाई समानरूपले लगाउनको लागि जान्नुपर्दछ । यो यसको तात्पर्य हो ।

त्यहाँ "भिक्षुहरू अधिचित्तमा लागेको भिक्षुलाई तीन निमित्तको समयसमयमा मनसिकार गर्नुपर्दछ, (१) समयसमयमा समाधि निमित्तलाई मनमा गर्नुपर्दछ, (२) समयसमयमा पग्रह (वीर्य) निमित्तलाई मनमा गर्नुपर्दछ, (३) समयसमयमा उपेक्षा निमित्तलाई मनमा गर्नुपर्दछ ।

भिक्षुहरू, यदि अधिचित्तमा लागेको भिक्षु एकदम समाधि-निमित्तलाई नै मनमा गरेमा तब सम्भव छ कि त्यो चित्त आलस्यको कारण बनोस् ।

भिक्षुहरू, यदि अधिचित्तमा लागेको भिक्षु एकदम पग्रह (वीर्य) निमित्तलाई नै मनमा गरेमा तब सम्भव छ कि त्यो चित्त उद्वेगको कारण बनोस् ।

181

भिक्षुहरू, यदि अधिचित्तमा लागेको भिक्षु एकदम उपेक्षा-निमित्तलाई नै मनमा गरेमा तब सम्भव छ कि त्यो चित्त आस्रवक्षयको लागि राम्ररी समाधिस्त नहोस् ।

भिक्षुहरू, अधिचित्तमा लागेको भिक्षु समयसमयमा समाधि, ... पग्रह ... उपेक्षा-निमित्तलाई मनमा गर्दछ, यसैले त्यो चित्त मृदु, कार्ययोग्य तथा प्रभास्वर (उपक्लेशरहित हुनाले परिशुद्ध) हुन्छ, भंग हुने स्वभावको हुँदैन र आस्रवक्षयको लागि राम्ररी समाधिस्त हुन्छ ।

सुनारको उपमा – जसरी भिक्षु, सुनार र सुनारको शिष्य उल्का (सुनारको धातु बनाउने भट्टी) लाई बनाउँदछ, उल्कालाई बनाएर उल्काको मुखमा आगो जलाउँछ, सनासोले सुनलाई पत्रेर उल्काको मुखमा राखेर समयसमयमा फुक्दछ, समयसमयमा पानी छम्किन्छ, समयसमयमा मध्यस्त रहन्छ ।

भिक्षुहरू, यदि सुनार या सुनारको शिष्य त्यस सुनलाई एकदम फुक्नो भने सम्भव छ कि सुन जलोस् । भिक्षुहरू, यदि सुनार या सुनारको शिष्य त्यस सुनलाई लगातार पानी छम्किँदै गएमा सम्भव छ सुन ठण्डा होस् । भिक्षुहरू यदि सुनार या सुनारको शिष्य त्यस सुनप्रति एकदम मध्यस्थ भए तब सम्भव छ कि त्यो सुन राम्ररी नपाकोस् । भिक्षुहरू सुनार या सुनारको शिष्य त्यस सुनलाई समयसमयमा फुक्दछ, समयसमयमा पानी छम्किन्छ, समयसमयमा मध्यस्थ रहन्छ, यसैले त्यो सुन मृदु, कार्ययोग्य र प्रभास्वर हुन्छ, भंगुर हुँदैन, कामको लागि ठीक उत्रिन्छ । यदि सिक्री, औँठी, गैवेय (नेक्लेस), सुवर्ण माला (हार) जुनजुनप्रकारको आभूषणलाई चाहन्छ, त्यो त्यसको लागि ठीक उत्रिन्छ ।

भिक्षुहरू, यसरी नै अधिचित्तमा लागेको भिक्षुलाई ... आस्रवक्षयको लागि राम्ररी समाधिस्त हुन्छ र अभिज्ञाको साक्षात्कारको लागि जुनजुन अभिज्ञाको साक्षात् गराउने धर्मको लागि चित्तलाई भुकाउँदछ, त्यसत्यसमा नै पूर्वहेतुआदि कारण भएबाट सफल हुन्छ” अंगुत्तर निकाय (३,५,११) को यस सूत्रले अधिचित्त जान्नुपर्दछ ।

“भिक्षुहरू – ६ कुरायुक्त भिक्षु अनुत्तर शीतिभाव (निर्वाण)को साक्षात् गर्नमा सफल हुन्छ । कुन ६ कुराले ? (१) भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षु जुन समय चित्तको दमन (निग्रह) गर्नु पर्ने हो, त्यस समय चित्तलाई दमन गर्दछ । (२) जुन समय चित्तलाई वशमा राख्नुपर्ने हो त्यस समय चित्तलाई वशमा राख्दछ । (३) जुन समय हर्षोत्फुल्ल गर्नु पर्ने हो, त्यस समय हर्षोत्फुल्ल गर्दछ । (४) जुन समय चित्तको उपेक्षा गर्नु पर्ने हो, त्यस समय चित्तको उपेक्षा गर्दछ । (५) प्रणीत (लोकोत्तर) को उपेक्षामा लागेको र (६) निर्वाणमा अभिरत हुन्छ । भिक्षुहरू, यी ६ कुरायुक्त भिक्षु अनुत्तर शीतिभावको साक्षात् गर्नुमा सफल हुन्छ ।” अंगुत्तर निकाय (६,९,१) को यस सूत्रले शीतिभाव जान्नुपर्दछ ।

बोध्यङ्गको कुशलतालाई = “यसरी नै भिक्षुहरू, जुन समय चित्त संकुचित हुन्छ, त्यस समय प्रश्रद्धि बोध्यङ्गको भावना गर्नको लागि अकाल हो ।” यसरी अर्पणाको कुशलताको कथा (वर्णन) मा देखाइएको नै छ ।

यी सात प्रकारका उग्रह कौशल्यलाई राम्ररी धारण गरी यी दश प्रकारका मनसिकार कौशल्यलाई राम्ररी विचार गरी, त्यस योगीलाई दुवैको कौशल्यानुसार कर्मस्थानलाई राम्ररी सिक्नुपर्दछ ।

यदि उसलाई आचार्यसँगै एक विहारमा नै उपयुक्त हुन्छ भने यसरी विस्तारपूर्वक नभनाएर कर्मस्थानलाई राम्ररी विचार गरी कर्मस्थानमा लागेका विशेषलाई प्राप्त गरी अगाडिअगाडि भनाउनुपर्दछ । अन्य स्थानमा रहन इच्छालाई यथोक्त विधिले विस्तारपूर्वक भनाएर, बारम्बार भनेर सब ग्रन्थि स्थानहरूलाई काटेर, गम्भीर कुरालाई जानेर पृथ्वीकसिण निर्देशमा भनिएको प्रकारले नै प्रतिकूल शयनासनलाई छाडेर, अनुकूल शयनासनमा विहार गर्दै, सानोसानो विघ्नहरूलाई हटाउँदै प्रतिकूल मनसिकारमा परिकर्म गर्नुपर्दछ ।

परिकर्म गर्नेलाई पहिले केशमा निमित्त गर्नुपर्दछ । कसरी ? एक या दुई केशलाई उखेली हातमा राखेर पहिले वर्ण (रंग) को विचार गर्नुपर्दछ । चूँडिएको स्थानमा पनि केशलाई हेर्नुपर्दछ । पानीको भाँडोमा या यवागुको पात्रमा हेर्नु पनि ठीक छ । कालो भएको समय हेरेर, कालो छ भनी मनन गर्नुपर्दछ, सेतो हुँदाको समय सेतो र मिश्रित रंग हुँदाको समय बहुल्यानुसार मनन गर्नुपर्दछ । जसरी केशमा त्यसरी नै सारा छालापञ्चक पनि हेरेर नै निमित्तलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

यसप्रकार निमित्तलाई ग्रहण गरी सबै भागहरूको वर्ण, बनावट, दिशा, अवकाश, परिच्छेदानुसार विचार गरी, वर्ण, बनावट, गन्ध, आशय, अवकाशानुसार पाँच प्रकारले प्रतिकूल भएको विचार गर्नुपर्दछ ।

यो सबै भागहरूमा क्रमशः कथा हो -

रंग = प्राकृतिक रंगले कालो काँचो अरिष्टको फलको रंगसमान हुन्छ । बनावटले = लामो, गोलो, तराजुको डण्डाको बनावटसमान । दिशाले = माथिल्लो दिशामा हुन्छ । अवकाश = दुवै पार्श्वमा कनपट्टी, अगाडि निधार र पछाडि गर्धनको खाल्डोबाट अलग भएको टाउकोको छोपिएको वेष्टित (भित्री) छाला केशहरूको स्थान (अवकाश) हो । परिच्छेदले = केश शिरलाई वेष्टित गर्ने छालामा धानको टुप्पा बराबर प्रवेश गरी प्रतिष्ठित भएर, तल आफ्नो जराको फेद, माथि आकाश र तेर्सो एक अर्काबाट परिच्छिन्न प्वाल (रोमकुप) छन् । दुई केश एउटामा छैन - यो सभाग परिच्छेद हो । केश रौं होइन, र न रौं नै केश हो, यसरी शेष एकतीस भागहरूदेखि नमिलेको केश अलग नै एक भाग हो - यो विसभाग परिच्छेद हो । यो केशहरूको वर्णदिले विचार गर्नु हो ।

यो उनीहरूको वर्णादिअनुसार पाँच प्रकारको प्रतिकूल हुनाले विचार गर्नु हो -

यी केश वर्णले, बनावटले, गन्धले, आशयले, अवकाशले पनि प्रतिकूल छ ।

मानिसहरू यवागु या भातको पात्रमा केशको रंगलाई देखेर “यसमा केश मिसिएको छ, यसलाई लैजाउ” आदि भनी घृणा गर्दछन् । यसप्रकार केश रंगले प्रतिकूल छ । रातमा भोजन गर्दा, केशको बनावटको मदार या मकचिको रेशालाई स्पर्श गर्दा पनि केशजस्तै सम्भरेर त्यसरी नै घृणा गर्दछन्, यसप्रकार बनावटले प्रतिकूल छन् ।

तेल लगाउने र फूल, धूप आदिद्वारा नसजाउनेहरूको केशको दुर्गन्ध अत्यन्त घृणित हुन्छ । त्यसभन्दा धृणिततर हुन्छ आगोमा राखेको केश । केश वर्ण र बनावटले अप्रतिकूल (अघृणित) पनि हुन सक्छ । तर गन्धले प्रतिकूल नै हुन्छ । उदाहरणको लागि (१) जसरी साना बालककावे दिसा रंगले हर्दिरंगको हुन्छ, बनावटले हर्दीको पिण्डको आकृतिजस्तो (२) फोहर मैला फ्याँक्ने स्थानमा फ्याँकिएको फुलेको कालो कुकुरको शरीर वर्णको पाकेको ताडको रंगको हुन्छ । बनावटले मुख घोप्टिएको मृदङ्गको बनावटजस्तो त्यसको दाँत पनि चमेलीफूलको कोपिलासमान हुन्छ । यसरी दिसा र कुकुर दुवै पनि वर्णले अप्रतिकूल हुन सक्छन्, तर गन्धले प्रतिकूल नै छन् । यसप्रकार केश पनि रंग र बनावटले अप्रतिकूल हुनसक्छ, तर गन्धले प्रतिकूल नै हुन्छ ।

जस्तै - गाउँको दुर्गन्धितस्थानको ढलमा उम्रेको जडीबुटीका विरुवा र सागपात नागरिक मानिसहरूको लागि घृणित हुन्छन्, परिभोगयोग्य हुँदैनन् । यसरी नै केश पनि पीप, रगत, पिसाप, मल, पित्त, खकार, आदिको विपाकद्वारा उत्पन्न हुनाले घृणित छन् । यो त्यसको आशयले प्रतिकूल हुनु हो ।

यी केश गुहु राशीद्वारा उत्पन्न भएको कर्णिकासमान एकतीस भागको राखीमा उत्पन्न भएका छन् । ती श्मशान फोहर फ्याँक्ने ढलादिको स्थानमा उत्पन्न भएको सागसमान दलदलमा उत्पन्न भएको कमल (Water Lilies) आदि फूलहरूसमान दुर्गन्धित-स्थानमा उत्पन्न हुनाले अत्यन्त जिगुप्सनीय छन् । यो त्यसको अवकाशले प्रतिकूलता हो ।

जसरी केशहरूको, यसरी नै सबै भागहरूको वर्ण, बनावट, गन्ध, आशय, अवकाशानुसार पाँच प्रकारका प्रतिकूलता जान्नुपर्दछ । वर्ण, बनावट, दिशा, अवकाश, परिच्छेदले सबैलाई अलगअलग विचार गर्नुपर्दछ ।

२. रौं

वर्णले = प्राकृतिक रंगले केशसमान एकदम कालो हुँदैन । ती खैरो हुन्छन् । बनावटले = टुप्पाबाट भुकेको ताडको जराको बनावटजस्तै हुन्छन् । दिशाले = दुवै दिशाहरूमा हुन्छन् । अवकाशले = केशमा प्रतिष्ठित हुने स्थान तथा हत्केला तथा पाइतलालाई छाडेर प्रायः अवशेष शरीरलाई छोपिएको छालामा उत्पन्न हुन्छन् । परिच्छेदले = शरीरलाई छोपिएको छालामा जुम्मा (लिखा) बराबर प्रवेश गरी प्रतिष्ठित भएर तल आफ्नो जरा, माथि आकाश र तेर्सो एक दोस्रोबाट परिच्छिन्न छन् । दुई रौं एक रौं प्वालमा छैनन् । यो त्यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुझ्नुपर्दछ ।

३. नङ्

वर्णले = नङ् बीस पत्रहरूको सामूहिक नाम हो । ती सबै रंगले सेता छन् । बनावटले = माछाको कत्ला (शकलिका)को बनावटका छन् । दिशाले = खुट्टा नङ् तल्लो दिशामा र हातको नङ् माथिल्लो दिशामा - यसप्रकार दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = हात र खुट्टाहरूको औंलाहरूको माथिल्लो भागको टुप्पामा प्रतिष्ठित छन् । परिच्छेदले = दुवै दिशाहरूमा औंलाको किनारको मासु, भित्री

औलाको पीठको मासु, बाहिर तथा अगाडि आकाश र तेर्सो एकअर्काले परिच्छिन्न छन् । दुई नड एक स्थानमा छैनन् । यो त्यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभ्नुपर्दछ ।

183

४. दाँत

वर्णले = परिपूर्ण दाँतयुक्त व्यक्तिमा बत्तीस दाँतको हड्डीहरू हुन्छन् । ती पनि रंगले सेता छन् । बनावटले = अनेक बनावटका छन् । त्यसको तल्लो दाँतको पंक्तिबीच चार दाँत, माटोको बेर्नामा क्रमैले राखिएको फर्सिको बीजका बनावटका हुन्छन् । त्यस पछि एकएक दाँत दुई जरा र दुई चुच्चा भएका चमेलीफूलको कोपिलाको बनावटका हुन्छन् । त्यसपछि एकएक दाँत दुई जरा र दुई चुच्चा भएका बैलगाडीको टेकोको बनावटका हुन्छन् । तत्पश्चात् दुईदुई दाँत तीन जरा र तीन चुच्चा भएको तथा त्यसपछि दुईदुई दाँत चार जरा र चार चुच्चा भएका हुन्छन् । माथिल्लो पंक्तिमा पनि यसैप्रकार बुभ्नुपर्दछ । दिशाले = माथिल्लो दिशामा हुन्छन् । परिच्छेदले = तल्लो बंगारामा प्रतिष्ठित हुनाले आफ्नो जरा, माथि आकाश र तेर्सो एक दोस्रोसँग परिच्छिन्न हुन्छन् । दुई दाँत एक स्थानमा छैनन् । यो त्यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग केशसमान नै बुभ्नुपर्दछ ।

५. छाला

वर्णले = छाला भनिन्छ सारा शरीरलाई छोपिएको माथिल्लो भागलाई । त्यसमाथि कालो, पहेंलो, गोरो आदि रंगको छवि हुन्छ । जुन सारा शरीरबाट पनि एकत्रित गर्दा बयरको बियाँ बराबर हुन्छ । रंगले = छाला सेतो नै हुन्छ । त्यसको त्यो सेतोपन, आगोको ज्वालाले पोल्ने, हतियारले काट्ने आदिले बाहिरी छवि विनष्ट हुँदा प्रकट हुन्छ । बनावटले = त्यो शरीरको नै बनावटको हुन्छ । यो संक्षेप हो ।

विस्तारले – खुट्टाको औलाको छालाको छाला रेशमकीराको कोया (कोकुन)को बनावटको हुन्छ । खुट्टाको माथिल्लो भागको छाला बटुजुत्ता (पुटबन्ध उपाहन)को बनावटको हुन्छ । पिउँलाको छाला भात राख्नको लागि बनेको ताडपत्रको बनावटको हुन्छ । तिघ्राको छाला धानले भरिएको लामो बोराको बनावटको हुन्छ । नितम्बको छाला पानीले भरिएको पानी छान्ने कपडाको बनावटको हुन्छ । पीठ्युको छाला तख्तामा मोडेको (छोपेको) छालाको बनावटको हुन्छ । पेटको छाला सारङ्गीको द्रोणीमा मोडिएको छालाको बनावटको हुन्छ । छातीको छाला प्रायः चारकुने बनावटको हुन्छ । दुवै हात पाखुराको छाला तुणीर (धनुष राख्ने धोक्रो)मा चढाएको छालाको बनावटको हुन्छ । नाडीको छाला छुराको थैलीको बनावटको हुन्छ या काँगियोको थैलोको बनावटको हुन्छ । हातको औलाहरूको छाला चावी राख्ने गोजीको बनावटको हुन्छ । गर्धनको छाला गलाको कठालोको बनावटको हुन्छ । मुखको छाला धेरै प्वाल भएको कीराको गुँडको बनावटको र टाउकोको छाला भिक्षापात्र राख्ने बनावटको हुन्छ ।

छाला (त्वचा) लाई विचार गर्ने योगीलाई माथिल्लोमाथिल्लो ओंठदेखि माथितर्फ ज्ञानलाई पठाएर, पहिले मुखलाई घेरिएको छालालाई विचार गर्नुपर्दछ । त्यसपछि निधारको हड्डीको छालालाई । तत्पश्चात् थैलोमा राखिएको पात्र र थैलाको बीच हातसमान टाउकोको हड्डी र टाउकोको छालाको अन्तरले ज्ञानलाई पठाएर हड्डी र टाउकोको छालालाई एकबद्ध भएको अलग गर्दै टाउकोको छालालाई विचार गर्नुपर्दछ । त्यसपछि काँधको छालालाई तत्पश्चात् अनुलोम र प्रतिलोमले दाहिने हातको छालालाई त्यसैप्रकार बायाँ हातको छालालाई । त्यसपछि पीठ्युको छालाको विचार गरी अनुलोम प्रतिलोमले दाहिने खुट्टाको छालालाई । त्यसैप्रकार बायाँ खुट्टाको छालालाई तत्पश्चात् क्रमशः बस्ती (मूत्राशय), पेट, हृदय (छाती) गर्धनको छालालाई विचार गर्नुपर्दछ । तब गर्धनको छालापछि तल्लो हड्डीको छालालाई विचार गरी ओंठको अन्तसम्म लगेर समाप्त गर्नुपर्दछ । यसरी स्थूलको विचार गर्दै सूक्ष्म पनि प्रकट हुन्छ ।

दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छाला अवस्थित छ । अवकाशले = सारा शरीरलाई घेरिएको छ । परिच्छेद = तल प्रतिष्ठित भएको तल र माथि आकाशद्वारा परिच्छिन्न छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभ्नुपर्दछ ।

६. मासु

रंगले = नौसय मासुको पेशीहरू छन् । ती सबै पलाशको फूलसदृश रातो हुन्छन् । बनावटले = नलिखुट्टाको मासुको पिण्डपातले भरिएको ताडपत्रको बनावटको हुन्छ । तिघ्राको मासु निसदपोत (सिलौटाको बच्चा जसको बीचमा मोटो र छेउछेउमा पातलो हुन्छ) को बनावटको हुन्छ । नितम्बको मासु माटोले बनाएको चूलाको शिरको बनावटको हुन्छ । पीठ्युको मासु ताडको चटाईमाथि ताडको गुदीलाई सुखाएर पटल (पत्र) को रूपमा बनाएको सक्खरको डल्लाको पत्रको बनावटको हुन्छ । दुवै करडको मासु ढिकीको पेटमा पातलो माटोको लेपनको बनावटको हुन्छ । स्तनको मासु माटोको डल्लालाई तल भट्कारेको बनावटको र दुवै पाखुराहरूको मासु द्विगुणा माटो छालारहित धेरै ठूलो मुसाको बनावटको हुन्छ । यसरी स्थूलस्थूलको विचार गर्दै सूक्ष्म पनि प्रकट भएर आउँछ । दिशाले = दुवै दिशाहरूमा ।

अवकाशले = तीन सयभन्दा ज्यादा हड्डीहरूलाई लिपेर स्थित छ । परिच्छेदले = तल्लो हड्डीहरूको समूहमा प्रतिष्ठित भएको तलदेखि माथि छालाले र तेर्सो एकअर्कोसँग परिच्छिन्न छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै हो ।

७. स्नायु

रंगले = नौ सय नसाहरू सबै सेता हुन्छन् । बनावटले = नाना बनावटका छन् । यिनमा गर्धनदेखि माथिल्लो भागदेखि लिएर पाँच महास्नायु शरीरलाई बाँध्दै अगाडिबाट तल भरेका छन् । पाँच पछाडिबाट पाँच दाहिनेबाट र पाँच बायाँबाट । दाहिने हातलाई बाँध्दै पनि हातको अगाडिबाट पाँच, पछाडिबाट पाँच । त्यसरी नै बायाँ हातलाई बाँध्दै दाहिनेबाट पाँच र बायाँबाट पाँच । दाहिने खुट्टालाई बाँध्दै पनि खुट्टाको अगाडिबाट पाँच, पछाडिबाट पाँच । त्यसरी नै बायाँ खुट्टालाई बाँध्दै पनि अगाडिबाट पाँच र पछाडिबाट पाँच । यसरी शरीरलाई धारण गर्ने साठी महास्नायु शरीरलाई बाँध्दै भर्दछ, जुन कण्डरा पनि भनिन्छ । ती सबै पिठालुको फूलको बनावटको हुन्छ । अन्य त्यसत्यस स्थानहरूमा प्रवेश गरिरहनेहरू त्यसभन्दा सूक्ष्मतर धागोको डोरीको बनावटका हुन्छन् । अन्य त्यसभन्दा सूक्ष्मतर गुरुचिको बनावटको, अन्य त्यसभन्दा सूक्ष्मतर ठूलो सारङ्गीको तार (डोरी) को बनावटको र अन्य मोटो धागोको बनावटका हुन्छन् । हात खुट्टाको नसा चराको खुट्टाको पञ्जाको बनावटको हुन्छ । टाउकोमा केटाहरूको टाउकोमा बाँधिएको जालको बनावटको र शेष त्यसत्यस प्रवेश गरेको स्नायु शरीरमा लगाइएको गञ्जीको बनावटका हुन्छन् ।

दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = सारा शरीरमा हड्डीहरूलाई बाँधेर स्थित छ । परिच्छेद = तीनसय हड्डीहरूमाथि प्रतिष्ठित भएका सतहले, माथि मासु र छालासँग टाँसेर रहने प्रदेशदेखि र तेर्सो एकअर्कोबाट परिच्छिन्न छन् । यो त्यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुत्तुपर्दछ ।

८. हड्डी

वतीस दाँतको हड्डीहरू छाडेर अवशेष चौसठ्ठी हातको हड्डीहरू, चौसठ्ठी खुट्टाको हड्डीहरू, चौसठ्ठी मासुको सहारा रहने नरम हड्डीहरू, दुई कुर्कुच्चाको हड्डीहरू, प्रत्येक खुट्टामा दुईदुई गोलीगाँठोको हड्डीहरू, दुई नलीखुट्टाको हड्डीहरू, एउटा घुँडाको हड्डी, एउटा तिघ्राको हड्डी, दुई चाकको हड्डी, अठार मेरुदण्डको हड्डीहरू, चौबीस करडको हड्डीहरू, चौध छातीको हड्डीहरू, एउटा हृदयको हड्डी, दुई कठालोको हड्डीहरू, दुई काँधको हड्डीहरू, दुई पाखुराको हड्डीहरू, दुई नाडीको हड्डीहरू, सात गर्धनको हड्डीहरू, दुई बंगाराको हड्डीहरू, एउटा नाकको हड्डी, दुई आँखाको हड्डीहरू, दुई कानको हड्डीहरू, एउटा निधारको हड्डी, एउटा चिउँडोको हड्डी, नौ खोपडीको हड्डीहरू, यसप्रकार तीनसय हड्डीहरू छन् ।

रंगले यी सबै सेता छन् । बनावटले = नाना बनावटका छन् । त्यसमा खुट्टाको औंलाहरूको अग्रभागको हड्डीहरू रीट्टाको बीजको बनावटका छन् । त्यसको अनन्तर बीचको पर्वको हड्डीहरूकटहरको बीजको बनावटका छन् । मूलपर्वको हड्डीहरू मादलको बनावटका छन् । खुट्टाको पीठको हड्डीहरू कृटिएको पिठालुको राशीको बनावटका छन् । कुर्कुच्चाको हड्डी एक बियाँ भएको ताडको फलको बीजको बनावटको छ । गोलीगाँठोको हड्डीहरू एक दोस्रोलाई टँसाएर धागोले बाँधिएको खेलौनाको गोलीहरूको बनावटका छन् । नलीखुट्टाको हड्डीहरूमा, गोलीगाँठोको हड्डीहरूमा प्रतिष्ठित हड्डी बोक्रा नछोडाएको खजुरका टुसाको बनावटका छन् । नलीखुट्टाको सानो हड्डी धनुषको डण्डाको बनावटको छ । नलीखुट्टाको ठूलो हड्डी भुक्रिएको साँपको पीठ्युँको बनावटको छ । घुँडाको हड्डी एकातिरबाट पग्लिएर गएको बाक्लो माँडाको बनावटको छ । यसमा नलीखुट्टाको हड्डीको प्रतिष्ठित स्थान गाईको भोदो सिडको बनावटको छ । तिघ्राको हड्डी राम्ररी नकसिएको बछिला वा बच्चरोको डण्डाको बनावटको छ । त्यसको कमरमा प्रतिष्ठित स्थान खेल्ने बलको बनावटको छ । त्यसबाट कमरको हड्डीको प्रतिष्ठित स्थान सिर काटिएको ठूलो पुन्नांगको फलको बनावटको छ । दुवै कम्मरको हड्डीहरू पनि एकमा जोडिएको समय, कुम्लालेको चुलाको बनावटको छ र अलगअलग भएको समयमा कामीको घनलाई बाँध्ने डोरीको बनावटको छ । माथिल्लो भागमा रहने नितम्बको हड्डी तलतिर मुख गरी पक्रिएको साँपको फणको बनावटको छ, जुन सात आठ स्थानमा छिद्रित छन् । पिठ्युँको मेरुदण्डको हड्डीहरू भित्रबाट एक अर्कामाथि राखिएको सिसाको पत्रको नलीको बनावटका छन् र बाहिरबाट गोलोगोलो उनिएको मालाजस्तै बनावटका छन् । उनीहरूको बीचबीचमा आराको दाँतकोसमान दुईतीन काँटाहरू छन् ।

चौबीस करडका हड्डीहरूमा अपरिपूर्ण (हड्डीहरू) अपरिपूर्ण तलवारको बनावटका छन् । सबै सेतो कुखुराको फैलाएको प्वाँखको बनावटका छन् । चौध छातीको हड्डीहरू जीर्ण रथको ढाँचा (पञ्जर) को बनावटका छन् । मुटुको हड्डी चम्पाको खोपिल्लाको बनावटको छ । कठालोको हड्डीहरूसानो फलामको बछिलाको डण्डाको बनावटका छन् । काँधको हड्डीहरू एकातिरबाट खिएको श्रीलंकाली कोदालोको बनावटका छन् । नाडीको हड्डीहरू जोडिएको ताडको फेदको बनावटका छन् । मणिबन्ध (हत्केलाको किनार) को हड्डीहरू एकमा टाँसेर राखिएको सिसाको बनिएको वस्त्रको नलिको बनावटका छन् । हातको पीठको हड्डीहरू कृटिएको पिठालुको राशिको बनावटका छन् ।

सात घाँटीको हड्डीहरू डण्डामा राखेर क्रमैले राखिएको गोलाकार काटिएको बाँसको खपेटाको बनावटका छन् । तल्लो चिउँडोको हड्डीहरू लोहारहरूको फलामको घनलाई बाँध्ने डोरीको बनावटको छ र माथिल्लो उखुको बोकालाई ताछ्ने हतियार (हँसिया) को बनावटको छ । आँखा र नाकको खाल्डोको हड्डीहरू वियाँ निकालिएको ताडको काँटाको बनावटका छन् । निधारको हड्डीतलतिर मुख गरी राखिएको शंखबाट बनेको डबकिको बनावटको छ । कनपट्टिहरूको हड्डीहरू हजामको छुरा राख्ने थैलीको बनावटका छन् । निधार र कनपट्टिदेखि माथि पगडी बाँध्ने स्थानको हड्डी घिउले परिपूर्ण सुकेको वस्त्रखण्डको बनावटको छ । मूर्द्धाको हड्डी काटिएको मुख भएको टेढो नरिवलको बनावटको छ । टाउकोको हड्डीहरू सिएर राखिएको जर्जर लौकाको पत्रहरूको बनावटका छन् ।

दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = साधारण सारा शरीरमा छन् । विशेषता - टाउको हड्डीहरू गलाको हड्डीहरूमा प्रतिष्ठित छन् । गलाको हड्डीहरू पीठ्युको मेरुदण्डको हड्डीहरूमा । मेरुदण्डको हड्डीहरू कम्मरको हड्डीहरूमा, कम्मरको हड्डीहरू तिघ्राको हड्डीहरूमा, तिघ्राको हड्डीहरू घुँडाको हड्डीहरूमा, घुँडाको हड्डीहरू नलिखुट्टाको हड्डीहरूमा, नलिखुट्टाको हड्डीहरू गोलीगाँठोको हड्डीहरूमा र गोलीगाँठोको हड्डीहरू खुट्टाको पीठको हड्डीहरूमा प्रतिष्ठित छन् । परिच्छेदले = भित्र हड्डीको मासी, माथि मासु र अगाडि र मूलमा एकदोस्रोबाट अलग भएका छन् । यो त्यसको सभाग र परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभ्नुपर्दछ ।

९. हड्डीमासी

त्यस हड्डीभित्र भएको मासीलाई भनिएको हो । रंगले = सेतो छ । बनावटले = ठूलोठूलो हड्डीहरूभित्र बाँसको हुड्ग्रोमा तताएर राखिएको ठूलो बेतको टुप्पाको बनावटको र सानासाना हड्डीभित्र बाँसको लट्ठीको पर्वमा तताएर राखिएको पातलो बेतको बनावटका छन् । दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = हड्डीभित्र प्रतिष्ठित छन् । परिच्छेदले = हड्डीहरूको भित्री सतहदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभ्नुपर्दछ ।

१०. मृगौला

एकमा बाँधिएको दुई मासुको पिण्डहरू हुन् । त्यो रंगले = हल्का रातो रंगको पारिभद्रकको वियाँको रंगको छ । बनावटले = केटाहरूको खेल्ने जोडी गोलीहरूको बनावटको छ । या डाँठमा बाँधिएको दुई आँपको बनावटको छ । दिशाले = माथिल्लो दिशामा छ । अवकाशले = गलाको खाल्डोबाट निस्केर एक मूलबाट धेरै गएर दुई भागमा बाँडेर माटो नसाले बाँधिएर मुटुको मासुलार्य घेरेर रहेको छ । परिच्छेदले = मृगौला मृगौलाको भागबाट अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभ्नुपर्दछ ।

११. मुटु

मुटु - मुटुको मासु । त्यो रंगले रातो पद्मको पातलो पीठको रंगको छ । बनावटले = बाहिरी पातहरूलाई हटाएर तलतिर मुख गरी राखिएको पद्मको बनावटको छ । बाहिर चिल्लो र भित्र कुभिण्डो (Loofah Gourd) को भित्री भागसमान छ । प्रज्ञावान्हरूको थोरै विकसित र मन्द प्रज्ञावान्हरूको आधा फुकेको नै हुन्छ । त्यसभित्र पुन्नागको बीज प्रतिष्ठित हुनेजति खाल्डो हुन्छ, जहाँ आधा पसर (अञ्जुलि) जति रगत जम्मा हुन्छ, जसको सहारा मनोधातु र मनोविज्ञानधातु हुन्छन् । त्यो रागचरितको रातो हुन्छ, द्वेषचरितको कालो, मोहचरितको मासुलाई पखालेको पानीसमान । वितर्कचरितको मसुरोको रसको रंगको र प्रज्ञाचरितको निर्मल, परिशुद्ध, स्वच्छ, उज्ज्वल राम्ररी धोएको जाति मणिसमान प्रज्ज्वलित जानकारी हुन्छ । दिशाले = माथिल्लो दिशामा छ । अवकाशले = शरीरभित्र दुवै स्तनहरूको बीचमा प्रतिष्ठित छ । परिच्छेदले = हृदय, हृदयले भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै हो ।

१२. कलेजो

मासुको जोडीपत्र । रंगले = रातो, पाण्डुजस्तै, धेरै रातो नभएको कुमुदको पातलो पीठको रंग हुन्छ । बनावटले = मूलमा एक र अगाडि जोडी कोविलारको पातलो बनावटको छ । त्यो कमबुद्धि हुनेहरूको एक नै, तर ठूलो हुन्छ । बुद्धिमान्हरूको सानो तर दुई या तीन हुन्छ । दिशाले = माथिल्लो दिशामा छ । अवकाशले = दुवै स्तनभित्र दाहिने पार्श्वको सहारा स्थित छ । परिच्छेदले = यकृतको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभ्नुपर्दछ ।

प्रतिच्छिन्न, अप्रतिच्छिन्नको भेदले दुई प्रकारका ढाकने मासुहरू छन् । रंगले = यो दुवै प्रकारका पनि सेतो वस्त्रहरूको रंगको छ । बनावटले = आफ्नोआफ्नो स्थानको बनावट भएका छन् । दिशाले = प्रतिच्छिन्न माथिल्लो दिशामा र अर्को दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = प्रतिच्छिन्न, भिल्ली मुटु र मृगौलालाई ढाकेर र अप्रतिच्छिन्न भिल्ली सारा शरीरमा छालाको तल मासुबाट बाँधिएर रहेको छ । परिच्छेदले तल मासु, माथि छाला र तेर्सो भिल्लीको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुपर्दछ ।

१४. फियो

पेटको जिब्रोको मासु । रंगले = नीलो निग्गुण्डीफूलको रंगको हुन्छ । बनावटले = सात औंलाको बराबर बन्धनरहित कालो बाछाको जिब्रोको बनावटको हुन्छ । दिशाले = माथिल्लो दिशामा छ । अवकाशले = मुटुको बायाँ पार्श्वमा पेटको पत्रमा टुप्पाको सहाराले स्थित छ, जसको मार्ने चोटले बाहिर निकाल्दा प्राणी मर्दछ । परिच्छेदले = फियोको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुपर्दछ ।

१५. फोक्सो

बत्तीस मासुको टुक्रा भएको फोक्सो मासु । रंगले = रातो, धेरै नपाकेको बडहरको फूलको रंगको हुन्छ । बनावटले = विषम काटिएको मोटो मालपूवाको टुक्राको बनावटको छ । भित्र खाएको पिएको (पदार्थहरू) नहुनाले कर्मज अग्निको गर्मी बढनाले पीडित भएर चपाएको परालको पिण्डसमान नीरस र ओजरहित हुन्छ । दिशाले = माथिल्लो दिशामा छ । अवकाशले = शरीरभित्र दुवै स्तनबीच मुटु र कलेजो माथिमाथिबाट ढाकेर भुण्डिएर स्थित छ । परिच्छेदले = फोक्सोको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुपर्दछ ।

१६. ठूलोआन्द्रा

पुरुषको बत्तीस हात, स्त्रीको अट्ठाइस हात, एक्काइस स्थानहरूमा भुकिएको (दोब्रिएको) आन्द्राको नली हो । रंगले = सेतो चिनी र गाडा चूनाको रंगको छ । बनावटले = रगतको द्रोणीमा मोडेर राखिएको टाउको काटिएको साँपको बनावटको छ । दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = माथि गलाको खाल्डोमा र तल गुदद्वारमा बाँधिएको गलाको खाल्डो र गुदद्वारको अन्तसम्म शरीरभित्र स्थित छ । परिच्छेदले = ठूलोआन्द्राको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुपर्दछ ।

१७. सानोआन्द्रा

जहाँ ठूलोआन्द्राहरू दोब्रिएका छन् त्यहाँ बाँधिएका हुन्छन् । रंगले = सेतो कुमुदनीको जराको रंगको छ । बनावटले = कुमुदनीको जराको बनावटको नै छ । दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = कोदालो, बच्चरो आदि बनाउने व्यक्तिको यन्त्रलाई तान्ने समय शरीर भुकेको स्थानहरूमा चिप्लिन भर्न नदिनको लागि, यन्त्रको तख्ताहरूलाई बाँधिराख्ने डोरीहरूको घेराबीच त्यसलाई सिएर राख्ने डोरीहरूसमान ठूलोआन्द्राको एक्काइस दोब्रिएको भुकावहरूको बीचमा रहेका छन् । परिच्छेदले = सानोआन्द्राको भागदेखि अलग भएमा छन् । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुपर्दछ ।

१९. लादी

पेटमा खाएको पिएको, चपाएको, चाटेको वस्तुहरू । रंगले = खाएको आहाराको रंगको छ । बनावटले = कपटछान या ढीलो (हल्का) बाँधिएको चामलको बनावटका छन् । दिशाले = माथिल्लो दिशामा छन् । अवकाशले = पेटमा स्थित छन् ।

पेट, दुवैतिरबाट दबाउँदै गरिएको भिजिएको वस्त्रको बीचमा उत्पन्न भएको फोकासमान आन्द्राहरूको पत्र हो, जुन बाहिर चिल्लो र भित्र सडेको मासुसँग मुछिएको दुर्गन्धित कपडाको हावा भरेको धोक्रोसमान छ । सडेको कटहरको बोक्राभित्रसमान पनि भन्नयोग्य छ । यहाँ तार्कोटक (Round worm), गड्यौला (Soil producing worm), ताडहीरक (Palm-splinter worm), पटतन्तुक (Tape worm), सूत्रक (Thread worm), शूचिमुख (सियोसमान तिखोमुख भएको), आदि बत्तीस प्रकारका कीराहरूको समूह छरिएर भुण्डभुण्ड घुम्दै रहन्छन् । जो खाएपिएको वस्तुहरूको नरहेमा उफ्रिँदै रूँदै, मुटुको मासुलाई ठोकर हान्दछन् र पेय तथा भोजन आदिको खाने समय माथितिर मुख गरी पहिलो पल्ट खाएको खानामध्ये दुईतीस गाँस छिटोछिटो गायब गरिदिन्छन् । यही पेट नै कीराहरूको प्रसूतिगृह, चर्पी, अस्पताल र श्मशान

हुन्छ । जहाँ जस्तै - चण्डाल ग्रामद्वारमा भौडीमा गर्मीको दिनहरूमा खुब जोडले वर्षा बर्सनाले पानीद्वारा बहाउँदै ल्याएको दिसा, पिसाप, छाला, हड्डी, नशाको टुक्रा, थूक, सिंगान, रगत इत्यादि नाना प्रकारका दुर्गन्ध परेर फोहर पानीसँग मिल्दछ । दुईतीन दिन बिन्दा त्यसमा कीराहरूको समूह उत्पन्न हुन्छन्, जुन सूर्यकिरणको गर्मीको तेजले पीठित भएर माथि फिंजको फोकाहरूलाई छोड्दछन् । त्यो धेरै नीलो रंगको अत्यन्त दुर्गन्ध बहाउने, घृणित, न नगिज जाने, न देख्नयोग्य हुनजान्छ । सुँघ्ने या चाट्नेको कुरा नै के गर्नु ? यसरी नै नाना प्रकारको पेयभोजन आदि दाँतेमुसलहरूले सचूर्ण गरेको, जिह्वारूपी हातले उल्टाएको, थूक, च्यालले मुछिएको, त्यस समय रंग, गन्ध, रस आदिरहित भएर, दमाईको खली र कुकुरको वान्तासमान पक्केर पित्त, खकार, वातले घेरिन्छ । जठाराग्निको सन्तापको वेगले पीठित भएका कीराहरू सानोठूलो समूह माथिमाथि फिंजको फोकाहरूलाई छोड्दछन् । त्यो अत्यन्त सडेको, दुर्गन्ध बहाउने, घृणित हुनजान्छ । जसलाई सुनेर पनि पेयभोजन आदिमा घिन लाग्न थाल्छ । ज्ञानचक्षुले देख्ने व्यक्तिको कुरा नै के भन्नु ? जहाँ भएका पेय, भोजन आदि पाँच भागमा बाँडिन्छन् (१) एक भागलाई कीराहरूले खान्छ (२) एक भागलाई जठाराग्निले भष्म गर्छ (३) एक भाग पिसाप हुन्छ (४) एक भाग दिसा हुन्छ (५) एक भाग रस भएर रगत, मासु, आदि वृद्धि गर्छ ।

परिच्छेदले = पेटपत्र र आमाशयहरूको भागदेखि अलग भएका छन् । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुतुपर्दछ ।

१९. दिसा (मल)

रंगले = अधिकांशतः खाएको आहारको रंगको नै हुन्छ । बनावटले = अवकाशको बनावटको । दिशाले = तल्लो दिशामा छ । अवकाशले = पक्वाशय (अन्नलाई पचाउने स्थान) मा रहेको छ ।

पक्वाशयतल नाभी र पीठको काँटा (मेरुदण्ड) को फेदबीच आन्द्राहरूको अन्तमा उचाईमा आठ अंगुलको बराबर बाँसको नलीसमान हुन्छ । जहाँ, जस्तो - अग्लो जमीनमा बर्सिएको वर्षाको पानी बहेर तल्लो जमीनलाई भरिदिन्छ, यसरी नै जुनसुकै पेय, भोजन आदि आमाशयमा पर्दछ, त्यो जठाराग्नद्वारा फिंजलाई माथितिर छोड्दै पाकै जाँतोलाई पिसेकोसमान मिहिन भएर आन्द्राको प्वालतल भरेर, खुब मलेर बाँसको आँख्लामा राखिएको पहेंलो माटोसमान एकत्र भएर रहन्छ ।

परिच्छेदले = पक्वाशयको पत्र र दिशाको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुतुपर्दछ ।

२०. गिदी

टाउकोको खोपडीभित्र रहने मज्जाको राशी । रंगले = सेतो विषालु सेतो च्याउ (अहिच्छत्रक Toadstool) रंगको छ । दही नभइसकेको विग्रेको दूधको रंगको पनि भन्नयुक्त छ । बनावटले = अवकाशको बनावटको हुन्छ । दिशाले = माथिल्लो भागमा छ । अवकाशले = टाउकोको खोपडीभित्र चार पत्र पत्र भएको मार्गको सहारा राखिएको चार आँटाको पिण्डसमान एकत्र रहन्छ । परिच्छेदले = टाउकोको खोपडीभित्र सतह र गिदीको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुतुपर्दछ ।

२१. पित्त

दुई प्रकारका पित्त हुन्छन् - बद्ध पित्त र अबद्ध पित्त । रंगले = बद्धपित्त महुआ (मधुक) को गाढा तेलको रंगको र अबद्धपित्त ओइलिएको आकुलीको फूलको रंगको हुन्छ । बनावटले = दुवै पनि अवकाशको बनावटका छन् । दिशाले = बद्धपित्त माथिल्लो दिशामा र अर्को दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = अबद्धपित्त केश, रौं, दाँत, नङ, मासुरहित स्थानहरू र कडा सुखा छालालाई छाडेर पानीमा तेलको थोपासमान अवशेष शरीरमा फैलिएको छ । जसको कुपित हुँदा आँखा पहेंलो हुनजान्छ, नाच्दछ, शरीर काँप्दछ, चिलाउँदछ । बद्धपित्त मुटु र फोक्सो बीच कलेजोको मासुको सहारा प्रतिष्ठित, धेरै ठूलो कुभिण्डो (Loofah gaurd) को कोषसमान पित्तको कोषमा रहेको छ । जसको कुपित हुँदा प्राणी पागल र वेहोश हुन्छन् । लज्जा संकोचलाई छाडेर गर्न अयोग्य काम पनि गर्दछन् । भन्न अयोग्य कुरा पनि भन्दछन् । सोचन अयोग्य कुरालाई पनि सोच्दछन् । परिच्छेद = पित्तको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुतुपर्दछ ।

२२. खकार

शरीरभित्र रहन्छ र एक पूर्णपात्र भरी परिमाणमा हुन्छ । रंगले = सेतो नागबलाको पातको रसको रंगको छ । बनावटले = अवकाशको बनावटको छ । दिशाले = माथिल्लो दिशामा छ । अवकाशले = पेटपत्रमा रहेको छ । जुन पेय, भोजन आदि खानेको समय,

जस्तै - पानीमा भ्याउहरू काठ या गिटी खस्नाले टुक्रिएर दुई भाग हुन्छन् तर पुनः मिल्दछन्, यसरी नै पेयभोजन आदि पर्दा समय टुक्रिएर दुई भागमा भएर पछि पुनः मिल्दछ । जसको मन्द हुँदा पीकेको खटेरा र सडेको कुखुराको अण्डासमान पेट अत्यन्त घिनलाग्दो र मूर्दाको दुर्गन्ध जस्तै हुनजान्छ । त्यहाँको उठेको गन्धले डकार पनि, मुख पनि, मूर्दासमान दुर्गन्धित र त्यस मानिसलाई “जाउ तिम्रो मुख गन्हाउँदैछ” भनी भन्नयोग्य हुन्छ । जुन बढेर घना हुन्छ, त्यो चर्पीमा प्वालको विधानको काठको ढकनिसमान, पेटभित्र नै दुर्गन्धलाई रोकिराख्दछ । परिच्छेदले = कफको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुत्तुपर्दछ ।

२३. पीप

सडेको रगतद्वारा बनिएको पीप । रंगले = पहेंलो रंगको छ । मृतशरीरमा सडेको बाक्लो माडको रंगको हुन्छ । बनावटले = अवकाशको बनावटको छ । दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छ । अवकाशले = पीपको अवकाश निश्चित छैन, जहाँ एकत्र भएर रहोस् । जहाँजहाँ घोच्ने वस्तु, काँढाको प्रहार, आगोको ज्वाला आदिले चोट लागेको शरीरको भागमा रगत रोकिएर पाक्दछ या खटेरादि उत्पन्न हुन्छन्, त्यहाँ त्यहाँ रहन्छ । परिच्छेदले = पीपको भागले अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुत्तुपर्दछ ।

२४. रगत

दुई प्रकारका रगत हुन्छन् - जमेको रगत र बहने रगत । रंगले = जमेको रगत राम्ररी पाकेको बाक्लो लाहाको रसको रंगको हुन्छ र बहने रगत परिशुद्ध लाहाको रसको रंगको हुन्छ । बनावटले = दुवै पनि अवकाशको बनावटका छन् । दिशाले = जमेको रगत माथिल्लो दिशामा छ र अर्को दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = बहने रगत, केश, रौं, नड, दाँत, मासुरहित स्थान र कडा सुकेको छालालाई छाडेर धमनीको जालानुसार सारा उपादिन्त शरीरमा फैलिएको हुन्छ । जमेको रगत कलेजोको तल्लो भागलाई पूर्ण गरी एक पूर्ण पात्रभरी मुटु, मृगौला, फोक्सोमाथि थोरैथोरै भर्दैगरेको मृगौला, मुटु, फोक्सोलाई भिजाउँदै रहन्छ । त्यसको मृगौला, मुटु आदिलाई नभिजाएमा प्राणी पिपासित हुन जान्छन् । परिच्छेदले = रगतको भागले अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुत्तुपर्दछ ।

२५. पसिना

रौंको प्वाल आदिबाट निस्कने पानी । रंगले = परिशुद्ध तिलको तेलको रंगको हुन्छ । बनावटले = अवकाशको बनावटको छ । दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = पसिनाको अवकाश निश्चित छैन । जहाँ त्यो रगतजस्तै प्रायशः रहोस् । जब अग्नि संताप, सूर्यको गर्मी, ऋतुको विकास आदिले शरीर संतप्त हुन्छ, तब पानीबाट उखाडेको विषम काटेको कमलको कोपिलाको डाँठबाट या कुमुदको नली (डाँठ) को कलापबाट निस्कने पानीसमान सबै केश, रौंको प्वालबाट निस्कन्छन् । यसैले यसको बनावट पनि केश, रौंको प्वालहरूअनुसार नै जान्नुपर्दछ । पसिनाको विचार गर्ने योगीलाई केश, रौंको प्वालहरूलाई पूर्ण गरिरहनेअनुसार नै पसिनालाई मनमा गर्नुपर्दछ । परिच्छेदले = पसिनाको भागले अलग भएको हुन्छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुत्तुपर्दछ ।

२६. मेद

गाढा तेल । रंगले = चिरेको बेसार रंगको हुन्छ । बनावटले = मोटो शरीर हुने व्यक्तिको छाला मासुभित्र राखिएको बेसाररंगको कपडाटुक्राको बनावटको हुन्छ । दुब्लो शरीर हुने व्यक्तिको नलिखुट्टाको मासु, तिघ्राको मासु, पीठ्युँको काँटा (मेरुदण्ड) को सहारा रहने पीठ्युँको मासु, पेटको गोलाईको मासु, यसको सहारा दुई गुणा, तीन गुणा गरी राखिएको बेसाररंगको कपडाटुक्राको रंगको हुन्छ । दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = मोटो व्यक्तिको सारा शरीरमा फैलिएर र दुब्लोको नलिखुट्टाको मासु आदिको सहाराले रहन्छ । जुन मेद भनिन्दा पनि अत्यन्त घिनलाग्दो हुनाले न त टाउकोमा तेलको लागि नै, न नाकको तेल आदिको लागि नै ग्रहण गरिन्छन् । परिच्छेदले = तल मासु, माथि छाला र तेर्सो मेदको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभुत्तुपर्दछ ।

२७. आँसु

आँखाबाट बहने पानी । रंगले = परिशुद्ध तिलको तेलको रंगको हुन्छ । बनावटले = अवकाशको बनावटको छ । दिशाले = माथिल्लो दिशामा छ । अवकाशले = आँखाको खाल्डोमा स्थित छ । यो पित्त कोपमा रहनेसमान आँखाको खाल्डोमा सर्वदा एकाग्र भएर

रहँदैन । जब प्राणी प्रसन्नमन भएर धेरै जोडले हाँस्दछ, दुःखितमन भएर रून्छ, विलाप गर्दछन्, त्यस्तै विषमाहारलाई खान्छन् र जब त्यसको आँखा धुवाँ, धुलो, कण आदिबाट चोट खान्छ तब यी¹⁸⁹ सौमनस्य, दौर्मनस्य, विषमाहार र ऋतुबाट उत्पन्न भएर आँखाको खाल्डोलाई भरी राख्दछ, या बहन्छ । आँसुको विचार गर्ने योगीलाई आँखाको खाल्डो भरेर रहनेअनुसार नै विचार गर्नुपर्दछ । परिच्छेदले = आँसुको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभ्नुपर्दछ ।

२८. बोसो

शरीरमा मिसिएको तेल । रंगले = नरिवलतेलको रंगको हुन्छ । माडमा मिलाएको तेलको रंगको पनि भन्नुयुक्त छ । बनावटले = नुहाउने समय स्वच्छ जलमाथि फैलिएको चक्कर खाँदै गरेको तेलको थोपाको बनावटको छ । दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले अधिकांशतः हत्केला, हातको पीठ, पाइतला, खुट्टाको पीठ, नाकको टुप्पा, निधार, काँधको टुप्पाहरूमा हुन्छ । यी स्थानहरूमा सर्वदा विलिन भएर रहँदैन, जब आगोको गर्मी, सूर्यको गर्मी, विषमऋतु र विष धातुद्वारा ती स्थान गर्म हुन्छन्, तब त्यहाँ नुहाउने समय स्वच्छ जलमाथि फैलिएको तेलको थोपासमान यताउता घुम्दछ । परिच्छेदले = बोसोको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान बुभ्नुपर्दछ ।

२९. थुक

मुखभित्र फिंजसँग मिलेको पानी । रंगले = सेतो फिंजको रंगको हुन्छ । बनावटले = अवकाशको बनावटको छ । फिंजको बनावटको पनि भन्नुयुक्त छ । दिशाले = माथिल्लो दिशामा छ । अवकाशले = दुवै गालाको छेउदेखि उत्रेर जिब्रोमा रहन्छ । यो यहाँ सर्वदा एकत्र भएर रहँदैन । जब सत्व त्यसप्रकारको आहारलाई देख्दछ या स्मरण गर्दछ, पिरो, तातो, कडा, खरो, तीतो, नुनिलो, अमिलोमध्ये केही मुखमा राख्दछ अथवा उसको मुटु ओक्याउनु या कुनै कारणले वाकवाकी लाग्दछ तब थुक उत्पन्न भएर दुवै गालाको छेउबाट उत्रेर जिब्रोमा बस्दछ । यो जिब्रोको अगाडिको भागमा पातलो हुन्छ र जिब्रोको मूलभागमा गाढा हुन्छ । मुखमा राखेको वस्तु भात या अन्य कुनै खानेवस्तुलाई नदी किनारमा खनिएको कुवाको पानीसमान खत्तम नहुँदैन भिजाउनमा समर्थ हुन्छ । परिच्छेदले = थुकको भागले अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान नै बुभ्नुपर्दछ ।

३०. सिंघान

गिदीबाट बहने मैल । रंगले = ठूलो ताडको नपाकेको बियाँको रंगको हुन्छ । बनावटले = अवकाशको बनावटको छ । दिशाले = माथिल्लो दिशामा छ । अवकाशले = नाकको प्वालहरूलाई भरेर रहन्छ । यो यहाँ सर्वदा एकत्र भएर रहँदैन, जस्तै - मानिस पद्मिनीको पातमा दहीलाई बाँधेर तल काँटाले प्वाल पारे, तब त्यस प्वालबाट दहीको रसहरू चुहेर बाहिर आवस्, यसरी नै प्राणी रुन्छन्, तब भित्र टाउकोदेखि फोहर कफ गिदी भएर तालु र गिदीको प्वालबाट उत्रेर नाकको प्वाललाई भरेर रहन्छ या बहन्छ । सिंघानको विचार गर्ने योगीले नाकको प्वालहरूलाई भरिरहनेअनुसार नै विचार गर्नुपर्दछ । परिच्छेदले = सिंघानको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान बुभ्नुपर्दछ ।

३१. तेल

शरीरको सन्धिहरूको बीच चिल्लो छैन । रंगले = कर्णिकारको गुंद (लस्सा) को रंगको हुन्छ । बनावटले = अवकाशको बनावटको छ । दिशाले = दुवै दिशाहरूमा छन् । अवकाशले = हड्डीहरूको सन्धिहरूको बीच रहेको छ । यो जसको मन्द हुन्छ, उसको उठ्दा, बस्दा, हिंड्दा-डुल्दा, हात खुम्च्याउँदा, पसार्दा हड्डीहरू कट्कटाउँछ । औंला पट्काउँदा निस्कने आवाजजस्तै आवाज निकाल्दै हिंड्छ, एक, दुई योजन मात्र मार्ग हिंड्दा त्यसको वायोधातु कुपित हुन्छ । औंलाहरू दुख्न थाल्छन् । जसको धेरै हुन्छ, उसको उठ्ने बस्ने आदिमा हड्डीहरू कट्कटाउँदैन । लामो मार्ग हिंड्दा उसको वायोधातु कुपित हुँदैन । औंलाहरू दुख्दैनन् ।

३२. पिसाप

रंगले = मासुको क्षारको पानीको रंगको हुन्छ । बनावटले = तल मुख गरिराखेको पानी गाग्रोको बीच गएको जलको बनावटको छ । दिशाले = बीचको दिशामा छ । अवकाशले = बस्तीको भित्र रहन्छ । बस्ती = बस्तीपुट (पिसाप थैली) भनिन्छ । जहाँ, जस्तै - भौँडीमा फ्यालिएको विनामुख भएको रवनघटमा भौँडीको पानी पस्दछ, तर पस्नेमार्ग जानकारी हुँदैन, त्यसरी नै पिसाप पनि निस्कनेमार्ग मात्र प्रकट हुन्छ जसमा पिसाप भरिँदा “पिसाप गर्नेछु” भनेर मात्र प्राणीहरूलाई विचार (चुष्टा) हुन्छ । परिच्छेदले = बस्तिको बीच र पिसापको भागदेखि अलग भएको छ । यो यसको सभाग परिच्छेद हो । विसभाग परिच्छेद केशसमान बुभ्नुपर्दछ ।

यसप्रकार केश आदि भागहरूको रंग, बनावट, दिशा, अवकाश, परिच्छेदानुसार पाँच तरहले प्रतिकूलता छन् - यसरी मनमा गर्ने व्यक्तिलाई प्रज्ञप्तिको समतिक्रमणको अन्तमा जस्तै - आँखा देख्ने¹⁹⁰ मानिसको बत्तीस रंगका फूलहरूको एक धागोमा उनीएको मालालाई देख्दै सबै फूल एकमा भएकोसमान जानकारी हुन्छ, यसरी नै - “यस शरीरमा छन्” यसप्रकार यस शरीरलाई देख्ने व्यक्तिलाई ती सारा धर्म एकमा भएकोसमान प्रकट हुन्छन् । यसैले मनसिकार कौशल्यको कथामा भनिएको छ = “आदिकर्मको ‘केश’ मनसिकार गर्दै, मनसिकार गएर ‘पिसाप’ - यस अन्तिम भागमा नै पुगेर रोकिन्छ ।”

यदि बाहिर “क्रमशः छोड्ने” आदिअनुसार ‘प्रतिकूल, प्रतिकूल’ यसरी पुनः पुनः मनसिकार गर्दै क्रमैले अर्पणा उत्पन्न हुन्छ । त्यहाँ केश आदिको रंग-बनावट, दिशा, अवकाश, परिच्छेदानुसार जानकारी हुनु उगहनिमित्त हो । सबैप्रकारले प्रतिकूल भएअनुसार जानकारी हुनु प्रतिभागनिमित्त हो । त्यसको सेवन गर्दै, भावना गर्दै उक्तप्रकारले अशुभ कर्मस्थानमा उत्पन्न भएसमान अर्पणा उत्पन्न हुन्छ । त्यो जसलाई एकै भाग प्रकट हुन्छ या एक भागमा अर्पणालाई पाएर फेरि दोस्रोमा योग गर्दैन, उसलाई एउटै उत्पन्न हुन्छ ।

जसलाई धेरैजसो भाग प्रकट हुन्छन् या एकमा ध्यानलाई पाएर फेरि दोस्रोमा पनि योग गर्दछ, उसलाई मल्लक स्थविरसमान भागको गणनाअनुसार प्रथमध्यान उत्पन्न हुन्छन् ।

त्यस आयुष्मान्ले दीर्घभाणक अभय स्थविरलाई हातले पक्रुँदै - “आवुसो अभय ! यस प्रश्नलाई सिक” भनेर भन्नुभयो “मल्लक स्थविर बत्तीस भागहरूमा बत्तीस प्रथमध्यानको लाभी हुनुहुन्छ, यदि रातमा एकलाई र दिनमा एक ध्यानलाई प्राप्त गर्नुहुन्छ तब आधा महिनाभन्दा अधिक दिनपछि फेरि पहिलो ध्यानलाई प्राप्त गर्न सक्नुहुन्छ, यदि प्रतिदिन एक ध्यानलाई प्राप्त गर्नुहुन्छ तब फेरि एक महिनाभन्दा धेरै दिनपछि त्यस ध्यानलाई प्राप्त गर्न सक्नुहुन्छ ।”

यसरी प्रथमध्यानानुसार प्राप्त भएको पनि यो कर्मस्थान रंग, बनावट आदिमा स्मृतिको बलले प्राप्त भएवाट कायगतास्मृति भनिन्छ ।

मज्झिम निकाय (३,२,९) अनुसार यस कायगतास्मृतिमा लागेको भिक्षु = “अरति (उदासी) र रति (कामभोगको इच्छा)लाई पछार्ने हुन्छ । उसलाई अरतिले पछार्न सक्दैन, त्यो उत्पन्न अरतिलाई हटाएर विशार गर्दछ । भयभैरवलाई सहने हुन्छ । उसलाई भयभैरवले पछार्दैन । ऊ उत्पन्न भयभैरवलाई हटाई विहार गर्दछ । जाडो, गर्मी, सहने हुन्छ ... प्राण लिने शारीरिक वेदनाहरूलाई सहर्ष स्वीकार गर्ने हुन्छ ।” केशादिको रंग भेदको सहारा चारै ध्यानहरूको लाभी हुन्छ, अभिज्ञाहरूलाई प्राप्त गर्दछ ।

तस्मा हवे अप्पमत्तो अनुयुञ्जेथ पण्डितो ।

एवं अनेकासिसंसं इमं कायगतासतिं ॥

(यसैले यस्ता अनेक गुण भएको यस कायगतास्मृतिमा पण्डित व्यक्ति अप्रमत्त भई जुटोस् ।)

आनापानस्मृति

जुन संयुक्त निकाय (५२,१,१) अनुसार भगवान्द्वारा - “भिक्षुहरू, यो पनि आनापानस्मृति समाधि भावना गर्नाले, बढाउनाले शान्त, उत्तम असेचनक सुखविहार हो, त्यो उत्पन्न भएको खराब अकुशलधर्महरूलाई विल्कुल नष्ट गरिदिन्छ, शान्त गरिदिन्छ” यसप्रकार प्रशंसा गर्नुभएर फेरि भन्नुभयो “भिक्षुहरू, कसरी भावना गरिएको, बढाएको आनापानस्मृति समाधि शान्त, प्रणीत, असेचनक सुखविहार हुन्छ र उत्पन्न भएको, उत्पन्न भएको खराब अकुशलधर्महरूलाई विल्कुल नष्ट गरिदिन्छ, शान्त गरिदिन्छ ?

भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षु आरण्यमा गएर या रूखमुनि गएर अथवा शून्यागारमा गएर पलेटी कसेर कायलाई सिधा गरी बस्छ । ऊ स्मृतिपूर्वक आश्वास गर्दछ, ऊ स्मृतिपूर्वक प्रश्वास गर्दछ । (१) लामो आश्वास गर्दा लामो आश्वास गरिरहनेछु, भनी थाहा पाउँदछ, लामो प्रश्वास गर्दा, लामो प्रश्वास गरिरहेछु भनी थाहा पाउँदछ । (२) छोटो आश्वास गर्दा ‘छोटो आश्वास गरिरहेछु’ भनी थाहा पाउँदछ । छोटो प्रश्वास गर्दा छोटो प्रश्वास गरिरहेछु’ भनी थाहा पाउँदछ । (२) सारा कायको प्रतिसंवेदन गर्दै आश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ । सारा कायको प्रतिसंवेदन गर्दै प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ । (४) कायसंस्कारलाई प्रश्रब्ध (शान्त) गर्दै आश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ । कायसंस्कारलाई प्रश्रब्ध गर्दै प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ । (५) प्रीतिसंवेदन गर्दै ... (६) सुख प्रतिसेवन गर्दै .... (७) चित्तसंस्कारहरूको प्रतिसेवन गर्दै .... (८) चित्तसंस्कारलाई प्रश्रब्ध गर्दै .... (९) चित्तको प्रतिसंवेदन गर्दै .... (१०) चित्तलाई प्रमुदित गर्दै ... (११) चित्तलाई एकाग्र गर्दै .... (१२) चित्तको विमोचन गर्दै .... (१३) अनित्यको अनुपश्यना गर्दै .... (१४) विरागको अनुपश्यना गर्दै .... (१५) निरोधको अनुपश्यना गर्दै .... (१६) प्रतिनिःसर्गको अनुपश्यना गर्दै आश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ । प्रतिनिःसर्गको

अनुपशयना गर्दै प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ।” यसप्रकार सोह्रवस्तुक आनापानस्मृति कर्मस्थान निर्दिष्ट छ। त्यसको भावना निर्देश सबैपक्षबाट परिपूर्ण छ। तापनि त्यो पालि वर्णनानुसार नै भएबाट¹⁹¹ सबप्रकारले परिपूर्ण हुनेछ यसैले यो, यहाँ पालि वर्णनानुसार निर्देश गरिएको छ।

प्रथम चतुष्क

“भिक्षुहरू कसरी भावना गरिएको, बढाएको आनापानस्मृति समाधि .... शान्त गरिदिन्छ,” पदमा कसरी = यो आनापानस्मृति समाधिको भावनाको नानाप्रकारले विस्तार गर्ने इच्छाले प्रश्न गरिएको हो। “भिक्षुहरू, आनापानस्मृति समाधिको भावना गर्नाले” आदिमा यो नानाप्रकारले विस्तार गर्ने इच्छाले सोधिएको कुराहरूको निर्देशन हो। “कसरी बढाइएको ... शान्त गर्दछ ?” यहाँ पनि त्यसैप्रकार बुझनुपर्दछ।

भावना गरिएको = उत्पन्न गरिएको, बढाएको। आनापानस्मृति समाधि = आनापानको परिग्राहक स्मृतिसँगै लागको समाधि या आनापानस्मृतिको समाधि नै आनापानस्मृति समाधि हो। बढाएको, बारम्बार गरिएको भन्ने बुझनुपर्दछ।

शान्त र प्रणीत = शान्त पनि र प्रणीत पनि। दुवै स्थानहरूमा पनि शब्दले नियम हुनु जान्नुपर्दछ। के भनिएको छ ? जसरी अशुभ कर्मस्थान केवल प्रतिवेधानुसार शान्त र प्रणीत हुन्छ, तर औद्दारिक (स्थूल) आलम्बन र प्रतिकूल आलम्बन हुनाले आलम्बनानुसार न शान्त हुन्छ न प्रणीत नै। यसरी यो आनापानस्मृति भने कुनै पनि पर्यायले अशान्त र अप्रणीत छैन, बरु आलम्बनको शान्त हुनाले पनि शान्त, उपशान्त, एकदम शान्त छ र प्रतिवेध नामक अंगको शान्त हुनाले पनि शान्त छ। आलम्बनको प्रणीत हुनाले पनि प्रणीत र अतृप्तिकर छ। अंगको प्रणीत हुनाले पनि शान्त छ। यसैले भनिएको छ – “शान्तर प्रणीत।”

असेचनक र सुखविहार = यहाँ, त्यसको सेचन छैन, यसैले असेचनक हो। अनासक्ति, अमिश्रित, अलग भएको, आवेणीयुक्त भएको छैन। यहाँ परिकर्म या उपचारले शान्त छैन। प्रारम्भको मनसिकारदेखि लिएर आफ्नो स्वभावले नै शान्त र प्रणीत छ भन्ने अर्थ हो। उत्तर विशारवासीहरू या अभयगिरीवासीहरूले असेचनक, “अनासक्ति, ओजवन्त, स्वभावले नै मधुर” भन्दछन्। यसरी यो असेचनक प्राप्त गरेको, प्राप्त गरेको नै क्षण कायिक, चैतसिकसुखको प्रतिलाभको लागि हुनाले सुख विहार जान्नुपर्दछ।

उत्पन्न भएको, उत्पन्न भएको = नदबाएको, नदबाएको। खराब = हीन। अकुशलधर्महरूलाई = अविद्याले उत्पन्न भएको धर्महलाई। बिल्कुल नष्ट गरिदिन्छ = एक क्षणमा नै गायब गरिदिन्छ, हटाइदिन्छ। शान्त गरिदिन्छ = राम्ररी मेटाइदिन्छ या निर्वेदभागीय हुनाले क्रमशः आर्यमार्गको वृद्धिलाई प्राप्त भएर समुच्छेद गरिदिन्छ। बिल्कुल शान्त गरिदिन्छ भनी भनिएको छ। तर यसै आनापानस्मृति भावना गरी सबै बुद्धहरू सम्यकज्ञान प्राप्त गर्दछन्।

यो, यहाँ संक्षेपमा अर्थ हो - भिक्षुहरू, कुन प्रकारले, कुन आकारले, कुन विधिले भावना गरिएको, कुन प्रकारले बढाइएको आनापानस्मृति समाधि शान्त र .... गरिदिन्छ ?

अब त्यस कुरालाई विस्तार गर्दै - “भिक्षुहरू, यहाँ .... प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ,” आदि भनिएको छ। त्यहाँ इध भिखवे भिखु = भिक्षुहरू, यहाँ भिक्षु = यस शासन (बुद्ध धर्म) मा भिक्षु। जुन यस स्थानमा आएको “यहाँ” शब्द सबै आलम्बन भएको शासनलाई प्रकट गर्ने र अन्य धर्म (शासन)को त्यसरी हुनेको निषेध गर्ने शब्द हो। दीघनिकाय (२,३) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ - “भिक्षुहरू, यहाँ नै श्रमण छ, अन्य धर्ममा श्रमणहरूले शून्य छन्।” यसैले भनिएको हो - “यस शासनमा भिक्षु।”

अरञ्जगतो वा सुञ्जागारगतो वा = आरण्यमा गएको या शून्यागारमा गएको। यो यसको आनापानस्मृति समाधिको भावनायोग्य शयनाशनको परिग्रहलाई प्रकट गर्ने शब्द हो।

बाछाको उपमा - यस भिक्षुको चित्त धेरै दिनसम्म रूपादि आलम्बनहरूमा लागि रहेको छ, आनापानस्मृति समाधिको आलम्बनमा चढ्न चाहँदैन, कूटगोण (नसिखाएको गोरु) लाई नारिएको रथसमान कुमार्गमा नै दौडिन्छ। यसैले, जसरी गोठाला कूटधेनु (दूध दुहने समय विघ्न गर्ने गाई) को दूधलाई पिएर बढेको, विनासिखाएको बाछालाई सिखाउने इच्छाले गाईलाई हटाएर एकातिर धेरै ठूलो खम्बा गाडेर त्यस खम्बामा बाछालाई डोरीमा बाँध्नुपर्दछ। तब त्यो बाछा यताउता छटपटाएर खोज्दा खम्बा वरिपरि घुम्न थाल्दछ। परिणामस्वरूप जति जति बाछा घुम्छ, त्यति त्यति नै डोरी खम्बामा बेरिएर डोरी शनैः शनैः क्रमैले छोटो हुँदै जान्छ। अन्तमा बाछा भाग्न नसक्ने भएर त्यसै खम्बाको नजिक बस्छ या सुत्छ। यसरी नै यस भिक्षुलाई धेरै दिनसम्म रूपादि आलम्बन आदिको रसलाई पिएर बढेको दुष्ट चित्तलाई दमन गर्ने इच्छाले रूपादि आलम्बनदेखि हटाएर आरण्य या ... शून्यागारमा पसेर त्यहाँ आश्रवासप्रश्वासको खम्बामा स्मृतिको डोरीले बाँध्नुपर्दछ। यसरी त्यस भिक्षुको चित्त यताउता छटपटिँदै भाग्न खोज्दछ। पहिलेको अभ्यस्त आलम्बनलाई नपाएर

यथा खम्भे निबन्धेय्य बच्छं दम्भं नरो इध ।

बन्धेय्येवं सकं चित्तं सतियारम्भणे दल्हं ॥

(जसरी मानिस दमनयोग्य बाछालाई खम्बामा बाँधेर त्यसरी नै आफ्नो चित्तलाई बलियोसँग स्मृतिले आलम्बनमा बाँधोस् ।)

यसरी यस्तै शयनासन यसप्रकारको भावनायोग्य हुन्छ । यसैले भनिएको छ – “यो यसको आनापानस्मृतिको समाधिको भावनायोग्य शयनासनको परिग्रहलाई, प्रकट गर्ने शब्द हो ।” अथवा यो कर्मस्थानको प्रभेदहरूमध्ये श्रेष्ठ आनापानस्मृति कर्मस्थान हो, जुन सबै बुद्ध, प्रत्येकबुद्ध, बुद्ध श्रावकहरूको विशेषको प्राप्त दृष्टधर्म सुखविहारको कारण हो । त्यसैले स्त्री, पुरुष, हात्ती, घोडा आदिको शब्दले आकुल भएको गाउँलाई नत्यागेसम्म यसको भावना गर्नु सहज छैन, किनकि ध्यानको लागि शब्द कण्टक (विघ्न) हो । तर गाउँरहित आरण्यमा योगी यस कर्मस्थानको परिग्रह गरी आनापान चतुर्थध्यानलाई उत्पन्न गरी त्यसैलाई पादक बनाई संस्कारहरूलाई विचार गर्दै अग्रफल अर्हत्वलाई सहजैमा पाउन सक्दछ । यसैले यसको योग्य शयनासनलाई देखाउनुभएर भगवान्‌ले आरण्यमा गएको आदि भन्नुभएको हो ।

वास्तुकला विद्याचार्याको उपमा - भगवान् वास्तुकला विद्याचार्या (Architecture) समान हुनुहुन्छ । जसरी वास्तुकला विद्याचार्या नगर भूमिलाई हेरेर, राम्ररी विचार गरी “यहाँ नगर बसाऊ” भनेर निर्देशन दिन्छ, र कुशलपूर्वक नगरको पूर्ण भएपछि राजकुलबाट महासत्कार प्राप्त गर्दछ । यसरी नै उहाँ भगवान् पनि योगीको लागि योग्य शयनासनको विचार गरी यहाँ ‘कर्मस्थानमा लगाउनुपर्दछ’ भनी निर्देशन दिनुहुन्छ । तत्पश्चात् त्यहाँ कर्मस्थानमा लागेको योगीको क्रमले अर्हत्व प्राप्त गरी योगीले प्रज्ञादृष्टिले देखेर “उहाँ भगवान् सम्यकसम्बुद्ध हुनुहुन्छ” भनी घोषणा गर्दछ । यसप्रकार उहाँले महासत्कार प्राप्त गर्नुहुन्छ ।

चित्तुवाको उपमा - यो भिक्षु चित्तुवासमान भनिन्छ । जसरी चित्तुवाहरूको महाराजा जंगलमा तृण, वन या पर्वतको भन्ज्याङको सहारामा लुकेर जंगली भैसी, गोकर्ण (हरिण), सुंगुर आदि जनावरहरूलाई पक्रिन्छ । यसरी नै, आरण्यमा गएर कर्मस्थानमा लागेको भिक्षुले क्रमअनुसार स्रोतापत्ति, सकृदागामी, अनागामी, अर्हतमार्ग र आर्यफललाई ग्रहण गर्दछ, भनेर जान्नुपर्दछ । यसैले मिलिन्दपञ्च (७,५) अनुसार भदन्त नागसेनले भन्नुभएको छ –

यथापि दीपिको नाम निलीयित्वा गणहति मिगे ।

तथेवायं बुद्धपुत्तो युत्तयोगो विपस्सको ।

अरञ्जं पविसित्वाण गणहाति फलमुत्तमं ॥

(जसरी चित्तुवा लुकेर जनावरहरूलाई पक्रिन्छ, त्यसरी नै यो बुद्धपुत्र योगमा लागेको विपश्यना गर्ने जंगलमा प्रवेश गरी उत्तम फललाई ग्रहण गर्दछ ।)

त्यसबाट भिक्षु भावना गर्ने उत्साह र वीर्ययोग्य भूमि भएको आरण्य शयनासनलाई देखाउँदै भगवान्‌ले आरण्यमा गएको आदि भन्नुभयो ।

अरञ्जगतो = आरण्यमा गएको । आरण्य भनिन्छ “इन्द्रकीलदेखि निस्केर बाहिरको सारा क्षेत्र नै आरण्य हो” र “आरण्य शयनासन कम्तिमा पाँच सय धनुष (क्षेत्र) को हुन्छ ।” यसरी भनिएअनुसारको आरण्यमध्ये जुनकुनै एकान्त सुखदायक आरण्यमा गएको भनी बुझ्नुपर्दछ ।

रूखमूलगतो = रूखमुनि गएको । रूखनजिक गएको । सुञ्जागारगतो = शून्यगारमा गएको । शून्य, विविक्त खाली स्थानमा गएको । यहाँ विभंग (१२) अनुसार आरण्य र वृक्षमूललाई छाडेर पर्वत, कन्दरा, पहाडीगुफा, श्मशान, पर्तीजमिन, मैदान, परालको थुप्रो यी सात प्रकारका शयनासनमा गएको पनि शून्यगारमा गएको भनी बुझ्नुपर्दछ ।

यसरी यसको तीनै ऋतुयोग्य र धातु चर्यानुकूल आनापानस्मृतिको भावनायोग्य शयनासनलाई भनेर असंकुचित अचंचल, शान्त इर्यापथलाई जनाउन, बस्दछ भनियो । तब भिक्षुको बस्ने दृढ भाँव, ¹⁹³ आशवासप्रशवासयोग्य हुने र आलम्बन परिग्रहको उपायलाई देखाउन 'पलेटी कसेर' आदि भनियो ।

पल्लकं आभूजित्वा = पलेटी कसेर । पलेटी = चारैतिरबाट तिघालाई बाँधिएको आसन । कसेर = बाँधेर । उजुकायपणिधाय = कायलाई सिधा गरी । माथिल्लो शरीरलाई सिधा गरी, मेरुदण्डको हड्डीहरू एकमाथि अर्को सिधा गरी प्रतिपादन गरेर । यसरी बस्ने व्यक्तिको छाला, मासु, नसा, भुक्दैन् । तब जुन उसको भुक्नेकारणले प्रतिक्षण वेदना उत्पन्न हुन्छ, त्यो उत्पन्न हुँदैन । त्यस दुःखवेदनाको उत्पन्न नहुनाले चित्त एकाग्र हुन्छ । कर्मस्थान पतन हुँदैन । वृद्धि र स्फीतभावलाई प्राप्त हुन्छ ।

परिमुखं सतिं उपट्ठपेत्वा = सम्मुख (परिमुख) स्मृतिलाई बनाएर । कर्मस्थानको सम्मुखस्मृतिलाई राखेर अथवा 'परि' परिग्रहण गर्नको लागि हो, 'मुख' निर्माणको लागि हो र 'स्मृति' उपस्थित गरी राख्नको लागि हो । यसैले परिमुख (सम्मुख) स्मृति भनिन्छ । यसप्रकार पटिसम्भिदामगमा भनिएअनुसार पनि यहाँ अर्थ जान्नुपर्दछ । त्यसको यो संक्षेप हो "परिग्रह गर्नको लागि स्मृतिलाई गरी ।"

सो सतोव अस्ससति सतोव पस्ससत = ऊ स्मृतिपूर्वक नै आशवास गर्दछ, स्मृतिपूर्वक प्रशवास गर्दछ । त्यो भिक्षु यसरी बसेर र यसरी स्मृतिलाई उपस्थित गरी, त्यस स्मृतिलाई नत्यागदैं, स्मृतिपूर्वक नै आशवास गर्दछ, स्मृतिपूर्वक नै प्रशवास गर्दछ । ऊ स्मृतिपूर्वक गर्ने योगी हुन्छ भन्ने अर्थ हो ।

जुन आकारहरूले स्मृतिपूर्वक गर्ने योगी हुन्छ भनिएको छ, त्यसलाई देखाउनको लागि लामो आशवास गर्दछ आदि भनिएको छ । पटिसम्भिदामगमा भनिएको छ - "ऊ स्मृतिपूर्वक नै आशवास गर्दछ, स्मृतिपूर्वक प्रशवास गर्दछ ।" यसैको व्याख्यामा - "वत्तीस आकारले स्मृतिपूर्वक गर्ने हुन्छ । लामो आशवासानुसार चित्तको एकाग्रता र अविक्षेपलाई जान्ने व्यक्तिको स्मृति बनिरहन्छ । त्यस स्मृति र त्यस ज्ञानले स्मृतिपूर्वक गर्ने हुन्छ । लामो प्रशवासानुसार प्रतिनिःसर्गको अनुपश्यना गर्दै आशवासानुसार र प्रतिनिःसर्गको अनुपश्यना गर्दै प्रशवासानुसार चित्तको एकाग्रता र अविक्षेपलाई जान्ने व्यक्तिको स्मृति बनिरहन्छ । त्यस स्मृति र त्यस ज्ञानले स्मृतिपूर्वक गर्ने हुन्छ ।"

दिघं वा अस्ससन्तो = लामो आशवास गर्दै । लामो श्वास प्रवर्तित गर्दै । "आशवास" बाहिर निस्कने वायु, "प्रशवास" भित्र प्रवेश गर्ने वायु, यसरी विनयको अर्थकथामा भनिएको छ । तर सुत्तन्तको अर्थकथाहरूमा यसको विपरित आएको छ । यसमध्ये विनयपिटकको अर्थकथामा आएअनुसार नै मान्नुपर्दछ । किनकि सारा गर्भशायी सत्वहरूलाई आमाको पेटबाट निस्कने समय पहिला भित्रको वायु बाहिर आउँछ, पछि बाहिरको वायु सूक्ष्म धुलोलाई लिएर भित्र प्रवेश गर्दै तालुमा लागेर शान्त हुन्छ । यसरी आशवास र प्रशवासको क्रमलाई जान्नुपर्दछ ।

त्यसको जुन लम्बाई र छोटो छ, यो समयानुसार जान्नुपर्दछ । जसरी खाली स्थानमा फैलिएको पानी या बालुवा, लामो पानी या लामो बालुवा, छोटो पानी या छोटो बालुवा आदि भनिन्छ, यसरी नै हात्तीको शरीर र साँपको शरीरमा सूक्ष्मभन्दा सूक्ष्म पनि आशवासप्रशवास त्यसको लामो शरीरलाई विस्तारविस्तारपूर्ण गरी विस्तारविस्तार बाहिर निस्कन्छ । यसैले लामो भनिन्छ । कुकुर, खरायो आदिको सानो शरीरलाई छिटो पूर्ण गरी, छिटो निस्कन्छ यसैले छोटो भनिन्छ । तर मनुष्यहरूमा कुनैकुनै हात्ती, साँपादिसमान समयानुसार लामो आशवास-प्रशवास पनि हुन्छ र कुनैकुनै समयमा कुकुर, खरायो आदिसमान छोटो पनि हुन्छ । यसैले त्यसको समयानुसार ठीलो निस्कने र प्रवेश गर्नेलाई लामो र धेरै थोरै समयमा छिट्टै निस्कने र प्रवेश गर्नेलाई छोटो आदि भनी जान्नुपर्दछ ।

त्यो भिक्षु नौ प्रकारले लामो आशवास गर्दछु भनी थाहा पाउँदछ र ऊ यसरी थाहा पाउँदै उसलाई एक प्रकारको कायानुपश्यना स्मृतिप्रस्थानको भावना पूर्ण हुन्छ - भनी जान्नुपर्दछ । जस्तै पटिसम्भिदामा भनिएको छ, द-

"कसरी लामो आशवास गर्दा लामो आशवास गर्दछु भनी जान्दछ ? लामो प्रशवास गर्दा लामो प्रशवास गर्दछु भनी जान्दछ ? लामो आशवासलाई ठीलो गरी आशवास गर्दछ लामो प्रशवासलाई ठीलो गरी प्रशवास गर्दछ, लामो आशवास-प्रशवासलाई ठीलो गरी आशवास पनि गर्दछ, प्रशवास पनि गर्दछ । लामो आशवास-प्रशवासलाई ठीलो गरी आशवास गर्नेलाई पनि, प्रशवास गर्नेलाई पनि छन्द उत्पन्न हुन्छ । छन्दले त्यसभन्दा सूक्ष्मतर लामो आशवासलाई ठीलो गरी आशवास गर्दछ । छन्दले त्यसभन्दा सूक्ष्मतर प्रशवासलाई .... लामो आशवास प्रशवासलाई ठीलो गरी आशवास पनि गर्दछ, प्रशवास पनि गर्दछ । छन्दले त्यसभन्दा सूक्ष्मतर लामो आशवास प्रशवासलाई ठीलो गरी आशवास गर्नेलाई पनि, प्रशवास गर्नेलाई पनि, प्रमोद उत्पन्न हुन्छ । प्रमोदले त्यसभन्दा सूक्ष्मतर लामो आशवासलाई ठीलो गरी आशवास गर्दछ । प्रमोदले त्यसभन्दा सूक्ष्मतर लामो प्रशवासलाई .... लामो आशवास प्रशवासलाई ठीलो गरी आशवास पनि गर्दछ, प्रशवास पनि गर्दछ । प्रमोदले त्यसभन्दा सूक्ष्मतर लामो आशवास-प्रशवासलाई आशवास गर्नेलाई पनि प्रशवास गर्नेलाई पनि, लामो आशवास-प्रशवासले चित्त बदलिन्छ, उपेक्षा उत्पन्न हुन्छ । यी नौ आकारले लामो आशवास-प्रशवास काय हो, आलम्बनमा बनिरहने उपस्थान स्मृति हो, अनुपश्यना (

पुनः पुनः विचार गरी हेर्ने) ज्ञान हो । काय उपस्थान हो, स्मृति होइन । स्मृति उपस्थान र स्मृति दुवै हुन् । त्यस स्मृति र त्यस ज्ञानले, त्यस कायको अनुपश्यना गर्दछ, यसैले भनिएको छ – कायमा कायानुपश्यना स्मृतिप्रस्थान भावना ।”

यसैप्रकार ‘छोटो’ शब्दमा पनि यो विशेषता हो – जसरी ‘लामो आश्वास ढीलो गरी’ भनिएको छ, यसरी नै यहाँ ‘छोटो आश्वासलाई अल्पकालमा आश्वास गर्दछ’ आदि आएको छ । यसैले छोटोअनुसार पनि “यसैले भनिन्छ, – कायमा कायानुपश्यना स्मृतिप्रस्थान भावना” सम्म मिलाउनुपर्दछ ।

यसरी ढीलो र अल्पकालानुसार यी आकारले आश्वास-प्रश्वासलाई थाहा पाउँदै लामो आश्वास गरिरहेछु भनी जान्दछ । ... छोटो प्रश्वास गर्दा छोटो प्रश्वास गर्दैछु भनी जान्दछ आदि यसरी सम्भन्नुपर्दछ । यसरी जान्ने व्यक्तिलाई यसप्रकार जानकारी हुन्छ ।

दीघो रस्सो च अस्सासो पस्सासोपि च तादिसो ।

चतारो वण्णा वत्तन्ति नासिकरगेव भिक्खुनो ॥

(भिक्षुको ओंठको माथिल्लो भागसहित नासिकाग्रमा लामो, छोटो आश्वास र त्यस्तै प्रश्वास गरी यी चार आकार प्रवर्तित हुन्छन् ।)

सब्वकाय पटिसंवेदी अस्ससिस्सामि ... पस्ससिस्सामीति सिक्खति = सारा कायलाई प्रतिसंवेदन गर्दै आश्वास गर्दछ, ... प्रश्वास गर्नेछु भनी सिक्दछ । सारा आश्वास कायको प्रारम्भ, मध्य, अन्तलाई थाहा पाउँदै, प्रकट गर्दै आश्वास गर्दैछु आदि भनी अभ्यास गर्दछ, सारा प्रश्वास कायको प्रारम्भ, मध्य, अन्तलाई थाहा पाउँदै, प्रकट गर्दै प्रश्वास गर्नेछु - आदि भनी अभ्यास गर्दछ । यसरी थाहा पाउँदै, प्रकट गर्दै ज्ञानयुक्त चित्तले आश्वास-प्रश्वास गर्दछ, यसैले आश्वास-प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ भनी भनिएको हो ।

एक भिक्षुलाई चूर्णविचूर्ण भई फैलिएको आश्वासकाय या प्रश्वासकायमा प्रारम्भ प्रकट हुन्छ, मध्य र अन्त होइन । त्यो प्रारम्भ नै परिग्रह गर्न सक्दछ, मध्य, अन्तमा क्लान्त हुन्छ । अर्को भिक्षुलाई भने मध्य प्रकट हुन्छ, प्रारम्भ र अन्त होइन । कसैलाई भने सबै प्रकट हुन्छ । यो सबैको परिग्रह गर्न सक्दछ, कहीं पनि क्लान्त हुँदैन । वास्तवमा त्यसरी नै हुनुपर्दछ । यसलाई बुझाउनको लागि भनिएको छ – ‘सारा कायको प्रतिसंवेदन गर्दै आश्वास गर्नेछु ... .. प्रश्वास गर्नेछु भनी सिक्दछ ।’

त्यहाँ अभ्यास गर्दछ = यसरी उद्योग गर्दछ, प्रयत्न गर्दछ । अथवा जुन त्यस्तो अभ्यास भएको भिक्षुको संवर हो त्यो अधिशील शिक्षा हो । जुन त्यस्तो अभ्यास भिक्षुको समाधि हो, यो अधिचित्त शिक्षा हो । जुन त्यस्तो अभ्यास हुने भिक्षुको प्रज्ञा हो, यो अधिप्रज्ञा शिक्षा हो । यसप्रकार यी तीन शिक्षाहरू त्यस आलम्बनमा, त्यस स्मृति र त्यस मनसिकारले अभ्यास गर्दछ, आसेवन गर्दछ, बढाउँदछ, पुनः पुनः गर्दछ भन्ने अर्थ जान्नुपर्दछ ।

पूर्व प्रकारले केवल आश्वास-प्रश्वास नै गर्नुपर्दछ, अन्य केही गर्नुपर्दैन । तर यहाँदेखि लिएर ज्ञान उत्पन्न गर्ने आदिमा योग गर्नुपर्दछ । यसैले त्यहाँ “आश्वास गर्दछु भनी जान्दछ, प्रश्वास गर्दैछु, भनी जान्दछ” आदि वर्तमानकालानुसार नै पालि (पाठ) लाई भनेर त्यसपछि यहाँदेखि लिएर गर्नयोग्य ज्ञान उत्पन्न गर्ने आदिको आकारलाई बताउनको लागि “सारा कायको प्रतिसंवेदन गर्दै आश्वास गर्नेछु” आदि भनिएको प्रकारले भविष्यकालको वचनानुसार पालि (पाठ) भनिएको छ भनी जान्नुपर्दछ ।

पस्सम्भयं कायसंखारं अस्ससिस्सामि ... पस्ससिस्सामीति सिक्खति = कायसंस्कारलाई प्रश्रब्ध गर्दै आश्वास गर्नेछु ... प्रश्वास गर्नेछु - यसरी अभ्यास गर्दछ । औद्गारिक (स्थूल) कायसंस्कारलाई शान्त गर्दै, राम्ररी शान्त गर्दै, निरुद्ध, उपशम गर्दै आश्वास प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ ।

यसप्रकार स्थूल तथा सूक्ष्म हुने र प्रश्रब्धिलाई जान्नुपर्दछ । यस भिक्षुलाई पहिले कर्मस्थानको आरम्भ नगर्ने समय काय र चित्त पीडित र स्थूल हुन्छन् । काय र चित्तको स्थूलपनको शान्त नहुँदा आश्वास-प्रश्वास पनि स्थूल हुन्छन्, बलवान् भएर प्रवर्तित हुन्छन् । नाकबाट आश्वास-प्रश्वास गर्न सक्दैनन्, मुखले आश्वास-प्रश्वास गर्दै रहन्छ । जब उसको काय पनि, चित्त पनि परिग्रह गरिसकिएका हुन्छन्, तब ती शान्त, उपशान्त हुन्छन् । जब त्यसरी उपशान्त हुन्छन् । जब त्यसरी उपशान्त भएर जान्छ, आश्वास-प्रश्वास पनि सूक्ष्म भएर प्रवर्तित हुन्छन् । यसप्रकार आश्वास-प्रश्वास यतिसम्म सूक्ष्म हुन सक्छ कि आश्वास-प्रश्वास अनुभूति नभएर ‘छ कि, छैन’ भनी सोच्नुपर्ने हुन्छ ।

जसरी दौडेर, पहाडबाट उत्रेर या धेरै ठूलो बोभलाई टाउकोबाट उतारेर उभेको मानिसको आश्वास-प्रश्वास स्थूल हुन्छन्, नाकबाट आश्वास-प्रश्वास गर्न सक्दैन, मुखबाट आश्वास-प्रश्वास गर्दै उभिन्छ । जब त्यो व्यक्ति उसको थकावटलाई हटाई, नुहाएर र चिसो पानी पिएर, भिजेको वस्त्रलाई छातीलाई राखेर शीतल छायाँमा सुतेको हुन्छ, तब उसको ती आश्वास-प्रश्वास सूक्ष्म हुन्छन् । यसरी नै यस भिक्षुको पहिलो कर्मस्थानको आरम्भ गर्ने समय काय र ... सोच्नुपर्ने हुन्छ ।

त्यो के कारण ? त्यसरी नै पहिले कर्मस्थानको आरम्भ नगर्ने समय 'स्थूल कायसंस्कारहरूलाई शान्त गर्नेछु' भनी यस्ता आभोग, समन्नाहार, मनसिकार, प्रत्यवेक्षण हुँदैन । तर कर्मस्थानको आरम्भ गर्ने समय हुन्छ, यसैले कर्मस्थानको आरम्भ गर्ने समयको अपेक्षा कर्मस्थानको आरम्भ गर्ने समयमा त्यसको कायसंस्कार सूक्ष्म हुन्छ । त्यसैले पुराना मानिसहरूले भनेका छन् -

सारद्वे काये चित्ते च अधिमत्तं पवत्तति ।

असारद्वमिह कायमिह सुखयं सम्पपवत्तति ॥

(काय र चित्त पीडित हुँदा आश्वासप्रश्वास प्रबल भएर प्रवर्तित हुन्छ र काय र चित्त पीडित नहुँदा आश्वासप्रश्वास सूक्ष्म भएर प्रवर्तित हुन्छ ।)

“कर्मस्थानलाई आरम्भ गर्ने समयमा पनि स्थूल प्रथमध्यानको उपचारमा सूक्ष्म हुन्छ, त्यसमा पनि स्थूल प्रथमध्यानमा सूक्ष्म हुन्छ । प्रथमध्यान र द्वितीयध्यानको उपचारमा स्थूल, द्वितीयध्यानमा सूक्ष्म हुन्छ । द्वितीयध्यान र तृतीयध्यानको उपचारमा स्थूल, तृतीयध्यानमा सूक्ष्म हुन्छ । तृतीय र चतुर्थध्यानको उपचारमा स्थूल, चतुर्थध्यानमा अत्यन्त सूक्ष्म हुन्छ । त्यसमा प्रवर्तित हुँदैन ।” यो दीघभाणक र संयुक्तभाणकहरूका मत हुन् । तर मज्झिमभाणकले भने प्रथमध्यानमा स्थूल, द्वितीयध्यानको उपचारमा सूक्ष्म हुन्छ आदिप्रकारले तल्लोतल्लो ध्यानभन्दा माथिल्लोमाथिल्लो ध्यानको उपचारमा पनि सूक्ष्मतर बताउँछन् । तर सबैको मतले कर्मस्थानलाई आरम्भ नगर्ने समय प्रवर्तित कायसंस्कार कर्मस्थानलाई आरम्भ गर्ने समयमा शान्त हुन्छ । कर्मस्थानलाई आरम्भ गर्ने समय प्रवर्तित कायसंस्कार प्रथमध्यानको उपचारमा प्रवर्तित कायसंस्कार चतुर्थध्यानमा शान्त हुन्छ । यो शमथनय (ढंग) हो ।

तर विपश्यनामा कर्मस्थानलाई आरम्भ नगर्ने समयको कायसंस्कार स्थूल र महाभूतहरूको परिग्रहमा सूक्ष्म हुन्छ । त्यो तुलनाको दृष्टिकोणले महाभूतहरूको परिग्रह पनि स्थूल हो, त्यसभन्दा पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु र चार महाभूतहरूको आश्रयले प्रवर्तित उपादारूपको परिग्रहमा सूक्ष्म हुन्छ । यसरी नै त्यो पनि स्थूल हो । यसभन्दा सम्पूर्ण रूपहरूको परिग्रहको सूक्ष्म हुन्छ । त्यो पनि स्थूल हो, योभन्दा रूप र अरूपको परिग्रहमा सूक्ष्म हुन्छ । त्यो पनि स्थूल हो । त्योभन्दा प्रत्ययसँग नामरूपलाई देख्नुमा सूक्ष्म हुन्छ । त्यो पनि स्थूल हो । त्योभन्दा लक्षणको आलम्बन गर्ने विपश्यनामा सूक्ष्म हुन्छ । त्यो पनि दुर्बल विपश्यनामा स्थूल हो । त्योभन्दा प्रबल विपश्यनामा सूक्ष्म हुन्छ । यसानुसार पहिला भनिएको ढंगले पहिलोपहिलोको अपेक्षा पछिल्लोपछिल्लोलाई शान्त जान्नुपर्दछ । यसरी यहाँ स्थूल, सूक्ष्म र शान्त हुनेलाई जान्नुपर्दछ ।

पटिसम्भदामा अनुयोग र परिहारपूर्वक यसप्रकारले यसको अर्थ भनिएको छ - “कसरी कायसंस्कारलाई शान्त गर्दै आश्वास गर्नेछु ... प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ ? कुनचाहिँ कायसंस्कार हो ? लामो आश्वास ... .. प्रश्वास कायिक हुन् - यी कायसँग सम्बन्धित धर्म कायसंस्कार हुन् । त्यस कायसंस्कारहरूलाई शान्त गर्दै निरुद्ध गर्दै, उपशम गर्दै, अभ्यास गर्दछ ... .. जसप्रकारले कायसंस्कारले काय - अगाडि भुक्नु, भुण्डिनु, राम्ररी भुक्नु, पछिल्लिर भुक्नु, हल्लिनु, चञ्चल हुनु, काँप्नु हुँदछ, यसरी कायसंस्कारलाई शान्त गर्दै आश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ । कायसंस्कारलाई शान्त गर्दै प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ । जुनप्रकारले कायसंस्कारले काय - अगाडितर्फ भुक्ने हुँदैन, भुण्डिने हुँदैन, राम्ररी भुक्ने हुँदैन, पछिल्लिर भुक्ने हुँदैन, हल्लिने हुँदैन, चञ्चल हुने हुँदैन, चल्ने हुँदैन, काँप्ने हुँदैन, शान्त सूक्ष्म कायसंस्कारलाई शान्त गर्दै आश्वास गर्नेछु ..... भनी अभ्यास गर्दछ ।

यसप्रकार कायसंस्कारलाई शान्त गर्दै आश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ । कायसंस्कारलाई शान्त गर्दै प्रश्वास गर्दछु भनी अभ्यास गर्दछ । यस्तो हुँदा वायुको उपलब्धिको उत्पादन हुँदैन । आश्वास-प्रश्वासको उत्पादन हुँदैन । आनापानस्मृतिको उत्पादन हुँदैन । आनापानस्मृति समाधिको उत्पादन हुँदैन र न त्यस समापत्तिलाई पण्डित व्यक्तिलाई प्राप्त हुन्छ न त्यसबाट नै उठ्दछ ।

त्यस समस्याको समाधानको लागि भिक्षुले कायसंस्कारलाई शान्त गरी आश्वास-प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ । यस्तो हुँदा वायुको उपलब्धिको उत्पादन हुन्छ । आश्वास-प्रश्वासको उत्पादन हुन्छ । आनापानस्मृतिको उत्पादन हुन्छ । आनापानस्मृति समाधिको उत्पादन हुन्छ । त्यो समापत्ति पण्डित व्यक्तिलाई प्राप्त पनि हुन्छ र त्यसबाट उठ्छ पनि । यो कसरी हुन जान्छ ?

जसरी काँसको घण्टामा ठोक्दा पहिला जोरले शब्द हुन्छ, जोरले भएको शब्दहरूको निमित्तलाई राम्ररी ग्रहण गरिलिनाले, राम्ररी मनमा बसाउनाले, ठीकले उपधारण (विचार गरी ग्रहण गर्नु) गरिलिनाले, जोरले भएको शब्दहरूको निरुद्ध (शान्त) हुँदा पनि पछि मसिनो शब्द हुन्छ, मसिनो शब्दको निमित्तलाई राम्ररी ग्रहण गरिलिनाले, राम्ररी मनमा बसाइलिनाले, ठीकले उपधारण गरिलिनाले, मसिनो शब्दको निरुद्ध हुँदा पनि, पछि मसिनो शब्दको निमित्तको आलम्बनले पनि चित्त प्रवर्तित हुन्छ । यसरी नै प्रथम स्थूल आश्वास-प्रश्वास प्रवर्तित हुन्छन्, स्थूल आश्वास-प्रश्वासको निमित्तलाई राम्ररी ग्रहण गरिलिनाले, राम्ररी मनमा बसाइलिनाले, ठीकले उपधारण गरिलिनाले, स्थूल आश्वास-प्रश्वासको निरुद्ध हुँदा पनि, पछि सूक्ष्म आश्वास-प्रश्वास प्रवर्तित हुन्छन् । सूक्ष्म आश्वास-प्रश्वासको निमित्तलाई राम्ररी ग्रहण गरिलिनाले, राम्ररी मनमा बसाइलिनाले, ठीकले उपधारण गरिलिनाले, सूक्ष्म आश्वास-प्रश्वासको निरुद्ध हुँदा पनि, पछि सूक्ष्म आश्वास-प्रश्वासको निमित्तको आलम्बनले पनि चित्त विक्षेपलाई प्राप्त हुँदैन । यस्तो हुँदा वायुको उपलब्धिको उत्पादन हुन्छ । आश्वास-प्रश्वासको उत्पादन हुन्छ । आनापानस्मृतिको उत्पादन हुन्छ । आनापानस्मृति समाधिको उत्पादन हुन्छ । त्यो समापत्ति पण्डित व्यक्तिलाई प्राप्त पनि हुन्छ, त्यसबाट उठ्छ पनि ।

कायसंस्कारलाई शान्त गर्दै आश्वास-प्रश्वास काय हो, उपस्थान स्मृति हो, अनुपश्यना (पुनः पुनः विचार गरी हेर्नु) ज्ञान हो । काय उपस्थान हो, स्मृति होइन । स्मृति उपस्थान र स्मृति दुवै हुन् । त्यस स्मृति र ज्ञानले त्यस कायको अनुपश्यना गर्दछ, आदि यी कायानुपश्यनानुसार भनिएको प्रथमचतुष्कको पदहरूको क्रमशः वर्णन हुन् ।

कर्मस्थान अभ्यासको तरिका – पहिलो चतुष्क प्रारम्भिक योगाभ्यासी (आदिकर्मिक) को लागि कर्मस्थानानुसार भनिएको छ । दोस्रो तीन चतुष्क यसमा प्राप्त भएको ध्यान हुने व्यक्तिको वेदना, चित्त र धर्मानुपश्यनानुसार भनिएका छन् । यसैले यस कर्मस्थानको भावना गरी आनापान चतुर्थध्यानको पदस्थान कारण भएको विपश्यनाद्वारा प्रतिसम्भवादिको साथै अर्हत्वलाई प्राप्त गर्ने इच्छा भएको प्रारम्भिक योगाभ्यासी कुलपुत्रलाई पहिले भनिएको ढंगले नै शीललाई परिशुद्ध गरी आदि सब कृत्यहरूलाई गरी उक्तप्रकारको आचार्यकहाँ पाँच सन्धि भएको कर्मस्थानलाई सिक्नुपर्दछ ।

यी पाँच सन्धिहरू हुन् (१) उग्गह (२) परिपुच्छा (३) उपट्ठान (४) अप्पना (५) लक्खण । उग्गह = कर्मस्थानलाई सिक्नुलाई भनिन्छ । परिपुच्छा = कर्मस्थानको संशयलाई हटाउनको लागि प्रश्न सोध्नु । उपट्ठान = कर्मस्थानको जानकारी हुनु । अप्पना = कर्मस्थान अर्पणा हो । लक्खण = (लक्षण) कर्मस्थानको लक्षण हो । 'यो कर्मस्थान यस लक्षणको हो, आदि यसप्रकारको स्वभावलाई राम्ररी विचार गरी ग्रहण गर्नु भनिन्छ ।

यसरी पाँच सन्धिहरू भएको कर्मस्थानलाई सिकने भिक्षु, आफू पनि दुःखीत हुँदैन र आचार्यलाई पनि दुःखीत गर्दैन । यसैले थोरै बनाएर धेरैपल्ट पाठ गरी यसरी पाँच सन्धि भएको कर्मस्थानलाई सिकेर आचार्यकहाँ या अन्य स्थानमा पूर्वोक्तप्रकारले शयनासनमा वास गर्दै साना विघ्नहरूलाई हटाउँदै, भोजन गरी, खानाको आलस्यलाई मिटाएर सुखपूर्वक बसेर त्रिरत्न (बुद्ध, धर्म, संघ) को गुणस्मरणले चित्तलाई प्रसन्न गरी, आचार्यद्वारा सिकेकोबाट एकपदलाई पनि नभुलाउँदै, यस आनापानस्मृति कर्मस्थानलाई मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

यो यसको निम्न मनसिकार विधि हो –

गणना अनुबन्धना फुसना ठपना सल्लक्खणा ।

विवट्ठना पारिसुद्धि तेसञ्च पटिपस्सना ॥

(१) गणना, (२) अनुबन्धना, (३) स्पर्शा, (४) स्थापन, (५) संलक्षण, (६) विवर्तन, (७) पारिशुद्ध र (८) त्यसको प्रत्यवेक्षण गर्नु ।)

गणना = गणना (गिन्ति) नै हो । अनुबन्धना = निरन्तर जाँरिहनु । फुसना = स्पर्श गरिएको स्थान । ठपना = आलम्बनमा चित्तलाई स्थिर गर्नु । सल्लक्खणा = विपश्यना । विवट्ठना = मार्ग । पारिशुद्धि = फल । तेसञ्च पटिपस्सना = त्यसको प्रत्यवेक्षण गर्नु ।

गणना

यस प्रारम्भिक योगाभ्यासी कुलपुत्रलाई पहिले गणनाले यस कर्मस्थानलाई मनमा राख्नुपर्दछ । गणना गर्दै पाँचभन्दा तल राख्नु हुँदैन र दशभन्दा माथि लानु हुँदैन साथै बीचमा अन्तर पनि राख्नु हुँदैन । पाँचभन्दा तल राख्ने योगीको चित्त थोरै अवकाशमा, साँघुरो गोठमा घेरिएको गाईको समूह जस्तै चंचल हुन्छ । दशभन्दा माथि लैजाने योगीको गन्तिमा नै भुल्ने चित्त हुन्छ । बीचमा अन्तर पार्ने योगीको मेरो कर्मस्थान लक्ष्यलाई प्राप्त भयो या भएन ? आदि शंका गर्दै चित्त काँप्दछ । यसैले यी दोषहरूलाई त्याग गरी गणना गर्नुपर्दछ ।

गन्ति गर्दै पहिले विस्तारविस्तार धान नाप्ने व्यक्तिको गन्ने तरिकाले गन्नुपर्दछ । धान नाप्ने व्यक्ति पाथीलाई भरेर 'एक' भनेर खन्याउँदछ । पुनः भर्दै केही ढुंगा माटोलाई देखेर त्यसलाई फ्याँकदै 'एकएक' भन्दछ । यसैप्रकार 'दुईदुई' भन्दै क्रमैले गन्दै लाँदा यसरी नै योगीलाई पनि आश्वास-प्रश्वासमा जुन जानकारी हुन्छ, त्यसलाई लिएर, 'एकएक' देखि प्रारम्भ गरी 'दशदश' सम्म प्रवर्तित हुने, प्रवर्तित हुनेलाई राम्ररी हेरेर गन्नुपर्दछ ।

त्यसप्रकार गन्तिलाई निस्कंदै पस्दै गरेको आश्वास-प्रश्वास प्रकट हुन्छन् । तब उसलाई धान नाप्ने व्यक्ति जस्तै विस्तारविस्तार गन्नु छाडेर गोठालाले गन्नेसमान शीघ्रताले गन्नुपर्दछ । चतुर ग्वाला उच्छड (पछ्यौरा) मा ढुंगा टुक्राहरू लिएर डोरी डण्डालाई हातमा लिँदै बिहानै गोठमा गएर, गाईहरूको ढाडमा पिटेर, गोठको खम्बाको सिरानमा बसेको द्वारमा आएको गाईलाई 'एक, दुई' भन्दै ढुंगा टुक्रालाई फ्याँकदै, फ्याँकदै गर्दछ । रातको तेस्रो प्रहर साँघुरो स्थानमा दुःखले रहेका गाईहरूको समूह निस्कने समय एक अर्कालाई ठेल्दै तेजिलो भुण्डभुण्ड भएर निस्कन्छ । उसले पनि छिटोछिटो - तीन, चार, पाँच ... दश भनी गन्दछ ।

यसरी योगीलाई पनि पहिलेको ढंगले गन्दै जाँदा आश्वास-प्रश्वास प्रकट भएर छिटोछिटो बारम्बार आउनेजाने गर्दछ । त्यसपछि त्यस योगीलाई बारम्बार आउनेजाने गर्छन् भनी जानेर भित्र र बाहिर ग्रहण नगरी नाकद्वारमा आएको, आएको नै ग्रहण गरी 'एक, तीन, चार, पाँच, छ, सात, र क्रमैले बढाउँदै आठ ... नौ .... दश ... गरी छिटोछिटो गन्नुपर्दछ । कर्मस्थानको गन्नुमा लागेको हुनाले गन्ने प्रकृत्याले नै, तेजधारमा पतवारको सहाराले चल्ने नाउसमान, चित्त एकाग्र हुन्छ ।

यसरी छिटोछिटो गन्दै गरेको कर्मस्थान योगीलाई निरन्तर जाँरिहेको समान जानकारी हुन्छ । तब निरन्तर जारी छ भनी जानेर भित्र र बाहिर वायुको विचार नगरी पहिलेको ढंगले नै छिटोछिटो गन्नुपर्दछ । भित्र घुम्ने वायुसँगै चित्तलाई घुसाउने योगीको भित्र वायुको चोट खाएको बोसोले भरिएको समान हुन्छ । बाहिर निस्कने वायुसँगै चित्तलाई, निकाल्ने योगीको चित्त बाहिरी अनेक आलम्बनहरूमा विक्षिप्त हुन्छ । स्पर्श गरेको, स्पर्श गरेको स्थानमा स्मृतिलाई बनाएर भावना गर्नेलाई नै भावनाको सिद्धि हुन्छ । यसैले भनिएको छ - 'भित्र र बाहिर वायुको विचार नगरी पहिलेको ढंगले नै छिटोछिटो गन्नुपर्दछ ।'

कति बेरसम्म यसलाई गन्नुपर्दछ ? जबसम्म गणनाको आश्वास-प्रश्वासको आलम्बनमा स्मृति बनिरहँदैन तबसम्म गनिरहनुपर्दछ । बाहिर आलम्बनमा फैलिएको वितर्कहरूलाई हटाएर आश्वास-प्रश्वासको आलम्बनमा स्मृतिलाई बनाइराख्नको लागि नै गणनाको मुख्य उद्देश्य हो ।

अनुबन्धना

यसप्रकार गणनाले मनमा गरिसकेपछि अनुबन्धनाले मनमा गर्नुपर्दछ । अनुबन्धना भनिन्छ गणनालाई छाडेर स्मृतिले निरन्तर आश्वास-प्रश्वासको पछि लाग्नुलाई । त्यो पनि आरम्भ, मध्य, अन्तको पछि लाग्नेअनुसार होइन ।

बाहिर निस्कने वायुको नाभी आरम्भ हो, मुटु मध्य र नासिका अन्त हो । भित्र पस्ने वायुको नासिकाको अग्रभाग आरम्भ, मुटु मध्य, र नाभी अन्त हो । त्यसको पछि जाने यस योगीको विक्षेपमा परेको चित्त पीढा र कर्मस्थानकावे कम्पनको लागि हुनेछ । जस्तै - पटिसम्भिदामगमा भनिएको छ - "आश्वासको आरम्भ, मध्य, अन्तको पछिपछि, स्मृतिले हिँड्ने योगीको भित्री विक्षेपमा परेको चित्तले काय पनि, चित्त पनि पीडित, कम्पित र चंचल हुन्छन् । यसैले अनुबन्धनाले मनसिकार गर्दै आरम्भ, मध्य, अन्तको मनसिकार गर्नु हुँदैन । प्रत्युक्त स्पर्श गरिएको स्थान र स्थापन (अर्पणा)को अनुसार मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

फुसना र ठपना

गणना र अनुबन्धानानुसार मनसिकार छैन । स्पर्श गरेको, स्पर्श गरेको स्थानमा नै गन्दै गणना र फुसनाको मनसिकार गर्दछ । त्यही गणना गर्नेलाई त्याग गरी स्मृतिले त्यसको पछिपछि हिँड्दै अर्पणाले चित्त स्थिर गर्दै अनुबन्धना फुसना र ठपनाले मनसिकार गर्दछ भनी भनिन्छ । यस अर्थलाई अटूठकथामा भनिएको पंगुल (हिँड्न नसक्ने व्यक्ति) र द्वारपाल (पाले) को उपमाहरू तथा पटिसम्भिदामा भनिएको आराको उपमाद्वारा जान्नुपर्दछ ।

पङ्कुको उपमा - पङ्कुल, आमाछोराले रमाइलो गर्दै कोक्रोलाई हल्लाउँदै गरेको त्यही कोक्रोको खम्बा नजिक बसेर क्रमैले आउनेजाने गरेको कोक्रोको दुवै सिरान र बीचलाई मात्र हेर्दछ । तर हल्लिरहेको दुवै किनारहरू र बीचलाई हेर्नुमा चिन्ता गर्दैन । यसरी नै भिक्षु स्मृतिले उपनिबन्धनारूपी खम्बानजिक उभिएर आश्वास-प्रश्वासरूपी कोक्रोलाई हल्लाएर त्यही निमित्तमा स्मृतिले बसेर क्रमैले आउँदैजाँदै गरेको स्पर्श गर्ने स्थानमा आश्वास-प्रश्वासको आरम्भ, मध्य, अन्तको पछिपछि लाग्दै स्मृतिले त्यहाँ चित्तलाई राख्दै हेर्दछ, तर आएकोगएको हेर्नेतिर लाग्दैन ।

द्वारपालको उपमा – जसरी द्वारपालले नगरको भित्रबाहिर आउनेजाने व्यक्तिलाई तिमि को हौ ? कहाँबाट आएका हौ ? कहाँ जाँदै छौ ? या तेरो हातमा के छ ? आदि यसरी मीमांसा (जाँच) गर्दैन । किनकि उसको त्यो काम होइन । तर द्वारमा आएआएको, व्यक्तिहरूको मीमांसा गर्दछ । यसरी नै भिक्षुलाई भित्र पसेको वायु र बाहिर निस्केको वायुसँग काम छैन, तर नाकको द्वारमा आएआएको आश्वास-प्रश्वाससँग नै काम हुन्छ ।

आराको उपमा प्रारम्भदेखि लिएर यसरी जान्नुपर्दछ । यो भनिएको छ –

**निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्मणमेकचित्तस्स ।
अजानतो च तयो धम्मे भावनानुपलब्भति ॥**

(१) निमित्त, (२) आश्वास-प्रश्वास, (३) एक चित्तको आलम्बन नहुनु, यी तीन धर्महरूलाई नजान्ने योगीलाई आनापानस्मृति भावना प्राप्त हुँदैन ।)

**निमित्तं अस्सासपस्सासा अनारम्मणमेकचित्तस्स ।
जानतो च तयो धम्मे भावना उपलब्भति ॥**

(१) निमित्त, (२) आश्वास-प्रश्वास, (३) एक चित्तको आलम्बन हुनु, यी तीन धर्महरूलाई जान्नेलाई आनापानस्मृतिको भावना प्राप्त हुन्छ ।)

“कसरी यी तीन धर्महरू चित्तको आलम्बन हुँदैनन्, यी तीन धर्म अविदित हुँदैनन्, चित्त विक्षेपलाई प्राप्त हुँदैन, प्रधान (वीर्य) देखापर्दछ, कार्य (प्रयोग) लाई सिद्ध गर्दछ, र लौकिक तथा लोकोत्तर विशेषतालाई प्राप्त गर्दछ ?

धरानको उपमा – चिर्नको लागि धरानमा सिधा पारी राखिएको मुढालाई यहाँ उपनिबन्धनाको निमित्त मान्नुपर्दछ । आराको दाँतीहरूलाई आश्वास-प्रश्वास मान्नुपर्दछ । मुढा चिर्नअघि मुढामा लगाइएको कालोरेखामा आरा तान्दा र आरा ठेल्दा आराको दाँतीहरूले रेखामा मात्र स्पर्श गरेको स्थानमा मात्र आरावानले स्मृति राखिबस्छ । माथि उठेको दाँती र तल भरेको दाँतीहरूलाई ध्यान दिँदैन । आएकोगएको दाँतीहरू पनि अविदित हुँदैनन् । वीर्यमात्र देखा पर्दछ । चिर्ने कार्य, सिद्ध हुन्छ । काठको मुढालाई तख्ता आदि बनाउने विशेषतालाई प्राप्त गर्दछन् । यसरी नै भिक्षु नासिकाको अग्रभाग या मुख निमित्त (माथिल्लो ओंठ) मा स्मृतिलाई उपस्थित गरी बसिरहन्छ, ऊ आएकोगएको आश्वास-प्रश्वासको विचार गर्दैन । तथा उसलाई आएको या गएको आश्वास-प्रश्वास अविदित हुँदैन, वीर्य मात्र देखा पर्दछ, स्मृति कार्य सिद्ध हुन्छ, र विशेषतालाई प्राप्त गर्दछ ।

प्रधान = वीर्य । यो कस्तो प्रधान हो ? वीर्य आरम्भ गरेको व्यक्तिको काय पनि, चित्त पनि काम गर्न योग्य हुन्छ, - यो प्रधान हो । कुनचाहिँ प्रयोग हो ? वीर्य आरम्भ गरेको (व्यक्ति)को उपक्लेश (निवारण) हटेर जान्छन्, वितर्क शान्त हुन्छन् – यो प्रयोग हो । कुनचाहिँ विशेषता हो ? वीर्य आरम्भ गरेको (व्यक्ति) को संयोजन हटेर जान्छन्, अनुशय निस्केर जान्छन् – यो विशेषता हो । यसप्रकार यी तीन धर्म एक चित्तको आलम्बन हुँदैनन्, तर यी तीनै धर्म अविदित हुँदैनन्, चित्त विक्षेपलाई प्राप्त हुँदैनन्, प्रधान देखापर्दछ, कार्य सिद्ध हुन्छ, र चित्त शुद्ध हुँदै गरेको विशेषतालाई प्राप्त गर्दछ । थेरगाथा (५४८) अनुसार भनिएको छ ।

**आनापानसति यस्स परिपुण्णा सुभाविता ।
अनुपुब्बं परिचिता तथा बुद्धेन देसिता ॥
सो इमं लोकं पभासेति अब्भा मुत्तो व चन्दिमा ॥**

(आनापानस्मृतिको जसले परिपूर्ण राम्ररी भावना गरेको छ, क्रमशः अभ्यास गरेको छ, त्यो बादलदेखि मुक्त चन्द्रमा जस्तै यस लोकलाई प्रकाशित गर्दछ भनी भगवान् बुद्धले भन्नुभएको छ ।)

यो आराको उपमा हो । यहाँ यसको आउनेजानेअनुसार मनसिका गर्नु मात्र नै प्रयोजन हो भनी जान्नुपर्दछ ।

यस कर्मस्थानको मनसिकार गर्दै कसैलाई धेरै दिनमा प्रतिभाग निमित्त उत्पन्न हुन्छ र अवशेष ध्यानाङ्गुक्त अर्पणा भनिने ठपना पनि प्राप्त हुन्छ ।

कसैलाई गणनानुसार नै मनसिका गर्ने समयदेखि लिएर क्रमशः स्थूल आश्वास-प्रश्वासको निरोध हुनाले कायको पीढालाई शान्त हुँदा काय पनि, चित्त पनि हल्का हुन्छ । शरीर आकाशमा उफ्रिएको आकारलाई प्राप्त भएसमान हुन्छ । जस्तै – पीढासहित काय भएको व्यक्ति खाट या पिर्कामा बस्ने समय खाट पिर्का भुक्दछ, शब्द उत्पन्न हुन्छ । तन्नामा मुजा पर्न थाल्छ । तर पीढारहित काय भएको

व्यक्ति बस्दा समय खाटपिका भुक्वैन, शब्द उत्पन्न हुँदैन, तन्नामा मुजा पर्देन । सिमलको रूइले भरिएको खाटपिकासमान हुन्छ । किन ? किनकि वीर्य आरम्भ गरेको शरीर हल्का हुन्छ । त्यसरी नै ¹⁹⁹गणनानुसार मनसिकार गर्ने समयदेखि क्रमशः स्थूल आश्वास-प्रश्वासको निरोधले कायको पीढा शान्त हुँदा काय पनि, चित्त पनि हल्का हुन्छ, शरीर आकाशमा उफ्रिएको आकारलाई प्राप्त भएसमान हुन्छ ।

उसको स्थूल आश्वास-प्रश्वासको शान्त हुँदा सूक्ष्म आश्वास-प्रश्वासको निमित्तको आलम्बन भएको चित्त प्रवर्तित हुन्छ । त्यसको पनि सिद्ध हुँदा एकअर्कोपछि त्यसभन्दा सूक्ष्मतरसूक्ष्मतर निमित्तको आलम्बन भएको नै प्रवर्तित हुन्छ ।

कसरी ? जसरी पुरुष धेरै ठूलो फलामको छडले काँसको थाललाई ठोकोस् । एकपल्ट ठोक्नाले महाशब्द उत्पन्न होस्, त्यसपश्चात् स्थूल शब्दलाई आलम्बन गरी चित्त प्रवर्तित होस् र स्थूल शब्दको निरुद्ध हुँदा, पछि सूक्ष्म शब्द आलम्बन गरोस् । त्यसको पनि निरुद्ध भइजाँदा एक अर्कोपछि त्यसभन्दा सूक्ष्मतरसूक्ष्मतर शब्दलाई आलम्बन गरी प्रवर्तित हुन्छ नै । यसप्रकार यसलाई जान्नुपर्दछ । पटिसम्भितामगमा यो भनिएको छ – “जसरी काँसमा ठोक्दा ।”

जसरी अन्य कर्मस्थान अभ्यास गरेपिच्छै स्पष्ट हुँदै आउँछ तर त्यस्तो यो होइन । यो अभ्यास गरेपिच्छै भावना गर्नेलाई सूक्ष्म हुँदै जान्छ, जानकारी पनि हुँदैन । यसरी त्यसको जानकारी नहुँदा त्यस भिक्षुलाई आसनदेखि उठेर चर्मखण्डलाई भाडेर जानु हुँदैन । आचार्यसँग सोध्नेछु या मेरो कर्मस्थान नष्ट भिक्षुलाई भनी सोचेर उठ्नु हुँदैन । के गर्नुपर्छ ? इर्यापथलाई कुपित गरी जानेलाई कर्मस्थान नयाँनयाँ नै हुन्छ । यसैले त्यसरी बस्दै, स्वभावले स्पर्श गर्ने स्थानदेखि ल्याउनुपर्दछ ।

यो ल्याउने उपाय हो – त्यस भिक्षुलाई कर्मस्थानको जानकारी नभएको कुरालाई जानेर यसरी विचार गर्नुपर्दछ – यो आश्वास-प्रश्वास कहाँ छ ? कहाँ छैन ? या कसलाई हुन्छ ? कसलाई हुने छैन ? तब यस्तो विचार गरी – यो आमाको पेटभित्र बस्ने बच्चामा छैन, पानीमा डुबेलाई हुँदैन, त्यसैगरी असंज्ञी हुनेलाई, मर्नेलाई, चतुर्थध्यान प्राप्त हुनेलाई, रूप र अरूपभवमा उत्पन्न हुनेलाई र निरोध समापत्तिप्राप्त भएको योगीलाई । यसप्रकार जानेर यसरी आफैले नै आफूलाई सम्झाउनुपर्दछ – “पण्डित, अहिले तिम्री आमाको पेटमा पनि छैनौ होइन ? न त पानीमा डुबेकै छौ । न असंज्ञी भएकै छौ । न मरेकै छौ । न चतुर्थध्यानप्राप्त भएकै छौ । न रूप न अरूपभवमा उत्पन्न भएकै छौ । न निरोध समापत्तिलाई प्राप्त भएकै छौ । तिम्रो आश्वास-प्रश्वास भइरहेको नै छ तर मन्दप्रज्ञा हुनाले जान्न नसकेका हो ।” यसप्रकार सम्झाउँदा यसलाई स्वभावले स्पर्श गरेको स्थानानुसार चित्तलाई अभ्यास गरी मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

यी लामो नाक भएको व्यक्तिलाई नासा पुट (नाकको प्वाल) सँग लागेको प्रवर्तित हुन्छन् र सानो नाक भएको व्यक्तिलाई माथिल्लो ओंठले । यसैले यस योगीलाई, “यस स्थानमा लाग्दछ” भनी विचार गर्नुपर्दछ । यसै कुराप्रति संयुक्त निकाय (५२, १.१) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ – “भिक्षुहरू, म स्मृति नहरने, प्रज्ञारहित व्यक्तिको लागि आनापानस्मृति भावना भन्दिन ।”

यद्यपि जुनकुनै पनि कर्मस्थान स्मृति र प्रज्ञायुक्त व्यक्तिलाई नै सिद्ध हुन्छ । तर अन्य कर्मस्थान भने मनमा गर्दै प्रकट हुन्छन् । तर यो आनापानस्मृति कर्मस्थान कठिन छ, कठिनाइले भावना गर्न सकिने छ । बुद्ध, प्रत्येक बुद्ध, बुद्धपुत्र, (भिक्षु) महापुरुषहरूको नै मनसिकारको भूमि हो । यो न त सानो विषय छ र न सानो सत्वहरूबाट सेवित नै । जसैजसै मनमा गरिन्छ, त्यसैत्यसै शान्त र सूक्ष्म हुन्छ । यसैले यस कर्मस्थानको अभ्यासको लागि बलवान् स्मृति र प्रज्ञा हुनुपर्दछ ।

जसरी रेशमीवस्त्र सिउँदा सियो पनि पातलो हुनुपर्दछ, सियोको प्वाल पनि त्यसभन्दा पातलो हुनुपर्दछ । यसरी नै रेशमीवस्त्रसमान यस कर्मस्थानको भावना गर्ने समय सियो जस्तै स्मृति पनि, सियोको प्वाल जस्तै त्यसको साथ रहने प्रज्ञा पनि बलवान् हुनुपर्दछ । त्यस स्मृति र प्रज्ञायुक्त तयस भिक्षुलाई ती आश्वास-प्रश्वास स्वाभाविक स्पर्श गर्ने स्थानलाई छाडेर अन्यत्र खोज्नु हुँदैन ।

गोरुको उपमा – जसरी किसान खेतलाई जोतेर गोरुहरूलाई छाडी गौचरतर्फ लागेर छायाँमा बसेर विश्राम गर्दछ । तब उसका ती गोरुहरू छिटो जंगलमा जावस् । जो चतुर किसान हुन्छ, ऊ फेरि उनीहरूलाई पक्रेर जोत्न चाहेमा उनीहरूको पछिपछि लागेर घुम्दैन । प्रत्युत डोरी र गोरुलाई हाँक्ने लट्ठीलाई लिएर सिधा गोरुहरूउत्रिने घाटमा नै गएर बस्दछ या सुत्दछ । तब ती गोरुहरूलाई दिनभर चरेर उत्रिने घाटमा उत्रेर, नुहाएर, पानी पिएर, निस्केर उभिएको देखेपछि किसानले ती गोरुहरूलाई डोरीले बाँधेर, लट्ठीले पिट्दै ल्याएर हलोमा जोतेर फेरि खेतको काम गराउँदछ । यसरी नै त्यस भिक्षुलाई ती आश्वास-प्रश्वास स्वाभाविकरूपले स्पर्श गर्ने स्थानलाई लिएर स्वाभाविकरूपले स्पर्श गर्ने स्थानमा चित्तलाई मनसिकार प्रवर्तित गर्नुपर्दछ । यसरी त्यस मनसिकार गर्नेलाई थोरै समयमा नै, उत्रिने घाटमा गोरुहरूसमान, ती जानकारी हुन्छन् । तत्पश्चात् यसलाई स्मृतिको डोरीले बाँधेर त्यसै स्थानमा लगाएर प्रज्ञालट्ठीले पिट्दै बारम्बार कर्मस्थानमा भिड्नुपर्दछ ।

उसको यसरी भिड्दै गरेको थोरै समयमा नै उगग्रह र प्रतिभाग निमित्तहरू जानकारी हुन्छन् । तर ती सबैको एकसमान हुँदैनन् । प्रत्युत कसैको सुखस्पर्शलाई उत्पन्न गर्दै सिमलको रुइसमान, ²⁰⁰ कपासको रूइ जस्तै र वायुको धाराको सदृश जानकारी हुन्छ भनी कोहीकोही आचार्यहरू भन्दछन् ।

यो अर्थकथाहरूमा विनिश्चय हो – यो कसैलाई ताराप्रभासमान या मणिभुत्तासमान या मोतीभुत्तासमान या कर्कश (रूखा) स्पर्श भएर कपासबीजसमान र भित्री काठले बनाएको सियोसमान या लामो सचीका (चुलो धागो) को धागोसमान या फूलमालासमान या आगोसमान या फैलिएको माकुराजालोसमान या मेघघटासमान या कमलफूलसमान या रथचक्कासमान या चन्द्रमण्डलसमान या सूर्यमण्डलसमान जानकारी हुन्छन् ।

त्यो प्रतिभाग-निमित्त यसप्रकारको अनुभवसँग मेल खान्छ । धेरैजसो भिक्षुहरू पाठ गरिबसेको समयमा एक भिक्षुद्वारा “तपाईंहरूलाई कुन प्रकारले यो सूत्र जानकारी हुन्छ ?” भनी सोध्दा एकले “मलाई धेरै ठूलो पहाडीनदीसमान भएर जानकारी हुन्छ” भन्यो । अर्कोले “वन पंक्तिमान” । त्यसैगरी अन्यले “मलाई एक शीतल छायाँ भएको, शाखायुक्त, फलको भारले लादिएको वृक्षसमान” भन्यो । उनीहरूलाई एउटै सूत्र संज्ञाको नानात्वले नाना प्रकारले जानकारी हुन्छ । किनकि यो संज्ञाले उत्पन्न हुन्छ, संज्ञा यसको निदान हो, यो संज्ञाद्वारा प्रभूत छ । यसैले संज्ञाको नानात्वले नाना प्रकारले जानकारी हुन्छ, भनेर जान्नुपर्दछ । यहाँ आश्वासको आलम्बन गरिएको चित्त एउटा चित्त हो भने प्रश्वासको आलम्बन गरिएको चित्त दोस्रो तथा निमित्तलाई आलम्बन गरिएको चित्त तेस्रो चित्त हो । यसलाई यी तीन धर्महरू छैनन्, उसको कर्मस्थान न त अर्पणा र न उपचारलाई नै प्राप्त हुन्छ, तर जससँग यी तीन धर्म छन्, उसैलाई कर्मस्थान उपचार र अर्पणालाई प्राप्त हुन्छ ।

यसरी निमित्तको जानकारी हुँदा त्यस भिक्षुलाई आचार्यकहाँ गएर भन्नुपर्दछ – “भन्ते, मलाई यसप्रकारको जानकारी हुन्छ ।” तर आचार्यले भने ‘त्यो निमित्त हो’ या ‘निमित्त होइन’ आदि भन्नु हुँदैन । “आवुसो, यस्तै हुन्छ, बारम्बार मनमा गर” आदि मात्र भन्नुपर्दछ । किनकि “निमित्त हो” भन्दा प्रयत्न गर्न छाडिदिन सक्छ र “निमित्त होइन” भन्दा निराशामा डुब्दछ । यसैले यी दुवैलाई नभनेर मनसिकारमा नै मन लगाउन दिनुपर्दछ भनी दीघमाणक भन्दछ । तर मज्झिमभाणक भन्दछ – “आवुसो, यो निमित्त हो, कर्मस्थानलाई बारम्बार मनमा गर सत्पुरुष” आदि भन्नुपर्दछ ।

तब यसलाई निमित्तमा नै चित्तलाई स्थिर गर्नुपर्दछ । यसरी यस योगीलाई यहाँदेखि लिएर ठपनानुसार भावना हुन्छ । पुरानो मानिसहरूले भनेका छन् –

**निमित्ते उपयं चित्तं नानाकारं विभावयं ।
धीरो अस्सासपत्सासे सकं चित्तं निबन्धति ॥**

(आश्वास-प्रश्वासमा हुने नानाकारलाई हटाएर र प्रतिभाग-निमित्तमा चित्तलाई स्थिर गर्दै, प्रज्ञावान् योगी आफ्नो चित्तलाई बाँध्दछ ।)

यसरी निमित्तको जानकारी हुने समयदेखि उसको नीवरण हटेर नै जान्छ, क्लेश शान्त नै हुन्छ, स्मृति बनिरहन्छ, र चित्त उपचार-समाधिले एकाग्र भई नै रहन्छ ।

तब यस योगीलाई त्यस निमित्तलाई वर्णले मनमा गर्नु हुँदैन, न लक्षणले नै प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ । प्रत्युत्र राजाको पटरानीको चक्रवर्ती हुने बच्चाको गर्भ जस्तै र किसानको धानजौको बाला जस्तै आवास आदि सात विपरित कुराहरू त्यागेर, सात अनुकूल कुराहरूको सेवन गर्दै राम्ररी रक्षा गर्नुपर्दछ । त्यसको यसरी रक्षा गरी बारम्बार मनसिकारले वृद्धि, वैपुल्यलाई प्राप्त गरेर दश प्रकारका अर्पणाको कुशलतालाई पूर्ण गर्नुपर्दछ । वीर्यको समतालाई जुटाउनुपर्दछ ।

त्यस यसरी प्रयत्न गर्ने योगीलाई पृथ्वीकसिणमा भनिएको क्रमले नै त्यस निमित्तमा चतुष्क र पञ्चध्यान उत्पन्न हुन्छन् । यसप्रकार चतुष्क-पञ्चध्यानलाई उत्पन्न भएको भिक्षुले यहाँ राम्ररी विचार गर्ने र विवर्तनले कर्मस्थानलाई बढाएर पारिशुद्धिलाई प्राप्त गर्ने इच्छाले त्यसै ध्यानलाई पाँच प्रकारको वशीप्राप्त भएको अभ्यस्त गरी नामरूपको विचार गरी विपश्यना प्रारम्भ गर्दछ ।

कसरी ? ऊ समापत्तिबाट उठेर आश्वास-प्रश्वासहरूको उत्पत्ति करजकाय (चारमहाभूत र उपादा रूप – दीघनिकायट्टकथा (२२) र चित्तलाई देख्दछ । जसरी कामीको चूलोफुक्ने समय खलाँती, मानिस र उसले गरेको प्रयत्नद्वारा वायु चल्दछ, यसरी नै काय र चित्तले आश्वास-प्रश्वास हुने गर्दछ । तत्पश्चात् आश्वास-प्रश्वास र कायलाई रूप तथा चित्त र त्यससँग सम्प्रयुक्त धर्महरूलाई अरूप (नाम) भनी विचार गर्दछ । यो यहाँ संक्षेप हो । विस्तारले नामरूपको भावना पछि १८ औं परिच्छेदमा आउनेछ ।

यसप्रकार नामरूपको विचार गरी त्यसको प्रत्ययलाई खोज्दछ र खोज्दै त्यसलाई देखेर तीनै कालहरूमा पनि नामरूपको प्रवृत्तिप्रति शंकालाई मेटाउँछ । शंकारहित भएर एक्काइस प्रकारका²⁰¹ कलाप (अभिधम्मत्थसंगह ६) को विचारले त्रिलक्षण (अनित्य, दुःख, अनात्म) लाई लिएर उदयव्यय (उत्पत्ति विनाश)को अनुपश्यनाको पूर्वभागमा उत्पन्न अवभास आदि दश विपश्यनाको उपक्लेशहरू त्यागी उपक्लेशरहित प्रतिपदा ज्ञानमार्ग हुन्छ, यसरी विचार गरी उदयलाई त्यागी भङ्गानुपश्यनालाई पाएर निरन्तर भङ्ग भएको देखेनाले भयको रूपले संस्कारहरूलाई जानकारी हुँदा निर्वेदलाई प्राप्त गर्दै, विरागी हुँदै, त्यसबाट अलग हुँदै, क्रमले चार आर्यमार्गहरू प्राप्त गरी अर्हतफलमा प्रतिष्ठित भई, उन्नाइस प्रकारको प्रत्यवेक्षण ज्ञानको अन्तिम सीमालाई प्राप्त गरी देवताहरूको साथै लोकको अग्र दाक्षिण्य हुन्छ ।

यहाँसम्म गणनाले आरम्भ गरी प्रतिपश्यनाको अन्तसम्म आनापानस्मृति समाधिको भावना समाप्त हुनजान्छ ।

यो सबप्रकारले प्रथमचतुष्कको वर्णन हो ।

द्वितीयचतुष्क

अन्य तीन चतुष्कमा अलग-कर्मस्थानको भावनाको ढंग छैन, यसैले क्रमशः पदहरूको वर्णनानुसार नै यसको यसप्रकार अर्थ जान्नुपर्दछ -

प्रीतिपटिसंवेदी = प्रीतिलाई राम्ररी जान्दै, प्रकट गर्दै । अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खति = आश्वास गर्नेछु, प्रश्वास गर्नेछु भनी सिक्खदछ । प्रीतिलाई दुई प्रकारले राम्ररी जानिन्छ (१) आलम्बन र (२) असंमोहले ।

कसरी आलम्बनले प्रीति राम्ररी जानिन्छ ? प्रीति युक्त दुई ध्यानहरूलाई प्राप्त हुन्छ । त्यसको समापत्तिको क्षण ध्यानको प्रतिलाभले आलम्बनले प्रीति राम्ररी जानिन्छ आलम्बनको जानिएको कारणले । कसरी असंमोहले ? प्रीतियुक्त दुई ध्यानहरूलाई प्राप्त भएर त्यसबाट उठेर ध्यानयुक्त प्रीतिलाई क्षय, व्यय (विनाश)को रूपले देख्दछ । विपश्यनाको क्षण लक्षणको प्रतिवेधले असंमोहले प्रीति जानिन्छ ।

प्रतिसम्भिदामग्ग (१, १८७) अनुसार भनिएको छ - “लामो आश्वासले चित्तको एकाग्रता, अविक्षेपलाई जान्ने स्मृति उपस्थित रहन्छ, त्यस स्मृतिले, त्यस ज्ञानले, प्रीति राम्ररी जानिन्छ । लामो प्रश्वासले .... छोटो आश्वासले ..... छोटो प्रश्वासले ..... सबै काय प्रतिसंवेदन गर्दै आश्वास-प्रश्वासले .... कायसंस्कारलाई शान्त गर्दै आश्वास-प्रश्वासले चित्तको एकाग्रता, अविक्षेप जान्नेको स्मृति उपस्थित हुन्छ । त्यस स्मृतिले, त्यस ज्ञानले प्रीति जानिन्छ । आवर्जनले प्रीति जानिन्छ । जान्ने, देख्ने, प्रत्यवेक्षण गर्ने, चित्तको अधिष्ठान गर्ने, श्रद्धाले विश्वास गर्ने, प्रयत्न गर्ने, स्मृतिलाई बनाइराख्ने, चित्तलाई एकाग्र गर्ने, प्रज्ञाले जान्ने, अभिज्ञेय ..... परिज्ञेय ..... प्रहाण (त्याग) योग्य .... भावनायोग्य .... साक्षात्योग्य साक्षात् गर्नेद्वारा प्रीति जानिन्छ । यसरी प्रीति जानिन्छ ।”

यसै ढंगले शेष पदहरूको पनि अर्थलाई जान्नुपर्दछ । यो यहाँ विशेष मात्र हो -

तीन ध्यानहरूअनुसार सुखको प्रतिसंवेदन र चारै ध्यानहरूअनुसार पनि चित्तसंस्कारको प्रतिसंवेदन जान्नुपर्दछ । चित्तसंस्कार भनिन्छ वेदना र संज्ञा दुई स्कन्धलाई । सुख पटिसंवेदी पदमा विपश्यनाको भूमिलाई देखाउनको लागि - “सुख = दुई सुख छन् - कायिक र चेतसिक” आदि प्रतिसम्भिदामग्ग (१,१,८८) अनुसार भनिएको छ । पस्सम्भयं चित्तसंखारं = औद्धारिक (स्थूल) चित्त संस्कारलाई शान्त गर्दै, निरुद्ध गर्दै भन्ने अर्थ हो । त्यसलाई विस्तारले कायसंस्कारमा भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ ।

यहाँ ‘प्रीति’ पदमा प्रीतिको शीर्षले वेदना भनिएको हो । ‘सुख’ पदमा स्वरूपले नै वेदना र दुवै चित्तसंस्कार पदहरूमा संज्ञा र वेदना - यी चैतसिक धर्म हुन् । चित्तसंस्कार चित्तले बाँधिएका छन्” आदि वाक्यले वेदना संज्ञसँग सम्प्रयुक्त छ भनिएको वेदनाको अनुपश्यनानुसार यो चतुष्क भनिएको भनी जान्नुपर्दछ ।

तृतीयचतुष्क

तृतीयचतुष्कमा पनि चार ध्यानहरूअनुसार चित्तको प्रतिसंवेदनलाई जान्नुपर्दछ । अभिप्पमोदयं चित्तं = चित्तलाई मुदित गर्दै, प्रमुदित गर्दै, हँसाउँदै, प्रसन्न गर्दै अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खति । दुई प्रकारले अभिप्रमोद हुन्छ - समाधि र विपश्यनाले । कसरी समाधिले ? सप्रीतिक दुई ध्यानलाई प्राप्त गर्दछ । यो ध्यान प्राप्त गर्ने क्षण सम्प्रयुक्त प्रीतिले चित्तलाई मुदित, प्रमुदित गर्दछ । कसरी विपश्यनाले ? सप्रीतिक दुई ध्यानहरूलाई प्राप्त गरी त्यसबाट उठेर ध्यानयुक्त प्रीतिको क्षयव्यय (विनाश) भएको रूपले विचार गर्दछ ।

यसरी विपश्यनाको क्षण ध्यानयुक्त प्रीतिलाई आलम्बन गरी चित्तलाई मुदित, प्रमुदित गर्दछ । यसरी प्रतिपन्न भएको योगी अभिप्पमोदयं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्समीति सिक्खति भनिन्छ ।

202

समादहं चित्तं = प्रथमध्यान आदिअनुसार आलम्बनमा चित्तलाई सम स्थापित गर्दै, राख्दै । या त्यस ध्यानहरूलाई प्राप्त भएर, उठेर ध्यानसम्प्रयुक्त चित्तलाई क्षय (व्यय) भएको रूपले विचार गर्नेलाई विपश्यनाको क्षण लक्षणको प्रतिवेधले क्षणिक चित्तको एकाग्रता उत्पन्न हुन्छ । यसरी क्षणिक चित्तको एकाग्रतानुसार पनि आलम्बनमा चित्तलाई सम स्थापित गर्दै, सम राख्दै समादहं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्समीति सिक्खति भनिन्छ ।

विमोचयं चित्तं = प्रथमध्यानले नीवरणबाट चित्तलाई छुटाउँदै, विमुक्त गर्दै, द्वितीयले वितर्क-विचारहरूबाट, तृतीयले प्रीतिबाट, चतुर्थले सुखदुःखबाट चित्तलाई छुटाउँदै विमुक्त गर्दै । या त्यस ध्यानहरूलाई प्राप्त भएर उठेर ध्यानयुक्त चित्तलाई क्षय (व्यय) भएको रूपले विचार गर्दछ । त्यो विपश्यनाको क्षण अनित्यको अनुपश्यनाले नित्य भएको संज्ञा (विचार)बाट चित्तलाई छोडाउँदै, विमुक्त गर्दै । दुःखको अनुपश्यनाले सुख हुने संज्ञाबाट, अनात्मको अनुपश्यनाले आत्मा हुने संज्ञाबाट, निर्वेदको अनुपश्यनाले नन्दी (राग) बाट, विरागानुपश्यनाले रागबाट, निरोधानुपश्यनाले समुदय (उत्पत्ति)बाट प्रतिनिःसर्गानुपश्यनाले आदान (नित्य आदिअनुसार ग्रहण गर्ने) बाट चित्तलाई छोडाउँदै, विमुक्त गर्दै आश्वास-प्रश्वास गर्दछ । यसैले भनिएको हो – विमोचयं चित्तं अस्ससिस्सामि पस्ससिस्समीति सिक्खति ।” यसरी चित्तानुपश्यनाअनुसार यस चतुष्कलाई भनिएको भनी जान्नुपर्दछ ।

चतुर्थचतुष्क

चौथोचतुष्कमा अनिच्चानुपस्सी = यहाँ अनित्यलाई जान्नुपर्दछ, अनित्यतालाई जान्नुपर्दछ, अनित्यानुपश्यनालाई जान्नुपर्दछ, अनित्यानुपश्यीलाई जान्नुपर्दछ ।

त्यसमा, अनित्य = पञ्चस्कन्धलाई नै भनिएको हो । किन ? उत्पत्ति, नाश, विपरित हुनाले । अनित्यता = त्यसैको उत्पाद, नाश र विपरित हुने या भएर त्यसै क्षण पुनः नहुनु अर्थात् उत्पन्न भएको त्यसैआकारले नरहेर क्षणिक निरोधले नाश हुनु भन्ने अर्थ हो । अनित्यानुपश्यना - त्यस अनित्यतानुसार रूप आदिमा अनित्य हो भनी जान्ने अनुपश्यना । अनित्यानुपश्यी = त्यस अनुपश्यनायुक्त । यसैले यसरी आश्वास-प्रश्वास गर्दै यहाँ, अनित्यानुपश्यी भएर आश्वास-प्रश्वास गर्नेछु आदि अभ्यास गर्दछ, भन्ने जान्नुपर्दछ ।

विरागानुपश्यी = दुई विराग छन् - क्षय विराग र अत्यन्त विराग । यसमा संस्कारहरूको क्षणिक भंग हुनु क्षय विराग हो र अत्यन्त विराग निर्वाण हो । विरागानुपश्यना = दुवै विरागलाई देख्नेअनुसार प्रवर्तित विपश्यना र मार्ग । त्यस दुई प्रकारका पनि अनुपश्यनायुक्त भएर आश्वास-प्रश्वास गर्दै, विरागानुपश्यी भएर आश्वास-प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ, भनी जान्नुपर्दछ । निरोधानुपस्सी = यस पदमा पनि यसैप्रकार जान्नुपर्दछ ।

प्रतिनिःसर्गानुपस्सी = यहाँ पनि दुई प्रतिनिःसर्ग छन् - परित्याग प्रतिनिःसर्ग र पक्खन्दन प्रतिनिःसर्ग । प्रतिनिःसर्ग नै अनुपश्यना हो । त्यसैले प्रतिनिःसर्गानुपश्यना पनि भनिन्छ । विपश्यनाको मार्गहरूको यो नाम हो । विपश्यना नै तदङ्ग प्रहाणानुसार स्कन्ध अभिसंस्कारहरूसँगै क्लेशहरूलाई त्यागदछ, र संस्कृत (बनिएको) दोषलाई देख्ने - देख्नेद्वारा त्यसको विपरित निर्वाणतर्फ भुकेको हुनाले दौडिन्छ । यसैले परित्याग प्रतिनिःसर्ग र पक्खन्दन प्रतिनिःसर्ग भनिन्छ । मार्ग समुच्छेद प्रहाणानुसार स्कन्धाभिसंस्कारसँगै क्लेशहरूलाई त्यागदछ र आलम्बन गर्नाले निर्वाणमा दौडिन्छ । यसैले परित्याग प्रतिनिःसर्ग र पक्खन्दन प्रतिनिःसर्ग भनिन्छ । दुवै पूर्वपूर्वको ज्ञानहरू पनि पछिपछि (अनुअनु) देख्नाले अनुपश्यना भनिन्छ । ती दुवै प्रकारका पनि प्रतिनिःसर्गानुपश्यी आश्वास-प्रश्वास गर्नेछु भनी अभ्यास गर्दछ, भन्ने जान्नुपर्दछ ।

यो चौथोचतुष्क शुद्ध विपश्यानानुसार नै भनिएको छ । तर पहिलेको तीन चतुष्क शमथ विपश्यानानुसार भनिएका छन् । यसरी चारै चतुष्कहरूअनुसार सोह्रवस्तुक आनापानस्मृतिको भावना जान्नुपर्दछ । यसप्रकार सोह्रवस्तुकअनुसार यो आनापानस्मृति महाफलवान् हुन्छ, महानिशंस भएको हुन्छ ।

“भिक्षुहरू, यो आनापानस्मृति पनि समाधि भावना गरिएको, बढाएको शान्त र प्रणीत हुन्छन्” आदि संयुक्त (५२, ११) को वचनले शान्त हुने आदिअनुसारले पनि यसको महागुणवान् हुनेलाई जान्नुपर्दछ । वितर्कको उपच्छेदको लागि समर्थ हुनाले पनि जान्नुपर्दछ । यो शान्तप्रणीत-असेचनक-सुखविहार हुनाले समाधिको विघ्नकारक वितर्कानुसार यताउता चित्तको दौगिनेलाई हटाएर आनापानको आलम्बनको अगाडि नै चित्त लगाउँदछ । यसैले अंगुत्तर निकाय (९, १, १) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ – “वितर्कहरूको उपच्छेदको लागि आनापानस्मृतिको भावना गर्नुपर्दछ ।”

विद्या र विमुक्तिको पूर्णताको मूल हुनाले पनि यसको महागुणवान् हुनेलाई जान्नुपर्दछ । मज्झिम निकाय (३, २, ८) अनुसार भगवान्‌ले भन्नुभएको छ – “भिक्षुहरू, आनापानस्मृतिको भावना गर्दा, बढाउँदा यो चार स्मृतिप्रस्थानहरूलाई परिपूर्ण गर्दछ । चारै स्मृतिप्रस्थान भावना गर्दा, बढाउँदा साता बोध्यङ्गहरू परिपूर्ण गर्दछन् । सातै बोध्यङ्ग भावना गर्दा, बढाउँदा विद्या र विमुक्तिलाई परिपूर्ण गर्दछन् ।”

अन्तिम आश्वास-प्रश्वासको विदित हुनाले पनि यसको महागुणवान् हुनेलाई जान्नुपर्दछ । मज्झिम निकाय (२, २, २) अनुसार भगवान्‌ले भन्नुभएको छ – “राहुल, यसप्रकार भावना गरिएको, बढाएको आनापानस्मृतिले जुन त्यो अन्तिम आश्वास-प्रश्वास हो, त्यो पनि विदितै भएर लय हुन्छन् अविदित भएर होइन ।”

लय भएअनुसार ती अन्तिम छन् – (१) भव अन्तिम (२) ध्यान अन्तिम (३) च्युति अन्तिम । भवहरूमध्ये, कामभवमा आश्वास-प्रश्वास हुन्छन् । रूप र अरूपभवमा हुँदैनन् । यसैले ती भव अन्तिम हुन् । ध्यानमध्ये - प्रथमको तीनै ध्यानहरूमा हुन्छन्, चतुर्थमा हुँदैनन् । यसैले ती अन्तिम ध्यान हुन् । जुन च्युतिचित्तपूर्व सोह्रौं चित्तसँग उत्पन्न भएर च्युतिचित्तसँग लय हुन्छन् । ती अन्तिम चित्त हुन् । यही यहाँ अन्तिम मानिएका छन् ।

यस कर्मस्थानमा लागेका भिक्षुलाई आनापान आलम्बनको राम्ररी अभ्यस्त हुनाले च्युतिचित्तदेखि पूर्व १६ औं चित्तको उत्पत्तिको क्षण उत्पत्तिको आवर्जन गर्नेलाई त्यसको उत्पत्ति पनि प्रकट हुन्छ । स्थितिको आवर्जन गर्नेलाई त्यसको स्थिति पनि प्रकट हुन्छ र भंग (नाश) आवर्जन गर्नेलाई पनि त्यस भंगको पनि प्रकट हुन्छ ।

यसको अतिरिक्त अन्य कर्मस्थानको भावना गरी अर्हत्व पाउने भिक्षुलाई आयुको अवधि परिच्छन्न हुन्छ या अपरिच्छन्न । तर यस सोह्रवस्तुहरू आनापानस्मृतिको भावना गरी अर्हत्व प्राप्त भएको आयुको अवधि परिच्छन्न नै हुन्छ । त्यो - “अब मेरो आयुसंस्कार यति (दिनहरूसम्म) प्रवर्तित हुनेछ, यसपश्चात् होइन”, यसरी जानेर आफ्नो स्वभावले नै शरीर कृत्य, लगाउने, ओढ्ने आदि सबै कामहरूलाई गरी, कोटपर्वत (कोलपब्बु, श्रीलंका) विहारमा रहने तिष्य स्थविरसमान, महाकरञ्जिय विहारमा रहने मकहातिष्य स्थविरसमान, देवपुत्र महाराष्ट्रमा पिण्डपातिक तिष्य स्थविरसमान र चित्तल पर्वतवासी दुई दाजुभाई स्थविरहरूसमान आँखा बन्द गर्दछन् । उनीहरूमध्ये एकको कथा यहाँ दिइन्छ –

दुई दाजुभाई स्थविरहरूको कथा

दुई दाजुभाई स्थविरहरूमध्ये एक पूर्णमाको उपोशथको दिन प्रातिमोक्षलाई समाप्ति गरी भिक्षुसंघद्वारा घेरिएको आफ्नो वासस्थानमा हिंडुल स्थानमा जानुभएर, उभिनुभयो । चन्द्रमाको प्रकाशलाई आफ्नो आयुसंस्कारहरूलाई विचार गर्दै भिक्षुसंघलाई भन्नुभयो – “तपाईंहरूले पहिले कहिले परिनिवृत्त हुँदै गरेको भिक्षुहरूलाई देख्नुभएको छ ।” उनीहरूमध्ये कसैकसैले भन्यो “हामीहरूले पहिले आसनमा बसेर नै परिनिवृत्त भएका भिक्षुहरूलाई देखेका छौं ।” अरू कसैले भन्यो ‘हामीहरूले आकाशमा पलेटी कसेर, बसेर पनि निवृत्त भएको देखेका छौं ।’ तब स्थविरले भन्नुभयो ‘अब म तपाईंहरूलाई चक्रमण गर्दै नै परिनिवृत्त हुनेलाई देखाउने छु ।’ त्यति भन्नुभएपछि चक्रमण स्थानमा रेखा ताने – “म यस चक्रमणको छेउबाट अर्को छेउमा गएर फर्किएको समय यस रेखामा आइपुग्दा नै परिनिवृत्त हुनेछु” भन्नुभएर चक्रमणमा उत्रेर दोस्रो भागमा गएर फर्किनुहुँदा एक खुट्टाले त्यस रेखालाई छुनासाथ परिनिवृत्त हुनुभयो ।

**तस्मा हवे अप्पमत्तो अनुयुञ्जेथ पण्डितो ।
एवं अनेकानिसंसं आनापानसति सदा ॥**

(यसैले यस्तो अनेक गुण भएको आनापानस्मृतिमा पण्डित व्यक्ति अप्रमत्त भई जुटोस् ।)

उपशमानुस्मृति

आनापानस्मृतिपश्चात् भनिएको उपशमानुस्मृति भावना गर्ने इच्छा भएको योगीले अंगुत्तर निकाय (३, ५७) अनुसार एकान्तमा गएर एकाग्रचित्त भएर

“यावता भिक्खवे, धम्मा संखता वा असंखता वा, विरागो तेसं धम्मानं अगगमक्खायति, यदिदं मदनिम्मदनो पिपास-विनयो आलयसमुग्घातो वट्टपच्छेदो तण्हक्खयो विरागो निरोधो निब्बानं ।”

(भिक्षुहरू, जहाँसम्म संस्कृत धर्म या असंस्कृत धर्म छन् त्यस धर्मका विराग (निर्वाण) अग्र भनिन्छ, जुन मदलाई निर्मद गर्ने हो, प्यास तृष्णालाई बुझाउने हो, आलय रागलाई नष्ट गर्ने हो ... वर्त्त (संसार चक्र) को उपच्छेद गर्ने हो, तृष्णा क्षय, विराग, निरोध, निर्वाण हो ।)

यहाँ, यावता = जहाँसम्म (जाति) । धम्मा = स्वभाव । संखता वा असंखता वा = जुटाई मिलाई प्रत्ययहरूद्वारा बताइएको या नबनाएको । विरागो तेसं धम्मानं अगमक्खायति = त्यस संस्कृत-असंस्कृत धर्महरूको विराग अग्र भनिएको छ, श्रेष्ठ, उत्तम भनिन्छ ।

विरागो = रागको अभाव मात्र होइन, प्रत्युत जुन मदलाई निर्मद गर्ने हो ... निर्वाण हो । जुन त्यो मदलाई निर्मद गर्ने आदि नाम असंस्कृतधर्म हुन्छ, त्यसलाई विराग जान्नुपर्दछ । जुन प्राप्त हुँदा सारा मान, मद, पुरुष मद, आदि मद, निर्मद, अमद भइजान्छन्, विनष्ट भइजान्छन्, यसैले मदनिम्मदनो (मदलाई निर्मद गर्ने) भनिन्छ । जुन प्राप्त हुँदा सबै कामको प्यास बुभदछ, अस्त हुन्छ, यसैले पिपास विनयो (प्यास बुझाउने) आदि भनिन्छ । जुन प्राप्त हुँदा पाँच कामगुणहरूको आलय (राग) नष्ट हुन्छ, यसैले आलय समुग्घातो (आलयलाई नष्ट गर्ने) भनिन्छ । जुन प्राप्त हुँदा तीनै भवहरूको चक्कर नाश हुन्छ, यसैले वट्टपच्छेदो (संसारको चक्करलाई खत्म गर्ने) भनिन्छ । जुन प्राप्त हुँदा सबप्रकारले तृष्णा क्षय हुन्छ, विरागलाई प्राप्त हुन्छ, लय हुन्छ, यसैले तण्हक्खयो विरागो निरोधो भनिन्छ । यी चार योनीहरू, पाँच गतिहरू, सात विज्ञानको स्थितिहरू र नौ सत्त्वावासहरूलाई एकपछि दोस्रोलाई केलाउने, बाँध्ने, सिउनाले 'वाण' नामले चिनिने 'तृष्णा' बाट निस्केको हुन्छ, उसलाई छोडेको छ, अलग भएको छ, यसैले निर्वाण भनिन्छ ।

यसप्रकार यसको मदलाई निर्मद गर्ने आदिको गुणहरूअनुसार निर्वाण भनिने उपशमको अनुस्मरण गर्नुपर्दछ । जो अन्य पनि संयुक्त निकाय (४१, १, २) अनुसार भगवान्द्वारा - "भिक्षुहरू, तिमीहरूलाई असंस्कृतको उपदेश गर्दछु .... सत्य ..... पार ..... सुदुर्दश्य ..... अजर ..... ध्रुव ..... विष्पपञ्च .... अमृत .... शिव .... क्षेम ..... अद्भूत अनीतिक (अनर्थरहित) .... निर्दुःख (अनापद्य) ... विशुद्धि .... द्वीप .... भिक्षुहरू, तिमीहरूलाई त्राणको उपदेश गर्दछु" आदि सूत्रहरूमा उपशमको गुण भनिएका छन्, त्यसानुसारले पनि अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

यसरी मदलाई निर्मद गर्ने आदि गुणानुसार अनुस्मरण गर्ने त्यस योगीलाई "त्यस समय रागले लिप्त चित्त हुँदैन, न द्वेषले चित्त, न मोहले लिप्त हुन्छ । त्यस समय उसको चित्त उपशम (निर्वाण) प्रति सिधा नै हुन्छ ।" बुद्धानुस्मृतिदिमा भनिएअनुसार नै दबिएको नीवरण हुनेलाई एकै क्षण ध्यानांग उत्पन्न हुन्छन् । उपशमको गुणहरूको गम्भीरताले या नाना प्रकारको गुणहरूको स्मरण गर्नुमा लागको कारणले अर्पणालाई प्राप्त नगरी ध्यान उपचार नै प्राप्त हुन्छ । त्यो उपशमको गुणहरू अनुस्मरण गर्नाले उत्पन्न हुनाको कारण उपशमानुस्मृति नै भनिन्छ ।

६ अनुस्मृतिहरूसमान यो पनि आर्यश्रावकलाई नै सिद्ध हुन्छ । यस्तो हुँदा पनि उपशमतर्फ भुकिरहने पृथग्जनलाई यसलाई मनन गर्नुपर्दछ । श्रुतले पनि उपशममा चित्त प्रसन्न हुन्छ ।

यस उपशमानुस्मृतिमा लागेको भिक्षु सुखपूर्वक सुत्दछ । सुखपूर्वक सुतेर उठ्दछ । शान्त इन्द्रिय, शान्त मनयुक्त हुन्छ । लज्जा संकोचयुक्त, प्रासादिक, प्रणीत र अधिमुक्ति भएको हुन्छ । सब्रह्मचारीहरूको लागि गौरवयोग्य र सत्कार प्राप्त हुन्छ । अगाडि प्रतिवेध प्राप्त नहुँदा सुगति परायण हुन्छ ।

**तस्मा हवे अप्पमत्तो भावयेथ विचक्खणो ।
एवं अनेक्कानिसंसं अरिये उपसमे सतिं ॥**

(यसैले अनेक गुण भएको आर्य उपशमानुस्मृतिमा पण्डित व्यक्ति अप्रमत्त भई जुटोस् ।)

सज्जनहरूको प्रमोदको लागि लेखिएको
विशुद्धिमार्गमा समाधि भावनाको भागमा
अनुस्मृति कर्मस्थान निर्देश नामक
आठौं परिच्छेद समाप्त

ब्रह्मविहार निर्देश

मैत्री ब्रह्मविहार

अनुस्मृति कर्मस्थानपश्चात् भनिएको - मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा - यी चार ब्रह्मविहारमध्ये मैत्रीको भावना गर्ने इच्छा हुने प्रारम्भिक योगीले विघ्नहरूलाई हटाएर, कर्मस्थानलाई ग्रहण गरी भोजन गरी, भोजनबाट उत्पन्न शरीरको पीढालाई मिटाएर एकान्त स्थानमा राम्ररी बिछ्याएको आसनमा सुखपूर्वक बसेर, प्रारम्भमा द्वेषमा अवगुण र शान्तिमा गुणको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

किन यस भावनाबाट द्वेषलाई त्याग्नुपर्दछ ? शान्तिलाई प्राप्त गर्नुपर्दछ । नर नदेखिएको कुनै पनि अवगुण हटाउन सकिँदैन या नजानिएको आनिशंस पनि प्राप्त गर्न सकिँदैन । यसैले अंगुत्तर निकायको सूत्रानुसार “आवुसो, द्वेषले दुषित भएको, पछारिएको, सबप्रकारले पक्रिएको चित्तले जीवहिंसा पनि गर्दछ” आदि द्वेषमा अवगुण देख्नुपर्दछ ।

धम्मपद (१४, ६) -

**खन्ती परमं ततो तितिक्षा ॥
निब्बानं परमं वदन्ति बुद्धा ॥**

(क्षान्ति नामले भनिने तितिक्षा (सहनशीलता) परम तप हो, बुद्धहरू निर्वाणलाई परमपद बताउँछन् ।)

धम्मपद (२६, १७) -

खन्तिबलं बलानीकं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ।

(क्षमाबल नै जसको बल (सेना) को सेनापति हो, उसलाई म ब्राह्मण भन्दछु ।)

संयुक्त निकाय (१) -

खन्त्या भिय्यो न विज्जति ।

(क्षमाभन्दा ठूलो अन्य केही छैन ।)

आदिअनुसार क्षमा (क्षान्ति) मा आनिशंस जान्नुपर्दछ । यसप्रकार द्वेषको अवगुण देख्नाले द्वेषबाट चित्तलाई अलग गर्ने र क्षमाको गुण देख्नाले क्षमामा लगाउनको लागि मैत्रीभावना प्रारम्भ गर्नुपर्दछ । मैत्रीभावना आरम्भ गर्नेलाई प्रारम्भदेखि नै व्यक्तिको दोषहरूलाई जान्नुपर्दछ ।

निम्न व्यक्तिहरूमा मैत्रीभावना पहिला गर्नु हुँदैन ।

(१) अप्रिय व्यक्ति, (२) अति प्रिय सहायक, (३) मध्यस्थ र (४) वैरी - यी चारै जनामा पहिले मैत्रीभावना गर्नु हुँदैन ।

के कारणले अप्रिय आदिमा पहिला भावना गर्नु हुँदैन ? अप्रियलाई प्रियको स्थानमा राख्दै मन क्लान्त हुन्छ । अत्यन्त प्रिय सहायकलाई मध्यस्तको स्थानमा राख्दै क्लान्त हुन्छ । उसको थोरै दुःख उत्पन्न हुँदा पनि रूनेसमान हुन जान्छ । मध्यस्थलाई गौरव र प्रियको स्थानमा राख्दै क्लान्त हुन्छ । वैरीको अनुस्मरण गर्नेलाई क्रोध उत्पन्न हुन्छ । यसैले अप्रिय आदिमा पहिले भावना गर्नु हुँदैन ।

निम्न व्यक्तिहरूमा भावना गर्नु हुँदैन ।

(१) असमान लिङ्ग (स्त्री आदि विसम लिङ्ग) मा यशोधरा, उत्पलवर्णा, रूपनन्दा आदि नामले भाग गरी भावना गर्नु हुँदैन । (२) मरिसकेको व्यक्तिप्रति भावना गर्नु नै हुँदैन ।

असमान लिङ्गमा प्रियप्रति भाग गरी भावना गर्नेलाई राग उत्पन्न हुन्छ । जस्तै -

अमात्यपुत्रको कथा

कुनै एक अमात्यको छोराले कुलपुग स्थविरसँग सोध्यो - “भन्ते, मैत्रीभावना कसप्रति गर्नुपर्दछ ?” स्थविरले “प्रिय व्यक्तिमा” गर्नुपर्छ भन्नुभयो । उसलाई आफ्नी स्त्री प्यारो थियो, त्यसैले ऊ उसैमा मैत्रीभावना गर्न थाल्यो । शीलको अधिष्ठान गरी, ढोका बन्द गरी,

कोठामा बसेर मैत्रीभावना अभ्यास गर्दा पत्नीप्रतिको रागले गर्दा मैत्रीभावनाको सद्दा राग नै वृद्धि भएर आयो । तब पत्नीप्रतिको रागले अन्धा भएर पत्नीकहाँ जान खोज्दा अन्धकारमा ढोकालाई ठीक²⁰⁶ ढगले पत्ता लगाउन नसक्दा, भित्तालाई नै प्वाल पारी (भत्काई) जाने इच्छाले भित्तालाई लात हान्यो । यसैले असमान लिङ्गमा भाग गरी भावना गर्नु हुँदैन ।

एक तरुण भिक्षुको कथा

मृतव्यक्तिप्रति भावना गर्दा न त अर्पणालाई प्राप्त हुन्छ र न उपचारमध्ये कुनैलाई नै । जस्तै – एक तरुण भिक्षुले आचार्यप्रति मैत्री गर्न आरम्भ गर्‍यो । उसलाई मैत्री हुन पाएन । ऊ महास्थविरकहाँ गएर - “भन्ते, मलाई मैत्रीध्यानको समापत्ति अभ्यस्त छ, तर त्यसलाई प्राप्त हुन सकेन, के कारण हो ?” भन्यो । स्थविरले - “आवुसो, निमित्तलाई खोज” भन्नुभयो । ऊ त्यसलाई खोज्दै आचार्यको मृत्यु भएको कुरा जानेर, पछि अरूप्रति मैत्री गर्दै समापत्ति प्राप्त गर्‍यो । यसैले मरेको व्यक्तिमा भावना गर्नु हुँदैन ।

भावना विधि

सबभन्दा पहिला “अहं सुखितो होमि, निदूदुक्खो” (म सुखी होऊँ, दुःखरहित होऊँ) या - “अवेरो अव्यापज्झो अनीघो सुखी अत्तानं परिहरामि” (म वैररहित होऊँ, व्यापादरहित होऊँ, उपद्रवरहित होऊँ, सुखपूर्वक आफ्नो नीवरण गर्दछु) यसरी बारम्बार आफूमा नै भावना गर्नुपर्दछ ।

यसो हुँदा जनु विभंगमा भनिएको छ - “कसरी, भिक्षु मैत्रीयुक्त चित्तद्वारा एक दिशालाई पूर्ण गरी विहार गर्दछ ? जसरी एक प्रिय, मनाप, व्यक्तिलाई देखेर मैत्री गर्दछ, त्यसरी नै सारा सत्त्वहरूलाई मैत्रीले पूर्ण गर्दछ ।” जुन पटिसम्भिदामग्गमा - “कुन पाँच आकारहरूले सीमारहित मैत्री चेतोविमुक्ति हो ?”

सब्बे सत्ता अवेरा अव्यापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु । सब्बे पाणा ... सब्बे भूता ... सब्बे पुग्गला ... सब्बे अत्तभाव-परियापन्ना अवेरा अव्यापज्झा अनीघा सुखी अत्तानं परिहरन्तु ति ।”

(सारा सत्त्वहरू वैररहित, व्यापादरहित, उपद्रवरहित, सुखपूर्वक आफ्नो परिहरण गरोस् । सारा प्राणी ... सारा भूत (उत्पन्न भएको जीव) ... सारा व्यक्ति ... सारा आत्मभाव (पञ्चस्कन्धबाट बनेको शरीर)मा परेकाहरू वैररहित, उपद्रवरहित, सुखपूर्वक आफ्नो परिहरण गरोस् ।)

आदि भनिएका छन् । तर जुन सुत्त निपातको मेत्त सुत्त (१,८) अनुसार -

सुखिनो वा खेमिनो होन्तु सब्बे सत्ता भवन्तु सुखितता ।

(सारा सत्त्व सुखी, कल्याण प्राप्त होऊन्, ती सुखी चित्त भएको होऊन् ।)

भनिएको छ । के त्यो विरुद्ध हुन्छ ? त्यो विरुद्ध हुँदैन । किनकि त्यहाँ आफूमा भावना गरिएको छैन । किन ?

किनकि त्यो मेत्त सुत्तमा अर्पणानुसार भनिएको छ र यो साक्षी भएअनुसार भनिएको छ । यदि सय या हजार वर्ष - ‘म सुखी होउ’ आदिढगले आफूमा मैत्रीभावना गर्दछ, तब उसलाई अर्पणा उत्पन्न हुँदैन, तर ‘म सुखी होऊँ’ यसरी भावना गर्नेलाई - जसरी म सुखी चाहन्छु र मर्न चाहँदैन - यसरी अन्य सत्त्व पनि छन् आदि यसप्रकार आफूलाई साक्षी गर्दा अन्य सत्त्वहरूप्रति हितसुखको चाहना उत्पन्न हुन्छ । - संयुक्त निकाय (३, १, ८) र उदान (५, १) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएर यस नयलाई देखाउनुभएको छ ।

सब्ब दिसा अनुपरिगम्म चेतसा नेवज्झगा पियतरमत्तना क्वचि ।

एवं पियो पुथु अत्ता परेसं तस्मा न हिंसे परमत्तकामो ॥

(सारा दिशाहरूमा चित्तद्वारा भ्रमण गर्दा आफूभन्दा प्रियतर कसैलाई पाइन्न, यसरी नै अन्य प्राणीहरूलाई आफू सबैभन्दा प्रिय छ । यसैले आफ्नो हितसुखको लागि अरूको हिंसा नगरून् ।)

यसैले साक्षी हुनको लागि पहिले आफूलाई मैत्रीद्वारा पूर्ण गरी त्यसपश्चात् सुखपूर्वक प्रवर्तित हुनको लागि जो उसको प्रिय, मनाप, गौरवणीय, सत्कारयोग्य आचार्य या आचार्यजस्तै उपाध्याय²⁰⁷ या उपाध्यायजस्तै छ, उसको प्रियमनाप भएको कारण दान, प्रिय वचन आदि र गौरव, सत्कार पाउने कारण शील, श्रुत आदिलाई अनुस्मरण गरी - “यो सत्पुरुष सुखी होस्, दुःखरहित होस्” आदि ढंगले मैत्रीभावना गर्नुपर्दछ। यसप्रकारको व्यक्तिमा मैत्री गर्नाले अवश्य अर्पणा प्राप्त हुन्छ।

यस भिक्षुले यतिमा नै सन्तोष नगरी सीमाको उल्लंघन गर्ने इच्छाले त्यसपछि अत्यन्त प्रिय सहायकप्रति, अत्यन्त प्रिय सहायकपछि मध्यस्थप्रति, मध्यस्थपछि वैरी व्यक्तिप्रति मैत्रीभावना गर्नुपर्दछ। भावना गर्नेलाई एकएक भागमा चित्तलाई मृदु, काम गर्न योग्य (कर्मण्य) गरी त्यसपछिको भागमा लैजानुपर्दछ। तर जसको वैरी व्यक्ति छैन या महापुरुषको स्वभाव भएको छ, जो अनर्थ गर्दा पनि अरूप्रति वैरीको विचार राख्दैन, उसलाई “मध्यस्थप्रति मेरो मैत्री चित्त कर्मण्य भैसक्यो अब त्यसलाई वैरीप्रति लैजान्छु” यसरी भावना गर्नु नै पर्दैन। तर जसको द्वेष भाव हुन्छ उसप्रति मात्र भनिएको छ - “मध्यस्थपश्चात् वैरी व्यक्तिप्रति मैत्रीको भावना गर्नुपर्दछ।”

यदि उसले वैरीप्रति चित्तलाई लैजाँदा त्यसबाट गरिएको अपराधहरूका अनुस्मरणद्वारा प्रतिहिंसाको भावना उत्पन्न हुन्छ भने त्यसभन्दा अन्य व्यक्तिहरूप्रति मैत्री भावना गर्नुपर्दछ, जहाँ उसलाई कहीं मैत्रीभावना प्राप्त हुन्छ। त्यसपछि फेरि बारम्बार त्यही वैरी व्यक्तिप्रति मैत्री गर्दै प्रतिहिंसा भावना मेटाउनुपर्दछ। यदि यसरी पनि प्रयत्न गर्नाले वैर शान्त हुँदैन भने -

ककचूपम ओवादआदीनं अनुसारतो ।

पटिघस्स पहाणाय घटितब्बं पुनप्पुनं ॥

(ककचूपम (आराको उपमा)को उपदेशादिअनुसार प्रतिघ (प्रतिहिंसाको भाव)लाई हटाउनको लागि पुनः पुनः प्रयत्न गर्नुपर्दछ।)

त्यो पनि यस आकारले आफूलाई उपदेश गर्दै नै - “अरे, क्रोधी मानिस, मज्झिम निकाय (१, ३) अनुसार के भगवानले भन्नुभएन - “भिक्षुहरू, यदि दुवैतिर बिंड भएको आराले लुटेराहरू चोरले अंगप्रत्यंग चिरीदियो भने पनि जसले मनलाई द्वेषयुक्त गर्दछ, ऊ मेरो अनुशासन पालन गर्ने हुने छैन।” त्यसरी नै संयुक्त निकाय (११,१,४) अनुसार -

“तस्सेव तेन पापियो यो कुद्धं पटिकुञ्जति ।

कुद्धं अप्पटिकुञ्जन्तो सङ्गमं जेति दुज्जयं ॥”

(जसले क्रोधीप्रति क्रोध गर्दछ, त्यसबाट उसैलाई खराबी हुन्छ। क्रोधीप्रति क्रोध नगर्ने व्यक्ति दुर्जय संग्राम पनि जित्छ।)

“उभिन्नमत्थं चरति अत्तनो च परस्स च ।

पर संकुपितं वत्वा यो सतो उपसम्पति ॥”

(अरूलाई क्रुद्ध भएको जानेर जो स्मृतिवान् शान्त हुन्छ, ऊ आफ्नो र अरूको दुवैमा भलाई गर्दछ।)

अंगुत्तर निकाय (७,६,११) अनुसार भगवानले भन्नुभएको छ - “भिक्षुहरू, यी सात कुराहरू वैरीहरूलाई इच्छित छन्, वैरीहरूद्वारा करणीय छन्, जुन क्रोध स्वभाव भएकी स्त्री या पुरुषमा विचार उत्पन्न हुन्छन्। कुनचाहिँ सात ? भिक्षुहरू, यहाँ एक वैरीले अर्को वैरीको लागि यस्तो चाहन्छ (१) धेरै राम्रो हुन्थ्यो कि यदि ऊ कुरूप भएमा। त्यो के कारणले ? भिक्षुहरू, कुनै एक वैरी अर्को वैरी रूपवान् भएको देखेर प्रसन्न हुँदैन। भिक्षुहरू, पुरुष, पुद्गल क्रोधी स्वभाव भएको छ, क्रोधले पछारेको छ, क्रोधको वशीभूत छ। यद्यपि ऊ राम्ररी स्नान गरेको, सुन्दर ढंगले लेपन गरेको, केश, आँखिभौं बनाएको र सेतो वस्त्र लगाएको हुन्छ, तर ऊ क्रोधले पछारेको हुनाले कुरूप नै हुन्छ। भिक्षुहरू, यो पहिलो कुरा वैरीहरूद्वारा इच्छित, वैरीहरूद्वारा करणीय छ, जुन क्रोध स्वभाव भएको स्त्री या पुरुषको मनमा विचार उत्पन्न हुन्छ।

फेरि भिक्षुहरू वैरीको लागि वैरी यस्तो चाहन्छ - “धेरै राम्रो हुन्थ्यो कि यो (२) दुःखपूर्वक सुतोस्।” (३) धेरै धनवान् नहोस् (४) धनसम्पत्ति भएको नहोस् (५) यश नहोस् (६) मित्रहरू नहोस् (७) शरीर छुटेर मरणपछि सुगतिलाई प्राप्त गरी स्वर्ग लोकमा उत्पन्न नहोस्। त्यो के कारण ? भिक्षुहरू एक वैरी अर्को वैरी सुखपूर्वक सुतेको .... स्वर्गगमनदेखि प्रसन्न हुँदैन। भिक्षुहरू, यो पुरुष पुद्गल क्रोधी स्वभाव भएको छ, क्रोधले पछारेको छ, क्रोधले वशीभूत छ। कायले दुश्चरित गर्दछ। वचनले, मनले दुश्चरित गर्दछ। त्यो काय, वचन, मनले दुश्चरित गरी शरीर छुट्टा परम मरणपछि क्रोधले पछारेको अपाय-दुर्गति=विनिपात = निरय (नर्क) मा उत्पन्न हुन्छ।”

साथै अंगुत्तर निकाय र इतिवृत्तक (५,२) अनुसार भगवानले भन्नुभएको छ, “जसरी भिक्षुहरू मुरदाठी (चिताको आधा जलेको दाउरा, बाँस) दुवैतिरबाट जलेको होस् र बीचमा गुहु लागेको होस्, त्यो न त गाउँमा दाउराको काम दिन्छ न जंगलमा नै दाउराको काम दिन्छ। भिक्षुहरू, म यस क्रोधी पुरुष पुद्गलाई त्यस्तै नै भन्दछु।”

“तिमी यसरी क्रोध गर्दै भगवान्को शासन (आज्ञा) गर्ने हुँदैनौ, क्रोधीप्रति क्रोध गर्दै क्रुद्ध पुरुषभन्दा खराब भएर दुर्जय संग्रामलाई जित्दै वैरीहरूद्वारा गरिने कुरालाई आफैँ गर्दछौ र मुरदाठीसमान हुन्छौ ।” योगीले आफूलाई यसरी सम्झाउने प्रयत्न र उद्योग गर्दा यदि त्यो वैरभाव शान्त हुन्छ भने धेरै राम्रो, यदि शान्त हुँदैन भने त्यस भावना गरिएको पुरुषको जुनजुन कुरा शान्त र परिशुद्ध गुणहरू हुन्छन् । अनुस्मरण गर्दा योगीको चित्तलाई प्रसन्न गर्दछन्, त्यसत्यसलाई अनुस्मरण गरी वैरभावलाई मिटाउनुपर्दछ ।

कसैकसैको कायिक कर्म मात्र उपशान्त हुन्छ, र उसको उपशान्त भएको धेरैजसो व्रतप्रतिव्रत गर्ने व्यक्ति सबैले जान्दछन् तर उसको वाचिक कार्य र मनोकर्म शान्त हुँदैनन् । यस्तो अवस्थामा योगीले त्यस व्यक्तिको अशान्त कर्महरूबारे नसोचेर कायिक कार्यको उपशम मात्र अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

कसैकसैको वाचिक कर्म उपशान्त हुन्छ, त्यसको उपशान्त भएको सबैले जान्दछन् । ऊ स्वभावैले कुशल क्षेम (भलाकुसरी) सोध्ने हुन्छ, हँसिलो अनुहार, सुखपूर्वक कुराकानी गर्ने, संमोहन गर्ने हुन्छ । उतान मुख, पहिले बोल्ने, मधुर स्वरले धर्मको पाठ गर्ने हुन्छ । अव्याकुल, परिपूर्ण पद व्यञ्जनहरूले धर्म भन्दछ । तर काय कर्म र मनोकर्म उपशान्त हुँदैनन्, तब योगीलेती अशान्त कर्महरूलाई नसोचेर वचीकर्मको उपशमलाई मात्र अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

कसैकसैको मनोकर्म नै उपशान्त हुन्छ, उसको उपशान्त भएको चैत्य वन्दना आदिको समय सबैलाई प्रकट हुन्छ । जो अशान्त चित्त भएको हुन्छ, ऊ चैत्य, बोधि (वृक्ष) या वृद्ध भिक्षुहरू (स्थविरहरू) को वन्दना गर्दै सत्कापूर्वक वन्दना गर्दैन । धर्मश्रवण गर्ने स्थानमा विक्षिप्त चित्त भएर या भ्रष्टिको मादैं बस्दछ तर उपशान्त चित्त हुने श्रद्धापूर्वक सत्कारपूर्वक वन्दना गर्दछ । कान लगाएर, चित्त दिएर शरीर या वचनले चित्तको प्रसन्नतालाई प्रकट गर्दै धर्म सुन्दछ । यसप्रकार एको मनोकर्म नै उपशान्त हुन्छ । शारीरिक र वाचिक कर्म उपशान्त हुँदैनन् । तब योगीले त्यस व्यक्तिको अशान्त कर्महरूबारे नसोचेर मनोकर्मको उपशमलाई मात्र अनुस्मरण गर्नुपर्दछ ।

कसैकसैको तीनै कर्महरूमा एक पनि उपशान्त हुँदैन, त्यस व्यक्तिप्रति, यद्यपि यो यस समय मनुष्य लोकमा विचरण गर्दैछ तथापि केही दिन बित्दा संजीव, कालसूत्र, संघात, रौरव, महारौरव, तापन, महातापन र अवीचि आठ महानिरयहरू र अवीचि महानिरयको चारैद्वारमा चारचार गरी कुक्कुल आदि सोह्र उत्सद निरयहरू आदिमा वास गर्न जाने व्यक्ति हुनेछ भनी करुणा गर्नुपर्दछ । कारुण्यको कारण वैरभाव शान्त हुन्छ ।

कसैकसैको यी तीनै कर्महरू शान्त हुन्छन् । तब योगीलाई जुनजुन कर्म रुच्छछ त्यसत्यसलाई अनुस्मरण गर्नुपर्दछ । यसप्रकारको व्यक्तिप्रति मैत्री भावना गर्नु कठिन हुँदैन ।

यसको अर्थलाई स्पष्ट गर्नको लागि - “आवुसो, यी पाँच वैरभावलाई हटाउने हुन्, जहाँ कि भिक्षुको उत्पन्न वैरभाव सबैप्रकारले हटाउनुपर्दछ,” अंगुत्तर निकाय (५,१,१) को पञ्चक निपातमा आएको यस आघात प्रतिविनय सूत्रको विस्तार गर्नुपर्दछ ।

यदि यसप्रकारले पनि मैत्रीको प्रयत्न गर्नेलाई वैरभाव अझै उत्पन्न हुन्छ भने उसले आफूलाई यसरी उपदेश गर्नुपर्दछ -

**अत्तनो विसये दुक्खं कतं ते यदि वेरिना ।
किं तस्साविसये दुक्खं सचित्ते कत्तुमिच्छसि ॥**

(यदि तिम्रो वैरीद्वारा आफूमाथि दुःख दिन्छ भने तिम्रो के कारणले उसको अगोचर भएको आफ्नो चित्तमा दुःख दिन चाहन्छौ ?)

**बहूपकारं हित्वान् जातिवग्गं रुदम्मुखं ।
महानत्थकरं कोधं सपत्तं जहासि किं ॥**

(बहुउपकारक रुच्चे मुख भएको आफ्नो आफन्तवर्गलाई छाड्न सक्नेले पनि महाअनर्थकारक वैरी यस क्रोधलाई के कारण छाड्दैनौ ?)

**यानि रक्खसि सीलानि तेसं मूल निकन्तनं ।
कोधं नामुपलादेसि को तथा सदिसो जडो ॥**

(जुन शीलहरूको पालन गर्दछौ त्यसको मूल जरा काट्ने क्रोधलाई पुलपुल्याएर राख्दछौ भने तिम्रीजस्तो जड (मुख) अरू को छ

?)

**कतं अनरियं कम्मं परेन इति कुञ्जसि ।
किं नु त्वं तादिसं येव सयं कत्तुमिच्छसि ॥**

**रोसेतुकामो यदि तं अमनापं परो करि ।
रोसुप्पादेन तस्सेव किं पूरेसि मनोरथं ॥**

(तिमीलाई क्रोधित गर्ने इच्छाले यदि अरूले अप्रिय काम गर्‍यो भने उसप्रति क्रोध उत्पन्न गरी उसैको मनोरथ के कारणले पूर्ण गरिरहेछौ ?)

**दुखं तस्स च नाम त्वं कुद्वो काहसि वा न वा ।
अत्तानं पनिदानेव कोधदुखेन बाधसि ॥**

(तिमी क्रुद्ध भएर उसलाई दुःखीत गर्छौ या गर्दैनौ निश्चित छैन, तर क्रुद्ध भएर अहिले क्रोधको दुःखले आफैलाई पीडित गरिरहेछौ ?)

1)

**कोधन्धा अहितं मगं आरुल्हा यदि वेरिनो ।
कस्मा तुवम्पि कुञ्जन्तो तेसं येवानुसिक्खसि ॥**

(क्रोधले अन्धा भएको वैरी यदि खराब मार्गमा हिंडिरहेछ भने तिमी पनि क्रोध गरी किन उनीहरूकै अनुकरण गरिरहेछौ ?)

**यं रोसं तव निस्साय सत्तुना अप्पियं कतं ।
तमेव रोसं छिन्दस्सु किमट्ठाने विहज्जसि ॥**

(शत्रुले जुन क्रोधको कारण तिम्रो अप्रिय काम गरेको छ, त्यसै क्रोधलाई त्यागिदेऊ, विनामतलबको के कारण दुःख पाइरहेछौ ?)

**खणिकत्ता च धम्मानं यहि खन्धेहि ते कतं ।
अमनापं निरुद्धा ते कस्स दानीध कुञ्जसि ॥**

(सबै धर्महरूक्षणिक हुनाले जुन स्कन्धहरूले तिम्रो लागि अप्रिय काम गरिएको थियो त्यो निरुद्ध भइसक्यो, अब यहाँ के को लागि क्रोध गरिरहेछौ ?)

**दुखं करोति यो यस्स तं विना कस्स सो करे ।
सयम्पि दुखहेतु त्वमिति किं तस्स कुञ्जसि ॥**

(जो जसको लागि दुःख दिन्छ, ऊ त्यस पुरुषविना कसको लागि क्रोध गर्दछ । यसप्रकार स्वयं पनि तिमी दुःखको हेतु हो । उसको लागि के कारण क्रोध गरिरहेछौ ,)

यदि यसरी आफूलाई उपदेश दिँदा पनि वैर शान्त हुँदैन भने उसले आफू र अन्यको कर्मस्वकत्व (कर्मायत्त-आफूले गरेको कर्म आफ्नै हुन्छ) को प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ । त्यसमा आफूलाई यसरी प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ, “हे पुरुष ! तिमी उसको लागि क्रोध गरी के गर्छौ ? द्वेषको कारण भएको यो काम तिम्रै अनर्थको लागि हुनेछ । तिमी कर्मस्वक हो, कर्मदायक, कर्मयोनि, कर्मबन्धु, कर्मप्रतिशरण, जुन काम गर्दछौ, त्यसको दायाद (अंशियार) हुनेछौ । यो तिम्रो कर्म न त सम्यकसम्बोधि, न प्रत्येकबोधि, न श्रावकबोधि र न ब्रह्मत्व, न शक्रत्व (इन्द्रत्व), न चक्रवर्ती, न प्रादेशिक राज्य आदि सम्पत्तिहरूमध्ये कुनै एक सम्पत्तिलाई पनि प्राप्त गराउनमा समर्थ छ । प्रत्युत शासन (बुद्धधर्म) बाट च्यूत गराएर जूठोखाने आदि हुने र निरयादिको विशेष दुःखहरूको लागि तिम्रो यो काम हुनेछ । त्यसैले तिमी क्रोधलाई गर्दै दुवै हातले ज्वालारहित रन्किएको आगोलाई या गुहुलाई लिएर अरूलाई हिकार्उने इच्छा हुने मानिससमान आफैलाई नै पहिले पोलाउँदै र दुर्गन्ध गरिरहेछौ ।”

यसरी आफ्नो कर्मस्वकत्वको प्रत्यवेक्षण गरी, अरूलाई पनि यसप्रकार प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ - ‘उनीहरू पनि तिम्रो लागि क्रोध गरी के गर्दछन् ? यो उनीहरूको अनर्थको लागि हुन्छ होइन र ? यो आयुष्मान् कर्मसम्पत्ति हो, कर्मअंशियार, कर्मयोनि, कर्मबन्धु, कर्मप्रतिशरण जुन काम गर्दछ, त्यसैको अंशियार हुनेछ । उसको यो कर्म न त सम्यक सम्बोधि, ... न प्रादेशिक राज्य आदि सम्पत्तिहरूमध्ये कुनै एक सम्पत्तिलाई नै प्राप्त गर्नको लागि समर्थ छ । प्रत्युत शासनदेखि च्यूत गराएर जूठो खाने आदि बनाउने र नितर्क आदि विशेष दुःखहरूको लागि उसको यो कर्म हुनेछ । यो क्रोध गर्दै उल्टो हावामा उभिएर अरूमाथि धूलो फ्याँक्ने इच्छा हुने मानिससमान आफैमाथि फ्याँक्दछ । धम्मपद (९,१०) अनुसार भगवान्‌ले भन्नुभएको छ -

यो अप्पदुट्ठस्स नरस्स दुस्सति सुद्धस्स पोसस्स अनङ्गणस्स ।

तमेव बालं पच्चेति पापं सुखमो रजो पटिवातं व खित्तो ॥

(जसले दोषरहित शुद्ध निर्मल पुरुषलाई दोष लगाउँछ भने त्यसै मूर्खलाई उसको पाप फर्किएर लाग्दछ । जसरी सूक्ष्म धूलोलाई हावा आउनेतिर फ्याँक्नाले, त्यो फ्याँक्नेमाथि नै पर्दछ ।)

210

यदि कर्मसम्पत्ति भएको प्रत्यवेक्षण गर्नेलाई क्रोध शान्त हुँदैन भने उसलाई शास्ताको पूर्वचर्या गुणहरूको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

यो प्रत्यवेक्षण गर्ने ढंग हो – हे प्रब्रजित, तिम्रो शास्ताले, सम्बोधिभन्दा पूर्व नै, सम्बद्ध नहुनुभएको पूर्वजन्महरूमा बोधिसत्व हुँदा नै, चार असंख्य एक लाख कल्पमा पारमिताहरू पूर्ण गर्दै, उहाँलाई हत्या गर्ने वैरीहरूमाथि पनि आफ्नो चित्तलाई खराब गरेन होइन ? जस्तै -

शीलव जातक (७२)

बोधिसत्वले आफ्नी देवीसँग व्यभिचार गर्ने पापी मन्त्रीलाई देश निकाला गरिदियो । त्यसको बदला लिन त्यस मन्त्रीले शत्रुराजासँग मिली शत्रुराजालाई उक्साएर हमला गराउन लगायो । पापी मन्त्रीद्वारा उक्साइएको शत्रुराजाले पनि सय योजन राज्य जितिसक्दा पनि त्यस शत्रुराजाप्रति आक्रमण गर्न तयार भएको आफ्ना भारदारहरूलाई शत्रुराजाप्रति मैत्रीभाव राखी बगेछ सत्यले अमात्यहरूलाई हतियारहरू छुन पनि दिएन ।

महाशीलव जातक

शत्रु राजाले बोधिसत्व राजा र उनका हजार अमात्यहरूसहित पक्रेर काँचो श्मशानमा घाँटीसम्म जमिन खनेर गाडिदियो । तर पनि बोधिसत्व राजाले आफ्नो चित्तलाई एकरति पनि विचलित गरेन । पछि लाश खान आएका स्यालहरू आफूजिक आएपछि स्यालको घाँटीको माथिल्लो छालालाई दाँतले च्यापिराख्यो । स्याल पनि भाग्ने प्रयास गर्दा चारैखुट्टाले माटोहरू खोस्न थाल्यो । यसरी खोस्नै केही क्षणमा जमिन खुकुलो भयो । बोधिसत्वले पुरुषार्थ गरी बाहिर आएर अरू सबै मन्त्रीहरूलाई पनि बचाए । त्यसपछि श्मशानमा रहने यक्षको आनुभवले आफ्नो श्रगर्भ (राजभवन) मा गएर, आफ्नो श्रीशयनमा सुतेको वेरीलाई देख्दा पनि क्रोध नगरीकन परस्पर शपथ गरी उसलाई मित्र बनाएर भन्यो –

आसिंसेथेव पुरिसो न निब्बिन्देय पण्डितो ।

पस्सामि वोहमत्तानं यथा इच्छिं तथा अहु ॥

(पण्डित पुरुष आशा गरौस् नै, उदास नहोस् । म आफूलाई नै देख्दछु कि जसरी चाहें त्यस्तै नै भयो ।)

खन्तिवादी जातक (३१३)

ब्राह्मण कुलमा जन्मिएको बोधिसत्वले करोडपति आमाबाबुको मृत्युपछि सारा धनहरू दान दिएर प्रब्रजित भयो । धेरै समय बितेर वृद्धावस्थामा शहर प्रवेश गर्दा उहाँप्रति प्रसन्न भएर सेनापतिले राजोद्यानमा आराम गर्न लगायो । त्यस समय राजा कलावुराज दिनको आराम गर्न युवतीहरूसहित त्यस उद्यानमा आए । राजा आराम गर्न पल्टिएको समयमा युवतीहरू उद्यान घुम्न ऋषिलाई देखेर उपदेश सुन बसे । त्यसै समय राजा कलावुराज व्युभिन्दा, युवतीहरू नपाएर खोज्दा, ऋषिको वरिपरि देखेर, रिसाएर सोध्यो – “श्रमण, तिम्री कुन वादलाई मान्दछौ ?” ऋषिले “म क्षान्तिवादी हुँ” भनी जवाफ दियो । फेरि “क्षान्तिवादी भनेको के हो ?” भनी सोध्दा ऋषिले “गाली दिँदा, हिर्काउँदा, पिट्दा, जिस्क्याउँदा अक्रोधी भई बस्नु, सहनु” भनी जवाफ दियो । तब निर्बुद्धि राजा कलावुराजले “तब हेरौलो” भन्दै जल्लादलाई बोलाएर ऋषिलाई चाबुकले हिर्काउने, हातखुट्टा कटाउन लगाए । तैपनि बोधिसत्व ऋषिले त्यस राजाप्रति एकरति पनि क्रोध गरेन ।

यो आश्चर्यको कुरा होइन जो बूढा प्रब्रजितले मात्र यस्तो गरौस् । चूल धम्मपाल जातक (१५८) मा त उतानो सुत्ने बच्चाले पनि त्यसरी सहेर बस्यो । बाबु महाप्रताप नामक राजाद्वारा चारैवटा हात खुट्टालाई बाँसको कप्टेरोसमान कटाई पठाउँदा उनकी आमाले निम्नप्रकार विलाप गरिन् –

चन्दरसानुलिता बाहा छिज्जन्ति धम्मपालस्स ।

दायादस्स पथव्या पाणा मे देव ! रुज्झन्ति ॥

(सारा पृथ्वीको अंशद धर्मपालको चन्दनले पोतिएको पाखुरा काटिरहेछ, देव ! मेरो प्राण निरुद्ध भइरहेछ ।)

त्यतिले पनि सन्तोष नगरी, “यसरी शिरलाई काटी पठाउ” भनी आज्ञा गर्दा “अब यो तेरो चित्तलाई काबुमा गर्ने समय हो । हे धर्मपाल ! शिरलाई कटाउने बाबु, शिर काट्ने मानिसहरू, विलाप²¹¹ गर्ने आमा र आफू - यी चारजनाप्रति एकजस्तो चित्त भएको हाऊ” भन्दै आफैलाई दृढ प्रतिज्ञा गरी एकरति पनि विचलित नभई बस्यो ।

यो पनि आश्चर्यको कुरा होइन जुन मनुष्य भएर यसरी गयो, पशु भएर पनि त्यसरी चित्तलाई खराब गरेन । जस्तै -

छद्दन्त जातक (५१४)

एक समय बोधिसत्व हस्तिराज भई जन्म लियो । उसकी दुई हथिनी थिए । उनीहरू जंगलमा वास गर्दा प्रत्येक बुद्धहरूका पूजा गर्दथे । कान्छी हथिनीले आफ्नो पतिले जेठीलाई मात्र माया गर्छ भनी विचार गरी ईर्ष्या र द्वेष उत्पन्न गरिन् र प्रत्येकबुद्धको पूजा गर्दा “म अर्को जन्ममा काशीराजमा जन्म भएर कान्छीराजाकी रानी हुन पाउँ र राजालाई वशमा गरेर त्यस हातीलाई मार्न लगाउने छु” भनी इच्छा गरिन् । त्यसैले छिट्टै मर्नको लागि खानपिन छाडिदिइन् । फलस्वरूप मरेर काशीराजमा जन्म भईन् र काशीराजाकी रानी पनि भईन् । पछि पूर्वजन्मको कुरालाई सम्भेर सोणुत्तर नामक शिकारीलाई हात्तीको दाँत लिन पठाउने बहानामा मार्न पठाईन् । त्यस शिकारीले बोधिसत्व हात्तीलाई विष चोपेको बाणले हात्तीको नाभिमा छेदन गर्दा पनि, हात्तीले आफ्ना दाँत आफैले कटाएर लान दियो । तर आफ्नो हानी गर्ने शिकारीप्रति रतिभर पनि क्रोध गरेन । जस्तै भनिएको छ -

**समपितो पृथुसल्लेन नागो अदुट्ठचित्तो लुङ्कं अङ्कासि ।
किमत्थियं कस्स वा सम्म हेतु ममं वधि कस्स वायं पयोगो ॥**

(पृथुल बाणद्वारा लागेको हात्तीले चित्तलाई एकरति पनि नबिगारी व्याधासँग भन्यो - सौम्य, केको लागि यो केको हेतुले मलाई मान्यौ, अथवा कसको यो प्रयोग हो ?)

“काशिराजको रानीद्वारा तिम्रो दाँतको लागि पठाइएको हुँ, भदन्त !” भनी शिकारीले भन्दा उसको मनोरथ पूर्ण गर्दै ६ रंगको किरणहरूलाई निकाल्ने चम्कंदै गरेको सुन्दर सुशोभित आफ्नो दाँतहरूलाई काट्नको लागि अनुमति दियो ।

महाकपि जातक (५१६)

एक ब्राह्मण किसान हराएको गोरु खोज्दै जंगलमा प्रवेश गर्‍यो । जंगलमा बाटो बिराएर धेरै दिन हिंडदाहिंडदा थाकेर फल खान रूख चढ्दा रूखबाट पसेर पहाडको भीरमा खस्यो । त्यहाँ बोधिसत्व महाकपि त्यस ब्राह्मणमाथि दया गरेर भिरबाट बाहिर निकाल्यो । त्यस परिश्रमको थकानले अन्य जंगली जनावरबाट रक्षा गर्न त्यस ब्राह्मणलाई अन्हायो र केही क्षण आराम गर्न सुत्‍यो । त्यसै बेला बोधिसत्व महाकपिप्रति त्यस ब्राह्मणले अकुशल विचार गर्‍यो ।

**भक्खो अयं मनुस्सानं यथेवञ्जे वने मिगा ।
यं नूनिमं बधित्वान छातो खादेय वानरं ॥**

(जसरी वनमा अन्य पशु छन् त्यसरी नै यो मनुष्यहरूको लागि भक्ष्य आहार हो, किन म भोको यस बाँदरलाई मारी नखाउँ ?)

**असितो व गमिस्सामि मंसमादाय सम्बलं ।
कन्तारं नित्थरिस्सामि पाथेयं मे भविस्सति ॥**

(पेटभरी खाएर नै मासुलाई पाथेय (बाटो खर्च) लिएर जानेछु, यसप्रकार मरुभूमि पार गरी जानेछु । यो मेरो पाथेय हुनेछ ।)

यसरी सोचेर ढुंगा उठाएर महाकपिको टाउकोमा हिकार्यो । घाइते भएको महाकपि बिउँभिएर आँसु भरिएको आँखाले त्यस मानिसलाई हेर्दै भन्यो -

**माण्योसि मे, भदन्ते त्वं तुवं नामेदिसं करि ।
तुवं खो नाम दीघायु अञ्जं वारेतुमरहसि ॥**

(भदन्त, तिमीले यस्तो काम किन गर्‍यो ? तिमी दीर्घायु होउ । अरूले ममाथि आक्रमण गर्दा तिमीले रक्षा गर्नेछौ भनी तिमीबाट आशा राखेको थिएँ ।)

तैपनि त्यस मानिसप्रति खराब चित्त नगरी र आफ्नो दुःखलाई पनि विचार नगरी त्यसै मानिसलाई जंगल बाहिर सुरक्षित स्थानमा पुऱ्याइदियो ।

भूरिदत्त जातक (५४२) नामक साँपहरूको राजा हुँदा उपशोधको अंगलाई ग्रहण गरी वल्मीकको शिरानमा सुत्दै गरेको समयमा कल्प विनाशको अग्निसमान औषधीले सारा शरीर छर्किँदा पनि, टोकरीभित्र राखेर सम्पूर्ण जम्बुद्वीपमा खेलाए तापनि, त्यस ब्राह्मणप्रति मनलाई खराब मात्र पनि गरेन । जस्तै भनिएको छ –

पेलाय पक्खिपन्तेपि महन्तेपि च पाणिना ।

आलम्बने नकुप्पामि सीलखण्डभया मम ॥

(साँपको टोकरीमा राख्दा पनि र हातले मल्दा पनि आफ्नो शील भंग हुने डरले आलम्बन नाम भएको सपेराप्रति कोप गर्दै थियो ।)

चम्पेय्य जातक (५०६)

अंगराजा र मगधराजा बीचमा युद्ध भइरहन्थ्यो । एक समय मगधराजा हाच्यो र भागेर चम्पेय्य नागराजा रहेको नदीमा प्रवेश गर्‍यो । त्यहाँ चम्पेय्य नागराजाले देखेर राजालाई स्वागत गर्‍यो र मित्रता भएपछि नागलोकबाट बाहिर आएर युद्ध जितेर अंग र मगधराज्यको अधिपति बनाइदियो मगधराजालाई । त्यसप्रति कृतज्ञ भएर हरेक वर्ष मगधराजाले चम्पेय्य नागराजाको लागि ठूलो पूजा गर्‍यो । यसरी नागराजाप्रति पूजा गरेको देखेर गरीब कुलमा जन्मेको बोधिसत्वले नागराजा हुने कामना गर्‍यो । फलस्वरूप चम्पेय्य नागराजाको मृत्युपछि केही समयपछि बोधिसत्व पनि मरेर नागराजा भई जन्मियो । तर नागको शरीर पाएपछि पश्चाताप गर्‍यो । त्यस समयसम्ममा एक नागकन्याप्रति आकर्षित भई जीवन बिताउँथ्यो । पछि फेरि नागको जीवनदेखि विरक्त भएर मनुष्य भई जन्म लिनको लागि उपोशथव्रत पालन गर्न थाल्यो । तर नागकन्याहरूको संसर्गले शील नष्ट हुन्थ्यो । त्यसैले नागलोक बाहिर आएर उपोशथव्रत पालन गर्न थाल्यो । ऊ हप्ताको एक दिन व्रत पालन गरी फेरि नागलोक नै फर्किन्थ्यो । त्यसै गरी समय बित्दै जाँदा एक दिन एक सपेराले देखेर नागराजालाई पक्रियो । सपेराद्वारा सताउँदा पनि मनमा खराब मात्र पनि उत्पन्न गरेन । जस्तै भनिएको छ –

तदापि मं धम्मचारीं उपवृत्थ-उपोसथं ।

अहितुण्डिको सहेत्वान राजद्वारमिह कीलति ॥

(त्यस समय पनि म धर्मचारीको उपोशथ उपोशथ वास गरेको समय सपेराले पक्रेर राजद्वारमा खेलाउँथ्यो ।)

इं सो वण्णं चिन्तयति नीलं पीतञ्च लोहितं ।

तस्स चित्तानुवत्तन्तो होमि चिन्तित सन्निभो ॥

(उसले नीलो पहेंलो रातो आदि जुन रंगबारे सोच्दथ्यो उसको त्यस चित्त अनुसार म चिन्तितसमान नै हुन्थेँ ।)

थलं करेयं उदकं उदकमि थलं करे ।

इदिहं तस्स कुप्पेयं खणेन छारिकं करे ॥

(स्थललाई जल गरूँ या जललाई स्थल गरूँ । यदि म त्यसप्रति कोप गरूँ भने क्षणमा नै खरानी बनाइदिउँ ।)

यदि चित्तवसी हेस्सं परिहायिस्सामि सीलतो ।

सीलेन परिहीनस्स उत्तमत्थो न सिज्जति ॥

(यदि चित्तको वशमा होउँ भने शीलले परिहीन भइजाउँला र शीलले परिहीनको लागि उत्तमार्थ (बुद्धत्व) सिद्ध हुँदैन ।)

संखपाल जातक (५२४)

मगध नरेशले दुर्योधन नामक बोधिसत्व अध्ययन समाप्त गरी फर्केर आएपछि आफ्नो राज्य दिई ऋषि प्रब्रजित भए । बोधिसत्वले पनि ऋषि भएको पितालाई दर्शन गर्न जान्थ्यो । त्यस समय संखपाल नागराजा ऋषिकहाँ आउँथे र धर्मोपदेश सुन्थे । राजा दुर्योधनले संखपाल नागराजा र उसको सम्पत्तिलाई देखेर अर्को जन्ममा नागराजा हुने इच्छाले महादान गर्न थाल्यो । त्यसैको फलस्वरूप मृत्युपछि नागराजा भई जन्मियो । तर पछि नाग जीवनदेखि विरक्त भएर उपोशथव्रत पालन गर्न नागलोकदेखि बाहिर आउँथ्यो । त्यस दिन जसले जे गरे पनि केही पनि नगर्ने अधिष्ठान गर्दथ्यो । त्यसरी समय बित्दै जाँदा एकदिन १६ जना शिकारीहरू शिकार गर्न आए । दिनभरिको शिकारमा केही पनि नपाउँदा घर फर्किन लाग्दा संखपाल नागराजा देखेर उसैको शिकार गर्न तेज बर्छीहरूले आठ स्थानहरूमा प्वाल पारेर, घाउको मुखहरूद्वारा काँटासहित लताहरूलाई घुसाएर नाकमा बलियो डोरी राखेर सोह्र व्याध्याहरूको छोराहरूद्वारा टोकरीमा लिएर बोक्दै पृथ्वीमा शरीरलाई रगड्दै जाँदै महान दुःखलाई उठाउँदै, क्रुद्ध भएर देखा मात्रले नै सारा व्याधाहरूको छोराहरूलाई भष्म गर्न सक्ने सामर्थ्य भएर पनि आँखालाई उघारी खराब दृष्टिले मात्र पनि हेरेन ।

त्यसरी नागराजालाई पक्रिएर लाँदा बाटोमा आउदै गरेको आलार नामक व्यापारीले शिकारीहरूलाई १६ गोरु र अन्य सम्पत्ति दिएर संखपाल नागराजालाई साटेर लियो । पछि आलारप्रति प्रसन्न भएर आफ्नो नागलोकमा लग्यो र वर्षभरि महान स्वागत सत्कार गर्‍यो । तब आलारले यस्तो महान सम्पत्तिवान् र महाशक्तिशाली संखपाल नागराजा कसरी त्यस्तो विपत्तिमा पर्‍यो भनी सोध्दा संखपाल नागराजाले भन्यो –

**चातुर्दसिं पञ्चदसिञ्चलार, उपोसथं निच्चमुपावसामि ।
अथागमुं सोलस भोजपुत्ता रज्जुं गहेत्वान दल्हञ्च पासं ॥
भेत्वान नासं अतिकड्ढ रज्जुं नयिसु म सम्परिगुह लुदा ।
एतादिसं दुक्खमहं तितिक्खं उपोसथं अप्पटिकोपयन्तो ॥**

(हे आलार सार्थवाह ! चातुर्दशी, पूर्णिमामा म नित्य उपोशथ बस्दथे, तब सोह्र व्याधाका छोराहरू डोरी र बलियो जाल लिएर आए । नाकलाई प्वाल पारेर डोरीलाई त्यसबाट निकालेर मलाई उठाएर व्याधाहरूले लिएर गए । मैले यसप्रकारको दुःखलाई, उपोशथलाई नबिगादै सहेर बसें ।)

यति मात्र होइन, अरू पनि मातुमोसक जातक (४५५) आदिमा बोधिसत्वले अनेक आश्चर्यको कार्य गर्नुभएको थियो ।

मातुपोसक जातक (४५५)

बोधिसत्व एकपल्ट हात्ति योनीमा जन्म लियो । अति शक्तिशाली भएर जन्मिएको त्यस हात्तीको आमा अन्धी थिई । पछि अन्य हात्तीहरूसँग मेल नहुँदा आफ्नी आमालाई लिएर एकान्त हिमालयमा बास गर्न थाल्यो । एक समय बाटो विराएर हराएको शिकारी त्यस स्थानमा आइपुग्यो । बोधिसत्व हात्तीले त्यस शिकारीको रक्षा गरी जंगल बाहिर पुऱ्याइदियो । तर त्यस शिकारीले गलत विचार गरी पुरस्कारको लोभले राजालाई सूचना गर्‍यो । त्यस समय राजाको मंगल हात्तीको मृत्यु भयो । राजाले त्यस हात्ती ल्याउन शिकारी माउतेहरू पठायो । आफूलाई पक्रिन आएको पक्रिन आएका माहुतेहरूप्रति मैत्रीभाव राखेर राखेर उनीहरूलाई कुनै खराब नगरी आफूलाई पक्रिन लगायो । पछि राजाले अन्धीआमाको सेवा गर्ने हात्ती रहेछ भनी थाहा पाएपछि बोधिसत्व हात्तीलाई छाडिदियो ।

त्यसैले सर्वज्ञ भावलाई प्राप्त, देवताहरूसँग लोकमा कसैको क्षमा गुणले बराबरी गर्न नसकिने उहाँ भगवान् शास्तालाई मान्दै वैरचित्तलाई उत्पन्न गर्न अत्यन्त अयुक्त छ, अनुचित छ । यदि यसरी शास्ताको पूर्वचर्याको गुणहरूलाई देख्दा पनि धेरै दिनसम्म क्लेशहरूको दास हुनाले त्यसको वैर शान्त हुँदैन भने उसले अनादि हुनेको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ । त्यहाँ संयुक्त निकाय (१४,२,४) अनुसार भनिएको छ – “भिक्षुहरू, त्यो सत्व सुलभ छैन जो पहिले कहिले आफ्नी आमा नभएको होस्, जो पहिले कहिले आफ्ना बाबु नभएको होस्, वा जो आफ्नो भाई .... बहिनी ..... छोरा .... छोरी नभएको होस् ।” यसैले त्यस मानिसप्रति यसरी चित्त उत्पन्न गर्नुपर्दछ – उनी अतीतकालमा मेरी आमा भएर दश महिनासम्म पेटमा बोकेर, दिसा, पिसाप, थूक, सिंघानादिलाई हरिचन्दनसमान, घृणा नगरी, ती फोहरहरूहटाएर, मलाई छातीमा नचाएर, काखमा बोक्दै पालेकी थिइन । बाबु भएर खसीको जाने मार्ग, (शंकु) द्वारा जाने मार्गादिमा गएर व्यापार गर्दै, मेरो लागि आफ्नो जीवनलाई त्यागेर, दुवैतिरबाट चलेको युद्धमा घुसेर, नौकाले महासमुद्रमा कुदेर र अन्य दुष्कर कामहरू गरेर पुत्रहरूलाई पोस्दछु भनी सोचेर त्यसत्यस उपायद्वारा धनलाई जुटाएर मलाई पोस्यो । भाइ ... बहिनी ... छोरा ... छोरी भएर पनि यो उपकार गर्‍यो, त्यसमाथि मेरो मन खराब गर्नु योग्य छैन ।

यदि यसरी पनि चित्तलाई शान्त गर्न सक्दैन भने उसले यसप्रकार मैत्रीको गुणहरूको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ – हे प्रब्रजित, भगवान्ले भन्नुभएको छ होइन । “भिक्षुहरू मैत्रीयुक्त चित्तको विमुक्तिको आसेवन गरेको, बढाएको अभ्यास गरेको ... एघार आनिशंस जान्नुपर्दछ । कुनचाहिँ एघार (१) सुखपूर्वक सुत्दछ (२) सुतेर सुखपूर्वक उठ्दछ (३) खराब सपना देख्दैन (४) मनुष्यहरूको प्रिय हुन्छ (५) अमनुष्यहरूको प्रिय हुन्छ (६) देवता उसको रक्षा गर्छ (७) उसमा आगो, विष, हतियारहरूले असर गर्दैन (८) शीघ्र चित्त एकाग्र हुन्छ (९) मुखको सुन्दरता बढ्दछ (१०) असंमोह (वेहोशी) नभई मर्दछ । (११) मार्गफल प्राप्त नभए तापनि ब्रह्मलोकमा जाने हुन्छ ।” यदि तिम्री यस चित्तलाई शान्त गर्दैनौ भने यी आनिशंसहरूबाट वञ्चित हुनुपर्नेछ ।

यसरी पनि क्रोधलाई शान्त गर्न नसक्नेलाई धातुहरूको विभाजन गर्नुपर्दछ । कसरी ? हे प्रब्रजित, तिम्री यसरी क्रोध गर्दै कसको लागि क्रोध गर्दैछौ ? के केशहरूको लागि क्रुद्ध हुन्छौ, अथवा रौंको लागि .... नड .... पिसापको लागि क्रुद्ध हुन्छौ ? अथवा केश आदिमा पृथ्वीधातुमा क्रुद्ध हुन्छौ । आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातुमा क्रुद्ध हुन्छौ ? अथवा जुन पञ्चस्कन्ध, द्वादस आयतन, अठार धातुलाई लिएर आयुष्मान् यस नामको हो - भन्दछ । त्यसमा के रूपस्कन्धको लागि क्रुद्ध भइरहेछौ ? अथवा वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञानस्कन्धको लागि क्रुद्ध भइरहेका छौ ? अथवा के चक्षुआयतनको लागि क्रुद्ध भइरहेछौ ? के रुपायतनको लागि क्रुद्ध भइरहेछौ ... के मनायतनको लागि क्रुद्ध भइरहेछौ ? के धर्मायतनको लागि क्रुद्ध भइरहेछौ ? या के चक्षुधातुको लागि क्रुद्ध भइरहेछौ, के रूपधातु, चक्षुविज्ञानधातु, मनोधातु ...

धातुविज्ञान गर्न नसक्नेलाई दानको संविभाग गर्नुपर्दछ । आफ्नो वस्तु अरूलाई दिनुपर्दछ । अरूको वस्तु आफूले लिनुपर्दछ । यदि दोस्रो आजीविकारहित हुन्छ, परिभोग गर्नेको परिष्काररहित हुन्छ, भने आफ्नो वस्तु नै दिनुपर्दछ । यसरी गर्ने व्यक्तिको त्यस मानिसप्रतिको वैर बिल्कूल शान्त हुन्छ । अरूको अतीतको जन्मदेखि संस्कारित जन्मान्तर क्रोध पनि त्यस क्षण नै शान्त हुन्छ । चित्तल पर्वत (सितुल पर्व श्रीलंका)को विहारमा त्यहाँको स्थविरद्वारा तीनपल्ट शयनासन छाड्न भनिएको पिण्डपातिक स्थविरले – “भन्ते, यो आठ कार्षापणको मूल्यको पात्र मेरी आमा महाउपासिकाले दिएको हो, धर्मले पाएको हो, पहाउपासिकाको लागि पुण्य लाभ गराऔं” भनेर दिएको पात्रलाई पाउने ठूला स्थविरजस्तै जसको क्रोध लाभ दान पाउनाको कारणले शान्त भयो । यसरी महागुणयुक्त यो दान हो । भनिएको पनि छ –

अदन्त दमनं दानं सब्बत्थ साधकं ।

दानेन पियवाचाय उण्णमन्ति नमन्ति च ॥

(दान दमन नगरिएको व्यक्तिलाई दमन गर्ने वस्तु हो । दान सर्वसाधक हो । दान र प्रिय वचनले दायक ठूलो हुन्छ र प्रतिग्राहक भुन्दछ ।)

यसरी वैरीप्रति वैर शान्त भएको व्यक्तिको - प्रिय, अतिप्रिय, सहायक, मध्यस्थप्रति, यसरी नै त्यसप्रति पनि मैत्री उत्पन्न हुन्छ । तब उसले पुनः पुनः मैत्री गर्दै आफूप्रति, प्रिय व्यक्तिप्रति, मध्यस्थप्रति, वैरीप्रति - यी चारै व्यक्तिहरूप्रति समचित गरी सीमालाई तोड्नुपर्दछ ।

बलिको उपमा - यदि यस व्यक्तिको प्रिय, मध्यस्थ, र वैरीसँगै आफूसमेत गरी चारजना एक स्थानमा बस्दा कुनै चोर आएर “भन्ते एक भिक्षु हामीलाई दिनुहोस्” भनी भन्दा “के को लागि” ? भनी सोध्दा “उसलाई मारी उसको घाँटीको रगतलाई लिएर बलि पूजा गर्नको लागि” भनी भनेमा, त्यहाँ भिक्षुले “फलानाफलानालाई पकड” भनी सोचेर अरूलाई देखाएमा सीमाको भेद नगरेको नै हुन्छ । यदि “मलाई पकड, यी तीन जनालाई नपकड” भनी सोचेमा पनि सीमाको भेद नगरेको हुन्छ । किन ? जसजसलाई पकडाऊन चाहन्छ, त्यसत्यसको खराबी चाहने हुन्छ र आफूलाई पकड् अरूको हितैषी हुन्छ तर जब चारै व्यक्तिहरूमध्ये एकजनालाई पनि दिनयोग्य देखेन र आफू तथा ती तीनैजनाप्रति समचित नै राख्दछ भने सीमाको भेद गरेको हुन्छ । यसैले पुराना मानिसहरूले भनेका छन् –

अत्तनि हितमज्झते अहिते च चतुब्बिधे ।

यदा पस्सति नानत्तं हितचित्तो व पाणिनं ।

न निकामलाभी मेत्ताय कुसली ति पउच्चति ॥

(आफू, प्रिय, मध्यस्थ र अप्रिय यी चारैजनामा जब नानात्व देख्दछ, तब प्राणीहरूको हित चाहने नै भनिन्छ । तर मैत्रीको धेरै चाहना गरेको समयमा पाउने या मैत्री भावनामा ‘कुशल’ भनिदैन ।)

यदा चतस्सो सीमायो सम्भिन्ना होन्ति भिक्खुनो ।

समं फरति मेत्ताय सब्बलोकं सदेवकं ।

महाविसेसो पुरिमेन यस्स सीमा न नायति ।”

(जब भिक्षुको चारै सीमाहरू भंग हुन्छन्, तब देवहरूसँगै सारा लोकलाई मैत्रीले एकसमान पूर्ण गरिदिन्छ, र जसको सीमा जानकारी हुँदैन, त्यो पहिलाभन्दा महागुणवान् हुन्छ ।)

यसप्रकार समकालमा नै सीमाको भेद, निमित्त-समाधि र उपचार-समाधि यस भिक्षुलाई प्राप्त हुन्छ । सीमाको भेद गर्नाले, त्यसै निमित्तलाई आसेवन गर्दै, बढाउँदै, बहुल गर्दै, थोरै प्रयासमा नै पृथ्वीकसिणमा भनिएको ढंगले नै अर्पणालाई पाउँछ । यहाँसम्म उसलाई – पाँच अंगरहित, पाँच अंगयुक्त, त्रिविध कल्याण, दश लक्षणयुक्त, मैत्रीसहगत प्रथमध्यान प्राप्त भएको हुन्छ । त्यसलाई प्राप्त हुँदा त्यसै निमित्तलाई आसेवन गर्दै, बढाउँदै, बहुल गर्दै क्रमशः चतुष्कनयमा द्वितीय, तृतीयध्यानहरू र पञ्चकनयमा द्वितीय, तृतीय, चतुर्थध्यानहरूलाई प्राप्त गर्दछ ।

ऊ प्रथमध्यान आदिमध्ये कुनै एकले दीघनिकाय (१२) र मज्झिम निकाय (१,१७) अनुसार -

मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरति, तथा दुतियं तथा ततियं तथा चतुत्थिं, इति उद्धमधो तिरियं सब्बधि सब्बत्ताया सब्बावन्तं लोकं मेत्तासहगतेन चेतसा विपुलेन महग्गतेन अप्पमाणेन अवेरेन अव्यापज्झेन फरित्वा विहरति ।

(मैत्रीयुक्त चित्तले एक दिशालाई परिपूर्ण गरी विहार गर्दछ । त्यसरी नै दोस्रो दिशालाई, त्यसरी तेस्रो दिशालाई, त्यसरी नै चौथो दिशालाई । यसप्रकार माथि, तल, तेर्सो सबै स्थान सर्वात्मको लागि, सारा प्राणी भएको लोकलाई विपुल, महान, प्रमाणरहित, वैररहित, व्यापादरहित, मैत्रीयुक्त चित्तले पूर्ण गरी विहार गर्दछ ।)

प्रथमध्यानादिअनुसार अर्पणा चित्तलाई नै यो विकुर्वण सिद्ध हुन्छ ।

यहाँ, मेत्तासहगतेन = मैत्रीले समन्नागत (युक्त) । चेतसा = चित्तले । एक दिसं = यस एक दिशाको । प्रथम ग्रहण गरिएको सत्वलाई लिएर एक दिशामा रहने सत्वहरूलाई पूर्ण गरी विहार गर्ने अनुसार भनिएको हो । फरित्वा = स्पर्श गरी, आलम्बन गरी । विहरति = ब्रह्मविहारले अधिष्ठान गरिएको इर्यापथ विहारलाई गर्दछ । तथा दुतियं = जस्तै - पूर्वादि दिशाहरूमा जुनकुनै एक दिशालाई पूर्ण गरी विहार गर्दछ, त्यसरी नै त्यसपछि अर्को दोस्रो, तेस्रो र चौथो दिशाहरूमा भन्ने अर्थ हो ।

इति उद्धं = यसैप्रकार माथिल्लो दिशालाई भनी भनिएको हो । अधो तिरियं = तल्लो दिशालाई पनि, तेर्सो दिशालाई पनि यसरी नै । अधो = तल । तिरियं = अनुदिशाहरूमा यसरी सब दिशाहरूमा, घोडाहरूको घेरामा घोडासमान, मैत्रीयुक्त चित्तलाई चलाउँदछ, फर्काउँदछ । यतिले एकएक दिशालाई ग्रहण गरी भागभाग गरी मैत्रीपूर्ण गर्नेलाई देखाइएको हो । सब्बधि = आदि भागरहित देखाउनको लागि भनिएको हो । त्यसमा सब्बधि सब स्थानमा । सब्बत्ताय = सबै हीन, मध्यस्थ उत्कृष्ट (उत्तम) मित्र, वैरी, मध्यस्थ आदि प्रभेदहरूमा आफ्नो प्रभेदहरूमा आफ्नो लागि । यो दोस्रो सत्व हो - यसरी भाग नगरी आफ्नो समानताको लागि भनिएको हो । अथवा 'सब्बत्ताय' को अर्थ हो, सबै चित्तभावले । चित्त अलिकता पनि बाहिर विक्षिप्त नगरिकन भनी भनिएको हो । सब्बावन्तं = सबै सत्वहरू । सबै सत्वयुक्त भन्ने अर्थ हो । लोक = सत्वलोक ।

मेत्तासहगतेन चेतसा विपुलेन = यसरी आदि पर्याय देखाउनको लागि यहाँ फेरि मैत्रीयुक्त चित्तले भनिएको हो । अथवा किनकि यहाँ भाग गरी परिपूर्ण गर्नेसमान पुनः 'त्यसरी' या 'यसप्रकार' आदि शब्द भनिएको छैनन्, यसैले फेरि मैत्रीयुक्त चित्तले भनिएको हो । या यो निगमनको रूपमा भनिएको हो । 'विपुल' ले यहाँ परिपूर्ण गर्ने रूपमा विपुलता जान्नुपर्दछ । तर भूमिअनुसार यो महगगत हो । अभ्यस्त तथा अप्रमाण सत्वहरूको आलम्बनानुसार अप्पमाण हो । वैरी व्यापादको प्रहाणले अवेरं हो । दौर्मनस्यको प्रहाणले अब्यापज्झं अर्थात् दुःखरहित हुनु भनिएको हो । यो मैत्रीयुक्तचित्तले आदि ढंगले भनिएको विकुर्वणा को अर्थ हो ।

जसरी यो अर्पणा चित्तलाई नै विकुर्वणा सिद्ध हुन्छ, त्यसरी जुन पटिसम्भिदामग्ग (२)मा "पाँच आकारले सीमारहित स्फरणा चेतोविमुक्ति छ, सात आकारले सीमाले स्फरणा (पूर्ण) हुने चेतोविमुक्ति छ, दश आकारले दिशामा स्फरणा गर्ने चेतोविमुक्ति छ" आदि भनिएका छन् त्यो पनि अर्पणाचित्त भएकोलाई नै सिद्ध हुन्छ भनी जान्नुपर्दछ ।

(१) त्यहाँ "सारा सत्व वैररहित, व्यापादरहित, उपद्रवरहित, सुखपूर्वक आफ्नो परिहरण गरोस् । (२) सारा प्राणी ... (३) सारा भूत ... (४) सारा व्यक्ति .... (५) सारा आत्मभावमा भएका वैररहित, व्यापादरहित, उपद्रवरहित सुखपूर्वक आफ्नो परिहरण गरोस् ।" यी पाँच आकारहरूले सीमारहित स्फरणा मैत्रीचित्तको विमुक्तिलाई जान्नुपर्दछ ।

"(१) सारा स्त्रीहरू वैररहित ... आफ्नो परिहरण गरोस् ... (२) सारा पुरुष ... (३) सारा आर्य ... (४) सारा अनार्य .... (५) सार देव ..... (६) सार मनुष्य .... (७) सारा विनिपातिक (दुर्गतिलाई प्राप्त) वैररहित .... परिहरण गरोस् ।" पटिसम्भिदामग्ग (२) अनुसार सात आकारहरूले सीमाले स्फरणा मैत्रीचित्तको विमुक्तिलाई जान्नुपर्दछ ।

"(१) सारा पूर्वदिशाका सत्व वैररहित .... आफ्नो परिहरण गरोस्, (२) सारा पश्चिमदिशाका .... (३) सारा उत्तर दिशाका .... (४) सारा दक्षिणदिशाका .... (५) सारा पूर्वको अनुदिशाको .... (६) सारा पश्चिम अनुदिशाका ... (७) सारा उत्तर अनुदिशाका ... (८) सारा दक्षिण अनुदिशाका ... (९) सारा तल्लोदिशाका ... (१०) सारा माथिल्लोदिशाको सत्व वैररहित ... परिहरण गरोस् । सारा पूर्वदिशाका प्राणी ... उत्पन्न भएका जीव (भूत) ... पुद्गल (व्यक्ति) ....आत्म भाव (शरीर प्राप्त) वैररहित .... परिहरण गरोस् । सारा पूर्वदिशाका स्त्रीहरू ... सारा पुरुषहरू, आर्य, अनार्य, देव, मनुष्य, विनिपातिक वैररहित ... परिहरण गरोस् । सारा पश्चिमदिशाका, उत्तरदिशाका, दक्षिणदिशाका, पूर्वको अनुदिशाका, पश्चिम अनुदिशाका, उत्तर अनुदिशाका, तल्लोदिशाका, माथिल्लो दिशाका स्त्रीहरू .... विनिपातिक वैररहित, व्यापादरहित .... पीढारहित ... सुखपूर्वक ... आफ्नो परिहरण गरोस् । यी दश आकारहरूले दिशास्फरणा-मैत्रीचित्तको विमुक्तिलाई जान्नुपर्दछ ।

त्यहाँ सब्बे - यो निशेष ग्रहण गर्नु हो । सत्ता - रूप आदि स्कन्धहरूमा छन्द रागले सक्त, विसक्त हुनाले सत्व हो । संयुक्त निकाय (२२,१,१२) अनुसार भगवान्ले भन्नुभएको छ - "राध, रूपमा जुन छन्द छ, जुन राग छ, जुन नन्दी छ, जुन तृष्णा छ, उसमा सत्व विसक्त (अनुरक्त) छ, यसैले सत्व भनिन्छ । वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञानमा जुन छन्द छ, जुन राग छ, जुन नन्दी छ, जुन तृष्णा छ,

त्यसमा सत्व विसक्त (अनुरक्त) छ, यसैले सत्व भनिन्छ।” रूढी शब्दले वीतरागहरूमा पनि यसको व्यवहार हुन्छ, नै। जस्तै - चोयाबाट बनिएको विशेष पंखालाई पनि ताडवन्त (ताडको पंखा) नै भनिनेसमान। शब्द विज्ञान (अक्षरचिन्तक) अर्थको विचार नगरी नाममात्र यो हो भनिन्छ। जुन पनि अर्थको विचार गर्दछ, ती सक्तले योगले सत्व भनिन्छ।

प्राणन - (आश्वास-प्रश्वास) गर्नाले प्राणी हुन्। आश्वास-प्रश्वास गर्ने वृत्ति भएको भन्ने अर्थ हो। उत्पन्न हुनाले भूत हुन्। पैदा हुने, सम्भूत हुनाले भन्ने अर्थ हो। ‘पुं’ निरय भनिन्छ, त्यसमा गल्दछ, यसैले पुग्गल हुन्। निरयमा जान्छन् भन्ने अर्थ हो। आत्मभाव भनिन्छ, शरीरलाई या पञ्चस्कन्धलाई त्यसलाई लिएर प्रज्ञाप्त मात्रको हुनाले आत्मभाव भनिन्छ। त्यस आत्मभावमा पर्यापन्न (परेका) हुन्, यसैले अतभावपरियापन्न भनिन्छ। पर्यापन्नको अर्थ हो परिच्छिन्न, त्यसमा परेका भन्ने अर्थ हो।

जसरी ‘सत्व’ शब्द हो, यसरी शेष पनि रूढीअनुसार यी सबै सारा सत्वको पर्याय शब्द हुन् - भनी जान्नुपर्दछ। यद्यपि अरू पनि सारा जन्तु, सारा जीव आदि सब सत्वको मर्याय शब्द हुन्, तर प्रकटरूपले यी नै पाँचलाई लिएर पाँच प्रकारले सीमारहित - स्फरण मैत्रीचित्तको, विमुक्ति भनिएका छन्।

तर जुन सत्व, प्राणी आदिको, ‘न’ शब्द मात्रले नै प्रत्युत अर्थले पनि नानात्व नै बताउँदछन्, त्यसको सीमारहित स्फरण विरुद्ध हुन्छ। यसैले अर्थ नलगाएर यी पाँच आकारहरूमा कुनै एको रूपमा सीमारहित मैत्रीको स्फरण गर्नुपर्दछ। यहाँ “सारा सत्व वैररहित होस्” यो एक अर्पणा हो। “व्यापादरहित होस्” यो एक अर्पणा हो। व्यापादरहितको अर्थ हो व्यापाद (दौर्मनस्य) रहित। ‘दुःखरहित होस्’ यो एक अर्पणा हो ....। “सुखपूर्वक आफ्नो परिहरण गरोस्” यो एक अर्पणा हो। यसैले यी पदहरूमा पनि जुनजुन प्रकट हुन्छ, त्यसत्यसानुसार मैत्रीको स्फरण गर्नुपर्दछ। यसप्रकार पाँचौं आकारहरूमा चारै अर्पणानुसार सीमारहित स्फरणमा बीस अर्पणा हुन्छन्।

तर सीमासहित स्फरणमा सात आकारहरूमा चारचारको हिसाबले अट्ठाइस अर्पणा हुन्छन्। यहाँ स्त्री पुरुष भनी लिङ्गानुसार, आर्यअनार्य भनी आर्य पृथग्जनानुसार, ‘देव’ मनुष्य, विनिपातिक’ भनी उत्पत्तिअनुसार भनिएका छन्।

दिशाको स्फरणमा ‘सारा पूर्वदिशाको सत्व’ आदिढंगले एकएक दिशामा बीसबीस गरी दुई सय अर्पणा हुन्छन्। ‘सारा पूर्व दिशाको स्त्रीहरू’ आदिढंगले एकएक दिशामा अट्ठाइस-अट्ठाइस गरी दुई सय अस्सी अर्पणा हुन्छन्। यसप्रकार कुल चार सय अस्सी अर्पणा हुन्छन्। यसरी पटिसम्भिदामगमा भनिएअनुसार सबैगरी पाँचसय अट्ठाइस अर्पणा हुन्छन्।

यसप्रकार यी अर्पणाहरूमा जुनकुनै अनुसार मैत्री चेतोविमुक्तिको भावना गरी योगी “सुखपूर्वक सुत्दछ” आदिढंगले भनिएको एघार आनिशंसलाई पाउँदछ।

त्यसमा, सुखपूर्वक सुत्दछ = जसरी शेष व्यक्तिहरू ओल्टेकोल्टे फेर्दै ध्वारध्वार शब्द गर्दै दुःखपूर्वक सुतेर उठ्दछ, यसरी सुती नउठेर फक्रिएका कमलसमान सुखपूर्वक विकाररहित भएर सुती उठ्दछ।

खराब सपना देख्दैन = सपना देख्दा पनि कल्याणकर नै सपना देख्दछ। चैत्यको वन्दना गर्दै गरेकोसमान, पूजा गर्दै गरेकोसमान र धर्मश्रवण गर्दै गरेकोसमान हुन्छ। जस्तै - आफूलाई चोरहरूले घेर्दासमान, हिंसक जन्तुहरूद्वारा दुःखीत भएकोसमान र प्रपातमा भर्दै गरेकोसमान देख्दछन्, यसरी खराब सपना देख्दैन।

मनुष्यहरूको प्रिय हुन्छ = छातीमा छरिएका मुत्ताहारसमान र टाउकोमा उनिएको मालासमान मनुष्यहरूको प्रिय मनाप हुन्छ।

अमनुष्यहरूको प्रिय हुन्छ = जसरी मनुष्यहरूको, यसरी नै अमनुष्यहरूको प्रिय हुन्छ, विशाख स्थविरसमान।

विशाख स्थविरको कथा

उसको पाटलिपुत्र (पटना, भारत)मा कुटुम्बिक थियो। उसले त्यही रहँदै सुन्यो - ताम्रपर्णी, श्रीलंकाद्वीप चैत्यहरूको माला (पंक्ति) ले अलंकृत र काषाय (वस्त्र)ले प्रभासमान छ, चाहेचाहेको स्थानमा नै बस्न या सुत्न सक्दछन्। ऋतु, शयनासन, पुद्गल र धर्मश्रवणको अनुकूल छ, यहाँ सब सुलभ छ।”

उसले आफ्नो धन सम्पत्तिलाई पुत्रस्त्रीलाई सुम्पेर ओढ्नेको टुप्पामा बाँधिएको एक कार्षापण लिएर घरबाट निस्केर समुद्रको किनार नाउलाई पर्खिँदा एक महिना बितायो। व्यापारमा चतुर भएको कारण एक स्थानमा उसले सामान खरीद गरेर अर्को स्थानमा बेच्दै धार्मिक व्यापारले त्यसै महिनाभित्र एक हजार कार्षापण जम्मा गर्‍यो र क्रमशः अनुराधपुरको महाविहार, श्रीलंकामा आएर प्रब्रजित हुनलाई याचना गर्‍यो।

उसलाई प्रब्रजित गर्नको लागि सीमामा लैजाँदा त्यस हजार कार्पाणको थैली उसको कमरपेटिबाट जमिनमा खस्यो । 'यो के हो ?' भनी सोझा "भन्ते, हजार कार्पाण छन्" भनी जवाफ दिँदा भिक्षुहरूले "उपासक, प्रब्रजित भएपछि त्यसलाई ग्रहण गर्न सक्दैनौ, त्यसैले अहिले यसको वितरण गर" भन्दा विशाख उपाशकले "विशाखको प्रब्रजित भएको हेर्न आउनेहरूको हात खाली नजावस्" भनेर सीमाको आँगनमा थैली खोलेर छरेर प्रब्रजित भएर उपसम्पन्न भयो ।

उहाँ उपसम्पदा हुनुभएको ५ वर्ष हुनुभएर भिक्षु र भिक्षुणी प्रातिमोक्ष दुई मात्रिकाहरूलाई याद गरी, भिक्षुहरूको वर्षावासपछि गरिने आत्मलोचना (पवारणा) कार्यक्रम गरी, आफ्नो अनुकूल कर्मस्थान ग्रहण गरी एकएक विहारमा चारचार महिना गरी समवर्तवास (सबै सत्वहरूप्रति समान, मैत्रीचित्तले विहार गर्ने भिक्षु भएर) बस्दै विचरण गर्दै हिँडनुभयो । यसप्रकार स्थविरले विचरण गर्नुहुँदै, ठाउँठाउँमा विहार गर्नुहुँदै जानुहुँदा, एक दिन कुनै रमणीय वनलाई देख्नुभएर त्यस वनको कुनै एक रूखमुनि समापत्तिलाई प्राप्त गर्नुभएर, गरिएको परिच्छेदानुसार त्यस ध्यानबाट आफ्नो गुणको प्रत्यवेक्षण गर्नुहुँदा त्यसबाट उत्पन्न प्रीतिको सौर्मनस्यले निम्नप्रीति वाक्य भन्नुभयो । त्यसैले भनिएको छ –

**वनन्तरे ठितो थेरो विसाखो गज्जमानको ।
अत्तनो गुणमेसन्तो इममत्थं अभासथ ॥**

(वनको बीचमा रहने स्थविर विशाखले गर्जना गर्दै आफ्नो गुणको प्रत्यवेक्षण गर्दै यस कुरालाई भन्नुभयो ।)

**यावता उपसम्पन्नो, यावता इध मागतो ।
एथन्तरे खलितं नत्थि अहो लाभा ते मारिस ॥**

(जबदेखि उपसम्पन्न गएँ र जबदेखि यहाँ आएँ, यसको बीच चूक भएको छैन, मार्ष, कस्तो तिमीलाई लाभ छ ।)

उहाँले चित्तल पर्वतको विहारतिर जानुहुँदा दोबाटोलाई देख्नुभएर यो मार्ग हो कि अथवा त्यो मार्ग हो ?' भनी सोच्ये उभिनुभयो । तब पर्वतमा बस्ने देवताले हात फैलाएर - 'यो मार्ग हो' भनी उहाँलाई बाटो देखायो ।

उहाँ चित्तल पर्वतको विहारमा पुग्नुभएर त्यहाँ चार महिना बस्नुभएर अन्तिम दिनमा भोलि विहान जान्छु भनी सोचेर सुत्नुभयो । चक्रमणको किनारमा मणिलवृक्षमा बस्ने देवता सिढीको तख्तामा बसेर रून् थाल्यो । स्थविरले "तिमी को हो ?" भनी सोध्नुभयो । "भन्ते, म मणिल रूखमा बस्ने मणिलया हुँ" भनी रूखदेवताले जववव दियो ।

"किन रोइरहेछौ ?" "तपाईं जाने कारण" "मेरो यहाँ बस्दा तिमीलाई के लाभ छ ?" "भन्ते, तपाईं यहाँ रहनुहुँदा अमनुष्य परस्पर मैत्री गर्दछन्, ती सब तपाईं जानुभएपछि भ्रगडा गर्ने छन् खराब वचन पनि बोल्ने छन् ।"

स्थविरले "यदि म यहाँ रहँदा तिमीहरूलाई सुखपूर्वक विहार गर्नु हुन्छ भने धेरै राम्रो" भन्नुभएर अरू चार महिना त्यहीं बसेर फसेर त्यसरी नै जाने मन गर्नुभयो । देवता पनि फेरि त्यसरी नै रूयो । यसप्रकार स्थविर त्यहीं रहँदारहँदै परिनिर्वाणलाई प्राप्त गर्नुभयो । यसरी मैत्रीपूर्वक विहार गर्ने भिक्षु अमनुष्यहरूको प्रिय हुन्छ ।

देवता उसको रक्षा गर्दछ = जसरी आमाबाबु पुत्रको रक्षा गर्दछन् त्यसरी नै देवता उसको रक्षा गर्दछन् ।

उसमाथि आगो, विष या हतियार असर गर्दैन = मैत्रीपूर्वक गर्नेको शरीरमाथि उत्तरा उपासिकालाई तातो घिउ, संयुक्ताभाणक चूलशिवस्थविरलाई विष, सांकृत्य (साकिच्च) श्रामणेरलाई हतियारजस्तै असर गर्दैन, घुस्दैन, उसको शरीरलाई दुःख पुऱ्याउँदैन ।

उत्तरा उपासिकाको कथा

धम्मपदट्ठ कथा (१७, ३) अनुसार उत्तरा उपासिका बुद्ध-धर्म-संघमा श्रद्धालु थिइन् । उनीको विवाह त्रिरत्नप्रति श्रद्धारहित कूलमा भयो । एक दिन सिरिमा नामकी वेश्यालाई किनेर पतिको सेवा गर्न लगाएर पटिबाट १५ दिनको छुट्टि लिएर भगवान् बुद्धसहित संघ भोजन गराइन् । अन्तिम दिनमा उत्तराको पतिले 'आफ्नी पत्नी उत्तरा त्यसरी मुण्डेहरूको लागि दासीजस्तै काम गर्छिन्' भन्ने सोचेर मुस्कायो । सिरिमाले उसको मनको कुरा नबुझेर "अभै उत्तराप्रति आशक्त रहेछ त्यसैले उत्तरालाई नाश गर्न पऱ्यो" भनी ईर्ष्याचित्तले तातिएको घिउको कडाई उठाएर उत्तरामाथि खन्याइन् । तर उत्तराले तुरुन्तै मैत्री भावना बढाइन् । त्यसैले त्यस तातो घिउ जीउभरी खन्याए तापनि उत्तरालाई केही असर परेन ।

गण्डी पाठानुसार श्रीलंकामा दुई दाजुभाई मिली व्यापार गरी धन कमाउँथे । एक दिन रोगको कारणले दाजुको मृत्यु भयो । दाजुको मृत्युबाट दुःखीत भएर भाई भिक्षु हुन गयो । उता भाउजु सामाजिक लाजले दोस्रो विवाह चाहेर पनि गर्न सकिदैन थिई । उनीले जबसम्म देवर जीवित रहन्छ, तबसम्म मेरो इच्छा पूर्ण गर्न सकिँदैन भनी विचार गरी स्थविरलाई मार्ने उद्देश्यले भिक्षाटनमा आउनुभएको स्थविरलाई विष मिश्रित भिक्षा दान गरिन् । स्थविरले पनि मैत्रीभावनासहित भिक्षा खानुभयो । तर उहाँलाई त्यस मैत्रीभावनाको प्रभावले कुनै पनि असर परेन ।

संकिच्च श्रामणेरको कथा

धम्मपदटठकथा (८, ९) अनुसार केही भिक्षुहरूसहित संकिच्च श्रामणेर जंगलमा जानुभयो । एकदिन केही डाकु आएर वनदेवी बलीकर्म गर्नको लागि एक भिक्षु माग्न आए । अन्तमा संकिच्च श्रामणेरले ठूला भिक्षुहरूलाई सम्झाउनुभएर आफू डाकुहरूसँग जानुभयो । डाकुहरूले बलीकर्म गर्न संकिच्च श्रामणेरलाई तयार गरी हतियार प्रहार गर्दा उहाँलाई कुनै पनि असर परेन । बरू यो आश्चर्यको दृश्य देखेर ती सबै डाकुहरू उहाँसँग माफी मागी भिक्षु बने ।

धेनुको कथा

एउटा गाई बाछ्यालाई दूध पिलाउँदै उभिएको थियो । एक व्याधा “त्यसलाई मार्नेछु” भनी सोचेर हातले घुमाएर लामो डण्डी भएको बर्छीले प्रहार गर्‍यो । त्यो उसको शरीरमा लागेर ताडको पातसमान ढल्दै गयो तर गाईलाई असर गरेन । न त उपचारको बलले र न अर्पणाको बलले नै त्यसो भएको हो । मात्र बाछ्याप्रति बलवान् प्रियचित्त हुनाले भएको हो । यस्तो महानुभाव भएको मैत्री भावना हुन्छ ।

शीघ्र चित्त एकाग्र हुन्छ – मैत्रीसाथ विहार गर्नेको चित्त शीघ्र नै समाधिस्त हुन्छ । त्यसको लागि ढीलापन छैन ।

मुखको सुन्दरता बढाउँछ – बन्धन (डाँठ) बाट छुटेको पाकेको ताडसमान उसको मुखको सुन्दरता बढ्दछ ।

असंमोह भई मर्दछ – मैत्रीपूर्वक विहार गर्नेको सम्मोह (वेहोश) पूर्वक मृत्यु हुँदैन, असम्मोहपूर्वक नै, निद्रा आउनेसमान मृत्यु हुन्छ ।

अगाडि प्राप्त नहुँदै – मैत्रीको समापत्तिले अगाडि अर्हत्वलाई प्राप्त गर्न नसक्यै, यहाँबाट च्युत भएर, सुतेर उठेको व्यक्तिसमान ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।

२. करुणा ब्रह्मविहार

करुणाको भावना गर्ने इच्छा भएको कल्याणरहित हुँदाको दोष र करुणाको आनिर्शंसको प्रत्यवेक्षण गरी करुणा भावना आरम्भ गर्नुपर्दछ । तर त्यसलाई पनि आरम्भ गर्दा पहिले प्रिय व्यक्ति आदिमा आरम्भ गर्नु हुँदैन, किनकि प्रिय, प्रिय नै भएर रहन्छ । अत्यन्त प्रिय सहायक अत्यन्त प्रिय सहायक नै भएर, मध्यस्थ, मध्यस्थ नै भएर, अप्रिय, अप्रिय नै भएर, वैरी, वैरी नै भएर रहन्छ । लिङ्गको असमान हुनु मृत्यु भएको हुनु – अक्षेत्र नै हुन् ।

“कसरी भिक्षु करुणायुक्त चित्तले एक दिशालाई स्फरण (परिपूर्ण) गरी विहार गर्दछ ? जसरी एक निर्धन, खराब दशालाई प्राप्त व्यक्तिलाई देखेर करुणा गर्दछ, यसरी नै सबै सत्वहरूप्रति करुणाले स्फरण गर्दछ ।” यसरी विभङ्ग (१२) अनुसार सबभन्दा पहिले कुनै करुणायोग्य अत्यन्त दुःखीत निर्धन खराब अवस्थालाई प्राप्त, कृपण, हातखुट्टामा कीरा परी बग्दै गरेको, दुःखीत हुँदै चिच्याउँदै गरेको पुरुषलाई देखेर “कसरी यो सत्व खराब अवस्थालाई प्राप्त छ, राम्रो हुन्थ्यो कि यो यस दुःखबाट छुटे” भनी करुणा गर्नुपर्दछ । त्यसलाई नपाउनेलाई पनि सुखिरहने पनि पापीलाई मृत्युदण्ड दिइएको बध्य पुरुषको उपमा दिई करुणा गर्नुपर्दछ । कसरी ?”

चोरको उपमा

सामान (दशी) समेत पक्रिएको चोरलाई “यसलाई मारिदिनु” भन्ने राजाजाले राजपुरुषहरूले त्यस चोरलाई बाँधेर चौबाटोचौबाटोमा सय कोरा लगाउँदै मार्ने स्थानमा लैजान्छन् । त्यसलाई मानिस खाद्य भोज्य पनि, माला गन्ध, विलेपन र पेय पनि दिन्छन् । यद्यपि त्यो ती वस्तुलाई खाँदै र परिभोग गर्दै सुखी, भोगयुक्त भएकोसमान जान्छ । तर उसलाई कसैले पनि “यो सुखी छ, महाभोगसम्पन्न छ” भनी मान्दैन । प्रत्युत “यो अभागी अब मर्नेछ, जतिजति नै यो पाइला सार्दछ, त्यतित्यति नै मृत्युको नजिक हुन्छ”

यसरी उसप्रति मानिस करुणा गर्दछन् । यसैप्रकार सुखी व्यक्तिप्रति पनि “यो अभागी हो, यद्यपि यस समय सुखी छ, सुसज्जित भोगहरूलाई उपभोग गर्दछ, तर तीनै द्वारहरूमध्ये कुनै एउटाले पनि गरिएको कल्याणकर्मको अभावले यस समय अपायहरूमा धेरै अधिक दुःख, दौर्मनस्यको अनुभव गर्नेछ” भनी करुणा गर्नुपर्दछ ।

यसरी त्यस व्यक्तिप्रति करुणा गरी, त्यसपछि यसै ढंगले प्रिय व्यक्तिप्रति, तत्पश्चात् मध्यस्थप्रति, त्यसपछि वैरीप्रति - यसप्रकार क्रमशः करुणा गर्नुपर्दछ ।

यदि त्यसलाई पहिले बताइएअनुसार नै वैरीप्रति प्रतिघ (वैरभाव) उत्पन्न हुन्छ भने उसले मैत्रीमा भनेको ढंगले नै शान्त गर्नुपर्दछ । र जुन यहाँ पुण्य गरिएको हुन्छ, उसले पनि ज्ञाति, भोग, रोग, शील, दृष्टिदि सम्पत्तिको विपत्तिमध्ये कुनै एक चक्रको दुःखलाई त्याग्न नसक्नाले “दुःखी नै हो यो भनी सबैप्रकारले करुणा गर्नुपर्दछ” आदि भनिएको ढंगले नै आफूप्रति, प्रिय व्यक्तिप्रति, मध्यस्त र वैरीप्रति - यी चारै व्यक्तिहरूप्रति सीमा ताडेर, त्यस निमित्तलाई आसेवन गर्दै, बढाउँदै, बहुल गरेको मैत्रीमा भनिएको ढंगले नै त्रिक, चतुष्कध्यानानुसार अर्पणालाई बढाउनुपर्दछ । तर अंगुत्तर निकायको अर्थकथामा पहिले वैरी व्यक्तिप्रति करुणा गर्नुपर्दछ, उसप्रति चित्त मृदु गरी, निर्धनप्रति, तत्पश्चात् प्रिय व्यक्तिप्रति, त्यसपछि, आफूप्रति भनी यो क्रम वर्णित छ । त्यो निर्धन, खराब दशाप्राप्त यस पालिको पाठसँग मेल खाँदैन । यसैले भनिएको ढंगले नै भावनालाई आरम्भ गरी सीमालाई तोडेर अर्पणा बढाउनुपर्दछ ।

त्यसपछि पाँच प्रकारले सीमारहित स्फरण, सात प्रकारले सीमासहित स्फरण, दश प्रकारले दिशामा स्फरण आदि गरिन्छ, यो विकुर्वण हो । ‘सुखपूर्वक सुत्दछ’ आदि आदिशंसहरू मैत्रीमा भनिएको ढंगले नै जान्नुपर्दछ ।

३. मुदिता ब्रह्मविहार

मुदिताभावनाको आरम्भ गर्नेलाई पनि पहिले प्रिय व्यक्ति आदिप्रति आरम्भ गर्नु हुँदैन । किनकि प्रिय व्यक्ति प्यारो हुने मात्रले नै मुदिताको प्रत्यय बन्दैन । मध्यस्थ, वैरी व्यक्तिको कुरा नै के गर्नु ? लिङ्गको असमानता, मरेको हुनु - अक्षेत्र हुनु ।

तर अत्यन्त प्रिय सहायक प्रत्यय हुन सक्दछ, जुन अर्थकथामा सोण्ड सहायक (अत्यन्त प्रिय सहायक) भनिएको छ किनकि ऊ नियमित नै मुदित हुन्छ । ऊ पहिले हाँस्छ र पछि भन्छ । त्यसैले उसलाई नै पहिला मुदिताले स्फरण गर्नुपर्दछ । या सुखी, सज्जित, प्रमोद गर्दै गरेको देखेको या सुनेको प्रिय व्यक्तिप्रति “साँच्चै नै यो सत्व आनन्द मानिरहेछ । धेरै नै राम्रो, धेरै नै सुन्दर छ” भनी मुदिता उत्पन्न गर्नुपर्दछ । यसै अर्थलाई लिएर विभंग (१३) अनुसार भनिएको छ - “कसरी भिक्षु मुदितायुक्त चित्तले एक दिशालाई स्फरण गरी विहार गर्दछ ? जसरी एक प्रिय मनाप व्यक्तिलाई देखेर मुदित भएर, यसरी नै सबै सत्वहरूलाई मुदिताले स्फरण गर्दछ ।”

यदि ऊ उसको सोण्ड सहायक या प्रिय व्यक्ति अतीतकालमा सुखी थियो, तर अहिले निर्धन र खराब अवस्थालाई प्राप्त भएको छ भने उसको अतीतमा सुखी भएको अनुस्मरण गरी, ‘ऊ अतीतमा यस्तो महाभोग, महापरिवारसम्पन्न, नित्य मुदित रहने गर्दथ्यो’ भनी उसको त्यस मुदित भएको आकारलाई लिएर मुदिता उत्पन्न गर्नुपर्दछ । अथवा भविष्यमा फेरि त्यस सम्पत्तिलाई पाएर हात्ती, घोडाको पीठ, सुनको पालकी आदिद्वारा विचरण गर्नेछ’ यसरी भविष्यको उसको मुदित भएको आकारलाई लिएर मुदिता उत्पन्न गर्नुपर्दछ । यसरी प्रिय व्यक्तिप्रति मुदितालाई उत्पन्न गरी, पछि मध्यस्थप्रति, फेरि वैरीप्रति क्रमशः मुदिता गर्नुपर्दछ ।

यदि उसले पहिले भनिएको ढंगले नै वैरीप्रति प्रतिघ हुन्छ भने उसले मैत्रीमा भनिएको ढंगले नै शान्त गरी यी तीनै जना र आफूप्रति गरी चारै जनाप्रति समचित्त हुनाले सीमालाई तोडेर त्यस निमित्तलाई आसेवन गर्दै, बढाउँदै, बहुल गर्दै, मैत्रीमा भनिएको ढंगले नै त्रिक, चतुष्कध्यानानुसार नै अर्पणालाई बढाउनुपर्दछ । त्यसप्रश्चात् पाँच प्रकारले सीमारहित स्फरण, सात प्रकारले सीमासहित स्फरण, दश प्रकारले दिशामा स्फरण गरिनुपर्दछ । यो विकुर्वण हो । ‘सुखपूर्वक सुत्दछ’ आदि आदिशंसहरू मैत्रीमा भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ ।

४. उपेक्षा ब्रह्मविहार

उपेक्षाभावना गर्ने इच्छा भएको भिक्षुले मैत्री आदिमा त्रिक-चतुष्कध्यानले अभ्यस्त तृतीयध्यानदेखि उठेर, ‘सुखी होस्’ आदिअनुसार सत्वहरूप्रति ममत्वले उत्पन्न मनस्कारयुक्त हुनाले प्रतिघानुनय (वैर र स्नेह)को समीपचारी हुनाले, सौमनस्यको योगले स्थूल हुनाले पहिले (मैत्री, करुणा, मुदिता) मा दोष र शान्त (सूक्ष्म) हुनाले उपेक्षामा गुणलाई देखेर जुन स्वभावले मध्यस्थ व्यक्ति हो, त्यसको उपेक्षा गरी उपेक्षालाई उत्पन्न गर्नुपर्दछ । त्यसपश्चात् प्रिय व्यक्ति आदिमा भावना गर्नुपर्दछ । विभंग (१३) अनुसार भनिएको छ “कसरी भिक्षु, उपेक्षायुक्तचित्तले एक दिशालाई स्फरण गरी विहार गर्दछ ? जसरी एक अमनाप र मनाप व्यक्तिलाई देखेर उपेक्षक भएर, यसरी नै सब सत्वहरूलाई उपेक्षाले स्फरण गर्दछ ।”

यसैले भनिएको ढंगले मध्यस्थ व्यक्तिप्रति उपेक्षा उत्पन्न गरी, तत्पश्चात् प्रिय व्यक्तिप्रति, त्यसपछि सोण्ड सहायकप्रति र तब वैरीप्रति - यसरी यी तीनै जना र आफूप्रति सबै ठाउँमा मध्यस्थानुसार सीमा तोडेर त्यस निमित्तलाई आसेवन गर्नुपर्दछ, बढाउनुपर्दछ, बहल गर्नुपर्दछ ।

त्यस भिक्षुलाई यसरी भावना गर्नाले पृथ्वीकसिणमा भनिएको ढंगले नै चतुर्थध्यान उत्पन्न हुन्छ । के यो पृथ्वीकसिणमा भनिएको ढंगले नै चतुर्थध्यान उत्पन्न हुन्छ ? के यो पृथ्वीकसिण आदिमा उत्पन्न तृतीयध्यान हुनेलाई पनि उत्पन्न हुन्छ ? उत्पन्न हुँदैन । किन ? आलम्बनको असमान हुनाले । मैत्री आदिमा उत्पन्न तृतीयध्यानको लागि उत्पन्न हुन्छ, आलम्बनको सभाग हुनाले । त्यसपछि विकुर्वण र आनिशंसको लाभ मैत्रीमा भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ ।

प्रकीर्णकथा

ब्रह्मत्तमेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

भियुयो एतेसु अयं पक्किण्णककथापि विज्जेया ॥”

(उत्तम ब्रह्मा (भगवान् बुद्ध) द्वारा भनिएको यी ब्रह्मविहारहरूलाई यसप्रकार जानेर यो थप प्रकीर्णककथामा पनि जान्नुपर्दछ ।)

यी मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षामध्ये (१) अर्थले मैद्य (मोटाउनु) उत्पन्न गर्नाले मैत्री भनिन्छ । स्नेह गर्नु यसको अर्थ हो । अथवा मित्रप्रति आदर उत्पन्न भएको या मित्र व्यवहारको अर्थले पनि मैत्री हो । भलाईको रूपमा हुने लक्षण भएको मैत्री हो । भलाई ल्याउनु त्यसको कृत्य हो । आघातलाई हटाउनु त्यसको प्रत्युपस्थान हो । सत्वहरूको मनाप भाव देखाउनु प्रत्यय हो । व्यापाद शान्त हुनु त्यसको समापत्ति हो । स्नेहको उत्पत्ति हुनु विपत्ति (नाश) हो । किनकि मैत्रीको बहानाले राग उत्पन्न हुन्छ र तृष्णा राग उत्पन्न भएर मैत्रीलाई नाश गर्दछ ।

(२) अरूको दुःख हुँदा सज्जनहरूको हृदयलाई कम्पायमान गराउँदछ, यसैले करुणा भनिन्छ । अरूको दुःखलाई किन्दछ, अथवा मार्दछ, नष्ट गर्दछ, त्यसैले करुणा हो, या दुःखीतहरूमा फैलाइन्छ, स्फरणको रूपमा फैलिन्छ, त्यसैले करुणा हो । दुःखलाई हटाउने आकारको लक्षण भएको करुणा हो । अरूको दुःखलाई सहन नसक्नु त्यसको काम हो । अविहिंसा प्रत्युपस्थान हो । दुःखले सताएका अनाथको रूपमा देख्नु पदस्थापन हो । विहिंसाको शान्त हुनु त्यसको सम्पत्ति हो र शोकलाई उत्पन्न गर्नु विपत्ति हो ।

(३) यसले युक्त व्यक्ति प्रमोद गर्दछन् या स्वयं मोद गर्दछ, या प्रमोद गर्नु मात्र नै मुदिता हो । प्रमोदको लक्षण भएको मुदिता हो । ईर्ष्या नगर्नु त्यसको कृत्य हो । अति उदासिनतालाई नाश गर्नु त्यसको प्रत्युपस्थान हो । सत्वहरूको सम्पत्तिलाई देख्नु पदस्थान हो । अरतिको शान्त हुनु उसको सम्पत्ति र प्रहास (हाँसो) को उत्पन्न हुनु विपत्ति हो ।

(४) 'वैररहित होस्' आदि कामहरूको प्रहाण र मध्यस्थ हुनाले उपेक्षा गर्दछ, यसैले उपेक्षा हो । सत्वहरूमा मध्यस्थको आकारले प्रवर्तित हुने लक्षण भएको उपेक्षा हो । सत्वहरूमा सबैलाई बराबर रूपले देख्नु त्यसको काम हो । प्रतिघ र अनुनय (द्वेष र राग)लाई शान्त गर्नु त्यसको प्रत्युपस्थान हो । सत्व कर्म सम्पत्ति हुन्, उनीहरू कसैको रूचिले सुखी हुने या दुःखबाट छुट्ने, समापत्तिद्वारा बरबाद हुँदैन ? यसरी हुने कर्म सम्पत्तिलाई देख्नु पदस्थान हो । प्रतिघानुनयको शान्त हुनु त्यसको सम्पत्ति हो । कामभोग सम्बन्धी अज्ञान उपेक्षाको उत्पत्ति हुनु विपत्ति हो ।

यी चारै ब्रह्मविहार पनि विपश्यना सुख र भव सम्पत्ति साधारण प्रयोजन हुन् । व्यापाद आदिलाई हटाउनु प्रत्येकको काम हो । व्यापाद टाढाकरणको नै प्रयोजन यहाँ मैत्री हो । विहिंसा, अरति, रागलाई टाढा गर्नको लागि अन्य (ब्रह्मविहार) छन् । दीघनिकाय (३) अनुसार भनिएको पनि छ – “आवुसो, यो व्यापादको निस्तार हो जुन मैत्री चेतोविमुक्ति हो .... आवुसो, यो विहिंसाको निस्तार हो जुन करुणा चेतोविमुक्ति .... आवुसो, यो अरतिको निस्तार हो जुन मुदिता चेतोविमुक्ति हो । ... आवुसो, यो रागको निस्तार हो जुन उपेक्षा चेतोविमुक्ति हो ।”

एकएको यहाँ नगीच र टाढाअनुसार दुईदुई वैरी छन् । मैत्री ब्रह्मविहारको (१) राग नजिकको दुष्मन हो । किनकि दुवै गुण देख्नमा आकर्षित हुन्छन् । रागले दुष्मन जस्तै काम गर्दछ जुन मानिससँगै नजिक रहन्छ र यसले सजिलै अवसर पाउँदछ । (२) द्वेष मैत्रीको विरोधी हुनाले टाढाको शत्रु हो । जो चट्टानपर्वतको अनकपटारमा लुकेर बस्ने शत्रुजस्तै हो । यसैले त्यसबाट निर्भय भएर मैत्री गर्नुपर्दछ । मैत्री पनि गर्नु र क्रोध पनि गर्नु यी दुवै एकसाथ सम्भव छैन ।

करुणा ब्रह्मविहारको – “दृष्ट-काल-मनाप-मनोरम लोकमिष (लौकिक भोग)द्वारा सम्बद्ध चक्षु (द्वारा) विज्ञेय रूपहरूको अलाभलाई अलाभको स्तरमा स्मरण गरी, दौर्मनस्य (खेद) उत्पन्न हुन्छ । जुन यसप्रकारको दौर्मनस्य हो, त्यो गेधसम्बन्धी (कामभोग

सम्बन्धी) दौर्मनस्य भनिन्छ” आदिप्रकारले मज्झिम निकाय (३,४,७) अनुसार आएको गेधसम्बन्धी दौर्मनस्य विपत्ति देखेको सभाग हुनाले समीपवर्ती वैरी हो । सभाग विसभाग हुनाले विहिंसा टाढावर्ती वैरी हो । यसैले त्यसबाट निर्भय भएर करुणा गर्नुपर्दछ । करुणा पनि गर्दछ र हिंसा आदिले आघातकर्म गरेर पीढा पनि पुऱ्याउँदछ भने यी दुवै एकसाथ सम्भव छैन ।

मुदिता ब्रह्मविहारको - “चक्षु विज्ञेय इष्ट ... लोकमिषद्वारा सम्बद्ध रूपहरूको लाभलाई लाभको स्तरमा देखेलाई या पहिले कहिले प्राप्त अतीत = निरुद्ध, विकार भएको (रूपहरूलाई) देख्नुमा सौमनस्य उत्पन्न हुन्छ” जुन यसप्रकारका सौमनस्य हो - यो गेधसम्बन्धी सौमनस्य भनिन्छ आदि प्रकारले मज्झिम निकाय (३,४,७) अनुसार आएको गेधसम्बन्धी सौमनस्य सम्पत्ति देख्नु सभाग हुनाले समीपवर्ती वैरी हो । यसैले सभाग विसभाग हुनाले अपरति टाढावर्ती वैरी हो । यसैले त्यसबाट निर्भय भएर मुदिताको भावना गर्नुपर्दछ । प्रमुदित पनि हुन्छ र शून्य (प्राप्त) शयनासनमा या अधिकुशल धर्महरू (शमथ विपश्यना)मा उदास पनि हुन्छ भन्ने यी दुवै एकसाथ सम्भव छैन ।

उपेक्षा ब्रह्मविहारको - “चक्षुद्वारा रूपलाई देखेर बालमूढ पृथग्जन (क्लेश तथा मार्गको) अवधि नजितेको, विपाक नजितेको, दोष नदेख्ने, अश्रुतवान्, पृथक्जनलाई उपेक्षा उत्पन्न हुन्छ, जुन यसप्रकारको उपेक्षा हो, त्यो रूपको अतिक्रमण गर्दैन । यसैले त्यो उपेक्षा गेधसम्बन्धी उपेक्षा भनिन्छ” आदिहंगले मज्झिम निकाय (३,४,७) अनुसार आएको गेधसम्बन्धी अज्ञान उपेक्षा दोषगुणको विचार नगर्ने स्तरमा सभाग हुनाले समीपवर्ती वैरी हो । सभाग विभागमा हुनाले राग, प्रतिघ टाढावर्ती वैरी हो । यसैले त्यसबाट निडर भएर उपेक्षा गर्नुपर्दछ । उपेक्षा पनि गर्दछ र राग तथा प्रतिघ पनि गर्दछ भने यी दुवै एकसाथ सम्भव छैन ।

यी सबैलाई नै गर्ने चाहना आदि (शुरु) हो, नीवरण इत्यादिको दबाउनु मध्य हो, अर्पणा अन्त हो । प्रज्ञाप्ति धर्मानुसार एक सत्व या धेरैजसो सत्वहरू आलम्बन हुन् । उपचार या अर्पणालाई पाउँदा आलम्बन बढ्छ ।

यो आलम्बनलाई बढाउने क्रम हो - जसरी चतुर किसान जोत्नयोग्य स्थानलाई घेरेर जोत्दछ । यसरी पहिले नै एक आवास (घर) को परिच्छेद गरी त्यहाँ सत्वहरूप्रति “यस आवासमा सत्व वैररहित होस्” आदि हंगले मैत्रीको भावना गर्नुपर्दछ । त्यहाँ चित्तलाई मृदु, कर्मण्य गरी दुई आवासहरूको परिच्छेद गर्नुपर्दछ । त्यसपछि क्रमशः तीन, चार, पाँच, छ, सात, आठ, नौ, दश, एक टोल, आधा गाउँ, पुरा गाउँ, जनपद, राज्य, एक दिशा - यसरी एक चक्रवालसम्म या त्यसभन्दा पनि अधिक त्यहाँत्यहाँ सत्वहरूप्रति मैत्रीभावना गर्नुपर्दछ । त्यसरी नै करुणा आदिलाई पनि बुझ्नुपर्दछ । यही आलम्बनलाई बढाउने क्रम हो ।

जसरी कसिणहरूको फल आरुप्य (अरूप ध्यान) हुनु, समाधिहरूको फल नैवसंज्ञानासंज्ञायतन हो, विपश्यनाको फल फलसमापत्ति हो, शमथ विपश्यनाको फल निरोधसमापत्ति हो, यसरी नै पहिलेको तीन ब्रह्मविहारको फल उपेक्षा ब्रह्मविहार हो । जस्तै - खम्बाहरूलाई नठडाएर मचान र खम्बाहरू नबनाएर आकाशमा धुरीका दलिनहरू राख्न सकिँदैन, यसरी पहिलो ब्रह्मविहार या तृतीयध्यानविना चौथोको भावना गर्न सकिँदैन ।

यहाँ प्रश्न हुन सक्छ - किन यी मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा ब्रह्मविहार भनिन्छ ? किन चार छन् ? कुनचाहिँ यसको क्रम हो ? र अभिधर्ममा किन अप्रमाण्य भनिएको छ ?

यसको यसप्रकार जवाफ दिन सकिन्छ - श्रेष्ठ र निर्दोष हुनाले यहाँ ब्रह्मविहार हुनु जान्नुपर्दछ । सत्वहरूप्रति सम्यक प्रतिपत्ति हुनाले यी विहार श्रेष्ठ छन् । जसरी ब्रह्मा निर्दोष चित्तले विहार गर्दछ, यसरी नै यस ब्रह्मविहारयुक्त योगी ब्रह्मासमान भएर विहार गर्दछ । यसप्रकार श्रेष्ठ र निर्दोष हुनाले ब्रह्मविहार भनिन्छ ।

‘किन चार छन् ?’ यस प्रश्नको यी उत्तर हुन् -

विशुद्धि मरगादिवसा चतस्सो हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ॥

(विशुद्धिमार्गादिअनुसार चार छन्, हितादिको आकारानुसार यसको यो क्रम हो, ती अप्रमाण्य गोचरमा प्रवर्तित हुन्छन्, जसबाट अप्रमाण्य छन् ।)

यिनीहरूमा, किनकि मैत्री-व्यापाद बहुलको लागि, करुणा विहिंसा बहुलको लागि, मुदिता अरति बहुलको लागि उपेक्षा राग बहुलको लागि विशुद्धिको मार्ग हो । भलाई गर्नु, खराबी मेटाउनु, सम्पत्तिको अनुमोदन गर्नु र पक्षपात आदि नगर्नु, यिनीहरूअनुसार सत्वहरूप्रति चार प्रकारले मनसिकार गरिन्छन् । जसरी आमाले बच्चा, रोगी, तन्नेरी र काममा लागि रहने चारै छोराहरूमध्ये बच्चालाई

छिटो पढेको हेर्न चाहन्छन्, रोगीलाई रोगदेखि राम्रो भएको हेर्न चाहन्छन्, तन्नेरीको यौवन सम्पत्तिलाई धेरै दिनसम्म स्थिर रहेको हेर्न चाहन्छन्, र आफ्नो काममा लागि रहने छोराप्रति एकप्रकारले अनुत्सुक हुन्छ। त्यसरी नै अप्रमाण्य विहारीलाई पनि सबै सत्वहरूप्रति मैत्री आदिअनुसार हुनुपर्दछ, यसैले यस विशुद्धिमागादिअनुसार चार अप्रमाण्य छन्।

किनकि यी चारैको पति भावना गर्ने इच्छा भएकोलाई प्रथम भलाईको आकारले सत्वहरूप्रति लगाउनुपर्दछ। मैत्रीको भलाईको आकारद्वारा प्रवर्तित हुने लक्षण भएको छ। त्यसपछि, यसरी भलाई चाहनेले सत्वलाई दुःखले सताएको देखेर, सुनेर या कल्पना गरी दुःखलाई हटाउने आकारको प्रवृत्तिअनुसार दुःखलाई हटाउने लक्षण भएको करुणा हो। यसरी चाहेको हितहरू भएको र चाहना गरेको दुःखहरूहटादा त्यसको सम्पत्तिलाई देखेर सम्पत्तिको प्रमोदानुसार प्रमोद गर्ने लक्षण भएको मुदिता हो। त्यसपछि, कर्तव्यको अभावले उपेक्षा गरी मध्यस्थ आकारले प्रतिपन्न हुनुपर्दछ, र मध्यस्थ आकारको प्रवृत्तिको लक्षण भएको उपेक्षा हो। यसैले यस हितादिअनुसार यिनमा प्रथम मैत्री भनिएको छ, तब करुणा, मुदिता र उपेक्षा आदि यो क्रम जान्नुपर्दछ।

यी सबै गोचरमा प्रवर्तित हुन्छन्। अप्रमाण्य सत्व यसको गोचर हुन् र एक सत्वलाई पनि यति प्रदेशमा मैत्री आदिको भावना गर्नुपर्दछ – यसरी प्रमाण्य ग्रहण नगरी सम्पूर्ण स्फरण गर्ने स्तरमा प्रवर्तित हुन्छ।

यसरी अप्रमाण्य गोचर हुनाले एक लक्षण हुने पनि यिनमा पहिलेको तीन त्रिक-चतुष्कध्यान भएका नै हुन्। किन ? सौमनस्यको नहुनाले। किन यिनमा सौमनस्य हुँदैन। दौर्मनस्यद्वारा उत्पन्न भएको व्यापाद आदिको निस्तार भएको कारणले सौमनस्य हुन्छ। अन्तको शेष एक ध्यानयुक्त नै हुन्छ। किन ? उपेक्षा वेदनायुक्त हुनाले। सत्वहरूप्रति मध्यस्थ भएको ब्रह्मविहारको उपेक्षा, उपेक्षावेदनाविना हुँदैन।

तर जो यस्तो भन्छ – किनकि भगवान्द्वारा अंगुत्तर निकाय (८,७,४) आठौँ निपातमा चारैवटा अप्रमाण्यमा अविशेषरूपले भनिएको छ। “भिक्षु, तिमी त्यसपश्चात् यस सवितर्क, सविचार समाधिको भावना गर्नु, अवितर्क-विचारको मात्रको पनि भावना गर्नु। अवितर्क-अविचारको पनि भावना गर्नु। सप्रीतिकका पनि भावना गर्नु, निष्प्रीतिकको पनि भावना गर्नु। अवितर्क-अविचारको पनि भावना गर्नु। सप्रीतिकको पनि भावना गर्नु, निष्प्रीतिकको पनि भावना गर्नु, सुखयुक्तलाई पनि भावना गर्नु, उपेक्षायुक्तलाई पनि भावना गर्नु।” यसैले “चारैवटा पनि अप्रमाण्य चतुष्क - पञ्चकध्यानयुक्त हुन्” भन्नेलाई ‘यसरी नभन’ भन्नयोग्य छ।

यसो हुँदा कायानुपश्यना आदि पनि चतुष्क - पञ्चकध्यानयुक्त हुने छन् र वेदानुपश्यनादिमा प्रथमध्यान पनि छैन, द्वितीय आदिको कुरा नै के ? यसैले व्यञ्जनको छाया मात्रलाई लिएर भगवान्लाई भूठो आरोप नलगाऊ। बुद्धवचन गम्भीर छ। त्यसलाई आचार्यको सेवा गरी अभिप्रायले ग्रहण गर्नुपर्दछ।

अंगुत्तर निकाय (८,७,४) अनुसार त्यहाँ यो अभिप्राय हो – “धेरै राम्रो भन्ते, भगवान् संक्षेपले धर्मको उपदेश गर्नुभएमा, जुन धर्मलाई मैले सुनेर एक एकाग्र चित्तयुक्त, अप्रमत्त, उद्योगी, संयमित भएर विहार गर्न सक्ँु।” यसरी धर्मोपदेशको याचना गर्ने त्यस भिक्षुलाई, किनकि त्यो पहिले पनि धर्मलाई सुनेर त्यहीं रहन्छ, श्रवणधर्म गर्नको लागि जाँदैन, त्यसैले ऊसँग भगवान्ले – “यसरी नै कुनैकुनै निकम्मा मानिस (मोघपुरष) मलाई नै याचना गर्दछ, र धर्मको उपदेश गर्दा नै पछि लागि रहनु ठीक मान्दछ” भनी हकाएनुभएर फेरि, ऊ अर्हत्वको उपनिश्रययुक्त थियो, यसैले उसलाई उपदेश गर्नुहुँदै – “यसैले तिमीले भिक्षु, यसरी सिक्नुपर्दछ – “मैले आध्यात्मचित्त स्थिर - सुसंस्थित (एकाग्र) हुन्छ, उत्पन्न भएको खराब अकुशलधर्म चित्तलाई पक्रेर उभिँदैन। भिक्षु, यसरी तिमीले सिक्नुपर्दछ।” यस उपदेशबाट उसको अध्यात्मानुसार चित्तको एकाग्रता मात्रलाई मूल समाधि भनिन्छ।

त्यसपछि, यतिले मात्र सन्तोष नगरी यसप्रकार त्यस समाधिलाई बढाउनुपर्दछ – यसलाई बताउनको लागि – “भिक्षु, जबदेखि तिम्रो आध्यात्मचित्त स्थिर, सुसंस्थित हुन्छ, खराब अकुशलधर्मलाई पक्रेर उभिँदैन, तबदेखि भिक्षु, तिमीले यस्तो सिक्नुपर्दछ – मेरोद्वारा चेतो विमुक्तिको भावना गरिएको हुनेछ, त्यो अभ्यस्त हुनेछ, ...। यसरी, भिक्षु, तिमीले सिक्नुपर्दछ।” यसरी उसलाई मैत्रीअनुसार भावना भन्नुभएर फेरि ‘भिक्षु जबदेखि तिमीद्वारा यो समाधि यसरी बढाइनेछ, तबदेखि भिक्षु, यस सवितर्क सविचार समाधिलाई पनि भावना गर्नु ... उपेक्षायुक्तको पनि भावना गर्नु’ भन्नुभएको छ।

त्यसको अर्थ हो – ‘भिक्षु, जब तिमीद्वारा यस मूल समाधिलाई यसप्रकार मैत्रीको रूपमा भावना गरिएको हुनेछ, तब तिमी त्यति मात्रले पनि सन्तोष नगरी यस मूल समाधिलाई अरू पनि आलम्बनहरूमा चतुष्क, पञ्चकध्यानहरूमा पुऱ्याउँदै – सवितर्क, सविचारलाई पनि-आदिहंगले भावना गर्नुपर्दछ।

यसरी भनेर फेरि ‘करुणा आदि अवशेष ब्रह्मविहारहरूको पूर्वाङ्ग पनि गरी, अन्य आलम्बनहरूमा चतुष्क-पञ्चकध्यानानुसार यसको भावना गर्नु’ – आदिलाई बताउनुहुँदै ‘भिक्षु जबदेखि तिमीद्वारा यस समाधिलाई यसरी भावना गरिनेछ, बहुल गरिनेछ, तब त्यसपछि तिमीले भिक्षु, यस्तो सिक्नुपर्दछ – मेरोद्वारा करुणा चेतोविमुक्ति -” आदि भन्नुभयो।

यसरी मैत्री आदिलाई पूर्वाङ्ग गरी चतुष्क-पञ्चकध्यानानुसार भावनालाई बताउनुभएर फेरि कायानुपशयना आदिलाई पूर्वाङ्ग बताउनको लागि 'भिक्षु, जब तिमीद्वारा यस समाधिको यसरी भविना गरिएको हुनेछ, बहुल गरिएको हुनेछ, तब तिमीलाई भिक्षु, यसरी सिक्नुपर्दछ - 'कायमा कायानुपशयना भई विहार गर्नेछु' आदि भन्नुभएर 'भिक्षु, जब तिम्रोद्वारा यस समाधिको यसरी भावना गरिएको हुनेछ, यसरी राम्ररी बढाइएको हुनेछ, तबदेखि, भिक्षु, जहाँजहाँ तिमी जानेछौ आरामपूर्वक नै जानेछौ । जहाँजहाँ उभिनेछौ, त्यहाँत्यहाँ आरामपूर्वक उभिनेछौ, जहाँजहाँ सुत्नेछौ, त्यहाँत्यहाँ आरामपूर्वक सुत्नेछौ -' । यसरी अर्हत्वसम्मको अन्तसम्म उपदेश दिनुभयो । यसैले त्रिक-चतुष्कध्यानयुक्त भावनाको निर्देश दिनुभयो । यसैले त्रिक-चतुष्कध्यानयुक्त नै मैत्री आदि हो । उपेक्षा शेष मात्र एक ध्यानयुक्त जान्नुपर्दछ । अभिधर्ममा यसरी नै विभाजन गरिएको छ ।

यसरी त्रिक-चतुष्कानुसार र शेष एक ध्यानानुसार दुईप्रकारले रहने, यसको पनि दीघनिकाय (३,८०) अनुसार सुभन्त्वेव अधिमोक्खो होति - शुभ परम आदिअनुसार परस्पर 'असदृश आनुभावलाई जान्नुपर्दछ । संयुक्त निकाय (५१,१,१), हलिद्वसन सुत्तमा यी शुभ परम आदिको भावले मिलाएर भनिएको छ - 'भिक्षुहरू, म मैत्री चेतो विमुक्तिलाई सुभ परम भन्दछु ... भिक्षुहरू म करुणा चेतोविमुक्तिलाई ... आकाशानत्यायतन परम (अन्त) भन्दछु । ... भिक्षुहरू म मुदिता चेतो विमुक्तिलाई विज्ञानानत्यायतन परम भन्दछु ... भिक्षुहरू, म उपेक्षा चेतोविमुक्तिलाई आकिञ्चन्यायतन परम भन्दछु ।

कि यी यसरी भनिएका छन् ? किनकि त्यसत्यसको उपनिश्रय (प्रत्यय) हुनाको कारण मैत्रीको साथ विहार गर्नेलाई सत्व अप्रतिकूल हुन्छन् । त्यसले अप्रतिकूलको परिचर्याले अप्रतिकूल परिशुद्ध नीलो आदि रंगहरूमा चित्तलाई लैजानेलाई विनापरिश्रम नै त्यहाँ चित्त जान्छ । यसप्रकार मैत्री शुभ विमोक्षको उपनिश्रय हुन्छ । त्यसपछि होइन । यसैले शुभ परम भनिएको छ ।

करुणासँग विहार गर्नेलाई मुंग्रो या डण्डाले हिकाउने आदि रूपनिमित्तले उत्पन्न प्राणीको दुःखलाई देख्ने करुणा उत्पन्न हुनाले रूपहरूको दोष राम्ररी विदित हुन्छन् । रूपहरूको दोष विदित हुनाले पृथ्वीकसिणादिमध्ये कुनै एकलाई उखालेर रूपरहित आकाशमा चित्तलाई लैजानाले विनापरिश्रम नै त्यहाँ चित्त जाने गर्छ । यसप्रकार करुणा आकाशानत्यायतनको उपनिश्रय हुन्छ, त्यसपछि होइन । यसैले आकाशानत्यायतन परम भनिएको छ ।

मुदितासँग विहार गर्नेलाई त्यसत्यसले प्रमोद गर्नाले उत्पन्न भएको प्रमोदित प्राणीहरूको विज्ञानलाई देखेर मुदिता उत्पन्न हुनाले विज्ञानलाई ग्रहण गर्नको लागि चित्त अभ्यस्त हुन्छ । त्यसको चित्तक्रमले प्राप्त आकाशानत्यायतनको अतिक्रमण गरी आकाश निमित्तको गोचर भएको विज्ञानमा चित्तलाई लैजानाले विनापरिश्रम नै त्यहाँ गइजान्छ । यसप्रकार मुदिता विज्ञानानत्यायतन परम भनिएको छ ।

उपेक्षासँग विहार गर्नेलाई "सबै सुखी होस्, दुःखदेखि छुटकारा पावस्, या पाएको सुखदेखि विमुक्त नहोस्" 'यसरी मनमा नगरी सुखदुःख आदि, परमार्थलाई ग्रहण गर्नाले विमुख हुनाले अविद्यमानलाई ग्रहण गर्नाले परिचित चित्त हुनेको पारमार्थले अविद्यमानलाई ग्रहण गर्नुमा दक्ष चित्तक्रमले प्राप्त विज्ञानानत्यायतनको अतिक्रमण गरी स्वभावले अविद्यमान परमार्थ भएको विज्ञानको अभावमा चित्तलाई लैजानाले विनापरिश्रम नै त्यहाँ चित्त गइजान्छ । यसपछि होइन । यसैले आकिञ्चन्यायतन परम भनिएको हो ।

यसरी 'शुभ परम' आदिअनुसार आनुभावलाई जानेर, फेरी सबै यी दश आदि सबै कल्याणकारक धर्महरूलाई पूर्ण गर्ने हुन् भनी यसलाई जान्नुपर्दछ । सत्वहरूको भलाईको विचारले, सत्वहरूको दुःख सहन गर्नाले, पाएको सम्पत्ति विशेषको चिरस्थितिको इच्छाले र सबै प्राणीहरूप्रति पक्षपातको अभावले समप्रवर्तित चित्तको हुनाले महासत्व 'यसलाई दिनुपर्दछ - यसलाई दिनु हुँदैन' यसरी विभाग नगरी सबै सत्वहरूको सुखको लागि दान दिन्छन् । उसको उपघात (नाश)लाई त्याग्दै शीललाई ग्रहण गर्दछन् । शीललाई परिपूर्ण गर्नको लागि नै नैष्कर्म्य गर्दछन् । सत्वहरूको हिताहितमा असमोहको लागि प्रज्ञालाई गर्दछन् । उत्तम वीर्यद्वारा वीरभावलाई पाउँदै पनि सत्वहरूको नानाप्रकारका अपराधलाई क्षमा गर्दछन् । 'तिमीलाई यो दिनेछु, गर्नेछु' आदि प्रतिज्ञा गरी त्यसको विरुद्ध गर्दैनन् । उसको हितसुखको लागि अविचल अधिष्ठान भएको हुन्छन् । उसमा अविचल मैत्रीद्वारा पहिले गर्ने हुन्छन् । उपेक्षाले गरेकोले बदला चाहँदैन । यसरी पारमिताहरूलाई पूर्ण गरी जबसम्म दश बल, चार वैशारद्य, ६ असाधारण ज्ञान (पटिसम्भिदामग्ग ४), अठार सम्बुद्धको धर्म प्रभेद भएको सबै कल्याणकारक धर्महरूलाई परिपूर्ण गर्दछन् - यसरी दान आदि सबै कल्याणकारक धर्महरूलाई पूर्ण गर्ने ब्रह्मविहार कर्मस्थान नै हुन्छ ।

सज्जनहरूको प्रमोदको लागि लेखिएको
विशुद्धिमार्गमा समाधि भावनाको भागमा
ब्रह्मविहार निर्देश नामक
नवौं परिच्छेद समाप्त

आरुप्य निर्देश

(१) आकाशानन्त्यायतन

ब्रह्मविहारपछि, भनिएको चार आरुप्यहरूमध्ये प्रथम आकाशानन्त्यायतनको भावना गर्ने इच्छा भएको भिक्षुले - “रूपस्कन्धको कारण डण्डा लिनु, हतियार लिनु, भगडा, लडाईं, विवाद आदि देखापर्दछन् । तर अरुपस्कन्धहरूमा यी बिल्कुलै हुँदैनन् - ऊ यसप्रकार विचार गरी रूपहरूको निर्वेद, विराग, निरोधको लागि प्रतिपन्न हुन्छ ।” मज्झिम निकाय (१,३,७) को यस वचनद्वारा यी डण्डा लिनु आदि र आँखा, कानको रोगादि हजारौं रोगअनुसार करजरूप (कर्मजरूप)मा दोष देखेर त्यसको समतिक्रमणको लागि परिच्छिन्नाकाश कसिणलाई छाडेर पृथ्वीकसिण आदिमध्ये कुनै एकमा चतुर्थध्यानलाई उत्पन्न गर्दछ ।

यद्यपि उसले रूपावचरको चतुर्थध्यानको रूपमा करजरूपलाई अतिक्रमण गरेको हुन्छ, तथापि कसिणरूप पनि त्यसको प्रतिभाग नै हो, यसैले त्यसलाई पनि अतिक्रमण गर्न चाहन्छ । कसरी ?

साँपको उपमा - जसरी कुनै साँपसँग डराउने मानिस जंगलमा साँपद्वारा लखेटिँदा तीव्र गतिले भागेर जान्छ । पछि त्यही स्थानमा कुनै रेखाचित्र वा ताडको पात वा डोरी या फाटेको जमिनको प्वाललाई देखेमा पहिलेको साँपजस्तै सम्भेर डराउँछ, त्रस्त हुन्छ, त्यसलाई हेर्न चाहँदैन ।

वैरीको उपमा - जसरी अनर्थ गर्ने वैरी व्यक्तिले एक गाउँमा बस्ने अर्को मानिसलाई कुट्ने, बाँध्ने, घर जलाइदिने आदिले दुःखीत गराएको कारणले अन्य गाउँमा बसाइँ सर्छ तर त्यहाँ पनि त्यो वैरीजस्तै रूप, शब्द, चालढाल भएको मानिसलाई देखेर त्यही पुरानो सम्भेर डराउँछ, त्रस्त हुन्छ, उसलाई हेर्न पनि चाहँदैन ।

ती उपमाका उपमेय्य यसप्रकार छन् - ती पुरुषहरू साँप या वैरीद्वारा दुःखीत भएजस्तै भिक्षुको आलम्बनद्वारा करजरूपयुक्त भएको समय हो । ऊ तीव्रगतिले भाग्ने, अन्य गाउँमा गएजस्तै भिक्षुको रूपावचरको चतुर्थध्यानद्वारा करजरूपको अतिक्रमण गर्ने समय हो । ऊ भागेको स्थान र अन्य गाउँमा रेखाचित्र, ताडको पात आदि र वैरीजस्तै भिक्षुको कसिणरूप हो - यसरी विचार गरी त्यसलाई पनि अतिक्रमण गर्ने इच्छा हुनु हो ।

कुकुरको उपमा - एउटा कुकुर वनमा सुँगुर (वनेल)को प्रहार खाएर भाग्यो । त्यो राति अन्धकारमा रूप नदेख्नाको कारणले भात पकाउने हाँडीलाई देख्दा वनसुँगुर सम्भेर, डराएर, त्रस्त भएर भाग्यो ।

भूतप्रेतको उपमा - भूतप्रेतदेखि डराउने मानिस अनजान स्थलमा जाँदा राति हाँगाहरू काटिएको ताडरूखलाई देखेर भूतप्रेत सम्भेर, डराएर, त्रस्त भएर मूर्च्छित भयो ।

त्यस भिक्षुले चतुर्थध्यानको आलम्बन भएको कसिणरूपबाट निर्वेद प्राप्त भएर जाने इच्छाले पाँच प्रकारका वशीका अभ्यास गरी अभ्यस्त रूपावचरको चतुर्थध्यानदेखि उठेर, त्यस ध्यानमा - यो ध्यान मैले निर्वेद गरेको रूपलाई आलम्बन गर्दछ, यसमा सौमनस्य छ, जुन समीपवर्ती वैरी हो र शान्त विमोक्षले तुलनामा त्यो औलारिक (स्थूल) हो - भनी दोष देख्दछ । यहाँ चतुर्थध्यानजस्तै अंगहरूको स्थूलता छैन । जुनप्रकारले यो रूप दुई अंगयुक्त छ, त्यसरी नै आरुप्य पनि दुई अंगयुक्त छन् ।

ऊ यसरी दोष देखेर, चाहनाको त्याग गरेर, आकाशानन्त्यायतनलाई शान्तको स्तरमा मनमा गरी, चक्रवालको अन्तसम्म या जति चाहन्छ, त्यति कसिणलाई फैलाएर त्यसबाट स्पर्श गरिएको स्थानलाई आकाश या अनन्त आकाश भन्दै, मनमा गर्दै, रूपावचरको चतुर्थध्यानको आलम्बन भएको पृथ्वीकसिण आदि कसिणरूपलाई हटाउँदै, उघार्दछ ।

कसिणलाई उघार्दा पनि चटाई बेरेजस्तै न त बेर्दछ र न कराहीबाट पुरी निकालेभैं निकाल्छ, त्यसको आवर्जन मात्र गर्दैन, न मनसिकार गर्दछ, न प्रत्यवेक्षण गर्दछ । आवर्जन, मनसिकार र प्रत्यवेक्षण नगरेको, त्यसबाट स्पर्श गरिएको स्थानलाई मात्र ‘आकाश, आकाश’ भन्दै मनसिकार गर्दै कसिणलाई उघार्दछ ।

कसिण उघादै जाँदा पनि न त उठ्छ, न उघिन्छ । केवल यसको मनसिकार नगर्ने र “आकाश, आकाश” भनी मनसिकारको कारणले मात्र उघारिएको भनी भनिन्छ । कसिणद्वारा उघारिएको²²⁵ आकाश मात्र जानकारी हुन्छ । कसिणद्वारा उघारिएको आकाश या कसिणको स्पर्श गरिएको स्थान या कसिणको निवृत्त आकाश जे भने तापनि यी सबै एकै हुन् ।

ऊ त्यस कसिणको उघारिएको आकाशको निमित्तलाई ‘आकाश, आकाश’ भन्दै पुनः पुनः आवर्जन गर्दछ । तर्कवितर्क गर्दछ । त्यसको बारम्बार आवर्जन गर्ने, तर्कवितर्क गर्ने व्यक्तिको नीवरण दब्दछ । स्मृति स्थिर हुन्छ । उपचारले चित्त समाधिस्त हुन्छ । ऊ त्यस निमित्तलाई बारम्बार आसेवन गर्दछ, बढाउँदछ, बहुल गर्दछ ।

यसरी बारम्बार आवर्जन, मनसिकार गर्दै पृथ्वीकसिण आदिमा रूपावचर चित्तजस्तै आकाशमा आकाशानन्त्यायतन चित्तलाई पाउँदछ । यहाँ पनि पहिलो भागमा तीन या चार जवन कामावचर भएको उपेक्षा-वेदनायुक्त नै हुन्छन् । चौथो या पाँचौ जवन अरूपावचर उपेक्षा वेदनायुक्त हुन्छन् । शेष पृथ्वीकसिणमा भनिएको ढंगले नै बुझ्नुपर्दछ ।

तर यहाँ यो विशेष छ – यसरी अरूपावचरचित्त उत्पन्न हुँदा, जसरी सवारी, पालकी, आदि डोको, घैंटो आदिमध्ये कुनै एकको मुखलाई नीलो वा पहेँलो वा रातो वा सेतो या कुनै रंगको कपडाले बाँधिएको भएमा वायुको वेगले या कुनै अन्यकारणले वस्त्र उघिएर हटेर जाँदा त्यस भाँडालाई हेर्ने व्यक्तिले वस्त्र हटेको खाली स्थानको आकाशलाई नै हेर्दै उभिन्छ, त्यसरी नै त्यस भिक्षुले पहिले कसिण मण्डललाई ध्यानले हेर्दै विहार गरी ‘आकाश, आकाश’ भन्दै अभ्यास गरेको या परिकर्मलाई मनसिकार हटाउँदा त्यस निमित्तमा आकाशलाई नै देख्दै विहार गर्दछ । यसैले विभंगमा भनिएको छ –

“सब्वसो रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा पटिघसञ्ज्ञानं अत्थंगमा नानत्तसञ्ज्ञान अमनसिकारा, अनन्तो आकासोति आकासानञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरित ।”

(सबप्रकारले रूपसंज्ञाको समतिक्रमणले, प्रतिघसंज्ञाको अस्त भइजाँदा नानात्वसंज्ञालाई मनमा नगर्नाले आकाश अनन्त छ, यसरी आकाशानन्त्यायतनलाई प्राप्त भएर विहार गर्दछ ।)

त्यहाँ सब्वसो = सबप्रकारले । या सबैको या सम्पूर्णको भन्ने अर्थ हो । रूपसञ्ज्ञानं = रूपसंज्ञाहरूका अर्थात् संज्ञाको रूपमा भनिएको रूपावचरध्यानहरू र त्यसका आलम्बनहरूका । किनकि रूपावचरध्यान पनि “रूप” भनिन्छ । दीघनिकाय (२,३) अनुसार “रूपी रूपहरूलाई देख्दछ” आदिमा र त्यसको आलम्बन पनि - “रूपी ..... बाहिर सुरुपकुरुप रूपहरूलाई देख्दछ” आदिमा । यसैले यहाँ, रूपमा संज्ञा या रूपसंज्ञा, आदिढंगले संज्ञाको रूपमा भनिएको रूपावचरध्यानको नाम हो । रूप यसको संज्ञा हो, यसैले रूपसंज्ञा भनिन्छ । रूप यसको नाम भनिएको छ । यसरी पृथ्वीकसिणको भेदको तदालम्बनको यो नाम हो भनेर जान्नुपर्दछ ।

समतिक्रमा = विराग र निरोधले । के भनिएको ? यसको कुशल, विपाक, क्रियाचित्तअनुसार पन्ध्र ध्यानहरूका र यिनका पृथ्वीकसिण आदिअनुसार नौ आलम्बन भएको रूपसंज्ञा (परिच्छिन्नाकाशको अतिरिक्त नौ कसिणसंज्ञा)को सबप्रकारले शेषरहित विराग र निरोधद्वारा, विराग तथा निरोधको हेतु आकाशानन्त्यायतनलाई प्राप्त भएर विहार गर्दछ । सबप्रकारले रूपसंज्ञाको अतिक्रमण नगर्नेद्वारा यसलाई प्राप्त गरी विहार गर्न सक्दैन ।

किनकि आलम्बनमा विरक्त नभएको संज्ञाको समतिक्रमण हुँदैन र समतिक्रमण गरिएको संज्ञाहरूमा आलम्बनमा समतिक्रमण हुन्छ नै । यसैले विभंगमा आलम्बनको समतिक्रमण नभनेर यसप्रकार भनिएको छ “कुनचाहिँ रूपसंज्ञा हो ? रूपावचर समापतिलाई समापन्न, उत्पन्न या दृष्टधर्म- सुखपूर्वक विहार गर्ने क्रिया ध्यान समापन्न अर्हतसंज्ञा = संज्ञानन = संज्ञाननको हुनु - यस रूपसंज्ञा भनिन्छन् । यी रूपसंज्ञाहरूलाई नाघिएको हुन्छ, व्यतिक्रमण = समतिक्रमण गरिएको हुन्छ । यसैले भनिएको छ - “सबप्रकारले रूपसंज्ञाको समतिक्रमणद्वारा ।” यसरी विभङ्गमा संज्ञाहरूका नै समतिक्रमण भनिएका छन् । यो आलम्बनको समतिक्रमणको रूपमा पनि अर्थको वर्णन गरिएको हो भनी जान्नुपर्दछ । किनकि आलम्बनको समतिक्रमणले ती समापत्तिहरू पाइन्छन् तर एउटै आलम्बनमा प्रथमध्यान आदिजस्तै होइन ।

पटिघ सञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा = चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, काय आदि वस्तुहरू र रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श आदि आलम्बनहरूको प्रतिघात (संघर्ष) द्वारा उत्पन्न भएको संज्ञा प्रतिघसंज्ञा हो । रूपसंज्ञा आदिको यो नाम हो । जस्तै भनिएको छ - “कुनचाहिँ प्रतिघसंज्ञा हो ? रूपसंज्ञा, शब्दसंज्ञा, गन्धसंज्ञा, रससंज्ञा, स्पर्शसंज्ञा - यी प्रतिघसंज्ञा भनिन्छन्” पाँच कुशल-विपाकहरूपाँच अकुशल-विपाकहरू - सबप्रकारले ती दशहरू पनि प्रतिघसंज्ञाहरूको अस्त, प्रहाण, अनुत्पत्तिद्वारा, अप्रवर्तित (जारी नरहनु) गरी आदि भनिएका छन् ।

यद्यपि यी प्रथमध्यान आदि प्राप्त व्यक्तिलाई पनि हुँदैन, किनकि त्यस समय चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, काय पाँचै द्वारहरूमा चित्त प्रवर्तित हुँदैनन् । यसरी हुँदा पनि, अन्यत्र प्रहीण भएको सुख दुःखहरूको चतुर्थध्यानजस्तै र सत्कायदृष्टि आदिको तृतीयमार्ग (अनागामी मार्ग) जस्तै - यस ध्यानमा उत्साह उत्पन्न गर्नको लागि यस ध्यानको प्रशंसाको रूपमा यिनको यहाँ वर्णन जान्नुपर्दछ ।

यद्यपि ती रूपावचरध्यान प्राप्तलाई हुँदैनन्, तथापि प्रहीण नहुनाले होइनन् । किनकि विरागको लागि रूपावचरको भावना हुन्छ र रूपको अधीन यसको प्रवृत्ति हो । यो भावनारूप - विरागको लागि हुन्छ । यसैले ती यहाँ प्रहीण छन् भन्नु उचित छ । न केवल भन्नु नै, प्रत्युत्र सर्वाशतः यसरी धारणा गर्नु पनि उचित छ ।

यसको पूर्व त्यसको प्रहीण नहुनाले नै प्रथमध्यानको प्राप्तको लागि 'शब्द काँटा हो' भनी अंगुत्तर निकाय (१,३,२) अनुसार भगवान्‌ले भन्नुभएको छ । र यहाँ प्रहीण हुनाले अरूप-समापत्तिहरूलाई कम्पनरहित र शान्त विमोक्षको हुनु भनी अंगुत्तर निकाय (१,१,६) अनुसार भनिएको छ । दीघनिकाय (२,३) अनुसार अरूप-समापत्तिलाई प्राप्त भएको समयमा आलारकालामले पाँचसय वैलगाडीहरू आफूनजिक भएर गएकोलाई न त देख्यो न शब्द नै सुन्यो ।

नानत्तसञ्ज्ञानं = नानात्व गोचरमा हुने संज्ञाहरूको या नानात्व संज्ञाहरूको । यी - "कूनचाहिँ नानात्वसंज्ञा हुन् ? ध्यान प्राप्त नभएको मनोधातुयुक्तको या ध्यानप्राप्त मनोधातुयुक्तको । संज्ञा = संजानन = संजाननको हुनु - यी नानात्वसंज्ञाहरू भनिन्छन् । यसरी विभंगमा विभक्त गरी भनिएको छ । यहाँ अभिप्रेत ध्यान प्राप्त नगरेको मनोधातु, मनोविज्ञानधातुयुक्तको संज्ञा, रूप, शब्द आदि भेदहरूका नानात्व, नान स्वभाव भएका गोचरमा प्रवर्तित हुन्छन् । किनकि यी आठ कामावचरकुशलसंज्ञा, बाह्य अकुशलसंज्ञा, एघार कामावचर-कुशल-विपाकसंज्ञा, दुई अकुशल-विपाकसंज्ञा, एघार कामावचर क्रियासंज्ञा, यसरी चौवालीस (द्विपञ्च विज्ञानलाई छाडेर शेष कामावचर) चित्त पनि संज्ञा नानात्व, नाना स्वभाव भएको, परस्पर असदृश छन् यसैले नानात्वसंज्ञा भनिएका छन् । अमनसिकारा = सबप्रकारले त्यस नानात्वसंज्ञाहरूलाई मनमा नगर्नाले, आवर्जन नगर्नाले, मनमा नल्याउनाले, प्रत्यवेक्षण नगर्नाले । किनकि त्यसको आवर्जन गर्दैन, त्यसलाई मनमा ल्याउँदैन, प्रत्यवेक्षण गर्दैन, यसैले भनिएको हो ।

यहाँ पहिलेको रूपसंज्ञा र प्रतिघसंज्ञा यस ध्यानबाट उत्पन्न भएको भवमा पनि रहँदैनन्, त्यस भवमा यस ध्यानलाई प्राप्त भएर विहार गर्ने समयको के कुरा ? यसैले त्यसको समतिक्रमणद्वारा, अस्त हुनाले - दुवै प्रकारले पनि अभवा नै भनिएका छन् । तर नानात्वसंज्ञाहरूमा आठ कामावचरको कुशलसंज्ञा, आठ कामावचर-सहेतुक-क्रियासंज्ञा र एक मनोद्वारवर्जन गरी नौ क्रियासंज्ञा, दश अकुशलसंज्ञा - यी सत्ताइस संज्ञाहरू यस ध्यानबाट उत्पन्न भएको भवमा रहन्छन्, यसैले त्यसको अमनसिकार आदि भनिएको जान्नुपर्दछ । त्यहाँ पनि यस ध्यानलाई प्राप्त भएर विहार गर्दै त्यसको सिकार नगर्नाले नै प्राप्त भएर विहार गर्दछ, तर त्यसलाई मनमा गर्दै ध्यानलाई प्राप्त हुँदैन ।

संक्षेपमा यहाँ, 'रूपसंज्ञाको समतिक्रमणले' - यसबाट रूपावचरको सारा धर्महरूका प्रहाण भनिएका छन् । 'प्रतिघसंज्ञाहरू'को अस्त हुनाले, नानात्वसंज्ञाहरूको अमनसिकारले - यसबाट कामावचरको सबै चित्त-चैतसिकहरूको प्रहाण र अमनसिकार भनिएको जान्नुपर्दछ ।

अनन्तो = यहाँ, यसको उत्पन्न भएको अन्त र लय भएको अन्त जानकारी हुँदैन, यसैले अनन्त हो । आकासो = कसिणद्वारा उघारिएको आकाश भनिन्छ । यहाँ मनसिकारको रूपमा पनि अनन्त जान्नुपर्दछ । त्यसैले विभंगमा भनिएको छ - "त्यस आकाशमा चित्तलाई राख्दछ, स्थिर गर्दछ, अनन्तलाई स्फरण गर्दछ, यसैले अनन्त आकाश भनिन्छ ।"

आकासानञ्चायतनं = यहाँ, यसको अन्त छैन, यसैले अनन्त हो । आकाश अनन्त हो यसैले आकाशानन्त हो । 'आकाशानन्त' नै 'आकाशानन्त्य' हो । त्यस आकाशानन्त्यालाई अधिष्ठानको अर्थमा यस ध्यानयुक्त आयतन हो, देवताहरूको देवायतनजस्तै, यसैले आकाशानन्त्यायतन हो ।

उपसम्पज्ज विहरति - त्यस आकाशानन्त्यायतनलाई पाएर निष्पादन गरी, त्यसअनुसार इर्यापथ विहारले विहार गर्दछ ।

२. विज्ञानन्त्यायतन

विज्ञानन्त्यायतनको भावना गर्ने इच्छुक योगीलाई पाँच प्रकारले आकाशानन्त्यायतन समापत्तिको वशीमा अभ्यस्त भएर 'यो समापत्ति रूपावचरध्यानको समीपवर्ती' वैरी हो, विज्ञानन्त्यायतनजस्तै शान्त छैन - यसप्रकार आकाशानन्त्यायतनमा दोष देखेर, त्यहाँ चाहना त्यागी, विज्ञानन्त्यायतनलाई शान्तको स्तरमा मनसिकार गरी, त्यस आकाशलाई स्फरण गरी, प्रवर्त विज्ञानलाई - "विज्ञान,

विज्ञान” भन्दै बारम्बार आवर्जन गर्नुपर्दछ । मनसिकार गर्नुपर्दछ । प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ । तर्कवितर्क गर्नुपर्दछ । तर विज्ञान अनन्त आकाशमा नै प्रवर्तित छ, यसैले फेरि “अनन्त, छ, अनन्त छ” यसरी मनमा गर्नु हुँदैन ।

यसरी त्यस निमित्तमा बारम्बार चित्तलाई चलाउनाले नीवरण दबेर जान्छ, स्मृति स्थिर हुन्छ, उपचारले चित्त समाधिस्थ हुन्छ । ऊ त्यस निमित्तलाई पुनः पुनः आसेवन गर्दछ, बढाउँछ, बहुल गर्दछ । उसले यसरी गर्दै आकाशमा आकाशानन्त्यायतनजस्तै आकाशले स्पर्श गरेको विज्ञानमा विज्ञानन्यायतन चित्त प्राप्त गर्दछ । अर्पणा पृथ्वीकसिणमा भनिएको ढंगले नै जान्नुपर्दछ । यसैले विभंग (१३) अनुसार भनिएको छ –

“सब्सो आकाशानञ्चायतनं समतिक्रमम् अनन्तं विज्ञानन्ति विज्ञानञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति ।”

(सबप्रकारले आकाशानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरी ‘विज्ञान अनन्त छ’ यसरी विज्ञानन्यायतनलाई प्राप्त भएर विहार गर्दछ ।)

यहाँ, सब्सो = यसलाई पहिले भनिएको ढंगले जान्नुपर्दछ । आकासनञ्चायतनं समतिक्रमम् = यहा, पहिले भनिएको ढंगले नै ध्यान पनि र आलम्बन पनि आकाशानन्त्यायतन हो । आलम्बन पनि पहिलेकै अनुसार आकाशानन्त्यायतन प्रथमआरूप्यको आलम्बन हुनाले, देवहरूको देवायतनजस्तै अधिष्ठानको अर्थमा आयतन हो, यसैले आकाशानन्त्यायतन हो । त्यस्तै आकाशानन्त्यायतन नै त्यस ध्यानको उत्पत्तिको हेतु - ‘कम्बोज घोडाहरूको आयतन (उत्पत्ति स्थान) हो, आदिजस्तै, उत्पत्ति देशको अर्थमा आयतन पनि हो, यसैले आकाशानन्त्यायतन हो । यसरी ध्यान र आलम्बन दुवैलाई पनि प्रवर्तित नहुन दिन र मनमा नगर्नाले समतिक्रमण गरेर नै, यस विज्ञानन्यायतनलाई प्राप्त भएर विहार गर्नुपर्दछ । यसैले यी दुवैलाई पनि एउटैमा गरी आकाशानन्त्यायतनलाई समतिक्रमण गरी आदि भनिएको छ भनी जान्नुपर्दछ ।

अनन्तं विज्ञानं = यहीं ‘आकाश अनन्त छ’ यसरी स्फरण गरी प्रवर्तित विज्ञान । ‘विज्ञान अनन्त छ - यसरी मनमा गर्दै’ भनी भनिएको हो या मनमा गर्ने स्तरमा अनन्त छ । ऊ त्यस आकाशको आलम्बन भएको विज्ञानलाई सर्वशतः मनमा गर्दै ‘अनन्त छ’ यसरी मनमा गर्दछ ।

जुन विभंगअनुसार भनिएको छ – “विज्ञान अनन्त छ त्यसै आकाशलाई विज्ञानले स्पर्श गरिएकोलाई मनमा गर्दछ । अनन्तको स्फरण गर्दछ । यसैले भनिन्छ कि विज्ञान अनन्त छ ।” त्यहाँ, ‘विज्ञानसँग’ उपयोग (कर्मकारक) को अर्थमा कारण जान्नुपर्दछ । यसरी नै अट्ठकथालाई त्यसको अर्थवर्णन गर्दछ । अनन्तको स्फरण गर्दछ, त्यसै आकाशलाई स्पर्श गरिएको विज्ञानलाई मनमा गर्दछ आदि भनिएको छ ।

विज्ञानञ्चायतन उपसम्पज्ज विहरति - त्यहाँ, यसको अन्त छैन, यसैले अनन्त छ, अनन्त नै आनन्त्य हो । विज्ञान+आनन्त्यलाई विज्ञानानन्त्य नभनेर ‘विज्ञानन्त्य’ भनियो । यो यहाँ रूढी शब्द हो । यो विज्ञानन्त्य अधिष्ठानको अर्थमा यस ध्यानयुक्त धर्मायतन हो, देवहरूको देवायतनजस्तै, यसैले विज्ञानन्यायतन भनिएको छ । शेष आकाशानन्त्यायतनमा भनिएजस्तै बुझ्नुपर्दछ ।

३. आकिंचन्यायतन

आकिंचन्यायतनको भावना गर्ने इच्छुकलाई पाँच प्रकारले विज्ञानन्यायतन समापत्तिको वशीमा अभ्यस्त भएर “यो समापत्ति आकाशानन्त्यायतनको समीपवर्ती वैरी हो, आकिंचन्यायतनजस्तै शान्त छैन” यसरी विज्ञानन्यायतनमा दोष देखेर त्यहाँ चाहना त्यागी, आकिंचन्यायतन आलम्बन भएको आकाशानन्त्यायतनको विज्ञानको अभाव, शून्यता, खालीपन आदि मनमा गर्नुपर्दछ ।

कसरी ? त्यस विज्ञानलाई मनमा नगरी “छैन, छैन” “शून्य छ, शून्य छ” या “विवर्त (खाली) छ, विवर्त छ” - यसरी पुनः पुनः आवर्जन गर्नुपर्दछ, मनसिकार गर्नुपर्दछ, प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ, तर्कवितर्क गर्नुपर्दछ ।

यसरी त्यस निमित्तमा चित्त चलाउनाले नीवरण दब्दछ, स्मृति स्थिर हुन्छ । उपचारले चित्त समाधिस्थ हुन्छ । ऊ त्यस निमित्तलाई पुनः पुनः आसेवन गर्दछ, बढाउँछ, बहुल गर्दछ । त्यसरी गर्ने व्यक्तिको आकाशमा स्पर्श गरिएको महद्गत-विज्ञानमा, विज्ञानन्यायतनजस्तै, त्यसैको आकाशलाई स्फरण गरी प्रवर्तित महद्गत-विज्ञानका शून्य, होइन, खाली हुनुमा आकिंचन्यायतन चित्तलाई पाउँदछ । अन्य अर्पणाको ढंग आकाशानन्त्यायतनमा भनिएको प्रकारले नै जान्नुपर्दछ ।

तर यहाँ यो विशेषता छ – त्यसको अर्पणाचित्त उत्पन्न हुँदा त्यो भिक्षु - जसरी कुनै मानिस पहिला बैठक आदिमा कुनै कामले एकत्र भएको भिक्षुसंघलाई देखेर, पछि कतै गएर फर्किँदा एकत्र भएको काम समाप्त हुँदा भिक्षुहरू उठेर जाँदा, ढोकामा उभिएर फेरि त्यस स्थानतर्फ हेर्दा शून्य नै देख्छ, खाली नै देख्छ । उसलाई यसो हुँदैन - ‘यतिका भिक्षु मरे वा अन्य दिशाहरूतिर गए । प्रत्युत यो शून्य छ, यो खाली छ - यसरी नास्तिक भावलाई नै देख्दछ । यसरी नै पहिले आकाशमा प्रवर्तित विज्ञानलाई विज्ञानन्यायतन ध्यानी भिक्षुले विहार

“सब्बसो विञ्जानञ्चायतनं समतिक्रमम्, नत्थि किञ्चीति आकिञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति ।”

(सबप्रकारले विज्ञानन्त्यायतनलाई समतिक्रमण गरी ‘केही छैन’ यसरी आकिञ्चन्यायतनलाई प्राप्त भएर विहार गर्दछ ।)

यहाँ पनि सब्बसो = यसलाई पहिले भनिएको प्रकारले नै जान्नुपर्दछ । विञ्जानञ्चयायतन = यहाँ पनि पहिले भनिएको ढङ्गले नै ध्यान पनि आलम्बन पनि विज्ञानन्त्यायतन हो आलम्बन पनि पहिलेको अनुसार नै त्यो विज्ञानन्त्य हो र द्वितीय अरूपध्यानको आलम्बन हुनाले, देवहरूका देवायतनजस्तै, अधिष्ठानको अर्थमा आयतन पनि हो, यसैले विज्ञानन्त्यायतन हो । त्यसरी नै त्यो विज्ञानन्त्य हो र त्यसै ध्यानको उत्पत्तिको हेतु हुनाले, कम्बोज घोडाहरूको आयतन हो आदिजस्तै, उत्पत्ति देशको अर्थमा आयतन पनि हो, यसैले विज्ञानन्त्यायतन हो । यसप्रकार यो ध्यान र आलम्बन दुवैलाई पनि प्रवर्तित नहुनदिन र मनमा नगर्नाले समतिक्रमण गरेर नै, यस आकिञ्चन्यायतनलाई प्राप्त भएर विहार गर्नुपर्दछ । यसैले यी दुवैलाई पनि एकमा गरी विज्ञानन्त्यायतनलाई समतिक्रमण गरी आदि भनिएको भनी जान्नुपर्दछ ।

नत्थि किञ्चि = छैन, छैन “शून्य छ, शून्य छ” ‘खाली छ, खाली छ’, - यसरी मनमा गर्दै” भनी भनिएको छ । जुन विभंगमा भनिएको ‘केही छैन’ को तात्पर्य हो – “त्यसै विज्ञानलाई अभाव गरिदिन्छ, नष्ट गरिदिन्छ, केही छैन - यसरी देख्दछ, यसैले भनिन्छ ‘केही छैन’ ।” त्यो यद्यपि क्षय (नाश) को स्तरमा विचार गर्ने (समर्पण)भैं भनिएको छ, तथापि यसको अर्थ यसरी नै जान्नुपर्दछ । त्यस विज्ञानलाई आवर्जन नगर्दै, मनमा नगर्दै, प्रत्यवेक्षण नगर्दै, मात्र यसको नहुने, शून्य खाली हुनेलाई नै मनमा गर्दै अभाव गर्दछ, विभाव गर्दछ, नष्ट गर्दछ, आदि यसरी भनिएको छ, अन्यप्रकारले होइन ।

आकिञ्चञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति = यहाँ त्यसको किञ्चन छैन, यसैले यो आकिञ्चन हो, अन्ततोगत्वा भंग मात्र पनि यसको शेष छैन - यसरी भनिएको छ । आकिञ्चको भाव आकिञ्चन्य हो । आकाशानन्त्यायतनको विज्ञानको नहुनेको यो नाम हो । आकिञ्चन्य अधिष्ठानको अर्थमा यस ध्यानको आयतन हो, देवहरूको देवायतनजस्तै, यसैले आकिञ्चन्यायतन भनिन्छ । शेष आकाशानन्त्यायतनमा भनिएजस्तै बुभ्नुपर्दछ ।

४. नैवसंज्ञानासंज्ञायतन

नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको भावना गर्ने इच्छुकलाई पाँच प्रकारले आकिञ्चन्यायतन समाप्तिको वशीमा अभ्यस्त भएर “यो समापत्ति विज्ञानन्त्यायतनको समीपवर्ती वैरी हो र नैवसंज्ञानासंज्ञायतनजस्तै शान्त छैन” या “संज्ञा रोग हो, संज्ञा खटिरा हो, संज्ञा काँडा हो ... यो शान्त छ, यो उत्तम छ, जुन कि नैवसंज्ञानासंज्ञा हो” यसरी आकिञ्चन्यायतनमा दोष र माथिल्लो आनिशंस देखेर आकिञ्चन्यायतनको चाहना त्यागेर नैवसंज्ञानासंज्ञालाई शान्त स्तरमा मनमा गरी, त्यसै अभावलाई आलम्बन गरी प्रवर्तित भएको आकिञ्चन्यायतन समापत्ति ‘शान्त छ, शान्त छ’ यसरी बारम्बार आवर्जन गर्नुपर्दछ, मनमा गर्नुपर्दछ, प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ, तर्क वितर्क गर्नुपर्दछ ।

यसरी निमित्तमा बारम्बार मनलाई चलाउनाले नीवरण दब्दछन् । स्मृति स्थिर हुन्छ । उपचारले शेष चित्त समाधिस्त हुन्छ । ऊ त्यस निमित्तलाई पुनः पुनः आसेवन गर्दछ, बढाउँछ, बहुल गर्दछ, त्यसरी गर्ने व्यक्तिको विज्ञान नहुँदा आकिञ्चन्यायतनजस्तै, आकिञ्चन्यायतन समापत्ति हुने चारै स्कन्धहरूमा नैवसंज्ञानासंज्ञायतन चित्तलाई पाउँदछ । यसैले विभंगअनुसार भनिएको छ –

“सब्बसो आकिञ्चञ्चायतनं समतिक्रमम् नैवसञ्ज्ञासञ्चायतनं उपसम्पज्ज विहरति ।”

(सबैप्रकारले आकिञ्चन्यायतनलाई समतिक्रमण गरी नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ ।)

यहाँ पनि सब्बसो = यसलाई पहिले भनिएअनुसार नै जान्नुपर्दछ । आकिञ्चञ्चायतनं समतिक्रमम् = यहाँ पनि पहिले भनिएको ढंगले नै ध्यान पनि आलम्बन पनि आकिञ्चन्यायतन हो । आलम्बन पनि पहिलो प्रकारले नै त्यो आकिञ्चन्य हो । तृतीय अरूपध्यानको आलम्बन हुनाले, देवहरूको देवायतनजस्तै, अधिष्ठानको अर्थमा आयतन पनि हो, यसैले आकिञ्चन्यायतन हो । त्यसरी नै त्यो आकिञ्चन्य नै त्यस ध्यानको उत्पत्तिको कारण ‘कम्बोज घोडाहरूको आयतन हो’ आदिजस्तै उत्पत्ति देशको अर्थमा आयतन पनि हो, यसैले आकिञ्चन्यायतन भनिन्छ । यसरी नै यो ध्यान र आलम्बन दुवैलाई पनि प्रवर्तित नहुनदिन र मनमा नगर्नाले समतिक्रमण गरेर नै, यस नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई प्राप्त भएर विहार गर्नुपर्दछ । यसैले यी दुवैलाई पनि एउटैमा गरेर आकिञ्चन्यायतनलाई समतिक्रमण गरेर आदि भनिएको जान्नुपर्दछ ।

नैवसंज्ञानासंज्ञायतन = यहाँ, जुन संज्ञा हुनाले त्यो नैवसंज्ञानासंज्ञायतन भनिन्छ । जसरी प्रतिपन्न हुनेलाई त्यो संज्ञा हुन्छ, त्यसलाई देखाउँदै “नैवसंज्ञानासंज्ञी” लाई उद्धृत गरी “त्यसै आकिंचन्यायतनलाई शान्तको स्तरमा मनमा गर्दछ, संस्कारहरूसँग अवशेष समापत्तिका भावना गर्दछ, यसैले नैवसंज्ञानासंज्ञी भनिन्छ” आदि भनिएको छ ।

सन्ततो मनसिं करोति = यो कस्तो शान्त समापत्ति हो ? जहाँ कि नास्तिभाव, नहुनुलाई पनि आलम्बन गरिरहन्छ ? यस्तो शान्त आलम्बनको हुनाले त्यसलाई शान्त छ, आदि मनमा गर्दछ । यदि शान्तको स्तरमा मनमा गर्दछ, भने कसरी समतिक्रमण हुन्छ ? प्राप्त नहुने इच्छाले । यद्यपि ऊ शान्तको स्तरमा मनमा गर्दछ, तथापि उसलाई “म यसको आवर्जन गर्नेछु, प्राप्त हुनेछु, अधिष्ठान गर्नेछु, उठ्नेछु, प्रत्यवेक्षण गर्नेछु” आदि यी आभोग = समन्नाहार मनसिकार हुँदैन । किन ? आकिंचन्यायतनभन्दा नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको शान्तर उच्चतर हुनाले ।

राजाको उपमा - जसरी महाराजाको आनुभावलाई प्रकट गर्दै कुनै राजा हात्तीमा चढेर नगरको गल्लीमा घुम्दै जाँदा, एक वस्त्रलाई बलियो गरी लगाएर, अर्कोले टाउको बेरर, शरीरभरी दाँतका चूर्ण आदि लागेको दन्तकार आदि शिल्पीहरूलाई, दाँतका अनेक प्रभेद आदि शिल्पहरूलाई बनाउँदै गरेको देखेर, त्यस राजाले - “कस्तो दक्ष आचार्य छ, यसप्रकारका शिल्प (कारीगरी) पनि बनाउँदछ,” भनी यसरी दन्तकार शिल्पीको दक्षताप्रति प्रसन्न हुन्छ । तर राजाले यस्तो विचार गर्दै - “धेरै राम्रो कि म राज्यलाई त्यागेर यस्तो शिल्पी बनू ।” त्यो के कारण ? राज्यश्रीको महानिशंस हुनाले । ऊ शिल्पिहरूको समतिक्रमण गरेर नै जान्छ । यसरी नै यो भिक्षु यद्यपि त्यस समापत्तिलाई शान्तको स्तरमा मनमा गर्दछ, तर म यस समापत्तिलाई आवर्जन गर्नेछु, प्राप्त हुनेछु, अधिष्ठान गर्नेछु, उठ्नेछु, प्रत्यवेक्षण गर्नेछु - यसरी यो आभोग मनसिकार गर्दैन ।

ऊ त्यसलाई शान्तको स्तरमा मनन गर्दै पहिले भनिएअनुसार अत्यन्त सूक्ष्म अर्पणाप्राप्त संज्ञालाई पाउँदछ, जसबाट नैवसंज्ञानासंज्ञी हुन्छ, संस्कारहरूले अवशेष समापत्तिको भावना गर्दछ, भनी भनिन्छ । संस्कारहरूले अवशेष समापत्तिको = अत्यन्त सूक्ष्मभाव प्राप्त भएको संस्कार भएको चतुर्थआरुष्य समापत्तिको ।

जुन त्यो यसरी संज्ञाको प्राप्तिद्वारा नैवसंज्ञानासंज्ञायतन भनिन्छ, त्यसलाई अर्थले देखाउनको लागि - “नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको तात्पर्य हो, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई प्राप्त, उत्पन्न या दृष्टधर्म सुखविहारको चित्त-चैतसिक-धर्म” आदि भनिएको छ । त्यसमा यहाँ प्राप्त भएको योगीको चित्त-चैतसिकधर्म अभिप्रेरित छन् ।

यहाँ शाब्दिक अर्थ - स्थूलसंज्ञाको अभावले र सूक्ष्मसंज्ञाको हुनाले यसबाटयुक्त धर्म (स्वभाव)को हो । त्यो नैवसंज्ञानासंज्ञा नै मनायतन र धर्मायतनयुक्त हुनाले आयतन पनि हो, यसैले नैवसंज्ञानासंज्ञायतन हो ।

अथवा जुन यहाँ संज्ञा छ, त्यो राम्ररी संज्ञाको काम गर्नको लागि असमर्थ हुनाले न त संज्ञा हो र संस्कारको अवशेष सूक्ष्म भावले विद्यमान हुनाले नासंज्ञा हो, यसैले नैवसंज्ञानासंज्ञा हो । यो नैवसंज्ञानासंज्ञा नै शेष धर्महरूको अधिष्ठानको अर्थमा आयतन पनि हो, यसैले नैवसंज्ञानासंज्ञायतन हो । यहाँ संज्ञा मात्र नै यस्तो होइन, बरू वेदना पनि नैववेदानावेदना हो, चित्त पनि नैवचित्तनाचित्त हो, स्पर्श पनि नैवस्पर्शनास्पर्श हो । यसैप्रकार शेषयुक्त धर्महरूमा संज्ञाको शीर्षदेखि यो देशना (धर्मोदेश) गरिएको छ, भनेर जान्नुपर्दछ ।

पात्र मल्ने तेल आदिको उपमाहरूद्वारा यस अर्थको विभाजन गर्नुपर्दछ -

तेलको उपमा - एक श्रामणेरले तेलले पात्र मलेर राख्यो । यवागु पिउने समय स्थविरले उसलाई “पात्र ल्याउ” भन्नुभयो । उसले “भन्ते, पात्रमा तेल छ” भन्यो । त्यसपछि “श्रामणेर, तेल ल्याउ, हुंग्रोमा भर्नेछु” भन्नुहुँदा “भन्ते, तेल छैन” भनी श्रामणेरले जवाफ दियो ।

त्यहाँ, जसरी तेलको भ्याक मात्र हुनाले यवागुसँग अकप्य (अयोग्य) हुनाले ‘तेल छ’ यसो भनिन्छ, र हुंग्रोलाई भर्ने परिमाणअनुसार भने ‘छैन’ भन्ने गरिन्छ । यसप्रकार त्यो संज्ञा पनि राम्ररी संज्ञाको नाम गर्नको लागि असमर्थ हुनाले संज्ञा छैन तर अवशेष संस्कारहरूको सूक्ष्मभावले विद्यमान हुनाले नासंज्ञा भनिन्छ ।

यहाँ संज्ञाको के काम छ ? आलम्बनलाई जान्नु र विपश्यनाको विषय भावलाई गएर निर्वेद उत्पन्न गर्नु । सुखोदक (हातमुख आदि धुनको लागि तताएर चिसो पारेको पानी) मा अग्निधातुले पोल्नेभैं, यो जान्ने काम पनि राम्ररी गर्न सक्दैन । शेष समापत्तिहरूमध्ये संज्ञाजस्तै विपश्यनाको भावलाई गएर निर्वेद उत्पन्न गर्न पनि सक्दैन । प्रथमध्यान आदि अन्य स्कन्धहरूमा अभिनिवेश (विपश्यनाको अभ्यास) नगरिएको भिक्षु नैवसंज्ञानासंज्ञायतन स्कन्धमा विचार गरेर निर्वेद पाउनको लागि समर्थ छैन ।

अरू पनि - आयुष्मान् सारिपुत्र स्वभावले विपश्यना गर्ने महाप्रज्ञावान् हुनुहुन्थ्यो, सारिपुत्रजस्तै भिक्षुले नै यसो गर्न सक्नेछ । उहाँले पनि यसरी नै गर्नुहुन्छ - “यसरी यी धर्म नभएर हुन्छन् भएर विनाशलाई प्राप्त हुन्छन् ।” यसप्रकार कलाप (समूह) को विचारद्वारा नै गर्न सकिन्छ । अनुपद स्पर्श आदिलाई अलग गरी स्वरूपले अनित्य दुःख, अनात्मअनुसार विचार गर्ने) धर्मको विपश्यनाद्वारा होइन । यसप्रकार यो समापत्ति सूक्ष्मभावलाई प्राप्त भएको छ ।

पानीको उपमा - बाटोमा जाँदै गरेको स्थविरअगाडि हिंड्दै गरेको श्रामणेले अलिकता पानी देखेर “भन्ते, पानी छ, जुत्ता फुकाल्नुहोस्” भन्यो । त्यसपछि स्थविरले “यदि पानी छ भने नुहाउने कपडा (स्थान शाटक) ल्याउनु, नुहाउनेछु भन्दा ‘भन्ते, पानी छैन, भन्यो ।”

त्यहाँ, जसरी जुत्ता भिज्ने अर्थमा पानी छ भनिन्छ तर नुहाउने अर्थमा छैन । यसरी पनि राम्ररी संज्ञाको काम गर्नको लागि असमर्थ हुनाले संज्ञा छैन तर अवशेष संस्कारहरूको सूक्ष्म हुनाले विद्यमान हुनाले नसंज्ञा हुन्छ ।

यतिले मात्र नभएर, अन्य पनि अनुरूप उपमाहरूद्वारा अर्थ प्रकट गर्नुपर्दछ ।

उपसम्पज्ज विहरति = यसलाई पहिले भनिएको ढंगले नै जान्नुपर्दछ ।

प्रकीर्णकथा

असदिसरूपो नाथो, आरुष्यं यं चतुर्विधं आह ।

तं इति ज्ञत्वा तस्मिं, पकिण्णककथापि विज्जेया ॥

(असदृशरूप भएको नाथ (भगवान् बुद्ध) ले जुन चार प्रकारका अरूपहरूलाई भन्नुभएको छ, त्यसलाई यसप्रकार जानेर त्यसमा प्रकीर्णकथा पनि जान्नुपर्दछ ।)

अरूप-समापत्तिहरू -

आरम्भणातिक्रमतो चतस्सोपि भवन्तिमा ।

अंगातिक्रममेतासं न इच्छन्ति विभाविनो ॥

(आलम्बनहरूको अतिक्रमणद्वारा यी चारौं पनि हुन्छन्, पण्डित यिनको अङ्गको अतिक्रमणलाई मान्दैनन् ।)

यिनमा रूपनिमित्तको अतिक्रमणभन्दा पहिला, आकाशको अतिक्रमणद्वारा दोस्रो, आकाशमा प्रवर्तित विज्ञानको अतिक्रमणद्वारा तेस्रो, आकाशमा प्रवर्तित विज्ञानको नहुनाले चौथो - सबैप्रकारले आलम्बनको अतिक्रमणद्वारा, चारै पनि यी अरूप-समापत्तिहरू हुन्छन् भनी जान्नुपर्दछ । यसको अंगहरूको अतिक्रमण पण्डितहरू मान्दैनन् । रूपावचर समापत्तिहरूजस्तै यिनमा अङ्गहरूको अतिक्रमण छैन । यी सबैमा नै उपेक्षा र चित्तको एकाग्रता गरी दुई ध्यानअंगहरू हुन्छन् । यसो हुँदाखेरि पनि -

सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।

उपमा तथ विज्जेया प्रासादतल साटिका ॥

(यहाँ पछिल्लोपछिल्लो अत्यन्त उत्तमतर हुन्छन्, त्यसमा प्रासादतल र शाटिका (वस्त्र) को उपमा जान्नुपर्दछ ।)

प्रासादको उपमा - जसरी चारतल्ले भवनको तल्लो तलामा दिव्य नाच, गान, बाजा, सुगन्धि, गन्ध, माला, भोजन, शयन, वस्त्र आदिद्वारा उत्तम पाँच कामभोगका वस्तुहरू तैयार होस्, दोस्रोमा त्यसभन्दा उत्तमतर वस्तुहरू तैयार होस् । तेस्रोमा त्यसभन्दा उत्तमतर वस्तुहरू तैयार होस् । चौथोमा सबभन्दा उत्तम वस्तुहरू तैयार होस् । यद्यपि ती चारै तल्लाहरू पनि भवन भित्र नै छन्, तापनि भवनकोठा हुनुमा विशेषता छैन । पाँच कामभोगको समृद्धिअनुसार तल्लो-तल्लो तलादेखि माथिल्लो-माथिल्लो तला उत्तमतर हुन्छन् ।

वस्त्रको उपमा - जसरी एक स्त्रीद्वारा काटिएको मोटो, पातलो, नर्मतम धागोहरूको चार, तीन, दुई एक सुतको, लम्बाई चौडाईमा बराबर प्रमाण भएको वस्त्र होस् । त्यसको प्रमाणको विशेषता हुँदैन । सुख-स्पर्श मिहीन र मूल्यवान् हुनाले पहिलोपहिलोभन्दा पछिल्लोपछिल्लो कपडा उत्तमतर हुन्छन् । यसरी नै यद्यपि यी चारै वटामा पनि उपेक्षा, चित्तको एकाग्रता गरी दुई अंग हुन्छन् । तर विशेष भावनाद्वारा ती अंगहरू एकभन्दा अर्को उत्तम, उत्तमतर हुनाले पछिल्लोपछिल्लो उत्तमतर हुन्छन् भनी जान्नुपर्दछ । यसरी क्रमशः उत्तमउत्तम हुनेहरू यी -

असुचिम्हि मण्डपे लग्गो एको तं निस्सितो परो ।

अञ्जो बहि अनिस्साय तं तं निस्साय चापरो ॥

**ठितो, चतुहि एतेहि पुरिसोहि यथाक्कमं ।
समानताय जातब्ब चतस्सोपि विभाविना ॥**

231

(अशुचियुक्त मण्डपमा एक व्यक्ति टाँसिएर उभिएको होस्, ऊसँग टाँसिएर अर्को, अन्य बाहिर ऊसँग नटाँसिएर र फेरि ऊसँग टाँसिएर अर्को उभियोस् - यी चारैजना मानिसहरूको क्रमशः समानताले चारै समापत्तिहरूलाई पनि पण्डितद्वारा जान्नुपर्दछ ।)

अशुचिमण्डपको उपमा - अशुचिको स्थानमा एक मण्डप थियो । एक व्यक्ति आएर त्यस अशुचिसँग घृणा गर्दै त्यस मण्डपलाई हातले भर गरेर त्यहाँ त्यस मण्डपसँग लागेर टाँसिएजस्तै उभियो । तब दोस्रो व्यक्ति आएर त्यस मण्डपमा टाँसिएको मानिसको सहाराले उभियो । तेस्रो व्यक्ति आएर सोच्यो - “जुन यो मण्डपमा टाँसिएको मानिस छ र जुन उसको सहारामा उभिएको छ, यी दुवै खराब भइसके, मण्डप भत्किँदा यिनीहरूका पनि विनाश अवश्य हुन्छ । धेरै राम्रो कि म बाहिर उभिरहुँ ।” त्यो पहिलो व्यक्तिको सहाराले उभिएको दोस्रो व्यक्तिसँग भरोसा नलिएर मण्डपबाहिर नै उभियो । तब चौथो व्यक्ति आएर मण्डपमा लागेको र त्यसको सहारा उभिएको व्यक्तिको अक्षेमभाव (अरक्षित) लाई विचार गरी बाहिर उभिएको मानेर उसको सहारामा उभियो ।

यो उपमेय हो - अशुचिको स्थानमा मण्डपजस्तै कसिणको उधारिएको आकाशलाई जान्नुपर्दछ । अशुचिको जिगुप्साले मण्डपसँग टाँसिएको मानिसजस्तै रूपनिमित्तमा जिगुप्सा गरी आकाशको आलम्बन गरिएको आकाशानन्त्यायतन हो । मण्डपसँग लागेको मानिसको सहाराले उभिएको व्यक्तिजस्तै आकाशको आलम्बन आकाशानन्त्यायतनप्रति प्रवर्तित भएको विज्ञानानन्त्यायतन हो । ती दुवै पनि अक्षेम भएको सोचेर सहारा नलिएर मण्डपसँग नटाँसिएर बाहिर उभिने व्यक्तिजस्तै आकाशानन्त्यायतनलाई आलम्बन गरी त्यस आलम्बनको अभावमा आकिंचन्यायतन हो । मण्डपसँग लागेको र त्यसको सहारा लिएको मानिसको अक्षेम भएको सोचेर बाहिर उभिएको व्यक्ति राम्ररी उभिएको छ भनी विश्वास गरेर उसको सहारा उभिने व्यक्तिजस्तै विज्ञानको अभावरूपी बाहिर प्रदेशमा स्थित आकिंचन्यायतनप्रति प्रवर्तित नैवसंज्ञानासंज्ञायतन जान्नुपर्दछ । यसरी प्रवर्तित भएको -

**आरम्मणं करोतेव अञ्जाभावेन तं इदं ।
दिट्ठदोसम्पि राजानं वृत्तिहेतु जनो यथा ॥**

(ऊ नैवसंज्ञानासंज्ञायतनध्यान अन्य आलम्बनको नहुनाले उसलाई आलम्बन नै गर्दछ । जसरी जीविकाको कारण राजाहरूको दोषलाई देखेर पनि राजालाई ग्रहण गर्दछ ।)

यो नैवसंज्ञानासंज्ञायतन, विज्ञानानन्त्यायतन समापत्तिको समीपवर्ती वैरी हो । यसरी दोष देखेर पनि त्यस आकिंचन्यायतनलाई अन्य आलम्बनको अभावले आलम्बन गर्छ नै । कसको समान ? जसरी संयमरहित काय, वचन, मनले कठोर चालढाल भएको, सबै दिशाहरूको मालिक, कुनै राजालाई ‘यो कठोर चालढाल भएको छ’ भनी दोष देखे तापनि अन्यत्र जागिर नपाएका व्यक्ति वृत्तिको कारण उसको सहारामा रहन्छ । यसरी नै त्यस आकिंचन्यायतनमा दोष देखे तापनि अन्य आलम्बनलाई नपाएकोले नैवसंज्ञानासंज्ञालाई आलम्बन गरिरहन्छ । यसरी गर्दै -

**आरुहो दीघनिस्सेणिं यथा निस्सेणिबाहुकं ।
पब्बतञ्च आरुहो यथा पब्बतमत्थकं ॥
अत्तनो वा गिरिमारुहो यथा येव जण्णुकं ।
ओलुब्भति तथेवेतं भानमोलुब्भ वत्तती ति ॥**

(लामो सिँढीमा चढ्ने व्यक्तिले जसरी सिँढीको भुजाहरूको, पर्वतको टुप्पामा चढ्ने व्यक्तिले जसरी पर्वतको सिरानको अथवा शिलामय गिरिमा चढ्ने व्यक्तिले आफ्नै घुँडाको सहारा लिन्छ । त्यसरी नै यी सबै आरुप्य तल्लोतल्लो ध्यानका सहाराले प्रवर्तित हुन्छन् ।)

सज्जनहरूको प्रमोदको लागि लेखिएको

विशुद्धिमार्गमा समाधि भावनाको भागमा

आरुप्य निर्देश नामक

दशौं परिच्छेद समाप्त

***

समाधि निर्देश

(१) आहारमा प्रतिकूलसंज्ञा

अब आरुख्यको अनन्तर 'एक संज्ञा' यसप्रकार भनिएको आहारमा प्रतिकूलसंज्ञाको भावना निर्देशको समय आएको छ ।

त्यहाँ, आहरण गर्दछ, यसैले आहार भनिन्छ । यी चार प्रकारका हुन्छन् (१) कवलींकार (गाँसगाँस बनाई खान योग्य) (२) स्पर्शाहार (३) मनोसञ्चेतना आहार (४) विज्ञानाहार ।

कुन के आहरण गर्दछ ? कवलींकार आहार ओजष्टमक (चार महाभूत र गन्ध, वर्ण, रस, ओजा) रूपलाई ल्याउँदछ । स्पर्शाहार तीनै वेदनाहरूलाई ल्याउँदछ । विज्ञानाहार प्रतिसन्धिको क्षण नामरूपलाई ल्याउँदछ ।

त्यसमा, कवलींकार आहारमा चाहना (रस तृष्णा)को भय छ । स्पर्शाहारमा आलम्बनसँग एक हुने उपगमनको भय छ । मनोसञ्चेतना आहारमा उत्पत्तिको भय छ । विज्ञानाहारमा प्रतिसन्धिको भय छ । यसरी त्यस भययुक्त कुराहरूमा पपञ्चसूदनी (१, १, ९) र संयुक्त निकाय (१२, ७, ३) अनुसार कवलींकार आहार पुत्रको मासुको उपमाले, स्पर्शाहारलाई छालारहित गाईको उपमाद्वारा, मनोसञ्चेतना आहारलाई कोइलाको खाल्डोको उपमाद्वारा विज्ञानाहारलाई तीनसय वछीद्वारा मारिएको चोरको उपमाद्वारा स्पष्ट गर्नुपर्दछ ।

छोराको मासुको उपमा - सानो बालकसहित पतिपत्नी मरुभूमिको मार्ग भएर यात्रामा हिंडे । यात्रामा जाँदाजाँदै पाथेय (बाटो खर्च) समाप्त भयो । खानेकुराहरू केही पनि बाँकी रहेन । तर मरुभूमिको यात्रा समाप्त भएको छैन । तब आफ्नो ज्यान बचाउनको लागि, आपसमा सल्लाह गरेर, आफ्नो प्यारो छोरोलाई मारेर, मासु सुकृटी पारेर खाँदै यात्रा पूर्ण गरे । पतिपत्नी दुवै छोराको मासु खाँदै हाय ! प्रिय छोरा भन्दै भन्दै छाती पिटीपिटी रूँदै हिंडे । यसप्रकार आफ्नो शरीर रक्षाको लागि मात्र कवलींकार आहार हो भनी बुझनुपर्दछ ।

अंगारको आगोको खाल्डोको उपमा - एक मानिसजति गहिरो खाल्डोमा ज्वालारहित रातो भएको धपधपाएको अंगारको आगो छ, त्यहाँ बाँच्न चाहने, मर्न नचाहने, दुःख मन नपर्ने, सुख मन पर्ने कुनै एक व्यक्तिलाई अर्को दुई जना व्यक्तिले पक्रेर त्यसलाई धपधपाएको अंगारको आगोको खाल्डोमा फारिदिन्छ । तर त्यो मानिसको भने त्यस खाल्डोबाट बाहिर आउने नै इच्छा, चेतना, प्रार्थना, प्रणिधि हुन्छ । किनकि उसलाई राम्ररी थाहा छ त्यस खाल्डोमा ऊ मरेर जानेछ वा मरणान्त दुःख पाउनेछ । यसरी नै मनोसञ्चेतना आहार पनि यसरी नै सचेत हुनुपर्छ भनी बुझनुपर्दछ ।

चोरको उपमा - कुनै एउटा चोरलाई पक्राउ गरिसकेपछि राजाज्ञाद्वारा सयवटा भालाहरूले घोचेर मार्न पठाइन्छ । भारदारहरूले पनि त्यसैगरी सयवटा भालाहरूले घोचिन्छन् । पछि राजाले सोध्दछ "के त्यो चोर मरिसक्यो" । "देव अभै बाँचिरेछ" भन्दा तब राजाले फेरि एक सय भालाले घोचेर मार्ने राजाज्ञा दिन्छ । तर दोस्रोपल्ट पनि सय भालाहरूले घोच्दा नमरेको कारणले तेस्रोपल्ट पनि सय वटा भालाहरूले घोचेर मार्ने राजाज्ञा दिन्छ । यसरी दिनभरिमा तीनसय भालाहरूद्वारा घोचिन्छ । एउटा भालाले रोप्दा त कति असह्य पीडा हुन्छ भने तीनसय भालाहरूले रोप्दा भन् कति पीडा हुँदो हो । त्यसरी नै विज्ञान आहारलाई समझनुपर्दछ ।

यी चार प्रकारका आहारहरूमध्ये भोजन गरेको, पिएको, खाएको, जिब्रोले चाटेको आदि प्रभेदयुक्त कवलींकार-आहार नै यहाँ अभिप्रेरित छ । त्यस आहारमा प्रतिकूलताको आकारले ग्रहण गर्ने स्तरमा उत्पन्न भएको संज्ञा आहारमा प्रतिकूलसंज्ञा हो ।

त्यस आहारमा प्रतिकूलसंज्ञाको भावना गर्ने इच्छुकलाई कर्मस्थानलाई सिकेर, सिकेकोबाट भोजन गरेको, पिएको, खाएको, चाटेको प्रभेदयुक्त कवलींकार-आहारमा दश प्रकारले प्रतिकूल भएको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ । जस्तै - (१) गमनले, (२) पर्येषणले, (३) परिभोगले, (४) आशयले, (५) निधानले, (६) अपरिपक्वले, (७) परिपक्वले, (८) फलले, (९) निष्यन्द (यताउता बहनुले), (१०) संम्रक्षण (अंगालो मारी टाँसिनु)ले ।

(१) गमनले = यसरी महानुभाव भएको शासनमा प्रब्रजित भएको योगीलाई सारा रात बुद्ध वचनको पाठ (स्वाध्याय) या श्रमण धर्म गरी, समयमा नै उठेर चैत्य, बोधिवृक्षको आँगनको गर्नयोग्य वृत्तलाई गरी परिभोग गर्ने पानी ल्याएर, राखेर परिवेण (आँगन)लाई बढारेर, शरीरकृत्यलाई गरेर आसनमा गएर, बीसतीसपल्ट कर्मस्थानलाई मनमा गरी, उठेर पात्रचीरलाई लिएर जनसम्बाध (विघ्न)द्वारारहित, प्रविवेक सुखयुक्त, छायाजलसम्पन्न, पवित्र, शीतल, रमणीय प्रदेश भएको तपोवनलाई छाडेर, आर्य विवेकको प्रीतिको इच्छा नगरी, श्मशानतर्फ जाने स्यालसमान आहारको लागि गाउँतर्फ जानुपर्दछ ।

यसरी जानेलाई पिका वा खाटबाट उत्रिने समयदेखि लिएर पाइतालाको धूलो, माउसुलीको विष्ठा आदि फैलिएको टुक्राहरू (टाटाहरू)लाई टेक्नु, खुट्टा राखी माथिबाट जानुपर्दछ । त्यसपछि ²³³कहिलेकाहीं मुसा, चमेराद्वारा दुषित हुनाले भित्र कोठाभन्दा प्रतिकूल बाहिर हेर्नुपर्दछ । त्यसपछि उल्लु, परेवा आदिको विष्ठाले भरिएको माथिल्लो सतहदेखि तल्लो सतहसम्म, त्यसबाट कहिलेकाहीं वायुद्वारा हल्लाएको पुरानो तृणपातहरूले रोगी श्रामणेरहरूको पिसाप, दिसा, थुक, सिंगानद्वारा र वर्षाकालमा पानीको हिलो आदि फोहर हुनाले तल्लो तहदेखि प्रतिकूल परिवेण र परिवेणदेखि प्रतिकूल विहार जाने मार्गलाई हेर्नुपर्दछ ।

क्रमशः बोधिवृक्ष र चैत्यको वन्दना गरी 'आज कहाँ भिक्षाटन जाउ' भनी विचार गर्ने स्थान (वितर्क मालक) मा उभिएको, मुक्ताराशिसमान चैत्य, मुजुरप्पाखको कलाप (मोरछल) समान मनोहर बोधिवृक्ष र देवविमानको श्रीसम्पत्तिसमान शयनासनलाई देखेर यसरी रमणीय प्रदेशलाई पीठ्युँ फर्काए, आहारको कारणले जानुपर्दछ' आदि सोचेर, गएर गाउँको बाटो जाँदै कील्ला काँढाको बाटो पनि, पानीको वेगले भत्काएको विषम (अग्लो होचो) बाटो पनि हेर्नु पर्दछ ।

त्यसपश्चात् खटेरालाई छोप्दै गरेको व्यक्तिसमान अंतरवासक (कम्मरमुनि लगाउने लुंगीजस्तै लुगा) लगाएर, घाउलाई बाँध्ने कपडालाई बाँध्नेसमान कायबन्धनलाई बाँधेर, हड्डीसमूहलाई ढाक्यै गरेको व्यक्तिसमान चीवर लगाएर, औषधी राख्ने किस्तीजस्तै पात्रलाई निकालेर, गाउँको द्वारनजिक जानेलाई हात्तीको सिनो, घोडाको सिनो, गाईको सिनो, भैंसीको सिनो, मानिसको लाश, साँपको सिनो, कुकुरको सिनो पनि हेर्नुपर्दछ । न केवल हेर्नु, नाकमा लाग्ने त्यसको दुर्गन्ध पनि सहनुपर्दछ । त्यहाँबाट गाउँद्वारमा उभिएर चण्ड हात्ती, घोडा आदिको बाधाहरूलाई त्याग्नको लागि गाउँको सडक निरीक्षण गर्नुपर्दछ ।

यसप्रकार विष्ठा आदि अनेक प्रतिकूल सिनोसम्मलाई आहारको कारण टेक्नु, हेर्नु र सुँघ्नुपर्दछ । आश्चर्यजनक छ प्रतिकूल-आहार ! यस्तो गमन (जाना)ले प्रतिकूल भएको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

(२) कसरी पर्येषणद्वारा ? यसरी गमनको प्रतिकूलतालाई सहेर पनि संघाटीलाई ओढेर गाउँमा गएको कृपण (मान्ने भिखारी) व्यक्तिसमान पात्रलाई हातलाई लिएर, घरपिच्छे गाउँको गल्लीहरूमा घुम्नुपर्दछ । वर्षाकालमा पाइतला राखेराखेको स्थानमा नलिखुट्टासम्म पनि पानीको हिलोमा धस्ने गर्दछ, एक हातले पात्रलाई पक्रिनुपर्दछ र अर्कोले चीवरलाई माथि उठाउनुपर्दछ । ग्रीष्मऋतुमा वायुको भोँकाले उठेको पशु, तृण, धूलोले भरिएको शरीर बनाएर घुम्नुपर्दछ । त्यसत्यस ढोकालाई पाएर माछाको फोहर मासुको फोहर, चामलको फोहर, थुक, सिंगान, कुकुर-सुँगुरको लेंढ आदिसँग मिलेको कीरासमूहले भरिएको, नीलो भिँगाहरूले ढाकिएको, खाल्डो र हिलो हेर्नुपर्ने हुन्छ, नाघ्नुपर्ने पनि हुन्छ । जहाँबाट ती भिँगाहरू उठेर संघाटीमा पनि, पात्रमा पनि, टाउकोमा पनि लुक्दछन् ।

घरमा प्रवेश गरेकोलाई पनि कसैकसैले भिक्षु दिँदैनन् । दिँदाखेरी पनि कोही कोही, बासीभातलाई, पुरानो खाद्यवस्तुलाई पनि, सडेको दाल (कुल्माष) सूप आदिलाई पनि दिन्छन् । कसैकसैले "भन्ते, अगाडि जानुहोस्" भन्छन् । कोहीकोही नदेखेजस्तै गरी चुप हुन्छन् । कोहीकोही अर्कोतिर मुख फर्काउँछन् । कोहीकोही "जा भाग, मुण्डक" आदि कठोर वचनले व्यवहार गर्छन् । यसरी कृपण व्यक्तिसमान गाउँमा भिक्षाको लागि घुमेर निस्कनुपर्दछ ।

यसप्रकार गाउँमा प्रवेश गर्ने समयदेखि लिएर निस्कन समयसम्म पानीको हिलो आदि प्रतिकूलतालाई आहारको कारण टेक्नु, हेर्नु र सहनुपर्दछ । आश्चर्यजनक छ प्रतिकूल-आहार ! यसरी पर्येषणद्वारा प्रतिकूल भएको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

(३) कसरी परिभोगले ? यसरी आहारको पर्येषण गरी गाउँबाहिर उचित स्थानमा सुखपूर्वक बसेर, जबसम्म त्यस आहारमा हात राख्दैन, तबसम्म कुनै पनि गौरवणीय भिक्षु या लज्जावान् व्यक्तिलाई देखेर निमन्त्रित पनि गर्न सकिन्छ । तर खाने इच्छाले त्यस आहारमा हात राख्नासाथ 'लिनुहोस्' भन्नेलाई पनि लज्जित हुनुपर्दछ । किनकि हात राखेर मुछ्छदा पाँचै औंलाहरूको सहारा पसिना चुहँदै सुखा कडा भातलाई पनि भिजाउँदै नरम गरिदिन्छ ।

त्यसरी मुछ्छना मात्रले पनि सुन्दरतारहित भएकोलाई गाँस बनाई मुखमा राखी चपाउँदा तल्लो दाँतले ओखलीको काम गर्दछ, माथिल्लो दाँतले मुसलको काम तथा जिब्रो हातको काम गर्छ । उसलाई कुकुरहरूको लागि खान दिनको लागि बनाएको द्रोणीमा कुकुरहरूको भातसमान दाँतरूपी मुसलहरूले कुटेर, जिब्रोले ओल्टाउँदैपल्टाउँदै जिब्रोको अग्रभागमा पातलो परिशुद्ध थुक लट्पटिन्छ । बीचदेखि लिएर बाक्लो थुक लट्पटिन्छ र दतिवनले साफ नगरेको स्थानमा दाँतेगुहु लट्पटिन्छ ।

त्यो त्यसरी विचूर्ण भएर लट्पटिएको, त्यही क्षण वर्णन गन्ध, बनावतको विशेषताबाट लुप्त भएर कुकुरहरूको द्रोणीमा गरिएको कुकुरको बान्तासमान अत्यन्त घृणित हुन्छ । यसरी हुँदाहुँदै पनि आँखाले नदेख्ने भए तापनि खानुपर्दछ । यसरी परिभोगले प्रतिकूल भएको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

(४) कसरी आशयले ? बुद्ध, प्रत्येकबुद्ध, चक्रवर्ती राजालाई पनि पित्त, कफ, पीप, रगत आदि चारैवटा आशयहरूमध्ये कुनै एक आशय हुन्छ नै । मन्द पुण्य हुनेहरूका पनि चारै आशय हुन्छन्²³⁴ यसैले यसरी खाएको आहार भित्र जाँदा, जसको पित्तको आशय अधिक हुन्छ, उसको बाक्लो महुवाको तेलसँग लटपटिएसमान अत्यन्त घृणित हुन्छ । जसको कफको आशय अधिक हुन्छ, उसको नागवलाको पातको रससँग लटपटिएसमान अत्यन्त घृणित हुन्छ । जसको पीपको आशय अधिक हुन्छ, उसको कुहेको लस्सीसँग लटपटिएसमान अत्यन्त घृणित हुन्छ । जसको रगतको आशय धेरै हुन्छ, उसको रातो रंगसँग लटपटिएसमान अत्यन्त घृणित हुन्छ । यसरी आशयले प्रतिकूल भएको प्रत्येक्षण गर्नुपर्दछ ।

(५) कसरी निधानले ? त्यो यी चारै आशयमध्ये कुनै एक आशयसँग लटपटिएको पेटभित्र प्रवेश गरी न सुन न मणि, न चाँदी आदि भाँडाहरूमा नै निधान हुन्छ । यदि दश वर्षको बालकद्वारा खाइन्छ भने दश वर्षसम्म नधोएको चर्पीको कुवासमान स्थानमा प्रतिष्ठित हुन्छ । यदि बीस, तीस, चालीस, पचास, साठी, सत्तरी, अस्सी, नब्बे वा सय वर्ष भएको व्यक्तिद्वारा खाइन्छ भने बीस वर्ष ... सयवर्ष नधोएको चर्पीको कुवासमान स्थानमा प्रतिष्ठित हुन्छ । यसरी निधानले प्रतिकूल भएको प्रत्येक्षण गर्नुपर्दछ ।

(६) कसरी अपरिपक्वले ? त्यो आहार यसप्रकारको स्थानमा निधान भएर, जबसम्म अपरिपक्व हुन्छ, तबसम्म माथि भनिएको प्रकारले अत्यन्त अन्धकार भएको नाना सडेको वस्तुहरूको दुर्गन्धसँग मिलेर हावासँग बहने अत्यन्त दुर्गन्ध घृणित स्थानमा, जसरी गर्मीको दिनहरूमा असमय वर्षा हुँदा चण्डालगाउँको द्वारको खाल्डोमा खसेको तृण, पात, चटाईको टुक्रा, साँप, कुकुर, मनुष्यको लाश आदि सूर्यको तापले सन्तप्त भएर, फिंज, फोकाहरूद्वारा भरिन्छ, यसरी नै त्यस दिन पनि, भोलि पनि त्यसभन्दा पहिला दिन खाएको सबै एउटै भएर, कफको पत्र (पोका)सँग बाँधिएको अग्निको सन्तापवाट उम्लिँदै, उम्लिएको कारणले उत्पन्न फिंज, फोकाहरूले भरिएको अत्यन्त घृणित दशालाई प्राप्त हुन्छ ।

यसरी अपरिपक्वले प्रतिकूल भएको प्रत्येक्षण गर्नु पर्दछ ।

(७) कसरी परिपक्वले ? त्यो शरीरको अग्निले पाकेर सुनचाँदी आदि धातुहरूसमान सुनचाँदी आदि हुँदैन । तर फिंज र फोकाहरूलाई फ्याँक्दै नरम गर्नयोग्य पिसेर नालामा राख्दै गरेको पहेंलो माटोसमान, दिसा भएर पक्वाशय तर्फ पिसाप भएर पिसापको थैली (मूत्रवस्ति) लाई भर्दछ ।

यसरी परिपक्वले प्रतिकूल भएको प्रत्येक्षण गर्नु पर्दछ ।

(८) कसरी फलले ? राम्ररी पाकेको आहारले केश, रौं, नङ, दाँत आदि नाना फोहरहरूलाई बनाउँदछ र राम्ररी नपाकेको, आहारले दाद, चिलाउने, लुतो, कष्ट, ... कलास(कुष्ठ विशेष) क्षय, खोकी, अतिसार, प्रमृति सैकडौं रोगहरू बनाउँदछन् । यो यसको फल हो ।

यसरी फलले परिपक्व भएको प्रत्येक्षण गर्नु पर्दछ ।

(९) कसरी निष्कन्दले ? खाने समय यो एक द्वारवाट प्रवेश गरेर निस्कने समय आँखावाट चिप्रा, कानवाट कानेगुजी आदिप्रकारले अनेक द्वारहरूवाट निस्कन्छन् । खाने समयमा महापरिवारसँग पनि खाने गरिन्छ तर निस्कने समय दिसापिसाप आदि गर्नुपर्दा एकलै नै निकाल्ने गरिन्छ । पहिलो दिन त्यसलाई खाँदै धेरै आनन्दित पनि हुन्छ, गद्गद् हुन्छ, प्रीति सौमनस्य उत्पन्न हुन्छ । तर अर्को दिन निकाल्ने समय, नाक बन्द गर्दछ, मुख बिगाछ, घृणा गर्दछ, मन नपराई चुप रहन्छ । पहिलो दिन उसलाई अनुरक्त भएर, लालच गर्दै, त्यसमा भिडेर बस्छ, संघर्ष गर्दै मूर्च्छित भएर पनि खान्छ । तर अर्को दिन एक रात्रीको बासले नै रागरहित भएर, दुःखीत, लज्जित र घृणित भएर निस्कन्छ । यसैले पुरानाहरूले भनेका छन् –

**अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।
एकद्वारेण पविसित्वा नवहि द्वारेहि सन्दति ॥**

(अन्न, पेय, खादनीय र धेरै सुन्दर भोजन, एकद्वारवाट प्रवेश गरी नौद्वारवाट निस्कन्छन् ।)

**अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।
भुञ्जति सपरिवारो निस्खामेन्तो निलीयति ॥**

(अन्न, पेय, खादनीय र धेरै सुन्दर भोजन परिवारसँग खान्छ, तर निकाल्ने समय लुक्छ ।)

अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।

भुञ्जति अभिनन्दतो निखामेन्तो जिगुच्छति ॥

(अन्न, पेय, खादनीय र धेरै सुन्दर भोजनलाई अभिनन्दन^{२३} गर्ने खान्छ, तर निकाल्दै घृणा गर्दछ ।)

अन्नं पानं खादनीयं भोजनञ्च महारहं ।

एकरत्ति परिवासा सब्बं भवति पूतिकं ॥

(अन्न, पेय, खादनीय र धेरै सुन्दर भोजन एकै रातको परिवासमा नै सबै सडेर जान्छ ।)

यसरी निष्यन्दले प्रतिकूल भएको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

(१०) कसरी संभ्रक्षणले ? परिभोगको समय पनि यो हात, ओंठ, जिब्रो, तालुलाई लपेट्दछ । ती यिनीहरूबाट लपेटिएकोले प्रतिकूल छन् । जुन धुँदा पनि दुर्गन्धलाई हटाउनको लागि बारम्बार धुनुपर्दछ । जसरी भात पाक्दाखेरी भुस माडको फिंज आदि उम्लेर हाँडीको मुखको किनार र बिकोमा लटपटिन्छ, त्यसरी नै शरीरमा रहने शारीरिक अग्निले फिंज फ्याँक्दैफ्याँक्दै पाकेर फैलिएको दाँतमा दाँतेगुह भएर लटपटिन्छ । जिब्रो, तालु आदिमा थुक, कफ आदि भएर लटपटिन्छ । आँखमा चिप्रा, कानमा कानेगुजी, नाकमा सिंगान, गुद्धद्वार आदिमा पिसाप, दिसा आदि भएर लटपटाउँछ, जसद्वारा लटपटिएका यी द्वारा प्रतिदिन धुँदाखेरी पनि न त पवित्र नै हुन्छ र न मनोरम नै हुन्छ । यसमध्ये कुनैलाई दुईपल्ट गोबरले पनि, माटोले पनि गन्धचूर्ण (गन्ध हटाउने चूर्ण, अथवा साबुन) ले पनि धुँदा प्रतिकूलता हराएर जाँदैन ।

यसरी संभ्रक्षणले प्रतिकूल भएको प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

यसरी दश प्रकारले प्रतिकूलताको प्रत्यवेक्षण, तर्कवितर्क गर्ने भिक्षुलाई प्रतिकूलको आकारले कवलिकार-आहार प्रकट हुन्छ । ऊ त्यस निमित्तलाई पुनः पुनः आसेवन गर्दछ, बढाउँदछ, बहुल गर्दछ । यसरी गर्ने भिक्षुको नीवरण दब्दछन् । कवलिकार-आहारको स्वभावको धर्मताको गम्भीर हुनाले अर्पणालाई नपाएर उपचार-समाधिसे चित्त समाधिस्त हुन्छ । प्रतिकूलको ग्रहणको रूपदेखि संज्ञा प्रकट हुन्छ, यसैले यो कर्मस्थान आहारमा प्रतिकूल-संज्ञा नै भनिन्छ ।

यस 'आहारमा प्रतिकूलसंज्ञा' मा लागेको भिक्षुको चित्त रसतृष्णा (स्वादनको इच्छा) ले मोडिन्छ, अगाडि बढ्दैन, रोकिन्छ । ऊ मरुभूमिलाई पार गर्ने इच्छा हुनेको छोराको मासुसमान मदरहित आहारको आहरण (भोजन) केवल दुःखलाई पार गर्नको लागि गर्दछ । तब सुखपूर्वक नै कवलिकार आहारलाई जान्नाले उसको पाँच कामगुण भोगविलास सम्बन्धी राग हटेर जान्छ । ऊ पाँच कामगुणको हटेर जानाले रूपस्कन्धलाई जान्दछ । अपरिपक्व आदि प्रतिकूल भएअनुसार त्यसको कायगतास्मृतिको भावना पनि पूर्णतालाई प्राप्त हुन्छ । अशुभसंज्ञाको अनुलोम सीधा मार्गमा ऊ हिँड्ने हुन्छ । यस प्रतिपत्तिको सहारा यसै जन्ममा अमृतको अन्तसम्मलाई नपाए पनि सुगति परायण हुन्छ ।

२. चतुर्धातु व्यवस्थापन

अब 'आहारमा प्रतिकूलसंज्ञा'को पश्चात् "एक व्यवस्थापनमा बताइएको चतुर्धातु व्यवस्थापनको भावनाको निर्देशको समय आएको छ ।

व्यवस्थापनको अर्थ हो - कडा आदि स्वाभाविक लक्षणको उपधारणा (विचार गर्नु) गर्ने अनुसार निश्चय गर्नु । चारै धातुहरूको निश्चयकरण नै चतुर्धातु व्यवस्थापन हो । धातुमनस्कार, धातुकर्मस्थान, चतुर्धातु व्यवस्थापन आदि यी सबै अर्थले एक नै हुन् । यी दुई प्रकारले आएका छन् - (१) संक्षेपले र (२) विस्तारले । संक्षेपले महासतिपट्टान सुत्त दीघनिकाय (२२) मा आएको छ र विस्तारले मज्झिम निकायको महाहत्थिपट्टपम सुत्त, राहुलोवाद सुत्त तथा धातु विभङ्गमा उल्लेख गरिएका छन् ।

"जसरी भिक्षुहरू, दक्ष कसाई या कसाईको शिष्य गाईलाई मारेर चौवाटोमा टुक्राटुक्रा गरी बसेको होस् । यसरी नै भिक्षुहरू, यसै कायलाई यथास्थित, यथाप्रणिहित धातुअनुसार प्रत्यवेक्षण गर्दछ - 'यस शरीरमा पृथ्वीधातु, आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातु छन् ।' यसरी तीक्ष्ण प्रज्ञा भएको योगाभ्यासिक (कर्मस्थानिक)को लागि महासतिपट्टानमा संक्षेपले बताइएको छ ।

त्यसको अर्थ हो - जसरी दक्ष कसाई या उसैको मजदुरीमा काम गर्ने शिष्य चारै दिशाहरूलाई जोडिएको महामार्गहरूको बीच भनिने चौवाटोमा गाईलाई मारेर टुक्राटुक्रा गरी भागभाग गरी बसेको होस् । यसरी नै भिक्षु चारै इर्यापथमध्ये जुनकुनै आकारले स्थित हुनाले यथास्थित हुन्छ र यथास्थित हुनु नै यथाप्रणिहित काय हो । उसलाई 'यस शरीरमा पृथ्वीधातु, आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातु छन्' आदि धातुअनुसार प्रत्यवेक्षण गर्दछ ।

के भनिएको छ ? जसरी कसाईले गाईलाई पाल्दा, माने स्थानमा लैजाँदा, ल्याएर त्यहाँ बाँधेर राख्दा, मार्दा, मारी सकेकोलाई हेर्दा, उसलाई 'गाई हो' भन्ने संज्ञा (नाम) भइरहेको नै हुन्छ । तर जब 236 गाईलाई मारिसकेपछि काटेर टुक्राटुक्रा गरी भाग लगाउँछ तब मात्र गाईको नाम लुप्त हुन्छ र 'मासु' भन्ने संज्ञा नामले चिनिन्छ । उसलाई यस्तो हुँदैन कि गाई बेचिरहेछु, र यी मानिसहरू गाईलाई लगिरहेछन् प्रत्युत उसलाई "म मासु बेचिरहेछु र यी मानिसहरू मासु लैजाँदैछन्" यसरी नै विचार उत्पन्न हुन्छ । यसैप्रकार यस भिक्षुलाई पनि पहिले मूर्ख अनाडी रहँदा, गृहस्थ हुँदा पनि, प्रब्रजित भएपछि पनि, जबसम्म यसै शरीरलाई यथास्थित, यथाप्रणिहित घनभाव (स्थूल हुनु) लाई भाग गरेर धातुअनुसार प्रत्यवेक्षण गर्दैन तबसम्म "सत्व, पुरुष या व्यक्ति आदि संज्ञा लुप्त हुँदैन । धातुअनुसार प्रत्यवेक्षण गर्ने भिक्षुको सत्वसंज्ञा लुप्त हुन्छ । धातुअनुसार नै चित्त स्थिर हुन्छ । त्यसैले भगवान्ले भन्नुभएको छ - "जसरी भिक्षुहरू, दक्ष कसाही या .... बसेको होस् । यसरी भिक्षुहरू, भिक्षु ... वायो धातु ।"

मज्झिम निकायको महाहत्थिपदूम सुत्तमा "आवुस, कुनचाहिँ भित्री (आध्यात्मिक) पृथ्वीधातु हो ? जुन भित्र, आफ्नो सहाराले, कर्कश कडा, खस्रो शरीरस्थ, जस्तै केश, रौं, नङ, दाँत, छाला, मुटु, नसा, हड्डी, मासी, मृगौला, मुटु कलेजो, फियो, फोक्सो, ठूलोआन्द्रा, सानोआन्द्रा, लादी, मल, गिदी या अरू पनि जुनसुकै आफ्नोभित्र, आफ्नो सहाराले, कर्कश कडा खस्रो शरीरस्थ छन्, आवुस, यसलाई पृथ्वीधातु भनिन्छ ।"

"आवुस, कुनचाहिँ भित्री आपोधातु हो ? जुन आफ्नोभित्र, आफ्नो सहाराले भएको शरीरस्थ जल, जलयुक्त छ, जस्तै - पित्त, खकार, पीप, रगत, पसिना, मेद, आँसु, बोसो, थूक, सिंगान, तेल, पिसाप या अरू पनि जुनसुकै आफ्नोभित्र, आफ्नो सहाराले भएको शरीरस्थ जल-जलयुक्त छन्, आवुस, यसलाई भित्री आपोधातु भनिन्छ ।"

"आवुस, कुनचाहिँ भित्री तेजोधातु हो ? जुन आफ्नोभित्र, आफ्नो सहाराले भएको शरीरस्थ अग्नि-अग्निमय छ, जस्तै - (१) जीर्णतेजो = जरालाई प्राप्त गर्दछ । (२) सन्तापनतेजो = जसले ताप आदि गराउँछ । (३) परिडहनतेजो = जसले डाह गराउँछ या मन पोल्दछ । (४) परिपाचकतेजो = जसले खाएको, पिएको आदि आहारहरूलाई पचाइदिन्छ । या अरू पनि जुनसुकै आफ्नोभित्र, आफ्नो सहाराले भएको शरीरस्थ अग्नि अग्निमय छ, आवुस, यसलाई भित्री तेजोधातु भनिन्छ ।"

"आवुस, कुनचाहिँ भित्री वायोधातु हो ? जुन आफ्नोभित्र, आफ्नो सहाराले भएको शरीरस्थ वायु, वायुमय छ, जस्तै - (१) उद्भगमवायु = शरीरको माथिल्लो भागमा जाने वायु, यथा - डकार आदि । (२) अधोगमवायु = शरीरको तल्लो भागमा जाने वायु, यथा पाद । (३) कुच्छिसवायु = पेटमा रहने वायु । (४) कोट्ठासवायु = आन्द्रा आदि कोठाहरूमा रहने वायु । (५) अंगमंगानुसारीवायु = अंगप्रत्यंग संचालन गर्ने वायु । (६) आनापानवायु = आशवास-प्रशवास गरिने वायु । या अरू पनि जुनसुकै आफ्नोभित्र, आफ्नो सहाराले भएको शरीरस्थ वायु, वायुमय छ, यसलाई आवुस भित्री वायोधातु भनिन्छ ।"

यसरी तीक्ष्ण प्रज्ञा नभएको धातु कर्मस्थानिकअनुसार विस्तारले आएको छ । जस्तै, यहाँ, यसरी नै राहुलोवाद सुत्तमा र धातु विभंगमा पनि उल्लेख गरिएका छन् ।

त्यसमध्ये यो कठिन शब्दहरूको वर्णन यसप्रकार छन् - आफ्नोभित्र (अज्भत्तं) आफ्नो सहाराले (पच्चत्तं) - यी दुवै पनि आफ्नो नाम हो । आफू भनिन्छ, आफूमा उत्पन्न हुनेलाई । आफ्नो शरीरमा भएको भन्ने अर्थ हो । त्यो, जसरी लोकमा स्त्रीहरूमा भएको कुराकानी 'अधिस्त्री' भनिन्छ, यसरी आफूमा भएकोले अध्यात्म (आफ्नो भित्र) र आफ्नो सहाराले प्रत्यात्म (आफ्नो सहारा) पनि भनिन्छ । कर्कश = ठोस । खस्रो = हो । रूखो (खारखार आवाज आउने) । त्यसमा पहिलो लक्षणसूचक शब्द हो र दोस्रो आकारसूचक शब्द हो । पृथ्वीधातु ठोस लक्षणको छ, त्यो रूखो आकारको नै हुन्छ, यसैले खस्रो भनिन्छ । शरीरस्थ - दृढताले पकडिएको । 'म' 'मेरो' दृढताले पकडिएको ग्रहण गरेको, परामृष्ट भन्ने अर्थ हो ।

जस्तै = यो निपात अव्यय हो । त्यसको त्यो कुनचाहिँ हो ? भन्ने अर्थ हो । त्यसपश्चात् त्यसलाई देखाउँदै केश, रौं, आदि भनिएका छन् । त्यहाँ गिदीलाई मिलाएर २० प्रकारले पृथ्वीधातु भनिएको जान्नुपर्दछ । अरू पनि जुनसुकै = शेष तीनै भागहरूमा पृथ्वीधातु संग्रहीत छन् ।

बहँदै त्यसत्यस स्थानलाई फैलाउँदछ, प्राप्त गर्दछ, यसैले आपो भनिन्छ । कर्मले उत्पन्न आदि भएअनुसार नानाप्रकारको जलमा अभिभूत भएको जलीय (जलमय) हो । त्यो के हो ? आपोधातुको बाँध्ने लक्षण ।

तताउने रूपमा तेजो (अग्नि) हो । पहिले भनिए ढंगले नै अग्निमा अभिभूत भएको अग्निमय हो । त्यो के हो ? उष्ण स्वभाव । जसबाट = जुन अग्नि कुपित हुनाले यो शरीर तातिएर आउँछ । एक दिनका ज्वर आदि हुनाले तातो हुन्छ । जसबाट जरा (वृद्धत्व)लाई प्राप्त हुन्छ = जसबाट यो शरीर जीर्ण हुन्छ, इन्द्रियहरूको विकलता, बलको नाश, चाउरी पर्नु र केशहरू फुल्नु हुन्छ । जसद्वारा जल्दछ =

जसको कुपित हुनाले यो शरीर जल्दछ, र त्यो व्यक्ति “जलिरहेछु, जलिरहेछु” यसरी रूँदै सयपल्ट तताउँदै पानीमा राखेर निकालेको घिउ, गोशीर्ष चन्दन लेप, पंखाको हाला आदि चाहन्छ । जसबाट भोजन²³⁷ गरेको, पिएको, खाएको, चाटेको राम्ररी पचाउँछ = जसले यो भोजन गरेको भात आदि पिएको पेय आदि, पीठोद्वारा बनिएको वस्तु आदि या चाटेको पाँकेको आँप, सर्वत राम्ररी पचाउँछ । रस आदि भएर टुक्रिन्छ, भन्ने अर्थ हो । यहाँ पहिलेको तीन तेजोजीर्ण तेजो, सन्तापनतेजो, परिडाह तेजो चारै कर्म, चित्त, ऋतु, आहार रूपसमुट्टानद्वारा उत्पन्न हुन्छ । पछिल्लो परिपाचक तेजो कर्मले मात्र उत्पन्न हुन्छ ।

बहनाले वायु भनिन्छ । पहिले भनिएअनुसारले नै वायुमा अभिभूत भएको वायुमय हो । त्यो के हो ? भर्ने, कस्सिने स्वभाव । माथि जाने वायु = डकार, हिक्का आदि उत्पन्न हुने माथि जाने वायु । तल जाने वायु = दिसा, पिसापलाई निकाल्ने, तल जाने वायु । कोष्टमा रहने वायु = आन्द्राभिन्न रहने वायु । अंगअंगमा घुम्ने वायु = धमनी (नसा) जालअनुसार शरीरमा अंगअंगमा फैलिएर खुम्च्याउने, पसाने आदिलाई उत्पन्न गर्ने वायु । आश्वास वायु = बाहिर निस्कने वायु । प्रश्वास वायु = भित्र प्रवेश गर्ने वायु । यहाँ पहिलेको पाँच (उद्वंगम, अधोगम, कुच्छस, कोट्टास र अंगमंगानुसारी), वायुहरू चारै कर्म, चित्त, ऋतु, आहारले उत्पन्न हुन्छन् । आश्वास प्रश्वास चित्तले नै उत्पन्न हुन्छन् । सबै ठाउँमा या अरू पनि जुनसुकै = यस पदले शेष भागहरूमा आपो आदि धातुहरू संग्रहीत छन् ।

यसप्रकारले बीस प्रकारले पृथ्वीधातु, बाह्र प्रकारले आपोधातु, चार प्रकारले तेजोधातु, ६ प्रकारले वायोधातु गरी जम्मा बयालीस प्रकारले चारै धातुलाई विस्तार गरिएका छन् । यो अहिले यहाँ पालिअनुसार वर्णन गरिएको हो ।

भावना विधि

भावनाको विधिमा यहाँ, तीक्ष्ण प्रज्ञा हुने भिक्षुको लागि - केश पृथ्वीधातु हो, रौं पृथ्वीधातु हो आदि यसरी विस्तार गर्नेलाई धातुको परिग्रह प्रपञ्च जानकारी हुन्छ । जुन ठोस लक्षण छ त्यो पृथ्वीधातु हो । जुन बाँध्ने लक्षण छ, यो आपोधातु हो, जुन पकाउनेको लक्षण छ, यो तेजोधातु हो । जुन कस्सिने लक्षण छ यो वायोधातु हो, यसरी मनसिकार गर्नेलाई यो कर्मस्थान प्रकट हुन्छ । धेरै तीक्ष्ण प्रज्ञा नहुनेलाई यसरी मनसिकार गर्दै कर्मस्थान प्रकट हुँदैन । पहिलेको ढंगले नै विस्तारले मनसिकारलाई प्रकट हुन्छ । कसरी ?

भिक्षुहरूको पाठको उपमा - जसरी दुई भिक्षुहरूको धेरै ऐजनअनुसार आएको तन्ती (गाथा)हरूको पाठ गर्दै तीक्ष्ण प्रज्ञावाला भिक्षु एकपल्ट या दुईपल्ट ऐजनमुखलाई विस्तार गरी त्यसपछि दुवै छेउबाट नै पाठ गर्दै जान्छ । त्यहा, तीक्ष्ण प्रज्ञा नहुने यसरी भन्ने हुन्छ - “के पाठ गर्नु, लगातार पाठ नगरी मुख्य मुख्य मात्र पाठ गरेर ओंठलाई छुन मात्र पनि दिँदैन, यसरी पाठ गरेर कहिले पालि (गाथा) याद हुन्छ ?” भनी सोच्दै ऊ आएको आएको ऐजनमुखलाई शब्दपिच्छै लगातार गरेर नै पाठ गर्दछ । उसलाई दोस्रोले भन्यो - “के यो पाठ गर्नु हो ? अन्तसम्म जान दिँदैन, यसरी शब्दशब्दपिच्छै पाठ गरी लाँदा कहिले पालि समाप्त हुन्छ ?” यसरी नै तीक्ष्ण प्रज्ञा हुनेलाई केश आदिअनुसार विस्तारले धातुको परिग्रह प्रपञ्च देखापर्दछ । जुन ठोस लक्षणयुक्त छ ‘यो पृथ्वीधातु हो’ आदिढंगले संक्षेपले मनसिकार गर्नेलाई अन्धकार प्रकट हुँदैन । केश आदिअनुसार विस्तारले मनसिकार गर्नेलाई प्रकट हुन्छ ।

यसैले यस कर्मस्थानको भावना गर्न इच्छुक तीक्ष्ण प्रज्ञा हुनेलाई एकान्तमा गएर चित्तलाई चारैतिरबाट समेटेर आफ्नो सारा रूपकायलाई पनि आवर्जन गरेर - जुन यस शरीरमा ठोस या रूखो स्वभावको छ - यो पृथ्वीधातु हो । जुन बाँध्ने वा द्रव्य (तरल) स्वभावको छ - यो आपोधातु हो । जुन पोल्ने गर्मी हुने स्वभावको छ यो तेजोधातु हो । जुन कस्सिने वा फैलिने स्वभावको छ, यो वायोधातु हो । यसरी संक्षेपले धातुहरूको परिग्रह गरी पुनः पुनः पृथ्वीधातु, आपोधातु - यसप्रकारले धातु मात्रले निःसत्व (निर्जीव) भएअनुसार आवर्जन मनसिकार र प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

यसरी प्रयत्न गर्नेलाई थोरै समयमा धातुहरूको प्रभेदलाई बताउने प्रज्ञाले परिगृहीत, स्वभाव धर्महरूको आलम्बन हुनाले अर्पणालाई नपाएर उपचार मात्रले समाधि उत्पन्न हुन्छ ।

अथवा, जुन यी चार महाभूतहरूको निःसत्व भावनालाई देखाउनको लागि मज्झिम निकाय (१, ३८) अनुसार धर्म सेनापतिद्वारा - “हड्डी, नसा, मासु र छालालाई लिएर घेरिएको आकाश नै रूप भनिन्छ” भनी चार भाग भनिएको छ, त्यसमा त्यसत्यसको अन्तर पार्ने ज्ञानको हातद्वारा अलगअलग गरी जुन यसमा ठोस या रूखो स्वभावको छ - यो पृथ्वीधातु हो” आदि पहिलेको ढंगले नै धातुहरूको परिग्रह गरी पुनः पुनः पृथ्वीधातु, आपोधातु यसरी धातु मात्रले निःसत्व = निर्जीव अनुसार आवर्जन गर्नुपर्दछ, मनसिकार र प्रत्यवेक्षण गर्नुपर्दछ ।

यसरी प्रयत्न गर्नेलाई थोरै समयमा धातुहरूको प्रभेदलाई बताउने प्रज्ञाले परिगृहीत, स्वभाव धर्महरूको आलम्बन हुनाले अर्पणालाई नपाएर उपचार मात्रले समाधि उत्पन्न हुन्छ ।

विस्तारले

विस्तारले यसरी जान्नुपर्दछ – यस कर्मस्थानको भावना गर्ने इच्छुक तीक्ष्ण प्रज्ञावान् योगीलाई आचार्यकहाँ बयालीस प्रकारले विस्तारले धातुहरूलाई सिकेर उपयुक्त प्रकारको शयनासनमा विहार गर्दै गर्नुपर्ने सबै काम गरी एकान्तमा चित्तलाई चारैतिरबाट तानेर (१) ससम्भारको संक्षेपले, (२) ससम्भारको विभक्तिले, (३) स्वलक्षणको संक्षेपले, (४) स्वलक्षणको विभक्तिले, यसरी चार प्रकारले कर्मस्थानको भावना गर्नुपर्दछ ।

कसरी ससम्भारको संक्षेपले भावना गर्दछ ? यहाँ, भिक्षु बीस भागहरूमा ठोस आकार भएकालाई पृथ्वीधातु निश्चित गर्दछ । बाह्र भागमा बहने पानी भनिने टाँसिने (जोड्ने) स्वभाव भएकोलाई आपोधातु निश्चित गर्दछ । चार भागहरूमा पकाउनेलाई तेजोधातु निश्चित गर्दछ । ६ भागहरूमा कस्सिने आकारलाई वायोधातु निश्चित गर्दछ । यसरी निश्चित गर्नेलाई नै धातुहरू प्रकट हुन्छन् । उसलाई पुनः पुनः आवर्जन, मनसिकार गर्नेलाई उक्त ढंगले नै उपचार समाधि उत्पन्न हुन्छ ।

तर, जसलाई यसरी भावना गर्दा कर्मस्थान हुँदैन, उसलाई ससम्भारको विभक्तिद्वारा भावना गर्नुपर्दछ । कसरी ? त्यस भिक्षुलाई, जुन कि कायगतास्मृति कर्मस्थान निर्देशमा सात प्रकारका उगहको कुशलता र दश प्रकारका मनसिकारका कुशलता भनिएका छन् ती सबैलाई बत्तीस आकारमा परिपूर्ण त्वचपञ्चक (केश, रौं, नड, दाँत, छाला) आदिको अनुलोम-प्रतिलोमले उच्चारण पाठ गर्नाले गरेदेखि लिएर सारा भनिएको विधिलाई गर्नुपर्दछ । केवल यही विशेषता हो – त्यहाँ वर्ण, बनावट, दिशा, अवकाश परिच्छेदले केश आदिको मनसिकार गरेर पनि प्रतिकूलको स्तरमा चित्तलाई राख्नुपर्दछ । तर यहाँ धातुको स्तरमा । यसैले वर्ण आदिको स्तरमा पाँच-पाँच प्रकारले केश आदि मनसिकार गरी अन्तमा यसरी मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

पृथ्वीधातु

(१) केश = टाउकोको हड्डीमा टाँसिएको छालामा उत्पन्न हुन्छन् । जसरी वल्मिकको सिरानमा उम्रेको कुण्ठ (ससाना) घाँसलाई वल्मिकको सिरानले जान्दैन कि ममा कुण्ठ घाँस उम्रेको छ, न त कुण्ठ घाँस नै जान्दछ कि हामी वल्मिकको सिरानमा उम्रेका छौं । यसरी नै टाउकाको खोपडीमा टाँसिएको छालालाई थाहा हुँदैन कि ममा केश उम्रेको छ, न त केश जान्दछ कि हामी टाउकाको खोपडीमा टाँसिने छालामा उम्रेका छौं । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित धर्म हुन् । यसप्रकारले केश यस शरीरमा अलग भाग हुन् जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(२) रौं = शरीरमा टाँसिएको छालामा उत्पन्न हुन्छ । जसरी शून्य गाउँको चोक आदि स्थानमा कुश, दूबो, घाँस उम्रिनाले, चोकस्थान जान्दैन कि ममा कुशघाँस उम्रेका छन् । कुशघाँस पनि जान्दैन कि हामी शून्य गाउँको चोकस्थानमा उम्रेका छौं । यसरी नै शरीरमा टाँसिएको छाला जान्दैन कि ममा रौं उम्रेका छन्, रौं पनि जान्दैन कि हामी शरीरमा टाँसिएको छालामा उम्रेका छौं । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी दुवै धर्म हुन् । यसप्रकाररौं यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(३) नड = औंलाहरूको अधिल्लो भागमा उम्रिन्छन् । जसरी केटाहरू डण्डाहरूले महुआ (Madhuka) फलको बियाँलाई हिकाउँदै खेल्दै गर्दा डण्डा जान्दैन कि हामीमाथि महुआको बियाँ राखिएको छ । महुआको बियाँ पनि जान्दैन कि हामी डण्डामाथि राखिएका छौं । यसरी नै औंलाहरू जान्दैन कि हाम्रो अधिल्लो भागमा नड उम्रेका छन् । नड पनि जान्दैन कि हामी औंलाहरूको अधिल्लो भागमा उत्पन्न भएका छौं । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्म हुन् । यसप्रकारनड यस शरीरमा अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(४) दाँत = चिउँडोको हड्डीहरूमा उत्पन्न हुन्छन् । जसरी लोहकर्मीद्वारा ढुंगाको ओखलीहरूमा खम्बाको तल्लो हिस्सालाई कुनै प्रकारले गुंदले बाँधेर (टाँसेर) अढाउँदा ओखलीले जान्दैन कि हामीमा खम्बा अडेको छ । खम्बा पनि जान्दैन कि हामी ओखलीमा अडेका छौं । यसरी नै चिउँडोको हड्डीहरू जान्दैन कि हामीमा दाँत उत्पन्न भएका छन् । दाँत पनि जान्दैन कि हामी चिउँडोको हड्डीहरूमा उत्पन्न भएका छौं । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्म हुन् । यसप्रकारदाँत यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(५) छाला = सारा शरीरलाई घेरेर स्थित छ । जसरी गाईको काँचो छालाले महावीणा मोडिएको भएमा महावीणा जान्दैन कि म गाईको काँचो छालाले मोडिएको छ । गाईको काँचो छाला पनि जान्दैन कि मद्वारा महावीणा मोडिएको छ । त्यसरी नै शरीर पनि जान्दैन

कि छाला मलाई घेरेर स्थित छ, र छाला पनि जान्दैन कि मद्वारा शरीर घेरिएको छ । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार छाला यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(६) मासु = हड्डीहरूको समूहलाई पोतिएर स्थित छ । बाक्लो माटोले पोतिएको भित्ता भएमा भित्ता जान्दैन कि म बाक्लो माटोले पोतिएको छ । बाक्लो माटो पनि जान्दैन कि मद्वारा भित्ता पोतिएको छ । यसरी नै हड्डीहरूका समूह पनि जान्दैन कि ममा नौ सय प्रकारका मांसपेशीहरूद्वारा पोतिएको छ । मासु पनि जान्दैन कि मद्वारा हड्डीहरूका समूह पोतिएका छन् । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार मासु यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(७) स्नायु = शरीरभित्र हड्डीहरूलाई बाँधेर स्थित छ । जसरी लहराहरूद्वारा जकडिएको पर्खालको काठहरू भएमा पर्खालको काठहरू जान्दैन कि हामी लहराहरूद्वारा जकडिएका छौं । लहराहरू पनि जान्दैनन् कि हामीद्वारा पर्खालको काठहरू जकडिएका छन् । यसरी नै हड्डीहरू जान्दैनन् कि हामी नसाहरूद्वारा बाँधिएका छौं, नसाहरू पनि जान्दैनन् कि हामीद्वारा हड्डीहरू बाँधिएका छन् । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार यस शरीरमा नसा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(८) हड्डीहरूमा = कुर्कुच्चाको हड्डी, गोलीगाँठोको हड्डीलाई उठाएर स्थित छ । गोलीगाँठोको हड्डी नलिखुट्टाको हड्डीलाई उठाएर स्थित छ । नलिखुट्टाको हड्डी तिघ्राको हड्डीलाई उठाएर स्थित छ । तिघ्राको हड्डी कम्मरको हड्डीलाई उठाएर स्थित छ । कम्मरको हड्डी मेरुदण्डको हड्डीलाई उठाएर स्थित छ । मेरुदण्डको काँटाहरू गर्धनको हड्डीलाई उठाएर स्थित छ । गर्धनको हड्डी टाउकाको हड्डीलाई उठाएर स्थित छ । टाउकाको हड्डी गर्धनको हड्डीमा स्थित छ ।

गर्धनको हड्डी मेरुदण्डको काँटाहरूमा स्थित छ । मेरुदण्डको काँटाहरू कम्मरको हड्डीमा स्थित छ । कम्मरको हड्डी तिघ्राको हड्डीमा स्थित छ । तिघ्राको हड्डी नलिखुट्टाको हड्डीमा स्थित छ । नलिखुट्टाको हड्डी गोलीगाँठोको हड्डीमा स्थित छ । गोलीगाँठोको हड्डी कुर्कुच्चाको हड्डीमा स्थित छ ।

जसरी ईटा, काठ, गोबर, आदिको थुप्रोमा तल्लोतल्लो ईटा, काठ, गोबर आदि जान्दैन कि हामी माथिल्लोमाथिल्लोलाई उठाएर स्थित छौं । माथिल्लोमाथिल्लोहरू पनि जान्दैनन् कि हामी तल्लोतल्लोमा प्रतिष्ठित छौं । यसरी नै कुर्कुच्चाको हड्डी जान्दैन कि म गोलीगाँठोको हड्डीलाई उठाएर स्थित छु । गोलीगाँठोको हड्डी पनि जान्दैन कि म नलिखुट्टाको हड्डीलाई उठाएर स्थित छु । नलिखुट्टाको हड्डी पनि जान्दैन कि म तिघ्राको हड्डीलाई उठाएर स्थित छु । तिघ्राको हड्डी जान्दैन कि म कम्मरको हड्डीलाई उठाएर स्थित छु । कम्मरको हड्डी जान्दैन कि म मेरुदण्डको काँटाहरूलाई उठाएर स्थित छु । मेरुदण्डको काँटाहरूजान्दैन कि म गर्धनको हड्डीलाई उठाएर स्थित छु । गर्धनको हड्डी जान्दैन कि म टाउकाको हड्डीलाई उठाएर स्थित छु ।

यसरी नै टाउकाको हड्डी जान्दैन कि म गर्धनको हड्डीमा प्रतिष्ठित छु । गर्धनको हड्डी जान्दैन कि म मेरुदण्डको काँटामा प्रतिष्ठित छु । मेरुदण्डको काँटाहरू जान्दैनन् कि म कम्मरको हड्डीमा प्रतिष्ठित छु । कम्मरको हड्डी जान्दैन कि म तिघ्राको हड्डीमा प्रतिष्ठित छु । तिघ्राको हड्डी जान्दैन कि म नलिखुट्टाको हड्डीमा प्रतिष्ठित छु । नलिखुट्टाको हड्डी जान्दैन कि म गोलीगाँठोको हड्डीमा प्रतिष्ठित छु । गोलीगाँठोको हड्डी जान्दैन कि म कुर्कुच्चाको हड्डीमा प्रतिष्ठित छु ।

परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्म हुन् । यसप्रकार हड्डी यस शरीरमा एक अलग भाग हो, जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(९) हड्डी मासी = त्यसत्यस हड्डीहरूको बीचमा स्थित छ । जसरी बाँसको आँख्लाभित्र तताएर राखिएको मैना भएमा बाँसको आख्ला जान्दैन कि हामीमा मैना राखिएका छन् । मैना पनि जान्दैन कि हामी बाँसको आँख्लामा स्थित छौं । यसरी नै हड्डी पनि जान्दैन कि हामीभित्र मासी स्थित छ । मासी पनि जान्दैन कि म हड्डीभित्र स्थित छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्म हुन् । यसप्रकार हड्डीको मासी यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(१०) मृगौला = घाँटीको खाल्डोदेखि निस्किएको एक जड भएको, अलिक टाढा गएर दुई भागमा भएर मोटो नशामा बाँधिएको, मुटुको मासुलाई घेरेर स्थित छ । जसरी डाँठसँग बाँधिएको आँपको दुई फलहरू भएमा डाँठ जान्दैन कि मद्वारा आँपको दुई फलहरू बाँधिएका छन् । आँपका दुई फलहरू पनि जान्दैनन् कि हामी डाँठमा बाँधिएका छौं । यसरी नै मोटो नसा जान्दैन कि मेरोद्वारा मृगौला बाँधिएको छ, मृगौला पनि जान्दैन कि म मोटो नसाद्वारा बाँधिएको छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार मृगौलायस शरीरमा एक अलग भाग हो, जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(११) मुटु = शरीरभित्र छातीको हड्डीपञ्जर (फ्रेम) को बीचको सहाराले स्थित छ । जसरी जीर्ण पालकीपञ्जरको सहाराले राखिएको मासुको पेशी (डल्ला) भएमा जीर्ण भित्री पालकीपञ्जर²⁴⁰ जान्दैन कि मेरो सहाराले मासुको डल्लो राखिएको छ । मासुको डल्लो पनि जान्दैन कि म जीर्ण पालकीपञ्जरको सहारामा स्थित छु । यसरी नै छातीको हड्डीपञ्जर जान्दैन कि मेरो सहारा मुटु स्थित छ । मुटु पनि जान्दैन कि म छातीको हड्डीपञ्जरको सहाराले स्थित छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्म हुन् । यसप्रकार मुटु यस शरीरमा एक अलग भाग हो, जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(१२) कलेजो = शरीरभित्र दुवै स्तनहरूको बीचमा दाहिने छेउको सहाराले स्थित छ । जसरी घैंटोको घाँटीछेउमा बाँधिएको एक जोडा मासुटुक्रा भएमा घैंटोको घाँटीछेउ जान्दैन ममा एक जोडा मासुटुक्रा टाँसिएको छ । एक जोडा मासुटुक्रा पनि जान्दैन म घैंटोछेउमा टाँसिएको छु । यसरी नै स्तनहरूको भित्री दाहिनेछेउ जान्दैन कि मेरो सहाराले कलेजो स्थित छ । कलेजो पनि जान्दैन कि म स्तनहरूको भित्री दाहिनेछेउको सहाराले स्थित छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार कलेजो यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(१३) किलोमक = प्रतिच्छिन्न (ढाकिएको) किलोमक मुटु र मृगौलालाई घेरे स्थित छ । अप्रतिच्छिन्न नढाकेको किलोमक सारा शरीरमा छालामुनि मासुलाई बाँध्दै स्थित छ । जसरी कपडामा बेरिएको छ । यसरी नै मृगौला मुटु र सारा शरीरमा मासु जान्दैन म किलोमकले ढाकिएको छु । किलोमक पनि जान्दैन कि मद्वारा मृगौला, मुटु र सारा शरीरमा मासु ढाकिएको छ । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार किलोमक यस शरीरमा एक अलग भाग हो, जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(१४) फियो = मुटुको बाँयाछेउमा पेटपत्रको शिरको छेउको सहारा स्थित छ । जसरी गोठको माथिल्लोछेउको सहाराले स्थित गोबरको गुड्ठा भएमा गोठको माथिल्लोछेउ जान्दैन कि गोबरको गुड्ठा मेरो सहारा स्थित छ । गोबरको गुड्ठा पनि जान्दैन कि म गोठको माथिल्लोमाथिल्लो सहाराले स्थित छु । यसरी नै पेटपत्रको माथिल्लोछेउ जान्दैन कि फियो मेरो सहाराले स्थित छ । फियो पनि जान्दैन म पेटपत्रको माथिल्लोछेउको सहाराले स्थित छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार फियो यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(१५) फोक्सो = शरीरभित्र दुवै स्तनबीच मुटु र कलेजोलाई माथिबाट ढाकेर भुण्डिएर स्थित छ । जसरी जीर्ण गोठभित्र भुण्डिएको चराको गुँड भएमा जीर्ण गोठको भित्रीभाग जान्दैन कि ममा चराहरूको गुँडहरू भुण्डिएका छन् । चराहरूको गुँडहरू पनि जान्दैन कि म जीर्ण गोठभित्र भुण्डिएर स्थित छु । यसरी नै त्यो शरीरको भित्री भाग जान्दैन कि ममा फोक्सो भुण्डिएर स्थित छ । फोक्सो पनि जान्दैन कि म यसप्रकार शरीरभित्र भुण्डिएको स्थित छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार फोक्सो यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(१६) ठूलोआन्द्रा = घाँटीको खाल्डोदेखि लिएर गुद्दुद्वारसम्म शरीरभित्र स्थित छ । जसरी रगतको भाँडोमा टेडो मोडेर टाउको काटिएको धामन साँपको शरीरलाई राख्दा रगतको भाँडो जान्दैन कि ममा धामनसाँपको शरीर राखिएको छ । धामनसाँपको शरीर पनि जान्दैन म रगतको भाँडोमा राखिएको छु । यसरी नै शरीरको भित्रीभाग जान्दैन कि ममा ठूलोआन्द्रा छ । ठूलोआन्द्रा पनि जान्दैन कि म शरीरभित्र छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार ठूलोआन्द्रा यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(१७) सानोआन्द्रा = ठूलोआन्द्राको बीच एक्काइस आन्द्राहरू दोब्रिएको स्थानहरूलाई बाँधिएर स्थित छ । जसरी खुट्टा पुछ्नेको लागि बनाइएको डोरीको चटाईलाई सिएर रहने डोरीहरूमा खुट्टा पुछ्ने डोरीहरूको चटाई जान्दैन कि डोरीहरू मलाई सिएर स्थित छ । डोरीहरू पनि जान्दैन कि हामी खुट्टा पुछ्ने डोरीको चटाईलाई सिएर स्थित छौं । यसरी नै ठूलोआन्द्रा जान्दैन कि सानोआन्द्रा मलाई बाँधेर स्थित छ । सानोआन्द्रा पनि जान्दैन कि म ठूलो आन्द्रालाई बाँधेर बसेको छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार सानोआन्द्रा यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(१८) लादी = पेटमा हुने भोजन गरिएको, पिएको, खाएको, चाटेको वस्तुहरू । जसरी हुंगाको भाँडोमा कुकुरको बान्ता राखिएको भएमा हुंगाको भाँडो जान्दैन कि ममा कुकुरको बान्ता छ । कुकुरको बान्त पनि जान्दैन कि म हुंगाको भाँडोमा छु । यसरी नै पेट जान्दैन कि ममा लादी छन् । लादी पनि जान्दैन कि म पेटमा छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार लादी यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(१९) दिसा = आठ अंगुल बाँसको आँख्लाजस्तै पक्वाशय भनिने आन्द्राको अन्तमा रहन्छ । जसरी बाँसको आँख्लामा खुब मलेर राखिएको मसिनो पहेंलो माटो भएमा बाँसको आँख्ला जान्दैन कि ममा पहेंलो माटो छ । पहेंलो माटो पनि जान्दैन कि म बाँसको आँख्लामा

छु । यसरी नै पक्वाशय जान्दैन कि ममा मल छ । मल पनि जान्दैन कि म पक्वाशयमा छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार मल यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

(२०) गिदी = टाउकोको खोपडीभित्र रहन्छ । जसरी पुरानो लौकाको खोपडीमा राखिएको पीठोको डल्लो भएमा लौकाको खोपडी जान्दैन कि ममा पीठोको डल्लो छ । पीठोको डल्लो पनि जान्दैन कि म लौकाको खोपडी छु । यसरी नै टाउकोको खोपडीको भित्रीभाग जान्दैन कि ममा गिदी छ । गिदी पनि जान्दैन कि म टाउकोको खोपडीमा छु । परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार गिदी यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, ठोस पृथ्वीधातु हो ।

आपोधातु

(१) पित्तमा = अबद्ध (नबाँधिएको) पित्त जीवितेन्द्रियको सहाराले सारा शरीरमा फैलिएको छ । बद्ध (बाँधिएको) पित्त पित्तथैलीमा रहन्छ । जसरी पुरीमा फैलिएको तेल भएमा पुरी जान्दैन कि तेलमा फैलिएको छ । तेल पनि जान्दैन कि म पुरीमा फैलिएको छु । यसरी शरीर जान्दैन कि अबद्धपित्त ममा फैलिएको छ । अबद्धपित्त पनि जान्दैन कि म शरीरमा फैलिएको छु ।

जसरी वर्षाको पानीद्वारा नेनुआ (कोसातकी लहरा) को कोस भरिँदा नेनुआको कोसा जान्दैन कि ममा वर्षाको पानी छ । वर्षाको पानी पनि जान्दैन कि म नेनुआको कोसमा छु । यसरी नै पित्तथैली जान्दैन कि मसँग बद्धपित्त छ । बद्धपित्त पनि जान्दैन कि म पित्तथैलीमा छु ।

परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार पित्त यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(२) खकार = एउटाको भरिएको पात्रजति पेटपत्रमा हुन्छ । जसरी ढल (भौडी) माथि सतहमा उत्पन्न भएको फिंजको थुप्रो भएमा भौडी जान्दैन कि ममा फिंजको थुप्रो छ । फिंजको थुप्रो पनि जान्दैन कि म भौडीमा छु । यसरी पेटपत्र जान्दैन कि ममा खकार छ । खकार पनि जान्दैन कि म पेटपत्रमा छु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार खकार यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(३) पीप = पीपको लागि दुवै निश्चित स्थान छैन । जहाँ जहाँ किल्ला, काँडाले घोचेर, पिटाई खाएर, आगोले पोलेर घाउ भएको शरीरको भागमा रगत जमेर पाक्दछ या घाउ खटिराआदि उत्पन्न हुन्छ, त्यहाँत्यहाँ पीप रहन्छ । जसरी बच्चरो आदि काट्ने हतियारले रूख काट्दा चोप बहेर आएको स्थान भएमा रूखको काटिएको स्थान जान्दैन कि ममा चोप छ । चोप पनि जान्दैन कि म रूखको काटिएको स्थानमा छु । यसरी नै शरीरमा किल्ला, काँडा आदिले पारेको घाउ लागेको स्थान जान्दैन कि हामीमा पीप छ । पीप पनि जान्दैन कि म त्यस स्थानहरूमा छु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार पीप यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(४) रगत = सञ्चार गर्ने रगत पीपजस्तै शरीरभरी फैलिएको हुन्छ । एकत्रित रगत कलेजोको स्थानको तल्लो भागलाई पूर्ण गरी एक पात्रलाई भर्नेजति मृगौला, मुटु, कलेजो, फोक्सोलाई भिजाइराख्छ । त्यहाँ सञ्चार गर्ने रगतमा अबद्धपित्तजस्तै नै विनिश्चय छ । दोस्रो जसरी पुरानो भाँडोमा पानी बर्सिँदा त्यसको तल रहेको गिटीहरू पानीले भिज्दा गिटीहरू जान्दैन कि हामी पानीले भिजेका छौं । पानी पनि जान्दैन कि म गिटीहरूलाई भिजाइरहेको छु । यसरी नै कलेजोको तल्लो भाग या मृगौला आदि जान्दैन कि हामीमा रगत छ । या हामीलाई रगतले भिजाइरहेछ । रगत पनि जान्दैन कि म कलेजोको तल्लो भागलाई भरेर मृगौला आदिलाई भिजाइरहेछु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार रगत यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(५) पसिना = आगो, गर्मी आदि हुँदा केश, रौंप्वालहरूलाई भरिराख्दछ र बहन्छ । जसरी कमलको कोपिलाको पात र कमलको डाँठ पानीबाट उखेल्दा कमलको डाँठ र कमलको कोपिलाको पातछिद्रहरू जान्दैन कि हामीबाट पानी चुहिरकेको छ । कमलको डाँठ र कमलको कोपिलाको पातकाछिद्रहरूबाट चुहेको पानी पनि जान्दैन कि म कमलको डाँठ र कमलको कोपिलाको पातको छिद्रहरूबाट चुहिरहेछु । यसरी नै केश, रौंछिद्रहरू जान्दैनन् कि हामीमा पसिना चुहिरहेछ । पसिना पनि जान्दैन कि म केश, रौंछिद्रबाट चुहिरहेछु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार पसिना यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(६) मेद = मोटो मानिसको सारा शरीरमा फैलिएर र दुब्लो मानिसको नलिखुट्टाको मासु आदिको सहाराले रहने बाक्लो तेल हो । जसरी हर्दी रंगाएको कपडाले ढाकिएको मासुको राशमा मासुको राश जान्दैन कि मेरो सहाराले हर्दी रंगाएको कपडा छ । हर्दी रंगाएको कपडा पनि जान्दैन कि म मासुको राशको सहारामा छु । यसरी नै सारा शरीरमा या नलिखुट्टा आदिमा पाइने मासु जान्दैन कि मेरो सहाराले मेद रहेको छ । मेद पनि जान्दैन कि म सारा शरीरमा या नलिखुट्टा आदिमा मासुको सहाराले स्थित छु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार मेद यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(७) आँसु = जब उत्पन्न हुन्छ तब आँखाको खाल्डोलाई भरेर बस्छ या बहेर जान्छ । जसरी पानीले भरिएको ठूलो ताडको कोयाहरूको खाल्डो भएमा ठूलो ताडको कोयाको खाल्डो जान्दैन कि हामीमा पानी छ । ठूलो ताडको कोयाहरूको खाल्डोको पानी जान्दैन कि म ठूलो ताडको कोयाहरूको खाल्डोमा छु । यसरी आँखाको खाल्डो जान्दैन कि हामीमा आँसु छ । आँसु पनि जान्दैन कि म आँखाको खाल्डोमा छु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार आँसु यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(८) बोसो = आगो, गर्मी आदि हुँदा हत्केला, हत्केलापछाडि, पाइताला, पाइतालामाथि, नाकको टुप्पा, निधार, कानको टुप्पामा पाइने विलिन तेल हो । जसरी तेल राखिएको भातको माड हुँदा माड जान्दैन कि तेल ममा फैलिएको छ । तेल पनि जान्दैन कि म माडमाथि फैलिएको छु । यसरी हत्केला आदि स्थानहरू जान्दैनन् कि बोसो हामीमाथि फैलिएको छ । बोसो पनि जान्दैन कि म हत्केला आदि स्थानहरूमा फैलिएको छु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार बोसो यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(९) थूक = उत्पन्न हुने कारण हुँदा दुवै गालाहरूको किनाराहरूबाट भरेर जिब्रोमा आउँदछ । जसरी लगातार पानीवहाव भएको नदी किनारामा कुवा भएमा कुवाको सतह जान्दैन कि ममा पानी अडेको छ । पानी पन जान्दैन कि म कुवाको सतहमा अडेको छु । यसरी नै जिब्रोको सतह जान्दैन कि ममा दुवै गालाहरूको किनाराहरूबाट भरेको थूक अट्दछ । थूक पनि जान्दैन कि म दुवै गालाहरूको किनाराहरूबाट भरेर जिब्रोको सतहमा रहेको छु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार थूक यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(१०) सिंघान = जब उत्पन्न हुन्छ तब नाकको प्वाललाई भरेर बस्दछ या बहन्छ । जसरी सडेको दहीद्वारा सिपीलाई भर्दा सिपी जान्दैन कि ममा सडेको दही छ । सडेको दही पनि जान्दैन कि म सिपीमा छु । यसरी नाकको प्वाल जान्दैन कि हामीमा सिंघान छ । सिंघान पनि जान्दैन कि म नाकको प्वालहरूमा छु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित यी धर्महरू हुन् । यसप्रकार सिंघान यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(११) तेल = हड्डीहरूको जोर्नीहरूको तेल, मल्ने काम गर्दै एक सय अस्सी जोर्नीहरूमा पाइन्छन् । जसरी तेल लगाइएको गाडाको धुरीमा धुरी जान्दैन कि ममा तेल लगाइएको छ । तेल पनि जान्दैन कि म धुरीमा लगाइएको छु । यसरी नै एक सय अस्सी जोर्नीहरू जान्दैनन् कि हामीमा तेल लगाइएको छ । तेल पनि जान्दैन कि म एक सय अस्सी जोर्नीहरूमा लगाइएको छु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित धर्म हुन् । यसप्रकार लसिका यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

(१२) पिसाप = वस्ति (मूत्र थैली)को भित्र हुन्छ । जसरी भौँडीमा राखेको मुख नभएको रवनघट (पानी छान्ने घँटो) भएमा रवनघट जान्दैन कि भौँडीका फोहर पानी छ । भौँडीको फोहर पानी पनि जान्दैन कि म रवनघटमा हुँ । यसरी नै वस्ति जान्दैन कि ममा पिसाप छ । पिसाप पनि जान्दैन कि म वस्तिमा छु । यी परस्पर आभोग प्रत्यवेक्षणरहित धर्म हुन् । यसप्रकार मूत्र शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, तरल भएको ढिक्का पर्ने लक्षण भएको आपोधातु हो ।

तेजोधातु

यसरी केश आदिमा मनसिकार गरी जसरी तपाउँछ, यो यस शरीरमा अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, पकाउने भएको तेजोधातु हो । जसबाट तप्दछ, जसबाट जरालाई प्राप्त हुन्छ । त्यो जसबाट जल्दछ, ..., ... जसद्वारा भोजन गरेको, पिएको, खाएको, चाटेको राम्ररी पचदछ - यो यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, पकाउने भएको तेजोधातु हो । यसरी अग्निको भागहरूमा मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

वायोधातु

त्यसपछि, माथिजाने स्तरमा विचार गरी, तलजाने वायुमा तलजाने स्तरमा, पेटमा रहने वायुमा पेटमा रहने स्तरमा, कोष्ठमा रहने वायुमा कोष्ठमा रहने स्तरमा, अंगअंगमा घुम्ने वायुमा अंगअंगमा²⁴³ घुम्ने स्तरमा, आश्वासप्रश्वास वायुमा आश्वासप्रश्वासको स्तरमा विचार गरिसकेपछि, फेरि अलग विचार गर्नुपर्दछ। माथिजाने वायु यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, कस्सिने स्वभाव भएको वायोधातु हो। तल जाने वायु ... कोष्ठमा रहने वायु ... अंगअंगमा घुम्ने वायु ... आश्वासप्रश्वासको वायु यस शरीरमा एक अलग भाग हो जुन चेतनारहित, अव्याकृत, शून्य, निःसत्व, कस्सिने स्वभाव भएको वायोधातु हो। यसरी वायुको भागहरूमा मनसिकार गर्नुपर्दछ।

यसप्रकार मनसिकार गर्ने त्यस योगीलाई धातुहरू प्रकट हुन्छन्। त्यसलाई बारम्बार आवर्जन र मनसिकार गर्नेलाई भनिएको ढंगले नै उपचार समाधि उत्पन्न हुन्छ।

तर जसलाई यसरी भावना गर्नाले कर्मस्थान सिद्ध हुँदैन। उसलाई स्वलक्षण संक्षेपले भावना गर्नुपर्दछ। कसरी? बीस भागहरूमा ठोस लक्षण भएकोलाई पृथ्वीधातु निश्चित गर्नुपर्दछ। त्यहीँ ढिक्का पार्ने लक्षण भएकोलाई जलधातु, पकाउने लक्षण भएकोलाई तेजोधातु, कस्सिने लक्षण भएकोलाई वायोधातु निश्चित गर्नुपर्दछ। बाह्र भागमा ढिक्का पार्ने लक्षण भएको जलधातु निश्चित गर्नुपर्दछ। त्यहीँ पकाउने लक्षण भएकोलाई तेजोधातु, कस्सिने लक्षण भएकोलाई वायोधातु, ठोस लक्षण भएकोलाई पृथ्वीधातु निश्चित गर्नुपर्दछ। चार भागमा पकाउने लक्षण भएको तेजोधातु निश्चित गर्नुपर्दछ। त्यसबाट अलग नभएको कस्सिने लक्षण भएकोलाई वायोधातु निश्चित गर्नुपर्दछ। ठोस लक्षण भएकोलाई पृथ्वीधातु, ढिक्का पार्ने लक्षण भएकोलाई जलधातु। ६ भागहरूमा कस्सिने लक्षण भएको वायोधातु निश्चित गर्नुपर्दछ। त्यहीँ ठोस लक्षण भएकोलाई पृथ्वीधातु, ढिक्का पार्ने लक्षण भएकोलाई जलधातु, पकाउने लक्षण भएकोलाई तेजोधातु निश्चित गर्नुपर्दछ। यसरी निश्चित गर्नेलाई धातुहरू प्रकट हुन्छन्। त्यसलाई बारम्बार आवर्जन र मनसिकार गर्नेलाई भनिएको ढंगले नै उपचार समाधि उत्पन्न हुन्छ।

तर, जसलाई यसरी भावना गर्नाले पनि कर्मस्थान सिद्ध हुँदैन, उसलाई स्वलक्षण विभक्तिद्वारा भावना गर्नुपर्दछ। कसरी? पहिले भनिएको ढंगले नै केश आदिको विचार गरेर केशमा ठोस लक्षण भएको पृथ्वीधातु निश्चित गर्नुपर्दछ। त्यहीँ ढिक्का पार्ने लक्षण भएकोलाई जलधातु, पकाउने लक्षण भएकोलाई तेजोधातु, कस्सिने लक्षण भएकोलाई वायोधातु। यसरी भागहरूमध्ये एक भागमा चार चार धातुहरूको निश्चित गर्नुपर्दछ। यसरी निश्चित गर्नेलाई धातुहरू प्रकट हुन्छन्। त्यसलाई बारम्बार आवर्जन र मनसिकार गर्नेलाई भनिएको ढंगले नै उपचार-समाधि उत्पन्न हुन्छ।

अरू पनि – (१) शब्दार्थले, (२) कलापले, (३) चूर्णले, (४) लक्षण आदिले, (५) उत्पत्तिले, (६) नानात्व-एकत्वले, (७) पृथक्त्व मेलले, (८) समान-असमानले, (९) भित्र-बाहिरको विशेषताले, (१०) संग्रहले, (११) प्रत्ययले, (१२) विचार नगर्ने (असमन्वाहार)ले, १२ प्रत्ययहरूको विभागले – यी १२ आकारहरूले पनि धातुहरूको मनसिकार गर्नुपर्दछ।

(१) शब्दार्थले = मनसिकार गर्नेलाई – फैलिएको पृथ्वी हो। फैलिन्छ, अन्य महाभूतहरूलाई सुखाउँछ, बढाउँछ, यसैले आपो भनिन्छ। बहन्छ, यसैले वायु हो। साधारण रूपले आफ्नो लक्षणलाई धारण गर्ने, दुःखहरूलाई धारण गर्नाले धातु भनिन्छ। यसरी विशेष र साधारणअनुसार शब्दार्थले मनसिकार गर्नुपर्दछ।

(२) कलापले = जुन यो केश, रौं आदि ढंगले बीस प्रकारले पृथ्वीधातु र पित्त, कफ आदि ढंगले बाह्र प्रकार आपोधातु निर्दिष्ट छ। त्यहाँ, किनकि –

वर्णो गन्धो रसो ओजा, चतस्रो चापि धातुयो ।

अट्ठधम्मसमोधाना होति केसा ति सम्मुति ॥

तेसं येव विनिब्भोगा नत्थि केसा ति सम्मुति ॥

(वर्ण, गन्ध, रस, ओजा र चारै धातुहरू पनि यी आठ धर्महरूको मेलले 'केश' संज्ञा हुन्छ र त्यसैको अलग हुँदै 'केश छैन' भनी व्यवहार हुन्छ।)

यसैले केश पनि आठ वस्तुहरू कलाप (समूह) मात्र नै हो। त्यसरी नै रौं आदि। जुन यहाँ कर्मले उत्पन्न हुने भाग हो, त्यो जीवितेन्द्रिय र स्त्रीत्व र पुरुषत्वभावसाथै दश धर्मको कलाप पनि, उत्सद् (अधिकांश) अनुसार पृथ्वीधातु, आपोधातु नामले पुकारिन्छ।

यसरी कलापले मनसिकार गर्नुपर्दछ।

(३) चूर्णले – यस शरीरमा मभौला शरीरले विचार गर्दै परमाणुको भेदहरूमा चूर्ण, सूक्ष्म, धूलो भएको पृथ्वीधातु द्रोण मात्र हुन्छ। त्यो त्यसभन्दा आधा प्रमाणको आपोधातु, संगृहीत, तेजोधातुले पालिएको, वायुधातुले भरिएको छरिएर जाँदैन, विध्वंश हुँदैन र नछरिए,

(क) परमाणु भेद

१ अंगु = ७ धान, १ धान = ७ जुम्मा, १ जुम्मा = ७ लिखा, १ लिखा = ३६ रथरेणु,

१ रथ रेणु = ३६ तज्जारी, १ तज्जारी = ३६ अणु, १ अणु = ३६ परमाणु

(ख) द्रोण भेद

४ मुठी = १ कुरी, ४ कुरी = १ नाली, ४ नाली = १ आढक, ४ आढक = १ द्रोण (३२ सेर)

तरल भएको ठिक्का पर्ने स्वभाव भएको बनेर, पृथ्वीमा प्रतिष्ठित अग्निद्वारा पालन गरिएको वायुद्वारा भरिएको आपोधातु पग्लिँदैन, बहँदैन र नपगलने नबहेर बढ्दै गरेको देखापर्दछ ।

भोजनको लागि, पिएको आदिलाई पचाउने उष्म आकारको भएको गर्मी स्वभाव भएको तेजोधातु पृथ्वीमा प्रतिष्ठित, जलद्वारा संगृहीत, वायुले भरिएको, यस कायलाई तपाउँछ । यस शरीरको वर्णसम्पत्ति (शोभा) लाई ल्याउँदछ र त्यसले तपाएको यो शरीर सड्दैन ।

अंगअंगमा फैलिएको चल्ने र कस्सिने लक्षण भएको वायोधातु पृथ्वीमा प्रतिष्ठित, आपोद्वारा संगृहीत, तेजोद्वारा पालन गरिएको यस शरीरलाई ठिक्का पार्दछ । त्यसबाट ठिक्का पारिएको कारणले यो शरीर भुक्दैन (ढल्दैन), सीधा रहन्छ । अन्य वायोधातुले ढकेलेको प्रहार गरेको चल्नु, उभिनु, बस्नु, सुत्नु, यी इर्यापथहरूमा विज्ञप्ति देखाउँदछ, मोडिन्छ, फैलिन्छ, हातखुट्टा चलाउँछ । यस्तो यो वायोधातु स्त्री, पुरुषभावले मूर्ख मानिसहरूलाई ढग्ने, मायाजालसमान धातुरूपी यन्त्रलाई चलाउँदछ ।

यसप्रकार चूर्णले मनमा गर्नुपर्दछ ।

(४) लक्षण आदिले - पृथ्वीधातु कुन लक्षणको छ ? के त्यस रस (कृत्य) छ ? के प्रत्युपस्थान छ ? यसरी चारै धातुहरूको आवर्जन गर्नुपर्दछ ।

पृथ्वीधातु, ठोस लक्षण भएको हो । धारण गर्नु त्यसको रस हो । स्वीकार गर्नु प्रत्युपस्थान हो । आपोधातु पगलने लक्षण भएको, बढाउने रस भएको र एकत्र गर्ने प्रत्युपस्थान हो । तेजोधातु गर्मी लक्षण भएको, तपाउने रस भएको र कोमलता उत्पन्न गर्ने प्रत्युपस्थान हो । वायोधातु कस्सिने लक्षण भएको, चलाउने रस भएको र एक स्थानबाट अर्को स्थानतिर लैजाने प्रत्युपस्थान भएको हो ।

यसरी लक्षण आदिले मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

(५) उत्पत्तिले - जुन यी पृथ्वीधातु आदिको विस्तारले हेर्नेअनुसार केश आदि बयालीस भाग देखाइएका छन्, त्यसमा लादी, दिसा, पीप, पिसाप, यी चार भाग ऋतुले नै उत्पन्न हुन्छन् । आँसु, पसिना, थूक, सिंघान यी चार ऋतु र चित्तले नै उत्पन्न हुन्छन् । भोजन गरिएको आदिलाई पचाउने तेजो कर्मले नै उत्पन्न हुन्छन् । आश्वासप्रश्वास चित्तले नै उत्पन्न हुने हुन्छन् । शेष सबै चारै (कर्म चित्त, ऋतु, आहार) द्वारा उत्पन्न हुन्छन् ।

यसरी उत्पत्तिले मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

(६) नानत्व-एकत्वले = सबै धातुहरूको आफ्नो लक्षण आदिले नानत्व (असमानता) छन् । पृथ्वीधातुको लक्षण, रस, प्रत्युपस्थान एउटा छ भने आपोधातुको अर्को हन्छ । यसरी लक्षण आदि र कर्मले उत्पन्न हुने आदिअनुसार नानत्व छन् । भूतहरूको पनि रूप, महाभूत, धातु, अनित्य आदिअनुसार एकत्व (समानता) हुन्छन् ।

सबै धातुहरू शीत आदि विरोधी प्रत्ययहरूको सम्पर्कमा आउँदा बदलिएर जाने, परिवर्तन (रूपन) को स्वभावलाई नत्याग्नाले रूप हुन् । महान प्रादुर्भाव आदि कारणहरूले महाभूत हुन् । “महान प्रादुर्भाव आदिले” यी धातुहरू, (क) महान प्रादुर्भावले, (ख) महाभूतसमान हुनाले, (ग) महापरिहार्यले, (घ) महाविकारले, (ङ) महान र भूत (विद्यमान) हुनाले आदि कारणहरूले महाभूत भनिन्छ ।

(क) महान प्रादुर्भावले = यी कर्मले उत्पन्न अठाह प्रकारका अनुपादिन्नरूप सन्ततिहरूमा पनि र शेष दश प्रकारका विनाकर्मले उत्पन्न उपादिन्नरूप सन्ततिहरूमा महान प्रादुर्भाव छन् । त्यसको अनुपादिन्न सन्ततिमा –

**दुबे सतसहस्रानि चत्वारि नहतानि च ।
एतकं बहलत्तेन संखातायं बसुन्धरा ॥**

(२,४०,००० योजन प्रमाणको पृथ्वी मोटो भनिएको छ ।)

- आदिहंगले महान प्रादुर्भाव हुनु बुद्धानुस्मृति निर्देशमा भनिएको नै छ । उपादिन्न सन्ततिमा पनि माछा, कछुवा, देव, दानव आदिको शरीर अनुसार महान प्रादुर्भूत नै हुन् । अंगुत्तर निकाय र उदान (५४-५६) अनुसार भनिएको छ - “भिक्षुहरू, समुद्रमा सय योजन शरीर भएको प्राणी पनि छ” आदि

(ख) महाभूतसमान हुनाले = यी जसरी जादूगर विनामणिको पानीलाई मणि बनाइ देखाउँछ । माटोको डल्लालाई नै सन गरी देखाइदिन्छ । यसरी नै स्वयं नीलो नभएर नीलो उपादारूप (महाभूतहरूमा आश्रित रूप)लाई देखाउँछ । पहेंलो नभएर ... रातो नभएर ... सेतो नभएर नै पहेंलो ... सेतो उपादारूपलाई देखाउँछ । यसप्रकार जादूगरको महाभूतसमान हुनाले महाभूत हुन् ।

जसरी यक्षरूपी महाभूत जसलाई पक्रिन्छ, त्यसको न त भित्र न त बाहिर नै त्यसको स्थान हुन्छ र त्यसको सहाराले अड्डैन यसो पनि होइन । यसरी नै यी पनि न त एक दोस्रोभित्र, न बाहिर नै उभिएको हुन्छ र एक दोस्रोभित्र, न बाहिर नै उभिएको हुन्छ र एक दोस्रो सहारा लिएको हुँदैन भन्न पनि मिल्दैन । यसप्रकार नसोच्ने आदिकारण यक्षरूपी महाभूतसमानले पनि महाभूत हुन् ।

जसरी यक्षिणीरूपी महाभूत मनाप वर्ण (मोटो, पातलो आदि) बनावट (हात, आँखीभौं आदि) विक्षेपहरूले आफ्नो भयानकतालाई लुकाएर प्राणीहरूलाई बहकाउँछन् । यसरी नै यो पनि स्त्री, पुरुष शरीर आदिमा मनाप छविवर्णले, आफ्नो अङ्गप्रत्यङ्गले बनावटले र मनाप हातको औला, खुट्टाको औला, आँखीभौं विक्षेप (कटाक्षपात)ले आफ्नो कठोर हुने आदिप्रकारको स्वाभाविक लक्षणलाई लुकाएर मूर्खहरूलाई बहकाउँछन् । आफ्नो स्वभावलाई हेर्न दिँदैन । यसप्रकार बहकाउने स्वभावले यक्षिणीरूपी महाभूतसमानले पनि महाभूत हुन् ।

(ग) महापरिहार्यले = महाप्रत्ययहरूले परिहरण गर्ने भावले । यी प्रतिदिन महाभोजन-वस्त्रादि दिनले हुन्छन्, प्रवर्तित छन् । यसैले महाभूत हुन् । या महापरिवारको नभएको हुनाले पनि महाभूत हुन् ।

(घ) महाविकारले = यी अनुपादिन्न पनि, उपादिन्न पनि महाविकारयुक्त हुन्छन् । अनुपादिन्नहरूको कल्पनाश हुने समय विकारको महानता प्रकट हुन्छन् । उपादिन्नहरूका धातुप्रकोपको समय । त्यसरी नै –

अग्निने प्रलय

**भूमितो उदिठतो याव ब्रह्मलोका विधावति ।
अच्चि अच्चिमतो लोके ड्यमानमिह तेजसा ॥**

(लोकलाई अग्निने जलाउने समयमा आगोको मुस्लो भूमिदेखि उठेर ब्रह्मलोकसम्म दौडिन्छ ।)

जलले प्रलय

**कोटिसतसहस्रेकं चक्रवालं विलीयति ।
कृपितेन यदा लोको सलिलेन विनस्सति ॥**

(जुन समय जलप्रकोपले लोकको नाश हुन्छ, त्यस समय एक करोड, लाख (१०,००,००,००,००,०००) चक्रवाल धूलो भएर नाश हुन्छन् ।)

यस चक्रवाल (ब्रह्माण्ड) को नाम मंगलचक्रवाल हो । जुन १२,०३,४५० योजन लामो, ३६,१०,३५० योजन गोलाई छ । यो प्रमाण बुद्धको एक करोड लाख चक्रवालमा हुने आज्ञाक्षेत्रको गणनाअनुसार भनिएको छ ।

**कोटिसतसहस्रेकं चक्रवालं विकीरति ।
वायो धातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥**

(जुन समय वायोधातु प्रकोपले लोकको विनाश हुन्छन्, त्यस समय एक करोड, लाख चक्रवाल छरिन्छन् (छरपुष्ट हुन्छन् ।)

धातुहरूको प्रकोप

**पत्थद्वो भवति कायो ददठोकदठ मुखेन वा ।
पठवी धातुप्पकोपेन होति कदठमुखे व सो ॥**

(जसरी काष्ठमुखसर्पले टोकेको शरीर कडा हुन्छ, यसरी नै पृथ्वीधातुको प्रकोपले त्यो काष्ठमुखसर्पको मुखमा गएसमान हुन्छ ।)

**पूतिको भवति कायो ददठो पूतिमुखेन वा ।
आपोधातुप्पकोपेन होति पूति मुखे व सो ॥**

(जसरी पूतिमुखसर्पले टोकेको शरीर सड्दछ, यसरी नै आपोधातुको प्रकोपले त्यो पूतिमुखसर्पको मुखमा गएसमान हुन्छ ।)

**सन्ततो भवति कायो ददठ अग्गिमुखेन वा ।
तेजो धातुप्पकोपेन होति अग्गिमुखे व सो ॥**

(जसरी अग्निमुख सर्पले टोकेको शरीर सन्तप्त हुन्छ, यसरी नै तेजोधातुको प्रकोपले त्यो अग्निमुख सर्पको मुखमा गएसमान हुन्छ ।)

1)

**सच्छिन्नो भवति कायो ददठ सत्थमुखेन वा ।
वायो धातुप्पकोपेन होति सत्थमुखेन सो ॥**

(जसरी शस्त्रमुख सर्पले टोकेको शरीर चूर्णविचूर्ण हुन्छ, यसरी नै वायोधातुको प्रकोपले त्यो शस्त्रमुख सर्पको मुखमा गएसमान हुन्छ ।)

यसप्रकार महाविकारयुक्त हुनाले महाभूत हुन् ।

(ड) महान र भूत हुनाले = यी धेरै अधिक परिश्रमद्वारा जानिने कारणले महान र विद्यमान हुनाले भूत हुन् । यसप्रकार महान र भूत हुनाले महाभूत हुन् । यसरी सबै यी धातुहरू महान प्रादुर्भाव आदि कारणहरूले महाभूत हुन् ।

आफ्नो लक्षणलाई धारण गर्ने, दुःखहरूलाई दिने र दुःखहरूलाई धारण गर्नाले सबै धातुको लक्षणलाई नछोडनाले धातु हुन् । आफ्नो लक्षणलाई धारण गर्ने र आफ्नो लक्षणअनुरूप धारण गर्नाले धर्म हुन् । क्षणभंगुर हुनाले अनित्य हुन् । उत्पत्ति र विनाशलाई देखेर भय हुनाले दुःख हुन् । आत्मरूपी साररहित हुनाले अनात्म हुन् । यसप्रकार सबैको पनि रूप महाभूत, धातु, धर्म, अनित्य आदिअनुसार एकत्व छ । यसरी नानत्वले मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

(७) पृथक र मेलले = एकसाथ उत्पन्न भएका यी चार धातुहरू सबभन्दा अन्तिम शुद्धाष्टक (ओजाष्टक) एकएक कलाप रूपसमूहमा एक भागले मिलेको हुन्छ, तर लक्षणले अलग हुन्छन् - यसरी पृथक र मेलले मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

(८) समान-असमानले = यसरी यिनको अलग नभएको हुँदा पनि पहिलेको दुई पृथ्वीधातु र आपोधातु भारी हुनाले समान छन् । त्यसरी नै पछिल्लो तेजोधातु र वायोधातु हल्का हुनाले समान छन् । पहिलेको पछिल्लोसँग र पछिल्लोको पहिलोसँग असमान छन् । यसरी समान-असमानले मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

(९) भित्री-बाहिरी विशेषताले = भित्री धातुहरू चक्षु, घ्राण, जिह्वा, काय, हृदय विज्ञानको वस्तुहरू, काय वाक् दुवै विज्ञप्तिहरू र इन्द्रियहरू (स्त्रीइन्द्रिय, पुरुषेन्द्रिय, जीवितेन्द्रिय) को सहायक हुन्छन् । इर्यापथहरूसँग चार (कर्म, चित्त, ऋतु, आहार) द्वारा उत्पन्न हुनेहरू हुन् । बाहिर भनिएकोको विपरित प्रकारका छन् । यसरी भित्री-बाहिरी विशेषताले मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

(१०) संग्रहले = कर्मले उत्पन्न पृथ्वीधातु, कर्मले उत्पन्न भएको दोस्रो धातुहरूसँग उत्पन्न भएको असमानताको अभावले एकमा संग्रह गरिन्छन् । त्यसरी नै चित्त आदिले उत्पन्न, चित्त आदिले उत्पन्न हुने धातुहरूसँग यसरी संग्रहले मनमा गर्नुपर्दछ ।

(११) प्रत्ययले = पृथ्वीधातु जलले संगृहीत (सम्हालिएको), अग्निले पालन गरिएको, वायुले भरिएको, तीनै महाभूतहरूको प्रतिष्ठा (आधार) भएर प्रत्यय हुन्छन् । जलधातु पृथ्वीमा प्रतिष्ठित भएर, अग्निद्वारा पालन गरिएर, वायुले भरिएर तीनै महाभूतहरूलाई ढिक्का पार्ने

भएर प्रत्यय हुन्छ । अग्निधातु पृथ्वीमा प्रतिष्ठित भएर, जलले संगृहीत, वायुले भरेर तीनै महाभूतहरूलाई पकाउने भएर प्रत्यय हुन्छ । वायोधातु पृथ्वीमा प्रतिष्ठित भएर जलद्वारा संगृहीत, अग्निले ²⁴⁷पकाइएको, तीनै महाभूतहरूलाई कस्साउने भएर प्रत्ययले मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

(१२) विचार नगर्नाले = पृथ्वीधातु 'म पृथ्वीधातु हुँ या तीनै महाभूतहरूको प्रतिष्ठा भएर प्रत्यय हुन्छ' भनी जान्दैन । अन्य धातुहरूमा पनि, तीनै पृथ्वीधातु हामीहरूको प्रतिष्ठा भएर हुन्छ - भनी जाँदैन । यसैप्रकार सर्वत्र बुझ्नुपर्दछ । यसरी विचार नगरेको ढंगले मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

(१३) प्रत्ययहरूको विभागले = धातुहरूको कर्म, चित्त, आहार, ऋतु यी चार प्रत्यय हुन् । कर्मले उत्पन्न हुने धातुहरूका कर्म नै प्रत्यय हुन्छ । चित्त आदि होइन । चित्त आदिले उत्पन्न हुने धातुहरूको पनि चित्त आदि नै प्रत्यय हुन्छन्, दोस्रो होइन । र कर्मले उत्पन्न हुने धातुहरूका कर्म जनकप्रत्यय हुन्छन् शेषको पर्यायले उपनिश्रयप्रत्यय हुन्छ । चित्तले उत्पन्न हुने धातुहरूका चित्त जनकप्रत्यय हुन्छ । शेषहरूको पच्छाजातप्रत्यय, अस्तिप्रत्यय र अविगतप्रत्यय हुन्छ । आहारले उत्पन्न हुने धातुहरूको आहारजनकप्रत्यय हुन्छ । शेषहरूका आहारप्रत्यय, अस्तिप्रत्यय र अविगतप्रत्यय हुन्छ । ऋतुले उत्पन्न हुने धातुहरूको ऋतुजनकप्रत्यय हुन्छ । शेषहरूको अस्तिप्रत्यय र अविगतप्रत्यय हुन्छ । कर्मले उत्पन्न महाभूत कर्मले उत्पन्न हुने पनि महाभूतहरूको प्रत्यय हो । चित्तले उत्पन्न हुनेको पनि । त्यसरी नै चित्तले उत्पन्न, आहारले उत्पन्न । ऋतुले उत्पन्न महाभूत ऋतुले उत्पन्न हुने पनि महाभूतहरूको प्रत्यय हुन्छ । कर्म आदिले उत्पन्न हुनेहरूको पनि ।

कर्मले उत्पन्न पृथ्वीधातु कर्मले उत्पन्न भएको अन्य धातुहरूको सहजात, अञ्जमञ्ज, निश्रय, अस्ति, अविगतअनुसार र आधार (प्रतिष्ठा) भएअनुसार प्रत्यय हुन्छन्, तर जनकरूपमा होइन । अन्य तीन सन्ततिहरूका ऋतु, चित्त, आहारले उत्पन्न महाभूतहरूको निश्रय, अस्ति, अविगतअनुसार प्रत्यय हुन्छन् । न आधारको रूपमा न जनकको रूपमा । जलधातु अन्य तीनका सहजात आदि र बाँध्नेरूपमा प्रत्यय हुन्छ, जनकरूपमा होइन । अन्य तीन सन्ततिहरूका निश्रय, अस्ति, अविगतप्रत्ययको रूपमा नै प्रत्यय हुन्छन्, न ढिक्कापर्ने र न जनकको रूपमा । अग्निधातु पनि अन्य तीनैको सहजात आदि र पकाउनेरूपमा प्रत्यय हुन्छ, जनकरूपमा होइन । अन्य तीन सन्ततिहरूको निश्रय, अस्ति, अविगतप्रत्ययको रूपमा नै हुन्छ, न ढिक्कापर्नेरूपमा न जनकरूपमा । अग्निधातु पनि अन्य तीनैको सहजात आदि र पकाउनेरूपमा प्रत्यय हुन्छ, जनकरूपमा होइन । अन्य तीन सन्ततिहरूको निश्रय, अस्ति, अविगत प्रत्ययको रूपमा नै हुन्छ, न पकाउने र न जनकरूपमा । वायोधातु पनि अन्य तीनको सहजात आदि र कस्सिनेरूपमा प्रत्यय हुन्छ, जनकरूपमा होइन । अन्य तीन सन्ततिहरूको निश्रय, अस्ति, अविगतप्रत्ययको रूपमा प्रत्यय हुन्छन्, न कस्सिनेरूपमा र न जनकरूपमा । चित्त, आहार, ऋतुले उत्पन्न पृथ्वीधातु आदिमा पनि यसैप्रकार बुझ्नुपर्दछ ।

यसरी सहजात आदि प्रत्ययको रूपमा हुने यी धातुहरूमा -

**एकं पटिच्च तिस्रो, चतुर्धा तिस्रो पटिच्च एका च ।
द्वे धातुयो पटिच्च, द्वे छद्वा सम्भवन्ति ॥**

(एकको प्रत्ययले तीन धातुहरू चार प्रकारले प्रवर्तित हुन्छन् र तीनको प्रत्ययले एक तथा दुई धातुहरूको प्रत्ययले दुई ६ प्रकारले प्रवर्तित हुन्छन् ।)

एकको प्रत्ययले तीनमा -

पृथ्वी आदिमा एकएकको प्रत्ययले अन्त तीनतीन यसरी एकको प्रत्ययले तीन धातुहरू प्रवर्तित हुन्छन् । अर्थात् (१) पृथ्वीको प्रत्ययले आपो, तेजो, वायोधातुहरू प्रवर्तित हुन्छन् । (२) आपोधातुको प्रत्ययले पृथ्वी, तेजो, वायोधातुहरू प्रवर्तित हुन्छन् । (३) तेजोधातुको प्रत्ययले पृथ्वी, आपो, वायोधातुहरू प्रवर्तित हुन्छन् र (४) वायोधातुको प्रत्ययले पृथ्वी, आपो र तेजोधातुहरू प्रवर्तित हुन्छन् ।

तीनको प्रत्ययले एकमा -

त्यसरी नै पृथ्वीधातु आदिमा एकएक अन्य तीनतीनको प्रत्ययले यसरी तीनको प्रत्ययले एक धातु प्रवर्तित हुन्छ । अर्थात् (१) आपो, तेजो र वायोधातुले पृथ्वीधातु प्रवर्तित हुन्छ । (२) पृथ्वी, तेजो र वायोधातुहरूको प्रत्ययले आपोधातु प्रवर्तित हुन्छ । (३) पृथ्वी, आपो र वायोधातुहरूको प्रत्ययले तेजोधातु प्रवर्तित हुन्छ । (४) पृथ्वी, आपो, तेजोधातुहरूको प्रत्ययले वायोधातु प्रवर्तित हुन्छ ।

दुईको प्रत्ययले दुईमा -

पहिलो दुईको प्रत्ययले पछिल्लो दुई अर्थात् (१) पृथ्वी र आपोधातुले तेजो र वायोधातु प्रवर्तित हुन्छन् । पछिल्लो दुईको प्रत्ययले पहिलो दुई अर्थात् (२) तेजो र वायोधातुले पृथ्वी र आपोधातु प्रवर्तित हुन्छन् । पहिलो र तेस्रोको प्रत्ययले दोस्रो र चौथो अर्थात् (३) पृथ्वी र तेजोधातुले आपो र वायोधातु प्रवर्तित हुन्छन् । दोस्रो र चौथोको प्रत्ययले पहिलो र तेस्रो अर्थात् (४) आपो र वायोधातुको प्रत्ययले पृथ्वी र तेजोधातु प्रवर्तित हुन्छन् । पहिलो र चौथोको प्रत्ययले दोस्रो र तेस्रो अर्थात् (५) पृथ्वी र वायोधातुको प्रत्ययले आपो र तेजोधातु प्रवर्तित हुन्छन् । दोस्रो र तेस्रोको प्रत्ययले पहिलो र चौथो अर्थात् (६) आपो र तेजोधातुको प्रत्ययले पृथ्वी र वायोधातु प्रवर्तित हुन्छन् । यसरी दुई धातुहरूको प्रत्ययले दुई ६ प्रकारले प्रवर्तित हुन्छन् ।

त्यसमा पृथ्वीधातु हलनचलन गर्ने आदिको समयमा दबाउने (उत्पीडन)को प्रत्यय हुन्छ । त्यहीँ जलधातुअनुसार खुट्टालाई राख्ने, पृथ्वीधातुअनुसार (खुट्टालाई) भार्ने, वायोधातुअनुसार अग्निधातुले उठाउने, अग्निधातुअनुसार वायोधातु अगाडि बढाउने, पछि हटाउनेको प्रत्यय हुन्छ । यसरी प्रत्ययले मनसिकार गर्नुपर्दछ ।

यसप्रकार शब्दार्थ आदिअनुसार मनमा गर्नुलाई पनि एकएक प्रकारले धातुहरू प्रकट हुन्छन् । उसलाई बारम्बार आवर्जन, र मनसिकार गर्नेलाई भनिएको ढंगले नै उपचार-समाधि उत्पन्न हुन्छ । त्यो चारै धातुहरूको व्यवस्थापन गर्ने ज्ञानको आनुभावले उत्पन्न हुनाले चतुर्धातु व्यवस्थापन नै भनिन्छ ।

यस चतुर्धातु व्यवस्थापनमा लागेको भिक्षु शून्यतालाई पाउँदछ, सत्व भएको विचारलाई त्यागिदिन्छ । ऊ सत्व भएको विचारलाई त्यागिदिनाले हिंसक जन्तु, यक्ष, राक्षस आदिको भेदमा फस्दैन, भयभैरवलाई सहने हुन्छ । एकान्त शयनासनको अरति र पाँच कामगुणहरूको रतिलाई सहने हुन्छ । इष्ट र अनिष्टमा हर्षोत्फूल र खेदलाई प्राप्त नभएर र महाप्रज्ञावान् हुन्छ । अमृत (निर्वाण) को अन्त या सुगतिलाई पाउने हुन्छ ।

**एवं महानुभाव योगिवर सहस्स कीलितं एतं ।
चतुर्धातुवत्थानं निच्चं सेवेथ मेधावी ॥**

(यस्तो महानुभाव हजारौं श्रेष्ठ योगीहरूद्वारा ध्यानको खेलको रूपमा खेलेको, यस चतुर्धातु व्यवस्थापनलाई नित्य प्रज्ञावान् सेवन गरोस् ।)

समाधि भावनाको फल

यहाँसम्म, जुन समाधिको विस्तार र भावना गर्ने ढंगलाई बताउनको लागि - “समाधि के हो ? कुन अर्थमा समाधि हो ?” आदिप्रकारले प्रश्न गरिएका छन्, त्यसमा “कसरी भावना गर्नुपर्दछ ?” यस पदको सबप्रकारले अर्थवर्णन समाप्त भयो ।

यहाँ, अभिप्रेत समाधि दुई प्रकारका छन् - उपचार-समाधि अर्पणा-समाधि । त्यहाँ, दशैँ कर्मस्थानहरू र अर्पणाको पूर्वभागको चित्तमा एकाग्रता उपचार-समाधि हो, शेष कर्मस्थानहरूमा चित्तको एकाग्रता अर्पणा-समाधि हो । त्यो दुवै प्रकारको पनि त्यसको कर्मस्थानहरूको भावना गर्नाले भावनाको गरिएको नै हुनेछ । त्यसैले भनिएको छ - “कसरी भावना गर्नुपर्दछ ?” यस पदको सबप्रकारले अर्थवर्णन समाप्त भयो ।

तर, जुन भनिएको छ - “समाधिको भावना गर्नुमा कस्तो आनिशंस छ ?” त्यहाँ दृष्टधर्म यसै जीवनको सुखविहार आदि पाँच प्रकारको समाधिको भावना गर्नुमा आनिशंस छ । त्यसरी नै, जो अर्हत, क्षीणस्रव अर्पणा-समाधिलाई प्राप्त भएर “एकाग्रचित्त भएर सुखपूर्वक दिनमा विहार गर्दछु भनी सोचेर समाधिको भावना गर्दछ । उसको अर्पणा-समाधिको भावना दृष्टधर्मको सुखविहारको आनिशंसयुक्त हुन्छ । त्यसैले मज्झिम निकाय (१,१,८) अनुसार भगवान्ले भन्नुभयो - “चुन्द । यीआर्यविनयमा सल्लेख (तप) भनिन्दैनन् यी आर्यविनयमा दृष्टधर्म सुखविहार र त्यसै जन्ममा सुखपूर्वक विहार गर्नु भनिन्छन् ।”

शैक्ष्य र पृथग्जनहरूको “समापत्तिदेखि उठेर एकाग्र चित्तले विपश्यना गर्दछु,” यसरी भावना गर्दै, विपश्यनाको सामीप्य हुनाले अर्पणा-समाधिको भावना पनि, संकीर्ण स्थानको प्राप्तिको ढंगले उपचारसमाधि भावना पनि विपश्यनाको आनिशंसयुक्त हुन्छ । त्यसैले संयुक्त निकाय (३,२१,१,१५) अनुसार भगवान्ले भन्नुभयो “भिक्षुहरू समाधिको भावना गर, एकाग्र चित्तयुक्त भिक्षु यथार्थलाई जान्दछ ।”

तर जो आठ समापत्तिहरूलाई उत्पन्न गरी ऋद्धिविध आदि अभिज्ञा अधिष्ठान भएको ध्यानप्राप्त भएर, समापत्तिदेखि उठेर “एक पनि भएर धेरै हुनेछु” यसरी भनिएको ढंगको अभिज्ञाहरूलाई चाहँदै उत्पन्न गर्दछन् । उसको आयतन हुनेहुने या अभिज्ञाको सामीप्य हुनाले अर्पणा-समाधिको भावना अभिज्ञाको आनिशंसयुक्त हुन्छ । त्यसैले मज्झिम निकाय (३,२,९) अनुसार भगवान्ले भन्नुभयो -

“त्यो अभिज्ञाले साक्षात्कार करणीय जुनजुन धर्ममा, अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्नको लागि चित्तलाई भुकाउँदछ, पूर्वजन्ममा सिद्ध अभिज्ञाप्राप्तिको लागि अधिकार गरिएको आयतन हुँदा त्यसलाई साक्षात्कार गरिलिन्छ ।” नगरे तापनि पृथग्जन समाधिले परिहीन हुँदैन । उसको विशेष भव (उत्पत्ति) लाई दिनाले अर्पणा-समाधिको भावना विशेष भवको आनिशंसयुक्त हुन्छ । त्यसैले विभंग (१३) अनुसार भगवान्‌ले भन्नुभयो – “प्रथमध्यानको परित्र (स्वल्प) भावना गरेर कहाँ उत्पन्न हुन्छ ?” आदि उपचार-समाधिको भावना पनि कामावचर सुगतिको विशेष भवलाई दिन्छ ।

जुन “ध्यानले परिहीन नभएर ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुन्छ” यसरी ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुने कामना या कामना नगर्दै पनि पृथग्जन समाधिले परिहीन हुँदैनन् उसको विशेष भवलाई दिनाले अर्पणा-समाधिको भावना विशेष भवको आनिशंसयुक्त हुन्छ । त्यसैले विभंग (१३) अनुसार भगवान्‌ले भन्नुभयो - “प्रथमध्यानको परित्र भावना गरी कहाँ उत्पन्न हुन्छन् ?” आदि । उपचार-समाधिको भावना पनि कामावचर र सुगतिको विशेष भवलाई दिन्छ ।

जो आर्य आठ समापत्तिहरूलाई उत्पन्न गरी निरोध-समापत्ति प्राप्त भएर सात दिन विनाचित्तको भएर यसै शरीरमा निरोध निर्वाणलाई पाएर सुखपूर्वक विहार गर्नेछु” भनी सोचेर समाधिको भावना गर्दछ, उसको अर्पणा-समाधिको भावना निरोधको आनिशंसयुक्त हुन्छ । त्यसैले पटिसम्भदामग (१) अनुसार भनिएको छ – “सोह ज्ञानचर्याले, नव समाधिचर्याले वशीभावले प्रज्ञा निरोध-समापत्तिमा ज्ञान छ ।”

यसरी यी दृष्टधर्म सुखविहार आदि पाँच प्रकारको समाधि भावना गर्नुमा आनिशंस छन् ।

**तस्मानेकानिसंसम्हि किलेसमल सोधने ।
समाधिभावनायोगे नप्पमज्जेय पण्डितो ॥**

(यसैले अनेक आनिशंस भएको, क्लेश मललाई शुद्ध गर्ने, समाधि भावनाको योगमा पण्डित प्रमाद नगरोस् ।)

यहाँसम्म “शीलमा प्रतिष्ठित भएर प्रज्ञावान् नर” यस गाथाद्वारा शील, समाधि, प्रज्ञानुसार उपदेश दिएको विशुद्धिमार्गमा समाधि पनि राम्ररी प्रकाशित गरिएको छ ।

सज्जनहरूको प्रमोदको लागि लेखिएको
विशुद्धि मार्गमा जत्रजत्र
समाधि निर्देश नामक
एघारौँ परिच्छेद समाप्त

***

Dhamma.Digital